६२३६ पत्र ८८५

श्रीमद्भागवतम् ६२३०

Author महर्षिर्व्यासः

Extent ८८५ पत्र Age

Subject पुराण

११ = १६२ प.

ॐ नं. ६८०

एवंभगवन्त्स्वरूपमभिप्रायं चानुवर्ण्य क्षमापयति सत्वमिति एवंभूतामसतीं मतिं मे पुनर्मा भूदिति प्रार्थनेना|
तः ८ ननु महानयमपराधः कथं त्वं क्षम्य इति चेत् अत आह तवेति स्वयंभराणां पुनरस्य उरुभारजन्मनां|
उरुणो बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्तेषां चमूपतीनामभवाय नाशाय युष्मच्चरणसेविनां तु भवाय अतो ममापि|
न्मैव कृतान्त अयं तापयत्यधिनोऽपि दं तत्क्षम्यमिति भावः ९ स्तुतिमापयन्नमस्करोति नमस्त इति नमोभगवते कृ|

सत्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेविदुषः प्रभावं क्षन्तुं प्रभोथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्म|
तिरीश मे सती ८ तवावतारोयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनां चमूपतीनामभवाय दे|
व भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनां ९ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने वासुदेवाय कृष्णाय सा|
त्वतां पतये नमः १० स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ||

ष्णाय नमः पुरुषाय सर्वान्तर्यामिने महात्मने अन्तःस्थत्वेप्यपरिच्छिन्नाय अतः वासुदेवाय सर्वनिवासाय सा|
त्वतामुपासकानां यादवानां पतये १० तर्हि किमहं यादवः नेत्याह स्वच्छन्दोपात्तदेहाय स्वेषां भक्तानां छन्दे|
नेच्छया स्वीकृतदेहाय तत्रापि विशुद्धज्ञानमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै अतः मायया सर्वस्मै सर्वस्य बीजाय कारणाय||

श्री
भाग
सूती
११९

116

कृतागसस्त्वनेनोक्तमपराधं निवेदयति मयेदमिति आसनशयनभुक्तिभिर्गोष्ठीनाशाय मयेदमकृत्यं विचेष्टितं कृतं ॥२॥
तथापि भोईशानयानुगृहीतोस्मि अनुग्रहं दर्शयति धृतस्त्वं भवति दृष्टोऽयमर्थनिच ॥३॥४॥ ईदृक्षणस्वामिप्रायः।

मयेदं भगवन्गोष्ठीनाशायासनशयनभुक्तिभिः चेष्टितं विहितं यत्ते मानितानीहमन्युना ॥२॥ त्वयैवानुगृहीतोस्मि धृतस्त्वं मोहदृष्टोऽयमः ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामद्य शरणं गतः ॥३॥ शुक उवाच एवं संकीर्तितः कृष्णो मत्स्येन भगवान्स्वयं मेघगंभीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत ॥४॥ श्रीभगवानुवाच मयापि तेकाधि मच्चरणावभंगो नानुगृह्णामि न मत्स्य तवेयनित्यं मनसेदं प्रियाभृशं ॥५॥ मामेषयं [illegible] मदायोदितं तं पापिनि पश्यति तं प्रयास्यामि सम्यग्ज्ञायस्वेच्छाम्यनुग्रह ॥६॥ गम्यतां शक्रमद्देवः क्रियतां मनुशासनं स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः ॥७॥

निवेदिते भगवानपि तथैवाह मयेति ईदृक्षियादेवामनेन ॥५॥६॥ वः प्रष्टामिर्वहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायेण तनुकर्णातं तथैव स्वर्गेपि तवैवेश्वरतादिति चेत्तथाह क्रियतामिति मदनुशासनेन यथापूर्वं तत्रस्थीयतामित्यर्थः युक्तैरप्रमत्तैः स्तंभवर्जितैर्निरहंकारैः ॥७॥

११९

स्वसंतानैर्गोभिः सह्योपामंत्र्य १८ कृष्णकृष्णेत्यादिसंबोधनैः इंद्रेणाहतानामपि भगवता सनाथा वयं कृतार्था।
इति तात्पर्यार्थः १९ त्वं नः परमकं दैवं देवता प्रभो देवजगत्पते गोविप्रदेवानां ये चैव साधवस्तेषां भवाय अभ्युद
यायायतनमेवेंद्रो भव २० ननु पुरंदरस्तावत् भवतीनामिंद्रोस्तीति चेदत आह इंद्रमिति अलं पुरंदरसेंद्र

अथाह सुरभिः कृष्णमभिवंद्य मनस्विनी स्वसंतानैरुपामंत्र्य गोपरूपिणमीश्वरं १८ सुरभिरुवाच
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसंभव भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत १९ त्वं नः परम
कं दैवं त्वं न इंद्रो जगत्पते भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः २० इंद्रं नस्त्वाभिषिंचामो ब्रह्मणा
नोदिता वयं भवतीन्द्रोसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये २१ शुक उवाच एवं कृष्णमुपामंत्र्य सुरभिः
पयसात्मनः जलैश्चाकाशगंगाया ऐरावतकरोद्धृतैः २२ इंद्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमा-
तृभिः अभिषिंचत दाशार्हं गोविंद इति चाभ्यधात् २३ ॥

तात्पर्यार्थः ननु देवेंद्र इंद्रो भवति मनुष्योहं कथमिंद्रो भवेयमिति चेदत आह भवतीन्द्रोसीति २१ सुरभिः आ-
त्मनः पयसाभ्यषिंचत् इंद्रश्चाकाशगंगाया जलैरभ्यषिंचत् २२ देवमातृभिरदित्यादिभिर्देवमातृभिः श्रुति
वा गाः पशून् गां स्वर्गं वा इंद्रो वेत्ति विंदतीति कृष्णस्त्वां गोविंदतीति कृष्णस्त्वां गोविंद इत्यभिधात्रा मस्त्वं नवा नि।

२५ देवनिकायेषुदेवसमूहेषुकेतवःध्वजवद्दर्शनीयामुख्याइत्यर्थः गावःगांपृथिवींपयोभिर्द्रुतामार्द्रामनयन्न
कुर्वन्नित्यर्थः २६ नानारसौघाःक्षीरादिवाहिन्यः अकृष्टपच्याःकर्षणंविनैवपक्वाओषधयोव्रीह्यादयःआसन्
यद्वा अकृष्टपच्याओषधयोयेषुतेगिरयःउन्मणीनाभेगतानावद्भिःप्रकटान् अविभ्रत्अविभरुः २६ २७ २८

तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयोगंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः जगुर्यशोलोकमलापहंहरेःसुरांगनाः
संननृतुर्मुदान्विताः २४ तंतुष्टुवुर्देवनिकायकेतवोह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः लोकाःपरां।
निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयोगावस्तदागामनयन्पयोद्रुतां २५ नानारसौघाःसरितोवृक्षाआसन्मधुस्रवाः
अकृष्टपच्यौषधयोगिरयोबिभ्रदुन्मणीन् २६ कृष्णेभिषिक्तएतानिसर्वाणिकुरुनंदन निर्वैराण्यभवं।
स्तातक्रूराण्यपिनिसर्गतः २७ इतिगोगोकुलपतिंगोविंदमभिषिच्यसः अनुज्ञातोययौशक्रो।
वृतोदेवादिभिर्दिवं २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेसप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेसप्तविंशोध्यायः २७ अष्टाविंशेततोनंदानयनंवरुणालयात्।
वैकुंठदर्शनंचाथगोपानामनुवर्ण्यते १ गोवर्द्धनेसमहृतमवशीकृतामरेश्वरं नंदानयनतःकृष्णोवा।
रुणंचवशेनयत् २ ॥

कलामात्रायां द्वादश्यां पारणादराभिनिवेशेनासुरीं वेलामविज्ञायैव अरुणोदयात्पूर्वमेव शास्त्रबलेन नि।
शि उदके प्रविष्टं तदनभिज्ञो वरुणस्य भृत्यः असुर इति नंदं गृहीत्वा गतः तथा च शास्त्रं कलायां द्वादशी दृ।
ष्टा निशीथादूर्ध्वमेव हि आमध्याह्नात् क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शंभुशासनात् इत्यादि वस्तुतस्तु वरुणः अ
ज्ञानता मामकेनेति भगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः १ स्वानां भगवद्धर्मपराणामभयदः मा भैष्टेत्यभयं ददत्।

शुक उवाच एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनं स्नातुं नंदस्तु कालिंद्यां द्वादश्यां जलमावि
शत् १ तं गृहीत्वानयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोंतिकं अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि २ गो।
पालास्तमपश्यंतः कृष्ण रामेति चुक्रुशुः भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतं तदंतिकं गतो राजन्
स्वानामभयदो विभुः ३ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया महत्या पूजयित्वाह तद्दर्श।
नमहोत्सवः ४ वरुण उवाच अद्य मे निभृतो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः
पारमध्वनः ५

तदंतिकं वरुणस्य समीपं ३ सपर्यया अर्हणेन ४ अद्य इदानीं मे मया देहो निभृतः धृतः यत् त्वद्दर्शनं जातं
तदैव देहस्य साफल्यं प्राप्तमित्यर्थः यद्वा निभृतः शांतो मनोरथ इत्यर्थः किंच अद्यैवार्थोऽधिगतः सर्वरत्नाकरपा
लितापीत्यर्थः इतः पूर्वं तु नैवं विधोऽर्थः प्राप्त इत्यर्थः किंच संसारोऽपि निस्तीर्ण इत्याशयेनाह त्वत्पादभज इति अपु।

८

दं टी अ २८

श्री
भाग
दशं
११८

118

भगवते निरतिशयैश्वर्याय ब्रह्मणे बृहत्तमाय परमात्मने सर्वजीवनियंत्रे तत्र हेतुः न यत्रेति लोकसृष्टिविक
ल्पयति या माया सा यत्र तव विषये न श्रूयते अविद्यमानवत्तिष्ठतीत्यर्थः ६ अज्ञानता मद्भृत्येन न विज्ञाद्दशाणि यत्कृ
तेन तदिति ७ तर्हि विमुच्य समर्पयेति गोविंदेति ८ ९ अतींद्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य महोदयमैश्वर्यं १०

नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने। न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ६ अजानता माम
केन मूढेनाकार्यवेदिना आनीतोयं तव पिता तद्भवान्क्षंतुमर्हति ७ गोविंद नीयतामेष पिता ते पि
तृवत्सल मामप्यनुग्रहं कृष्ण कर्तुमर्हस्यशेषदृक् ८ शुक उवाच एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानी
श्वरेश्वरः आदायागात्स्वपितरं बंधूनां चावहन्मुदं ९ नंदस्त्वतींद्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयं कृ
ष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोब्रवीत् १० ते चौत्सुक्यधियो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं अपि नः स्व
गतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ११ इति स्वानां स भगवान्विज्ञायाखिलदृक्स्वयं संकल्पसिद्धये तेषां।
कृपयैतदचिंतयत् १२

तेत्वौत्सुक्याधियश्चाने अपि किं स्वगतिं स्व स्थानं सूक्ष्मां ब्रह्मलोकं च उपाधास्यत् उपा
धास्यति नः अस्माकं प्रतिपादयिष्यतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ११ एवंभूतं स्वानां तेषां संकल्पं मनोरथं ।
अखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां संकल्पसिद्धये कृपया एतद्वक्ष्यमाणमचिंतयत् १२

११८

अविद्या देहाद्यहंबुद्धिस्ततः कामस्ततः कर्म ततश्चोच्चावचासु देवमनुष्यतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वां गतिं आत्म
तत्त्वं न वेद ॥१४॥ स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं वैकुण्ठाख्यं तमसः प्रकृतेः परं ॥१५॥ देहादिष्वभिहितानां दर्शनमशक्यमिति त
थमेतेषां दिव्यं निर्विकल्पं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामास तदाह सत्यमिति सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडं अनन्तमपरिच्छिन्नं
ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं गुणापाये गुणापोहे क्रियमाणे ज्ञानिनो यत्पश्यन्ति तत्स्वरूपमेव दर्शि
यामास ॥१६॥ एवं ब्रह्मह्रदं ब्रह्मैव ह्रदः तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात् तं ब्रह्मह्रदं ते नीताः उपिताः
तस्मिन्मग्नास्च विज्ञानाभावात् तत्र शब्दोक्तविशेषमाह पुनः कृष्णेन उद्धृताः समाधेर्व्युत्थापिताः संतः ब्र

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥१४॥ इति संचिन्त्य भ
गवान्महाकारुणिको हरिः दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं ॥१५॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्यो
तिः सनातनं यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥१६॥ ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः द

ह्मणस्यैव लोकं वैकुण्ठाख्यं दृष्टवन्त इति तत्र ब्रह्मणो मग्नानां पुनर्लोकदर्शनमयुक्तमित्याशंक्याह यत्रेति।
यत्र यस्मिन् कृष्णे निमग्ने सति पूर्वमक्रूरोऽध्यगात् दृष्टवान् शुकपरीक्षित्संवादात्मकत्वाद्भूतनिर्देशः न
स्य तत्कैः स्वयं भगवानिति किं वित्पिन्नसंभावितमिति भावः अथवा अक्रूरोऽध्यगात् यत्र दृष्टवान् तस्य यमुनाह्रद
स्य ब्रह्महृदः इति नाम तं ह्रदं नीताः संतो वरुणलोकं दृष्ट्वा पुनस्तु कृष्णेनोद्धृताः एवं च ते दृष्ट्वा विस्मिता
बभूवुरिति अर्थवादितानां वा शुद्धकल्पनाचमोऽह्नवेति यद्वा अक्रूरोऽध्यगात् अथवा निष्पत्तिभाविनि भूतव
दुपचारः तत्कृष्णमक्रूरो यो गोसंस्कारान्निवृत्तो मत्यो परं लोकमधिगच्छति तथा ॥१७॥

नत्रतस्मिन्ह्रदेकृस्नंछंदोभिर्वेदैःस्तूयमानंदृष्ट्वाविस्मिताबभूवुः १७ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कं
धेअष्टविंशोध्यायः २८ ऊनत्रिंशेतुरासार्थमुक्तिप्रश्नकयोत्तरैः गोपीभीरासमसंभ्रमेनसहचांतर्धिकौतुकं।
ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकंदर्पदर्पहा जयतिश्रीपतिर्गोपीरासमंडलमंडनः ननुविपरीतमिदंपरदारवि।
नोदेनकंदर्पविजेतृत्वप्रतीतेः मैवंयोगमायामुपाश्रितःआत्मारामोप्यरीरमत साक्षान्मन्मथमन्मथः आ

नंदादयस्तुतंदृष्ट्वापरमानंदनिर्वृताः कृष्णंचतत्रछंदोभिःस्तूयमानंसुविस्मिताः १७ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेदशमस्कंधेअष्टविंशोध्यायः २८ श्रीशुकउवाच भगवानपितारात्रीःशारदोत्फु
ल्लमल्लिकाः वीक्ष्यरंतुंमनश्चक्रेयोगमायामुपाश्रितः १ ॥

त्मन्यवरुद्धसौरतः इत्यादिस्वतेअभिधानात तस्माद्रासक्रीडाविडंवनंकामविजयख्यापनायेत्येवंतत्वं।
किंच शृंगारकथापदेशेनविशेषतोनिवृत्तिपरेयंपंचाध्यायीतिव्यक्तीकरिष्यामः तारात्रीरिति यास्ताःव
लावनेसिद्धा मयेमारंस्यथक्षमाःइतिप्रतिश्रुताइत्यर्थः १ ॥

तदा तस्मिन्नेव क्षणे तस्मीन्नेव उडुराजश्चन्द्र उदगात् उदितः किंकुर्वन् दीर्घेन कालेन दर्शनं यस्य सः स्वप्रिया-
या मुखं अरुणेन कुंकुमेन यथा प्रियो विलिंपति तथा प्राच्याः ककुभः दिशो मुखं शंतमैः सुखतमैः करैः रश्मि-
भिः अरुणेन उदयरागेण विलिम्पन् अरुणीकुर्वन् किंभूतः सः प्रसिद्धः उडुराजः तथा चर्षणीनां जनानां शुचः
स्तापग्लानीः मृजन् अपनयन् २ कुमुद्वन्तं कुमुदं विकसनीयं विद्यते यस्य तं कुमुद्वन्तं अखंडमंडलं यस्य तं रमाया

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः। स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् प्रियः प्रिया-
याइव दीर्घदर्शनः २ दृष्ट्वा कुमुद्वंतमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणं। वनं च तत्कोमलगोभिरं-
जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरं ३ निशम्य गीतं तदनंगवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः। आ-
जग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुंडलाः ४ ॥

आननस्य आभेव आभा यस्य तं नवकुंकुममिवारुणं एवंविधं चंद्रं दृष्ट्वा तथा वनं च तस्य कोमलैर्गोभिः रश्मि-
भिः रंजितं दृष्ट्वा कलं मधुरं जगौ श्रीभगवान् कथंभूतं वामदृशां वामाः कमनीयाः मनोहराः दृशो यासां तासां मनोहरं य-
था भवति तथा ३ सापत्न्यात् अन्योन्यमलक्षितो न ज्ञापितः उद्यमो याभिस्ताः स कान्तो यत्र तत्र गीतध्वनिमा-
र्गेण आजग्मुः जवेन वेगेन लोलानि चंचलानि कुंडलानि यासां ताः ४ ॥

श्रीकृष्णस्य च कशब्दश्रवणेन तन्मयवृत्तीनां तत्क्षणमेव त्रैवर्गिककर्मनिवृत्तिं द्योतयंत्य इव अर्धावसितं कर्म
विहाय ययुरित्याह दुहंत्य इति पयः स्थालीचुल्ल्यामधिश्रित्य संस्काद्यमप्यमवतीलमाणाः काश्चिद्ययुः संया
वो गोधूमकणाज्यपक्वं अनुद्वास्य अनवतार्य ५ ६ लिंपंत्यो ऽन्याः प्रमृजंत्यः अंगोद्वर्तनादि कुर्वंत्यः काश्चित्

दुहंत्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ५ परिवेषयं
त्यस्तद्धित्वा पाययंत्यः शिशून्पयः शुश्रूषंत्यः पतीन्काश्चिदश्नंत्योऽपास्य भोजनं ६ लिंपंत्यः प्रमृ
जंत्योऽन्या अंजंत्यः काश्च लोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णांतिकं ययुः ७ ता वार्यमाणाः
पितृभिः पतिभिर्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानो न न्यवर्तंत मोहिताः ८ अंतर्गृहगताः काश्चि
द्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ९

कृष्णनिष्पर्थमन्यथा कृतमपि कर्म तदासक्तमनसां फलमेवेति द्योतयन्नाह व्यत्यस्तेति स्थानतः स्वरूपत
श्चायोग्यस्थानविपर्ययं प्राप्तानि वस्त्राण्याभरणानि च यासां ताः चरणाभरणं कर्णे कृत्वा कर्णाभरणं च
रणे कृत्वा ययुरिति ७ न च कृष्णसक्तमनसो विघ्नाः प्रभवंतीत्याह ता वार्यमाणा इति ८ न लब्धो विनिर्गमो
याभिस्ताः प्रागपि तद्भावनायुक्तास्तदालिंगनं दध्युरित्यर्थः ९

किंच तदानीमेव तं परमात्मानं प्रोक्तकृत्स्नं ध्यानतः प्राप्ताः सन्तः गुणमयं देहं जहतीत्याह श्लोकद्वयेन दुःसहे-
ति । ननु कथं तद्दुः परमात्मेति ज्ञानाभावादित्याशंक्याह नाप्नुवन्त्यपीति नहि वस्तुशक्तिः बुद्धिमपेक्षते
प्रत्यक्षामज्ञात्वापि पीतामृतवदिति भावः ननु तथापि प्रारब्धकर्मबन्धनमस्तिकथं तद्दुत्स्यन्तीत्याह सद्यः प्रक्षीण-
बन्धना इति ननु कथं भोगमन्तरेण प्रारब्धकर्मक्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह दुःसहेति दुःसहो यः प्रे-
ष्ठविरहस्तेन तीव्रतापस्तेन धुतानि गतान्यशुभानि यासां ताः तदश्लिषः परमदुःखभोगेन पापं क्षीणमित्य-

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः । तमेव पर-
मात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ राजोवाच कृष्णं विदुः प-
रं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथं १२ ॥

र्थः तथा च ध्यानेन प्राप्ताच्युतस्याश्लेषेण या निर्वृतिः परमसुखभोगस्तया क्षीणं मङ्गलं पुण्यबन्धनं यासां
ताः अतो ध्यानेन परमात्मप्राप्तेस्तत्कालसुखदुःखाभ्यां च निःशेषकर्मक्षयात् गुणमयं देहं जहुरिति ॥
ननु यथा पतिपुत्रादीनां वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि न तद्भजनान्मोक्षस्तथा ब्रह्मभावात् एवं कृष्णेऽपि ब्रह्मबुद्ध्याभा-
वेन तत्संगतिः कथं मोक्षहेतुरिति शंकते कृष्णं विदुरिति कान्तं कमनीयं न तु ब्रह्म १२ ॥

अयं भावः जीवेष्वावृतं ब्रह्मत्वं कृष्णस्य तु हृषीकेशत्वादनावृतं ततो न तत्र बुद्ध्यपेक्षेति १३ ननु देही कथमनावृतः स्यादित्यत आह नृणामिति गुणात्मनः गुणनियन्तुः भगवत एव एवं रूपाभिव्यक्तिः अतो न देहित्वमाशङ्क्यमत्र वक्ष्यं पुरुष्यत इति भावः १४ अतो यथा कथंचिन्महत्संबन्धे मुक्तिः किं कारणमित्याह काममिति ऐक्यं संबं

शुक उवाच उक्तं पुरस्तादेतन्मे चैद्यः सिद्धिं यथागतः द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १३
नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः १४ कामं क्रो
धं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते १५ न चैवं विस्मयः कार्यो भ
वता भगवत्यजे योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते १६ ता दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषि
तः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् १७ श्रीभगवानुवाच स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं
करवाणि वः व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणं १८ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्वनिषेविता प्र
तियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः १९

यं सौहृदं भक्तिः १५ न च भगवतो यमतिभार इत्याह नचैवमिति यतः श्रीकृष्णात् एतत्स्थावरजङ्गमादि
कमपि मुच्यते १६ अतस्तदाह नाहं दृष्ट्वेति वाचः पेशैर्वाग्विलासैः १७ सर्वासां सम्भ्रममागमनं विलोक्य
सम्भ्रममिवाह व्रजस्येति १८ लज्जयामन्दहसितमालक्ष्याह रजन्येषेति १९ ॥

किंच मातरपति विविक्तंत्विमगपंते वंधूतोसाधुसंभयं माकृध्वं माक्रन्तेत्यर्थः २० ईषत्स्मयाणयकोपेनास्मा-
नोविलोकयंतीः शर्याहरुष्टभिति राकेशास्यपूर्णचंद्रस्यकरैरंजिते यमुनास्पर्शिनोनिलस्य लीलामंदगति
स्तयापेजंतः कंपमानानांतरूणांपल्लवानांतैः शोभिते २१ सतीः दे सत्यः २२ संरंभद्वाभिनरुष्टीः प्रसाद प्रथ।

मातरःपितरःपुत्राभ्रातरःपतयश्चवः विविक्तंत्यपश्यंतो माकृध्वं वंधुसाध्वसं २० दृष्टं वनंकुसु
मितंराकेशकररंजितं यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं २१ तद्यातमाचिरंगोष्ठंशुश्रूषध्वंपा
तीन्सतीः क्रंदंतिवत्साबालाश्चतान्पाययतदुह्यत २२ अथवामदभिस्नेहाद्भवत्यो यंत्रिताशयाः
आगताह्युपपन्नंवःप्रीयंतेमयिजंतवः २३ भर्तुःशुश्रूषणंस्त्रीणांपरोधर्मोह्यमायया तद्वंधूनां
चकल्याण्यःप्रजानांचानुपोषणं २४ दुःशीलोदुर्भगोवृद्धोजडोरोग्यधनोपिवा पतिःस्त्रीभिर्नहा
तव्योलोकेप्सुभिरपातकी २५ अस्वर्ग्यमयशस्यंचफल्गुकृच्छ्रंभयावहं जुगुप्सितंचसर्वत्रह्यौप
पत्यंकुलस्त्रियः २६

वेति यंत्रिताशयाः वशीकृतचित्ताः उपपन्नं युक्तं प्रीयंते प्रीता भवंति २३ दृष्टादृष्टभयदर्शनेननिवर्तयति
भर्तुरित्यादिना श्लोकत्रयेण हे कल्याण्यः २४ २५ फल्गु तुच्छं कृच्छ्रं दुःसंपाद्यं औपपत्यं जारसौख्यं अतःका।

नविग्रामायामगं २५ ॥

देवदेव त्वच्छ्रवणास्माकं भावः त्वमेव प्रार्थनीयो नान्य इति चेत्तत्राह श्रवणादिभिर्हृदयस्थे मयि प्रेम सम्यग्भवति
सन्निकर्षेण सामीप्येन न तथा नो गृहान्प्रतियात २७ २८ किंच श्रवणादिना मत्स्मरणेन चिंताशमानां स्थिति
मादृ कृतेति शुचो शोकाद्भूतेन श्वसनेन शुष्यंतो विंबफलसदृशाधरा येषु मुखेषु तानि अवश्रवाचित

श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोनुकीर्तनात् न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् २७ शु।
क उवाच इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां २८
कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन शुष्यद्बिंबाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्यः अस्रैरुपात्तमषिभिः कुच
कुंकुमानि तस्थुर्मृजंत्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीं २९ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थवि
निवर्तितसर्वकामाः नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरंभगद्गदगिरोब्रुवतानुरक्ताः ३०

कृत्वा तथांगुष्ठेन मह्यां लिखंत्यः तथा गृहीतकज्जलैरस्रुभिः कुचकुंकुमानि क्षालयंत्यः तूष्णीं स्थिताः प
तदुरुदुःखभरोपयामासोताः २९ किंच प्रेष्ठमिति किंचित्संरंभेण कोपावेशेन गद्गदा गिरो यासां ताः अब्रु।
वत स्म संरंभकारणं प्रेष्ठमित्यादि प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं प्रत्याख्यानम् ३०॥

पु० = २०४१

नहि समस्य सुहृदश्च वैषम्यं नामास्ति नच प्रियस्यापीति कर्तुं वैषम्यं युक्तमित्यर्थः किंच यस्यार्थैः प्रयोजनं।
सिध्यति स तत्त्वत्पातीति यो यस्माद्बिभेति तेनाद्वेषेण हंतीति तन्न तत्रास्तीत्याह नहीति १ निःश्रेयसं परमानं-
दरूपश्चात्मा स्वरूपं यस्य असुरेभ्यश्चोद्वेगो भयं नास्ति अतो द्वेषो लाभस्यैव तत्र च द्वेतः अगुणस्येति २ नारायणगु-
स्य गुणान् तत्र तत्र ग्रह निहन्तृत्वमिति तत्संशयं ३ भागवतस्य प्रह्लादस्य माहात्म्यं ४ कृष्णाय व्यासाय कृष्णसंज्ञ-
तिमित्यर्थः ५ यस्मात्प्रकृतेः परः अतो निर्गुणः अतएवाव्यक्तः रागद्वेषादिहेतुभूतदेहेंद्रियादिरहितः

नह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि २ इति नः
सुमहाभाग नारायणगुणान्प्रति संशयः सुमहाञ्जातस्तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ३ शुक उवाच साधु।
पृष्टं महाराज हरेश्चरितमद्भुतं यद्भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनं ४ गीयते परमं पुण्यमृषि-
भिर्नारदादिभिः नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथां ५ निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृ-
तेः परः स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ६ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः न
तेषां युगपद्राजन् ह्रास उल्लास एव वा ७

सोऽपि स्वमायागुणान् सत्त्वादिकमाविश्य प्रविश्याधिष्ठाय बाध्यत्वमिति यद्वा देवासुरीणां वा परस्परं बाध्यबाधक-
तां गतः श्रमः स्वदेहेन नोत इत्यर्थः ६ तत्र गुणानां स्वीयत्वे सति सक्तत्वपुरुषवद्विषमः स्यात् नेत्याह।
सत्त्वमिति ननु स्वेच्छया गुणाधिष्ठाने तदापि तत्तया वैषम्यं स्यादेव न तस्य कालकृतत्वाद्ध्रा

श्री
भाग
सटी
२

सतस्तस्य तयकाले देवादीनृषीस्त्व भजन तनदेहं प्रविश्य वर्धयतीत्यर्थः रहसो तयकालेन मसो तयकाले
इत्यन्वयः तस्य कालस्यानुगुणाः सत् ९ तस्य स्यापि निमित्त भेदेन वैषम्ये दृष्टान्तः ज्योतिर्यथा काष्ठादिषु ना
लेयपात्रेषु आकाशं यथा घटादिषु तथा नानारूपं आभाति ननु तर्हि तद्देव विवेकेन प्रतीयेत तत्राह
संघात्मत्वादेहेन्द्रियादि विविच्यते तत्पृथक्क्रियते तर्हि ना भजतीति कृतो जायते तत्राह विदं तीति आत्मस्थं
परमात्मानं कवयो निपुणाः सपि तत्कार्यदर्शने लिंगेन विचार्य जानन्ति अंततः स्वभावकर्मादिवाद।

तयकाले हि सतस्य देवर्षीन् जनसोऽसुरान् तमसोयक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणो भजन ९ ज्योतिरा
दिवदाभाति संघातान्नविविच्यते विदंत्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयो ततः ९ यदासिसृक्षुः
परआत्मनः पुरो रजः सृजत्येष पृथक्स्वमायया सत्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तमईरय।
यत्तमसो ९

निषेधेन विदंतीति पाठे लाभो पित्तानमेव अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति प्रश्नं यथा सूर्यकान्ता
दौ दाहृदर्शनात् ज्योतिर्ज्ञायते यथा च गंधदर्शनात् वायुरित्यादि ९ तदेवं मायागुणाद्यानेन तद्वैषम्यं तत्स्वाभा
विकमित्युक्तं तर्हि गुणाधारतेआदत्तीश्वरत्वमाशंक्याह यदा आत्मनो जीवस्य भोगाय पुनः शरीराणि परः
परमेश्वरः सिसृक्षुर्भवति तदा सामर्थ्यातिशयेन रजः पृथक्सृजति विचित्रासु लासु पूर्वे रिरंसुः क्रीडितमिच्छुः
सत्वं पृथक्सृजति शयिष्यमाणः संहरिष्यंस्तमः पृथगीरयति प्रेरयति ९ ॥

२

यदासीत्तत्त्वमित्यादिनिर्दिष्टमस्तीति कालपारं तमेवायन प्रधानपुरुषपारं तमपि वारयति कालमि
ति दूत देवप्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सम्यक्कृत अभावाच्च कालोऽस्वरलयोः सदृत्वमथ्यथभूतं वा त्वं वर्त।
मानेकालेस्वयमेवसन्तनि स्वेच्छानुरूपतात्कालस्य न तस्मात् तमपि स्वर्थः तथापि प्रस्तुते किमायातं त।
त्राह यद्यपकालः सत्त्वमेप्यनिवर्त्यति अतो हेतोरीशितापि ईश्वरोपि सत्त्वप्रधानस्तरानीके देवसमूह।

कालेवर्तितेमज्जतीशब्दाद्यथेप्रधानपुंभ्यां नरदेवसम्यक्कृत यद्यपराजन्नपि कालईशितामत्वं स्ता
नीकमिवैयथयमतः ॥ १ ॥ तन्मयतीकानस्तात्मप्रियो रजस्तमस्कान्मिणोस्तस्मवाः ॥ २ ॥ अथै।
वोदाहृतः पूर्वमितिद्वाम स्वर्षिणा श्रीमन्महाक्रतौ राजसूयेनानशत्रवे ॥ ३ ॥ दृष्टामहाद्भुत
राजाराजसूयेमहाक्रतौ वामदेवे भगवति सायुज्यं वेदिभूभृतः ॥ ४ ॥ तत्रासीनं स्वराजर्षिराजापांडु
सुतं क्रतौ यद्वच्छविस्मितमनामनीनाप्युग्रतामिदं ॥ ५ ॥

मेयपतीव ॥ ६ ॥ तन्मयतीकान्तरत्नियतान प्रमिणोनि दिव्यत्तीवेमद्ध्यः उरुश्रवाः कीर्तिर्यस्य सः का
लशक्तित्वमितगुणमते वेषद्भ्य समर्थं स्वत्रियमात्रेण तदपि श्रेष्ठतो रक्षकुलीनिप्रकरणोदर्थः ॥ ७ ॥ इहलीत।
नयोर्वेयोनस्वरूपत्वपातेनकिं तत्त्वलक्षणयेनामस्यैयोनि प्रामयोरनुग्रहार्थमेवेतिदृश्येसमुपलक्षितः ॥ अथैवो।
ति दृष्टादिदिहितस्मापिदेत्यवपे ॥ ८ ॥ वेदिभूभृतः शिशुपालस्य ॥ ९ ॥ राजर्षिर्मितिवक्तअमेसंधभावयार्थः ३।

एकादशभक्तानामपि दुर्लभा ह्यसि विद्वेषो जातो येन दन्तं हि ॥ १५ ॥ तस्य तेनैव वक्त्रकयानेन एवोपवित्रम्बाद भ
गवन्निरूपेण तमसि नरके ॥ १६ ॥ दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कालभावेण ह्याल्पे कोमलभावेण मारम्भ ।
सम्भ्रमस्थुलापि ग्रमंषीक्रोधी मन्त्रसी ॥ १७ ॥ स्थितं कृष्णे ॥ १९ ॥ दुरवग्राह्यं कृष्णाख्यं धाम सत्त्वेषेय स्पतस्मिन् लयं गता ।

युधिष्ठिर उवाच अहो ह्यस्य कृतमेतद् दुर्लभं कोतिनामपि वामदेवेप येन त्वेष्वामि स्थेयस्य विद्विषः ॥ १८ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥ १९ ॥ दमघोषसुतः ।
पापः प्रारभ्य कलभाषणात् संप्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥ १८ ॥ शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म ।
परमव्ययं श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः ॥ १९ ॥ कथं तस्मिन्भगवति दुरवग्राह्यधाम ।
नि पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरञ्जसा ॥ २० ॥ एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ब्रूह्येतद
द्भुततमं भगवांस्तत्र कारणम् ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः तुष्टः प्राह त
माभाष्य शृण्वंत्यास्तत्सदः कथा ॥ २२ ॥

पुरुषोत्तमेयमनः सभूतस्यापि देहेनववकलयतस्याप्तिलयंसापुरुषंतत्त ।
तत्कथमात्रेयेनसिद्धवृत्रिर्देश्यः ॥ २० ॥ एतद्भुततमं हि प्रतपवानास्यतिश्राम्यतिगवात्सर्वेत्तत्वेदिष्टहि ॥ २१ ॥
[illegible] सोध्य सीर्हतितिमिष्टेतिशुस्यामितिमततभातस्याः सदः सदसः शृण्वंत्याः सत्याः कथाः प्राहेत

शृ० भगवति दृक्केवलरूपत्वेन भाव्यमिति वदन्सन्वक्ष्यमाणेऽभिप्रायः भगवन्योऽहंकारत्वेन तदा तदभावे विषमता नास्त्येवात्र पिदंविलक्षणमाहुः तत्त्वतावद्देहाभिमानकृतमिति तत्रान्योऽस्त्येतो भगवतत्त्वतदभावात्वर्णोऽस्त्येव। कालोऽसौ साधितेभिः निदंतंदोषकोऽतेन मत्कारस्तिरस्कारः निदन्तस्तन्त्वात्स्तितामर्थ्यं प्रधानपुरुषयो। रविवेकेनकेवलेवरं रचितं कल्प्यते २३ तदभिमानेनभूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं हिंसादिकं चभवति तथाचतयस्यैतन्नरोऽणान्वयः देहमात्रे तु तादृशं निदाहेत भूतयोर्हिंसापीडाचभवति २४ यस्मिन्त्वि।

नारद उवाच निदनस्तवसत्कारसत्कारार्थे कलेवरं प्रधानपरयोराजन्नविवेकेन कल्प्यते २३ हिं। सानदभिमानेन देहपात्रमयोर्यथा वैषम्यमिति भूतानां ममाहमिति पार्थिव २४ यत्त्विहाभिमानो यतन्तथा साणिनो वधः तथा तयस्य कैवल्याद् अभिमानो विलात्मनः २५ परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा के नास्य कल्प्यते २६ तस्माद्वैरानुबंधेन निर्वैरेणाभयेन वा स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक् २७

वहोयमभिमानस्तस्य देहस्य वपाहूपस्य यथा तथा यस्याभिमानो नास्ति यस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन हेतुना कल्प्यते नकेनापि अभिमानाभावे हेतुः कैवल्यात प्रकृतिविवेकाभिमंतव्याभावात वैषम्याभावे हेतुः अखिलात्मनः सर्वात्मनः इति २५ न हि किमिति हिंसानिषेधाय परस्येति दमकर्तुः हिंसार्थे दंडकरोतीत्यर्थः २६ यस्माद्भगवतोऽतिरस्कृतं वैषम्यं नास्ति तस्माद्येनकेनाप्युपायेन ध्यायन्तस्तेनैव तिरस्कृतपापस्य नाशात्तस्य पुरुषपुरुषाभिप्रायेणाह तस्मादिति सममभिः निर्वैरेणाभिवैरं केनापि येषु स्निग्धेन भक्तिप्रयोगेनेत्यर्थः पुंसा

श्री
भाग
टी
७

नैष विद्वेषानुबन्धः इत्याह यथेति न तथा भक्तियोगेनाप्नोतीति २७ अत्र दृष्टान्तः कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण।
संरम्भो द्वेषः भयं च तयोर्योगेन २९ वैरेण यथा अनुचिन्तया तन्मयत्वेन पूतपाप्मानः तमापुः ३० तदेवं कामा-
दिभिरपि पापं हित्वा ३१ ३२ ननु वेनः किमिति नरके पतितः तत्र ध्यानाभावात् पापमेव तत्र फलितमिति

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः २८ कीटः पेश-
स्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् संरम्भभययोगेन विन्दते तत्स्वरूपतां २९ एवं कृष्णे भगवति माया-
मनुज ईश्वरे वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिन्तया ३० कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ३१ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः संबं-
धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ३२ कतमोऽपि न वेनः स्यात्पंचानां पुरुषं प्रति तस्मात्केना-
प्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३३ मातृष्वस्रेयो वश्चैद्यो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव पार्षदप्रवरौ विष्णोर्वि-
प्रशापात्पदच्युतौ ३४ युधिष्ठिर उवाच कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः अश्रद्धेय इवाभा-

त्याह कतमोऽपीति पुरुषं श्रीहरिं प्रति पुरुषस्य कामसंभवात् भयादिष्विति एकतमं पंचानां मध्ये एकेन।
सोऽपि [illegible] ३३ तदेव निगमयति तस्मादिति प्रस्तावकथामाह श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबन्धे को हेतुरित्यपेक्षायां
तेषां वैरहेतुमेवोपक्रम्याह मातृष्वस्रेय इति ३५ हरिदासाभिमर्शनः हरिदासानभिमृशति अभिभवतीति तथा अश्रद्धेयः।

७

...मेवमेवाद्‌ नन्वदेवभूतैः प्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसंबंधेन संबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३५ ३६ कथंभूताः पंचषड्‌ढायनाः येषां ते अर्भा बालास्तद्वदाभा येषां ते पूर्वेषाम रीच्यादीनामपि पूर्वजा एवं शिशून्मत्वा ३७ वासमर्हथ इत्यर्थः अतः पुनर्जन्मसेवा मित्रिकार्यार्थः ३९

देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनां देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३५ नारद उवाच एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया सनंदनादयो जग्मुश्चरंतो भुवनत्रयं ३६ पंचषड्‌ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वास्थौ तान्प्रत्यषेधतां ३७ अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः रजस्तमोभ्यां रहितं पादमूलं मधुद्विषः ३८ पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः एवं शप्तौ स्वभवनात्पतन्तौ तैः कृपालुभिः ३९ प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पतां जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ ४० हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोनुजस्ततः हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः ४१ हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियं जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ४२

दैत्यौ लिंगौ शरीरस्थौ आश्वतः ३९ वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय तस्मात्स्थानप्राप्तये कल्पतां तावता यो ग्यावः सप्ताष्टवालामिति प्रोक्ता इत्यर्थः ४१ धरोद्धारे निमित्तेन तन्निमित्तमित्यर्थः ४२ हिरण्यकशिपुरपेक्षा।

श्रीमद्भागवतटीकायां ... ७ अ० १ ... १८

सर्वभूतात्मभूते अतः समंबलिवधपयनीतिनयात्मे अतः प्रशांतं हेमादिरहितं अतएव भगवत्तेजसा।
स्पृष्टं ब्राह्मं उग्रमैः शापप्रहारादिभिः ४४ विप्रशमःसत्ता ४५ अहंकृतत्वादिनिर्णयः तर्हि तदेव कथनीय
मित्यत्र तत्रकंप्रमाद रामवीर्यमिति ४६ क्रमवक्रेणाहतमेदोयथोलोलयोः पापमेव हतानेतमानाविष्यर्थे

तं सर्वभूतात्मभूतं प्रशांतं समदर्शिनं भगवत्तेजसा स्पृष्टं नापक्रोडं तमस्ययमैः ४४ ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ रावणः कुंभकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ४५ तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कंडेयमुखात्प्रभो ४६ तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ४७ वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मतां नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ४८ युधिष्ठिर उवाच विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि ब्रूहि मे भगवन्येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ४९ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ नारद उवाच भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना हिरण्यकशिपू
राजन्पर्यतप्यद्रुषा शुचा १

४७ ४८ केनप्रकारेण प्रह्लादस्याच्यु तात्मता अच्युते कश्चित्ततेन तद्रूपित्वं इति निश्च
यः ४९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्तमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ द्वितीये विष्णुशोषेण लोकं विद्रावयत् दानवैः तद्भ्रातृ
तत्सुतादीन्दितिं हास्यैश्च सांत्वयत् भ्रातृद्वेषपवेतत् द्वेषिकामन्मित्राशपेनाद भ्रातरीत्यादिना १

एवं देवसुराणामेतेन क्रोधेन ततः अतिरूपेण मत्वा लक्ष्म्यां कोपाग्निभूषणे नैव धूम्रमेवं निरीक्ष्यमाणाः १ करालदं
ष्ट्राभिर्युक्ता यास्याग्रयादृष्टानुत्क्षेत्रस्य भ्रुकुटीमुखे मुखे यस्य सः २ ५ ५ समेताऽपि यथा वैनैर्भजते नैर्निर्मितभूतैः पा
लिताहेण समाः ५ एवं स्वभावः स्वभावः समतं येन तस्याः चूर्णोः पुष्टतेजोमयस्यापि मायावलोकसः वगादृ

मात्स्ये देहे षाघूर्णाः सन्दष्टदशनच्छदः कोपोज्ज्वलाभ्यां वक्त्राभ्यां निरीक्ष्य धूम्रमेवं १ करालदंष्ट्रो
ग्रदृष्टानुत्क्षेत्रस्य भ्रुकुटीमुखः स्थूलमुखसमर्द्धसितानना निष्ठमब्रवीत् २ भोभो दानवदैत्येयाद्विम्
र्धस्मतशंवर प्रानवादोदयग्रीवनमुचे पाकस्वल ३ विप्रचित्ते ममवचः पुलोमपाकनादयः
शृणुत मानेतरे सर्वे क्रियतामाशु मा चिरं ४ समत्वेवा नितः दूरे धूम्रलोचनमेव पितः स्वल्पं पाशिः
ग्राहेणाद्दरिणा समेनाप्यु धूपयावनै ५ तस्य स्वभावस्याचूर्णो मायावलोकसः भजते भजमान
स्यवालन्वा स्थिरात्मनः ६ मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेणवैः रुधिरप्रियेन पेयि षेच्छोभा
नवे मेगतलक्ष्यः ७ तस्मिन्कूटे दितिनष्टेकृतम्लेवनस्यनो विदपाश्वपृष्ठेनि विप्रप्राणादिवोक। ८

यस्य सतः अस्थिरात्मनः स्यमवदितविनस्य कुलः यो यो भजति ते भजमानस्य स्वसरनः ९ तस्य रुधिरेण
यावल्पेय पिच्छा मितावपूर्य भूवेयाने तिनलीयेनाल्पयः १० नवदेवैस्तद्वयः कारितः अनस्ते किंतद्दमनेत।
गाह तस्मिन्कूटे कपदे अदिते पतिपते कूटमी दितिं यस्मातिवा नष्टे अष्टष्टे सति देवाः सुखेनिस्वयमेवाता।

ख

८ कालिकापुराणे

तपोयज्ञादिपुरुषान् सूदयध्वं घातयत ९ ननु किं तैरपराद्धं तत्राह विष्णुरिति द्विजानां क्रियानुष्ठानं मूलं यस्य सः यतो सौ यज्ञो धर्ममयश्च परायणः आश्रयः अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलघातात् मरणं नाम तस्य राज्ञ एवास्य वधः स्यादिति भावः ॥ तस्मात्सर्वमेतत्प्रेरणेनेत्याह संदीपयत वृश्चत छेदं कुरुत ९ ९ पुरं दहादिम

तावद्यातभुवंयूयंब्रह्मक्षत्रसमेधितां सूदयध्वंतपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः ९ विष्णुर्द्विजक्रियामूलोयज्ञोधर्ममयःपुमान् देवर्षिपितृभूतानांधर्मस्यचपरायणं ॥ यत्रयत्रद्विजागावोवेदावर्णाश्रमक्रियाः तंतंजनपदंयातसंदीपयतवृश्चत ९ इतितेभर्तृनिर्देशमादायशिरसादृताः यथाप्रजानांकदनंविदधुःकदनप्रियाः ९ पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् खेटखर्वटघोषांश्चददहुःपत्तनानिच ९ केचित्खनित्रैर्बिभिदुःसेतुप्राकारगोपुरान् आजीव्यांश्छिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः ९ प्रादहञ्छरणान्येकेप्रजानांज्वलितोल्मुकैः एवंविप्रकृतेलोकेदैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः ९

तत्र ग्रामस्तु प्रसिद्धः व्रजो गवां वासः उद्यानं क्रीडावनं क्षेत्रं सस्योत्पत्तिदेशः आरामः कृत्रिमवृक्षाणां स्थानं । आकरो रत्नादीनां खेटः कृषीवलानां वासः खर्वटः गिरिविशेषतो वा अयमेव ग्रामः घोषा आभीराणां वासः पत्तनं राजधानी ९ खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यान् पत्तनस्थान ९ शरणानि गृहाणि विप्रकृते उपद्रुते ९

...नागानामभावान् हिंत्वं परित्यज्य तद्देवप्रजानां कदंबे दानवेषु कर्वेत्स्व स्वयं स्वाराज्यादि साधयितेन
यः तमकामः प्रथमे यज्ञे नवाम्लसहृ हिरण्यकशिपुरन्यादिना १७ कटोदर्के प्रेतायप्रदेयम् दर्के ।

हिंवेवे वाः परित्यज्य भुवि देहकराल हिनाः हिरण्यकशिपुर्भीतः सपरेतस्वरुः खिलः १७ कृत्वा
कटोदकादीनि श्राद्धप्रज्ञानसांतवान् प्राकृतिंशांवद्युत्थं भूतसंतापनेषु के कालनामं महा
नाभं हविषमश्रुमथोल्कचे १८ तस्मात्तलेकरसाभावे दितिं च तनसैनीरिता स्वतायादेशकाल
तत्त्वमाद्धतनेश्वरः १९ हिरण्यकशिपुरुकाच ध्येवीवदेवप्रजावीरमाद्दृष्णोविते स्थिपोर
भिमुवेस्त्राख्यः स्वप्राणांव वर्यस्मितः २० भूमंकासिद्धसेवासः प्रणायामिवसव्रते देवेनैकत्रा
नीतानां मुत्रीतानां स्वकर्मभिः २१

प्रादिश्यत्स्वाख्येनत्याद्या दिकंच १८ १९ २० देवप्रतिनिश्राद्धनर्भार्योमेवोप्ययति २१ भवत्तनामतस्यप्रा
प्योवयः तथाप्यस्माकंवेप्रनावतगतपवेतनाह देवेतप्राचीकर्मणा एकत्रनीतानांसंयोजितानां ।

पुराणवेसेः कर्मजिह्मनीलांनां विधीनिलानां २२

श्री भाग टी ८

एकं लोकं दृष्ट्वा शोकं निवर्तयन्नुदृष्टान्तेन निवर्तयति नित्य इति नित्यः अव्ययः शुद्धः स्वप्रकाशः अपहतपा-
प्मत्वः शुद्धो निर्मलः सर्वगः सर्वगतः सर्ववित् सर्वज्ञः सर्वसाक्षी परो देहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत-
इति कूटस्थ इति निर्मलत्व इति निर्विकारत्व इति नित्यत्व इति विशोकार्थ इत्यर्थः कथं तर्हि तस्य संसार इत्याह धत्त इ-
ति आत्मनो मायया विद्यया लिङ्गं धत्ते गुणान् सृजन् वा देहान् स्थावरजङ्गमादीन् विशेषेण सृज-

नित्यस्त्वात्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः । धत्तेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान् ॥ ४३ ॥
यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव । चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः ॥ ४४ ॥ एवं गु-
णैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकलः पुमान् । याति तत्साम्यतां भेदाल्लिङ्गो लिङ्गवानिव ॥ ४५ ॥ एष आ-
त्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना । एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंसृतिः ॥ ४६ ॥

त्वी कुर्वन् लिङ्गशरीरोपाधिः संसारतीत्यर्थः ४३ एतत्सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति यथेति चलतर्मिभिः तरवः प्रति-
बिम्बितास्तदुपाधिधर्मोपाधिकृत्तेन भवन्तीति दृष्टान्तस्तु भ्रमणाद्भ्रमन्ती भवन्तीति दृष्टान्तस्तु साम्यादेव चलतीति
४४ गुणैर्विकलः परिणामेन तत्साम्यतां मनः साम्यतामित्यर्थः ४५ लिङ्गभावना देहाभिमानः एष आ-
त्मनो विपर्यासः स्वरूपाभावलक्षणमेवाह प्रियैर्वियोगो ऽप्रियैर्योगस्तत्कर्म च संसृतिस्तदाज्ञानमेवेत्य

८

...संभवस्य उत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिः अननुसंधानं २७ अत्रापि शोकहेतुं विनाहृत्यैवायं शोकः इत्यत्रेतिहास
मित्याह अत्रापीति यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तं निबोधत २८ उपासत तत्समीपमाहृत्य स्थिताः २९ विदीर्णं रत्नमयं कवचं
यस्य विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य असृजा रक्तेनाविलं लिप्तम् ३० प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी

संभवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः अविवेकश्च चिंता च विवेकास्मृतिरेव च २७ अत्राप्युदाह
रंतीममितिहासं पुरातनं यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तं निबोधत २८ उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति
विश्रुतः सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत २९ विदीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजं शरा
निर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलं ३० प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदं रजःकुंठमुखांभो
जं छिन्नायुधभुजं मृधे ३१ उशीनरेंद्रं विधिना तथाकृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः हताः स्म
नाथेति करैरुरो भृशं घ्नंत्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ३२ रुदत्य उच्चैर्दयितांघ्रिपंकजं सिंचंत्य अ
स्रैः कुचकुंकुमारुणैः विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजंत्य आक्रंदनया विलेपिरे ३३ अहो वि
धात्राकरुणेन नः प्रभो भवान्प्रणीतो दृगगोचरां दशां उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना ये।
नशुचांविवर्धनः ३४

णी यस्य रभसा संरंभेण दष्टो दच्छदः ओष्ठो येन रजसा कुंठमावृतं मुखांभोजं यस्य छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य
तस्य पदयोरुप समीपे आसमंतादापतन् ३१ ३२ विलापमेवाह अहो इति द्वाभ्यां अकरुणेनेमवाहः दृशा

श्री
भाग
टी
८

तम्मात्स्वयमेव विनाकथं स्थास्याम भवेयमितीव मनः प्रवीरयत्र वंदे पाथस्मिति नायते अनुगामिनं तव पादयोः शु
शूषाकरं वनीनामस्माकं दिशादेहि ॥ २४ ॥ निर्द्धारदेशार्थे नयने अश्रुसंप्लुतावलेपति ॥ २५ ॥ परिदेवितं रोदनं ।
स्वपुरमिवाश्रुना तत्र स्वयमेवोपागतो यमस्मात्कारात् अहोऽस्माटिता ॥ २६ ॥ बहमोः स्मनोधिकानामपिलो ।
कस्यविधि निम्नमरणं दृष्टकारं विषयपतामपि विविमोहमेवाह यत्र यस्मात् दुःख कालागतः तत्रैव गतम ।
पार्थे शोचंति नरकेऽवीताम अत्यक्कादीनि भूतानि सम्यक्कमव्यानि भावेन अत्यक्कनियतान्येव नत्रकापूरि
तयाकृतं तेन वयं महोपते कथं विना स्थास्याम स्वयमेव तत्रानुयानं तव वीरपादयोः शुश्रूषतीनो ।
दिशाय यत्र यास्यसि ॥ २४ ॥ एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिं अनिच्छतीनां निर्हारमकरोत् संक्रिया ।
तेन ॥ २९ ॥ तत्र ह प्रेतवधूनामाशृण्वत्परिदेवितं आह तं बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः ॥ ३० ॥ यम उ
वाच अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोक विधिं विमोहः यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं
सधर्मा अपि शोचंत्यपार्थं ॥ ३१ ॥ अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिंतयामः अभक्ष्य
माणा अबला वृकादिभिः स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३२ ॥ य इच्छयेशः सृजतीदमव्ययो य एव रक्ष
देवस्यारति किंच स्वयमपि सधर्माः मत्तेन मद्दमानो मस्वलक्षणा धर्मा येषां तथाभूता अपि ॥ ३३ ॥ अबलाद्
र्बलाश्च पितृकादिभिरभक्ष्यमाणा वयं तत्रहेतुः यो गर्भे रक्षति स एव निविष्टं रक्षिता भवति ॥ ३४ ॥ नवा
... तस्तोकिं प्रयोजनं न किंचिदपि किंतु कीडेवके वल मिमोहः यंशरीरं दृष्ट्वा जनिरव्यनिसेदयति ।

8

[illegible] देहस्य चेत्तस्मादेः क्रमः स्थूलः कालो बधिर इत्यादि देहधर्मोपलब्धेः कृतत्वमाह भूतेंद्रियमनोलि-
ङ्गिनो देहिनस्तथानान देशोन्वपद्यमानति शहमिति मन्यते नर्हि कथं मोहस्तत्राह तच्च भजनं स्वेन तेजसा।
विवेकबलेन उत्सर्जनमपि हि स्वनभवं प्रमाणयति ४८ ननु विवेकानंतरमप्यारब्धादिकर्मप्रवृत्तेर्बंधः।
स्यादेवेत्यत आह यावल्लिंगशरीरेणान्वितस्तदभिमानवानात्मा भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबंधदेह।
भवती ततो विपर्ययः देहस्य धर्मभाक्त्वं ततः क्लेशश्चानुवर्तते ततो लिंगाभिमाने निवृत्तोपि यतोयं मायायो-

भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ४८ यावल्लिं-
गान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबंधनं ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोनुवर्तते ४९ वितथाभि-
निवेशोयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकं मृषा ५० अथ नित्यमनित्यं वा
नेह शोचंति तद्विदः नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ५१ मायया युज्यते इति

गो विपर्ययादि
तथा तथ परमार्थोऽनर्थः ४९ ननु स्वर्गनरकादीनां तत्साधनानां च सत्यत्वेः कुतो मायामयत्वं तथा च वेद-
वादिनः सत्यत्वमेव वदंति तत्राह वितथो मिथ्याभूतोयमभिनिवेशः कोसौ गुणेषु तत्कार्येषु स्वर्गादि-
ष्वर्थः परमार्थः इति दृग्वचश्चेति यत् कुतस्तत्राह यथेति ५० उपसंहरति अथ ततस्मान्नित्यमात्मा-
नमनित्यं देहं वा तद्विदः नित्यमनित्यं च जानतः न त्वेवमुपदेष्टारोपि शोचंतो दृश्यंते तत्राह नान्यथेति ताव

द्दार्ढ्याभावात् स्वभावो न निवर्तते इत्यर्थः ५१

श्री भाग टी

पृथगवस्थानाभावेपिभिन्नत्वेदृष्टांतत्रयमाह यथानलोदारुष्वेवस्थितोदाहकत्वेनप्रकाशत्वेनचभिन्नइवप्रती यते देहस्थत्वेपिप्राणात्मनस्त्वङ्मेदोयोगाभावेदृष्टांतमाह यथानभोनसज्जतेक्वापिनसंगंप्राप्नोतितथापुमाना पि सर्वेषांगुणानांदेहेन्द्रियादीनामाश्रयःतेभ्योभिन्नोव्यापकःपृथगेवेत्यर्थः ४४ किंच देहमृतायमनुशोच थ सोयंपुरुषइतोस्मद्यत्नःशेतेकिमितिशोचथ नतेनतावंतंकालंश्रुतोसौशृणोति अनंतरंशृणोतिवक्तिच ४५।

यथानलोदारुषुभिन्नईयतेयथानिलोदेहगतःपृथक्स्थितः यथानभःसर्वगतंनसज्जतेत थापुमान्सर्वगुणाश्रयःपरः ४४ सुयज्ञोनन्वयंशेतेमूढायमनुशोचथ यःश्रोतायोनुवक्ते ह सनदृश्येतकर्हिचित ४५ नश्रोतानानुवक्तायंमुख्योप्यत्रमहानसुः यस्त्विहेन्द्रियवा नात्मासचान्यःप्राणदेहयोः ४६

नीत्यस्माद्दर्शनान्नतत्त्वत्रिशोचामइतिचेत् सत्यंशोचनीयोनभवति प्रागपितस्माद्दर्शनादित्याह यः श्रोतेति ४५ ननुमुख्यश्चनासिकासंचारीप्राणःश्रोतावक्ताचदृश्यते नासौश्रोतावक्ताच अचेतन त्वादित्याह नश्रोतेति महानसर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः अतएवमुख्यःप्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेः कस्तर्हिवक्ताश्रो ता तत्राह यस्त्विति इहदेहेइन्द्रियैःसहवर्तमानःयोयमात्मासतुप्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्यएवचेतनः ४६

...देहस्य देहेन स्याद्देहकृतः क्लेशः स्यात् स्वतोऽपि ह्यात्मनो देहधर्मोपलब्धिः कुतस्तत्राह भूतेन्द्रियमनोभि
र्लिङ्गैः निजस्थानात् तेभ्योऽन्यत्पदं भजन्ति अहमिति मन्यते नन्विदं कथं मोहस्तत्राह तच्च भजनं स्वेन तेजसा
विवेकबलेन उत्सृजत्यपि हि स्यन्न भवं प्रमाणापत्ति ।।५०।। नन्वविवेकात्तन्मध्यादाहारादिकर्मप्रवृत्तेर्बन्धः
स्याद्देवस्तत्राह यावल्लिङ्गशरीरेणान्वितस्तदभिमानवानात्मा भवति तावदेव तत्र तत्कर्मनिबन्धनं
भवति ततो विपर्ययः देहस्य संबन्धः ततः क्लेशस्तानवर्तते ततलिङ्गाभिमाने निवृत्तेऽपि यतोऽयं मायायो

भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान्देहानुच्चावचान्विभुः। भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ।।५१।। यावल्लि-
ङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम्। ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्तते ।।५२।। वितथाभि-
निवेशोऽयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः। यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ।।५३।। अथ नित्यमनित्यं वा
नेह शोचन्ति तद्विदः। नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ।।५४।।

गो विपर्ययादि मायया पृथग्भने इति
तथा तत्परमार्थमर्थः ।।५२।। ननु स्वदेहः सादीनां तत्साधनानां च समवेतः कुतो मायायामपवं तथा च बद्धो
वोवालिनः सत्यत्वमेव वदति तत्राह वितथो मिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः कोऽसौ गुणेषु तत्कार्येषु स्वत्वादि
मुद्धिः परमार्थः इति दृक् वचः चेति यत कुतस्तत्राह यथेति ।।५३।। उपसंहरति अथ तस्मान्नित्यमात्मा
नमनित्यं देहं वा तद्विदः नित्यमनित्यं च जानन्तः न त्वेवं मुपदेष्टारोऽपि शोचन्तीत्यर्थः तत्राह नान्यथेति नान

स्वयं सधर्मा स्वपि स्निग्धसुक्तं नडेतिदा सभाट लुब्धकस्तादिना पतित्राणापंजनकर्ईघ्रेणनिर्मितः सन्नत्र
यत्रैनिलज्जलजनात्ममलोभपुंजालेविस्तार्यविशेषेणभूतवान पार्श्वंतनैतेघांमामिषादिभिः प्रलोभनंकृत।
वानिमर्थः ५१ कलिंगः केटमलीपतिविशेषः कलिंगयोर्मिथुनं ५२ शिवसंज्ञांजालस्यमूलेस्थसत्र
लुब्धकोपिवनेस्थित्वामहिताणांलिर्मितलौलकः विततजालेविदधेनत्रजनत्रप्रलोभने ५३ कलिंगमि
थुनंनत्रविचरत्समदृश्यत नयोः कलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता ५४ सासत्वनशिवसंज्ञां।
महिषीकालयंत्रिता कलिंगस्तोलयापन्नांनिरीक्ष्यभृशातुरःविलनः ५५ स्नेहादकल्पः कृपणः कृ
पणांपर्यदेवयत अहोअकरुणोदेवस्त्रियाकरुणयाविभुः ५६ कृपणंमानुशोचंतंमादीनया।
किंकरिष्यति कामंनयतुमांदेवः किमर्धेनात्मनोहिमे ५७ दीनेनजीवताडुःखमनेनविधुरायु।
षा कथंतेजातपक्षास्तानमातृहीनान्बिभर्म्यहं ५८ मंदभाग्याःप्रतीक्षंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ५९ ए
वंकलिंगोविलपंतमाहस्त्रियाविद्योगातुरमस्तकेठ सएवतंशाकुनिकःशरेणाविव्याधलानपश
हितोविलीनः ६० एवंयूयमपश्यन्तआत्मापायमबुद्धयः नैनंप्राप्स्यथशोचंतःपतिंवर्षशतैरपि।
६१ हिरण्यकशिपुरुवाच बालएवंप्रवदति सर्वेविस्मितचेतसः ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमय।
नवंथलंशाप आपन्नामापदांगामो ६३ अकरुणाया सर्वमोनुकम्प्या ६४ आत्मनोदेहन्यार्थेन ६५ विधु।
[illegible]नीविनेनानेनदुःखेपश्यभवमेवंजीवनाकिंमेपथ्योजंप्रत्नोमामपिकामंनयत्विमर्थः॥

तैः सात्त्विकं परलोकहृत्तं २१ अशोचमेनिपाके अज्ञानमहमार्दः स्वपरस्त्वमिति निवेशएव ज्ञानेनेन विना २२
मस्त्वघाप्सदिना २२ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ तृतीये तपसा तस्मै तस्माद्ब्रह्मणा
दितिः ध्याय अविच्छिन्न तेन स्वबलतः सवरानदात् तद्देवं साधूलोकदं नेशान वानादि शप वेधूनां वशोकं
यमपतनुपाख्यायतत्रैवांतरथीयत तानयोपि स्वयत्नस्य चकुर्यत्सांपरायिकं २१ ततः शोचता
मायूयं पतिं चात्मानमेववा कआत्मा कः परो वात्र स्वीयः पारक्यएववा स्वपराभिनिवेशेन वि
नाज्ञानेन देहिनां २२ नारद उवाच इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा पुत्रशोकं क्षणा
ज्ज्ञानेन चित्तमधारयत् २३ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ नारद उवाच हिर
ण्यकशिपू राजन्नजेयमजरामरं आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत १ स तेपे मंदरद्रोण्यां त
पः परमदारुणं ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः २ जटादीधितिभी रेजे संवर्तार्क इवां
शुभिः तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ३ तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः

तत्र निरूपितानामपनीयमल्कृतत्वान् तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना अप्रतिपक्षीनं एकराजमका
मेवराजानं व्यधित्सतकर्त्तुमैच्छत् १ ऊर्ध्वौबाहू यस्य नभसि दृष्टिः यस्य पादांगुष्ठेनाश्रिता अवनिर्येन २ ज
टानां दीधितिभिः कांतिभिः रश्मिभिः प्रलयकालार्कैरवरेजे एवं सत्यतिता संतापे विरक्ते देवाः पुनः

श्री भाग टी ११

श्रीपेरद्दिमिषूसद्दितानृषा ॥ १९ ॥ तेनवलिहाताः स्त्रसहः श्वत्नाकारिणश्चेतिवा सुभितोऽभवत्तोऽस्मभि
भोस्तवेपिपतेपालांतरोभोश्चतिसंवोधतं यावद्भितोवनं त्वंतिश्चतिसंवेधः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणस्तस्मिन्देहमुस्या ।
दितेतस्मात्कल्पमाद्भुः तस्येतिचतर्भिः प्रथाप्यमाभिस्त्रिवेदिते तयाभूगतो ॥ ९ ॥ तपोयोगायोः समाधि ।

चतुर्भुजेयु दृश्वंतः सद्दीपाद्दिचचालभूः निपेतः सग्रहास्ताराजतलस्तद्दिशोदश ॥ ५ ॥ तेनतः ।
मादिवेमस्कावतलालोकं यथुः सराः योऽविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते ॥ ६ ॥ देवैरेतत्पसातस्मा
द्दिविस्पातं तथाक्रमः तस्पचोपशमे भूमत्विधेद्दियद्दिमन्यसे ॥ ७ ॥ कोलोकयावत्रंत्पेतिवलिहा
गात्तवाभिभो ॥ ८ ॥ तस्माग्रेकिलसंकल्पस्मरतोऽस्मरं तपः सूयतोकिंतविद्दितत्तवापापिनिवा ।
दिते ॥ ९ ॥ सद्दाचरायरमिदंतपोयोगसमाधिना सुधाते सर्वेविस्मेभ्यः परिमेही तिजामते ॥ १० ॥
तदद्दृवर्पमात्रेणतपोयोगसमाधिना कालात्मनोस्वतिस्पत्नात्मा प्रविष्टेन पात्मनः ॥

तानिदृष्टा सर्वविस्मेभ्यःश्रेष्ठतिजामतं सत्यलोकं यथाप्याते सुरिविद्दिति तन्नथैवात्मनः साय पिष्ठा ।
मि तत्त्वब्रह्मणाद्दीर्घायुषा तपस्तवानस्याप्यिते ग्रस्वः सनस्तस्माधयेन तथाद्द कालात्मनोरिति यस्म
युर्योरस्पतेनदेहप्यांबारश्चियेन तथापि कालस्पात्मनस्तु निमतार्दृतन्म भितपसाबानस्माय ।

पे नितिर्वन्धमनेन निश्चयात्मकं नत्वा परमात्मानं प्रणवेनेति दत्तस्तु बाहिनास्तेन अथ यथापूर्वं गुरुपादाद्विश्वम
येन इदं जगद्धिताय स्वामि देवमवादिभिर्गुरुवाहिपदैः किं प्रयोजनं अनन्तदेवमायायिश्चारिति ॥ १२ ॥ नित्या
नन्दस्वरूपो नमस्कारः निर्वाणं गुरुगम्यमानपदम् सोऽलपः परमपदस्थितेः यदेव गुरुमुखं इदं नत्वा परमिदं वियन्मम ॥ १३ ॥ अन्य

अन्यथेदं विधायेदमयथापूर्वं मोनमा किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते देवमवादिभिः ॥ १४ ॥ इति ।
गुरुमूलनिर्वाणं तपः परममास्थितः विधत्स्वानेन रंगुकं सर्वं त्रिभुवनेश्वरः ॥ १५ ॥ नत्वा सनं दिजगर्वा
पार्श्वे स्थितं जगन्मूले भवाय भव्यसंभूतं मे ते माया विनश्यपदन ॥ १६ ॥ इति विज्ञापितो देवैर्भगवान्नामभू
नृप परीतो भृगुदत्तायैर्यथैते स्वगृहाश्रमं ॥ १७ ॥ नद्दर्पे प्रतिलिख्य च वाल्मीकनगकीचकैः पिपी
लिकाभिराचीर्णमेदस्त्वं गोमयोन्नितं ॥ १८ ॥ नपतन्नपद्मालोकं यथाभ्रापि दिनं रवि विलसावि
स्थितः पादपदसन्देसवाहनः ॥ १९ ॥ ब्रह्मोवाच उत्तिष्ठ तिष्ठ भद्रं तेन तपस्वी दोषिकाष्ठपथ वरदो
ध्यानवध्यानधर्मांसनिमाधूलामलि इमनयामोविपनामीप्सितो वरः ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा दिनिशो वेनसाङ्गः न
वपारमेष्ठ्यमिदमासनं दिजाले यावोचभवावरद्वाय पोपसेव्यता भूमेपेष्याय देमायलक्ष्यपालना
य विजयायग्रन्थमोय ॥ २१ ॥ २१ ॥ वाल्मीकादिभिः प्रतिकृत्य च प्रथमं नदर्श पश्चात्कथं विदितं समं प्रादे ।
निदिनीपेनाल्वयः माचीर्णसमं वाङ्गं हितं मेदस्त्वं स्वामीसे वपो कितिनं वपम ॥ २२ ॥ अथैवापि दिनं कृत्वं रवि ॥

श्री
भाग
स्कं
७

यस्मात्संपेथर्थं दर्शे मलिकाविशेषैर्मलिनो देहो यस्य १७ लिंगं तु लिखितं सेतु येन मत्कोटकः १८ तेनैव मव
वसायेनैव जितो देहः तपो लिङ्गेन भवता नष्टमानसः १९ अमर्त्यस्य मम दर्शनमफलं न भवति २० स्ना
तो भवतीर्थ्यादिभवः [illegible] स्तोतितवान् २२ वज्रवर्मसंहननं [illegible] यस्य २४ नमस्ते [illegible] भाया
अग्रतस्तम दृष्ट्वा तेनैव तत्सारं मद्भूतं देशभक्तिस्तदे [illegible] २५ तेन सर्व वर्षं यस्य
कृतेन करिष्यंतिवा परे लिंगं तु [illegible] २६ अवसायेन तेन दुष्क
रेण मलक्लिन्नो तपो लिङ्गेन भवता जितो [illegible] २७ ततस्ते [illegible] सर्वा [illegible] पुरा
व मत्पश्यनेऽप्यमर्त्यस्य दर्शनेनाफलं मम २८ नारद उवाच [illegible] भवो देवो भक्तिनो गोपि
पोलकैः कमंडलुजलेनैव हि [illegible] २९ सतत्कीचकवल्मीकान्तः [illegible] वल्ल
लितः सर्वावयवसंपन्नो वज्रसंहननो युवा ३० उत्थितः [illegible] विभावसुरिवैधसः ३१
[illegible] नानाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः ३२ उत्थाय प्रांज
लिः प्रह्वः [illegible] गद्गदया गिरा ३३ हिरण्यकशिपुः
[illegible] ३४ तस्य दर्शनमेव महा [illegible] यस्य ३५ [illegible] यस्य ३६ [illegible] तेन मा
[illegible] कालस्य [illegible] ३८

[illegible]

१२

सृष्टिगुणेनात्मना रहस्यमति यच्छलुंपति नमो रजःसत्वतमोधाम्ने आश्रयाय महते परायेश्वरायदेवम
दितिहेयोरन्वयः ४९ अत्र च स्वप्रकाशत्वेन गम्यकाशकत्वेन कारणत्वेन स्वाद्दिकर्तृत्वं परमेश्वरत्वं चेतिष्व
द्वियमुक्तं तदेवप्रपंचयन्नमस्करोति नमः इति चतुर्भिः ४९ बीजाय कारणाय तत्वदेहः आद्याय ज्ञानेज्ञप्तिः
विज्ञानेविषयाकारेत्वानेनेमूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन स्वप्रकाशकत्वं ज्ञानगम्यकाशकत्वं दर्शितं बीजायेति।
निमित्तत्वमुक्तम् व्यक्तावतेनोपादानत्वमाह प्राणेंद्रियेति विकारात्मनैव रूपेण व्यक्तिं कार्याकारमीयुषे प्राप्तवते ५० प

आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुंपति रजःसत्वतमोधाम्ने पराय महते नमः ४९ नमः आद्या।
य बीजाय ज्ञान विज्ञान मूर्तये प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ५० नमो शिष्टेनगता।
स्त्वं पश्य प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानां चित्तस्य चित्तैर्मन इंद्रियाणां पतिर्महान्भूतगुणाशयेशः।
॥ ५१ ॥

एवमात्मना त्रिवृता चेत्यनेनोक्तं कारणत्वं हेयादर्शिनमेव नमो ईश्वरत्वमाह नमेवतंगतानेनमस्यता।
स्थुष्टः स्थावरस्य च इंशितेति नियंता भवसि केन मुख्येन प्राणेन क्रियात्मरूपेण अन्तस्थ शजानां पतिर्लालसो चि
त्तेस्त्वत्विषिणामभूतां यासेनानायाः मनसस्वक्तत्रिवंस्यानामिंद्रियाणां पतिः अत स्वमेव महान्भूतात्मा
कावाकादीनां तन्मात्रानां शब्दादिविषयाणां आशयानां तत्पूर्वमहानामीश्वरत्वे न चैव स्वरूपं दर्शितं ५१

श्री
भाग
टी
ए

13

एकादशे ५८ ॥

स्वाली यत्तत्स्वर्वलेकत्वेनाथोमित्वेनतत्त्वात्मालकत्वमाह त्वमेवसमस्तमनुष्ठिसमहिरयतालिंसायपसि कथं
यथानन्त्वावेदत्रयरूपेण कथंभूतयावत्नारोहोनारोयत्रयस्मात्रहीतिकं कर्म तदिधयपावियया आत्मवतां
नाशमितानां आत्मभूतस्त्वमेवांतयाम्यात्मांतर्यामी कृतः यतः कविः सर्वज्ञः तत्कृतः एकः अद्वितीयः नचहेतु
रनादिः अनंतपारश्चेति तथ्यतः कालतः पारं चदेशतो यस्य सः १४ कालरूपेण संहर्तृत्वमाह त्वमेवेति
लवाद्यैरवयवैः क्षिणोषि तथापि विनष्टत्वं स्रष्टृत्वादिकर्तृत्वेपि निर्विकारत्वमाह कूटस्थ इति तथेहतवः

त्वं सम्मतेन लिंगेन तोषितन्वावर्ण्यचतद्रीतकविषयाच त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनंतपारः
कविरंतरात्मा १४ त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यवयवैः क्षिणोषि कूटस्थ आत्मा
परमेष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा १५ त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचिद्व्य
तिरिक्तमस्ति विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोसि बृहत्त्रिपृष्ठः १६

आत्मा तावत्स्वरूपः परमेष्ठी परमेश्वरः अजः जन्मशून्यः महान् अपरिच्छिन्नः किंच जीवलोकस्य कर्मादिवा
सनात्मादिभिर्विक्रियमाणस्यतीवः जीवनहेतुः यतस्त्वमात्मानियंतस्त्वम् १५ तत्कृतमनुवाह त्वत्त इति
त्वत्तो व्यतिरिक्तं यदि किंचित्स्यात् तस्मात्त्वत्तमादिविकारोनियस्तात्मादिकं वा भवेत् ततः परंकारण
मपरंकार्यं तच्चजगत् अनेजच्चलनेनस्थावरंचजंगमं तिरिक्तं नास्ति तत्तदात्मालीनि बोधकं शास्त्रं विधिक
लाध्यात्मविद्यावेदाः वेदादि विद्यासि कलाश्चतदंगानि तनवस्तत्तदाकारास्तनवः तत्तद्वस्तुतिरिक्तः तत्कः ।

...श्चेतोऽहं शरीरी जीवस्तस्य मम कृतो ब्रह्मत्वं कृतो वा ब्रह्मणोऽपि गर्भत्वमादिनत्वाद् अयं कार्यमिदं तव शरीरं ।
अयं संसारमिति निवाये न शरीरेणामिंद्रियप्राणमनसां गुणान्विषयान्भुंक्ते किं तव पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्ये धा
मनि स्वरूपे स्थित एव भुंक्ते न तत्स्वरूपं तिरोधानेन अतस्त्वमव्यक्त आत्मा निष्कृपाधिकैः सेव्य पुराण पुरुष ।
सहस्रोक्तः ६५ तत्त्वं ब्रह्म त्वं पुराणपुरुषत्वं कथमेक स्यात् इत्याह देहेन्विति येन त्वया अव्यक्तेन मनोवचनागोच

अक्षो विभो स्थूलमिदं शरीरं येनेन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं भुंक्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आ
त्मा पुरुषः पुराणः ६५ अनेनात्मकरूपेण येनेदं सकलं ततं चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते
नमः ६६ यदि दास्यस्यभिमतान्वराणां वरस्तोत्तम भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो ६७ नां
तर्वहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि ६८ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा
सुरासुरमहोरगैः अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनां ६९ सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथा ।
त्मनः तपोयोगप्रभावाणां यन्न रिष्यति कर्हिचित् ७० इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे दशमोऽध्यायः १०

देहेन रूपेण इदं विश्वं ततं तस्मै तस्मै भगवते गुणनमः भगवन्ते देहेन ... विद्याप्रवि
छन्नांघामानाप्ताय तस्यैः ६५ ६६ ... भगवदाष्पे मा भून ६७ अस्तु मिथ्या
तेरसमद्भिः समाप्तेर्यत्वात्मनस्त्वबाप्ति तथात्र अशनितिंद्रहता दिकं देही तिशेषः ६९ तपसा योगेन च प्रभा
वा येषां यद्दिगनिमा सर्वेषां न रिष्यति न नश्यति तत्स्वदेहीयमर्थः ७० इति श्रीभावार्थे सप्तमस्कंधे दशमोऽध्यायः ।

श्री
भाग
टी
७

बलार्थैनवरांल्लब्ध्वा विजित्याखिललोकपालान् विष्णुद्वेषेणान्वर्वर्तिदैत्यैः समधीश्वरः शान्तः निर्भ्रंशा १
मे ऽमनः यय्यश्चमी मे दुर्लभाः २ अमोघोऽनुग्रहो यस्य ३ पर्यन्तेन पलम्भेन ताद एवमित्यादिना ४ ५ ६

नारद उवाच एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् १
ब्रह्मोवाच तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान्वृणीषे वरान्मम तथापि वितराम्यङ्ग वरान्यद्यपि दुर्लभान् २
ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ३ एवं लब्धवरो दै
त्यो बिभ्रद्धेममयं वपुः भगवत्यकरोद्द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्री
न्महासुरः देवासुरमनुष्येन्द्रगन्धर्वगरुडोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून्
यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनथ ६ सर्वसत्त्वपतीन्जित्वा वशमानीय विश्वजित् जहार लो
कपालानां स्थानानि सह तेजसा ७ देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपं महेन्द्रभवनं साक्षान्नि
र्मितं विश्वकर्मणा ८ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् यत्र विद्रुमसोपाना महामार
कता भुवः ९ यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तम्भपंक्तयः यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च पयः
फेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदः १०

सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां पालकांस्तेषु पतयस्तान् ७ त्रिविष्टपं स्वर्गं मध्यास्ते स्म अधितिष्ठत्वान् ८ तत्र महेन्द्रभ
वनमध्युवास अधिवसति स्म ८ अखिलसमृद्धियुक्तं तमेवाह यत्रेति त्रिभिः मुक्तादामानि परि

मरन्नीः संदृष्टाः ॥ कल्पितमणिकुंडलंचंडंलीलांशुशालस्नेयस्य ॥ यंगाढेहनजनं उरूगांधिनाउरूगांधेन मथुना
मयथामनं शतपत्रविहूलैविचूर्णितैलालेयत्रलिणीरोरक्ष नमणोशीथिल्पाः सर्वलोकपालाः उपायन
युक्तैः पाणिभिरुपासत त्रिभिर्विलसतद्भिर्विना पद्मासायभूते ॥ उपासनप्रकारमाह ॥ ॥ ॥
कृतजन्हिर्नृपुरैरैखः सत्पृयंसत्तनः रत्नस्तभेगुपपश्यंति सहदनीः संदर्शमुवे ॥ तस्मिन्महेन्द्रस्य
वले महाबलो महामनाति जितलोकपकरार रेमेभिर्वधांधिगुराः सरादिभिः प्रलापितैर्जित
द्वैरुपासत ॥ तमंगामगृनेमथुनेरूगाधिना विहननामात मणोशीथिल्पाः उपासनोपायनपा
णिभिर्विना विभिलपोयोगावलीनसांपर्दं ॥ तगुर्महेंद्रासनमीनसास्थितैविष्णावसलेवु
रूप्रसादयः गांधर्वसिद्धाऋषयोस्तुवन्मुहुः विद्याधराश्रप्सरसश्चपोरव ॥ सपववर्णाश्च ।
भिभिः कलभिर्भूरिदृत्तिाणिः रज्यमानोर्द्धविभाग्यानग्रहीत्वेनलनसा ॥ श्राकृष्टपत्रानसा
लीन्समहीयवतीमही नथाकामदवांधोस्वनानाश्चयपदनमः ॥ रत्नाकराश्चरत्नोगास
मत्मस्पाकून्मिभिः तारशीपुष्टुनतोद्वृदयितीपश्चनोदका ॥ शैलाद्रोणीभिराक्रीडंसर्वे
तेत्रगुणानरुमाः इत्थालोकपालानामेकएव वश्यग्गुणान ॥ सस्मिन्निजितकउर्वैक
नमत्मानयः कद्रुः वर्हेतिस्म रत्नाकरानेवाद वारैति ॥ प्राक्रीडं क्रीडास्थाने गुणानुष्यफला
दीन सर्वलोकपालानामेक एवक इष्टग्गुणान इष्टाविद्याधराणान् वहूनशोधणादीनेकएव

श्री
भाग
दे
१५

१९ २० २१ २२ स्वरूपा च कृष्णहिता २३ मम रूपाणि सर्वेषां अनुपपन्नये प्राप्तये २४ ननु देवादि देहेषु पिप्रस्य विना
शो नास्ति बलवरोणे जितमानजात् २५ २६ निर्वेदायेति सर्वमहं स्यदि हो नमम्ङके द्भाति भावः २८ ।

एवमेश्वर्यमनस्य स्वयम्भोज्ञा स्ववर्तिनः कालो महान्ध्य नीयाय बलशाप मुपेयुषः २९ तस्योग्र
देहसंविग्राः सर्वेलोकाः सपालकाः श्रम्यजालग्राश रणाः शरणं यम्यु रच्युतं ३० तमेन महेलका
यायेयत्रात्मा दृविशीश्वरः यहून्नान निवर्तन्ते शान्ताः संन्यासिनो मलाः ३१ इतितेसंयुतात्मानः
समादिनधियोमलाः उपनस्युर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः ३२ तेषामाविर भूद्वाणी गुरु
रूपा मेघनिः स्वना संनादयन्ती ककुभः साधूनाम भयंकरी ३३ माभैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां
भद्रमस्तु वः मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ३४ ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापशदस्य
न तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षत ३५ यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु धर्मेम
यि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ३६ निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मने प्रह्रादाय यदा
द्रुह्येद्धनिष्येपि वरोर्जितं ३७ नारद उवाच इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः निवर्तन्त
गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतं ३८ तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः प्रह्रादोभून्महांस्तेषां गु
णमहद्वैतेष्वेषिरे नमानीनदेवसम्पन्नवादितिभावः ३९ तस्य वद्देषम क्षमादोसनस्य महत्वमाद् न

सख्यासंबंधात्प्रतिज्ञापयत् एकः प्रियत्वे सुहृत्तमश्च ३१ सन्नतः नतार्याणामंघ्रियोगेन ईश्वरत्वभावनायस्य ३२ ३३ व्यसनेषु नोद्विग्नचित्तः गुणेषु विषयेषु निःस्पृहः यतस्तेष्ववस्तुदृक् दांतानि इंद्रियादीनि यस्य रहितआसुरो भावो यस्य असुरोपि सन् ३४ अधुनापि द्विषतापि न पिधीयंते तिरोहिता न भवंति ३५ साधुगाथा

ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेंद्रियः आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ३१ दासवत्सन्नतार्यांघ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ३२ विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तंभविवर्जितः ३३ नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् दांतेंद्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशांतकामो रहितासुरोऽसुरः ३४ यस्मिन्महद्गुणा राजन् गृह्यंते कविभिर्मुहुः न तेऽधुनापिधीयंते यथा भगवतीश्वरे ३५ यं साधुगाथासदसि रिपवोपि सुरा नृप प्रतिमानं प्रकुर्वंति। किमुतान्ये भवादृशाः ३६ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ३७ न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ३८ आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन्ब्रुवन् नानुसंधत्त एतानि गोविंदपरिरंभितः ३९

सदसि साधुकथायाः प्रसंगवशात्सभायां प्रतिमानं दृष्टांतं ३६ सूच्यते न मया केवलं योग्यते संक्षेपतः कथ्यते इति वा ३७ नैसर्गिकरतेर्लिंगमाह न्यस्तक्रीडनक इति तन्मनस्तया तदेकचित्ततेन ३८ एतानि आसना

दी० गोविंदेनपरिरंभितः प्रासनाद्युक्तिकिं[illegible] २५

श्री
भाग
टी
१६

16

रुदति रोदिति वैकुंठस्य चिंतया शबला व्याप्ता मिश्रा वा मिलिता चेतना यस्य तच्चिंतया ह्लादो यस्य ४० उत्कं
ठः मुक्तकंठः सन् यन्नचचकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ४१ संस्पर्शो भगवत्पाणिस्पर्शेन निर्वृतः अस्पं
दः स्थिरो यः प्रणयस्तेन य आनंदस्तेन यत्सलिलं तेन युक्ते आमीलिते ईषन्मीलिते ईक्षणे यस्य ४२ श्री
क्वचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः क्वचिद्धसति तच्चिंताह्लाद उद्गायति क्वचित् ४० नदति
क्वचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ४१ क्वचिदुत्पु
लकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः ४२ स उत्तमश्लो
कपदारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहुर्दुःसंगदीनस्य
मनः शमं व्यधात् ४३ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि हिरण्यकशिपू राजन्नकरोद
घमात्मजे ४४ युधिष्ठिर उवाच देवर्षिएतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत यदात्मजाय शुद्धाय पि
तादात्साधवे ह्यघं ४५ पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघ
मपरो यथा ४६ किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं
मनः परां निर्वृतिं तन्वन् दुःसंगेन दीनस्यापि मनः शमं शांतं व्यधात् ४३ अघं द्रोहमकरोत् ४४ शुद्धा
याघं नेष्टुं मे वार्थमिति विस्मयेन पृच्छति नवेत्नः नवचाक्यमिति वा साधवे प्रणमताय साधो।
रुद्धं कृतवानिति निश्चयः एतद्वेदितुं ४५ उपालभंते असिपत्य येन नैव कुर्वंति अपरः शत्रुरिव ४६ श्री

प्रायश्चित्तमपि पापं पित्रा कृतो द्वेषः पित्राकृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः अतएव तस्य तत्फलं विधिना दत्तं ४८
इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्तमस्कंधे चतुर्थोध्यायः ४ पंचमे गुरुतो धीतं प्रल्हादो विस्मृतो वदन् चाविषर्धाद्धिषयत्स्मर्तुं ऐः सम
न्ते दैत्येनत्रयाश्च भगवद्भक्तिरेव विशेषकारणमिति निरूपमाह पौरोहित्याहिना काव्यः शुक्रः शण्डामर्कौ तस्य
सुतौ तत्रैव सत्तामिति शेषः १ पाठयामासतुः पाठ्यानि सरवालकान्नि निवालयः २ यत्तत्र
पितुः पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ४८ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे चतुर्थोध्यायः ४ नारद उ
वाच पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः षण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहांतिके १ तौ रा
ज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदं पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् २ यत्तत्र गुरुणा
प्रोक्तं शुश्रुवेऽनुपपाठ च न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयं ३ एकदासुरराट् पुत्रमंकमारोप्य पांड
व पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ४ प्रह्लाद उवाच तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा सम
द्विग्नधियामसद्ग्रहात् हित्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ५ नारद उवाच श्रुत्वा
पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ६
पाठ्यान्नरं तथैव पपाठ च किं तत्साधु न मेने तत्रहेतुः स्वपरेति असद्ग्रहो मिथ्याभिनिवेशस्तदाश्रयो यस्मिंस्तत्
२१ ४ हे असुरवर्य असद्ग्रहात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धेतोः सम्यग्द्विग्नाधीर्येषां तेषां वनं गतः सन् वनं गतः
सन् यद्धरिमाश्रयेतेति यत्तदेवाहं साधु मन्ये कथंभूतं गृहं हित्वा आत्मनः पातनमधःपातनमिति तेन कृतः अंधं ५

एकदासुरराट् ५ परपक्षेविक्षेपमापन्नाः पक्षेविहिता।
हस्तसाधुवर्धनहितेति ८

श्री
भाग
टी
१८

विश्वपतेर्भागवतैः नवब्रह्मदेवकृतः तेषांप्रवेशः स्मृतम् तथापि प्रतिष्ठैवैर्वर्णांतेषांजातेः ७ ईशेभ्यःग्रह
मानीतम् ८ बालान्सर्वाननिकृष्यमानं १० ९ अहोमायामोहितात्मभिर्वेतोममात्वियशीत्वाश्रये।
ततावदाह परः स्वयमेतिमिथ्याभिलिवेशोपदीयमायैवकृतः नतद्वालवः अतएतयाविमोहितत्व।
हीनांभवतामेहदः ननममतसेग्रचित्तमायेप्सायनमः ११ अहो किमेतन्मलपस्तितवबुद्धिभेदोयतो

मम्यविधार्यतावालोगुरुपोइहहिजातिभिः विश्वपतेः प्रतिष्ठैवैर्नभियेतास्पर्धीर्थ्या ७ ग्रह
मानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः प्रशंस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छन्तसामभिः ८ वत्सप्रह्ला
दभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा बालानतिकृतमेतमेवबुद्धिविपर्ययः ९ बुद्धिभेदः परकृतउता
होतेस्वतोभवत् भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनन्दन १० श्रीप्रह्लादउवाच परःस्वश्चेत्य
सद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ११ सयदानुव्रतः पुंसांप
शुबुद्धिर्विभिद्यते अन्यएषतथान्योऽहमितिभेदगतासती १२ सएषआत्मास्वपरेत्यबुद्धिभिर्दु
रत्ययानुक्रमणोनिरूप्यते मुह्यन्तियद्वर्त्मनिवेदवादिनो ब्रह्मादयोह्येषभिनत्तिमेमतिं १३

...तस्य कथयेत्माद्विमः संतजन्माहादेवेत्यन्तरमाहत्रिभिः सोभगवान्यस्यानुव्रतोः बहुलोभवति।
तदापशूनामिवबुद्धिर्भेदगता यस्मिन्मिथ्याविषयाविभिद्यते अभिन्नात्मनिष्ठाभवति १२ भेदस्यासतो
दुर्लंघत्वमाह सएषपरमात्मैव स्वः परइति वस्तुविवेकिभिर्निरूप्यते पुनस्तैवतयतः यस्यवर्त्मनि निगमा

मप

गुणनिर्विकारस्य कथं स्वतिभेदकत्वं तत्राह यथा ग्रन्थो लोहमाकर्षन्स्वायस्कांतस्य समीपे स्वयमेव भ्रमति चेतनः चक्रपाणेस्तथैव चिदिव ज्ञातो ज्ञातः यदृच्छयेति कस्य तत्रापि वा दृष्टः फलमेव किन्त्वित्यर्थः ॥
राजसेवकस्यापि विशेषः ॥ वेत्रकपा उपायानां मध्ये चतुर्थः दमो दण्डः स एव उक्तः फलस्यागारव
ग्रामहेतोः ॥ स्वल्पमात्रमाह हे नेयापवर्चे दनकुमारसेपो च यं चैककदम्बमत्स्योद्भवाङ्गेति यस्य

यथार्थं मत्स्योद्भव लतत्वयमाकर्षसन्निधौ तथा मेभियते चेतनस्य चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ एतावद्धाल
णोपोक्तौ विरामम महामतिः तेन निर्भेदं स्पोकृपितः सद्योगाजसेवकः ॥ अतीयतामेरे वेत्रम।
स्याकमयं यथा करः फलागार स्प इत्युद्देस्तत्स्योपोदितोदमः ॥ हे सेयचेदनवनेत्रानोयं कं टक।
द्रुमः यन्मूलो मूलपरस्तो विसोलो लायतो र्भकः ॥ तत्रतनिविदिपापायेभी चयं स्वजं नाहिमिः
प्रक्षाद ग्राहयामासं च वर्गस्योपपाद न ॥ तत एवं गुरुत्वात्तानतेय च तत्स्वयं दैत्येन्द्रदर्शया।
मासमानमदृष्टमलेकृते ॥ पादयोः पतितं बालं पतितं स्याद्धि पास्ते वा परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमा

दैत्यवनस्य मूलामूलमलनेपर एवं स्यास्तोयस्य विसो रयमर्भको नालायतः नालमिवाचरत यथा पवनो व्रेटा
कत्वे वयेनदि द्रुमानिर्मितो द्रुतः सहकारी तेन विनाक्षेदन्तासंभवात् तथायं विसो दैत्यमूलच्छेदे हेतुस्तदा तामः ॥
इतिनय प्रह्लादं भी खवत धर्मार्थकाम वर्गस्य शक्तिपादकं शास्त्रम ध्यापयामा ॥ तानतेयं गुणपारास्य वत।

नारदस्योक्तिः

२। २४ पादसेवनं परिचर्या अर्चनं पूजा दास्यं कर्मार्पणं सख्यं तद्विश्वासादि आत्मनिवेदनं देहसमर्पणं यथा विक्रीतस्य गवाश्वादेर्भरणपालनादिचिंता न क्रियते तथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिंतावर्जनमिति नमितमर्थः २३ इति नवलक्षणानि यस्याः सा अधीतेन चेद्भगवति विष्णौ भक्तिः क्रियते सा चार्पितैव सती यदि क्रियेत।

श्रोष्यांकमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाम्बुभिः आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर २१ हिरण्यकशिपुरुवाच प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किंचिदुत्तमं कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् २२ प्रह्लाद उवाच श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं २३ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येधीतमुत्तमं २४ निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः २५ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते २६ संति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव २७

नतत्कृतासत्सीयस्यादस्यैतनाद् तत्र धीतं मन्ये नत्व स्माद्गुरोरधीतं शिक्षितं वा तन्न त्वाविधं किंचिदस्तीति भावः २५ २६ २७ मित्रत्वेन वर्तमानस्यापि तद्विरोधाचरणेना संभावितमित्याह सन्तिहीति दुष्टमैत्रं मित्रत्वं येषां ते दोषाइति ब्रह्महा रत्नपरोगी स्यान्मन्त्रापः। ग्राणार्दतकेः स्वर्णहारी तेगन खीदुश्चर्मा गुरुतल्पगस्मादि स्मृतेः पातकिनो रोगो यथा तेषामघं

श्रीभाग टी ७

18

१८

मत्प्रणीतं मयोपदिष्टं नोपस्थं कल्क्यात्मितं द्वेषं मास्मस्व रुः स्मृतागमस्यार्थः मयि दोषो रोषं मा कृथा इत्यर्थः २
इत्याशोरुति नेति ब्राह्मणो गुरुवक्रोपदवित्तं इति भावः २८ गुरुमुखी गुर्वोकाज्जनिता हे अभद्र असतामियं वा
लोभवा दृश्यानां विषयासक्तानामज्ञानपिकाभावादि स्पाशयेनाह मतिरिति २९ परतः गुरोः स्वतो वा अन्योन्यस
तः नाभिपद्येत केषां गृहव्रतानां गृहमेव व्रतं कल्प इति कृत्यं विनाशेषां अतएव दान्तैरनुपरतैर्गोभिरिंद्रियैरंधंतमि
स्रं संसारं विशतां तत्र च चर्वितस्य चर्वणं येषां ३० ननु श्रीकृष्णस्य परमानंदरूपत्वात् अपि तन्निष्ठापरं किं

गुरुपुत्र ऊचतुः न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्नियच्छ
मन्युं कददाः स्म मा नः २८ नारद उवाच गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतं न चेद्गुरुमुखीयं ते कु
तोऽभद्रासती मतिः २९ प्रह्लाद उवाच मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानां अ
दान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां ३० न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये
बहिरर्थमानिनः अंधा यथांधैरुपनीयमानास्तेपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ३१

स्वः नद्दत्तानादित्याह नेति ये दुराशया विषयवासितान्तः परनात्ते विष्णुं न विदुः तदेव नः स्वास्मिन्नेवार्थः पुरु
षार्थो येषां गतिर्गम्यो ननु नेयोपगुरूपदेशादि स्त्तात्यां ति नत्याह बहिर्विषयेष्वर्थो येषां ते बहिर्योल्लाले वा
गुरुत्वेन मंतं शीलं येषां ते अंधो अन्धैरुपनीयमाना अंधा यथा पंथानं न विदुः किं तु गर्ते पतंति तथा तेपि ईशस्य
तंत्र्यां दीर्घरज्वां वेदलक्षणायां उरूणि दामानि नामालक्षणादि नाविप्रस्यां तस्यां काम्यैः कर्मभिर्बद्धा एव भवंती

त्यर्थः नतु कं विषयाविष्टविलावेश्मः सहतः वारुणीदिग्गतं व
स्त्र ब्रह्मनेद्रीकि माप्रयादिति ३१

श्री
भाग
टी
१९

ननु चैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः कुतो वा
न मिमस्य वेषणाल्लवात् नैषामिति निष्किंचनानां निरस्तविषयाभिमानानां महतां पादरजसाभिषेकं या
वन्न वृणोति तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं तेषां मतिर्न स्पृशति न प्राप्नोति असंभावनादिभिर्विद
धतेः स्पर्शः अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थः अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थः यस्याङ्घ्रिस्पर्शमात्रेण।

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किंचनानां न
वृणीत यावत् ३२ इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीत
ले ३३ आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ३४
अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान् सुहृदोऽधमः पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ३५ विष्णोर्वा
साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः पञ्चहायनः ३६

मे इत्यस्यार्थः प्रयोजनं महदनुग्रहाभावात्तत्तनिश्चयेनापि मोक्षलिप्सा इत्यर्थः ३२ निरस्यत चिक्षेप ३३
अमर्षः सहनं तेन सहिता या रुषा आविष्टा व्याप्ताः कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य नैर्ऋता ३४ वध्यते
हेतु यतोऽयं मे भ्रातृहा कुतो यो विष्णोः पादावर्चति तस्य पापानां स्पर्शः अतः एव स्वान् अधमः ३५ अहो विष्णोः
विष्णोर्वा साध्वसौ किं पश्चात् किमिति स्वीकृतवानित्याह विष्णोर्वेति पञ्चहायनः ३६

१८

नन्वनेनाय मयमंकथं तृष्णत्वात् परोक्षो ह्य ये मिव दितकृतच्चेष्मात्सादिश्य पसमेव तेयम् स्वतः देहात्मो पि
ग्र वदित स्वेत्स्या टामयो रोगा रवात्मो ममतास्यकथा श्रेगामपि यत्कर चरणादित दृष्णात्मतो हितं वे ह्वियां।
देवेत्सर्थः ५० यतः सर्वे कृपायैर्देहे तत्रः संभोगाभोजने भोजनादिषु विषादिश्योगे विमर्शः यथाद्युष्टमि।

परोक्षपर्मेदित कृषश्योऽवयं स्वदेहत्नोऽप्यामयवत्सलो हितः ह्विंयात दंगयद्युतात्मनो हितं शोषंसु
त्वनीवतिय हिवर्जनात ५१ सर्वेकृपायैर्देहे तत्रः संभोजशयनासनैः सह ह्विगयः शत्रुर्मैनेरु।
ष्टमिवेंदियं ५२ मैनूनात्तेसमादिष्टाभजोतेष्फूलपाणायः निगमदेष्टाः कालास्याला मृश्यमसुपि
रोरुद्राः ५३ नदंतोभैरवंनादं ह्निहिहि ह्निथीति वादिनः आसीतेचाट्टनक्षूलैः पृक्ष्वादंसर्वममंस ५४
पुरेवत्स्याप्यनिर्दृं भगावत्याविलात्मनि युक्तात्मत्यकला ग्रासर्वेपुण्यस्येवसत्क्रियाः ५५ यथा
सैंपहते नस्मिन्दैत्येंद्रः परिशंकितः चकारतद्वयोपायात्रिवंयेन युधिष्ठिर ५६
श्ये

द्विषं पुत्रेः शत्रुः ५७ ५९ निम्मात्तीत्तणाटंष्ट्रायेषां करालास्या स्यानिये षांतेवनेच तामाणि तात्रा भानि।
श्मश्रूणि शिरोरुहाश्चयेषां ५८ पुरेहैपुत्रः समाहित आत्मा मनो यस्य तस्मिं स्तेषां प्रहारा निष्फलानातः
तत्रहेतवः ब्रह्मणि निर्विकारे अनिर्देश्ये अविषयेभगवति निरतिशेयेश्वर्ये अखिलात्मनि शामप्पि तित्यंत।

९ एवंभूतेपरे अग्रणपस्य निर्दैवसस क्रियामद्दोयमात्यायं: ५१
५२

श्री
भास
टी
१

ग्रभिवाराः कन्यादयः ग्रवच्छन्ना नानाविधविघ्नंगादयः पतनानि तैरवगाह्य विघ्नसन्निरोधैश्च पर्वताक्रमणैः प
र्वतानामपर्वतैः बहुवदनैरभिचारादि ४२ आहूमितर्प्यन्ति तद्वननेकर्तृनामभिपद्यतनप्रापनाशङ्को
टिप्पर्थः ४४ चिन्तामाह एवमितिभिः ४५ अविहृतैव वर्तमानो पिग्रहमनटपी निर्भयचितः मेघनार्थे।

टिप्पनेर्द्दष्टयुक्तं दैरभिवारोवधानतैः मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैर्भोजनैः ४३ हिमवाय।
ग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि न प्राशाकयदादेतमवाधमसरः सुतं चिन्तादीर्घेन माग्रामलक
र्तेनाभिपद्यत ४४ एवमेव बहुसाध्य क्रोवधोपायैश्चलितमितः तैस्तैर्हीदैरसद्वर्मैर्मुक्तः स्वैवर्तेन।
सा ४५ वर्तमानो विहृतैवैवालोप्यमनटपीरये न विस्मरति मे लार्धेयुनः शेपस्वपुष्पं ४६ प्रथमे
यात्रभावोपमकृतस्थितिर्यामरः नूनमेनद्विरोधेनमृत्युमैभविनानवा ४७ इति नेविं तथा किंचि
न्लानष्टिरयमुपोमुवे पांशमेकौशानमोवि विकरतिहोवतः ४८
विस्मरति प्रजी।
ग्रन्थायंशत्रुर्नवान
गार्तस्वमच्छमपुत्रः शुनः शेपो नाम पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतः मत्स्यथा नयोरपकारमविस्मरंस्तद्दिपदं
विश्वामित्रमुपाश्रित्य गोत्रान्तरमापत्रस्तद्वत् यद्वा भावयविद्यागेहहोनः शुनःशेपः पुत्रमिवेति मेमत्या।
शुनःशेपमुपसुतयथा भवति तथोक्तः समसद्धर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ४९ प्रथमेयोः पविमियोन्नभावोपमनक

...शनस्तः पुत्री नीतिज्ञो विविक्षेपकान्ते भुवो विशंभोगैनैव व्रतानि स्यापायस्मिन् विमंनव तस्मादे
नय त्यामः पद्मालं भन्नैवास्ति यद्वाशिम्भूतोन्नमं गुणत्वेषयोः पदे विषयोनभवति रुग्मर्थः ४९ तथापि त
वेपलमस्तो विनिमित्यादृष्टेनः शर्मविनि यावत्कृतरागमिथ्यानिनावदृष्टानिशीदि ५० ततः किमत्रकृच्वतः बु
द्धिस्यसमीचीनावयसाभवतीति प्रवृत्ताय तथ्यं संगीकृत्य ५१ ततस्थतोप्रज्ञादाय धर्मादिकमूचनः प्रथि
जितेनयैकेननगात्रयं भुवो विजृंभलक्षणसमन्ततापिस्यपं ततस्यचिंतैनवनाथवत्सदेनवैशिष्टूनो।
गुणदोषयोपदे ४९ रुमंत्रपाशैर्वहुणा स्वबद्धानिथे दिक्षीनोनपलायनेनथा वृद्धिस्यपुंसोवयसा
यैसेवयापावत्कृतभोगैवस्त्रागमिथ्यान ५० तथ्यंपगत्कृपत्रोक्तमनत्तापेदस्मवबीत धर्मोत्यस्योपदे।
शृण्या रात्रीयगृहस्थेपितो ५१ धर्ममर्थंचकामंच निवरामनपूर्वशः घट्कालयावत्तात्त्वप्रियतावत
तायच ५२ यथा त्रिवर्गं गृहमियात्मनेवापशिक्षितं नसाधुमेनेनहितांद्वृद्धागमोपवर्णितो ५३
यदाचार्यपराहूतो गृहमेधीयकर्मसु वयस्येवालकेस्तत्रसोपहूतकृत तत्याः ५४ प्रथनोज्ञता।
यावाचाप्रव्याहूयमदावुयः रुवाचविदांलतिप्राक्तुपयोग्रहस्तात्रिव ५५
तस्यासावतस्थतस्मै ५६ यथाव त्रिवर्गमनुशिक्षितमपिसाधुनमेने तोचशिक्षातांच कृतः द्वेष्यागाद्वेषाद्वि
मिर्विषयेष्वारमणीयेषोनेनकृपवर्णितं ५७ पराहूतः आम्वाततः उपहूतः संघिः पादस्वरणार्थः कीदृशं कृ
तत्याः कृतोत्स्वैलेख्यावसरैरितिवा ५८ तेषांनिष्ठांजननमरणादितत्त्वातविहान ५९

देहारामाणामीरितेरीहितैश्चनदूषिताधीर्येषांयतोवालाः ५६ तस्मिन्नेवन्यस्तंहृदयमीक्षणंचयैः ५७
इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेपंचमोध्यायः ५ षष्ठेगृहीगृहस्थ्येप्रह्लादोदैत्यबालकान् अन्वकंप्यपरंत
नेनारहोकमुपादिशत् निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्यर्थमनाशयत् प्रह्लादःसद्यःप्राहधर्मंभागवतंकृती
कौमारइत्यादिनाइहैवमनुष्यजन्मनिधर्मानाचरेत् यतोर्थदमेतत् तत्रकौमारएवयतनंतदप्यध्रुवं नचै

तेतत्तद्गौरवात्सर्वेत्यक्तक्रीडापरिछ्दा बालानदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैः ५६ पर्युपास
तराजेंद्रतन्न्यस्तहृदयेक्षणाः तानाहकरुणोमैत्रोमहाभागवतोसुरः ५७ इतिश्रीभागवते।
सप्तमस्कंधेप्रह्लादचरितेपंचमोध्यायः ५ प्रह्लादउवाच कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवता
निह दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदं १ यथाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणं यदेषस
र्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत् २ सुखमैंद्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनां सर्वत्रलभ्यतेदैवाद्य
थादुःखमयत्नतः ३

वंभूतंजन्मांतरंयतोदुर्लभंतत्र म मानेवाचरेत् नमुख्यार्थेप्रयासः १ तत्रचभागव
तानेवधर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति यथाहीतित्रिभिः इहपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणमेवयथाउपपं
योग्यमित्यर्थः यद्यस्मादेषप्रियइत्यादिना २ भोगोद्यमःकर्तव्यस्तत्राह सुखमिति सर्वत्रयो
न्यादावपि दैवात्स्वर्गादिष्विव अतस्तदर्थंप्रयासोनकर्तव्यः ३ ॥

यत्स्यात् स्यात्स्वरं केवलमायुषो व्ययएव तथानेन प्रकारेण तेमं न प्राप्नोति ४ भयमाश्रितः संसारं शमः पुन
र्यदेहं शरीरं यावत्स्वफलमस्ति ननु विपद्यते ग्रहेमं न भवेत् वशपदितिवा तावज्जीवते मायया नते ५ आयु
षो क्रमशात् पुंसः त्रिभिः यथास्यात्क्षेते ६ विंशति वर्षाण्यायुर्याति ७ दुराष्टेण तु [illegible] समं तन्न प्राप्नु

तस्य यार्भेन करं बोधयत आयुर्भयः परं ननस्याविल्तेतेमं मुकुं द्वचरणांवुजे ४ ततोऽप्येनकशला
तेमा यश्च माश्रितः शरीरं पोषयं यावत्त्वविपद्येनपुष्कले ५ पुंसो वर्षशतं त्यायुस्तदर्धं चोनिलात्म
नः निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेते नैवं प्रापितस्तमः ६ मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः जा
रया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ७ दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा शेषं गृहेषु सक्त
स्य प्रमत्तस्यापयाति हि ८ को गृहेषु पुमान् सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत वि
मोचितुं ९ को न्वर्थतृष्णां विसृजेत् प्राणेभ्योऽपि य ईप्सितः यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको व
णिक् १०

र्थमात्मेन ८ ननु यौवने गृहासक्तोऽपि पश्चाद्विरक्तः सन् तेमं प्राप्स्यतीत्याशंक्य तदसंभवं दर्शयन्कौमा
र एवाचरेदित्येतदुपपादयति को गृहेष्विति सप्तभिः ९ यमर्थं मस्तभिः क्रीणाति प्राणहानिमप्यंगीकृत्य
पितस्करादिरर्थं प्राप्यनोति तस्मिन्नर्थे तृष्णां को नु विसृजेत् १० ॥

श्री
भाम
टी
११

किंच कथमित्यादि प्रियायाः संगादिकं स्मरन् कथं त्यजेदित्यन्वयः मंजादि नशिता लापान्
सहास्यान् च संगानेषां स्वेदेन सितो बद्धः कलानि कलेवराणि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां च संगं तेषु नूतनं
चित्तं यस्य ॥ १ ॥ ताः पशुगृहे स्थिताः हृदय्याहृदयंगमाः मनोन्तरायवः प्रतिच्छेदाय पुत्रान् हूतानीति वि
काः कल्याः कलपरस्पराः ॥ २ ॥ कोशकृत् कोशकारी कीटः स यथा गृहकृत् आत्मनो निर्गमाय।

कथं प्रियाया अनुकंपिताया संगं रहस्यं हृदि विस्मरेयम् सहास्यं च स्वेदसितः शिशूनां कलाक्ष
राणां मनोरुचिः ॥ १ ॥ पुत्रान् स्मरेत् तान् हृदि हृदय्याभान् स्वसाथ्य पितरौ च दीनौ गृहान्मनोज्ञा
न् पशुन् त्विकोऽस्य हृद्यान् कल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ २ ॥ त्यजेन्न कोशकृत् इवेह मानः कर्माणि लोभा
दविरत्नकामः शेषस्य नेतुं बहु मन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ ३ ॥ कृद्वेव पोषाय विप
त्तितायुर्न बुध्यते यो विहतं शमन्नः सर्वं चताप त्रय दुःखितान् आनि वियतेन स्वकृद्वेव नामः ॥ ४ ॥

द्वारमपि नावशेषयति तथा कर्माणीहमानः नव वित्तमकामो पि हो षदर्शनेन विरक्तः सन् त्यजेत्त दा
रु गोपस्थं शेषं नेह चमावेन देवाधिकं मन्यमानः यदोदुरन्तो मोहो यस्य सः कथं विरज्येत विरक्तः स्या
त् ॥ ३ ॥ दुरन्तमोहत्वे दर्शयत्याह कृद्वेव पोषणाय विपलोयमानं निजमायुः पुरुषार्थं च विहतं न बुध्यते
शमय तापत्रयेण दुःखितं विनोपितं नानि वियते दुःखेषु बुद्धिं न करोति यतः कृद्वे व्रतामोरतिर्यस्य ॥ ४ ॥

११

प्रयुञ्जतोयं क्रोतोतोस्माह वित्तेष्विति । नित्यमभिनिविष्टं चेतो यस्य परवित्तहर्तुः प्रेत्य नरकलक्षणमिह दंडादि-
रूपं दोषं यद्यपि विद्वान् तथाप्यशांतकामाभिलाषः हरत्येव ॥१४॥ न देवं को गृहेषु भातिं स्मादि समभि-
ष्मो कैरुपपादितं गृहादिषु प्रसक्तस्य वैराग्यापायसंभवमुपसंहरति विद्वानपीति त्वं स्वलोकायात्मारामश्रेयसे न
कल्पते किंतु विमूढो यथा तथा विद्वानपि तमोऽभिनिवेशमेव प्रपद्येत ॥१५॥ न च दूरवर्तनं इति स्वीयमिदं पा-

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः प्रेत्येह वाथाप्यजितेंद्रियस्तदशांतकामो
हरते कुटुंबी ॥१४॥ विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुंबं पुष्णन्स्वलोकाय न कल्पते वै यः स्वीयपारक्यविभिन्न-
भावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥१५॥ यतो न कश्चित्क्व च कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ।
विमोचितुं कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥१६॥ ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या दैत्येषु सं-
गं विषयात्मकेषु उपेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसंगैरिषितोऽपवर्गः ॥१७॥

रक्यमिदमिति भिन्नो भावो भावना यस्य सः । तस्मात्कौमार एव श्रीभागवतान्धर्मानाचरेदिति सदृष्टांतमुप-
संहरति यतः कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचयितुं न समर्थः श्रीनारायणमुपेत शरणं यातेति शेषेणान्वयः । अ-
सामर्थ्ये हेतुः लंपटः अतः कामो दृशियाः स्त्रीणां तासां विहारक्रीडा यथा तन्निमित्ते क्रीडामृगः सत्स्वल्पयः किं-
च यस्य निगडः शृंखलानल्पो विसर्गः प्रजादिरूपो भवति ॥१६॥ विदूराद्दूरतः संगं परित्यज्य यद्वा अविदूरा ।

बालानामस्माकंतदुद्धननमशक्यमितिचेत्तत्राह नहीति बह्वायासोनितरांप्रयासः आत्मत्वात्सर्वत्रसिद्धत्वा
दिति १९ तत्रदेवतद्द्वयमुपपादयति परावरेष्वितित्रिभिः ब्रह्मांताः स्थावरआदयोयेषांतेषुजीवेषुभौतिकेषु
घटादिविकारेषुमहत्त्वादिभूताकाशादिषु २० गुणसाम्येप्रधाने गुणव्यतिकरेमहत्तत्वादौच परःवा
लस्वरूपः २१ कथंतर्हिद्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदः माययेत्याह प्रत्यगात्मतःद्रष्टाभोक्तातत्स्वरूपेण।

नह्यच्युतंप्रीणयतोवह्वायासोसुरात्मजाः आत्मत्वात्सर्वभूतानांसिद्धत्वादिहसर्वतः १९ परावरेषु
भूतेषुब्रह्मांतस्थावरादिषु भौतिकेषुविकारेषुभूतेष्वथमहत्सुच २० गुणेषुगुणसाम्येचगुणव्यतिकरेतथा एकएवपरोह्यात्माभगवानीश्वरोऽव्ययः २१ प्रत्यगात्मस्वरूपेणदृश्यरूपेणचस्वयं व्याप्य
व्यापकनिर्देश्योह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः २२ केवलानुभवानंदस्वरूपःपरमेश्वरः माययांतर्हितै
श्वर्यईयतेगुणसर्गया २३ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुदयांकुरुतसौहृदं आसुरंभावमुन्मुच्ययया तुष्यतेऽधोक्षजः

व्यापकतयानिर्देश्यः दृश्यंभोग्यंदेहादितत्स्वरूपेणच २२ व्याप्यतयानिर्देश्योमाययाईयतेइत्यतआहःवस्तु
तस्तुस्वयमविकल्पितोनिर्देश्योपिसन् यद्वा अनिर्देश्योपापिएवंनिर्देशःसत्त्वविकल्पितईयतेस्मन्तरेण।
त्वयः यतःकेवलानुभवात्मकआनंदएवस्वरूपंयस्य तत्स्वएवचेत्सर्वत्रनहिसर्वत्रसर्वत्रतत्तथाउपलभ्येत
तत्रगुणात्मकःसर्गोयस्याः सागुणसर्गा तयामाययाअंतर्हितमैश्वर्यंयेनसः २३ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुभूय।

ता॥ किमतआह नह्येतत्रतत्स्मिन्किमलभ्यं तथापि गुणत्रयेणमात देवादेवस्वसिद्धायेधर्मादयः तैः
किं यगुणेनवमोतेणवकोतितेन किं तामुपगायतांनोस्माकमकोतिनस्यापितस्यसिद्धेः यद्वा मामु
क्षोलक्षस्यचरणयोः सारंतेषांमयोसेवमानानांतेपिकिमर्थः २९ ननु धर्मादेरपुरुषार्थत्वे किमितिश्रा
योर्थाववेदेनहेतेनसम्यगेवाभिहितः तत्राह धर्मोर्थःकामस्वेतिचत्रिवर्गास्तदर्थे चये ईत्तायास्त्रिभिर्दिता
ईत्तान्वीक्षिकी त्रयीकर्मविद्या नयदंडौदंडनीतिस्त्र विविधावार्ताजीविका नयतत्सर्वंनिगमस्यार्थजा
तेष्वननुकिमलभ्यमनेनआह किंतैर्गुणात्मकेतिकारादिद्व्ययेस्वसिद्धेः धर्मादयःकिमगुणेनवको
तितेनसारंतेषांचरणयोरुपगायतांनः २९ धर्मार्थकामइतियोभिहितःत्रिवर्ग ईक्षात्रयीनयदं
डौविविधावार्ता मन्येतदेतदखिलंनिगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणंस्वसुहृदःपरमस्यपुंसः २९ ता
नेतदेतदखिलंतुरखापमाह नारायणोनरसखःकिलनावदत्र पर्यति तोभगवतस्तदकिंचनानां
नं स्वसुहृदःस्वांतर्यामिणः स्वांतर्यामिणःपरमस्यपुंसः स्वात्मार्पणंसाधनंवेत नहिसत्यं मन्येसत्यपुरु
लोन यन्यथांतदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलंनिगमस्यत्रैगुण्यविषयस्यप्रतिपाद्यंमन्ये सत्यंपुरनितैगु
एयलक्षणंपरमस्यपुंसःस्वात्मार्पणमेवेमर्थः तदुक्तं त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेति २९ तेषा
मविद्यामार्येगुरुःसंप्रदायमाह तानमिनिधवनारदःश्रोतानत्रऊतोमाहशानामधिकारमाषाकीमाह
श्रीभगवतपर्कानभक्तियुतानांयस्मादरजस्तनास्वनानोदेहिनांसर्वेषामपितज्ज्ञानंस्यान नन्वमायां

२

श्री
भाग
ही
२४

24

अतएवमयापिनारदाच्छ्रुतं विज्ञानसंयुतमनुभवयैतंवच्छ्रुतम २८ तत्रातिविस्मिताःपृच्छन्ति प्रह्लादेति
एताभ्यामृते अन्यंगुरुं नविद्मः एतद्गमनामूर्वमेवाहंनारदपार्श्वेगतः इतिवेनज्ञाहुः वालानामपि प्रति
शिशूनामपि अस्माकमेवैतावीश्वरौ नियंतारौ अतस्त्वामत्रगमनंनसंभवतीति सएवनारदएवा।

श्रुतमेतन्मयापूर्वं विज्ञानभवसंयुतम यन्मेभागवतेभ्युद्धं नारदोदेवदर्शनः २८ दैत्यपुत्राऊचुः।
प्रह्लादत्वंवयंचापि नर्तेन्यंविद्महेगुरुं एताभ्यांगुरुपुत्राभ्यां वालानामपिहीश्वरौ २९ वालस्या।
न्तःपुरस्थस्य महत्संगोदुरत्ययः छिन्धिनःसंशयंसौम्यस्याच्चेद्विस्रंभकारणं ३० इतिश्रीभागवते
सप्तमस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ नारदउवाच एवंदैत्यसुतैःपृष्टःमहाभागवतोसुरः उवाचस्मयमान
स्तान्स्मरन्मत्कृतभाषितं १ प्रह्लादउवाच पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचले युद्धोद्यमंपरंच
क्रुर्विबुधादानवान्प्रति २ पिपीलिकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः पापेनपापोभक्षीतिवादि
नोवासवादयः ३
अपत्यस्यपितृसंभवस्याहुः २९ वाल सेवदुरत्ययःदुर्घटःविस्रंभकारणंनिश्चासहेतुः
३० इतिश्रीभावार्थेसप्तमस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ सप्तमेमातृगर्भस्थेस्वस्मिन्नारदभाषितं प्रह्लादोवर्णया
मासशिष्यसमयसिद्धये १ अथापितरिवरदानतम्यायागर्भस्थेस्थितं तस्यस्तावकथामाहपंचभिःषोडशभिः
तयोः अस्माकंपितरिहिरण्यकशिपौ २ सुकृतंतेनैवपापेनपापोसौ अभक्षिमाहितःतिरष्टतावदं

५ ५ नाह्यः शिबिरं त्यक्त्वा संचालस्थान् सर्वस्वापहृते गात्ना शिनवंतः ९ १ अनागसं निरपराधां पत्नीं नेतुं का
र्हसीति प्राह ९ अविषह्यं रिपुः शह्द अनेन यावत् प्रसवपर्यन्तम् स्यात्वं ततस्त्वार्थं पदवीं मार्गं गतः श्राम्यः सा

तेषामतिविलोयो योगं निशम्यासुरयूथपाः वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशं ४ कलत्रपुत्रमि
त्राप्तान् गृहान् पशुपरिच्छदान् नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ५ व्यालुम्पन् राजशिबिरममरा
जयकांक्षिणः इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ६ नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमि
व यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ७ प्राह नैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसं मुञ्च मुञ्च महाभाग
सतीं परपरिग्रहं ८ इन्द्र उवाच आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्ष्येऽर्थ
पदवीं गतः ९ नारद उवाच अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान् त्वया न प्राप्स्यते संस्थाम्
अनन्तानुचरो बली १० इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्वचः अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं
ययौ ११ ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमे आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः १२
तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरन्तिके साकुतोभया यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत १३ ॥

न नाहं पुत्रं हत्वा मोक्ष्यामीत्यर्थः ९ साक्षान्महाभागवत एव महान् तव पित्रादिसंबंधात् त्वया देहभूतेन संस्थां
मृत्युं नयायासत्नि न च देहेन वः निष्किल्बिषः अपराधः १० अनन्तस्य प्रियो यो भक्तः स एव प्रियो यस्य मम स्या एनां तां प्रह

श्री
भाग
ती
२५

अंतर्वत्नी गर्भिणी दुःखयाभर्तुरागमाकांक्षन्तं प्रसक्तये एवमपि स्वगर्भस्य तेमाय ॥४॥ तस्याः शोकप्रशान्त्यै।
धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानं आत्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादात् ईश्वरः समर्थः ॥५॥६॥ भूयाद्वेत्तवै
शारदी स्वार्थे न हिनः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणोऽपेन्यर्थः ॥७॥ कामो वैशारदी धीरित्यपेक्षायां नारदोक्तमेव

ऋषिं पर्यचरत् भक्त्या परमया सती। अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य तेमायैर्ज्ञाप्रसक्तये ॥४॥ ऋषिः का-
रुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः। धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलं ॥५॥ तत्तु कालस्य
दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुर्निरोद्धये। ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात् स्मृतिः ॥६॥ भवतामपि भू-
यान्मे यदि श्रद्दधते वचः। वैशारदी धीः श्रद्धानः स्त्रीबालानां च मे यथा ॥७॥ तन्मायायाः परिमेभा-
वारहाद्देहस्यात्मनः। फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥८॥

देहात्मविवेकप्रकारमाह भिः जन्मायाज्ञायते त्रिवर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवंभूताः षड्भ-
वा विकाराः वृक्षे समयेवर्ध्याफलानां दृश्यते न तदस्यास्तीत्यर्थः अस्थिते देहस्य दृश्यस्यार्थः ऐश्वरी विका।

तदेवं देहधर्मैः नहि लक्षणमेवमात्मनो देहभोगदर्शिनः रत्नानीमात्मयथैरेव भेदं स्फुटयंस्तद्देहं कारादिकं।
ध्यासयति आत्मा नित्यः अविनाशी वा अरे अयमात्मेति श्रुतेः अव्ययोऽपक्षयशून्यः विनाशरहितः शुद्धो ऽहे
परमे व्योमन्निति श्रुतेः शुद्धो निरवद्यं निरंजनमिति श्रुते एकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः केवलो विज्ञा-
नात्ममये केवलं विजानीयादिति श्रुतेः आश्रयः यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति श्रुते असंगो यमंगो ह्य-
यं पुरुष इति श्रुतेः अनावृतः पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुते १९ परैः श्रेष्ठैर्विवेकसम्प-

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसंगोऽनावृतः १९ एतै-
र्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत २० स्वर्णं यथा
ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं ल-
भेत २१

यैर्देहादौ देहादि विद्वानसद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत २० नन्वेवं विविक्तात्मतत्त्वनिश्चयोऽप्यपरोक्षानुभावेन ब्रह्मता-
प्राप्तिः कथं स्यादतो हेमकारादिकं सजातीयरूपतापानमात्माभिप्रकारं स्पष्टेनाह स्वर्णमिति स्वर्णकारः क्षे-
त्रेषु ग्रावसु योगैर्हेमनोपनापनोपनापनोपायैस्तदुपायाभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णमाप्नुयात् आत्मयो-
गैरात्मप्राप्त्युपायैर्ब्रह्मगतिं ब्रह्मभूतां अध्यात्मविदात्मविदात्माधिकृतकार्याकरणे संतानाः २१

श्री
भाग
टी
२९

अथात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिर्महदहंकारो पंचतन्मात्राणि चेत्यष्टौ त्रयः सत्त्वादयः ते च प्रकृतिगुणा एव न ततो भिन्नाः एकादशेन्द्रियाणि पंचमहाभूतानि चेति षोडश पुमानात्मा एकः कपिलादिभिराचार्यैरेकत्वेनैतः पृथक्स्थितेनान्वयात् तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति २२ जगज्जंगमं तस्थुः स्थावरं अत्रैव सर्वसंघातात्मके।

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् २२ देहस्तु सर्वसंघातो जगत्तस्थुरिति द्विधा अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् २३ अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः २४

देह एव मृग्यः अन्वेष्टव्यः स्वशाकं चेदि स्माह नेति नेतीति अनात्मनो देहादिक्रियमाणो त्यजमेतवान्यत्यजन् अनात्मवर्गात्पृथगुपलभ्यमान इत्यर्थः २३ मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुगतत्वमन्वयः अत एव मणिभ्यः सूत्रस्यैकैकं व्यतिरेकः तयोर्द्वैकं तेनान्वयो विकारः सर्वो कोशवाते सतो शाता शुद्धेनात्मनात्मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टिस्थितिसंहारैः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतिसर्गादिप्रतिपादकैः विमृशद्भिरसत्वरैः अत्रैव मृग्य इति पूर्वेणान्वयः।

यव
हरि

76

विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरिति विहायो ग्रथ्यत्वः सालीग्रनप भिन्नबुद्धेर्भेदैः परिणामैः ॥ पर्यन्तैः पवितैः हिमे
णतम्यधर्मत्वेन निरस्तैः बुद्धिधर्मत्वेदन त्रिवर्णैर्हि त्रिगुणात्मकैः त्रियोद्भवैः कर्मनन्नवैर्बुद्धेर्विस्त्रिगुणात्मकत्वात्
मेकत्वे वाच्यनस्याप्यवैता प्रवस्था ग्रात्मा तद्बुद्धेत्वयात् तदवस्थानानिवर्तनतनतः स्यात्मनः स्वरूपं च बुद्धेन ना
नीणा दिवर्षैः प्रवद्दृष्टान्तः क्रमसमयधर्मैर्गते स्तराखण्डं वायुमिव ॥ ननु तर्हि यथा क्रमस्मोपाधिको पिवायोर्गा
न्यो विवेकतानेन निवर्तते एवमात्मनः संयोगान निवर्तेन स्याशोकाह एतदाह बुद्धिहारकत्वतदवस्थहारा।
बुद्धेर्नागरागो स्वमः स्वप्नमिति निद्रनयः नायेनैवानुभूयं ते सोऽयत्वः पुरुषः परः ॥ एभिस्त्रिवर्णैः पर्वा।
ह्यैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः स्वरूपमात्मना बुद्धेर्भूयैर्वायुमिवाल्वयात् ॥ एतदाहैर्हि समारेगुणकर्मेति
वेयतः ग्रत्तानमूलो पार्थोपिपुंसः स्वमश्वाप्यते ॥ तस्माद्बुद्धिः कर्तव्यं कर्मणो त्रिगुणात्मनो वी।
नतिद्वेषणं योगः स्वावाद्योपरमो धियः ॥ ततोपायस्वरूपमाणामयं भावनोदिनः यदीयं भावनिया।
कोवानस्वमः हियस्माद्बुद्धेर्गुणाः कर्माणि चैतैर्निभयानश्वनियथा सवात्तानमूलः प्रतोपार्थोमिथ्याभू
तोपि स्वमवरुप्यते ॥ वायोस्तु गंधस्य संवेयस्यवास्तवत्रनाद्धिसमोदृष्टान्तः यस्मादेवे निवृत्तिर्यंटन तस्मा
ह्वीनमत्ताने नस्य निर्द्धरणं दृढ्वे किं तद्योगः कथंभूतः धियः स्वावाद्वेनागदादि रूपमुपरमतीति तथा ॥ त
द्वेत्तानप्रकारं प्रकानस्यापनं धर्मस्यतं लारंदो कमेवाह ततोपायनिपत्त्वमि ये यथा न्यथा निष्टैर्नवों निवि भि।
प्रित पदयमपायो भावनोक्तः तयाद्विगीताला यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौ
तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादि ॥

यद्वेदोतत्त्वं यथर्मातात् गुरोः शुश्रूषया भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानाम् अर्पणेन वा ३० तत्सलिंगानां मूर्ती
नाम् ईक्षणम् अर्हणं वा दिर्येषां वंदनादीनां तेभ्य निर्जितैः ३१ ३२ षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणां मि

गुरोः शुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन वा ३० श्रद्धया तत्क।
थायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणां तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ३१ हरिः सर्वेषु भूतेषु भ
गवानास्त ईश्वरः इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ३२ एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरी
श्वरे वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिं ३३ निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभि
कृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कंठ उद्गायति रौति नृत्यति ३४ यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचि
द्धसत्याक्रंदते ध्यायति वंदते जनं मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ३५
तदा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भ।
क्तिप्रयोगेन समेत्यधोक्षजं ३६

ह्रियाणं वावर्गोयैः ३३ ३४ ३५ तस्य भावस्येष्टादिस्तस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनःश
रीरे यस्य निर्दग्धं बीजम् अज्ञानम् अनुशयो वासना च यस्य सः सम्यगेति प्राप्नोति ३६ ॥

27

त्वात् किमनयाद् अथोच्यते तस्यालं भवनाय स्पर्शो याहां तरेनस्यानयत्नं अथ भोगादिषु कं मनो यस्य स सं
सृतिचक्रस्य संसारानुभ्रमचक्रस्य शातनं निवर्तनं तत्वं बुधा ईश्वराननयन्ति विदुः न देवब्रह्मनिर्वाणं लयो मोक्ष
सुखात्मकं सुखं विदुः हृदीश्वरमंतर्यामिनं ३७ भक्तिरेव शाक्येति चलमंतव्यमित्याह कोतीति छिद्रवदाकाशवद्
आकाशवद्विषयाणामुपपादनैरर्जनैः किं तव देवः सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठतैस्तु करोषस्याया।

अथो न तन्नालमिहाप्युभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनं तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्त
तो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ३७ कोतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः स्व
स्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ३८ रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृ
हा मही कुंजरकोशभूतयः सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ३९

रुणापपन्नेति विमर्शः नचैवमासौ पौनरुक्त्यदोषः श्रोतारं देशकालवन्नुवादं रूपवादस्य प्रकारस्य ३८ अनर्थकं
विषयार्जनमित्याह रायोर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य नष्टकमितित्रिशोलेऽयं फलं हि पुरुषस्य लोके पुरुषार्थ एव
मेव स्मा अवश्यमेकस्मिन्जनितत्यात्किं फलतस्तया ३९ ॥

श्री
भाग
टी
२८

28

यद्दुःखेन संभिन्नं च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च सावेत्स्वर्गोस्पदोपदमिति एवं श्रुतास्वर्गादिभोगाश्च
यितृमेवाहार्हस्यात् एवं हीति लौकिकमलेदेन क्रतुभिः कृताः इति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एव
मेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इति श्रुतेः अत एव क्षयिष्णवः सातिशयाश्च निर्मलाः स्पर्धादिमत्वा
त् न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन् ४० किंच यदर्थं यत्संकल्प्य अतः संकल्पितात् अविपर्यासं विप

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भ
क्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ४० यदर्थं इह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः करोति ततो विपर्यासममो
घं विंदते फलं ४१ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः सदाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः
सुखावृतः ४२ कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः स वै देहस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपै
ति च ४३ किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ४४
किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ४५

रीतं फलं अमो
घमवश्यं प्राप्नोति ४१ तदेव दर्शयति सुखायेति ईहया चेष्टया क्रियया वा यः पूर्वमनीहायाहेतोः सुखे
नावृतो व्याप्त आसीत् स ईहया दुःखमाप्नोत्येव ४२ किंच कामान् भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः
श्वादिभोग्यः नाशनशीलः भंगुरश्च ४३ किमु देहाद्व्यवहिताः अपत्यादयो ममताविषयाः पारक्या इति वक्त

श्रीमान् पूर्वं आत्मा ...कस्य योगस्यास्य निरूप्यतामिति प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य क्रियान्तर्थे इत्य
त्वाह ४८ तत्कर्मस्य समाप्ते भोगावसरः स्यात् तत्राह कर्माणीति ततो देवं कर्मतत्फलं देहादिकं चापरमार्थे

निरूप्यतामिदं स्वार्थः क्रियान्तरे भूतो यतः । निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ४८ कर्म-
णारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ४९ तस्मादर्थाश्च कामाश्च
धर्माश्च यदपाश्रयाः भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ५० सर्वेषामेव भूतानां हरिरात्मेश्वरः ।
प्रियः भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ५१ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च भज-
न्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ५२ नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः प्रीणनाय मुकु-
न्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ५३ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्वि-
डम्बनम् ५४ ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ५५ दै-
तेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ५६

आह उभयं कर्म च देहं च अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ४९ यदपाश्रया यदधीनाः ५० भूतानां प्राणिनां ।
जीवसंज्ञितः अन्तर्यामी ५१ अस्माकमत्र विशेषो नापि कारणमित्याह देवत्वेति पंच।
भिः ५२ ५३ ५४ ५५ अच्युततामच्युतेन ५६

श्रुत्वा यद्भयमपसंहरति एतावानिति नहीतरेणगोविंदः कृष्णः प्रसन्नम ५५ इति श्रीभागवार्थे सप्तमस्कंधे।
सप्तमोध्यायः ७ अष्टमे नृसिंहरूपेण निहत्य दैत्योद्भवः स्वयं आविर्भूतनृसिंहेन सर्वब्रह्मादिभिः स्तुतः अतः कृ
पालयन् प्रह्लादं वाद्भिःकोपेन नृकेसरी दैत्यैः सर्वभावेन भजेत सम्यग्भावयन् १ एकांतसंस्थितो भगवद्भिः ध्याय।

एतावानेव लोकेस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणं ५५ इति श्री।
भागवते सप्तमस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ श्रीनारद उवाच एवं दैत्यसुतः सर्वं अकस्माद्दत्तवर्णितं।
तगृहं निरवद्यनाभेवगर्वन्नशितितं १ एवं चार्थसुतनस्तेषां बुद्धिमेकांतसंस्थितां आलस्यभीत
स्मितोगत आवेदपृथया २ श्रुत्वा तद्विप्रियं दैत्यो रुः सदंतनजानयं कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हंतुं
मनोदधे ३ क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणं आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ४ प्र
श्रयावनतं दांतं बद्धांजलिमवस्थितं सर्पः पदाहत इव श्वसन् प्रकृतिदारुणः ५ हे दुर्विनीत मंदात्मन् कु
लभेदकराधम स्तब्धं मच्छासनोद्वृत्तं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयं ६ क्रुद्धस्य यस्य कंपंते त्रयो लोकाः सहेश्व
राः तस्य मेभीतवन्मूढ शासनं किंबलोत्यगाः ७

श्यावत १ सचहंतुंमनोदधे कथंभूतः कोपावेशेनो है
केनचलद्गात्रं वपुर्यस्य स ३ क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य पापनसरोषेण वक्रेण ४ ५ मंदात्मन् अल्पबुद्धे मच्छासनोल्लं
घिनं त्वाम् यममालयं नेष्यामि ६ अभीतवत् किंबलं यस्य सः किंबलः ७ ॥

॰ वेषु भगवानीशः स्वदेहेन सर्वेश्वर इति उरवः क्रमापादविलेपायस्य वहुपराक्रम इतिवा ॰ जन्माद्यादिरूपः
रावैर्यैर्वुद्धिर्वा ॰ मच्छत्रुरसौ कथं ममापि सपवलं स्यादित्याह जहीतात्मनः स्वस्य स्वभावं स्वजयनः
श्रुतिनामात्मनो मनसः ऋतेविनायत्ने विद्विषोन संति किंच तदैव हिंसामेन मनसो पासनमेव समदेहे

प्रह्लाद उवाच न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै वलं वलिनां चापरेषां परावरेयेस्थितजंगमायेब्र
ह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॰ स ईश्वरः काल उरुक्रमो सावोजः सहः सत्ववलेंद्रियात्मा सएव
विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॰ जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समंम
नोधत्स्व न संति विद्विषः ऋतेजितादात्मन उत्पथस्थिता द्धि तदनंतस्य महत्समर्पणं ॰ दस्य
न्पुराषण्णविजित्य लेपतो मन्यंत एके स्वजिता दिशोदश जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः
स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥

मारायने ॰ मयादिग्विजये सर्वे जिता स्वतः सांप्रतं न संति इति चेन्नाह दस्यू
न्विति एके भवादृशा मेदा पुराणाद्याहो लेपतः षडिंद्रियलक्षणान्स्वाद्दून् अविजित्य दश दिशः स्वयं जिता
न्मन्यंते साधोस्तु जितचित्तस्य देहिनां समस्य विद्विषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे शत्रवः कुतः स्युः ॥

श्री
भास
टी
७

30

यत्कं निश्चितं मत्तं कोमो यस्मसः श्रुतिमात्रे वहन्तरं विकत्थनं करोषि हे मंदात्मन्नु च म्रियमाणानां विक्लवा
गिरः न स्मरंपितस्त्वन लिनासन्नवः ॥१॥ हे मंद भाग्य यस्मात्वत्तिनर्दिक्वापि प्रह्लाद उवाच सर्वोत्रास्ति हि

हिरण्यकशिपुरुवाच यत्कं त्वं मत्तं कामो स्त्रियाति मात्रं विकत्थसे मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्ननु स्युः
विक्लवा गिरः ॥१॥ यस्त्वया मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते ॥
॥२॥ सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितं एवं
दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन् रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताडाति
बलः स्वमुष्टिना ॥३॥ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतं अंतःसभायां न
ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥४॥ तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनांडकटाह
मस्फुटत् यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामात्ययमंग मेनिरे ॥५॥

रण्यकशिपुर्वक्ति तर्हि कस्मात्स्तंभे नास्ति प्रह्लादस्त्वनंतं स्तंभे निरीक्षमाणो न मम स्या द्वादश ष्ठे स्पर्शनीयः
इति ॥१॥ हिरण्यकशिपुस्तत्र स्यापश्यन्नाह सोऽहं विकत्थमानस्येति ॥२॥ तं भगवान् इति वा ॥३॥ निर्ह्रादं शब्दं
श्रुत्वा तत्पूर्वं भूत माश्चर्यं तत्पदं तस्य ध्वनेराश्रयम ॥४॥ ॥१॥

१

श्रीभगवांस्तदा नृपपतन् ऋषभो बभूव किमर्थं निजभृत्येन यद्भाषितं नृपपतः तेन तत्सत्यं विधातुं कर्तुं तथा
खिलेषु भूतेषु स्वात्मनो ऽस्मि च सत्यं कर्तुं स्तंभे प्रनृपप तत्किमर्थं भौतिकेषु वा भावेषु भूतेषु महत्स्वपि च भ
गवानास्तीति तेनैव भृत्येन भाषितं तत्सत्यं कर्तुं तथात्यद्भुतं दृष्ट्वा नक्रमनिवारं नृपमुद्दहन नृपत न
किमर्थं निजभृत्यैः सनकादिभिः शापानंतरमवनतैर्मे स्त्रिभिर्नेताभिः शापमोक्षो भवति न तत्सत्यं कर्तुं त
थात्यद्भुतं बलं स्तंभादवरुह्य मस्तके च नृपमुद्दहन तत्र न मृगाकारं न च मनुष्याकारमुद्दहन सभायां मध्ये प्रा
नृपपत तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्मणः प्राप्तं प्रति यद्भाषितं न मम भूतेभ्यो ऽस्त्र हि सर्वेभ्यो मम मृत्युर्मा।

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः । अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तंभे सभायां
भाषितं न मृगं न मानुषं
भूत्सर्वभोनृति तथानानमेवं दिविति नरैर्न मृगैरिति नरैर्न मृगैरिति च वधः।
णा च निजभृत्येन तथा हि निर्यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं न हि तद्गृहे स्तम्भे भूतेन च नरो वा मृगो वा न च सभागृह
स्थानेः न च प्रादुर्भावः हि एवं भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपु भाषितं चूतमेन हि रोधनमृत्यु
र्मे भविता इति तथाऽयमकृतनिश्चिद्रूपो मरणादिति च तस्य नारदेन निजभृत्येनेदं प्रतिभाषितं अयं महात्मा महात्मा
स्यान प्राप्स्यति अनन्त्रा न चराः सनैन सभक्तपत्पाति तं च यद्भाषितं तस्य सत्यं कर्तुं मम नृपपत च कारान्निज
भाषितं यत कौंतेयप्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति तथा मे भामर्दे समहुतां मृत्युसंसारसागरादहं मा

श्री
भाग
ही
म्रा

सदेत्यः एवं ध्वनिं श्रुत्वा नरहर्यं सत्वमपि विष्णोः सर्वतो विलोकयन् स्तंभस्य मध्यान्निर्गच्छन् नृमृगेंद्र।
घोरं निश्चं रूपमदो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः तस्यैवमलं भयानकं तन्नृसिंहरूपं मीमांसमान।
स्याग्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः १९ भयानकत्वमेव दर्शयन् तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः प्रतप्तचामीकर
वर्णमिव पिंगलानि लोचनानि यस्मिन् सटा जटाः केसराः कंठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैः जृंभितमा

स सत्वमेवं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्
नृमृगेंद्ररूपं मीमांसमानस्य समुत्थितोग्रतो नृसिंहरूपं तदलं भयानकं १९ प्रतप्तचामीकरचंड।
लोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननं करालदंष्ट्रं करवालचंचलक्षुरांतजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्वण
म् २० स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणं दिविस्पृशत्कायमदीर्घपी।
वरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमं २१

दीप्तमाननं यस्मिन् करालास्ती गाः दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्ग
स्तद्वच्चलात्क्षुरांतवल्लोला जिह्वा यस्मिन् भ्रुकुटीमुखेन मुखेनोल्वणं २० स्तब्धौ ऊर्ध्वौ नतौ श्रुगवद्यौ क।
र्णौ यस्मिन् गिरिकंदरवदद्भुतं व्यात्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् हनूकपोलप्रांतो तयोर्भेदेन विदारणेन भी
षणं दिविस्पृशन् कायो यस्मिन् अलंवमानः अदीर्घह्रस्वा पीवरा च स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं व।
क्षःस्थलं यस्मिन् तथा नक्तमल्पं मध्यमम् उदरं यस्मिन् २१

31

चेद्वाणुवद्वौरेस्तनुहृदैलौमभिञ्छितंथामं विषंचःसर्वेनःश्ररत्नाभुजालेषांशालानिपस्मिन सत्वान्येतापुत्रा
निपस्मिन् उरामद्रेपामभशाकेमवोणिवलितानिवक्रादीति इत्तशाणिवज्रादीति तपवायुपप्रवेकाःशस्त्रो
नमाःतेविशाविलादैत्यदानवाधेन तद्रूपंभीमामभानस्याग्रतः समुत्थितःशितिपूर्वैणोवाल्वयः २२ ततोविभीव।
प्रयोगतविमर्शेण्वेकेतेनमहदैत्यस्यपुरमादृसमभिः प्रायेणमहामायाविद्दरिणमेःयमेवेभूलंवयःभृस

२२
चेद्राणुगोरेकुरितंतनुहृदैर्विषयभुजानीकशतंनलवायुपं उरामदंसर्वेनितेनलायुपप्रवेकविद्याविता।
दैत्यदानवं २२ प्रायेणमेयंदृरिणोक्तमायितावपःस्रतोयेनसमुद्यतेनकिं एवंभुवंत्वम्पतत्दायु
पोतदृत्तसिद्धंपतितैत्यक्रमजाः २३ मूलतितौग्रोपतितःपतंतामोयथ्यानक्षिद्धौतत्क्षिमोसरत्तथा त
तद्विचित्रंवलसत्वधामनिस्वतेजसायोनपुरापिवितमः २४ ततोभिपद्यांभ्यदत्तम्भदासरोत्तपात्।
सिद्धगादयोग्रवेगया तेविक्रमंतेस्यादेगादायोमहेरगंतात्यंस्ततोययाग्रही २५

देवाःस्मृतःचितिनःतथाप्यनेनसमुद्यतेनकिंविन्यादिमेवंद्रुवत्रभयपतदिमल्वयः २६ ततोमौसरोनसिंद्रा।
प्योतसिद्दीमोपतितःमतयलतितःश्ररहोभूत मतथामनिस्वतप्रकाशेद्वैरोपतितस्यतमोमयस्यादृशोतं।
तद्विचित्रंनभवति तवरेतःपोद्रिःपुरामहाद्रौ प्रलयकालीनंतमः अनुग्रहोऽपिवत् तामिल्विक्रम।
त्रतमंतात्पदांतम २७ २८

श्री
भाग
दी
३२

दृष्ट्वा तु कलितः निःसृतं तद्धामगणदेवाः सर्वे विस्मयाः प्रसाधमन्यन्त त्रैलोक्यं सिस्थानानि येषां ते तद्दि-
यात्रानस्थः मेघान्तरिताः सन्तः २६ यस्माद्दृष्ट्वा स्वयं प्रकृत्स्तेन दृष्टिं स्ववीर्याल्लङ्कितं मन्यमानः विष्वक्सेनोऽपि प्रगृ-
ह्य पुनस्तामासज्जनस्यैवमल्पः २७ रूपेण रूपेण वेगो यस्य तम् शान्तवेदृत्वर्त्मभिः विष्वक्सेनः अश्विदेयथा भवत्य
व मुपर्यपस्थितं षट्सहस्रमेवात् विद्युत्तीक्ष्णेन तत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणो भयंकरो तद्द्ययन्दृष्टोऽसिनमावनिमी।

मनस्य दृष्ट्वा लोकलितस्तदा स्वरो विक्रीडतो यद्वदृहिर्गोरुत्मतः प्रसाधमन्यन्त त्रैलोक्यसोमगाधनस्थः
भागतः सर्वे विस्मयाः २८ ते मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः पुनस्तमासज्जत।
विष्वक्चर्मणी प्रगृह्य वेगेन निजश्रमो मृधे ३० तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः कृ
त्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ३८ विष्वक्स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो
यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचं द्वार्यूरुमापात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषं २९ ॥

लिते प्रतिपणीयस्य ४८ गृहणे रुद्धान्तः व्यालो यथाग्रास्त्वं मूषकं विदारणे रुद्धान्तः प्रविंगरुडवेति विष्वक्स
र्वेनः स्फुरन्तं निरस्तं गृहणे मावरं विवशं इत्येणसहृदयं हेतस्मृगकेन कुलिशेनवनताव गापि यस्य हानिसमा।
धानान्तर्वैरिः कृत्कृत्वैतिपात्य नभ्यूपोनवा वेरलविमं व्याप्तमिरस्तमङ्गवो एवं दिवानक्तपरिश्चयस्य धायमि।
तिद्दृष्टवान २९ ॥

३२

चैतन्यपुरुषानस्त्वत्पमादृग्भ्यां संरंभेण तु प्रेक्षणिकलानिलोचनानि यस्य प्रसन्नोर्कस्य वैविंद्रभिः
प्राकाः शिक्षा प्रणवाक्षरणाः केसराग्रानिवयस्य सः करवद्विपदन्त्यया गजनव्यथेन दृशिः सिंह्योयथा एवंभू
नतस्यानुचरान् शतद्विशुभ्रनेत्राणान्वयः ॥ नवोंक्रौनेकत्यादितेनहन्तमरोहदंपशलं दोर्दण्डांगोपृष्णान्विय।

संरंभरक्तोत्पलकरालविलोचनोग्रानाननानि विलिहन्वनिहृत्य प्रसर्पदाकारणकेसरानना।
यथ्योत्रमालीद्विपदन्त्यर्यादृग्भिः ॥ नवोंक्रौनेकत्यादितेनहन्तमरोहदं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधा।
न प्रहृत्य मनाग्नवशान् पाणिनिर्दिदेर्द्रपृथ्वोनुपथ्यान्मदहस्तशूः ॥ सटावधूतानलदः पराप्त
नैर्द्वुक्षिविमुहोविघः प्रभोपयः श्वासहतां विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीतादिग्गिभाविचुक्रुशुः ॥ ध्यौ।
स्तन्महोत्तिमविमानसंकुलाप्रोत्सर्पतन्माचपदातिपीडिता शैलाः समुत्पेतुरमुष्यरंहसा तन्वे।
तस्या विककूभोनेत्विरे ॥
सयः तमनुपथ्यायेपांताल् प्रत्या नपित्वमतपानितमर्ष्येः ॥ दैसव।
प्रव्ययस्यहृदेवाटोपमादृग्भ्यां सटाभिरवधूताः शकंपिताः परापतन्नभ्रशीर्येन तस्य दृष्ट्या विमुहंरोवि
र्दिकांतेनिरस्कृतप्रभाः प्रभवन्निनिपेषुः दिग्गिभा दिग्गजाः ॥ तस्य सटाभिन्नहिमानि विमानानि तैः
संकुलाप्यामासती प्रोत्सर्पतस्त्वत्यान्तान् सकर्षणोदसर्पत ॥

श्री
भाग
टी
२२

३३

स्वभूतैश्वर्यमाश्चर्यं निवसता कौतूहलेन तस्मान्सन्नतस्यासने उपविष्टं भयात्किंपिनवमाजनासेवत नल
लितैर्हेरथः प्रतियोद्धा येन २४ कौकत्रयस्य मस्तकन्यस्तशिरोमणिर्वद्धः सदं प्रदर्शयत्स्वतेजसा उत्कलिता

ततः सभायामुपविष्टमुन्नमेनृपासने संभृततेजसं विष्णुं ज्वलितहेरथमंत्यमर्थेलोपवेष्टवद्कंतव
भाजकस्थिन २४ निश्वासलोकत्रयमस्तकन्यस्तं तमादिदेसं दृष्टिशोदृत्तंमूर्धे प्रदर्शयतो ल्कलि।
तानलामुद्धः प्रस्थलवर्षैर्वहवः स्वरस्त्रियः २५ ततो विमानावलिभिर्नभस्तले दिदृक्षतां संकुलमा
सनाकिनां स्वर्गनेकाः दुंदुभयोथ नन्दिरे गंधर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः २६ तत्रोपयुज्य विवुधाव
लिं हरिः विशास्त्रयः ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः २७ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सर
चारणाः यक्षाः किंपुरुषा नागा वेतालाः सिद्धकिन्नराः २८ तेषु विस्मयपार्षदास्तवं सर्वेदक्रमुदारयः
मूर्भिवद्धांजलिपुटाश्चासीनेनीयते जन्म २ ९डिंडेनरशार्दूलेनातिहूयचराः प्रथक २९ ॥

त्रिविक्रमितानि श्रीलीं विमानावलिभिः ततानि यासीं तान्दृष्टेविवृषुः २५ नाकिनां विमानावलिभिः
स्वर्णाणामानकाः पटहालैर्ननन्दिरेत्रादितानिः स्त्रियोऽप्सरसो ननृतुः २६ २७ गंधर्वा अप्सरसश्चारणाः।
प्रेमस्थ २८ नरशार्दूल पुरुषोत्तम २९।

तस्मात्त्वयोत्तु सिंहस्य शंकया स्यात्फलवेत् नमः श्रीगादेवा तत्त्वत्समदृशश्लोकैः पृथक्पृथक् अनंताय अन-
तपराक्रमाय तेनतोस्मि अनन्ते वेदैः त्वं ता शाक्रयोयस्य तत्कृतः विचित्राणि वीर्याणि प्रभावायस्य त-
स्मिन्नर्थे पवित्राणि शोधकालिकर्माणि यस्य विचित्रवीर्यत्वमेवाह विश्वस्येति संदधतस्य एकत्र्येवते ।

श्रीब्रह्मोवाच नतोस्म्यनंताय तुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे
विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलया संदधतेव्ययात्मने ४८ श्री
रुद्र उवाच कोपकालो युगांतस्ते हतो यमहरोल्पकः तन्नतं पाल्य पा
मृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ४९

एवमव्ययात्मने स्वप्रभुत्वरूपाय ४८ रुद्रस्तत्कोपकालाभिहतो नायं कोपावसर इति तं प्रार्थय
ते सहस्रयुगांतस्तवकोपयस्य कालः कोपाय योग्यश्चासौ मित्याह अल्पकः अत्यल्पः अलोकोपानित्व
त्वाच्छक्त्याहं माहिंहीतिमाह तत्सतमिति यद्वा अकालेप्ययं कोपास्मभक्तस्य रक्षणार्थमितिचेत् तर्हि

ह॰गी॰को॰पं॰न॰कें॰गा॰ही॰ सर्गः ४९

श्री
भास
री
रुद्र

रुद्रत्वत्ता अस्माकं द्वविभोगादिलाभः पुरुषार्थः किं त्वत्वयाविपर्ययैव भवतापुरलेन सर्वमेणात्वकार्यमेव
साधितं तस्य च सिद्धत्वात्तु पसंहारैनं क्रोधमित्याशयेनाह हे परमेतोः स्मान् त्रावतारत्वं ता भवतास्त्रीया
पव भागादैत्यात्स्मत्स्माद्धत्वाः येतयोमि नस्तवैषये पुर्भोक्तत्वात् प्रसन्नदीर्घहृदकमलेचनर्द्दमेवे तावत्
त्वयैतं भयदेहत्वे नस्मस्मन्तरिति निर्मित्ये तेन दैत्येना क्राकांते व्यामे सत प्रसन्नोपि भयापकरणेन वि।
कामसीतं तव त्रैलोकैश्वर्यं साधनार्थमयमपमः तिचेतनदाह कालग्रस्तमिति तेनां देवारसिंहस्य वा।

रुद्र उवाच यस्मानीताः परमभवता त्रायतान् स्वभावाद्दैत्याक्रांतेहृदयकमलेतत्रुहं प्रत्ययोपि
कालग्रस्तं किं यदिदं महोनाथ प्रुघ्नं तेमुक्तिस्वेषां न हि वह्नमता नारसिंहापवे किं ४२ ॥
पथकृतः तेजः तपः परममाम्यदात्मने तेजो येने दमादिपुरुषात्मगतेसमस्तं तद्विप्रलम्भा
मुनाथशरणपालत्वात् गृहीतवपुषा पुनस्त्वमस्याः ४३

कारण्यामाविर्भूत ४४ अथ यस्त्वं तपः प्रवर्तनेन अस्माकं महाननुग्रहः कृतस्माह तेजोपदात्रुपरा
मध्यानलत्वं तपः परमवेदनः आत्मन स्तवतेनः प्रभावरूपं तदेवाह येन तपसा आत्मनि लीनमिदं
विश्वं समस्तं सृष्टवानसि तदेव मत्तो दैत्येन विप्रलम्भं कृतं निःसमस्त देशरणपालयुगरत्वार्थं गृहीतेनानी
तव पुषा पुनरपि तपः कृतं तेन यस्य त्वं तानवानसि तस्मै तेन नमः स्नेतश्लोकवत्रर्थपादस्यानुषंगः ४५

२५

पितरस्त्वाश्राद्धोदरणेन परमोपकारित्वं प्रणमंति श्राद्धानि श्रद्धायुक्तानि पिंडादीनि नोऽस्माकं पुत्रैर्दत्ता
नि प्रसभं बलात् स्वयमधिकृत्य बुभुजे किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् तानि तस्योदरा
द्य आर्छत् तस्मादाहृतवान् कथंभूतात् नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् तथा विदारणस्य तत्कृत पिंडोदरणमेव।

पितर ऊचुः श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽपि तिलांबुम[illegible] तस्योदरान्नख
विदीर्णवपाद्य आर्छत् तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ४४ सिद्धा ऊचुः यो नो गतिं योगसिद्धाम
साधुरहार्षीद्योगतपोबलेन नानादर्पं तं नखैर्विददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ४५ वि
द्याधरा ऊचुः विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मा
यानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यं ४६ नागा ऊचुः येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः तद्वक्षः
पाटनेनासां दत्तानंद नमोऽस्तु ते ४७

कुलमिति भावः ४४ योगसिद्धां गतिमणिमादिसिद्धिम् नानाप्यनेकादर्पो यस्य तं तस्मै तुभ्यं तं त्वामु।
हि स्म ४५ विद्यामंतर्द्धानलक्षणामनुराद्धां संसाधितां संख्ये युद्धे ४६ रत्नानि फणामणिस्थितानि स्त्रीरत्ना।
नि च उत्तमाः स्त्रियः आसां स्त्रीणां दत्त आनंदो येन संबोधनं पाठांतरे अस्माकं दत्त आनंदो येन ४७

श्री
भाग
टी
३५

35

नृसिंहेनावलोकिताः संतो मूर्ध्नि बद्धांजलयो मनवः प्रोचुः मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो व।
र्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते अनुशाधि अनुशिष्टिं तय ४५ प्रजापतयोपि तदवलोकिताः प्रोचुः हे परेश ते
त्वयाभिसृष्टा प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः संतः प्रजा न सृजामः स एष भिन्नवक्षा यस्य सः नु निश्चितं शेते।
शेते अतः परं प्रजाः स्रक्ष्यामः निरुध्येत ग्राह्यः हे सत्वमूर्ते तवायमवतारो जगन्मंगलं ४६ गंधर्वा अपि

मनव ऊचुः मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः भवता खलः स उपसंहृतः
प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ४५ प्रजापतय ऊचुः प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्र
जा वै सृजामो निषिद्धाः स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मंगलं सत्वमूर्तेवतारः ४६ गंधर्वा ऊचुः।
वयं विभो ते नटनाट्यगायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः स एष नीतो भवता दशामिमां किमु।
त्पथस्थः कुशलाय कल्पते ४७ चारणा ऊचुः हरे तवांघ्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रिताः यदेष साधुहृ
च्छयस्त्वयासुरः समापितः ४८ यक्षा ऊचुः वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन।
न प्रापिता वाहकत्वं स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर उपनीतः पंचतां पंचविंश ४९

तदवलोकिताः प्रोचुः हे विभो वयं ते नटा नर्तका नाट्यसेना गायकाश्च येन स्वाधीनाः कृताः कथंभूतेन।
वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिः ताभ्यां ओजः प्रभावो यस्य तेन स एतां दशां मृतिं प्रापितः अतः एतद्युक्तमाह किमिति ४७ भवाप।
वर्गे संसारनिवर्तकं आश्रयणे हेतुः यद्यस्मात् साधूनां हृदि भयजनक एवं शेते निहतः इति त्वया समापितः।

३५

मनोतैः कर्मभिः सुचरितेषु मुक्ताः पंचतां मम देयमुविंश चतुर्विंशतितत्वनियामक ५२ किंपुरुषा।
त्वनांत्वोतकेवयंवराकाइत्याहुः वयंकिंपुरुषाः तच्छप्राणिनः त्वंतुमहानद्भुतस्वभावः पुरुषः तत्वयंम
हाल्वैमोहतइति किंतवएभिःस्तोत्रैःक्रियतेतदाहुःअयमिति ५३ सत्रेषुयज्ञेषु तेतवयाहतः एतद्दि

किंपुरुषा ऊचुः वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृतःसाधुभिर्यदा ५३
वैतालिका ऊचुः सभासुसत्रेषुतवामलंयशोगीत्वासपर्यांमहतींलभामहे यस्तामनैषीद्वश
मीषदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्यथामयः ५४ किंनरा ऊचुः वयमीशकिंनरगणास्तवानुगा
दितिजेनविष्टिममुनानुकारिता भवताहरेसवृजिनोवसादितोनरसिंहनाथविभवायनोभव
५५ विष्णुपार्षदा ऊचुः अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतंतेदृष्टंनःशरणदसर्वलोकशर्म सोयंतेविधि
करईशविप्रशप्तस्तस्येदंनिधनमनुग्रहायविद्मः ५६ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेष्टमोध्यायः ८

ष्टाभद्रंकृतं ५४ अमुनादितिजेनविष्टिंनिर्मूल्यंकर्मअनुलिरन्तरंकारिताः अतःपरंनःविभवायस
समृद्धयेभव ५५ नास्माकंभक्तानांशरणदत्वाअयमपद सर्वेषांलोकानांसर्वमंगलमेतद्धरिनररूप
मेवदृष्टंनतुपूर्वंविधिकरः किंकरः ५६ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांसप्तमस्कंधेष्टमोध्यायः ८

श्रीभाग टी २९

30

नवमी ब्रह्मणाभीता चोदितोः स च बालकः कोपं प्रशमयत्वस्तो नृसिंह मति भीषणम् उग्रोप्यनुग्रता
यायेस्वभक्तानां च केसरी केसरीव स्वपोतानां नाम न्येषां सुग्रविग्रहः इत्याग्रा गमो क्रोभक्तानुकंपितामा
ह एवमितिसप्तर्षिः एवं हूरत्नपवस्थिता स्तवं तैः समन्नाससंरंभ आवेशोय स्ततम् उपगोतेना शक्रोवत
१ महद्दत्तनृपं दृष्ट्वा शंकिता समीतं नोपेयायतो पञ्चगाम प्रह्लादत्वेदेवः प्रदृष्टेति २ उपेहि उपगच्छ २४

नारद उवाच एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभं सुदुरासदं १ साक्षाच्छ्रीः प्रे-
षिता देवैर्दृष्ट्वा तं महदद्भुतं अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शंकिता २ प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मा-
वस्थितमंतिके तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुं ३ तथेति शनकै राजन्महाभागवतोर्भकः
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृतांजलिः ४ स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परि-
विप्लुतः उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं ५ स तत्करस्पर्शधु-
ताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृद-

कालप्रवाहिः तस्माद्वित्रस्ताधीर्येषां तेषां कृतं प्रभयं येन ५ तत्करस्पर्शेन युक्तं निरस्तमखिलमशुभं येन।
स सपदि तत्क्षणमेवाभिव्यक्तं परात्मनी भूतं परमात्मदर्शनं यस्य निर्वृतः सन् हृदि दधौ हृष्यं-
ती रोमांचिता तनुर्यस्य क्लिन्नमार्द्रं हृद्यस्य अश्रुभिः लोचने यस्य परमप्रेम्णा आर्द्रत्वेन यानापदीनसायत

ष्टमस्माद्दितनेमेवाह तस्मिन्नेव ब्रह्मलोके हृदयेश्वरं तं वयेनेति ७ तस्मिन्नेव समस्तलोकेषु तत्क्षणात्स्नहृ
ये प्रह्लादस्तोत्रनिमग्नमनसे दिव्यचक्षुरिन्द्रियानादृत्य तत्रैव तावद्भगवन्तो भगवन्नामावनयिकारमिवाशंकारं से
भावयन्नाह ब्रह्मादयस्तमिप्रकामिः मुनयोमनस्तोत्राः सिद्धास्तानिकोपि कथं भूताः सत्त्वपवकस्मितत्वा।
रोयस्याः सामनिर्यथातथ्याविधायपि ववमांप्रवादैरपि तथावहुभिर्मेयस्मात्तोर्गुणैरपि यमारायपि

ब्रह्मलोकीह्रिमेकाग्रमनसा समस्मादितः प्रेमगद्गदयावाचानमस्तस्तुहृदयेवताः ७ प्रह्लादउवा
च ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसांप्रवाहैः नाराधितुं पुरुगुणैर
धुनापि पिप्रुः तोष्टुमर्हतिसमेद्धरिरुग्रजातेः ८ मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावव
लपौरुषबुद्धियोगः नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ९

तं मेकथं तेषां मासमर्हति तत्राह ताः उग्रायोरागामयीजातिर्यस्य ८ एवं हृविनोषणेतस्यायोग्यतामा।
शंक्य योग्यतांसंभावयति मन्यइति द्वाभ्यां अभिजनः सत्कुलेजन्म रूपंसौंदर्यं श्रुतंपांडित्यं ओजइंद्रियजं।
पुण्यंजेतः कांति प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगोष्टांगः एतेधनादयो द्वादशापि गुणाः
परमस्य पुंसः आराधनायनभवंति हि यतः केवलयाभक्त्यैव सनगजेंद्रायपरितुष्टोभवत ९ ॥

एवं भक्त्यैव केवलया हरेस्तोषः संभवतीत्युक्तं इदानीं भक्तिं विना नान्यत्किंचिदित्याह विप्रादि-
ति पूर्वोक्ता धनादयो द्विषट् द्वादश गुणास्तैर्युक्तात् विप्रादपि विशिष्य श्वपचं वरिष्ठं मन्ये यद्वा सनत्सुजातो-
क्ता द्वादश धर्मादयो गुणा द्रष्टव्याः तदुक्तं धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया यज्ञ-
श्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्येति कथंभूतादरविंदनाभस्य पादारविंदविमुखात् क-
थंभूतं श्वपचं तस्मिन्नरविंदनाभे अर्पितानि मनआदयो येन तं ईहितं कर्म अर्थो वित्तं हेतुः स एवंभूतः श्वपचः

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठं मन्ये तदर्पितमनोवचनेहि-
तार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥१०॥ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदु-
षः करुणो वृणीते यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥

सर्वं कुलं पुनाति भूरिमानो गर्वो यस्य स तु विप्र आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्यै-
व गुणा गर्वायैव भवति न तु शुद्धये अतो हीन एवेति भावः ॥१०॥ तर्हि किं पूजया यद्यनेन संमानं प्राकृतस्य भ-
गवतो नेप्सितं तत्राह नैवेति अयं प्रभुरीश्वरः अविदुषोऽल्पज्ञाज्जनात् मानं पूजामात्मनोऽर्थे न वृणीते
नेच्छति यतो निजलाभेनैव पूर्णः तर्हि पूजां नेच्छत्येव तत्राह करुणः कृपालुः अतो वृणीते वा तत्र हेतुः
यद्यदिति कथं मानं यद्वा यद्यस्मात् यद्येन यथा दिना भगवते मानं विदधीत तदेवात्मने भवति नान्यत्

यस्मादेवं भगवानात्मलाभेनैव तुष्यति तस्मादहं नीचोपि विगतविक्लवः गतशंकः सन् ईश्वरस्य महिमहि-
मानं सर्वप्रयत्नेन स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण अनुवर्णयामि प्रज्ञानतोपि स्तुतिकरणे हेतुमाह येनैव महि-
मानुवर्णितेन अविद्यया संसारमनुप्रविष्टः पुमान् पूयेत पुष्टेन तन्महिं गृणामि अन्यस्य तथाशो-
धकस्याभावादित्यर्थः १२ तदेवमात्मनः स्तुतावनधिकारपरिहारमेवोक्त्वा स्तवन् कोपोपसंहारं

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथा मनीषं नीचोजया गुणविसर्ग-
मनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन १२ सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्वधाम्नो ब्रह्मादयो
वयमिवेश न चोद्विजंतः क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः
१३ तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या लोकाश्च निर्वृतिमि-
ताः प्रतियंति सर्वे रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरंति १४

प्रार्थयते सर्वे ही ति द्वाभ्यां भो ईश अमी उ-
द्विजंतो विभ्यतः सर्वे ब्रह्मादयः सत्वमूर्तेस्तव विधिकराः तन्नियोगकर्तारो भक्ता एव नात्र वयमिव
असुरस्वभावेन भक्ताः किंतु अद्यैव तव रुचिरैरवतारैर्विविधं क्रीडितं अस्य विश्वस्य क्षेमा-
य प्रयोजनाय न तु भयाय १३ तस्मादेषां भयहानाय मन्युं यच्छ उपसंहर यद्येवं मन्युः
सर्वासुरः साधूनां संतोषार्थं अद्य हतः अतः परं क्रोधेन कार्याभावात् नियच्छ न केवलमेषां

वृश्चिकादेः परोपद्रवकारिणोप्यत एव मानयादृग्भावयेन तयादृग्भावयेन तस्यैव तद्दृष्टं जातं इति साधु
रपि मोदेतैव तर्हि बहूनां सुखावहत्वाद्दुःसहकोपेन त्वमासि इति चेत्तत्राह लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रामाः
सन्तः प्रतियन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते तर्हि मनागपि नो ऽत्र भयं चायमनुग्रहाय यामि इति चेत्तत्राह रूपंस्मि
ति विभयाय भक्तिहृष्टे एतद्रूपस्मरणादेव भयनिवृत्तेर्नैनमनुस्मरणेन कृत्यमस्तीत्यर्थः १४ नैवोद्विभेमि
तर्हि मया किं मीलितेन तत्राह नाहं बिभेमि अजित ते अस्मात् रूपात् अहं न बिभेमि कथंभूतात् आस्यं च
अर्कसदृशे नेत्रे भ्रुकुटीनां रभसमाटोपस्तद्युग्रा दंष्ट्रा एतान्यपि भयानकानि यस्मिन् तस्मात् अंत्र

नाहं बिभेम्यजित तेऽतिभयानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् अंत्रस्रजः क्षतजकेसरशं
कुकर्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् १५ त्रस्तोस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्रसंसारच
क्रकदनाद्ग्रसतां प्रणीतः बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेंघ्रिमूलं प्रीतोपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु १६ ॥

मध्यःस्रजो यस्मिन् तत्रसक्त तदेवसक्तं तस्मात् क्षतजाक्ताः केसरा यस्मिन् शंकुवत् तनौ स्तब्धौ का
र्णौ यस्मिन् तच्च तस्मात् निर्ह्रादेन भीता दिगिभा यस्मात् अरिभिन्दन्तीति अरिभिदि तानि नखाग्रा
णि यस्मिन् एवंभूतादपि ते रूपादहं न बिभेमि १५ भयान्तरं त्वस्त्येवेत्याह त्रस्तोस्मीति दुःसहं यदुग्रं
संसारचक्रे कदनं दुःखं तस्मादहं त्रस्तोस्मि तत्र च ग्रसतां हिंस्राणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सन् प्रणीतः क्षिप्तो
ऽस्मि हे कृपणवत्सल हे उशत्तम कदा तु त्वं प्रीतः सन् अपवर्गभूते शरणे तवांघ्रिकमले प्रति ह्वयसे मां।

ह[illegible]मेवौ निविशितिवेन नर्द्दिनत्नाथोनिशुक्लिशपमानस्य ममहात्मस्यत्त्नाभावात् नमेवतद्दुपाट
पे[illegible] यस्मात्प्रियेस्य यथ्या सं त्वं योगाभ्यां जन्मनेनशोकाग्निनासकलायोनिशुदह्यमानो सिद्दुः
ख[illegible]प्रतीकारः कार्यमितिदेत्तयाह दुःखस्यौषधं प्रतीकारः तदपि दुःखमेवे एवमपि अतद्धियाद्देहाय
भिमानेन भुक्तामि अतः देभूमन विमो मेनवदास्ययोगं दृपेनित्लारोपायंवद ॥ नतुदास्ययोगेनप्रवृत्त
स्यापि नदेतराय भूतानां पूर्वोक्तानां दुःखानां कृतः परिहार तत्राह सोऽहं नहासः मन भोत्सिंह न

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिशुदह्यमानः दुःखौषधंतदपि
दुःखमतद्धियाद्भूमन्भुमामिवदमेनवदास्ययोगं ॥ सोऽहंप्रियस्यसुहृदःपरदेवनाया ली
लाकथास्तवनृसिंहविरिंच्यगीताः श्रृंतस्लितमेनगृणानगृणविषमुक्तोदुर्गाणिनेपदवृता।
लयदंसमेगः ॥

वलीलाकथाश्चनगृणान दुर्गाणि महादुःखानि श्रृंतस्मातिनर्भितरामितवाणा।
[illegible]मोत्यर्थः तत्रहेतुः गुणेरागादिभिर्विशेषेणाप्रमुक्तः मन तत्कुतः तेपदयुगमेवालयोयेषां भा
क्तानां नएवदसातानितैः संगोयस्ममसहोइ कथंभूतस्यकथा तत्राह प्रियस्येत्यादिकृतोत्रात्ताना:
विरिंचेनगीताः तथाचार्ययेगीश्रुतिः देवाद्वैवेप्रजापतिमब्रुवत्रिस्यादिश्रुतिः दस्येमहतस्यप्रभावदत्त
गृहणासत्संगः ततोवीतरागतयाभगवद्गुणानवर्णनेनतत्रदुःखानभिभवःस्यादितिवाक्यार्थः ॥

श्री
भाग
टी
२९

31

नन्वनमस्तु तेहि ताम्रति कयो लोकं प्रसिद्धमेव किं महत्त्वस्यादित्यत आह वालस्येति भोनृसिंह नमस्त नमति। विधिरुद्रः स्वयश्नीकारः ३ इह लोके योन्न मानृष्ठः सत्वयोगेहि तानां नानदेवत्वणमात्र मेव ननतास्येति कः नेदेवा ह वालस्यापितरौ शरणे त्वत्का विहन भवतः तस्पायाल्यमानस्यापितस्तदुःखदर्शनात् कचिन्नीगनोदि प्रतास्तैमेव नद्रष्टदर्शनाच्च नवानस्योगिणः ग्रगाढमोक्षयशरणं कृतेष्णाप्तयेम्नसदर्शनात् नचेइदत्वति। समुद्रे मज्जतः प्लवो नौशरणं तयास ह मज्जनदर्शनात् अत स्त्वमेव शरणमित्यर्थः अयवैकेकाक्कायामेय

वालस्यलेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्यचागदमुदन्वतिमज्जतोनौः तमस्तनस्येति विधिरेह तांन। सेहहत्वावहिमोतत्वभृतां तदुपेक्षितानां २९ यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुतय त्वपरःपरोवा भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः संचोदितस्तदखिलं भवतःस्वरूपं ३० ॥

तमस्यतनस्येति विधिरेव ३ इह तावन्यसिद्धः सत्वदुपेक्षितानां किमत्र संत्यादि योजनं वालस्येत्यादि पूर्ववदेवयो ज्यं २९ तनुत्वं चिल्कृत स्विल्केन विल्कत्वाचिल्कस्विद्दत्व कोदि हप्रपतत्पवेत्याशंक्य तत्रापितत्तद्रूपेणात्वमे वेत्तक ३ त्वरदीकृत्य तत्सैव सर्वात्मा नीमाह यस्मिन्नि ति अपरोर्वाचीनः पित्रादिः परोग्र ह्यादिभावाभा वः कर्ता तत्कारके यथत्करोति तत्सर्वं भगवत एव स्वरूपं तत्र पृथक् यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्ता त् [illegible] ले येन करणेन येन हेतुकर्ता संचोदितम्य यस्य संबंधि ॥

२९

[illegible]नाम यस्मिं संप्रदानायु यदीक्षितनत्वं यः कृतेनैवसम्यविभक्तार्थाः येषां येन प्रकारेण।
निक्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थः पृथक्त्वभावः सम्यादिप्रकृतिः क्रोतिनिरूपानं यद्यनिरूपिते
२९ अतोऽव्ययस्य तत्कस्याभावान्संविदानाद्युतिनिमस्कत्वमेवमोक्षं शरणं गतनरणागतं देहीनणायथेयते मायो
तिहाभ्यां वदं यास्यपुंसोऽनुमतेनेत्वणा रूपेणानुग्रहेण मनः मनःप्रधानं लिंगं मायासृजति कथंभू
ताकालेनचोदितः तैर्भिन्ना गुणा यस्याः कथंभूतं मनः कर्ममयं वर्ज्जवेद्रूपं वलीयः दुर्जेयं छंदोमयं।

मायामनः सृजति कर्ममयं बलीयः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः छंदोमयं यदजयार्पितषो
डशारं संसारचक्रमजकोऽतितरेत्तवेह २१ सत्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशी।
कृतविसृज्यविसर्गशक्तिः चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्षविभो प्रपन्नं २२

देहोत्कर्मप्रधानं च अजया जीवस्याविद्यया नद्योमार्थेऽर्पिताः षोडशारा विकारा यस्मिन् समा।
पि माया संबंधानकृतेनायं विशेषाद्भवतः को विशेषः [illegible] स्वधाम्ना विद्यया नित्यं विजिता
आत्मनोबुद्धेर्गुणा [illegible] येन सहितं यतः कालः मायाप्रेरकः अतएव वशीकृता विसृज्या कार्याणां
विसर्गाणां साधनानां शक्तयो येन अजया हेतुदेवत्रिषोडशमाने मा उपकर्ष समीपं नय २२॥

श्री
भास
टी
ध॰

ननु लोकयात्रानां भोगानां भुंक्त्वापि ग्रंथं रुदंतामामि किंमिति संसारादुद्विजसे तस्मात् दृष्टा इति त्रिभिः श्रियः
संपदः विभवः उद्भवः आयुस्तदयोः दृष्टा इति क्वाक्वात् तच्छत्वमालेः तदेवाह येस्मात्त्रिनः कोपद्वा सविक्रत
भूमं तो मात्रेण विधुरलाः सचलत्वयामिरत्नः २३ यस्माद्देवं तस्मादाशिषः भोगान् नः तत्र विषाकं च विहा
न श्रमैर्द्वियेर्भोगं वत्सणो भोगान् अभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते कालात्मनानुरूपविक्रमेण विलसिता
न्विधुरलाननीमादीनपि २४ किं च वर्तमानकालोनभोगादेरित्याह कृते निसृतिः श्रवणं तदेवसर्वं
दृष्टा मया दिविविभो विलसितस्यायामायुः श्रियो विभवश्चलितया जनो यं येस्मात् तः कुपित
द्वा सविजृंभितभूविस्फूर्जितेन ललिताः सततेनिरतः २३ तस्माद्भूतलभूतामदमाशिषो
नस्त्रायुः श्रियं विभवमैद्वियमाविविद्यात् नेच्छामि ते विललितानुरूपविक्रमेण कालात्मनोपन
यमो निजभूत्यम्बे २४ कृत्वा शिवः स्मृतिमत्वमग्नत सिद्धपाः क्षेदं कले वरमशेषहतो विरोहः ।
निर्विषयेनेनतजनो यद्पोलिविहाल्का मानलेमयुलवैः शुभमपंडरापैः २५
यामत्तामग्नतसिकावल्मिव्याभूतास्माशिषः क्षयपोषणोहनो रोगणं विरोहारुद्रवसानमकृवेदकं ।
लेवरं प्रवचेत सर्वोपिजनः किलेविज्ञे ते तथाह यद्यपि ययपिरेनिपव विहानपंजनस्तथापि निर्विषयते
विरक्तो न भवति कृतकामपवानलसलेमपुतल्पः सर्वलवैर्दुःसाध्यैः रुपिशामयन्तकामाग्निशामनया
गुरुश्रेवैनिमिमपकापोना लीनस्थः यदाश्रुचित्तमिदं तत्मायायावेष्टितमिति भावः २५ ॥

४०

२

पा

ध॰

ददितिंकणंति विज्ञानेभ्यियनदृष्टिमम्बिपदृनयावत्कृपयैवैप्याशयेनाद्रू इति रजसोप्रभवोजन्मयस्यस
प्रमयंनैवाकलविशेषगुणं नमोधिकंयस्मिन्वस्याणांकलेशानांहृद्धकुवतवानुकंप्या तमवाहृब्राह्मी
णोहिरस्येपा नैवार्थितः सपप्रवत्मकलसंनापहृः प्रसादः पुरुषार्थं रूपोममेशिवस्पपितः तियत पा
पानुकंपयेति ॥ २८ नचवनदीपमलिचित्र्यमित्याद नैषेति एतेद्राह्मादयस्ममाः प्रथमहृतोनीचरत्पेषा
पगावरमतिः जंतोः प्राकृतस्यपथा तथा भवतो नैवस्यात भवहेतुः जगत आत्मनः सहृस्य तर्हि सर्वत्र मन्य

क्लाहृंरजः प्रभवई शतमोधिकेस्मिंजानः स्वेतनरकुलेकृतवानुकंपा नबूह्मणोनतमवस्पता
वैरमायायन्मेर्थितः शिवस्पियमकरः प्रसादः २९ नैषापरावरमतिर्भवतो ननुस्याजंतोर्यथा
त्मस्यहृदोज्ञानतस्यापि संसेवयासुरतरोरिवतेप्रसादः सेवानुरूपमुदयोनपरावरत्वं ३१

सादपकरूपमु किं नस्मानशाद्रू संसेवयानचप्रसादोभवति नवहेतः जगतआत्मनः चसेवानुरूपं
ततद्विच्छानुसारेण धर्मादीनामुदयोभवति एवंसत्यपि वैषम्याभावे दृष्टांतः सुरतरुर्यथासेवक
सेवसंकल्पानुसारेण फलेददाति नचविषमत्वद्वत नचपरावरत्वमत्रकारणमित्यर्थः ३१ ॥

श्री
भाग
टी
५१

एतच्चत्वङ्गत्वकृपयाममयासममिति तत्कृत्यपार्श्वमेवमोनयेत्याशयेनाह एवमिति यथात्वयानुकम्पितो
ऽस्मि एवं त्वन्नारदेनात्मसात्कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वङ्गमसेवां विसृजामि कथंभूतो गृहीतोऽस्मि
प्रभवएवाहिरूपकः कूपस्तस्मिन्कामानभितः कामयमानं जनं निपतितमनुतन्मपतन्सोऽहं तदेवं
त्वङ्गमश्रीनारदस्यानुगृह्णतोत्वयाश्रुत्वं नमनुकम्पितोऽस्मि यथमेव च मम प्रथमपरमोऽनुग्रहः तद्युनरिदम

एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा
भगवन्गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवां २८ मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च मन्ये स्व
भृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुं खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं ह
रामि २९

ति नत्वं मत्प्राणरक्षणादिनचेदं त्वया म दनुग्रहार्थं कृतं किं तु स्वार्थमित्याह मत्प्राणेति मत्प्रा
णरक्षणं मोऽहं तन्मयूत्तस्यमत्पितुर्वधश्च तदुभयं स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुमित्यहं मन्ये ऋतं सत्यं
यस्मात् असद्विधित्सुः विधित्सुः खड्गं प्रगृह्य यदवोचत् किमदपरोऽस्य तिष्ठति कस्य शीलमवत तवकं शि
रो हरामीति पार्ष्णितन्त्रेण पपनेवाथं यदवोचत् तदात्मप्राणरक्षणमिति वाक्यं पनत्वसत्यं वि
धातुमित भृत्यभाषितमित्यन्वयो वक्तुं यथाभ्यामिति २९

५१

41

नेदं यत्र यातेन गत्वतां देमहत्तेनेदं न यत्र स्वाभाविकं किं तु मायागुणोपाधिकं सर्वात्मके त्वयि स्वतस्त्व
द्योगादित्याह एकस्त्वमिति एतज्जगत्त्वमेवैकः यद्यतः अमुष्याद्यन्तयोः पृथगवस्यसि विरामं करोषि सन्मात्र
तया कारणत्वेनाश्रयत्वेन च वर्तसे स्वर्णः यतो मध्यतश्च त्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह निजमाय
यागुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः त्वं तैर्गुणैर्देवभूतैः नानेवात्मकर इतेन च अवसि
तः तद्धकंसकंधो पक्रमे निर्गुणोऽपि सजनोमकं भगवान्स्मकूतेः परः स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकता

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाय
येदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ३० त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो माया यदात्मपरबुद्धि
रियं ह्यपार्था यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वैतदेव वसुकालवदष्टितर्वोः ३१

गतरत्याह ३० तत्त्वं यदेतज्जगद्दृश्यमेव तर्हि जगतो वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह त्वं वै त्वमेव इदं सद
सत्कार्यकारणात्मकं जगत् ततः पृथक् भवांस्ततोऽन्यः आद्यन्तयोः पृथगवस्थानात् यद्यस्मादेवं
अतो यमात्मीयोऽयं पर इति या बुद्धिः सा अपार्था नात्रैव कारणभेदद्दृष्टान्तेन साधयति यद्यतोऽन्यस्य जन्म
मरेक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्निधनं च स्थितिश्च तद्वै तदेव अथ बीजं कारणं तरुः कार्यं तयोर्यथा वस्तुका

श्री
भा स
टी
४२

अयमर्थः कालशब्देनातीतकालस्याधारणाद्गणयोगात्स्थूली बलशब्देन वर्तमानं भूतसूक्ष्मं तत्र तयोरैक्यं यथा।
पृथ्वी सप्तबीजमात्रत्वे तस्यैव यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वं एवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत् परमकार
णात्मकमेवेति यथा च पारमर्षं सूत्रं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः इति श्रुतिश्च वाचारंभणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि ३१ तत्र तावदेव पृथ्व्या व्याप्तिं दर्शयति त्वय्येति इदं जगदात्मना ग्र

त्वय्येवेदमात्मनि जगद्विलयांबुमध्ये शेषेत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।
योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युंक्षे ३२

त्वमेतदात्मनि निजस्वभावमेवानुभवन्निष्क्रियः सन् प्रलयोदकमध्ये शयनं करोषि नहि किं जीव
स्येव ममतादिलेपो नहि रूपानित्याशक्ति नदीनत्वियोगपदं च बहिर्वृत्तिभावसामान्यनिद्रोच्चलनरूपात् योगेन
मीलिते दृशौ येन आत्मनो स्वरूपप्रकाशेन निपीतानिद्रायेन यतस्तुर्ये अवस्थात्रयातिरिक्ते स्वरूपे
स्थितमतस्तमः स्वाभावात्तथापि हे योजयसि तम एव सिनचर्या ग्रस्तमयोदिक्गुणात् विषयांश्चेत्यर्थः

श्री
४२

42

स्तान्तीकारणत्वेन तद्भवपिष्टप्युगवस्थानं दर्शयन्नव्यक्तस्थलत्वमवेत्येतन्न पंचयति वर्तमिः यत्वमशेषैः
शेषैस्सैवतेऽदं जगद्वपुः स्वरूपत्वे देहेन व्यक्तस्थलं मध्यम्बिकाः कथंभूतस्यनिजधाकालशक्त्या संचो
दिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्वादयो येन स्वरूपत्वेदेहेनः प्रलीनतयावस्थान् शेषपर्यंकाद्विमल्लमाधियेस्यतव
नाभेः सकाशादेकार्णवोदकेमहाब्जलोकपद्ममभूत् कथंभूतमात्मनिन्नयेवगूढं सत् स्वकार्णि।

तस्यैव तेवपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मणआत्मगूढं अंभस्यनंतशयनाद्वि
रमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जं २१ तत्संभवः कविरतोन्यदपश्यमानस्त्वां
बीजमात्मनिततं स्वबहिर्विचिन्त्य नाविंदद्ब्दशतमप्सुनिमज्जमानो जातेंकुरेकथमुहोपलभे
तबीजं २२

कालः सूक्ष्मात्मवटबीजात्महावटइव २१ तदेवं कारणत्वेनानुगतः सन् व्यक्तस्थलमेव वर्तसइत्युक्तं
पतदेवपुष्करस्य स्वकारणानुभवेनस्फुटयितेनस्यआकर्नीमवस्थामाह तत्संभव इति ब्रह्मसंभवो यस्य सः क
विर्ब्रह्मा अतः पद्मादन्यदपश्यमानः बीजमुपादानकारणभूतं त्वां स्वस्मिन्व्याप्तं सन्तमपि नाविंदत युक्तं
चैतत् इत्याह जाते अंकुरे सति बीजं न तदनुगतं कारणं दृष्टुं कथं नाम उपलभ्येत २२

भवदुपासनायां नन्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह स्मेति पराद्ध्यान्मया स्थितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन
सन्मात्ररूपेणोपादाननयादर्शनमुक्तं २४ ईश्वरत्वेन दृष्टा कृतार्थो भवदित्याह एवमेतेन प्रकारेण ।
सहस्रपरिमिताभिर्यावदनादीनि तैरावृतं समुद्रं मायामयापृथक् तथापञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशः पा-
दादिर्वतायस्य २८ तदा च भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवानित्याह तस्मादिति द्वयग्रीवमूर्तिर्विश्रुतस्त २।

सत्वात्मयोनिरिति विस्मित स्यास्थितो यं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः तामात्मनो भुवि
तं यमिवानिसृत्यभूतेन्द्रियाशयमये विततेद्दर्श २५ एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरः करोरुनासा
स्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरि-
ञ्चः २६ तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ हत्वानयच्छ्रुतिग
णांश्च रजस्तमश्च सत्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति २७ इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोका
न्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् धर्मं महापुरुषपासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगो

तत्वा मोहयोर्मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान्समर्पितवान् तदुक्तं सतमिति २७ एकत्वमेव ।
न्याहिरण्याभिः स्तोकयञ्जुके पलपालेन रत्नांतदिपत्वर्वपक्षस्तोपारिकोन तस्तत इति इत्थमिति ।
विभावयसि पालयसि हंसि जगत्प्रतीपान् कलौ न च एकमेकमाविर्यत तत्स्तनेन छन्नो भवः यत द्विषापि च ।

नेदं भगवन्नन्तकालेऽपि निष्कामस्य स्वस्य च तव हि चारयोग्यतां निवेदय न्नार्थयते नैतदिति त्रिभिः भक्ताभजदि
शुभाशुभपरित्यागी हर्षशोकभयद्वेषेणैषणेति योगयानेरुः स्थितमपि वकव्यास्तन्न संप्रीयते न क्लिश्यते एवंभूते।
मनसि ... कथं तव गतिं विचारयामि ४० किंच जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मा अवितृप्ता सती चपलादृक् क्व च कर्मश
क्तिः कर्मेन्द्रियसमूहः तमाम् अयतो मधुरादिरसः ततः प्राकर्षति २ इदं तव यासमं मंसय पवयकिं विदाद्वार
मात्रेऽपि चपलादृक् क्व च कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि लुनन्ति त्रोटयन्ति ४१ न केवलमेकपवपवं

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रं कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं।
तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ४० जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चि
त्। घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति
४१ एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यामन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतं पश्यञ्जनं स्वपरविग्र
हवैरमैत्रं हन्तेति पारचर पीहि विमूढमद्य ४२ लोपकवमेवक्लिश्यति त्र

शां दशामापन्नः किं तमहाम्
नः सर्वं जनं पालयेति प्रार्थ्यते एवमिति भावः संसाररूपवैतरण्यामन्योन्यतो या निजस्मा।
दीनितेमोनिभीते स्वे चापरे चांच विग्रहे यथाशयं वैरमैत्रं च यस्य एवं मूढं जनं पश्यन् तं देवाप्रवान।
स्माः पारे स्थितानि तम्न मकरं तेति प्रह्लोकस्थमिस्येवं प्रवकव्यायपीरहि वैतरणीमुक्तार्थं पालय ४२।

श्री
भाग
टी
४४

एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राह कौन्तेति कौन्तेय सर्वजनो नारणे प्रयासः को पि ज्ञ।
नः श्रम श्रमभवसंबलोपानामज्ञानि स्थिति संहारणाणोर्द्देनोः किमेतन्नु श्रमितिभावः ३ चिलेवेनादि।
त्वाह मूढोऽभिजानाति बलदीयमाना रचिष्यानां मंनुष्याहं मामकुथ्याः इति चेत्तत्राह तव ये प्रियजनाः भक्ताः
तानन्नुसेवमानानां नो मा कं तेषां तत्त्वेन किं कौन्तिश्रमो मरवालकाद्देः कौन्तेय ते विलग्ने भवस्य।

कौन्तेय तेऽखिलग्ये भवाम्यया संसारणे श्रमभवसंभवलोपद्देनोः मूढेषु वेमहदनुग्रहग्रानंदं।
यो किं तेन तेऽप्रियजनानानुसेवतानः ५८ नेवो हिजेपवडरत्ययवैनरणपास्तद्वीर्यमायन महा
मनमग्नचितः प्रोचे तत्तो विमुखवेतेन संहिद्यार्थमायामसावायभरमुद्ददनो विमूढान ५८

यासः पृच्छादमित्यमुप संशमिथ्योनराणा मीशोनसवो मकरोदयपमायां ५९ वत्समपृच्छाद्दत्तां।
नावमायचिष्यामिति वतेवद्भूता नः स्याः किमनेन विवेपेन समनप्राहनेवेति हेपरसर्वो नम नद्दीर्थ गाय
तमेव महामूर्तेतस्मिन्नश्च विनं यस्मात् भववैनरणपाः नेवोहिजे किंतु विमूढान पोत्साभितानो।
वाह तनोमहामनोंहिमुखवेचेतो येषां प्रमुनर्द्दिव्यो निमित्तेयन्मायामसावं तद्द्यं भंजतु भारमुद्दद

है

श्री
टी ४४

त्वं तावन्मुक्तिं ईहसे प्रागुक्तं तत्तत्साधनं उपदेक्ष्यामीति चेत्तत्राह प्राये ज्ञानीति नहि मुमुक्षुत्वे विमुक्तिं नेच्छामि नहीत्थं
कर्मणि प्राप्त एव मामेव कि मिति नित्यं धाम्नी नित्यं तत्राह नतो न्यम स्वयं त्वं तोन पश्यामि अथ तत्त्वेन सर्वसं
भोगादिनां सलिलतया वन्नकृपणाः तत्राह कार्ययोः कं च यतेन संचरेण नेवद्भुः खेंयसिन नहि दुःखं
वतनो निर्विण्णमुक्षेन तत्राह कृपणाः कामुकाः बहुदुःखभाजोपि इहलोके मेधि सुखेन तृप्तं नित्य।
लमिति नमन्यंते केदति वल्कामस्य दुःसहत्वात् तत्केविल्केदति मपिमदं ते कामं चेत्यत्राह तत्त्वमसा।

प्रायेणैव मनुष्यः सविमुक्तिं कामामी नेच्छंति विजनेन पदार्थनिष्ठाः तैलाभिहायकृपणा त्विमुमु
क्षवः कोनाम्नं तदस्मरणोनाममनोलुपयेप अथ ये मे युनाद्विगृहमेधि सुखेहित्वकं कं दुःखेन।
कर्षयो विदुःखदुःखं तुष्णेति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कं दुःखितिवत्सन मितं विघदेन तथोरेः अथ
मोनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्या रहो जपसमाधय अपवर्ग्याः प्रायः परंपुरुषतेवनितेन
दानकस्मिद्दीरयवमनसिजे दिया णावार्तां भवंत्युतत्तवाजवदांभिकानां अथ कामं विघदे न सर्वे न त्रा
पिकां उतिवदोति इमोनः अथ ननु मोनादिभिर्मोक्षसाधनैः फलमेव तेषां मापिमुक्तिं तत्राह मोनेति द्दू
पुरुषस्य निष्ठाम्भिन मोनादयो दश अपवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः बहुः विविक्तवासाः तेन प्रायशः
अविजितेंद्रियाणामिंद्रियभोगाय पर्यायैर्विविक्तीणानां वार्ताः जीवनोपायाभवंतीति दांभिकानां वा।

नीदासिप्रवंदिवाकांदैमाभियतफलतारा ८५॥

श्री
भाग
टी
४५

नत्वानेन भक्तिं नाटिर्लभवत्येवेत्याह्‌ रूपेइतित्रिभिः बीजांकुराविवप्रवाहापन्ने इमे सदसती कारणे
एवतेरूपेउपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते नचान्यत्तत्समवेतंगौरत्वादिकमिव देवदत्तादेः कु
तः अरूपकस्य प्राकृतरूपादिशून्यस्य अतः युक्ताः संयताः एवं भक्तियोगेन समस्तेषूभयत्र का
र्यकारणेचानुगतंपश्यन्ति मथनेन दारुषु वह्निमिव नान्यतः स्यात् ज्ञानमितिशेषः यद्वा ज्ञानसा

रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजांकुराविव नचान्यदरूपकस्य युक्ताः समक्षमुभयत्र विचि।
न्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ५७ त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः प्राणेन्द्रि।
याणि हृदयं चिदनुग्रहश्च सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा नि।
रुक्तं ५८

कार्यमेवाह्‌ एतदुभयमन्यतः प्रधानपरमाण्वादेर्नस्यात् सर्वोत्तेत्यादिश्रुतेः अतस्त्वमेव कारण
नान्यस्त्वेतात्वस्य नइति ५७ तदेवाह त्वमिति हृदयं मनः चित् चित्तं अनुग्रहः अहंकारः देवतावर्गो वा।
सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनस्य मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि न त्वदन्यदस्ति ५८

४५

सुभक्तास्तु स्ववित्रगुणमप्यितोत्मानेतोस्माद् नैत इति नैते गुणा न च अभिमानिनो देवाः आद्यन्तवन्तः जडोपा-
धित्वात् मुक्तायन्तः निरुपाधियो विपर्ययशाद्वाद्व्यापकादित्यापराद्यम्मंति त्वामेव समाधिनोपासन्ते
तथ्यः तच्छान्वक्षुतिकिमर्थं वयमध्योष्यामहे किमर्थं त्वामद्वितीनानुध्यायेद्वहुलसहायाचोविग्ला
पतद्दितादिति चरुस्तिथ्यपदांते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रु।

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः आद्यन्तवन्त उरुगाय विदन्ति
हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ४९ तत्तेर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः कर्मस्मृ-
तिश्चरणयोः श्रवणं कथायां संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ ल-
भेत ५० ॥

तस्यचेत्यादि ४९ उपसंहरति तत्तेइति हे अर्हत्तमनमः स्तुतिकर्मपूर्जाः प्रतिपादितस्तुतिसर्वक-
र्मार्पणानि कर्मपरिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षड्यासम्यक्संसेवया विना परम-
हंसानां गतो प्राप्येत्रपि जनः कथं भक्तिं लभेत यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षो न च भक्तिः संसेवया वि-
ना अतः प्राकृत्यार्थ्यं नेदास्ययोगमेव देहीति प्रकरणार्थः ५० ॥

46

एतावंतो वर्णितगुणस्य यस्य यतमन्युरुपसंहृतकोपः ५१ कामान्पूरयतीति तथा यहापुरुषा-
र्थप्रवाहोस्मीत्यर्थः ५२ अप्रीणतः अप्रीणयतः ततसंपूर्णकामत्वेन शोचितं ५३ प्रीणंति तोषयं

श्रीनारदउवाच एतावद्वर्णितगुणो भक्त्याभक्तेन निर्गुणः प्रह्लादंप्रणतंप्रीतो यतमन्युरभा
षत ५१ श्रीभगवानुवाच प्रह्लादभद्रभद्रंते प्रीतोहंतेसुरोत्तम वरंवृणीष्वाभिमतंकामपूरो
स्म्यहंनृणाम् ५२ मामप्रीणतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे दृष्ट्वामांनपुनर्जंतुरात्मानंतप्तुम
र्हति ५३ प्रीणंतिह्यथमांधीराः सर्वभावेनसाधवः श्रेयस्कामामहाभागाः सर्वासामाशि
षांपतिं ५४ एवंप्रलोभ्यमानोपिवरैर्लोकप्रलोभनैः एकांतित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः
५५ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेप्रह्लादचरितेभगवत्स्तवोनामनवमोध्यायः ९ नारदउवा
च भक्तियोगस्यतत्सर्वमंतरायतयार्भकः मन्यमानोहृषीकेशंस्मयमानउवाचह १

ति ५४ एतान्विनात्विरूपाद्विभक्तिनात ५५ इतिश्रीभागवतार्थेसप्तमस्कंधेनवमोध्यायः ९ दशमेता
नगृह्यात्मेभक्तिंमंतदितेदूरी प्रसंगाद्विणांद्वेहतोनग्रहर्थते तत्सर्वेरवरजातम् १

उत्पत्त्या स्वभावेनैवासक्तं तेषां कामानां संगाद्भीतः १ ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि नहि किं तु वरं ह
णायेति वदतस्तवाभिप्रायो मया ज्ञायते इत्याह हृदयग्रंथिषु बंधकेषु अन्यथा अनर्थसाधनेषु प्रवर्तनेनान्यदृष्टे
तन्नार्थः २ न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः कथमेवं भृत्यलक्षणज्ञानं त्वमाह इत्याह नेति ते
न नः ननु कामनयापि सेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यं सोपाधिको सौ न तात्त्विक इत्याह।

प्रह्लाद उवाच मा मां प्रलोभयोत्पत्त्यासक्तं कामेषु तैर्वरैः तत्संगभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपा।
श्रितः १ भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभो २
नान्यथा तेऽखिलगुरो घटेत करुणात्मनः यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ३ आशासा
नो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ४ अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहाव
योरर्थो राजसेवकयोरिव ५ यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ कामानां हृद्यसंरोहं भवत।
स्तु वृणे वरं ६

स्वामिन्यात्मनः आशिष अपेत्समानो मुमुक्षुत्वेनैव भृत्यः भृत्यादेतत्कमात्मनः स्वाम्यमिच्छन्
यो भृत्याय ददाति स नैव स्वामी ४ आवयोस्तु तात्त्विको स्वामिभाव इत्याह अहमिति अनपाश्रयो निरभिसं।
धिः अन्यथा कामाद्यभिसंधिना अर्थः प्रयोजनं नास्ति ५ ननु तथापि परमोदारः स्वममकिंमपि नापेक्षा।
ईश्वरेणोक्तमिति चेदत्राह यदीति कामानां हृदि असंरोहमनुत्पत्तिं भवतः सकाशात् ६

श्री
भाग
टी
८०

47

ननु कामोस्त्वनीसमांहोपलत्वात् इंद्रियादीनि यस्य जन्मना नश्यंतीति आत्मादेहः ८ कामाभावे ग्रला
भात् विमुंचतीति भगवत्त्वं साम्यानैश्वर्यायतनत्वाच्च कल्पति यदा हा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि स्थिता
अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ९ निर्दोषात्कामात्तान्नमिच्छंतं प्रत्याख्यास्यंतमस्तौति ॐ नम
इति १० सत्यमेकांतभक्तस्त्वं तथापि मदाज्ञा करणीया इत्याह नैति मेयकांतिवः कदाचिदपि इहामुत्र।

इंद्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्मना ८ वि
मुंचति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ९ ॐ नमो भ
गवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने हरयेद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने १० नृसिंह उवाच नैकांतिनो
मे मयि जात्विहाशिष आशासतेमुत्र च ये भवद्विधाः अथापि मन्वंतरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्व
भोगान् ११ कथाः मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि संतमेकं सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञ
मीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ त्वं तन्मात्रं भोगान्भुक्त्व ८
चमथ्याशिषो न वांछंत्येव तथापि तन्म
ननु तर्हि बंधः स्यादित्यत आह कथा इति द्वाभ्यां सर्वेषु भूतेषु संतमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्या
वेश्य यजस्व तर्हि बंधे नैव कर्मणा बंधः स्यात्तत्राह योगेन मदर्पणेन कर्म हित्वा त्यागेन न तत्र यजस्व।
॥ ॥

८०

किंच भोगेन स्वलोकानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबंधः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स
सि कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेति विभीषामात्रं अन्यथा तस्य तान्स्वेः प्रवृत्तेः न तन तस्य प्राचीनपा
प माहिन तद्यि गमयुतग्पूर्वीयघयोरस्मर्पविनाशो भवतः तदुपदेशादितिन्याय्यात् न सत्कृतं तच्छृतेवि
धनतः तिष्ठतेस्य न चेदं प्रारब्धपापाभिप्रायं तस्य भोगेनैव हानात् कुशलेन हित्वेति च नानुपपन्नं च न

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा कीर्तिं विशुद्धां स्वरलोकगीतां विलाय मा
मेष्यसि मुक्तबंधः ॥ यः पठन् कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः तां च मां च स्मरन् काले कर्मबंधाद्वि
मुच्यते ॥ प्रह्लाद उवाच वरं वरयत एतन्नेव वरदेशान्महेश्वरे यदनिंदन्पिता मे तामविद्वांस्तेज
पेश्वरे ॥ ॥

वाक्याव विद्वानिति वाच्यं भगवतैक्तानार्थं तस्मानंतरं वरमाननात् प्रतपवयोगेन कर्म हित्वतीद
मपि लोकसंग्रहार्थं कर्माणि प्रवर्तितस्यानुद्वेगमाज्ञायेति सर्वमनवद्यं ॥ किंच यः पठति तां मां च स्मरन् इदं
मच्चरितं वस्मरत्वं तत्स्तोत्रं यः कीर्तयेत् सोपि कर्मबंधाद्विमुच्यते कृतस्तवबंधः शोके त्वर्थः ॥ ईश्वरा
तामकर्मोपि कायः सन्नपि न लिप्यते निष्कलिप्रार्थयतेति भिः वरं वरणीयमेतदपरं वृणोतन वत्रः ॥ ॥

श्री
भाग
टी
४८

विद्धामर्षेणक्रोधेनप्राप्तशापोयस्य १५ तेष्वपाङ्गेनसन्दृष्टः अतः पूतएव तथापिभोः कृपणवत्सलका
र्पण्येनप्रार्थयेइत्यर्थः १६ यद्यपिकश्यपोमरीचिर्ब्रह्माचेतितत्पितरस्तएवपूर्वजा तथापित्रिःसप्तभिःस
हेतिप्राक् कल्पमनुपित्रभिप्रायेणोक्तः १७ यद्यस्मात्समगतमगाचारोयेषांतेकीकटाअपिदेशास्ता।

विद्धामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुंप्रभुं भ्रातृहेतिमृषादृष्टिस्त्वद्भक्तेमयिचाघवान् १५ तस्मा
त्पितामेपूयेतदुरंताद्दुस्तरादघात् पूतस्तेपांगसन्दृष्टस्तदाकृपणवत्सल १६ श्रीभगवानुवा
च त्रिःसप्तभिःपितापूतःपितृभिःसहतेनघ यत्साधोस्यगृहेजातोभवान्वैकुलपावनः १७ यत्रय
त्रचमद्भक्ताःप्रशान्ताःसमदर्शिनः साधवःसमुदाचारास्तेपूयंत्यपिकीकटाः १८ सर्वात्मनान
हिंसन्तिभूतग्रामेषुकिंचन उच्चावचेषुदैत्येन्द्रमद्भावविगतस्पृहाः १९ भवन्तिपुरुषालोकेमद्भक्ता
स्त्वामनुव्रताः भवान्मेखलुभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपधृक् २०

त्वद्वंशास्तुपूयंतेपुष्टाभवन्ति १८ ननुभक्तानामपियेनहिंसेतितन्नचित्रं अहंत्वत्तादृशोनभवामीतिचेत्तत्रा
ह सर्वात्मनेतिद्वाभ्यां मद्भावेनमद्भक्त्याविगतस्पृहायेषां १९ त्वामनुव्रतायेकेविमघालेख्येव
लब्धाः तेतेपिमद्भक्ताभवन्ति अतोभवान् मेभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपधृक् उपमानादर्शश्रेष्ठःखलु।

मेदिन्यास्पर्शनेन सर्वगः स्नानस्थाने पितृः पापशंकैवकालि केवलं पुत्रकृत्यानि येन कार्याणि कृत ॥ २१ ॥ वेदा-
द्यादिभिः कृतमनतिक्रम्य मनस्यः सत्कर्माणि कृत ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एषाह्येतानि समस्तद्विभिर्मायावहेः ॥

कृतं येन कार्याणि पितृः पुत्रस्य सर्वशः मेदिन्यास्पर्शनेनायं लोकान्याप्स्यति सुप्रजाः ॥ २१ ॥ पितृर्यं वा-
स्यानमानि यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः मत्स्यावेशपमनस्तान कृतकर्माणि मत्परः ॥ २२ ॥ नारद उवाच प्रा-
प्तार्थे पितथा च क्रोपितर्यस्मान्मरणिकं यथाह्नभगवान्राजन्नविधिक्रोद्विजोत्तमैः ॥ २३ ॥ पैप्पलादं वद
स्व ब्रह्मानारदविद्दरिं स्नानवाग्भिः पवित्राभिः श्राद्धदेवादिभिर्वृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मोवाच देवदेवाखि
लाध्यक्षभूतभावनपूर्वज दिष्ट्यानेनिहतः पापोलोकसंतापनोऽसुरः ॥ २५ ॥ योसौलब्धवरोमत्तोनवा-
ध्योमममहर्षिभिः तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २६ ॥ दिष्ट्यास्यतनयः साधुर्महाभागा-
वतोर्भकः तयाविमोचितोमृत्योर्दिष्ट्यात्वंसमितोधुना ॥ २७ ॥ एतद्वपुस्तेभावध्यायतः प्रयतात्म-
नः सर्वतोगोप्तसंत्रासोत्विर्पितृर्यामशान्तनः ॥ २८ ॥
त्रासावरम
भूतैः समस्तात्रिगमान्यमोनिस्पर्थेः महन्हतवान्मन्ययाहृतः ॥ २९ ॥ एतद्दिष्ट्यापितः समस्तामः ॥ २० ॥

एवं वरस्त्वया लब्धो देवः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां अमृतं तीरम् १९ २० २१ २२ शिशुपालदन्तवक्त्रयोः
द्विषतोः श्रीकृष्णस्य सायुज्यं कथमिति यत्पृष्टं तदनयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति एवमि।

नृसिंह उवाच मैवं वो मरणं तेषु देवः पद्मसंभव वरः क्रूरनिसर्गाणाममृतं यथा १९ ना
रद उवाच इत्युक्त्वा भगवान्तत्र स तैर्वान्तर्दधे हरिः अर्हणं सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना २० ततः
संपूज्य शिरसा वन्दे परमेष्ठिनं भवं प्रजापतीन्देवान्स्वज्ञानांशो भगवत्कलाः २१ ततः कात्यादिभिः
सार्धं मुनिभिः कमलासनः दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां अकरोत्पतिं २२ प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयु
ज्य परमाशिषः स्वधामानि ययुः राजन् ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः २३ एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रा
पितौ दितेः हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ २४ पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूव
तुः कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः २५ शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः त
च्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि २६ ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ हरौ वैरानुबंधे।
नपश्यतस्ते समीयतुः २७

निरसकिः दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्र शापेनेत्यनुषंगः २४ २५ तच्चित्तौ।
श्रीरामे चित्तं येषां तौ २६ करूषजो दन्तवक्त्रः हरौ सायुज्यं समीयतुः २७ ॥

४९

40

कृष्णे निवेशितात्मा एवं कृतं यद्वैरं पापं तत्तद्ध्यानेन तदात्मनः संतो नष्टः तदात्मत्वेन दृष्टान्तः कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ३८ अभिदा अभेददर्शनं तत्प्रत्यया इव हेः सात्म्यं सारूप्यम् ३९ ४० प्रह्लादचरितादीनुपसंहरति एषइति वक्तभिः अवतारः श्रीनृसिंहरूपः कथाप्रख्यानेन विशेषः ४१ प्रह्लादस्य चरिते

एतत्पूर्वं कृतं यत्तत्कृतान्तः कृष्णवैरिणः जहुस्ते तेन तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ३८ यथा यथा भगवतो भक्त्या परमयाभिदा नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ३९ आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषां ४० एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ४१ प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनं ४२ परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ४३ आख्याने ऽस्मिन् समाम्नायमाध्यात्मिकमशेषतः ४४

मित्यादेः समाम्नातमिति तृतीये नान्वयः प्रसंगेनैतेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं अनेन कृत्स्नम् हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ४२ परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ४३ आध्यात्मिकं आत्मानात्मविवेकादि ४४

श्री
भास
ही
५०

एतत्कुवलयानिदिफमाद यद्गनिद्राभ्यां एततच्छुनायः नाकीर्तयेत ५५ एतत एतां मृगेंद्रस्य वलीलांना
मेवाद दैत्येंद्रस्य पृथ्वीपालां चवर्धयंयः श्रुचिः समृद्धेन श्रीणप्रमनुभावं प्रभावमनतिलिख्य सर्वं लोकं वैकुं-
ठे ५६ यद्देषु सक्तादस्य भागं येन देवो दृष्टः वर्धनमत्प्रभाग्याद्दतिविषीदंते प्रस्ताद पूपमितित्रिभिः।

यएतत्सु एवमाख्यानं विस्तोर्वीर्योपबृंहितं कीर्तयेत्कृष्णकर्मपापोविमुच्यते ५५ एत
यश्राय पुरुषस्य मृगेंद्रलीलां दैत्येंद्रयुद्धपवर्धयन्तः पठेत दैत्यान्मनस्य चसतां प्रवरस्य पुण्यं।
श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेतिलोकं ५८ भूपेन्द्रलोके वनभूविभागाः लोकं पुनानाश्रुनयोभिय
ति येषां गृहाणां वसतीति साक्षात्कृष्णपादाब्जमनुष्यलिंगं ५७ सर्वाश्रयंब्रह्मसदृहिमृष्यकैव
ल्यनिर्वाणसौख्यानुभूतिः प्रियः सुहृद्वःखलमातलेयः आत्माद्दैणीयोविधिकृत्गुरुस्य ५८

येषांपुष्याकं गृहाल मुनयो भियंति सर्वतः समायोशिति तत्कस्यदैत्येः पञ्चगृहेषु नराकारं गृहं सन।
श्रीकृष्णाख्यं परंब्रह्मलेख्यं तेन वादमवाप्नोति सोऽयं ब्रह्मैवकथं पुनः महद्भिर्विमृग्यं यत्कैवल्यनिर्वाण।
सुखं विकृताधिः परमानंदः नष्टनुभूतिरूपः वः पुष्याकं वलप्रियः सुहृदिरूपो भवतिविधिकृत्सत्तानुव

म
रुद
५०

कृ॰ ॰ ॰ब्रह्मत्वेन कथं ब्रह्मसहस्रशीर्षवतिः कथं वा धर्मार्थाचरणेन स्वेच्छया ग्राहनयस्य रूपं तन्न भवादिभिः।
विविधिस्त्वद्भावसत्तयार्हं दमिष्यामि निसाम्नाच्चोपवर्णितं सर्वज्ञः कस्यमेव प्रसन्नो साक्षं तं मौनादिभिः
तेन सम्यसादः राज्यं नीयवेत्याह मौनेनेति सर्वज्ञः सर्वलोकपतिः नः प्रसीदतु न तिष्ठज्ञाद्दस्य एह देवं परं ब्रह्म
वसति न च तत्र दृष्टो नायमत्तनयः तत्कुदानभियंतितन च ब्रह्मलनस्य मानलेयादिरूपेण वर्तते न वस्तवमेव प्रसा।
नयस्य साक्षात्स्वयमजादिभिरूपं धियावस्तु नयोपवर्णितं मौनेन भक्त्योपशमेन एव तिः प्रसीदता
मेषसर्वस्यात्क्रोपतिः ५९ सर्वज्ञ भगवान् ज्ञातन्योतनो हृद्गतं यशः यमाहद्दृष्ट्वा देवस्य मर्पेनानंतमा
यिना ६० राजोवाच कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोदृत जगदीशितुः यथावोपचितकीर्तिः कृतेन
तेन कथ्यतां ६१ नारद उवाच निर्जितासुरसंघादेवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः मायिनां परमाचार्यं मयं शार
णमाययुः ६२ स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमीरौप्यायसी विभुः दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छ
दाः ६३
त्रः प्रलोघयमेव ततो स्मभौपि भूरिभागायूनि ६४ भावः ६५ तत्र स्थैरैर्बहवंत्रिपरमेष्ठ्यादिकं यो रुद्रः
कृत्तिवान् सर्वभूतरक्षणे रोप्यसनतं तज्ज्ञानानीति कथमित्यपेक्षायां तस्यापि तस्य हास्यात् देवासौ प्रभावो
न केवलस्य तिलमात्रोपनमुपविपति सर्वषहति ६० राजा युधिष्ठिर उवाच जगदीशितमोदेवस्य की।
तिं कस्मिन्कर्मणि मायाहृदवान् ६१ पवनेन मशोकृत्तेन उपबृंहितैः सेवचितैः ६२ हैमीरौप्यायसीनि।
तिम्रः पुरनिर्माय तेभ्यो दुर्विनिष्ठेयः दुर्लक्ष्यावपयसंयोगो मामसमयासोऽदुर्वितर्क्यः परिच्छेदाया सपा

असुराणां सेनान्यः सेनापतयः सर्वे वैरसंभवंतः ८४ ८५ अत्युग्रममिमं त्रिजगतां पुरेषु वंसुंचत ८६ ततः श
तास्यमंडलान्मयूखसन्दोहाः स्वयतः येम्यः ८७ कुपरमेस्थ्यं निर्मितकूपाम्सतामते ८८ वज्रसाराः।

ताभितेसरसेनान्योलोकांस्त्रीन्सेप्सवानृप समंततो नाशयांचक्रुः सर्वे वैरमलक्षिताः ८७ तत
स्तेम्येप्सवालोकाउपामायेस्त्वांविभो त्रादितनावकान्देवविनष्टान्त्रिपुरालये ८८ अथानुगृह्य
भगवान्मामभिष्टुतिसंस्ताविभो प्रारंभतत्रिसंध्यायपुरेभ्यस्त्वमंसुंचतः ८९ ततोऽग्निवर्णास्त्रयंगे
तः सूर्यमंडलात यथामयूखसन्दोहात्तर्षंतपुरेषुतः ८० तेसर्वेण्यासवः सर्वे निपेतुः स
पुरीकसः तानानियमहायोगीमयः कूपरमेतिपत ८८ सिद्धामृतरसस्पृष्टावज्रसारामहौ
जसः उत्तस्थुर्मेघदलनावैद्युताइववह्नयः ८९ विलोक्यभग्नसंकल्पं विनाकंवृषभध्वजं ता
दायंभगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत ९० वत्सआसीत्तदाब्रह्मास्वयंविष्णुर्गयंहि गौः प्रवि
श्यत्रिपुरंकालेरसकूपामृतंपपौ ९१ तेऽसुराह्यपिपश्यंतोनन्यषेधन्विमोहिताः तद्विज्ञायम
योगीरसपालानिदंजगौ ९२

वज्रवत्पिंडांशाः महोत्सोम   हावलाः मेघदलनामेघभेदितो बिद्युद्रू
पावकक्षयश्च ८९ ९० कालेमध्याह्ने ९१ ९२

आत्मनोऽन्यस्य वा द्वयोर्यद्विधात्रा दैवेन दिष्टमुपकल्पितं अपोहितुं परिहर्तुं इह कश्चिदीश्वरः समर्थो ना
स्ति ६३ अतोऽङ्गीकृतवान्: प्रधनं संग्रामः ६४ ६५ अभिजिति मध्याह्ने ६६ विमानशतानि संकुलानि।

स्वयं विशोकः शोकार्त्तान्स्मरन्दैवगतिं च तां देवाः सुरोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन आत्मनो
यस्य वा दिष्टं दैवेनापोहितुं द्वयोः ६३ अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकं व्यधात् ध
र्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ६४ रथं सूतं ध्वजं वाहान्धनुर्वर्म शरादि यत् सन्नद्धो
रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ६५ शरं धनुषि संधाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः ददाह तेन दुर्भेद्या
हरोऽथ त्रिपुरो नृप ६६ दिवि दुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुलाः देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कु
सुमोत्करैः अवाकिरंजगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ६७ एवं दग्ध्वा पुराणि त्रीणि भगवान्पुरहा
नृप ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ६८ एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंबमा
नस्य नृलोकमात्मनः वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकं पुनानान्यपरं वदामि किं ६९

इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे युधिष्ठिरनारदसंवादे दशमोऽध्यायः १०

संकीर्णानि येषां ते देवादयः ६७ ६८ आदित आरभ्य स्कंधपार्यंतं निगमयति एवंविधानीति नृलो
कं नराकारमात्मनो विडंबमानस्य अनुकुर्वतः ६९ इति श्रीभावार्थे सप्तमस्कंधे दशमोऽध्यायः १०

एकादशे नृणां धर्मास्साधारण्येन वर्णिताः विशेषेण च वर्णानां मुख्यामुख्याश्रमेषिणां तदेवं दशभि-
र्नव भक्तियोगानुष्ठायिनो प्रपंच्य पंचभिरध्यायैः कर्मयोगोनुवर्ण्यते दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूनांस-
भाजितं सत्कृतमीहितं चरितं श्रुत्वा पुनः नारदं पप्रच्छ कथंभूतस्येहितं महत्तमानामग्रण्यः मुख्यस्य

श्रीशुक उवाच श्रुत्वेहितं साधुसभाजितं महन्महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः युधिष्ठिरो दैत्यपतेः मु-
दा पुनः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयंभुवः १ युधिष्ठिर उवाच भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं स-
नातनं वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विंदते परं २ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः सु-
तानां संमतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ३ नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः करुणाः
साधवः शांतास्त्वद्विधा न तथापरे ४ नारद उवाच नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्मसेतवे ।
वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतं ५ योवतीर्यात्मनोंशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः लो-
कानां स्वस्तयेध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ६

तत्र दैत्यः उरुक्रमेश्वरात्मा म ... नोयस्य १ श्रवणेच्छायां
हेतु यत यतो धर्मोनुष्ठितान्परं तत्त्वं भक्तिं च विंदति २ ३ तत्र प्रसक्तिकारैर्धर्मं तत्त्वं एव न त्वाह
नारायणपरा इति ४ अजाय धर्मनारायणाय तस्यैव मुखाच्छ्रुतं ५ तन्मुखात्मनः अंशेन संभावयन्

पृष्टमेनामवहर्षे धर्मप्रवाह धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदवादिनां येन चात्मा प्रसीदत्यत्र श्रुति
तथा च याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं
स्मृतमिति मनुश्च वेदोखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति ॥
नन्वेतावद्धारमात्रसाधारणो धर्म आह सत्यमिति पंचभिः तपप्रकारदृष्ट्या वा सादिर्ज्ञातापुरुषायुक्तविवे।

धर्ममूलं हि भगवान्सर्ववेदमयो हरिः स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चात्मा प्रसीदति ७ सत्यं दया त-
पः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं ८ संतोषः समदृक्से-
वा ग्राम्येहोपरमः शनैः नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनं ९ अन्नाद्यादेः संविभागो
भूतेभ्यश्च यथार्हतः तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव १० श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं म-
हतां गतेः सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणं ॥

कः शमो मनसः संयमः दमो बाह्येन्द्रियाणां त्यागो दानम् स्वाध्यायो यथोचितवाचः ८ संतोषो दैव-
लब्धेन यावत्तुष्टिः समदृक्शान्ता महतां सेवा ग्राम्येहोपरमः प्रवृत्तिकर्मभ्यो निवृत्तकर्मभ्यो निवृत्तिः वि-
पर्ययेहेक्षा निष्फलक्रियाणामीक्षणं मौनं वृथाप्रलापनिवृत्तिः आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्ता-
त्मानुसंधानं ९ आत्मेति देवतेति च बुद्धिः १० अस्य श्रीकृष्णस्य श्रवणादयो नव इज्यार्चनं ॥

श्री
भाम
टी
पत्र

53

एवं त्रिशल्लक्षणवान् ॥ पत्नीवर्णधर्मोन्वकं द्विजातोलक्षणमाह संस्कारामंत्रवंतोगर्भाधानात्
योनमस्कृतविच्छिन्नाः संहिताः नहिशूद्रस्यापि संस्काराणांविच्छेदे मंत्रहितत्वं स्पष्टमाह अतोब्रह्मा
यमेवैकं मूलसंस्कारयुक्तं जन्माह तत्र द्विजः शूद्रं तत्वं त्रवत्संस्कारयुक्तं जन्माह तथोपनयनवत्वं तं प्रतो।
नामोद्विजः तथाचस्मृतिः विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोपिलभतांसदा तत्केनचित्समसृजच्छंदसां तं।
प्रजापतिरिति श्रुतिश्च गायत्र्याब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभाराजन्यं जगत्यावैश्यंनकेनचिच्छंदमिति श्रुतो

तत्राप्येषांपरोयमः सर्वेषांसमुदाहृतः त्रिशल्लक्षणवानयान्नन्त्वर्वान्मायेनत्वध्याति ॥ सं।
स्कारायत्रविच्छिन्नाः संहितोज्जोतनमादयं इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनां ॥ जन्म
क्रियावदाज्ञानां किंश्राश्रमचोदिताः

विवाहव्यतिरिक्तं संस्कारस्यानावश्यकत्वात् उपनयनस्य तत्सर्वं व्यातिषेधात्तत्र संहितत्वमित्यर्थः
पाठांतरे वैदिकादयः इति गर्भाधानादयः स्मृताः वैदिकानामावश्यकात् पर्याताह इत्यति जन्म
नाविशुद्धेनकुलेनकर्मणाचधर्मचारेणाचवदानानां दृष्टकलानां द्रष्टाणांचनेनालिविहितानी।
नर्थः ब्रह्मचर्यत्वाश्रमविहिताः क्रियाश्रमस्तत्स्वर्णधर्मोपव आश्रमभेदकृतनविशेषाभावात् ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्वर्णानामपि वृत्तिपार्थक्यमेवाह विप्रस्येति सार्धैः सप्तभिः विप्रस्य षट्कर्माणि विहि
तानि स्वधर्माः तत्र त्वध्यापनयाजनप्रतिग्रहास्तु जीविका यथाह मनुः षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि
कर्माणि जीविका याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति अन्यस्य तु प्रतिग्रहादि विकर्म याजनमध्या-
पनं चापद्यनुज्ञातानि वक्ष्यति चानन्तरमेव क्षत्रे राजन्यस्य नित्यं पूर्ययेव अप्रत्यनीके केयप्रभृतीनां त्रि
याणां सुपदेशेनादिप्रजापालनेऽपि कृतकरस्यातिविप्रस्य वृत्तिरनन्तरमाह राज्ञ इति आदिशब्देन दण्डशुल्कादि ॥१४॥

विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः ॥१४॥ वैश्यस्तु
वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥१५॥ वार्ता विचि-
त्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनं विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥१६॥

वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य सः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तच्छुश्रूषा
वृत्तिश्च भवेत् ॥१५॥ विप्रस्य त्वापद्यनुकल्पभेदेन वृत्तिचातुर्विध्यमाह वार्ता विविधा कृष्यादिरूपा शालीनेत्याद्युक्ता शालीनं
लैवरूपम् अयाचितम् यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा शिलं क्षेत्रे स्वामिना त्यक्तकणिशोपादानं उ-
ञ्छनम् आपणादिपतितकणोपादानं शिलोञ्छने द्वयमेकीकृत्य चतुर्धेयमित्युक्तं श्रेयसी उत्तमा ॥१६॥

श्री
भाग
टी
३५

54

वनिहेवल्पस्तोदर्शयन् मायाहृतीमाह नगस्योत्तीचः उत्तमामथयणादिरूपाम अतेमनन्तं तवियत्
प्रतिग्रहात्वयांभजेत १७ चतुर्विंशतिमूर्तीनां विष्णुनिर्मितरेखांशपिदर्शयन्नाह अतलामूर्तामूर्ताभ्यामि
ति १८ श्लोकंव्याचष्टे अतलमिति १९ नयोस्तदुर्जवेदेनमाह सर्ववेदमयश्चेति २० वर्णोनामभिर्व्यंजक

नयस्योनोनमांमूर्तिमनापदिंभजेत्वरः अतेराजन्यमापन्नसर्वेषामपिसर्वशः १७ अतामू
ताभ्यांनेवेतम्रतेनप्रस्तेनवा समयानूर्ताभ्यांनीवेतनस्वमूर्ध्माकर्थचन १८ अतमुंच्छिशिलेषोत्त
ममूर्तेयद्याचितं अतलंतनित्यथाज्ञास्याप्रस्तेकर्मणोमने १९ सत्यान्नेतेनवाणिज्यप्रवृत्ति
नीवसेवने वर्नयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चनरागमिते सर्ववेदमयोविप्रः सर्वदेवमयोनृपः २०
प्राभोदमलपः पोचसेतोषः पालिसात्तंव ज्ञानेस्थात्पुनात्मवंसत्यंचब्रह्मलक्षणं २१ शौर्यंवी
र्यंधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयः क्षमा ब्रह्मण्यताप्रसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणं २२ देवगुर्वच्यु
तेभक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणं आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणं २३ शूद्रस्यसन्नतिः
शौचंसेवास्वामिन्यमायया अमंत्रयज्ञोह्यस्तेयंसत्यंगोविप्ररक्षणं २४

मूर्तामूर्ताभ्यामाह मातुरशितिचक्तभिः ग्रचुनात्मवंशौविप्रपरं २१ शौर्यंप्रभावः तेजः प्रागत्मलयं २२ २३ २४ प्र
सभवत्सः नमस्कारेणेव पंचयज्ञाचषष्ठानं लध्याचयाज्ञवल्क्यः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञात्रहापयेदि

स्कं
७
६५

स्त्रीधर्मो नव स्त्रीणामिति पंक्तिभिः पतिरेव हि देवो यासां तस्यापत्तः कृष्णानन्दकुलनाथ तस्य पङ्क्तेनिय
म्यमानस्य संपत्तवत्तद्युपंपतिव्रतानां ललनानां धर्मेव २५ किंच संसारे नैनो पलेषामेतादृशः पतिभक्तेरिम्
नेवेणान्वयः परिनिष्ठातद्दर्शनानि निमिलीकृताः परिकृच्छगृहाणा करणानि यथा २६ २७ किंच संतप्ता।

स्त्रीणां च पतिदेवानां न कृष्णानुकूलता तद्धर्मस्तु हरिनिष्ठा नित्यं तद्धनधारणं २५ संसारे नो
पलेषाम्भ्यां गृहे संदर्शन वने तैः स्वयं च भर्तिलाभिनं संपरिमृष्टपरिष्कृता २६ कामैरन्यावर्तैः साध्वीः
प्रश्रयेणाद्रमेन च वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिं २७ संतप्ता लोलपा दत्ताय।
मैत्रा प्रियसत्यवाक ग्रसमनाः स्वपितिः स्त्रियाः पतिं न पतेति भजेत न २८ या पतिं हरिभावेन भजेत्।
स्त्री विवतन्परा हर्षान्मनाद्दैवे लोके पत्या साधिविमोदते २९

गृह्यालाभेन तावन्माभोगेष्वलोलपा दत्ताफलसा प्रियासत्यावचाग्यस्याः सर्वेज्ञापि प्रसन्नमनाः
चहिता अर्पयित्तं महापातकमूल्यं यथाह याज्ञवल्क्यः अप्नुदेः संप्रति स्पोदिम महापातकदूषितस्ति
२८ नमस्तनी भजेत श्रीहरिमिव हृदयोन्मनापमामद २९ ॥

श्री
भग
टी
५५

प्रतिलोमजानां तु निमाद वृत्तिरिति तत्तत्कुलक्रमागतफलपरम्पराप्राप्तमपि चौर्यहिंसादिकं च निषे-
धयति श्वपाकानां चौराणां चेति तत्र प्रदर्शनार्थं क्वचित्प्रतिलोमज विशेषाणां ग्रहणमिति तत्कस्य
सेकादेश्यवतो वरूडपत्वच केर्मवतेभेदभिलाष्य समितेश्रेत्यनाः स्मृताः चे तेन वमाप्यितेत्व चेडालपुष्कः।
समानेगादयः तेषां परस्पराणामेव वसनिर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः ३ श्रोष्ठादपि परधर्मात्प्रवृत्तिरिति
हृ शायरति स्वभावेन सतादिप्रकृत्याविहितो धर्मः प्रामकृत्यावेदेनतः स्मृतः कैवेदप्रकृत्यर्थमिति भग

वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलक्रमागमेव तत् प्राचौराणामपायानामंत्यजानां तेव साधितो ३ प्रा
यः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगयुगे वेददृग्भिः स्मृतो राजन्प्रेत्य चेह च शर्मकृत ३ स्वस्व
भावकृत यावत्तमानं स्वकर्मकृत हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात ३३ उपशमानं
हृः तेश्वरस्वयंनिवीर्यतामियात तत्कल्पते पुनः स्मानं संवीतेचनश्यति ३३

वत्तावोक्तं श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति ३ ननु स्वभावेकस्य कर्मणो वंधहेतुत्वं
तत्राह कृत्स्नेति ३३ ननु काम्यानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्फलभोगपरस्य कर्मत्थनैर्गुण्यं स्यात् तद्वर्जं प्रा
प्तादेन दोषस्यानैकांवदृमन्यमानः कथं विरज्येत दुरेन मोदृश्यादि तत्राधिकारभेदेन व्यवस्थां सद
ष्टांतमाह उपशमानमिति द्वाभ्यां पुनः स्मैसम्यक्षसवाय ३३ ॥

५५

कामस्य भोगेनैव वासनाक्षयेण पर्यवसितत्वं उत्कटवासना विषयसेवया सैव कामस्यागासंभवादुद्देशेन नियमेनं ग्रहतः कामान्भुंजतस्सैव निमित्तैर्नैमित्तिको विशुद्धचेतसः तदेव दर्शयेन यथा निसौ भरि प्रमुखानामिवशा नैर्विराणो भवति तथा च वीर्यं देवेशानैर्वीर्यं भवति यथा च प्रज्वालितोग्निर्न तद्भूतबिंदुभिः शाम्यति महता तद्भूतप्रवेणशाम्यत्येवं तद्भुत्स्वल्पादल्पकेन मस्तकोमारपवनिर्हृतपदेशोमंत्रवासनानामथिकारिणो नरं नेतैव बालानहूषितधियोदंहाम्यमेवितेदिति ग्रहः सप्तमनवमं ३४ शमादिभिरेव ब्राह्मणादिवत्व

एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया विरज्येत यथा राजन्नग्निवत्कामबिंदुभिः ३४ यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यंजकं यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ३५ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ नारद उवाच ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दांतो गुरोर्हितं आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः १

द्वारोप्यवः नजातिमात्रादित्याह यस्येति यद्यपि अन्यवर्णे शमादि दृश्यते तद्वर्णं तेनैव लक्षणेन निमित्तेनैव वर्णेन निर्दिशेत् न तु जातिनिमित्तेनेत्यर्थः ३५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्तमस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः चतुर्णामाश्रमाणां च साधारण्येन कश्चन ततोस्मिन्द्वादशेध्याये ब्रह्मचारिवनस्थयोः साधारणाः चतुर्णां साधारणाश्चोच्यंते त्रयोदशे यतेर्धर्माश्चतुर्दशे गृहस्थस्य पंच

श्री
भाग
टी
५९

ब्रह्मचार्यं त्रीन्पत्न्यं ध्यानत्वयमप्युपासीत उभेत सायंप्रातः ध्याकालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः २ गुरोश्च
रणौ नमेत ३ यथोदितं पालाशो दंडो ब्राह्मणस्येत्यादिनियमनमनिक्रम्य न तथा रणं तु केशप्रसाधनाभ
वमात्रं ४ ५ यावदर्थं यथोपयोगमेव ६ बृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यवान् गृहस्थ अनि विच्छेदः सर्वोपि गाथामा

सायंप्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् उभे संध्ये च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः २ छंदांस्यधीयीत गु
रोराहूतश्चेत्सुयंत्रितः उपक्रमेऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत ३ मेखलाजिनवासांसि जटादंड
कमंडलून बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितं ४ सायंप्रातश्चरेद्भैक्ष्यं गुरवे तन्निवेदयेत भुंजी
त यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्क्वचित ५ सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्दधानो जितेंद्रियः यावदर्थं व्य
वहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ६ वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रतः इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्य
पि यतेर्मनः ७ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकं गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो
युवा ८ नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुंभसमः पुमान सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत ९

विवर्जयेत नवद्धेतः इंद्रियाणि वलवद्विदंयत मन्यापि मनोहरं नीति १० नवकारयेदित्यद्धेन हलवि
तिरूः एकांते प्रमदा केशप्रसाधनादिर्मातेति विकारदर्शने अनेन कौमारवेदेव यावदर्थं न तु कर्मकुर्यात ९

५९

ननु मिथ्याभावः कथं स्मलनाश्च स्वयं ममकर्माधं स्याद्द्दिविनाशादिति को यमिति निर्णयमत्राह कल्पिते ।
ति आत्मानात्मस्वरूपसाहाय्यकारेण इदं देहं द्वितीयादिप्रामाण्यमात्रं कल्पितमित्यस्मिन्नयमात्यहमितीव इष्ट
वः स्वतंत्रो न भवेत् तावद्देहेन प्रदृश्यमानः इयं स्त्र्यादिभिर्देहेन विरमेत् ततः किमत आह ततो दिह्दैला द्विप
यं यः गुणध्यासेन भोग्यतानुवृत्तिः ध्यानोऽत्र याद्देवान्यर्थः ९ एतत्सर्वं स्वशीलं इत्यायुक्तं गृहस्थस्यावि ।
वेकमाह गृहस्थेति ॥ गृंजनादीनामामिषाणां लालादेहेनैकं गृंजनं शरीरस्य संयुजनं शिरसः स्त्रि

कल्पितानात्मनां यावद्दाभास मिष्टमीश्वरः हेतंत्वावत्रविमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः १० एतत्सर्वं गृ ।
हस्थस्य समासात् नयतेऽपि गृहस्थे निर्विकल्पेन गृहस्थस्य स्वतगामिनः ॥ गृंजनाः संजनेर्लसदेहा
वलेवामिषमद्य स्वगांधलेपालेकाराः स्यन्दंत्रुपैर्युताः ११ ऋषिभिर्वेदगर्भकलेह्निनोधीत्या ।
वबुध्य च त्रयीसांगोपनिषद्यावद्देयं यथाबलं १२ द्दत्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः गृ ।
हं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् १३

यं वस्वलेखं च चित्रकर्म स्त्रीणां कंस्थादौ लेखनं वा तत्स्त्रीस्त्र
णां वा गृंजाम्रंगादिस्वरूपतो निषिद्धत्वे एवं तत्कथं विस्मादिप्रामर्ष पत्नी कल्पत्वे निषिद्धमिति भेदः ११
ऋषेः शिक्षादिभिः उपनिषद्भिः सहितान्वेदत्रयीमधीत्य अवबुध्य च तदर्थं च विचार्य यावदर्थं स्वाधि ।
कारानुसारेण १२ यदीश्वरः शक्तः तद्दिगुरोः काममपेक्षितं वरं दत्वा गृहस्थाधिकारं गृहस्थाश्रमं

श्री
भाग
ही
५

स्वधामभिः स्वाध्यायैयः भूतेभ्यो वैश्वदेवं तत्रियंत्नुनया ५ चरनेवमाचरन् विदितं विजेयं येनमः ९ आ
सिद्योकं महल्लोकं ७ अकृष्टमपश्यं अकालतः पाककालान्स्वयमेव निष्पन्नमित्यर्थः अर्कपक्वं फला

अग्नीन् गृहीत्वा आत्मनि चमर्वे भूलेषु योतत्त्वं मूलैः स्वधामभिः पञ्चपेट् प्रविष्टं प्रविष्टवत् ५ एवंविधो ब्र
ह्मचारी वानप्रस्थो यदि गृही चरन्निति दिति विज्ञानः परं ब्रह्मलोकं गच्छति ६ वानप्रस्थस्य स्वधर्मा
मि नियमान्मुनिसम्मतान् यानाति दृष्टा मुनिर्गच्छेत् ऋषिलोकमिहात्मना ७ अकृष्टपच्यमश्नी
यादकृष्टं वाप्यकालतः अग्निपक्वमथाश्मीनं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ८ वन्यैस्तु फलमूलैः शाकैर्विधि
कालचोदितान् लब्धेनैव च वन्येन यथाप्राणं तथा परिवर्तितेन ९ अग्न्यर्थमेव शरणमुपजनं वाट्टिकं च
र्यो श्रयेन हिमवायुभिर्वर्षाकालेषु पादस्वपे १० केशरोमनखश्मश्रुमलानि न जहिलोद्धयेत् ।
कमंडलुजिनदंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् ११ चरेद्द्वादशवर्षाणि वानप्रस्थो वा व्रतो मुनिः द्वावेकं
वायथावृद्धिर्नविपर्येन कृच्छ्रतः १२

हित्वाहरेत् मश्नीयान् ८ वन्यैर्वाहिभिः कालचोदितान्निमित्तान् प्राणं पूर्वं पूर्वमासीनं ९ हिमा
दीनाहेतेति तथा १० कपाली मलेन पत्रालनेन यथावयन् कमंडलुमादिश्यद्यत ११ कृच्छ्रतः तपः केशा

हा... एवं तत्रापि यदि स्वधर्मानुष्ठाने शक्तस्तर्हि वनएव सेत यदि तत्रानभ्यासे योग्यस्तर्हि सन्न्यसे
दित्याह तत्रायोग्येवस्त्वति तत्र भवेदित्यत आह यदाकल्पः असमर्थः आन्वीक्षिकीं तत्त्वा
भ्यासे २२ अनशनादिकमिच्छतः पूर्वोक्तमाह आत्मनीत्यादियावत्समाप्ति यथायोग्यं स्वकारणा
धाकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत् प्रलापयेत् २४ तदेवं विभज्य दर्शयति खेखाकाशे खानि देहगतछि

यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा आन्वीक्षिकीं वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकं २३
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सन्न्यस्याहंममात्मतां कारणेषु न्यसेत्सम्यक्संघातं तु यथार्हतः २४
खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्सूष्माणमात्मवान् अप्स्वसृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भ
वं २५ वाचमग्नौ सवक्तव्यामिन्द्रे शिल्पं करावपि पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ २६

द्राणि आत्मवान्धीमान् शेषमस्थिमांसादिकमित्यं २५ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिंगशरीरस्य
साध्यात्मादित्रयस्य लयमाह वाचमित्यादिना यद्यपि यथोद्भवं लयस्योक्तत्वात् वागादीनां स्वस्वकार
णेषु ... कारादिषु लयो वाच्यः तथापीदं तेषां लयभावेयमहितीयात्मपरेति यथाकथंचि
दुपेयमात्रे देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्रधान्यादिदृष्टितद्विषयदेवतासु लयः कथ्यते वक्तव्यसहितां वा

मो
भा स
टी
५८

मनादेशाहेन इ मह अध्यात्मनिवासो अध्यात्मविदितिपाठे वायाविति ज्ञातव्यं २७ ज्योतिश्चिञ्चादि ले
रससंगंधयोः त्वगिंद्रियग्राह्यकर्षितेन अध्यात्मविवक्षयादिवन्नासहितेन स्पर्शेंद्रियस्य विषये त्वचमाह प्रचेत
सोसंनिद्धारसनो अप्सु रसरूपाम्नाणाशब्देनाग्निनोरश्मिपलक्षणं अग्निभ्यां मह्याणं च तृतीयं शीर्षं रूपलं।
विज्ञायां विज्ञाविमर्षः २८ परेकवीत्रह्मणि अध्यात्मनाशब्देनाहंकारेण अध्यात्मनामितिपाठे क्रमेण
हंकारं चेमर्थः कथंभूतेरूढे यथस्मादेहममतापूर्वि कात्क्रियाभवति तस्मिन सत्वेन चेतनया गणेगुण

मृत्योपायं विसर्गं चयथाध्यानं विनिर्दिशेत् दिक्श्रोत्रं मनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचं २९ रूपा
णि वक्षुषा रसने ज्योतिष्यभिनिवेशयेत अप्सु प्रचेतसा जिह्वां चैव घ्राणं वितौ मसेत ३० मनोम
नोरथ्यं सुदेवं बुद्धिबोध्यैः कवीपरे कर्मणाध्यात्मना स्थेयदहं ममताक्रिया सत्वेन चित्तं सेवते।
गुणैर्वैकारिकं परे ३१ अप्सु तिमेयो ज्योतिष्यं दोवायौ नभसं स्पर्शं कूटस्थेन च महति तद्व्यक्त
रे चतत ३२
कार्यैः प्रागवशिष्टैः दैवसह यथा सता दिभिर्गुणैर्देन भूतैः वैकारिकं भोक्तृत्वादि विकार
वं तेहे तत्त्वं परे निर्विकारे ब्रह्मणि ३३ न त्वविकारवतः कथं परे लयः स्यात् विरहेतल्लासमगोपाथोन्नात
लेयदंशेणमाह अप्सितिं आहोत्यां लिः तत्त्वनभः कूटस्थे महति तते तत्व कूटस्थं महति महतिमहत्तते।
तद्व्यक्ते प्रधाने तत्त्वाव्यक्तमतरे परमात्मने ३४ ॥

५८

इति सर्वोपाधिविलयाद्देहे तो अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं देह उत्तरतया ज्ञात्वा अद्वयः सन् विरमेद्दग्धयकाष्ठो ।
यथानलः ३१ इति श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशे यतेर्धर्मः साधकस्योच्यते महान्
अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते एवं धर्माश्रमकल्पे न शक्ता दिक्योन आन्वीक्षिकी कल्पस्त्वे ।

इत्यक्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितं ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद्दग्धकाष्ठो यथानलः ३१ इति श्री ।
भागवते सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः १२ नारद उवाच कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः
ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीं १ बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न ।
लिङ्गाद्दण्डादेरन्यत्किंचिदनापदि २ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः सर्वभूतसुहृच्छान्तो ।
नारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सद-
सन्मये ४ ॥

वं ज्ञात्वा परिव्रजेदित्यर्थः किंपदत्रयमात्रं देहस्य तिरिक्तं सर्वमेव त्यक्त्वा देहमात्रेति नतु धर्मो नाद ।
ग्रामैकरात्रेति निरवधिः १ कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलमिति वा अन्यद्दाममकैष्वोचारण

57

तत्त्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्येन निर्देशः न हि वह्निशीतयोरैक्यं संभवतीत्याशंक्य समाधत्ते सुप्ती
मि दृष्टान्तमाह समात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोः विविधप्रकाशने [illegible] विशेषः अतस्तदा
त्मदृक् आत्मानं लक्षीकृत्य स्थितः सन् आत्मनो गतिं तत्त्वं अत एव बन्धं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आ
त्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं [illegible] तस्मात् यो भावः उपजायते तं भावं भावय

सुप्तिप्रबोधयोः संधौ आत्मनो गतिमात्मदृक् पश्यन्बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः १ ना
भिनन्देद्ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितं कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययं २ नासच्छास्त्रेषु
सज्जेत नोपजीवेत जीविकां वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन संश्रयेत् ३ न शिष्याननुबध्नीत
ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्क्वचित् ४

[illegible] मुच्यते तेन रोचयन्ति इति १ मरणे देहस्य प्रभवोः [illegible] यस्मात्तं कालं २ असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु ।
जीविकां [illegible] विद्यादिरूपां वृत्तिं वादवादान् जल्पवितण्डादीन् शुष्कान् तर्कान् [illegible] कंचन पक्षं केवलक
[illegible] निर्बन्धेन न संश्रयेत् ३ ननुबध्नीत [illegible] आरम्भान् [illegible]

परमहंसतमस्वविशेषमाह नयनेनाश्वमेधार्म्स्थः कृष्यंभूतस्य महात्मनः तस्यलक्षणांशांनसेन्याहि प्राय
दृश्यत्वं गवःतानोस्यनिपर्यैनेवहृस्वकादिलिंगमात्रिमसवण्युमखेयमात्रियमांस्याचरस्नेवत्तानोत्पा
नैयुतेनतुमेवेनतानेनलिंगमैः कृतस्त्रिपमास्वस्वलपदस्य सः पतस्वरालिंगाहिभिः प्रयोजनाभावाल्लो
कसंग्रहार्थं यारयेन्नाम्नेतिदिनिवा ९ तस्यैवत्तानदार्ढ्यं भावेयोगभ्रंशपरिहारार्थमाह नवहिमकलि

नयनेनाश्वमःशायोधर्महेतुर्महात्मनः शांतस्यसमचित्तस्य विभूयाद्रुतवानसेन ९ स्वयकलि
गोवाकार्योमलीषुत्मनवालवत कविर्मुकवदात्मानंस्वरूषमादर्शयेन्नृणां १ प्रजाप्युदाहरंती
मपिनिहासंपुरातनं प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ११ तंशयानंधरोपस्थेकावेर्यांसह्य
सानुनि रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसं १२ ॥

२८

तंयस्य अकोधः प्रयोजनमात्मानसंधानंयस्यसः मलीषुपिरत्मनवहालवस्य कविरपिमूकवदात्मा
नंदर्शयेत् तेषां योग्यतादिरूपंमत्येरन् तथावर्तेनरूहृदयेनिपातेवातानुसंधानाभावेनम
र्गः १० परमहंसधर्मेमवेतिहासेनप्रदर्शयति प्रजापीति यावदध्यायसमाप्तिप्रजगरहृतस्यप्रनेश्च ॥
समोपस्थेभूपृष्ठे सह्यस्यसानौ रजोभिर्धूसरैस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलंतेजोयस्यतं १२ ॥

कर्मादिभिर्निर्नाथं न विन्दुः तं पादयोः शिरसा स्पृशन् तत्राभ्यर्च्य प्रसाद्यीतिस्मृतेरेकान्वयः ११ ४४ ४५ उपा
मस्रदिनश्व भोगकालिव पीवानेषूलेदेहं धारयसि तत्रहेतवदेतिनद्गीयेनान्वयः ३ प्रमं विनैव मममभो
गोलीनिवेनचादृ ४९ त्रिभिरेति ३ इतिनिश्चयैदृश्यनिप्रसिद्धोः तत्रार्थो नाम्नोलीनिप्रसिद्ध मेवेत्यर्थः यतोर्था

दृष्टश्रुतो लोकान्विचरंल्लोकतन्त्रविविक्तया वृत्तो मात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भागवतप्रियः १२ कर्मणा
कृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः न विदन्ति जना यं वै सोऽसाविति न वेति च १३ तं तत्राभ्यर्च्य वि
धिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् विविक्षुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोऽसुरः १४ बिभर्षि कायं पीवा
नं सोद्यमो भोगवान्यथा वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह भोगिनां खलु देहोऽयं पीवा भव
ति नान्यथा १५ न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु हार्थो यत एव भोगः अभोगिनोऽयं तव विप्र देहः
पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् १६ कविः कल्पो निपुणदृक्चित्रप्रियकथः समः लोकस्य कुर्वतः
कर्म शेषे तद्वीक्षितापि वा १७

देहहेतोः पीवात्वे भंयोगंचेत् ० किंच विलासेनायसमर्थो न जनः तदर्थं प्रयमं करोषि त्वं तु समर्थोऽपि कि
मिति न करोषीत्याह कविरिति कल्पः दक्षः निपुणदृक् तत्त्वदर्शी चित्राः प्रिया लोकरंजनाः कथा यस्य तथा
पि लोकस्य कर्म कुर्वतः शेषे तदीक्षितापि वा न तत्सर्वं प्रपञ्चपिपासोतरेत देहस्थितत्कर्मनष्टेदित्वे पिवानवा

तस्य चागेम्भन्तं तेनयं त्रिलोकवशीकृतः सन १९ अथात्मवत्तया ग्रंतरेण सभवान्वेदेव स्पार्यानां तानिनोम
मतोनवभवत् इत्यमिनियत्कर्म तदेवाह नृणामीहोपरमयोः श्रुतिनितवृत्तेः पदानिस्थानानिफलानी
त्यर्थः २० वेदेत्यच्छेतः यमीति एवं दिव्यविद्भिः सनत्प्रवृत्तानं धुनोति अकोयया वदिर्थोने २१ यथास्तुत
मित्यो दृष्टपविद्वारियोक्तं २२ लोकः कर्मस्य प्रवर्तनेतेवंतन्निवृत्तः सन किंशेषः इनियदुक्तं तदाह तस्या

नारद उवाच सहस्रं दिव्यपतिनापरिदृष्टो महामुनिः स्मयमानस्तमभ्याहतद्वागमृतसंचितः १९
ब्रह्मण उवाच वेदेदमस्तरश्रेष्ठ भवान्नलार्थसंमतः ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा २०
यस्य नारायणो देवो भगवान्हृद्गतः सदा भक्त्या केवलयात्तानेपुनोति ध्वांतमर्कवत् २१ अथा।
पि ह्यनुमतेतस्यात्वयाप्यन्नरूपत्वेन संभाषणीयो हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छता २२ तस्मायाम।
ववाद्दिष्यायोगैः कामैरग्रया कर्माणि कार्यमाणोऽस्तु नानायोनिषु योजितः २३ यदृच्छया।
लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च २४

येतिवक्तुर्मिः भवप्रवाहकारिण्या यथा विविधैर्योनिविषयैः एवं स प्रवर्तमानोहं पूर्वं नानायोनिषु योजितः अ
वेक्षितः २३ तथैव मे लोकं मनुष्यलोकं यदृच्छया प्रापितः कथंभूतं लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं सापवर्ग अधर्मे
ण तिरश्चां च पश्वादियोनिषु द्वारं मिथ्याभ्यां तन्नाभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यत्वस्य द्वारं सर्वतो निवृत्तमाप्नुयात्।

61

अत्रापि मनुष्यतेपि अन्यापन्नतये दुःखनिवृत्तौ विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि ॥ २५ ॥ अथ नाकदाचिन्मनावेस्याद-
पि निवृत्तमात्मनः किं स्यादित्यतेनत्राह सत्वमस्य स्वरूपमेव तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह सर्वेति तनोती।
तितनुः सर्वक्रियानिवृत्तौ सत्त एव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ भोगाश्रमतः संस्पर्शजात्मनोरथमात्रजातान् अशा-
श्वतान्दृष्ट्वा स्वप्स्यामिति निश्चयमोक्षोनिर्थः तर्हि कदाचित्कथं मे तेनतत्राह संविशन्नारब्धमो गान्भुञ्जान।

अत्रापि दृष्टं पतीनां च सुखोद्योगं आपन्नतये कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि विपर्ययं ॥ २५ ॥ सुख
मस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥ इत्येत
दात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वै पुमान् विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिं ॥ २७ ॥ जलं तदुद्
भवैःछन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया मृगतृष्णामुपाधावेद्यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः ॥ २८ ॥ देहादिभिर्दै
वतंत्रैरात्मनः सुखमीहतः दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः ॥ २९ ॥

इत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं तर्हि कोपि संसारं प्राप्नुयात्तत्राह इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव संतं प्र-
हृष्टार्थे विस्मृत्य असत्यपि द्वैते ॥ २७ ॥ एतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति तदुद्भवैस्तृणशैवलादिभिः जलकाम्यया
जलेच्छया स्वतः आत्मस्वरूपादन्यत्र पृथक् स्वार्थं पश्यन् ॥ २८ ॥ एवं स्वनिश्चयमत्रे कारणमुक्त्वा विपर्ययं दृ-
ष्ट्वेत्युक्तं तद्विवृणोति देहादिभिरिति दैवं कर्म तैः स्वतः अनीशस्य निर्दैवस्य पुनः आरब्धाः क्रियामो-

चिन्तायां सत्कारलाभे विनिष्फलस्यानुयोगमाह प्रमाथिभिरिति मन्ये ममविद्धतः कृच्छ्रेण दुःखे
नोपन्नैः प्रामैः २० कृच्छ्रे वितप्रामेण्यर्थे दुःखेन तद्वृक्ष्यमित्याह यथप्राप्नोति २१ भयेषु यथायति तातत्रा
ति स्वस्यात्मन एवं कथं विषयाभोगाविस्मरणाद्विनाशः स्यादिति प्राणवतामर्थवतां च भयं नित्यं २२

प्रमाथिभिः दुःखैर विमुक्तस्य कर्हिचित मन्ये स्य कृच्छ्रापन्नोऽनर्थैः कामैः क्रियेत किं २३ प
प्राप्नो पतितो क्लेशं लब्धा नाम निःप्रत्यतां भयादेलब्धनिद्राणां सर्वतोभिविशंकिता २१ तातत्रा
स्येरतः प्राज्ञः स्वजनान्मुपस्थितः अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयं २२ शोकमोहा
भयक्रोधरागद्वेषश्रमादयः यन्मूलाः पुंसां तोऽत्याज्यं प्राणार्थयोर्बुधः २३ मधुकारमहा
मर्घलोके स्थित्रो गुरुणमी वैराग्यं पतितोप्येवं प्राप्नोमयस्मि तथावयं २४ विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षि
तो मे मधुव्रतात् कृच्छ्राप्तं मधुवद्वित्तं हत्वाप्यन्यो हरेत्पतिं २५

अतोऽनर्थहेतुत्वात् प्राणोऽनर्थो स्पृहानकार्येत्याह प्राकेति २२ तत्रैव मनर्थोनत्र भवं तो पिताके न वि
हितं प्येते न च यथालाभेन तत्त्यंति नेनकर्त्तव्यवैराग्यादिकं प्राप्नोमीत्याह मधुमक्षिकारजगरयोः शि
क्षयाहं तत्पर्यालोचनया २४ मधुकरात् शिक्षितमाह विराग इति वित्तपतिं हत्वाप्यन्यो विनिहरेदित्येवं २५

श्री
भाग
टी
९२

अजगरवृत्तिरित्याह अनीह इति सत्ववान् ३९ पीनत्वेन यदृच्छया प्राप्ताप्राप्तविलोपं शयं चयति क्वचिदा
ल्पमिति षड्भिः ४० चीरं जीर्णवस्त्रखण्डं वसे परिदधे दिष्टभुक्प्रारब्धभोगी ४१ प्रासादमध्ये पर्यंके त
त्रापि कशिपौ ४२ चरे विचरामि क्वचिद्ग्रहवद्दिग्वासो विचरामि ४३ न च मानापमानकृतवैषम्यमवेष

अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहं नोचेच्छये बहूहानि महाहिरिव सत्ववान् ३९ क्वचिदल्पं
क्वचिद्भूरि भुंजेन्नं स्वाद्वस्वादु वा क्वचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित ४० श्रद्धयोपाहृतं क्वा
पि कदाचिन्मानवर्जितं भुंजे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद्दिवा नक्तं यदृच्छया ४१ क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं
वल्कलमेव वा वसेन्यदपि संप्राप्तं दिष्टभुक्तुष्टधीरहं ४२ क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभ
स्मसु क्वचित्प्रासादपर्यंके कशिपौ वा परेच्छया ४३ क्वचित्स्नातोनुलिप्तांगः सुवासाः स्रग्व्यलं
कृतः रथेभाश्वैश्चरे क्वापि दिग्वासा ग्रहवद्विभो ४४ नाहं निंदे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनं ।
एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ४५ विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे मनो वैका
रिके हुत्वा तं मायायां जुहोत्यनु ४६

म्यमित्याह नाहं निंदामि महा [illegible] स्तौमि ४५ एवंभूतस्य तेन स्थितस्य तदुपायमा
ह विकल्पमिति द्वाभ्यां चित्तौ भेदग्राहकमनोवृत्तौ अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन् वैकारिके अहंकारे मनः

९२

सम्पन्नमेवपक्वपतितेनचा ४३ मंत्रदृष्ट्यालोकशास्त्राभ्यांव्यपेतेनतत्तत्त्वदृष्ट्या यतोभवान्भगवत्प्रियः ४४ ४५
४६ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशेगृहस्थस्यपरमोधर्मईर्यते देशकालादि
भेदेनपुनःश्रेयोविशेषकृत गृहस्थस्यमहत्तंमोक्षंप्रतिप्रश्नेदेवर्षिनप्रथमंवनस्थयतिधर्मेषु अभिहिते।

आत्मानुभूतौतांमायांजुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ततोनिरीहोविरमेत्स्वानुभूत्यात्मनिस्थितः ४४ स्वा
त्मवृत्तंमयेत्थंतेसुगुप्तमपिवर्णितं व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगवत्प्रियः ४५ नारदउवा
च धर्मंपारमहंस्यंवैमुनेःश्रुत्वासुरेश्वरः पूजयित्वाततःप्रीतआमंत्र्यप्रययौगृहं ४६ इतिश्रीभा
गवतेसप्तमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३ युधिष्ठिरउवाच गृहस्थएतांपदवींविधिनायेनचांजसा
यातिदेवऋषेब्रूहिमादृशोगृहमूढधीः १ नारदउवाच साधुपृष्टंमहाभागलोकानामनुगृ
ह्णता ततेनततदद्वक्ष्येनैष्कर्म्येयेनकर्मणा २ गृहेष्ववस्थितोराजन्क्रियाःकुर्वन्गृहोचिताः
वासुदेवार्पणंसाक्षादुपासीतमहामुनीन् ३ शृण्वन्भगवतोभीक्ष्णमवतारकथामृतं।

पृच्छति किंगृहस्थस्यमोक्षोनस्यादिशंकितचित्तःपृच्छतिगृहस्थइति १ तस्यमोक्षधर्ममाह गृहेष्वि
त्यादियावदध्यायसमाप्ति साक्षाद्वासुदेवार्पणंयथाभवत्येवंकुर्वन्नुपासीत २ ३ ॥

स्वयमेव मुच्यमानेषु वियुज्यमानेषु यथाऽस्थितः पुमान् स्वगृहेषु पुत्रादिषु संगं विमुंचति निहत ५ ना
त्वेवं भूतस्य दुर्नैरभिभूयमानस्य कृतो गृहो विनाः क्रियाः स्युस्तस्मात् यावदर्थमिति अंतरंगासक्तः बहि
स्त्वासक्तः एवं लोके जनमध्ये नरत्नां मानुषश्चेत् पुरुषकारमाकुर्यादित्यर्थः ६ यावदंतस्कापि नकुर्यादि
त्याह तानपरेति ७ नत्वेवं सर्वानुमोदनेन विनतस्य संसार कृतोऽनीवनं कृतो वा कश्चनत्वाह दिव्यंहि

तत्संगाच्छनकैः संगमात्मजायात्मजादिषु विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ५ यावदा
र्थमुपासीनो देहे गेहे च पंडितः विरक्तो रक्तवत्तत्र लोके नरतां न्यसेत् ६ ज्ञातयः पितरौ पुत्रा
भ्रातरः सुहृदोऽपरे यद्वदंति यदिच्छंति चानुमोदेत निर्ममः ७ दिव्यं भौमं चांतरिक्षं वित्तमच्युत
निर्मितं तत्सर्वमुपभुंजान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ८ यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनां अ
धिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दंडमर्हति ९ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृपखगमक्षिकाः आत्मनः पुत्र
वत्पश्येत्तैरेषामंतरं कियत् १०

दृष्टादिभिर्मितत्वं यथाप्राप्ति भौमं नि धानादि अंतरिक्षमकस्मादेव प्राप्तं एवं स्व
ल्पवस्वयमुत्पन्नं निर्मितं देवलब्धं यत् पतनमूर्वोत्कंकर्मादि ८ देवाद्भूविलाभेनातोनद्यभिमानो न कार्य इ
त्याह यावदिति स्त्रिया नहार्येत ९ अतएव पंक्तमपि स्वदंते तेत्रवा सर्वविषयभुंजानं निवारयेदित्याह मृगेति।

मुनिकृच्छ्रेणायाचनभजेत किं तर्हि यावदेव प्रापितस्तावदेव भजेत ॥ स्वात्मत्याचास्य पतितः सर्वेतवसा
चिमस्त्यं सलादयः ताल भिक्षाद्यय यथाहं कामान्तं विभजेत त्वभोगान्विभजदयाल यथैव केवलात्म।
नोदराः भार्या तस्यामतिपिश्चिपुषुषणोतिस्त्रमायां त्वस्य शुश्रूषणाद्धायते यस्यां चतृणां स्वत्वग्रहः ममैवेय
मित्याग्रहः तामेकाम पिसं विभजेत यतिष्यादि शुश्रूषणेन युंजीतेत्यर्थः ततस्त्रयाणां तत्र्योयथोदेस

त्रिवर्गाणामतिक्रमेणभजेत गृहमेध्यपि यथादेशं यथाकालं यावदैवोपपादितम ॥ साध्यानां
तेव साधिभ्यः कामान्संविभजेयथा ग्रथ्ये कामात्मनो दाराननृणां स्वत्वग्रहो यतः १० तत्या।
यदर्थे स्वप्राणान्हन्यान्हत्वापितरं गुरुं तस्या स्वत्वं स्त्रियां जत्याधुल्लेन तत्र जितोजितः ११ किमि
विड्भस्म निष्ठान्तेक्ते तुच्छं कलेवरं क्वतदीयं रतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः १२ सिद्धैर्यज्ञा
वशिष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात १३

विभजेदित्युक्तवान् १४ एवंचेन्तेनेन्द्रियैर्वशीकृतः स्यादित्याह यदर्थे यत्रिमिमं मर्त्यमेतिल्लोमीश्वर।
स्नेहजितमेव १५ कथमेवं तस्या स्वत्वाभिमानो दारान्तेश कस्तत्र विचारिणेत्याह किमिति विड्भस्म मुनि
ष्ठापदं वस्मातनमेनोयस्तदीयादेहादर्थ स्यां सा ह्यमदिन्त्राणभोपिच्छादयतीनितथा १६ किंच सि
द्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैरन्नादिभिः महतां निष्ठानां १७ ॥

श्री
भाग
स्कं
७

61

पत्न्यादिक्षमत्वेनाह देवादीन्संचयत देवताः श्राद्धकालेषु पर्वं पृथक्पृथक् तत्संमंतर्यामिणमेव यजेत १६ १७ तथा।
मरणतिथौ चैवोपवासार्थं कार्यं स्यात् नहीति विप्रमुखे हुतैर्ब्रह्मादिभिर्यथा स्वात्मेनमूर्त्येन तत्र्यथाग्निमुखे तोद
विष्णुः स्वेन ब्राह्मणेषु वेदेषु पंचयत देवता समर्पादि पुत्रदेवतां तर्यामिणं ब्राह्मणेन समर्पादियज।

देवानृषीन्नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहं स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् १६ यर्ह्यात्मनो-
ऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः वैतानिकेन विधिनाग्निहोत्रादिना यजेत १७ न ह्यग्निमुखतोऽयं वै
भगवान्सर्वयज्ञभुक् इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः १८ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु
यथार्हतः तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु १९ कुर्यादपरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः।
श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बन्धूनां च वित्तवान् २० अयने विषुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिनक्षये चन्द्रादित्यो-
परागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च २१ तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते
शिशिरे तथा २२

ब्राह्मणायतनत्वात्तेनरं [illegible] यत्तस्वपादैनरे ब्राह्मणाश्रानतं यस्मात् १९ प्रौष्ठपदे भाद्रपदे २०।२१ शुक्लप-
क्षे युगादितृतीयायामित्यर्थः हेमन्ते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये ये पित्र्यास्ति स्रोऽष्टकाः तासु २२

६५

संपूर्णे वर्षे योर्गे मासीराकारा मूलवचनं सैवानुमतिः तथाम संज्ञाणि तन्नन्मासनामपञ्चनिमिमिनानि
नतत्त्राणि पुत्रानि पत्रस्युः नदा तदकं विकान्तो पुष्यपुत्नायो गर्भमासे तयत्रासा नास्नासयोषः माचाया
स्त्रेवमेकादशाण्वेइति २३ मनूराधाश्रवणाउत्तराफाल्गुण्यौ उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदास्यात श्रास्तता
सपकादशीवापदास्यात तदाचतमार्तेश्रोणायोगयुक् तस्मानतत्रस्य श्रवणस्य वायोगेनयुक्तं दिनंय

मासेवसितसमस्यामन्नाराकामसमागमे राकयावानुमत्यावा मासर्क्षाणि पुत्रान्यपि २४ द्वादश्या
मनुराधास्याकुबणानि सउत्तराः तिस्रश्चैकादशीवास्तत्तन्मर्तेश्रोणायोगयुक् २५ तपतेश्च्य
सः कालानृणां श्रेयोविवर्धनाः कुर्यात्समर्तात्सूतेनेनश्रेयो मोक्षेतदायुषः २६ पशुस्त्रानं तयोर्दे
मोक्षनेदेवद्विजार्चनं पितृदेवनभूतेभ्यो यदन्नेनतमस्थरं २७ संस्कारकाले जातायां पुत्रपत्स्यास्य
नानया प्रेतसंस्थाकृतादस्यकर्मणपशुदयेतप २८

दायोगग्रहणं संवेथवाहल्यार्थम् २४ नकेवलेस्याहस्यैवैतेकालाः किंतथर्मसात्रस्येत्याहपतेश्चतिद्वा
भ्यां तदैवायुषः श्रमोक्षसापाल्यमित्यर्थः २५ २६ संस्कारकाल इति जातायाः पुंसवनादि पत्नस्य
जातकर्मादिः आत्मनेयत्ताद्रीनादि प्रेतसंस्थादहनादिम तादस्य सांवत्सरिकं यदा मत्स्यसित्रपिस्या
श्रूद्यार्थं कर्मणोश्च्यपः कुर्यादित्यन्वयः २८

श्री भास टी ६५

65

यत्र यस्मिन्त्रेते तत्सर्वं चराचरमस्ति ॥ तस्य भगवतो विश्वरूपं तस्यार्चा यत्र लभ्यते सर्वे पुण्यतमो देशः २८ श्रा
द्धे कृतमेतच्छ्रितानि २९-३०-३१ सीतायायाश्रमस्याः श्रमश्चादिर्येषां द्वयोः पृथक्ग्रहणं वियोगकाः।

अथ देशाश्च वक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् सर्वे पुण्यतमो देशः तस्यार्चा यत्र लभ्यते २८ विंबं भ
गवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरं यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितं यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेय
सां पदं २९ यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ३०
कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः नैमिषं फाल्गुणं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ३१ वाराण
सी मधुपुरी पंपा बिंदुसरस्तथा नारायणाश्रमो नंदा सीतारामाश्रमादयः ३२ सर्वे कुलाचला
राजन् महेंद्रमलयादयः एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाश्रिताश्च ये ३३ एतान्देशान्निषेवेत श्रेय
स्कामो ह्यभीक्ष्णशः धर्मो ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः ३४ पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कवि
भिः पात्रवित्तमैः हरिरेवैक उर्वीश यन्मयं वै चराचरम् ३५

लाभिप्रायेण ३२ अर्चाश्रितानाश्च ह्यियरप्रतिमाश्रिताः एवं शालिग्रामशिलाद्यर्चांकितदेशश्च कृष्णपौनक
तो ३३ अत्र पुण्यदेशे ईहितः कृतः सहस्रगुणमधिकफलस्योदयो यस्मात्तथा ३४ हरिरेव पा

देवेषु वक्रियेषु वक्रदेहस्य च तपोयोग्यादि सिद्धेषु ब्रह्मात्मज्ञानादिषु सनत्कुमारादिषु विमलस्य तद्वदीयमाना।
ह्रदे यद्यस्माद्भूतपूर्वपात्रतया संस्थितः ३९ सोऽमृतवेदेहतया जीवराशिर्भिन्नो मोक्षाभ्यां द्वीपकोशप्रपञ्चयो-
स्त्रियः सर्वजीवनमात्मसमर्पणं ३२ एतेषु देवपुरुषलोकमतिकृत्कात्स्न्यं यति पुराणीति नूनियं तादृशा-
पातिशरीराणि तेषु तपोभिरूपेण प्रत्यग्रेशोन चयतेः अतपुरुषत्वं विशेषसिद्धः ३८ नारकस्येव तिर्यगादि

देवर्षीन्द्रस्यैव मनुष्ये ब्रह्मात्मज्ञानादिषु गतस्य योग्यत्वात् मतः पात्रतया युतः ३९ जीवराशिभि-
राकीर्णे द्वीपकोशस्त्रियोमहात्म तन्मूलत्वाद्युते सर्वजीवानामनर्पणं ३२ पुराणपवने तत्स्पृष्टा-
ति नृतिर्यग्भिर्देवनाः योनेर्जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषोत्तमो ३८ तेषु भगवान्नारायणस्तारतम्येन।
वर्तते तस्मात्पात्रेष्विषु पुरुषो याचनात्मायच्यते ३९ इष्ट्वा तेषां मिथ्योनृणाम वक्तानामनन्तरूप-
देनादिषु दूरे वर्णाक्रियायैक विभिः कृता ४०

अपुरोयोषस्मात्पात्रेषु विकृते नवर्तते तस्मात्पुरुषः पात्रं ततोऽपि याचनात्मात्मनां शः यथार्थ्येतेत पशाद्दि-
योगेन यत्र यत्र मनीयेन तत्तथा सोपात्रमिनर्थः तथा वृक्षानिः पुरुषत्वेनैव विसृत्य मात्मेति ४१ तद्दिश-
ति शमासैरद्भवेः पूजां किमिति कुर्वन्ति तत्राद्रूरष्टेति द्रष्टव्यं स्थित्वोवक्तान मावमानत्त स्मिनात्मा वृद्धिर्यो।
यातेषां भावे दृष्टा क्रियायैः पूज्या पथ्येम इति सुपासते ४२॥

68

उपासितापप्यर्चा पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं द्विनाः चिंतासपिमेताधिकाद्विपणे पुरु
षार्थस्य सद्भावस्त्वेवेत्यर्थः ४५ पुरुषेष्वेवमस्तज्ञानात्तपःप्रभृतिभिस्स्वपुनर्विशेषोस्तीत्यपीति योयदेव तनुस्तं
विदुः ४६ एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति नन्वेतस्येति ४७ इति श्रीभावार्थे सप्तमस्कंधे चतुर्दशो

ततोर्चायां हरिं केचित्संश्रद्धाय सपर्यया उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषाम ४५ पुरुषेष्व
पि राजेंद्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुं ४६ नन्वस्य ब्राह्मणा रा
जन्कृष्णस्य जगदात्मनः पुनंतः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत ४७ इति श्रीभागवते महापुरा
णे सप्तमस्कंधे चतुर्दशोध्यायः १४ नारद उवाच कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे स्वा
ध्यायेन्ये प्रवचने केचिज्ज्ञानयोगयोः १ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानंत्यमिच्छता दैवे च त
दभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः २ ॥

ध्यायः १४ ततः पंचदशे सर्ववर्णाश्रमनिबंधनं सारतः संग्रहे
णोच्यते मोक्षलक्षणं सर्वेषामपि मोक्षधर्मेण सारसंग्रहार्थमध्यायारंभः तत्र श्राद्धे पात्रविशे
षमाह कर्मनिष्ठा इति स्वाध्यायादिष्वपि निष्ठिताः निष्ठावः १ कव्यानि पित्र्याणि दैवे देयानि दैवे च
दैवान्यपि तस्मै देयानि यथार्हतः इति सर्वत्र तारतम्येन २ ॥

२ नन्वविस्तरः कृतः श्रमः येनैतत्सिध्यते तत्राह स्वजननानामर्पणेन स्वामिनाचैवहिमं चानेनत्यिचादयः
कथं वन्द्योऽसौ वेदशास्त्रादिष्वसारादिमर्थः ॥ ४ ॥ मन्वन्तमाराधयंतीभ्यां टिहरिदेवनंदयेतिविदितमत ॥ ५ ॥
कृष्णात्मकमोघरूपं ॥ ६ ॥ स्वेदस्पन्द्यासः द्विसगायास्मागेयः एतादृशोन्योनास्ति ॥ ७ ॥ पतवोनमाधि ।

द्वौ दैवेपितृकार्येत्रीनेकेकमुभयत्रवा भोजयेत्सुसमृद्धोपि श्राद्धेकुर्यान्नविस्तरं ॥ ३ ॥ देशका
लोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानिच सम्यग्भवंतिनैतानिविस्तरात्स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥ देशेकाले ।
च संप्राप्ते मुन्यन्नंहरिदैवतं श्रद्धयाविधिवत्पात्रेन्यस्तंकामधुगक्षयं ॥ ५ ॥ देवर्षिपितृभूतेभ्यआ
त्मनेस्वजनायच अन्नंसंविभजन्पश्येत्सर्वंतत्पुरुषात्मकं ॥ ६ ॥ नदद्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्ध
र्मतत्त्ववित् मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया ॥ ७ ॥ नैतादृशःपरोधर्मोनृणांसद्धर्ममिच्छ
तां न्यासोदण्डस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्ययः ॥ ८ ॥ एकेकर्ममयान्यज्ञान्ज्ञानिनोयज्ञवित्तमाः ।
आत्मसंयमनेनीहाजुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥

कारिणोवात्यान्तिकमोगिनः नेनीत्याह एकइति अनीहा ।
निरीहाकामाः ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमति आत्मसंयमने जुह्वति मनोविषयस्तद्दलंमनोयत्नः स्तातेनी
र्थः नश्वरकेसर्वेन्द्रियकैः प्रत्यक्षकृतिरमंस्फूर्तिलक्षणनिष्ठाविधानकं संलक्ष्यसंयमनेत्वकर्मेत्यतनिष्व

२

श्री
भाग
टी
६२

62

मासमांसमप्युवंदद्यादिति कृतैः स्वकरुणाः तत्कृतैः प्रसन्नप्राणगणतर्पकः तत्किमतज्ञः प्रात्मानात।
भिज्ञः तथाचश्रुति ननैविसाध्ययन्मानजनानायशुण्याकर्मनेवंबभूव नीहारेणप्रावृतां जल्पावासनृप
उक्थशासश्चरंतीति ७ प्रतनमनवर्णयति तस्मादिति ८ सुधर्मेव सात्ता त्रिपिद्दवत ९ कमम।
नाद्दुमपंचापिव्याचष्टे धर्मबाधः धर्मबुद्ध्यापियस्मिन्क्रियमाणेस्वधर्मबाधः अन्यस्येचोदितोन्वस्य।

द्वयपत्तैर्यद्व्मानं इच्छाभूतानिविष्पति एषमाकरुणारद्वादूनत्तोपसन्नपथ्यकवम ९ तस्मादि
वोपपत्रेनसुन्यत्रेनापिधर्मवित सेतच्छेदाद्दः क्रियारिज्ञिम्यनेत्रिसिन्निकाक्रियाः १० विधर्मः परधर्म।
श्चग्राभासउपमाछलः अधर्मशाखाः पंचेमाधर्मज्ञोधर्मवत्त्यजेत ११ धर्मबाधोविधर्मः स्यात्पर।
धर्मोन्यचोदितः उपधर्मस्तुपाखंडोदंभोवाशब्दभिच्छलः १२ यस्त्विच्छयाकृतः पुंभिराभासोह्या
श्रमात्पृथक स्वभावविहितोधर्मः कस्यनेष्टः प्रशांतये १३

दुधर्मः उपमेतिव्याचष्टे उपधर्मस्त्विति शब्दमात्रेभिन्नेदः ग्रन्थार्थान्यार्थतेन विनयधात्र्वादेशो वराक्षोजये
हिंसकेनृणाम्प्रोऽवरासिति शब्दभूतिरितिपाठे धर्मशब्दमात्रे विभर्तीतियशास्त्रां तथापाटृशादिसके मति
भोत्याताधर्मेन १२ स्वधर्मभूयस्त्वार्थमपिपरधर्मोनानुष्ठेयः अन्नुपदोपादिमादस्वभावविहितद्दति १३

६२

किंच अयं लोभमोहं थनं देहतमाषेदे तथत्वार्थेन ख्यापियेतेनिवा दैवोपपत्तेनेवत्वयं धर्मसिद्धेत्कत्कत्वात
पात्रार्थमपि नेहेत तेनत्वपंचयति अनीहेति साधैः शक्तिः १४ १५ उपानहौ पादयोर्यस्य उपानत्वात स्व
गृहपालः स्यात दत्ताचरति १६ १७ तथा च तपाच तत्र कामस्यांते याति अत्रोक्तानि विक्रमांतराभ।

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाधनो धनं अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा १४ संतुष्टस्य नि
रीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखं कुतस्तत्कामलोभेन धावतोर्थेहया दिशः १५ सदा संतुष्टमनसः
सर्वाः शिवमया दिशः शर्कराकंटकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवं १६ संतुष्टः केन वा राजन्न वर्ते
तापि वारिणा: औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायते जनः १७ असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या त
पो यशः स्रवंतींद्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते १८ कामस्यांतं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलो
दयात् जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः १९ पंडिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयच्छि
दः सदसस्पतयोप्येके असंतोषात्पतंत्यधः २० असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात
अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात २१

वात् क्रोधस्यांते याति एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा।
तस्मात् दयात्रिष्ठनैः दिशो जित्वापि भुवो भुक्त्वापि लोभस्य नैवांतं याति नापि येयं: २० २१ इदानीं कामादिजि
योपायानाह असंकल्पादिचतुर्भिः जयेदिष्यथ्याषेत मन्वेतिसर्थं नर्थदर्शनेन तत्त्वावमर्शनात अहैना

श्री भाग टी ९८

न्वीक्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन महतां सात्विकानां सेवया योगस्यांतरायान् लोकवार्तादीन् २२ ते-
भ्यो भूतेभ्यो यज्जायते तद्दुःखं कृपया हिताचरणेन दैवोपसर्गनिमित्तं दुःखं मनःप्रीशादि तद्दुःखं यानवलो-
कनविमानविफलारंभः संप्रीदत्यनिमित्त इति आत्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन सत्वनिषे-
वया सात्विकाहारादिना २३ ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः साक्षात्प्रधान तस्यापि मनुष्यत्वेन न तत्र श्र-

आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया योगांतरायान्मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया २२ कृपा-
या भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्वनिषेवया २३ रजस्तमश्च स-
त्वेन सत्वं चोपशमेन च एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् २४ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीप-
प्रदे गुरौ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत् २५ एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः यो-
गेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं मन्यते नरं २६

त्वात्तत्राह यस्येति मर्त्यासद्धीः मनुष्य इति तुच्छबुद्धिः स शास्त्रश्रवणोऽजनस्नानवद्व्यर्थं २५ एवं न-
रैरपि पृथग्दृष्टत्वेन रमेवमन्यते इत्याह एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्तु नरं मामिति तद्बुद्धिर्भ्रान्तिविम्रा-
र्णः यद्वा न हि सत्यादेर्मनुष्यवृद्ध्या श्रद्धीयमानोऽपि गुरुर्भगवानेव भवेत्त यथैव श्रीकृष्णस्तथा मन्यः २६

६८

एवं सर्वैः साधनैः कामादिवेगान्निवार्य जितेन्द्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् अन्यथा न फलति सर्वथा सर्वं फलं
प्राप्नोतीत्याह षड्भिरिति सर्वत्र विनियमचोदनात् इष्टापूर्तादिधियः संयमः जितेन्द्रियो यः समलोष्टकाञ्चनः स
र्थः नचलावकाशपि चरितार्थ इत्याह नदंताः सर्वो विपदिदियोगान्तारणं ध्यानसमाधीन् तोयावदेयुः।
नहि केवलं समावदाप वैलक्षण्यं: २८ एतदेव स्पष्टीकरोत्याह यथावालादयः कृष्णादयः सार्थः तत्फला।
निचयो मत्स्यार्थं मोहेन साधयन्ति प्रमत्ता मध्यायसे सा गये प्रमत्ता बहिर्दुवेस इष्टापूर्ताय पितया २९

षड्वर्गसंयमे कालाः सर्वो नियमचोदनाः नदंतायदितो योगाना नावदेयुः अमावहाः २८ यथा
वालादयो यथा योगा स्वार्थेन विभ्रति एतद्योयमवेयुक्ते तलोसिष्टतयासतः २९ यस्मिन्
विजयेयत सर्वत्रिसंयोगपरिग्रहः एको विविक्तशरणो भितचित्तो निराशनः ३० देशे शुचौ समे
रात्रत्यासनमात्मनः स्थिरं सुखं समं तस्मिन्नासीनः ऋजुकाय इति ३१

एवं योगं युञ्जतोपि स्मर कटं वाद्दिसंगेन चित्तं विक्षिप्यते तस्य क्रमेणाह यत्नेन विजयेयतत्युक्तः समि
तः स्थानस्थलेन तथापि श्रुतिः दंष्ट्रान्तस्य स्मार्दस्य ध्यानसंमादिकारणं तदापि तापृदीन स्थानम
त्रसेदयितात्र यत्रि लिभितायाशांभितशालेयस्य ३० ऋजुसमसमशंयस्थल सालेयथा मवनीवमा
सीन ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्व यत्र तिलोपः ३१

श्री भाग टी ९९

३२ ३३ एवमनिशमभ्यसतस्तस्य यतेश्चित्तं निर्वाणं शांतिं याति ३४ न च पुनर्विक्षिप्यते इत्याह कामादि भिरनभिविद्धं चित्तं तन्नोत्तिष्ठेत यतः प्रशान्ताखिलवृत्ति योगयुक्तं अतः ब्रह्मसुखेन स्पृष्टम् ३५ यस्तु प्रव्रज्य कृतार्थो भोगानभिलिप्सुः स्यात्तं निंदयति य इति त्रिवर्गावपनात् धर्मादीनां मर्मः क्षेत्रभूताद्गृहात्

प्राणापानौ सन्निरुंध्यात्पूरकुंभकरेचकैः यावन्मनस्त्यजेत्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुंध्याच्छनैर्बुधः ३३ एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिंधनवह्निवत् ३४ कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् ३५ यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गावपनात्पुनः यदि सेवेत तान्भिक्षुः स वै वान्ताश्यपत्रपः ३६ यैः स्वदेहः स्मृतोऽनात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ३७ गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलोलता ३८ आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ३९

तस्मात् गृहात् तान्धर्मादीन् वान्ताशी छर्दितभोजी निर्लज्जश्च सः ३६ वेदमवदितं दृष्टान्तादिना ह यैः पूर्वं स्वदेहः अनात्मादिरूपः स्मृतः विविक्तः त एव पुनरात्मानमात्मत्वेन श्लाघयन्ति ३७ यति

भगवता त्वया यथावत् येन मार्गेण क्रमेण योगोर्चिरादिप्राप्तिः तेनोपलब्धो ब्रह्मणा तेन सहाहं सं
सृतिर्मोक्षो भवति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् इति वच
नात् १ त्रैगुण्यं सर्गादिस्वरूपं तदेव विषयः प्राप्यं यस्य न लीना प्रकृतिर्यस्य तस्य पुंसः पुनःपुनः गुणसर्गः
भोगार्थे देहारंभरूपो यो मार्गः स च कथितः तृतीये दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते इत्यादिना
२ अनुवर्णिताः निरंतराध्याये व्याख्याताः चकारार्थः स्यादेवौ यतो यस्मिन् ३ ४ द्वीपादीनां भागतो लक्षणतो

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने योसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनःपुनः २ अधर्मलक्ष।
णा नानानरकाश्चानुवर्णिता मन्वंतरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः ३ प्रियव्रतोत्तानपदोर्वं।
शास्तच्चरितानि च द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ४ धरामंडलसंस्थानं भागलक्षणमान
तः ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ५ अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः नानोग्रयात।
नान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ६ शुक उवाच न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्ति

मानतश्च धरामंडलसंस्थानं ज्योतिषां विवराणां चेदं संस्थानं विभुर्यथासृजत् तथा व्याख्यातमिति शेषः ५
नानाउग्रयातना येषु तान्नरकान् येनोपायेन नेयान्न गच्छेत्तन्मेऽधुना व्याख्यातुमर्हसि ६ तत्र तावत् समा
युक्तं प्रायश्चित्तं विना तु यो नरकास्स्यात् न चेदिति द्वाभ्यां मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसः
तैरेव इहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चेत् तर्हि पुरुषः प्रेत्य सत्यं नरकान् ध्रुवमुपैति ये नयाये भवतः कीर्ति।

८

यस्मादेवं तस्मात्पापस्य प्रायश्चित्तं यतेत कर्तुं मृत्योः पुरैव तत्राप्यविपद्यताऽम्रियमाणेनात्मना देहेन पा-
टवाग्रविपद्विपन्निरहितेन यावत् यतात्मना संयतेन मनसा तत्राप्याशु प्रयत्नः तीव्रचिरकालेन द्विगुणं च
तमहत्तीति द्विगुणपापमेः तच्च पापस्य महत्त्वमल्पत्वं वा वेत्ति तदनुरूपेण प्रायश्चित्तं यतेत रुजां रोगाणां निदा-
नवित् स तदनुरूपं चिकित्सनेनेवत ॥७॥ अथ चोदयति दृष्टाभ्यां दृष्टं राजदण्डादि श्रुतं नरकपातादि ताभ्यां

तस्मात्पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक्चि-
कित्सेत रुजां निदानवित् ॥८॥ राजोवाच दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितं करोति भू-
यो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथं ॥९॥ क्वचिन्निवर्त्तते ऽभद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः प्रायश्चित्तमथोपा-
र्थं मन्ये कुंजरशौचवत् ॥१०॥

मात्मनः पापमहितं जानन्नपि भूयः प्रायश्चित्तानन्तरं करोति अथो अतः कामप्रवृत्तादिकं प्रा-
यश्चित्तं तेन समूलस्य दोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तौ वा पुनश्च पापप्ररोहायोगादिति भावः ॥९॥ किंच क्वचित्क-
दाचिदभद्रात्पापान्निवर्त्तते क्वचित्तदेव पुनराचरति यथा कुंजरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनी करोति
तथा पापस्य पुनर्दुर्निवारत्वेन नरकपातपातस्याविशेषं भाविनात्प्रायश्चित्तमपार्थमिति ॥१०॥

परिहरति कर्मणा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाशः आत्यन्तिकः समूलो न दृश्यते अ।
विद्वानधिकारी यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन तस्मात् अतोः विद्याया नाशाभावात्तद्धेतुपि तस्मिन् पापेन संस्कारेण
पापान्तरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तमित्यत आह प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानम् ॥ तत्र
नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभ्यते नान्यः इति सदृष्टान्तमाह नेति पथ्यमेवात्रमश्नतः पुरुषान्व्याधयो न वांधे

श्रीबादरायणिरुवाच कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चि-
त्तं विमर्शनम् ॥ ११ ॥ नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय क-
ल्पते ॥ १२ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन वा ॥ १३ ॥ देह-
वाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥

ते तथा नियमादिकर्ता क्षेमाय न तत्तानाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥ एतदेव विशदयति द्वाभ्यां तपसेत्यैका-
ग्र्येण मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन तदुक्तं स्मरणं कीर्तनं केलिः
प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः वि-
परीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमो मनसो नियमनं दमो बाह्येन्द्रियाणां त्यागो दानं यमो हिंसा

श्री
भाग
टी
६

प्रसङ्गातिदुष्करत्वमुक्त्वेमेवानस्मात्प्रायश्चित्तमाह केचिदित्यनेनैवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति दर्शयति
केवलया तपआदिनिरपेक्षया वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत् किंत्वन्येषामश्रद्धया
तत्राप्रवृत्तेरर्थान्निषेधपर्यवसानादनुवादमात्रं ॥१५॥ एतच्च ज्ञानमार्गादपि श्रेष्ठमित्याह न तथा पूयेत शु-
द्ध्येत यथा तत्पुरुषनिषेवया कृष्णार्पितप्राणो येन ॥१६॥ तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीचीनोऽयं पन्था भक्ति-

केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥१५॥ न त-
था ह्यघवान्राजन्पूयेत तपआदिभिः यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषनिषेवया ॥१६॥ सध्रीचीनो
ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥१७॥ प्रायश्चित्ता-
नि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखं न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः ॥१८॥

मार्गः यतः क्षेमः क्षेमत्वे हेतुः न कुतश्चिद्विघ्नादेर्भयं यस्मिन् तदेवाह सुशीलाः कृपालवः साधवोऽति-
क्षमाः यत्र धर्मनिष्ठाः अतो न ज्ञानमार्ग इवासहायता निमित्तं भयं नापि कर्ममार्ग इव मत्सरादिदुष्टेभ्यो
भयमिति भावः ॥१७॥ भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न शोधयन्तीत्याह प्रायश्चित्तानी-
ति महतामप्यशोधकत्वे दृष्टान्तमाह सुराकुम्भमापगा इवेति ॥१८॥

भक्तिः स्वल्पापि पुनातीत्याह सकृदिति तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति न तत्तान्ते यस्य तन्मनः ताव
तैव चीर्णं निष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः १९ इममर्थमितिहासेनोपपादयति अत्रेति मेमत्तः २० कान्यकुब्जे पुरे दा
स्याः पतिर्नाम्नाऽजामिलः २१ बंदीग्रहेण अक्षैस्तथा छलेन कैतवैर्वंचनादिभिश्च वृत्तिं जीविकां बिभ्रत्।

सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागियैरिह नतेयमं पाशभृतश्चतद्भटान्स्वप्नेपि।
पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः १९ अत्रचोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं दूतानां विष्णुयमयोः संवाद।
स्तं निबोध मे २० कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः नाम्नानष्टसदाचारोदास्याः संसर्ग।
दूषितः २१ बंद्यक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनः २२
एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् कालोत्यगान्महान्राजन्नष्टाशीत्यायुषः समा २३ त
स्य प्रवयसः पुत्रादशतेषां तुयोवमः बालोनारायणोनाम्नापित्रोश्चदयितोभृशं २४ सबद्धहृदय
स्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठोभृशं २५

स्तत् यातयामास पीडयामास २२ आयुषः संबंधी महान्कालोत्यगात् सक्रियानिष्पेतायामाहाष्टा।
शीत्यसंख्यायायुक्ताः समाः संवत्सराः २३ प्रवयसो वृद्धस्य २४ बद्धं हृदयं येन जरठो वृद्धः २५

श्री
भाग
टी
८

पतन्त्वेन तु पलालनादिश्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्येन तद्भक्तिरेवाभूदिति सिद्धान्तोपयोगित्वेनापि द्र
ष्टव्यं २७ वक्त्राणि तुंडानि मुखानि येषां ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् २८ प्लावितेन प्लुतत्वं नीतेन २९ द्वा

भुंजानः प्रपिबन्खादन्बालकं स्नेहयंत्रितः भोजयन्पाययन्मूढो न वेदागतमंतकं २५ स एवं व
र्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये २६ स पाशहस्तांस्त्रीन्द्र
ष्ट्वा पुरुषान्भृशदारुणान् वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् २७ दूरे क्रीडनकासक्तं
पुत्रं नारायणाह्वयं प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २८ निशम्य म्रियमाणस्य वक्त्रा
द्धरिकीर्तनं भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन् ३० विकर्षतोऽतर्हृदयाद्दासीपतिमजा
मिलं यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ३१ ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः के यू
यं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनं ३२ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ किं देवा उपदे
वा या यूयं किं सिद्धसत्तमाः ३३ सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः किरीटिनः कुंडलिनो
लसत्पुष्करमालिनः ३४ ॥

रिकीर्तनं निशम्यापतन् यतस्तद्भर्तुर्नाम ३० ३१ पुरःसरा भृत्याः ३२ प्र
सनयनं निषेधस्य ३३ वयं पुण्यात्मानो नो नश्यति न कोपः कार्यः यतो लोकिकीदृक्तद्रूपा एषामित्याहुः सर्वे
इति सार्धद्वाभ्यां लसंतः पुष्करमालाः कंठे येषां ३४

८

नृत्यन्नवं वयो येषां निषंगसह शुभिः धनुर्निषंगादिभिः श्रीः शुभा येषां ते २५ वितानं तिमिरमालोकस्या
दित्यस्य प्रकाशो यासु न तथा भूता दिशः कुर्वन्तः भवन्तो मे नत्वं वितन्मिरात्तुः किमर्थमिति २६ य द्वौदं
स्मा दित्यानघ्नन्त्या पते चौ ताप वासमुद्रिया धर्मराजस्य किंकरा इत्यनृत्यं वदन्ति विस्मयेन पदस्य नाम

सर्वे च नृत्यन्नवयसः सर्वे चारुचन्दनधन्वाः धनुर्निषंगासिगदाशोभवक्ताः वृत्तस्त्रियः २५ दिशो वि
तिमिरालोकाः कुर्वन्तः स्वैर्दोविषाः किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान्नो निषेधय २६ सुकृतवा
च इत्युक्ता यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा २७ विष्णु
दूता ऊचुः यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणं २८ क
थं स्वित्क्रियते दण्डः किंवास्य स्थानमीप्सितं दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे आहो स्वित्कतिचिन्नृणां २९

चुः मे च स्वेव निर्ह्रादो धर्ममाख्याति तथा २७ तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणं २८ कथं स्वित् केन प्रकारेण।
स्थानं विषयः कारिणः कर्मिणः नृणां मिलितानां पवन पश्चाद्रयः तेषु पविकतिचिदेवस्मर्यः २९

श्री भाग टी ५

वेदेनप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनयोवेदप्रमाणकः सधर्मः योधर्मः सवेदप्र
माणकइतिस्वरूपंप्रमाणंचोक्तं यथाह जैमिनिः चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइति व्याख्यानेचभेदः द्वय
मेकेनसूत्रेणसुसमर्थाभ्यांनिरूप्यतेइति अदृष्टस्यापिधर्मस्यस्वरूपंलक्षणंचदण्डस्थानकथनायाहुः।
तद्विपर्ययः योवेदनिषिद्धः सोऽधर्मः निषेधस्यतस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः वेदस्यप्रमाण्येहेतुः वेदोनारा

यमदूताऊचुः वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः वेदोनारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति
शुश्रुम ४० येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्वतमोमयाः गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्तेयथा।
तथं ४१

यणादुद्भूतः सएवसाक्षात्स्वप्रकाशः स्वयंभूरितिचतिः स्वात्ममात्रेणस्वयमेवभवतीति तथाच
श्रुतिः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइति ४० योऽसौनारायणस्तमाहुः येनस्वधा।
म्नि स्वरूपेअमीभावाः प्राणिनोगुणाः शान्तत्वादयः नामानिब्राह्मणइत्यादीनि क्रियाःस्वाध्ययना।
द्याः रूपाणिवर्णाश्रमाद्याः तेविभाव्यन्तेविविच्यन्ते यथातथंयथावत्सनारायणः ४१ ॥

तथाप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो वा ज्ञायते तत्राहुः सूर्य इति अहनी अहश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथ्वी देहस्य जीवस्य यथाहुः आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति ४२ स्थानमाहुः एतैरिति मित्रभूतैर्विज्ञातः दंडमाहुः सर्व इति ४३ विपरीतान्यभद्राण्यपि कर्मिणां संभवंति यतस्तेषां गुणसंयोगोऽस्ति यदि कश्चिदकर्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणि न स्युः तदेव तद्दर्शयन्नाहुः नहि देहवानकर्मकृदस्तीति अतः सर्वकर्मिणः कर्मिणो च पापस्यावश्यंभावि।

सूर्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः संध्याऽहनी दिशः कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ४२ एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हंति कारिणः ४३ संभवंति ह्यधर्माणि विपरीतानि चानघाः कारिणां गुणसंगोऽस्ति देहवान्न ह्यकर्मकृत् ४४ येन यावान्यथाधर्मो धर्मो वेह समीहितः स एव तत्फलं भुंक्ते तथा तावदमुत्र वै ४५ यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते भूतेषु गुणवैविध्यात्तथान्यत्रानुमीयते ४६

ज्ञातेन सर्वे दंडमर्हंतीत्यर्थः ४४ कथं ज्ञायते दंड्यत्वस्योत्तरं येनेति धर्मो वेति इहलोकेऽधर्मानुसारेण दंडो धर्मानुसारेण सुखं चेत्यर्थः ४५ न केवलं सूर्यादय एव ज्ञापकाः किंत्वन्योऽपि निर्णय इत्याहुः यथेति हे देवप्रवराः इह जन्मनि शान्तघोरमूढत्वेन वा सुखित्वदुःखित्वमिश्रत्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा त्रैविध्यं भूतेषु यथोपलभ्यते तथान्यत्र जन्मान्तरेऽप्यनुमीयते त्रैविध्यमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ४६

अभद्राणि

श्री
भाग
टी
९

6

वर्तमानजन्मनाऽपूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सदृष्टांतमाह । वर्तमानो वसंतादिकालः अन्ययोः ।
भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्यद्गुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापको यथा एवमेतज्जन्मान्ययोर्भूतभावि
जन्मनोर्धर्माधर्मौ निदर्शयतीति तथा ४७ अयं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषां धर्मराजस्तु मनसैव सर्वं प्रत्य
तीत्याह । पुरे संयमिन्यां स्थित एव देवो यमः देहे स्थितो नियामी वा जीवस्य एवंरूपं धर्माधर्मादि पुरुषे विशे

वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं ४७ मन।
सैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ४८ यथाज्ञस्तमसा युक्त
उपास्ते व्यक्तमेव हि न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ ॥

षेसा यपश्यति अनु अनंतरमपूर्वं रूपमीमांसते यद्यस्यानुरूपं तद्विचारयति यतोऽसौ भगवानजः ४८ ।
जीवस्तु स्वोऽधरेण पश्यापि वर्तमानदेहं पश्यति न तु पूर्वमपरं चेत्याह यथेति अज्ञोऽविद्योपाधिर्जीवः ।
स्वप्नकाल एव प्राचीनकर्माभिव्यक्तं वर्तमानमेव देहमुपास्ते अहमिति मन्यते पूर्वमपरं वा न वेद तावदेह न।
ष्टा जन्मनां स्मृतिर्यस्मात्स दृष्टांतः तमसा निद्रया युक्तो यथा स्वप्ने अभिव्यक्तमेव देहमुपास्ते न तु जाग्रद्देह।
दि पूर्वं स्वप्नादि न न वा न हि दिदृक्षयः ४९ ॥

एवंभूतस्यजीवस्यसंसारंप्रपंचयतिपंचभिःश्लोकैः पंचभिःकर्मेंद्रियैःस्वार्थानुपादानादीन्वचशब्दादीन्वा।
दपंचभिर्ज्ञानेंद्रियैःषोडशेनमनसासहसप्तदशभिःषोडशेनापर्यंतर्गतोपिस्वयंनैकएव सर्वेंद्रियविषय।
प्रतिसंधानात् जीवःकर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियमनोविषयानाप्नोति ५० तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयंगुणत्रय।
कार्यंमहत्त्वादि पुंसिजीवेऽन्वनुसंसृतिंयत् ५१ नेच्छन्ननिच्छन्नपिश्रेनैवकर्माणिकार्यते कोशका

पंचभिःकुरुतेस्वार्थान्पंचवेदाथपंचभिः एकस्तुषोडशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोऽश्नुते ५० तदेतत्षोडश
कलंलिंगंशक्तित्रयंमहत् धत्तेनुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्तिदं ५१ देह्यज्ञोजितषड्वर्गोनेच्छ।
न्कर्माणिकार्यते कोशकारइवात्मानंकर्मणाच्छाद्यमुह्यति ५२ नहिकश्चित्क्षणमपिजातु।
तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशःकर्मगुणैःस्वाभाविकैर्बलात् ५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तंव्य
क्ताव्यक्तंभवत्युत यथायोनियथाबीजंस्वभावेनबलीयसा ५४

रःकीटविशेषःयु हृतिनिरोधोपा।
येनजानाति ५२ कार्यतेऽस्वशानुभवंप्रमाणयति नहीति गुणैर्गुणकार्यैरागादिभिःस्वाभाविकैःपू
र्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ५३ कर्मवशेनचतद्रूपोदेहोभवतीत्याह लब्ध्वेति अव्यक्तमदृष्टंनिमित्तंलब्ध्वा
व्यक्ताःस्थूलकेनटव्यरूपंस्थूलसूक्ष्मंवशरीरंभवति यथायोनिमातृसदृशो यथाबीजंपितृसदृशः स्वभावो
वासनाशुक्रशोणितयोरेकतरोपिकर्मवासनयामातृपितृसदृशोदेहोभवतीत्यर्थः ५४

श्री
भाव
ती
८

संसारचक्रमुपसंहरतोमुक्तिप्रकारमाह ॥ एवमिति ईशासंगात्परमेश्वरभजनात् ५२ तदेवंसामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्ताप्रस्तुतस्यातीतामिलस्यार्थसंप्रपंचयतोदृष्टांतमाह ॥ स्वयंहीतियावदध्यायसमाप्तिः तत्रद्वाभ्यांतस्यपूर्वंवृत्तानामनुवादोन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः शीलंस्वस्वभावः वृत्तंसदाचारः गुणगणमाद

एषप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यविपर्ययः आसीत्सएवनचिरादीशसंगाद्विलीयते ५५ स्वयंहिश्रु तसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः धृतव्रतोमृदुर्दांतः सत्यवान्मंत्रविच्छुचिः ५६ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धा नांशुश्रूषुर्निरहंकृतः सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदासौवनंयातः पितृसं देशकृद्द्विजः आदायतत्रआवृतःफलपुष्पसमित्कुशान् ५८ ददर्शकामिनंकंचिच्छूद्रंसहभु जिष्यया पीत्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया ५९ मत्तयाविश्लथन्नीव्याव्यपेतंनिरपत्रपं क्री डंतमनुगायंतंहसंतमनयांतिके ६० दृष्ट्वातांकामलिप्तेनबाहुनापरिरंभितां जगाममोहंसहसा वशमेषसैवविमोहितः ६१

यः तेषामालयः ५६ निरहंकृतो निरहंकारः ५७ आवृतःवनात्परावृतः ५८ भुजिष्ययादास्यामैरेयंमधुपैष्टीसुरांपीत्वा मदेनाघूर्णितेभ्रांतेनेत्रेयस्याः ५९ विशेषेणश्ला थयंतीनीवीयस्यास्तयासहव्यपेतंसदाचाराद्भ्रष्टं ६० कामोद्दीपकेनतदंगरागेणहरिद्रादिलिप्तेन ६१

सत्वं धैर्यं क्षमां शांतिं तद्बलेनस्तंभयन्नपि मदनेनकंपितंमनःसमाधातुंनशक्तोभूत् ६२ दर्शनमेवनि
मित्तंयस्यस्मरव्याजस्यग्रहस्तेनग्रस्तः निचेतनोगतस्मृतिः ६३ यावतासमग्रेण ६४ लंभितोपरिणीतो

सम्यगत्रात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम् नाशक्नोत्समाधातुंमनोमदनवेपितं ६२ ता।
न्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः तामेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ६३ तामेवतो।
षयामासपित्र्येणार्थेनयावता ग्राम्यैर्मनोरमैःकामैःप्रसीदेतयथातथा ६४ विप्रांस्वभार्यां।
मप्रौढां कुलेमहतिलंभितां विससर्जाचिरात्पापःस्वैरिण्यापांगविद्धधीः ६५ यतस्ततश्चो
पनिन्येन्यायतोन्यायतोधनं बभारास्याःकुटुंबिन्याःकुटुंबंमंदधीरयं ६६ यदसौशास्त्रमुल्लं
घ्यस्वैरचार्यतिगर्हितः अवर्ततचिरंकालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ ततएनंदंडपाणेःसका
शंकृतकिल्बिषं नेष्यामोकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुद्ध्यति ६८ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेप्रथ
मोध्यायः १

६५ ६६ ६७ अकृतनिर्वेशमकृतप्रा यश्चित्तं यस्यैवविधेर्येनेष्यामस्तत्फलंर्येत्रेति ६८ ३।
तिश्रीभावार्थदीपिकायांषष्ठस्कंधेप्रथमोध्यायः १ ॥

श्री
भाग
टी
८

8

द्वितीये वैसमवेयोमगानामममाहात्म्यमद्भुतं श्रावयित्वा द्विजो विप्रो लोकनीतरश्रीयते नयकोविदः
न्यायनिपुणः १ धर्मदृष्टा सभामध्यमः स्पृशति तदाह यत्र सभायां येधर्मदृभिस्तेषां तां सभां २ पि
तरः पितृवत्पालकाः शास्तारः अनुशासकाः वैषम्यमदं सदंडने ३ एतत्सर्वतितमु धर्ममन्योपि का
विप्रतीतिमहत्कष्टमभूदित्याह यद्यदिति श्रेयान्श्रेयः ४ विश्वस्तत्वात्तादपीत्वाहृदयेस्थितिद्वाभ्यां ति

वात्सायणिरुवाच एवंतेभगवद्दतायमहत्ताभिभाषितं उपधार्याथतान्राजन्समाहूतेयकोः
विदः १ विप्रहलोकजः महोकंधर्मदृशामधर्मः स्पृशतेसभां यत्रांदंडेषु पापेषु दंडयेधियः
तेनृपाः २ मन्नानापितरोयेचशास्तारः साधवः समाः यदिस्यात्तेषु वैषम्यं कंयांति शरणं प्रजाः ३
यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीहते स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यांके शिरआ
दायलोकः स्वपितिनिर्वृतः स्वयंधर्ममधर्मंवा न हि वेदयथापशुः ५ सकथंतर्पितात्मानं कृ
तमैत्रमचेतनं विश्रंभणीयोभूतानांसघृणोहंतुमर्हति ६ अयं हि कृतनिर्वेशोजन्मकोटी
रुसामपि यद्व्याजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः ७

यं तोनिश्चितं ८ विप्रासेन नितरामपितथा न्यायेन तं विश्रंभणीयो विश्वसनीयः सघृणः सदयः ९ तत्वस्य
पापिनोदंडे किमर्थमाक्रोशः क्रियतेतत्राह दयत्वीति यद्यस्माद्विवशोपि हरेर्नाम व्याजहारोच्चारितवा
न् केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नामापितत्स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयं

ननकर्मसाक्षप्रकारेदैवतोमेनियुक्तं यस्यस्मरणाचनामोक्त्यानपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनंसम्पूर्णतांयाति।
सप्रोवेदेतमच्युतमित्यादिवचनात् स्वातंत्र्येणानवनिवर्तकेदैवतोमम कथंस्यान्नचाहुः पर्वतैर्वेति श्रयो
नोः स्ववतोमच्चवक्षहृद्वपूर्णपंयन आहतिक्षेदः प्राईषत्भासमात्रेचतुरंतरथत्रामजगाद्वपर्वतैर्वकेव।
लेनवतरत्वरमित्यनेनाधिक्यचदर्शितं कथंजगाद नारायणाश्रायश्रागच्छेत्येवं विक्रोशद्रूपेणाष
त्राह्वानेन अयंभावः कर्मांगत्वेनापिदृतिनाम्नः स्वोद्देश्यात्विलसंयोगाद्यथाक्रमेण सर्वप्रायश्चित्तार्थ।
त्वंयुक्तमेवतथादि अवशेनापियन्नाम्निकीर्तिते सर्वपातकैः पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव।

एतेनैवह्यघोनोस्यकृतेस्यादघनिष्कृतं यदानारायणायेतिजगादचतुरक्षरम् ८ ॥

स्वादिभिः पुराणोपुनावस्मृहत्स्वशोनानानाम्नः स्वातंत्र्यमवगम्यते नचैतेर्थवादाइतिशंकनीयं विधि।
प्रोषनाभागात्रविध्यश्रवणात्दस्पशेषनाकल्पनीया यथाग्रेयोष्टाकपालोभवतीत्यादिवत्प्राप्ता।
र्थत्वेनविधिकल्पनोपपत्तेः मंत्रेषुमन्त्रोमस्येममेत्रस्यतेभूरिनाममनामदेविप्रामोजातवेदसः श्रम
नानेतोनामचिद्धिविक्रतेत्यादिषुनाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्मादिकमवगम्यते उपपादितंचमंत्रार्थ।
वादानामपिस्वार्थेप्रामाण्यंदेवताधिकरणेतस्मात् अजामिलोनारायणनामाभासमात्रेवसर्वाघनिष्कृतंकृतं

८

ननुकामकृतानांबहूनांमहापातकानांसहस्रशआवर्तितानांद्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानांक
थमिदमेकमेवप्रायश्चित्तंस्यात्तत्राह स्तेनइतिद्वाभ्यां ९ सुनिष्कृतंश्रेष्ठंप्रायश्चित्तमिदमेव तत्रहेतुः।
यतोनामव्याहरणात्तद्विषयानामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोयंमयासर्वतोरक्षणीयइतिविष्णोर्मतिर्भ
वति १० श्रेष्ठत्वमेवोपपादयतिनेतिद्वाभ्यां ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिःकृच्छ्रव्रतादिभिर्निष्कृतैस्तथान

स्तेनःसुरापोमित्रध्रुग्ब्रह्महागुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोपरे ९ सर्वे।
षामप्यघवतामिदमेवसुनिष्कृतं नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः १० ननिष्कृतैरु
दितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथाविशुद्ध्यत्यघवान्व्रतादिभिः यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोक
गुणोपलंभकं ११ नैकांतिकंतद्धिकृतेपिनिष्कृतेमनःपुनर्धावतिचेदसत्पथे तत्कर्मनिर्हार।
मभीप्सतांहरेर्गुणानुवादःखलुसत्वभावनः १२

शुद्ध्यति उदाहृतैरुच्चारितैर्यथानामपदैरित्यनेन नामाभासादिक्रियायोगोपिनापेक्षितइतिद।
र्शितं किंचतन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लोकस्यगुणानांचोपलंभकंज्ञापकंभवति नतुकृच्छ्राद्यतोय।
णात्विवक्षायनिर्हृत्विमाक्षेपदीनामभिसंधः ११ नैकांतिकंनात्यंतशोधकंतन्निष्कृतं यस्मिन्कृतेपिपुनर
सत्पथेपापमार्गेमनोधावति चेत्कर्मणांपापानांनिर्हारमात्यंतिकंनाशमिच्छतांहरेर्गुणानुवादएवप्रा

यश्चित्तंयतोसखलुसत्वभावनश्चित्तशोधकः १२॥

अथ तस्मादेनं मापनयत कृतमशेषाणामघानां निष्कृतं येन यद्यस्मात्तमग्रहीत्तस्मरणं मुञ्चारि
तवाज्ञामैकदेशेनाप्यलमिति भावः म्रियमाणस्यैतेन पुनः पुनः पापानां नाशः संभवयुक्तः न तत्तत्कालत्वमेव
विवक्षितं तदा नीरूकृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणे पापापहरत्वमिति प्रमाणमस्ति ॥ ननु स्वयं पुत्रनाम्ना
गृहीतं न तु भगवन्नामेति तत्राह सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं पारिहास्यं परिहासेन कृतं स्तोभं गीतालापपू-

अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतं । यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ॥ १३ ॥ सांकेत्यं
पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥ पतितः स्खलि-
तो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः । हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनां ॥ १५ ॥

रणार्थं कृतं हेलनं तिरस्कारेणेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणं ॥ ननु नायं संकल्पपूर्वकं वैकुण्ठ
नामाग्रहीत् किं तु पुत्रस्नेहपरवशः संस्तत्राह पतित इति अवशेनापि यो हरिरित्याह स यातनां नार्हतीति ।
पुमानिति तेन तत्र वर्णाश्रमादिनियमः स्यात्कं अवशत्वमेवाह पतितः प्रासादादिभ्यः स्खलितो मार्गे
भग्नः भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दण्डादिना ॥ १५ ॥

श्री
भाग
टी
९

10

ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवि-
धानात् तत्राह द्वाभ्यां गुरूणां पापानां गुरूणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तारतम्येत्तानामन्वादिभिरुक्तानि।
सत्यं तत्र तथैव व्यवस्था दर्शितात्र तु तेषां व्यवस्थोक्ता विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैरिति व-
चनात् न च स्मराविदुपानेमहापातकत्वस्मरणवत्त्वात्र तत्प्रायश्चित्तं स्मरणस्यायमतिभारः ९ किं
चैतैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येव पूयन्ते न शपंति अधर्मजातं न मलिनं तस्य पापकर्तुर्हृदयं यथा।

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ९ तै।
स्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया १८ ॥

तेषामघानां हृदयं सूक्ष्मं रूपं संस्कारात्मकं न पुनंति तदपीशाङ्घ्रिसेवया कीर्तनादिना शुद्ध्यतीत्या-
र्थः अयं भावः महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चारितेन नाशयंति सकृत्कीर्तितेनैव दीपेनैव गाढध्वान्तानि ता-
दृक्त्वात्तु पापानां तस्यानुवृत्तिः दीर्घधारणेनैव तन्मौनः स्पततनस्य वासनात्वयाहृतयष्णुद्धिः पतदर्थमे-
व तत्र तत्राह निर्विघातं पापक्षयस्य भवति स्मरतो महर्निशमित्यादिषु तदेवाभिप्रेत्य गुणानुवादः
खलु सत्त्वभावनः तदपीशाङ्घ्रिसेवयेति च अतो स्वरूपेणैव सर्वपापक्षयः वासनाक्षयस्तु महाप्र

६

तथापिपापक्षयप्रायश्चित्तमिदमितिज्ञात्वानोच्चारितमितिचेत्तत्राहअज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपि
प्रहितोग्निर्यथाकाष्ठराशिंदहतितद्वत् १८ नन्विदमपिपापक्षयत्वेनोपदिष्टंश्रद्धाहीनेनचकृतंप्रायश्चित्तं
[illegible]तत्राहयथेति अगदमौषधं वीर्यवत्तममितिवक्तव्येवीर्यतममित्युक्तंयदृच्छयाश्रद्धादिहीनं उपयु
क्तंभक्षितं पार्थक्यत्वादज्ञानतोपि स्वगुणमारोग्यंकुर्यात्मंत्रोपिनामात्मकस्तथास्वकार्यंकुर्यादेव

अज्ञानादथवाज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत् संकीर्तितमघंपुंसोदहेदेधोयथानलः १८ यथाऽ
गदंवीर्यतममुपयुक्तंयदृच्छया अजानतोप्यात्मगुणंकुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः १९ श्रीशुकउवाच ।
तएवंसुविनिर्णीयधर्मंभागवतंनृप तंयाम्यपाशान्निर्मुच्यविप्रंमृत्योरमूमुचन् २० इतिप्र
त्युदितायाम्यादूतायात्वायमांतिकं यमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षुररिंदम २१ द्विजःपाशाद्वि
निर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ववंदेशिरसाविष्णोःकिंकरान्दर्शनोत्सवः २२

नहिवस्तुशक्तिःश्रद्धादिकमपेक्षतेइत्यर्थःतदुक्तंविष्णुधर्मेषु हरिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृ
तः अनिच्छयापिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकः इति १९ तेविप्रममूमुचन्मोचयामासुः २० प्रत्युदितानिरा
कृताः संतः यात्वागत्वायमराजाययथावृत्तंकथयामासुः २१ दर्शनेनोत्सवोयस्य २२ ॥

श्री
भाग
टी
॥

विवर्त्तं वक्तुमिच्छेतं तान ॥ २३ ॥ त्रैविध्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं येषां महतां तेषां धर्मे क्रमस्य महतां तेषां च ।
भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्मं माकर्ण्य पितृघोरं भक्तिमानासीदित्यन्तरस्यानुषंगः ॥ २४ २५ ॥
अनुतापं प्रपंचयति अहो इति त्रिभिः येनात्मना मया वृषल्यां पुत्रजननाज्जायमानेन ब्रह्मघ्ना ।

ततो विवत्सनमिथुनमेदाघ्नतक्षकिंकराः यमदूतान्विमोच्यानतस्मतत्रांतर्दधिरे तत ॥ २३ ॥ अजामि
लोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविध्यं च गुणाश्रयं ॥ २४ ॥ भक्तिमान
भगवत्यासीन्माहात्म्यश्रवणाद्धरेः अनुतापो महानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥ अहो मे परमं
कष्टमभूदविजितात्मनः येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥ धिङ्मां विगर्हितं स
द्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलं हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापीमसतीमगां ॥ २७ ॥ वृद्धावनाथौ पितरौ ना
न्यबंधू तपस्विनौ अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत ॥ २८ ॥ सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृ
शदारुणे धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विंदंति यमयातनाः ॥ २९ ॥ किमिदं स्वप्न आहोस्वित्साक्षाद्दृष्ट
मिहाद्भुतं क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन्पाशपाणयः ॥ ३० ॥

एतानि विप्लावितं नाशितं ॥ २६ ॥ दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कुलकलंकं ॥ २७ ॥ नास्ति अन्यो
बंधुः पुत्रादिर्ययोः तपस्विनौ दीनौ अधुना तत्क्षणमेव ॥ २८ २९ ॥ यदा नीतस्य विमर्षपूर्वकं मोत्क्रम

किमिदं स्वप्न आहोस्वित् ... माह २

ये मां व्यमोचयंस्ते च ब्रह्मगताः ११ यद्यप्यहं समस्तिं जन्मनि दुर्भगः पापीयान् यथापि जन्मांतरे कृतपुण्या-
त्वान्निम्नाह विबुधोत्तमदर्शने इति निमित्तममामी तेषां दर्शनार्थं पूर्वं गंगामेगलेन मद्दत्तापुण्येन भवि

क्व ते ते कृगताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः व्यमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः ११ अथा-
पि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति १२ अन्यथा म्रियमा-
णस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः वैकुंठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति १३ क्व चाहं कितवः पा-
पो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मंगलं १४ सोहं तथा यतिष्यामि यत-
चित्तेंद्रियानिलः यथा न भूय आत्मानमंधे तमसि मज्जये १५ विमुच्य तमिमं बंधमविद्याका-
मकर्मजं सर्वभूतसुहृच्छांतो मैत्रः करुण आत्मवान् १६ मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्म-
मायया विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः १७ ममाहमिति देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधी-
र्मतिं धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः १८ शुक उवाच इति जातसुनिर्वेदः क्षणसं-
गेन साधुषु गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबंधनः १९

तत्संघेन दर्शनेन २० अन्यथा पूर्वपुण्यं विना कथंभूतं वैकुंठनाम गृह्यते वशीक्रियतेनेनेति ग्र-
हणं २१ ब्रह्मघ्नो विप्रवनाशकः २२ २३ २४ २५ अमिथ्याभूते धीर्यस्य तथाभूतः संसहाय ममा

श्री
भाग
टी
६

प्रत्याहृत इंद्रियग्रामो येन ४० गुणेभ्यो देहेंद्रियादिभ्य आत्मानं वियुज्य विशोध्यात्मसमाधिना विवे।
केन भगवतो धाम्नि स्वरूपे ४१ तस्मिन्भगवद्धाम्नि उपरता निश्चला धीर्यस्य सः तस्मिन्काले ऽद्राक्षी
दिति वा पुरः पुरतः तत्स्थ प्रागुपलब्धानेव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय ववंदे ४२ ४३ ४४ उपसंहरति ए

स तस्मिन्देवसदन आसीनो योगमास्थितः प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ४० ततो
गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४१ यर्ह्यु।
पारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदे शिरसा द्विज ४२ हित्वा।
कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनां ४३ साकं विहायसा
विप्रो महापुरुषकिंकरैः हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ४४ एवं स विप्लावितस।
र्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगव।
न्नाम गृह्णन् ४५ नातः परं कर्मनिबंधकृंतनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् न यत्पुनः
कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ४६

वसिलिहाम्भो विप्लाविताः सर्वे धर्मा येन
हतं व्रतं स्वधर्मनियमादि यस्य ४५ कर्मनिबंधस्य पापमूलस्य कृंतनं छेदकमतः परं नास्ति कस्मात्
तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् अत्र हेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात् अन्यथा प्रायश्चित्तानैः रजस्ता।

मोभ्यां कलिलं मलिनमेव तिष्ठति यत्नतः ४६

१२

४७ न चेक्षितो भवति ४८ म्रियमाणोऽवशेनेन श्रद्धाविहीनोपि ४९ इति श्रीभावार्थदीपिका।
यां षष्ठस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ तृतीये तु यमेनापि विष्णुदूतोत्कर्षवर्णनैः सांत्वयित्वा स्वदूतांस्तैर्वैष्णवैः
किंकरीकृताः विस्मृतैर्निर्णीतं धर्मतत्त्वार्थं यममुखेन स्फुटयितुं तृतीयाध्यायारंभः तत्र यद्यर्थं कं यमा।

य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहं शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ४७ न वै
स नरकं याति नेक्षितो यमकिंकरैः यद्यप्यमंगलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ४८ म्रियमा
णो हरेर्नाम गृणन्पुत्रोपचारितं अजामिलोप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ४९ इति।
श्रीभागवते षष्ठस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ राजोवाच निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्या
ह किं तानपि धर्मराजः एवं हताज्ञो विहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोयम् १

राजेन्द्रस्य सर्वमा चचक्षते इति ततः किं तत्र हृतमिति पृच्छति निशम्येति मुरारेर्नैदेशिकैः किं।
करैरेवं विहताज्ञस्ततः एवं हताज्ञायस्य यस्य वशवर्ती अयं जनः सोपि तान्प्रति किमाह १ ॥

श्री
भाग
टी
११

यस्माच्चायमेतदित्याह यमस्येति देवस्येयमस्य दंडभंगः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वो नासीत्
एतदेतस्मिन्वर्षे यद्वा न श्रुतपूर्वमेतद्यमदूतनिराकरणं चासीत् अतः सर्वस्यापि लोकस्य संश
यो वर्तते न च त्वत्तोऽन्यो नच्छिनत्तीति मे निश्चितं अतः कथयेति शेषः २ भगवतः पुरुषैः प्रतिहत।
उद्यमो येषां ते याम्याः पुरुषाः कति संतीत्यादेर्योक्तिः त्रैविध्यं त्रिविधं स्वार्थे ष्यञ् यद्वा त्रैविध्यं य

यमस्य देवस्य न दंडभंगः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि
त्वदन्य इति मे विनिश्चितं ३ शुक उवाच भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः पतिं।
विज्ञापयामासुर्यमं संयमनीपतिं ४ यमदूता ऊचुः कति संतीह शास्तारो जीवलोकस्य।
वै प्रभो त्रैविध्यं कुर्वतः कर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ५ यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दंड
धारिणः कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ६

था भवति तथा कर्म कुर्वतः तस्यैव कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कति संतीति ५ संतु बहवः।
को वा पक्षे बाढ यदीति मृत्युः दुःखममृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ तेषु मध्ये कस्य स्यातां न कस्यापि प
रस्परविरोधेनोभयोरपि वैयात् एकमतेन कस्य वा न स्यातां एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं वान्यः
एकमते च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्तेः कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः ६

११

ननुबहूनांकर्मिणांव्यवस्थयावहवःशास्तारोभवंतुनतथासतिनानायत्नोदोषःस्यात्तत्राहबहूनांकर्मिणांव्य
वस्थयाशास्तृबहुत्वेशास्तृत्वंस्यात् यदेनकिंत् तत्रयत्सर्वशास्तृविश्वाख्यंशास्तृत्वंतेनदेकदेशेउपचारमा
त्रमेवस्यात् यथाचक्रवर्तिनएवमुख्यंशास्तृत्वंमंडलवर्तिनामुपचारमात्रंनिरंकुशत्वाभावात् ॥ यस्मा

किंचशास्तृबहुत्वेस्याद्बहूनामिहकर्मिणां शास्तृत्वमुपचारोहियथामंडलवर्तिनां ॥ प्रतस्त्वमे-
कोभूतानांमेश्वराणामधीश्वरः शास्तादंडधरोनृणांशुभाशुभविवेचनः ॥ तस्मात्तेविहतोदंडोनलो-
केवर्ततेधुना चतुर्भिरद्भुतैःसिद्धैराज्ञातेविप्रलंभिता ॥ नीयमानंतवादेशाद्स्माभिर्यातनागृ-
हात् विमोचयन्यात्किंनंछित्वापाशान्सुसह्यते ॥ तांश्चेवेदितुमिच्छामोयदिनोमन्यसेक्षमम्
नारायणोन्नभिहितेमामैर्विमाययघुर्द्रुतं ॥ शुकउवाच इतिदेवःसप्राप्तःप्रजासंयमनोयमः ।
प्रीतःस्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादारविन्दंहरेः ॥

एवंशास्तृबहुत्वंनघटते स्व तस्त्वमेकएवशास्ताशुभाशुभवि-
विवेक्तेतितथा ॥ विप्रलंभितावंचितालंघितंनसर्थः ॥ तदेवाह नीयमानमिति ॥ तत्रतःयदितो
स्माकंत्वमहितंमन्यसे अन्यथाज्ञाननस्वदत्तानेनवाप्यनर्थः स्यात्तत्कौहितेषांप्रभावःयतोनाराय-
णायेतिकेवलमभिहितेमाभयंकुरुदर्शनवद्भिःशीघ्रमागताः ॥ संयमनीतितथा ॥ ॥

श्री
भाग
टी

मत्तोन्यो जगतस्तस्थुषश्च परोधीश्वरोस्त्य् इदं तत्तं गमानामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत् किं
करः सत्त्रीश्वरः सत सर्वेश्वरः कोसौ यत्र यस्मिन् विश्वमोतं च ऊर्ध्वतिर्यक्तंतुषु पटवत् यस्यांशेभ्यो विस्य
ब्रह्मरुद्रेभ्यः अस्य स्थित्यादयो भवंति यस्य च वशे लोको वर्त्तते नसि नासिकायां प्रोतवलीवर्दवत् १२

यम उवाच परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वं यदंशतोस्य स्थितिजन्म
नाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः १२ यो नामभिर्वाचि जनं निजायां बध्नाति तंत्र्यामिव दाम
भिर्गाः यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबंधबद्धाश्चकिता वहंति १३ अहं महेंद्रो निरृतिः प्रचेताः
सोमोग्निरीशः पवनो विरिंचिः आदित्यविश्वे वसवोथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससि
द्धाः १४ अन्ये च ये विश्वसृजोमरेशा भृग्वादयोस्पृष्टरजस्तमस्का यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमा
याः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोन्ये १५

एतत्प्रपंचयति ब्राह्मणाभिना मभिर्वाचि निजायां तंत्र्यां दाम्नस्था
नेन यो बध्नाति दामभिर्गाः बलीवर्दानिव तत इमे जीवा नामकर्मभिर्निबंधैर्बद्धाः यस्मै बलिं वहंति।
यद्भीताः कर्म कर्तुं नीसमर्थाः १३ यस्य बलीलाद्विभावेनाहाः ईमिति ह्राभ्यां १४ न स्पृष्टे रजस्तमसी
येस्ते ईहितमभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः स्पृष्टमायाः मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्योन्ये न विदुरिति किं पुन

तन्मायामोहितत्वाज्जानंतीत्यर्थः अविषयत्वाच्च तत्स्वरूपमाह यमिति गोभिरिंद्रियैः हृदा चित्तेन न विचक्षते।
तेन पश्यंति यद्वा वाः न स्पृशंति यन्मनो न मनुते इत्यादिश्रुतेः आत्मानं जीवानामात्मानमंतर्यामिनं आकृतयो रू
पाणि चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानंति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकं नहि प्रमाणप्रमाणमत्र विषय इति भावः
एवंभूतः परमेश्वरोऽस्मान् निगृह्णीयादिति पूर्वेणान्वयः १६ भवत्वेवंभूतोऽस्माकं परमेश्वरो येषु तरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रा।

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्य-
थैवाकृतयस्ततः परं १६ तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः प्रायेण दू-
ता इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महा-
द्भुतानि रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च १८ धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न
वै विदुरृषयो नापि देवाः न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतस्तु विद्याधरचारणादयः १९ स्वयंभूर्ना-
रदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयं २०

त्वितवंतः तेऽकेनानाह तस्येति द्वाभ्यां तस्यैवं रूपं गुणाः प्रभावादयः स्वभावो भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते १७
विष्णोर्भूतानि भृत्याः दुर्दर्शानि दुष्प्रधर्षाणि लिंगानि स्वरूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतो विष्णुभक्तान् परेभ्यः
शत्रुभ्यः सर्वतो ग्रहादिभ्यश्च रक्षंति १८ ननु विष्णुभक्ताश्चेदधर्मपरा अपि तैर्हतव्यास्तत्राह धर्ममिति म
हर्षयो भृग्वादयः १९ कुमारः सनत्कुमारः वयमित्यात्मानमेव बहूनामस्मानो निर्दिशति २०

श्री भाग टी ९५

हे भटाः ॥ २१ ॥ तमेव धर्ममाहैतावानिति ॥ २२ ॥ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टत्वादित्याह नामोच्चारणेति येनैव केव-
लेन सकृदुच्चारितेन ॥ २३ ॥ ननु सकृदुच्चारितेन नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यादत आह भक्त्या तु स्यादेवेत्यपि वि-
धानात् तथाहि सायंप्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यत इति अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्निति श्रवणं
कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेव पुराणे न च न चया-
लते पुराणान्तरेषु पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमिति एवं वचनात्तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगल-
मंहसां महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकान्तिकनिष्कृतमित्यादिना सम्यक्कीर्तनादेव मन्यते किं च न यामति किमि-
द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २१ ॥ एतावानेव लोके-
ऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः
पश्यत पुत्रकाः अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥ एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां सं-
कीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नां विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाणः । इ-
ति मुक्तादयो द्वादशाह्वादीनि स्मरेयुस्तस्मादिदमनुपपन्नमिव तत्राह एतावतेति भगवतो गुणानां कर्मणां च ।
नाम्नां च सम्यक्कीर्तनमिति यदेतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलमुपयोगो नास्ति अलं श-
क्तौ च वारणे तथाहामरसिंहः अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति उपयोगाभावमेवाहाजामि-
लो महापातक्यपि नारायणेति विक्रुश्य न तु सम्यक्कीर्तयित्वा न च पुत्रे विक्रुश्य न तु हरिमघवानपि विशेषि ।
म्रियमाणोऽस्वस्थचित्तोऽपि मुक्तिं प्राप्तवानघनिर्हरणमात्रमतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षयस्त्वेवतते प्राहुरिति ।

15

पुनरुक्तं व्यर्थेन द्वादशादिहि स्मरणमिति तत्राह प्रायेणेति महाजनो मन्वादिः अयं भावः यथा मृतसं-
जीवनौषधीमजानन्तो वैद्याः रोगनिवारणाय त्रिकटुकनिंबादीनि स्मरंति तथा स्वयंभूशंभुप्रभृतिद्वाद-
शव्यतिरेकेणान्ये महाजना नातिगुह्यमिदं स्मात्तान्नाद्वादशादिकं स्मरंतीति किंच मायया देव्या अलं मो-
हितमतिरयं जनः मधुमधुरं यथा भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जडीकृ-
ताभिनिविष्टमतिर्यस्मात्ततो महत्येव कर्मणि अश्वमेधादौ युज्यमानो नाल्पे प्रवर्तते इत्यपेति प्राकृतत्वतो।

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययालं त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधु-
पुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः २५ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वा-
त्मना विदधते खलु भावयोगं ते मे न दंडमर्हन्त्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हन्त्युरुगायवा-
दः २६

कस्मदिति मंत्राद्यैश्च ब्रह्मकल्पे चाश्रद्धा तस्मादस्य ग्राहको नास्तीति तैर्लोके यद्वा स्वाधीनः सिंहो-
लेवका व हस्तागतादि निवारणाय न ते यथा न प्रयुंजते तथापि तत्कुवात्याय स्यन्तं तावद्विरसतया परमं मो-
गलं द्दरे नाम स्मरंति यद्वा नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसंगादिति शास्त्रिका ग्रंथविस्तरभयान्नता-
ति प्रपञ्च्यते २५ भावयोगं भक्तियोगम् अमीषां पातकं तस्मादेव यदि स्यादुरुगायस्य वादः कीर्तनं

२९

तदेवंधर्मतत्त्वंनिर्णीयभृत्याननुशास्ति तइति येभगवंतंप्रपन्नाः तेदेवैःसिद्धैश्च परिगीतपवित्रगाथाः
वर्णितपुण्यकथाःअतस्तान्नोपसीदत तत्समीपमपिनगच्छतवयःकालोऽपिनप्रभवति २७ केनत्वदा
द्राघ्यमानेषाःस्वत्वाह तानितिद्वाभ्यां असतःदुष्टान् तानेवाह मुकुंदपादारविंदयोर्मकरंदरूपो

तेदेवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथायेसाधवःसमदृशोभगवत्प्रपन्नाः तान्नोपसीदतहरेर्गदया
भिगुप्तान्नैषांवयंनचवयःप्रभवामदंडे २७ तानानयध्वमसतोविमुखान्मुकुंदपादारविंदम
करंदरसादजस्रं निष्किंचनैःपरमहंसकुलैरसंगैर्जुष्टाद्गृहेनिरयवर्त्मनिबद्धतृष्णान् २८
जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेयंचेतश्चनस्मरतितच्चरणारविंदं कृष्णायनोनमतियच्छिर।
एकदापितानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९

रसःतस्माद्विमुखान् कथंभूतात्निष्किंचनैरसंगैर्जुष्टात् तेषांरूपकमाह निरयवर्त्मनिस्वधर्मपू।
त्रपुत्रदेवदारादिस्वार्थस्थानान् २८ किंच जिह्वेत्यादि येषांजिह्वायद्वयःनकृतंविष्णुकृत्यंभगवत्पूजादियैः २९

श्री
भाग
टी
२९

10

भगवंतं तमाप्याययतीत्याह इति यथं भावः नः स्वपुरुषैः स्वकीयवेनस्थितैः स्वीयैरेवपुरुषार्थयस्मात् स्वस्व
स्वाध्यायं कृते तत्तस्मात्स्वयमेव तस्मिन्ना महत्तां स्वानां स्वीयानां नः नविद्युषां श्रुतानां अद्वारीयस्मिन्नस्मि
न्नोनिषुणैव महत्तमिपादे स्वीयानां माहात्म्यं यविदुषां नः तमांकृतोविलम्बः २ तस्मादिस्मादिशुको
किः जगतो विमं गतं १ एकान्तिकत्वमेवाह शृण्वतामिति वक्तादिभिस्त्वयानश्रुयेत ३ एतद्व

तत्त्वमत्तां सभगवान्सुकृषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदस्तकृतेनः स्वानामहोत्तविदुषां २।
वितोज्ञलीनां तां निर्गरीयस्तिनमः पुरुषायभूम्ने ३ तस्मात्संकीर्तनं विलोजनगत्यं गलमंदस्मा
महत्तामपि कौरव्यविद्ध्यैकान्तिकनिष्कृति ४ शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्धामानि हरेर्मुहुः यथा
सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ५ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट् न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु र
मते वृजिनावहेषु अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्मयत एव रजः पुनः स्यात् ६

याद्यति कृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधुलेढि या स्याद्यतो ति मधुलिट् तदुक्तेन विसृष्टायेमायायागुणाविष
यास्तेषु पुनर्न रमते अन्यस्तु तन्मधास्वादरहितः नएव कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि।
कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहते यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेवकुंजरशौचवत् सव शोधकत्वाभा।

भा० ९५

नैवस्मितधियोबभूवुः किंतु सममृक्षमितिएवमेनिरे ततःप्रभृतिप्रतिशंकमानाः अस्मानेवैषदण्डादि
तिशंकां वदंतः ते दृष्ट्वाऽपि विभ्यतिस्म पापांतरे न विस्मितधियो जाताः तेच ततःप्रभृति विभ्यतिस्मेत्य।
र्थः ३५ अंभसंभवोगस्त्यो मलयपर्वते आसीनोव्यग्रो हरिमर्चयन्मुनः पुनर्विष्णोसार्थं हरेःपादौ स्पृष्ट्वा
त्रिगर्थः ३५ इतिश्रीभावार्थेषष्ठस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ चतुर्थोद्वित्रिभिर्विश्वसृष्जन्मविवक्षया प्रचेतः

इत्थंस्वभर्तृगदितंभगवन्महित्वं संस्मृत्यविस्मितधियोयमकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनंप्रति
शंकमानाद्रष्टुंचबिभ्यतिततःप्रभृतिस्मराजन् ३५ इतिहासमिमंगुह्यंभगवान्कुंभसंभवः क
थयामासमलयआसीनोहरिमर्चयन् ३५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ राजो
वाच देवासुरनृणांसर्गोनागानांमृगपक्षिणां सामासिकस्त्वयाप्रोक्तोयस्तुस्वायंभुवेंतरे १
तस्यैवव्यासमिच्छामिज्ञातुंतेभगवन्यथा अनुसर्गंययाशक्त्याससर्जभगवान्परः २

सुतद्वतस्यवंशविस्तारवर्णनम्यते चतुर्थेतप्रजाःसृष्टीःदक्षेणआराधनंहरेः तपसादंसगुह्यास्तोत्रेणचनि
रूप्यते प्रसंगानुप्रसंगेन स्वायंभुवस्तनावये नामप्रभावमाकर्ण्यवंशव्यासंवुभुत्सते देवासुरेतिद्वाभ्यां।
सामासिकः संक्षिप्तः प्रोक्तस्तृतीयस्कंधे १ व्यासंविस्तारं ते तव ययाशक्त्यायथाससर्जतांशक्तिं त

३ इत्यादिरूपेणससर्जेतिवक्तंदक्षजन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनवर्हिषःपुत्रायदासमुद्रमध्यादुन्मग्ना
निर्गतास्तदागांपृथ्वींद्रुमैर्वृतांददृशुः नारदोपदेशतःप्राचीनवर्हिषोनिर्गतस्याराजकेसतिकृष्याद्यभावा।
त् ४ तपसादीपितोमन्युर्येषांतेषांद्रुमाणांदग्धुमिच्छया ५ ताभ्यांवाय्वग्निभ्यांदह्यमानांस्तानुमावन।

सूतउवाच इतिसंप्रश्नमाकर्ण्यराजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनंद्यमहायोगीजगादमुनिसत्तमाः ३।
शुकउवाच यदाप्रचेतसःपुत्रादशप्राचीनवर्हिषः अंतःसमुद्रादुन्मग्राददृशुर्गांद्रुमैर्वृतां ४ द्रु।
मेभ्यःक्रुध्यमानास्तेतपोदीपितमन्यवः मुखतोवायुमग्निंचससृजुस्तद्दिधक्षया ५ ताभ्यांनि।
र्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरूद्वह राजोवाचमहान्सोमोमन्युंप्रशमयन्निव ६ माद्रुमेभ्योमहाभा
गादीनेभ्योद्रोग्धुमर्हथ विवर्धयिषवोयूयंप्रजानांपतयःस्मृताः ७ अहोप्रजापतिपतिर्भगवा।
न्हरिरव्ययः वनस्पतीनोषधीश्चससर्जोर्जमिषंविभुः ८ अन्नंचराणामचराह्यपदःपादचारिणां
अहस्ताहस्तयुक्तानांद्विपदांचचतुष्पदः ९ यूयंचपित्रान्वादिष्टादेवदेवेनचानघाः प्रजासर्गाय
हिकथंवृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १०

पतीनांराज्ञांसोमउवाच माद्रुमेभ्यइतिनवभिः ६ हेमहाभागाविशेषेणवर्धयितुमिच्छवः ७ प्रजा।
पतीनांतद्रक्षभोग्यदाहोनुचितइत्याह अहोइतित्रिभिःऊर्जंभक्ष्यंइषमन्नं ८ ९ १०

श्री
भाग
टी
४

18

अतस्त्वातिष्ठत प्राप्य यत सतां मार्गमुपश्रमं पित्रादिभिर्जुष्टं ॥ प्रजानां पतिरेव त्वं पुः अतस्त्वं जीविका-
नाशो न कर्तव्य इति दृष्टांतपंचकेनाह लोकानां बालानां मातापितरौ अज्ञानां ज्ञानदो गुरुः एवं स्मृत्य-
न ॥ २ ॥ ईश्वराधिष्ठानमात्रभूतद्रोहो न युक्त इत्याह आः त्वदेहे हेष्विति वः युष्माभिः ॥ ३ ॥ आकाशाद्देहसमु-

त्पत्तिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छ न दीपितं पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ लोका-
नां पितरौ बंधुर्दृशः पत्न्याः स्त्रियाः पतिः पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृहस्थानां गुरुः स्मृतः ॥ २ ॥ अत
ईदृशभूतानामात्मा स्नेहश्रीरीश्वरः सर्वं तद्धि त्वमीदृशधर्मेव वेत्सि धिनोत्यसौ ॥ ३ ॥ यः समुत्पा-
दितं देहमाकाशात्त्वमनुमुल्वणं आत्मजिज्ञासया यच्छेत्स गुणान्नतिवर्तते ॥ ४ ॥ स्वलेद्यद्येष कुरुमा-
दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः वाटीरेषा वराकन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यतां ॥ ५ ॥ इत्यामंत्र्य वरारोहां
कन्यामाप्सरसीं नृप सोमो राजा ययौ दत्वा ते धर्मेणोपयेमिरे ॥ ६ ॥ तेभ्यस्तस्यां समभवद्दक्षः प्रा-
चेतसः किल यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ७ ॥ यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृव-
त्सलः रेतसा मनसा चैव तन्मयावहितः शृणु ॥ ८ ॥ मनसैवः आत्मविचारेण योनि
त्पत्तिनमाकस्मिक
यच्छेत ॥ ९ ॥ खिलानां शेषाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु ...तः एवं तद्दीयां कन्यां हृदाति वाटीरेषा
रेवालिता ॥ ५ ॥ आप्सरसीमप्सरसः प्रम्लोचायाः सुतां ॥ ९ ॥ ७ दुहितृवत्सल इति।

प्रजापतिर्दक्षः १९ अहृद्धितमसंवृद्धं विंध्यस्यपादान्स्त्रिदितपर्वतान २०॥ हंसगुह्याख्येनस्तोत्रेण क
स्मदत्तस्य २१ परायसर्वोत्तमाय-नमोदृश्येनमनंकरोमि परत्वेहेतुः अवितथानुभूतिरच्छिन्नक्रियेस्माः।
लोगुणत्रयाभासोजीवोनिमित्तमायाच तयोर्वंधवेनियंते एवमपिगुणेषुतत्त्वबुद्धिर्येषांतैर्जीवैरदृष्टे।

मनसैवासृजत्सर्वंप्रजापतिरिमाःप्रजाः देवासुरमनुष्यादींस्त्रभस्थलजलौकसः १९ तमबृंहि
तमालोक्यप्रजासर्गंप्रजापतिः विंध्यपादानुपव्रज्यसोचरद्दुष्करंतपः २० तत्राघमर्षणंनामती
र्थंपापहरंपरं उपस्पृश्यानुसवनंतपसातोषयद्धरिं २१ अस्तौषीद्धंसगुह्येनभगवंतमधोक्षजं
तुभ्यंतदभिधास्यामिकस्यातुष्यद्यतोहरिः २२ प्रजापतिरुवाच नमःपरायावितथानुभूतयेगु
णत्रयाभासनिमित्तवंधवे अदृष्टधाम्नेगुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानायदधेस्वयंभुवे २३

धामस्वरूपंयस्य तत्रहेतुः निवृत्तेमानंयस्मात्स्वात्वादंतरे निवृत्तंमानमवधिस्वयस्मात्तर्हि कथंतस्यसि।
द्धिरतआह स्वयंभुवेस्वप्रकाशाय २३॥

श्रीभाग
टी. ६

अदृश्यत्वमनंतदर्शित्वंचाह नेति पुरुषः सखा जीवोऽस्मिन्पुरे देहे वसन्नपि अत्रैव संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं
करणप्रवर्तकत्वादिकं नावैति न जानाति तस्मै कुतो व्यक्तदृष्टेः प्रपंचद्रष्टुः तद्दृष्ट्यादृश्यो भवतीति
प्रथमांतपाठे प्रपंचएव दृष्टिर्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनो विषयिणः इंद्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा
न वेत्ति तद्वत् २४ ननु गुणो जडत्वान्न जानाति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानाति अतआह देहेति दे-

नयस्य सख्यं पुरुषो वैति सख्युः सखा वसन्संवसतः पुरेऽस्मिन् गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्त-
स्मै महेशाय नमस्करोमि २४ देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रानात्मानमन्यं च विदुः परं यत् स-
र्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीडे २५ ॥

हः असवः प्राणाः अक्षाणि इंद्रियाणि मनवः अंतःकरणानि भूतानि मात्राश्च तन्मात्राणि आत्मानं स्व-
रूपं दृश्यं अन्यमिंद्रियवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः पुमान् जीवस्तु सर्वमेतत्त्रयं वेद गुणांश्च तन्मूला-
भूतान्वेद तज्ज्ञोऽपि अन्यं सर्वज्ञं न वेद अनंतमीडे नौमि अदृश्यत्वमनंतस्य स्वप्रकाशकत्वमाह २५

यदा मनस उपरामः समाधिः न तस्य पुनर्विलयः न च तत्राग्रस्त्वप्रयोगो विक्षेपः तदाह नामरूपे रूपेनेये
न तत्र ध्यातस्य उपरमेदेनः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः संश्लेषमात्रा आशा न दाघः केवलेन स्वरूपतानेन प्रतीया
ते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचिशुद्धे मनः सम्यक्प्रतीतिरिश्याने यस्य तस्मै नमः ॥२६॥ एवंभूतः केषां प्रतीयते इत्य
पेक्षायामाह मनीषिण इति द्वाभ्यां विवेकिनोयं निष्कर्षेण विविक्ता ध्यायंति संविदां एव सर्वानुभूति
मेम प्रसीदत्वामिति द्वयोरन्वयः एवं निष्कर्षेण प्रतीयते इति भावः किमिति निष्कर्षेण स्वशक्तिभिः ।

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय ।
तस्मै शुचिसद्मने नमः ॥२६॥ मनीषिणोन्तर्हृदि सन्निवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः ।
वह्निं यथा दारुणि पांचदश्यं मनीषया निष्कर्षंति गूढं ॥२७॥

गूढमप्रकाशमानं कतिभिर्नवभिः पुनश्च त्रिवृद्भिस्त्रिगुणाभिः स्वमविशस्वरूपापिधिभिर्गूढमप्यावि
शं निष्कर्षंतीत्यर्थः यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिस्त्रिवृद्भिस्त्रिगुणा ।
त्मिकाभिः चकारात् षोडशविकाररूपाभिश्च कंचुकभूतं निष्कर्षं त्रिमनीषयांतर्हृदि सन्निवेशितं ति
स्थलीकृतं पंचदश्यं पंचदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाश्यं अलौकिकं वह्निमिवाहंकारात्सहात्मनो

श्री
भाग
टी
२

अशेषा विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन निर्वाणात्मत्वेऽनुभूतिर्यस्य अशक्तस्य निषेधासंभवात्सश
क्तिकमाह स एव सर्वनामा स एव विश्वरूप इति तद्रूपत्वेपि वाच्यत्वाभावात्रिविधः संभवतीत्याह अनि
रुक्तात्मनि शक्तिर्मायाय स्य सः २८ ननु घटादिकेवलयावसंस्थया प्रतीयते न हि सर्वं नाम नामत्वं विश्वरूप
त्वं वाऽनुपपन्नं वाग्गोचरत्वादिनाशोक्य सर्वं नामभिर्वाच्यं सत्यत्वादिदृश्यं च तस्य स्वरूपं वस्तुतो
मा भूत्तथापि मायाया घटते इति श्लोकद्वयेनोपपादयत्र असमतूतोति यद्यदिति यद्यद्वचसा निरुक्तं ।

सर्वे ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीद
तामनिरुक्तात्मशक्तिः २८ यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य
मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः २९

अभिहितं धिया निरूपितं अक्षभिरिंद्रियैर्निरूपितं गृहीतं उत अपि मनसापि निरूपितं संकल्पितं यस्य
स्वप्रकाशत्वेन स्मृतत्वात् स्वरूपं मा भूत्स्वरूपत्वाभावे हेतुः हि यस्माद्गुणानामेव रूपं परिणामो गुणैर्व।
र्धितं सत्त्वगुणात्मनि रिक्तः यतो गुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्षितो इनित तथा चेतना।
पिहानं विना नयोरसंभवात् यद्वा यस्य स्वरूपं मा भूत्तत् भवति तस्येन मत्पतिकृतीयेनान्वयः २९ ॥

२

२०

तेऽद्वैतवस्तुनो गुणात्मकरूपताभावमंगीकृत्यापि तत्कक्षशक्तिरिति निनेनयोनितं मायया सर्ववाच्यत्वेन विश्व
रूपत्वमाह यस्मिन्निति अधिकरणे यतोऽपादानाद्येन करणेन यस्य संबंधि यस्मै संप्रदानाय यद्दोक्षितन्नमं यः क
र्ता करोति तेन चालितप्रयोजकत्वात्तद्धेतुरिति प्रत्येकं संबंधः एवं च सप्तभिर्विभक्तिभिः समस्तविभक्त्य
र्थाः दर्शिताः यथेति च क्रियाकारमेव प्रकारं वाचिना मध्यकालमर्थाः कुरुते कार्यते चेति स्वार्थप्रयो।

यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च परावरे
षां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकं ३०

र्थे क्रियान्वयस्य सर्वेषां दर्शितः चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः तद्ब्रह्मेति उक्तत्व
जात् तद्धेतुत्वे तेषां कारणत्वं कुतः सर्वेभ्यः प्राक्सिद्धं ननु ब्रह्मादयस्तद्धेतवः श्रूयंते परावरेषु परमेषु ते तत।
कथं ब्रह्मैव तद्धेतुस्तत्राह परेषां अवरेषां च हेतूनां परमं कारणं तत्र सर्वकारणत्वेन तस्य किं नाम सहका
रिभेदेन तद्दानो मध्यस्थाभावात् सत्यं निरपेक्षमेव तत्कारणमित्याह अनन्यद्धि नास्ति द्वितीयमेकं सजातीय।

श्री भाग टी २१

नत्वेवं वल्लवेद्विषस्सहेतस्तर्हिं न कदाचिदस्तीदृशं जगदितिवदंतो मीमांसकाः कुतोत्र विवदंते तैष्वान्यो न्यभाववादिनः संवदंते तेचनेचननविद्धिर्वोधितायथिकुतः पुनः पुनर्मुह्यंतीत्यत आह यस्य मायाविद्यायाः शक्तयो विवादस्यकश्चित्संवादस्य भुवः स्थानानि भवंति तस्मै नमः ३१ ननु किं तद्वस्तु यस्य शक्तयो विवा दादिभुवो भवंतीत्यत आह अस्तीति योगउपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायोपाणिपादादि कमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते नास्तीति सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र हि अपाणिपादः अचक्षुः अश्रोत्रमित्या

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवंति कुर्वंति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोनंतगु णाय भूम्ने ३१ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः अवेक्षितं किंच नयोगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ३२

द्यपाण्यादि नास्तीति निषिध्यते तयोर्योगसांख्ययो र्यो किं चित्समनुवर्तमानमवेक्षितं परमनंतं तद्बृहद्वस्तु विवादेष्व विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः विवादस्फुरत्य ति भिन्नावस्तिनास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोः भिन्नविषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तमेक विषययोः कुतो वस्तुनिष्ठयोः पाण्यादिविधिनिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् समन्वेदेत परमसत्तो वि धिनिषेधयोरविषयत्वं तयोः पाण्याद्यविषयत्वात् नहि तथाविधस्य सद्भावे किं प्रमाणमत आह अनुकूल मधिष्ठानं विना पाण्यादिकल्पनायोगाद्वविधिं विना तन्निषेधायोगाच्च तयोरुपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः त

२१

ननु त्वासीत्तस्य समस्य नमस्कारेण को लाभस्तत्राह य इति पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूप
रहितोपि जन्मकर्मभिरवतारैः विशुद्धानि तत्सत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भेजे तत्कृतः श्रीभगवाननवि
शेषैश्वर्यः सममहत्प्रसीदतु ३३ ननु तत्राद्रूपाः सकामा गणेशादीन्स्वार्थयन्ते तेनं तत्राविद्धाय किमिति श्रीभा
गवतमेव प्रार्थयसे तत्राह प्राकृतैरर्वाचीनैः ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं तत्तद्वासनानुसारेण यो
देहगतोन्तर्यामी तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं च पकादिगन्धभेदमाश्रित्य नाना

योनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स
मह्यं परमः प्रसीदतु ३३ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति यथानिलः
पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथं ३४

गंधवान्विभाति रेणोर्गुणो धूसरत्वादिकमाश्रित्य नानारूपवानिति यद्वा तद्वत्स एव तत्तद्देवतारूपेण फ
लदाता तत्र स ईश्वर एवं मम मनोरथं सम्यक्करोतु किमन्यदेवतान्तरैरित्यर्थः तदुक्तं श्रीभागवद्गीतासु यो
यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं स तया श्रद्धया युक्तः।
तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् इति येयथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्य

श्री भाग टी २२

संस्तुवतो दक्षस्य भगवानाविरभवत् ३५ तं वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः सुपर्णांसे गरुडस्कंधे कृतौ पादौ
येन प्रलंबा अष्टौ महांतो भुजा यस्य चक्राद्यष्टायुधधरः ३६ प्रसन्ने वदने ईक्षणे नेत्रे च यस्य सः वनमाल-
या निवीतं कंठादिपादांतं व्याप्तमंगं यस्य सः लसंतौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य सः ३७ महांति किरीटकटा-

शुक उवाच इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे प्रादुरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः
३५ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्टमहाभुजः चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ३६ पी-
तवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः वनमालानिवीतांगो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७ म-
हाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ३८ त्रैलोक्य-
मोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतो नारदनंदाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ३९ स्तूयमानोनुगायद्भिः
सिद्धगंधर्वचारणैः रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः ४०

कानि यस्य सः स्फुरंती मकरकुंडले यस्य सः कांच्यादिभिर्विभूषितः वलयं मणिबंधे पादभूषणं नूपुरं अंगदं बाहु-
कस्थोक्तेनात ३८ त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं जगत्त्राणार्थं रूपं सुरयूथपैः लोकपालैः ३९ ४०

२२

आपूरितानिमनोद्वाराणीन्द्रियाणितैः यथाह्रदिन्योनद्योनिर्झरैरापूर्यंते तथामहानंदाप्लु-
तानिमनोद्वाराणिकत्वाद्वाराणीत्येतानकिंचिद्वक्तुंशक्तोभूदित्यर्थः ४१ ४२ यद्यप्यसौनावोचत्तथापिचित्त-
ज्ञःइदंवक्ष्यमाणमाह भावंभक्तिंपरांप्राप्तः ४३ यद्यतस्तेतपोस्यविश्वस्योद्बृंहणंवृद्धिकरमतस्ते।

ननामदंडवद्भूमौप्रहृष्टात्माप्रजापतिः नकिंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रयामुदा आपूरि-
तमनोद्वारैर्ह्रदिन्यइवनिर्झरैः ४१ तंतथावनतंभक्तंप्रजाकामंप्रजापतिं चित्तज्ञःसर्वभूता-
नामिदमाहजनार्दनः ४२ श्रीभगवानुवाच प्राचेतसमहाभागसंसिद्धस्तपसाभवान् य-
च्छ्रद्धयामत्परयामयिभावंपरंगतः ४३ प्रीतोहंतेप्रजानाथयत्तेस्योद्बृंहणंतपः ममैषका-
मोभूतानांयद्भूयासुर्विभूतयः ४४ ब्रह्माभवोभवंतश्चमनवोविबुधेश्वराः विभूतयोमम।
ह्येताभूतानांभूतिहेतवः ४५

दृढंप्रीतः मत्तपसोलोकसमृद्ध्यर्थत्वेनत्वयिप्रीतः किंकारणंतत्राह ममैषेति भूतानांविभूतयःसमृद्धयो
भूयासुरितियदेषएवममकामोऽतोमत्कामपूरणाद्देवाहंप्रीतोस्मीत्यर्थः ४४ भूतविभूतिप्रदा।
न्यपिमनवोवितपदेत्याह भवंतःप्रजापतयोभूतिरुद्भवस्तद्धेतवः ४५

श्री
भाग
टी
६

विष्णुवृद्धार्थेन तत्तपसा दृष्टो गीतः सूक्तं तदेव तपः सत्वं समसंगाद्व्याप्य पिलोकवृद्धिकृत्तानि वि
घादीनि सत्नोति तपो यमनियमादि सद्दितं ध्यानं मे हृदयं विद्यासांगमेव तत्तपः साधनं ततो ती
नि तत्त्वदृष्टः क्रियाध्यानादिविषयः पुंख्यायाशेभावनाशावृत्त्वाख्यस्तेन दिध्यानादिकमा क्रियते २
साकृतिः जाताः स्तनिष्ठा त्राः क्रतवो गानि शिरो वा पतयम्ब्रवर्गे ३ उपमदे स्नवदत्त्वो श्रुत्य भागानि वि
त्यादिष्कृतेः धर्मः क्रतावधूर्वः आत्मा मनः हृदयाख्यं यज्ञानं सर्वा यज्ञभुजस्तपवा सर्वः प्राणाः

तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः ४६
अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचांतरं बहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ४७ म
य्यनंतगुणेनंते गुणतो गुणविग्रहः यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ४८ स वै य
दा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः स्वर्गकर्मणि ४९ ॥

संतर्पणीयत्वात् ४६ तपसां तान्वृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमित्याह सप्तभिः
अहमेवेति वस्त्वंतरव्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियांतरव्यावृत्तिः अंतरं ग्राहकं बहिर्ग्राह्यं संज्ञा
नमात्रं चैतन्यमात्रं अव्यक्तमिंद्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तमत एव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ४७ गु
णतो मायातो गुणमयो विग्रहो यस्यासौ तत एव तस्मादेवाज्जोऽयो निजः खिलमसमर्थमिव ४९

२२

ममयानयमेव मभिहितः मद्येनतपसा ५० संततिवृद्ध्युपायमाह एषेति द्वाभ्यां पंचजनाख्यस्यप्रजापतेः ५१
मिथुनस्ययोव्यवायोरतिः सएवधर्मोयस्यसत्वं तथाभूतायांतस्यां ५२ माययानिमित्तभूतयास्त्रियासह

अथमेभिहितोदेवस्तपोतप्यतदात्मणा सर्वविश्वसृजोपुष्मान्येनादावसृजद्विभुः ५० एषापंच।
जनस्यांगदुहितावैप्रजापतेः असिक्नीनामपत्नीत्वेप्रजेशप्रतिगृह्यतां ५१ मिथुनव्यवायधर्म।
स्त्वंप्रजासर्गमिमंपुनः मिथुनव्यवायधर्मिण्यांभूरिशोभावयिष्यसि ५२ त्वत्तोधस्तात्प्रजाःसर्वा
मिथुनीभूयमायया मदीययाभविष्यंतिहरिष्यंतिचमेबलिं ५३ शुकउवाच इत्युक्त्वामिषत
स्तस्यभगवान्विश्वभावनः स्वप्नोपलब्धार्थइवतत्रैवांतर्दधेहरिः ५४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधे।
चतुर्थोध्यायः ४ शुकउवाच तस्यांसपांचजन्यांवैविष्णुमायोपबृंहितः हर्यश्वसंज्ञानयु
तंपुत्रानजनयद्विभुः १

मिथुनीभूय भविष्यंतिपुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यंते ५३ ५४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांषष्ठस्कंधेचतु
र्थोध्यायः ४ पंचमेनारदेनाथवाचःकूटैस्सुतनाशिनात् सनातनाकर्ण्यदक्षोमुंचच्छापमितिनिरूप्यते

श्री
भाग
टी
२४

24

अपृथग्धर्मशीला एककाचारस्वभावाः १ तत्र प्रतीच्यां दिशि सिंधोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमस्तत्र
स्थं नारायणसरो नाम तीर्थं प्रययुः विभ्राजन्त्यः समहदिति विस्तीर्णं २ विनिर्धूतो मलो रागादिर्ये
स्नानस्य आशयो येषां ४ तान्न स्नातस्नानपि पित्रादेशजात् स्नेन प्रजाविवृद्धये यत्नान्ददर्श ५

अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशं १ त
त्र नारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् २ तदुपस्प
र्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयो नृप ४ तेपिरे तप एवोग्रं
पित्रादेशेन यंत्रिताः प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्श ह ५ उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ।
वै प्रजाः अदृष्ट्वान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ६ तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमं बहु।
रूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिं ७

अदृष्टो मोक्षमार्गो यैः कारणाः संत
एते प्रश्नाः निर्दिष्टाः कर्मभिर्नयपरे त्रिनिरूप
यानात्रिगूढार्थे वा कैः रूपदिशानि सन्तः तद् उवाचेति वचनैः पालकाः सन्तोऽपि बालिशा अज्ञा यूयं कथं
प्रजाः स्रक्ष्यथ वने निखिले बालकाः अनपाठो बालिशान्वेदेतः ६ एकपव पुरुषो यस्मिन्स्तद्राष्ट्रमदृष्टमनुगे
गः बिले चेमाटिद्दितीयानानाम विज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथ इति तिरोहितो येनात्वयः ७ ॥

पंचपंचात्मनो पंचविंशत्यात्मके गृहे तोरणस्तंभैः पंचभिर्भूतैश्च निर्मितमिवात्मनि तत्र दृढं स्थितः
स्वयं स्वतंत्रं भ्रमिभ्रमणस्वभावं ॥८॥ विपश्चितः सर्वतत्त्वस्थापितत्वादेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वांसो नाना
नः पूर्वोक्तं चैकपुरुषस्य स्थूलमायाविलासाद्वात् कथं सर्वं करिष्यथेत्यन्वयः ॥९॥ वाचः कूटं पुरोत्तवादे
नार्थान्तरमिव लीयमानं वचनं ज्ञात्वा निक्रीम सद्बुद्धिमनीषा विचारशक्तिर्यस्या त्वयापि यास्य

नद्गीः भयतो वा स्यात् पंचपंचात्मके गृहे । कुविहंसे विचक्रकपटे तोरणस्तंभस्वयं भ्रमि ॥८॥ कथं त्वपि
नुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः । अनुरूपमविज्ञाय महोसर्गं करिष्यथ ॥९॥ शुक उवाच । नात्र
स्याः घटार्थस्याः ज्ञात्वानिक मनीषया । वाचः कूटं तं देवर्षे स्वयं विमृश्य सुधिया ॥१०॥ भूः ते तेजो
वसंते घटनाटि लिंगं बंधने । मदृष्टा तस्य निर्वाणं किमेतत्कर्मभिर्भवेत् ॥११॥ एकपदे स्वरात्म
यो भगवान्स्वाश्रयः परः । तमदृष्ट्वा भवेद्यस्तः किमेतत्कर्मभिर्भवेत् ॥१२॥

मेव विमृश्य सुधिया विचारितं वेतः ॥१०॥ नारदोक्तकूटवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतार्थानाह दशभिः यद
ृष्टान्ते भुवस्तत्र भूश्चाहुर्ष्टेमाह भूरिति देहेन तत्त्वावजीवमंते लिंगशरीरं यत्रिजबंधनमात्मनो बंधका
रणं मनेणाहुर्षेमाह निर्वाणे नाशाय मसद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः किं भवेन्न किमपि ॥११॥ एकपुरुषमि
त्यस्यार्थमाह एकपदेति त्वयं सर्वसाक्षी साश्रयः स्वाधारः प्रभवं नित्यमुक्तमसद्भिरीश्वरास्समा

विलं वा रुहति र्गमम मित्यस्यार्थमाह पुमानयं हन्ताप्राप्य विलस्वर्गौ पातालं गतः स्वर्गं वैवति नावर्ततेनात्मा
न्यगथा मन्योती रूपं ब्रह्मा: विशेषविदुषोः सद्भिर्नेष्ट्वार स्वर्गादि साधकैः कर्मभिः १२ बहुरूपं स्त्रियमित्यस्या
र्थमाह नानारूपेति स्वैरिणीं पुंश्चलीं वविमोहकैः रजआदिगुणैरन्विता तन्निष्ठात स्याश्च वसानं विवे

पुमान्नैवैति यद्गत्वा विलस्वर्गं गतो यथा प्रत्यग्धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत १३ ना
नारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत १४ त
त्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत १५ ॥

कमगतस्याश्रमसद्भिर्यथांतैः १४ पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याः संगेन भ्रंशितमैश्व
र्यं ज्ञानं स्वातंत्र्यं यस्य अन्विता भार्या यस्य तद्वत तस्या गतीः सत्त्वदुःखलक्षणाः संसरंतं गच्छंते जीवमवु
धस्य ज्ञानतः असद्भिः विवेकप्राप्तैः १५

नदीमुभयतोवाहामिमस्यार्थमाह सृष्ट्युपक्षयोकारोनीमुभयतःप्रवाहोदर्शितः वेलाकूलंप्रवाहपतित
नांनिर्गमस्थानंतपोविद्यादि तस्यांतेसमीपे वेगितांनिर्गमप्रतिबंधाहंकारादिभिः कृतवेगां मनस्यत
द्वेगेनविवशस्यातपवनांतथाभूतामवित्तस्याविचारयतःप्रसङ्गिर्णायिकैः यद्वा वेलाकूलंसमुद्रस्यव्यवहा
रस्थानं तत्समीपेसमुद्रहृद्दिग्गामाभ्यां यथाउभयतोतवेदिः कृतवेगानदीभवति एवंसमुद्रवत्स्यस्यात्म
नोव्यवहारस्थानेदेहेजन्ममरणादिभिःकृतवेगामित्यर्थः वेगितामितिपाठेवेगवतीं १९ पंचपंचेमस्या

सृष्ट्युपक्षयकरींमायांवेलाकूलांतवेगितां मनस्यतामेवित्तस्यकिंमेसत्कर्मभिर्भवेत १९ पंचविंश
तितत्वानांपुरुषोद्भुतदर्पणाः प्रधानात्ममेवबुधस्येदंकिंमेसत्कर्मभिर्भवेत २० ऐश्वर्यंशास्त्रसूत्रस्य
वंधमोक्षानुदर्शने विविक्तपदमज्ञायकिंमेसत्कर्मभिर्भवेत २१

र्थमाह पंचविंशतितत्वानांपुरुषोंतर्यामी अद्भुतदर्पणआश्चर्यरूपआश्रयः प्रधानात्मंकार्यकारणसंघा।
तत्प्रविधानादितमबुधस्यासद्भिर्मिथ्याभूतात्प्रकृतेः २० कविद्वत्समिमासार्थमाह ऐश्वर्यमीश्वरशक्तिपा
दकेविविक्तंपदंविज्ञउद्रूपंवस्तयेनेतिदसमपदंव्याख्यातं वंधमोक्षावनुदर्शयतीतितथानेनविज्ञाःकथ्या
यस्येतिव्याख्यातं तद्दुत्कृत्यानभ्यस्यापिज्ञायाःविदुषेसद्भिर्वेदिर्मुक्तैः २१

श्री
भाग
६
२८

दौरपत्यमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिर्भ्रमणात्मकं तीक्ष्णमिति निकर्षयच्छिनत्तीत्यपत्यपदं। व्याख्यातं तदेवं यस्य व्रतमेव फलस्य निरस्तत्वबुद्ध्या काम्यकर्मानुष्ठानेनैव गुणप्रवाहं ल्पाट्समङ्घ्रिः १९ स्वपितृ। रादेशमित्यस्यार्थमाह शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय निवर्तकमादेशं यो। न वेद स कथं गुणविस्रंभी गुणमयप्रवृत्तिमार्गो विश्वासवानुपक्रमेत्तत्क्षयाद्यो प्रवर्तते २० मोत्ते शास्त्रवृत्तवुद्धी

कालचक्रं भ्रमि तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत स्वतंत्रमवुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत १९ शास्त्रस्य। पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकं कथं तदनुरूपाय गुणविस्रंभ्युपक्रमेत २० इति व्यवसिता राजन् हर्यश्वा एकचेतसः प्रययुस्तं परिक्रम्य पंथानमनिवर्तनं २१ स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदांवुजे अखंडं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः २२ नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनां अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदं २३

तां जीवमायां नात्मनां शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमुक्तकर्मभिरिति वाचः कूटसंग्रहश्लोकः इति व्यवसिताः एवं निश्चितवंतः एकचेतसः एकमत्यं प्राप्ताः तं नारदं प्रदक्षिणीकृत्य पुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः २१ निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदांवुजे अनुचरद्दक्षदिदृक्षार्थं २२ नाशमदर्शनं स्वधर्मभ्रंशं वा शीलेन शीलं तेषामिति तथा तेषां कः दक्षः सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शुचां शोकानां स्थानं २३॥

अनेन ब्रह्मणा सहस्रशः सहस्रसंख्यान् २४ २५ परमं ब्रह्म प्रणवं वदमानो मंत्रं वा २६ इडस्पतिं वाचो मं-
त्राणां पतिं विश्वमाराधयामास २७ विष्णुहंसनाम्ना ध्यायपरमहंसाय नमो धीमहि २८ प्रजासर्गे धीर्येषां ता-

संभूय पंचजन्यायामजेन परिसांत्वितः पुत्रानजनयद्दक्षः शावलाश्वान्सहस्रशः २४ तेपि पित्रा स-
मादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्शनादेव विनि-
र्धूतमलाशयाः जपंतो ब्रह्म परमं तेपुस्तत्र महत्तपः २६ अब्भक्षाः कतिचिन्मासान्कतिचिद्वा-
युभोजनाः आराधयन्मंत्रमिममभ्यसंत इडस्पतिं २७ ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने विशु-
द्धसत्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि २८ इति तानपि राजेंद्र प्रजासर्गधियो मुनिः उपेत्य नारदः प्राह
वाचः कूटानि पूर्ववत् २९ दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातृणां
भ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योनुतिष्ठति धर्मवित् स पुण्यबंधुः पुरुषो मरुद्भिः सह मो-
दते ३१

वाचः कूटानि अरष्ट्रांते भुवस्त्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह हे दाक्षायणाः संशृणुत इत्यादि पुनरप्यपि प्राह
निगममुपदेशमन्विच्छतानुवलोकयत ३० प्रायणं प्रकृष्टगमनं पुण्यमेव बंधुर्यस्य मरुद्भिः भ्रातृवल्लेहो

श्री
भाग
टी
२२

श्रमोघंदर्शनंयस्यहेमारिषार्य ३२ सध्रीचीनंसमीचीनं प्रतीचीनंप्रत्यग्ब्रह्मनिलभ्यं अनुपथमनुगुणंपंथा।
ध्याने पश्चिमायामिनीःगतारात्रयइव ३३ ३४ पुत्राणांपारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्सवदतोपिप्रायशोविरक्तः

एतावदुक्त्वाप्रययौनारदोमोघदर्शनः तेपिचान्वगमन्मार्गंभ्रातृणामेवमारिष ३२ सध्रीचीनं
प्रतीचीनंपरस्यानुपथंगताः नाद्यापितेनिवर्तंतेपश्चिमायामिनीरिव ३३ एतस्मिन्कालउ।
त्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाशृणोत् ३४ चुक्रोधनारदायासौ।
पुत्रशोकविमूर्छितः देवर्षिमुपलभ्याहरोषाद्विस्फुरिताधरः ३५ दक्षउवाच अहोअसाधो।
साधूनांसाधुलिंगेननस्त्वया असाध्वकार्यर्भकाणांभिक्षोर्मार्गःप्रदर्शितः ३६ ॥

स्यादितितदनुग्रहार्थंदेवर्षिस्तत्पार्श्वंगतस्तदातमुपलभ्यदक्षग्राह ३५ साधोरिवलिंगंवेशोयस्य
तेनत्वयानोस्मदीयानामर्भकानामसाधुकारिकृतं तदेवाह साधूनांस्वधर्मप्रवृत्तानांभिक्षोर्यो मार्गः

ननु संन्यासिनो मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात्तस्य ऋणत्रयापाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह ऋणै
रिति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा
अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चासीदिति श्रुतेः ऋणैरमुक्तानां अमीमांसितानि विचारितानि कर्माणि
यैस्तेषां तावदृणविमोक्षोस्ति ननु नरकालाभवितात्र पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋ
णाद्विमुक्तिर्नास्ति अतः इष्टविषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विघातः मोक्षानधिकारित्वात्परत्र।

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणां विघातः श्रेयसः पापलोकयोरुभयोः कृतः ३७ एवं
त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ३८ ननु भागवतानि
त्यं भूतानुग्रहकातराः ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरंकरमवैरिणां ३९ ॥

लोके पि श्रेयसोपि घातः कृत इत्यर्थः तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपा
कृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ३७ बालानां मतिं पुत्रादिविषयां भिनत्तीति तथा एवं निरनुक्रोशः नि
र्घृणः हरेर्यशोनाशकः संस्तत्पार्षदानां मध्ये कथं चरसि ३८ निर्लज्जत्वमेवाह ननु नाम ते भागवताः
सर्वे भूतानुग्रहपरवशाः त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वल्लक्षणेन लज्जसे इति भावः ३९

नतुवैराग्यादुपशमउपशमाच्चस्नेहपाशच्छेदनंभवतिनचविरक्तस्यऋणत्रयापाकरणमावश्यकं यतः।
हरेवविरजेततदहरेवप्रव्रजेत यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति श्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेनतेषां
मयानुग्रहरूपंकृतमितिचेत्तत्राह नेति यद्यपित्वमेवंमन्यसेतथापि मयाकेवलिनाज्ञानेनविनाःवभूतवे
षेणत्वयेत्थंमतिचालनेकृतेपिपुंसांविरागोनैवस्यात्तच्चविरागंविनोपशमः नचतेनविनास्नेहपाशनि
कृंतनमिति ४५ इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूयानुभूयविषयाणांतीक्ष्णानांदुःखहेतुत्वेन।

नेत्थंपुंसांविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषा मन्यसेयदुपशमंस्नेहपाशनिकृंतनं ४५ नानुभूयनजाना
तिपुमान्विषयतीक्ष्णतां निर्विद्यतेस्वयंतस्मात्तथाभिप्रत्ययैःपरैः ४६ यत्रत्वंकर्तुंसंयातोसाधुलोगू
दूमंधियां कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितं ४७ तेनकृतेनयत्रत्वमभद्रमचरःपुनः तस्माल्लो
केशतेनमूढनभवेत्त्वमतःपरं ४८

जानाति तस्माद्विषयानुभवेन तीक्ष्णत्वंजानाति ४६ अतस्त्वयास्माकमप्रियमे
वकृतंतथापिवयंनक्षमिष्यामइत्याह यदिति कर्तुंसंयातोलोकमर्यादातां कर्तुंसंयातागामितिपाठे विप्रियं।
कर्तुमज्ञानतामित्यर्थः दुःसहंयत्त्वंकृतवानसितन्मर्षितंसोढं ४७ तथापिनवाभद्रंभविष्यतीत्याह न
तत्कृतेनस्नेहानुच्छेदक यद्यस्मादभद्रंपुत्राणांस्यादश्रेयोपदंस्यात्तेननभवेदितिमृदुक्लेनपापः ४८

वाढंतथेतितत्स्वीकृतवान्‌ नीश्वरोपिशक्तिशालीसमर्थोपि तितिक्षेत सदेतेतिपदेतावानेव ४४ इतिश्री
भावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे पंचमोध्यायः ५ षष्ठे दक्षेणसृष्टायाः कन्यायाः वंशः प्रकीर्तितः देवगंधर्वनागाद्यैर्लोकाः जातोवि
श्वरूपो दितेस्ततः तारयसुत्रगणो नाशमाशंकमानो दुहितॄर्जनयामास १ कायकश्यपाय द्विषट्‌ द्विगु

श्रीशुकउवाच प्रतिजग्राहतद्वाढं नारदः साधुसंमतः एतावान्साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयं ४४
इतिश्रीभागवते षष्ठस्कंधे पंचमोध्यायः ५ श्रीशुकउवाच ततः प्राचेतसोसिक्न्यामनुनीतः स्वयं
भुवा षष्टिंसंजनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः १ दशधर्माय कायेंदोर्द्विषट्‌ त्रिनव दत्तवान्‌ भूतांगि
रःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः २ नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु यासां प्रसूतिप्र
सवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबाककुद्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती वसुर्मुहूर्ता संकल्पा
धर्मपत्न्यः सुतान्शृणु ४ भानोस्तु देवऋषभ इंद्रसेनस्ततो नृप विद्योत आसील्लंबायास्ततश्च
स्तनयित्नवः ५ ककुभः संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नंदिस्ततो

णाः षट्‌ द्वादश धारास्तनात्रयो दशेत्यर्थः इंदोः सोमाय त्रिनव सप्तविंशति तार्क्ष्याय नामांतरं कश्यपा
येवापराश्चतस्रः २ सापत्यानाममूषां त्वं तासां मेमुखात्‌ शृणु प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादि
भिः ३४ तेभ्यो देवऋषभात्‌ ५ यतः कीकटात्‌ भुवो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवा जाता मेयः जम्याः पुत्रः स्व

६

श्री भाग टी

तत्सुतः साध्यानां स्मृतः ॥ १८९ वसोर्वैशस्य भूयस्त्वादनेन निर्देशः मे मतः ॥ ९ अभिमतिर्नाम पत्नी तस्यां हर्षा
दयः पुत्राः ॥ ११ सहश्चायुश्च पुरोजवश्च पुत्राः पुरः पुराणि ॥ १२ १३ स्कन्दश्च कृत्तिकास्ततोग्नेः पुत्रः षाण्मात्र

विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान् प्रचक्षते साध्योगणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ७ मरु
त्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ८ मौहूर्तिका देवगणा मु
हूर्तायाश्च जज्ञिरे ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजं ९ संकल्पायास्तु संकल्पः कामः सं
कल्पजः स्मृतः वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु १० द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो व
सुर्विभावसुः द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पु
रोजवः ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः १२ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः
अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः १३ स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः दोषस्य
शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला १४ वसोराङ्गिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ततो मनुश्चाक्षु
षोऽभूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः १५ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपं पंचयामोऽथ भूतानि

इत्यग्निभूरिति वृषसिंहस्ततः स्कन्दात विशाखादयः १४ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मा
णश्चाक्षुषो मनुरासीत १५ उषा भार्या यास्तपास्च यामो दिवसो जातः अतएव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रभ

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह सरूपेति १७ महान्ति मे कारणानि रुद्रस्य पार्षदाः प्रेता इव प्रत्येकं सर्वे जाताः
१८ अंगिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधा नाम पत्नी पितॄन् पुत्रत्वेऽकरोत् अथर्व स
ती चाथर्वांगिरसं नाम वेदम् १९ कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह कृशाश्व इति २० २१ सरूपा

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः १७ अजैकपादहि
र्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोराः प्रेतविनायकाः १८ प्रजापतेरंगिरसः स्वधा पत्नी
पितॄनथ अथर्वांगिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत्सती १९ कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत्
धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुं २० तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतंगी यामिनीति च पतंग्यसूत प
तगान् यामिनी शलभानथ २१ सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनं सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागा
ननेकशः २२ कृत्तिकादीनि नक्षत्राणींदोः पत्न्यस्तु भारत दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दि
तः पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये र्दिताः २३

र्णा विनतान्तरमकरणं २२ रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्यासामुपेक्षणाद्दुषितस्य दक्षस्य शापाद्यक्ष्मग्र
हार्दितः तथापि तासु न तत्सु नपत्योऽभूत् तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कलाप्रवल्लेभे न त्वपत्यानि कथंभूताः
क्षये कृष्णपक्षे र्दिताः खंडिताः सतीः पाक्षांतरे त्वये सर्वाः पुनः पूरिताः तेनैव वर्धिताः सती २३

श्री
भाग
ष
६

२४ २५ यत्सत्वेनसगामन्तायथायथंभुल्कमेणतास्रोवंशानाद्भ तिमेविन्याहिका २८ २३ सोरसाः स्वरसा

मृणुतामामिलोकानांमातृणांशंकराणिच अथकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत २४ अदि
तिर्दितिर्दनुःकाष्ठाअरिष्टासुरसाइला मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिःसरमातिमिः २५ तिमेर्या
दोगणाआसन्श्वापदाःसरमासुताः सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफानृप २६ ताम्रायाः
श्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः २७ इलायाभूरु
हाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः अरिष्टायास्तुगंधर्वाःकाष्ठायाद्विशफेतराः २८ सुतादनोरेकषष्टि
स्तेषांप्राधानिकान्शृणु द्विमूर्धाशंबरोरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः २९ अयोमुखःशंकुशिराःस्व
र्भानुःकपिलोरुणः पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोनुतापनः ३० धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचि
त्तिश्चदुर्जयः स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकिल ३१ वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्ना
हुषोबली वैश्वानरसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः ३२ उपदानवीहयशिरापुलोमाकालका
तथा ३३ उपदानवींहिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरांनृप पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः
३४ उपयेमेसभगवान्कश्यपोब्रह्मचोदितः ३५

याःपुत्राः २८ प्राधान

कान्मुख्यानष्टादशशृणु २९

३० ३१ ३२ वैश्वानरोदनोःपुत्रास्तस्यसुताः ३३ कःप्रजापतिःकश्यपउपयेमे दानवीपरिनयनेदृतः ३४

५४

तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचाः पुत्राजाताः तांश्च स्वर्गगतः सन्तो पितामहोऽजनोजयान् ३९ राहुर्ज्ये
ष्ठोयस्य ३० ३८ प्रसूयताऽजनयत ४९ भुविवर्तमाना ४० ततो विवस्वतः ४१ वर्षणयः कृता कृतता।

पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा ग्रहशालिनः तयोः षष्टिसहस्राणि यत्तन्नान्तो पितृः पिता ३१ ज
घानस्वर्गतोराजन्नेकरथ्वप्रियंकरः विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत ३६ राहुर्ज्येष्ठके।
तशतं ग्रहत्वे ये उपागताः प्रख्याताः श्च्यवनौ वंशो योऽदितेर्वेन्नुएवंशः यत्र नारायणो देवः स्वांशेनाव
तरद्विभुः ३७ विवस्वांस्त्वयं मार्तण्डाक्ष्टोय सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ३८
विवस्वतः प्राहुर्देवं संज्ञा समयत वैमनुं मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ३९ सैव भूत्वाथ वडः
वा नासत्यौ स्वः भुवि ४० छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवर
णं पतिं ४१ प्रयं यन्ता मातृकापत्नी तयोः चर्षणयः सुताः यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पि
ता ४२ एवं वनपत्नः पितृस्तं भग्गरत्नो भवा सुरा यो सौ त्वष्टा यक्षपतिं जज्ञे स विश्रुतं द्विजः ४३ व
भ्रुः तस्यानुजा भार्या रोचना नाम कन्यका सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ४४
तवंतः पश्चं तिकर्मतेन नित्यं दाप्रक्रः यत्रैव प्राप्तमात्र संधान विशेषेण मानुषी जाति स्थोपकल्पिता ता
या वस्करतिः पुरुषवेला विस्तरे मातयौत ४२ कपितं हरीमतिशोषः विहूतद्विजः शक्तितदनः ४३.४४

श्री
भाग
टी
३।

यथ यदा विमनेनात्ः वत्साते तत्वृहस्पतिनापरित्यक्तात्मनहाद्विषतां शत्रूणां भासितेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृ-
णवंतः ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे षष्ठोध्यायः ६ सप्तमे विश्वरूपोसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः गुरुणामपरित्य-
क्तैः पौरोहित्यमथाकरोत् कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरात्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः अक्रममपराधे १ सदे-

तेव विवरेत्सुराणां दैहिके द्विषतामपि विमतेन परित्यक्ता गुरुणांगिरसेन यत् ४५ इति श्रीभागव-
ते षष्ठस्कंधे षष्ठोध्यायः ६ राजोवाच कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः एतदाचक्ष्व।
भगवंशिष्याणामक्रमं गुरौ १ शुक उवाच इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः मरुद्भिर्वसु-
भी रुद्रैरादित्यैरृभुभिर्नृप २ विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्र-
ह्मवादिभिः ३ विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतगोरगैः निषेव्यमाणो मघवान्स्तूयमानश्च भारत ४
उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः पांडुरेणातपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा ५ युक्तश्चा-
न्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशं ६

ततो यदा संप्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनंदत् नाद्रियत तदा स आंगिरसस्ततो निर्गत्य स्वगृहं मायया विस-
ह्लालामलयः अनादरे हेतुमदं दर्शयति त्रैति विशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितः सतां पंथा येन सः २।
परिश्रितः परिवृतः ३ ४ आस्थाने सभायां सिंहासनेऽध्यासनं सिंहासनं तदाश्रितः ५ पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः

सतस्यार्थस्थितयापीतोभ्यासदृशिषातमशः

४

उत्थानादिनानभ्यनंदत ७ नोच्चचालासनप एव स्थितोपि किंचिन्न चलितवान ८ श्रीमदेनयाविक्रिया
नां विज्ञानजानन ९ प्रतिबुध्यानुस्मृत्य १० ममकृतं कर्माहो गृहाण यद्यस्मात दत्तबुद्धिनाः स्वमतिना
मया कापि कृतस्तिरस्कृतः ११ विबुधानां सामानिकानां देवानां मोक्षरोपदं १२ न तु सिंहासनस्थो राजा शक्र।

स्फटा परमाचार्यदेवानामात्मनभ्यवद् नाभ्यनंदत संज्ञामेषमन्यानासनादिभिः १३ वाचस्पतिं मु।
निवरं स्वगासनस्थनमस्कृतं नोच्चचालासनादितः प्रपत्रपि सभागतं १४ ततो निर्गौ मसदस्राक।
विर्गिरसः प्रभुः श्रायर्योसगृहं तत्स्तौ विहाय श्रीमद्विक्रियां १५ तं तिवप्रतिबुध्यं शोगुरुदेलन
मात्मनः गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना १६ अहो वतममासाधु कृतं वेदप्रबुद्धिना।
यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कापि कृतः १७ कोप्यद्दीतां दिलोलक्ष्मी त्रिविष्टपपतेरपि यथा दृष्मा
स्वंभावं तीतोय विबुधेश्वरः १८ ये पारमेष्ठ्यं पि बताम प्यतिनिष्ठनकं चन प्रसनिष्ठे हिति स्तूर्पधर्म
तेनपरं विदुः १९ तेषां कुपथ्यदेष्टृणां पततां तमसि ध्रुवं येश्रद्दधते वचस्ते वैमज्जंत्यपस्तवार २०

स्यानं नकार्यादि निहृद्धावद्दंति नजाद् यसतिन्द्धाभ्यं यिषण्णमासनं २१ कुपथ्यं दिशंतो निकुपथ्यदेष्टार।
स्तेषां वचः श्रपमयः सर्वेयेषां ते यथामज्जंति सवमज्जंतीनष्टत २२ ॥

मुगाधाणं गंभीराधिषणाण्यस्मात् निशादः शाक्षदीनः सन् १५ अधिकया आत्ममायया १६ गुरोः स्वकात्ता-
नो यावत्परीक्षमाणोपि नाधिगतस्तथाप्यसुः सन् १७ स्वतताविनउद्यताह्याः १८ निर्भिन्नान्यंगान्यूरवो बानि
शिरांसि ऊरवो बाहवश्च येषां १९ २० वो युष्माकं कृतं करणं महद्दभद्रं तदाह ब्रह्मिष्ठमतिनाभ्यनंदत

अथाहमसमाचार्यमगाधधिषणं द्विजं प्रसादयिष्ये निशठः शीर्ष्णा तच्चरणौ स्पृशन् १५ एवं चिंत-
यतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया १६ गुरोर्नाधिगा-
तः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः १७ तच्छ्रुत्वैवासुराः
सर्व आश्रित्यौशनसं मतं देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः १८ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णै-
र्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहेंद्रा नतकंधराः १९ तांस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्य भग-
वानात्मभूरजः कृपया परया देव उवाच परिसांत्वयन् २० ब्रह्मोवाच अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्य-
भद्रं वः कृतं महत् ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत २१ तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्यो वः
पराभवः प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः २२

नाभिनंदितवंतः २१ परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यदयं।
तस्यानयस्य संबंधी फलरूप आसीत् उक्तं च ब्रह्माणं फलसंपन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः आयांतं वीक्ष्य नो

निरीक्षमाणः सुरैः परिप्लुताक्षि सर्वमेव विगोऽहं तां रोदयेनां

३२

श्रीः

गुरुनिरस्कारमन्तरागदेवाप्रचयोपचयकारणमित्यस्य रहस्यं तेनाह मघवन्निति द्विषतःशत्रूल्कामंभा
गोवं गुरूमेवासेव्योपचितानउपचितनमेवाह आसदीवनगरूणीघुः २२ अमोघोमंत्रोयेषां अनुशि
दितानायोःशिष्याःयतोविप्रागोविद्दोगावश्वेश्वराअनुग्राहकाययांतेषामेवाभद्राणिनभवेन्यत्येषां न

मघवनद्विषतःपश्चप्रक्षीणानगुर्वतिक्रमात संप्रमुपचितान्भूयःकाव्यमाराध्यभक्तितः आ
ददीरत्रिलयनेममापिभृगुदेवताः २३ त्रिविष्टपं किंगणयंतिमोघमंत्राभृगूणामनुशिष्टिता
र्थाः नविश्वयोविदुगवीश्वराणांभवंनभद्राणितरेश्वराणां २४ नहिश्वरूपमजनाशुविशंतपवि
तंवाघ्रमथात्मवेनं समाजितोर्थानविधास्यतेवायदितिमिष्यनुनाश्वकर्म २५ शुकउवाच
नृणवमुदितारजन्यब्रह्मणविगतज्वराः ऊचिताघृ्युपवज्यपरिष्वज्येदमब्रुवन २६ देवाऊचुः
वयंतेनिशयःआमाआत्रमेभद्रमस्तुने कामःसंपद्यतांनातपित्र्णांममयोचितः २७ पुत्राणां
हिपरोधर्मःपितृशुश्रूषणंसतां अपिपुत्रवतांब्रह्मन्किमुतब्रह्मचारिणां २८ आचार्योब्रह्मणो
मूर्तिःपितामूर्तिःप्रजापतेः भ्राताभरुत्पतेर्मूर्तिर्माताशात्ताद्दितेस्तनुः २९
भवंतिः २४ ननस्ता दयानंदनमेव
भनतास्वकर्मोःस्वरपतपानं २५ उदितानउक्ताः २६ २७ २८ अनिष्ठोनांपितृणांवशंसाध्यमाहःआ

श्री
भाग
टी
३३

धर्मस्यात्मा मूर्तिरतिथिः स्वयं साक्षात् आत्मनः श्रीविष्णोः यद्वा तव तः स्वस्य सर्वभूतेष्वात्मदृष्टेः कृतत्वादि-
त्यर्थः २८ श्रेयसः पराभवप्रवर्तितः प्राप्तम् २९ संदेशमादेशं वृणीमहे इति ३० ननूपाध्यायत्वेन कनिष्ठस्य
मामभिवंदनं करिष्यथेति तच्च विगर्हितं तत्राह न गर्हयंतीति अर्थेषु प्रयोजनेषु निमित्तेषु यविष्ठानामभिवादनेन निंदं

दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयं अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः २८ तस्मा-
त्पितॄणामार्तानामार्तिं परपराभवं तपसापनयंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि २९ वृणीमहे त्वोपा-
ध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ३० न गर्हयंति ह्यर्थे-
षु यविष्ठांघ्र्यभिवादनं छंदोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन्वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं ३१ ऋषिः अभ्यर्थितः सुर-
गणैः पौरोहित्ये महातपाः स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ३२

ति किं च छंदोभ्यो मंत्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मंत्रेषु अतोऽस्मभ्यं मंत्रदातृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो
भविष्यसि यद्वा छंदोभ्यो मंत्रवेदाल्लिङ्गादन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति किं तु वेदाध्ययनमेव कारणं तस्मा-
त्त्वमपि वेदतत्त्वाभिज्ञत्वेन ज्येष्ठ इत्यर्थः ३१ ॥

३३

त्निदितमपीदं पुण्ययाज्ञाभङ्गभयेन करिष्यामीत्याह सार्धेनेति विगर्हितमिति विगर्हितं योयोऽहि-
तं धर्मशीलैर्धर्महेतुत्वात् किंच ब्रह्मवर्चउपव्ययं एवं सति इह ब्रह्मवर्चसस्य व्ययकरं प्रसाद्याव्योत
च माहृशोनाहं नीत्याह कथं विजिति तेषां शिष्याः शिवाण्याः सएव प्रमाण्यानाभावपर्वादिशिष्या।
स्वार्थं उच्यते ३५ ननु पौरादिभ्यो धनलाभाद्धर्मः सिद्धोतः स्यान्निर्धनस्य कुतो धर्मस्तत्र एव ते।

द्विजरूप उवाच विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययं कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचि-
तं प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः सएव स्वार्थं उच्यते ३५ अकिंचनानां हि धनं शिलोञ्छनं तेनेह निर्वर्ति-
तसाधुसत्क्रियः कथं विगर्ह्यं नु करोम्यपीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ३६ तथापि।
न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ३७ श्रीशुक उवा-
च तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ३८ सुरद्वि-
षां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ३९ यया गु-
प्तः सहस्राक्षो जिग्ये सुरचमूर्विभुः तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ४०

न लोकोऽभ्युपेक्षितवानाह अकिंचनानां शिलोञ्छनं हि धनं हे देवाः सम्यगुपेक्षितकणिशोपादानं शिलं हृ-
हार्दोपनतिवीह्यादेरूपादानमुञ्छनं इह शिष्यमेतेन निर्वर्तिताः साधूनां सत्क्रियाः येन ३६ किं यदे-
तस्मादर्थं न मल्पमेवाल्पमपि कर्म मपि करिष्यामीत्याह भवतामिति ३७ समाधिनोपरमो यमेन ३८ [illegible]

इति श्रीभावार्थे षष्ठस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकं । इंद्राय प्रोक्तवानेषा
गुप्तो दैत्यानथाजयत् त्रिलोक्याः संबंधिनीं श्रियं १।२।३ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वा
ंगयोः करयोश्च न्यासो येन नारायणमयं परं वर्म संनह्येत् धारयेत् ४ तत्राष्टाक्षरेण पादादिषु षट्न्यासः

इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ राजोवाच यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान्रिपुसै
निकान् क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियं १ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणा
त्मकं यथाततायिनः शत्रून्येन गुप्तोजयन्मृधे २ शुक उवाच वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेंद्रा
यानुपृच्छते नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ३ विश्वरूप उवाच धौतांघ्रिपाणिरा
चम्य सपवित्र उदङ्मुखः कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः नारायणमयं वर्म संन
ह्येद्भय आगते ४ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादी
नि विन्यसेत् ५ ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशा
क्षरविद्यया ६ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु

मादौ पादयोर्विन्यस्य ७ विपर्ययं यथा
भवत्येवं शिर आदि पादांतं वा विन्यसेत् उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ८ द्वादशाक्षरस्या
क्षराः प्रणवादियकारांतमिति प्रणवं संपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जन्यामारभ्य वामतर्जनीप

यं स्वमंगलीष्वपि ... सेत ७

४५

मंत्रोनरस्यास्समाद् न्यसेदिति ८ षकारणयोर्विश्लेषेण षडक्षराणि हृदयादिषु सेत मकारमस्त्रमुद्दिश्य
ध्यानात्तन्मकारात्मंत्रमःशस्त्रायफडिति सर्वदिग्बंधे विनिर्दिशेत ९ ध्येयमीश्वरं परमात्मानं ध्यायेत षट्शक्तिभि
रैश्वर्यादिभिर्भगवच्छब्दवाच्याभिः विद्याचतेजश्चतपश्चमूर्तिर्यस्य तमिमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणकवचाख्यं १०

न्यसेद्धृदयओंकारं विकारमनुमूर्धनि षकारंतुभ्रुवोर्मध्ये णकारंशिखयादिशेत ८ वेकारंनेत्र।
योर्युंज्यान्नकारंसर्वसंधिषु मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः सविसर्गंफडंतंतत्सर्वदिक्षुवि।
निर्दिशेत ९ ओंविष्णवेनमः आत्मानंपरमंध्यायेद्ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतं विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं
मंत्रमुदाहरेत १० ओंहरिर्विदध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे दरारिचर्मासिगदेषु।
चापपाशान्दधानोष्टगुणोष्टबाहुः ॥ जलेषुमांरक्षतुमत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्योवरुणस्यपाशा
त स्थलेषुमायावटुवामनोव्यात्त्रिविक्रमःखेवतुविश्वरूपः १२ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुः
पायान्नृसिंहोसुरयूथपारिः विमुंचतोयस्यमहाट्टहासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः १३

अष्टगुणोऽणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ यादसांगणाएववरुणस्यपाशास्तस्मात १२ अजवीवनेष्वाजिषु
खेसंग्रामोविग्रहस्तस्मादिषुवानेषुसंकलस्थानेषु १३ ॥

श्री
भाग
टी
३५

यसौ धर्मविहोवरादेमामधुनिरत्नानयनैरवयवत्रूपैः कल्पनेनेनिरूप्यते इति तया उक्तौ लाउ हृषीकेश
येन सः श्रुविक्रूदेषु गिरिशिखरेषु रामोनाम दग्धः ॥ ४ उग्रधर्मादिभि चारादिलक्षणो हासाङ्कुवान्तरो
वन दत्तो दत्तात्रेयः स योगात् योगभ्रंशात ॥ ५ पथ्थिये देवानां हेलनेन मस्कारकृतागमनेन स्याप्तु हृया

रत्नमोमाधुनियत्नकल्पः स्वदेहयोज्ञीनयधोवराहः रामो विकूदेषु विश्वासे सलक्ष्मणो
व्याह्वरतावज्ञो मामान ॥ ५ मामतुग्रधर्मादखिलात्ममारात्त्रारायणः पालनरक्षहासान दत्तस्व।
योगाद्दत्त योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबंधात ॥ ५ सनत्कुमारो वतु कामदेवाद्धय
शीर्षोमां पथि देवहेलनात देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनांतरात् कूर्मो हरिर्मा निरयादशेषात ॥ १९ प
त्वंतरिभंगवानपथ्याद्वन्द्वाद्भयादृषभो निर्जितात्मा यत्तश्च लोकादवताज्जनांताद्बलो गणा
त्क्रोधवशादहींद्रः ॥ १ द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाषंडगणात्प्रमादात कल्किक
लेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः ॥ १९ द्वात्रिंशदपराधत्रा
चंतस्यांतराहृदयहत्राछिद्रा
याज्ञारद्वः ॥ १९ लोकाज्जनापवादाद्यत्तः ननिनिमित्तोयशंतउपजातस्तास्माद्बलभद्रोऽवतात कृतांता।
दितिपादे कृतानात्कालाद्वात्र क्रोधवशात्सर्पाणां गणाद्दहींद्रः शेषः ॥ १ कालमलभूतात्कलेः
कल्किः धर्मावनाय धर्मरक्षणायोरुमहान्कृतोऽवतारो येन ॥ १९ ॥

दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रेश्च प्रदोषादिसंज्ञेषु रक्षाप्रार्थनं मां केशव इति त्रिभिः । प्रासंगवं संगवमभिव्याप्य १९ त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः श्रीमाधवो दोषप्रदोषे अर्धरात्रे ऽर्धरात्रपर्यन्ते । काले निशीथे वैकुण्ठपद्मनाभोऽवतु २० अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु प्रत्यूषे ईशः श्रीजनार्दनः श्री

मां केशवो गदया प्रातरव्याद्गोविन्द आसंगवमात्तवेणुः नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने विष्णुररीन्द्रपाणिः १९ देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो मां दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः २० श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः दामोदरोऽव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्तिः २१ चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि भ्रमत्समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तं दन्दग्धि दन्दग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः २२

दामोदरः प्रभाते श्रीविश्वेश्वरोऽनुसंध्यं प्रतिसंध्यं २१ युगान्तानलतिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तच्चक्रं । भगवता प्रयुक्तं सदरिसैन्यं दन्दग्धि अतिशयेन दहति तस्यायं स्वभाव एव न तु त्वत्प्रार्थनीयमित्यर्थः यद्वा दन्दग्धीति लोडर्थे मध्यमपुरुषः यद्वा त्वमेवंभूतं चक्रमिति संबोधनमुक्त्वा संबोध्य प्रार्थ्यते अतिशयेन दहति कक्षं तृणं २२

श्री
भाग
ती
२९

38

सुमेरु

स्यानेव नृस्पर्शो येषां तेन विस्फुलिंगाय स्मनस्माः संबोधनं देवादे त्वमजितस्यप्रियासि स्वच्छ मधुनस्यदासः
मृतः कूष्मांडादीन् छिंधि छिंधि भिंधि भिंधि संचूर्णय संचूर्णय स्त्रीभूर्णय सर्वेचवीक्षाति शीघ्र तनाय २३ हृदा
दैत्यदानवजन्मतयानतथानादीन् विद्रावय विग्रहान्नुत्सारानस्माः येऽन्येवचोरटष्टयत्नात २४ निगमाथाग

म

गदेषानिस्पर्शेन विस्फुलिंगेन छिंधि छिंधि भिंधि भिंधि नितप्रियासि कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूत
ग्रहान् चूर्णय चूर्णयाशीत २३ वेयानतथानस्मम यथेतमात पिशाचविग्रहदोभरदृष्टीन दैत्यद्वि
द्रावयक्रूरस्मभूतिनो भीमस्तनो रहृदयानि केपयत २४ वेनिगमथागसिवराविसेन्यमीशाप्रयु
क्तोममक्षिं छिंधि छिंधि चदेषिचमंभातवेदं क्रादयद्विषामयोनां द्रवपापवल्लघा २५ यत्रामयं
ग्रहेभ्यो भूत्केतभ्योन् भयपवता सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्यो ह्यामपवच २६ सर्वाण्येतानि म
गवान्नाममन्त्रणासकीर्तनात् प्रयांतुसंततं यस्मायोयेन श्रेयः प्रतीपकाः २७ ॥

यस्य देनिगमथमाः सिवराविन्मश्रेष्ठ त्वं ममारिसैन्यं छिंधि छिंधि शातं चेदाकराणि मंडलानि पस्मिन्दे
शातवेदं च मंत्रः शोनाः सवचवनां द्विषां चरष्टेषिक्रादय पापलघोचोग्रदृष्टीनां चवहेंभिंद्र २८ ययो
भ्यो भयमेहाभ्यः पापेभ्यः २९ श्रेयः प्रतीपकाः दृष्टायानकाः ३० ॥

२९

स्तोत्राणि हृद्दृश्यांतराद्विस्मामानि तै स्तोष्यते संस्तूयतेऽनिस्तोत्रस्तोमरूहे सोमयो वेदमूर्तिः सुपर्णो सि
गरुत्मानिति स्मृतेः पेकपद्यपाठे स्तोभागी तिहूरकालरागिण स्तोत्रस्तोमेनियावेसामाधारभूतरुरक
स्तोमः २८ नामापि चनूपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च लोकवृद्धादीन्यांत पार्षदभूषणाः।
पार्षदमुख्यान्त्वमांत २९ सत्वाः सत्वमूर्तामूर्तं येनत्सर्वं जगत ३० पेकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यातेषां ते
गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोमच्छंदोमयः प्रभुः रत्नपोषकल्लोभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ३१ सा।
र्वायज्योऽद्वे नामरूपयानायुधानिनः वृद्धीन्द्रियमनः प्राणात्मानं पार्षदभूषणाः ३२ यथा।
द्वि भगवान्नेव वस्तुतः सदसच्चयत समेनानेनतः सर्वं यानतनापामुपद्रवाः ३३ यथैकात्म्यानु।
भावानां विकल्परहितः स्वयं भूषणायुधलिंगाख्याधत्ते शक्तीः स्वमायया ३४ तेनैव सत्यमा
नेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ३५ विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः स।
मंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः प्रहापयंलोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ३६
मघो विकल्पो भेदलद्द्विनो पि ३७ सत्यमानेनसत्यभूतेनप्रमाणेन ३८ पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्य
ते विदिक्षु दिक्षु पातिमनुघंगः पुत्र नारसिंहः प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंह नाम गर्जनेन स्वतेजसा स्व।
रूपेण ग्रस्तानि समस्तानि दिग्गजपाशस्तनलवायुग्न्यादीनां तेजांसि प्रभावायेनसः ३९

श्री
भाग
टी
२२

...नः कवचितः २४ सोपि साध्वसाद्भयाद्विमुच्यते २५ न कुतश्चिद्भयं न भवेदेव २६ एतद्धि याश्च भाव
मिति द्वारा सेनादेर्मामिति साधैर्हिर्भिः मरुधन्वनि निरुदके देशे अनेन विद्यायाः हेतुना योगेनपेक्षितं।

मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकं विजेष्यसेंजसा येन दंशितोसुरयूथपान् ३१ एतद्धार
यमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते ३२ न कुतश्चिद्भ
यं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ३३ इमां विद्यां पु
रा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः योगधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि ३४ तस्योपरि विमानेन
गंधर्वपतिरेकदा ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३५ गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्य
वाक्शिराः स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वम
न्वगात् ३६ श्रीशुक उवाच य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते
सर्वतो भयात् ३७ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जि
त्य मृधेसुरान् ३८ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे अष्टमोध्यायः ८

दर्शिते ३४ यत्र द्विजस्य तस्य देहस्तत्र।
तस्योपरि ३५ स यस्मात्तत्रैव गगनान्न्यपतत् तदनंतरे गगनाभिः सह वालखिल्योपदेशात् तस्यास्थीनि
प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः स्वं धाम गंधर्वलोकं जगाम ३६ ३७ अधिगतः प्राप्तः सन् ३८ इति श्रीभावार्थे षष्ठे।

१३

तवमेविश्वरूपेतहतेशक्रेणकोपतः तथाचोक्तादितेहृत्रेभीतैर्देवैः हवैःस्तुतिः सोमस्यपीथंपानंयस्मि
त्रैवंस्तापीथं अत्रमनीमंत्रार्दं अत्रचविश्वरूपोवैत्वाष्ट्रःपुरोहितोदेवानामासीदित्याद्युक्तिरस्तुसंधेया १
तस्यास्यरूपतत्पानमाह नयाइतिहाभ्यां अत्यत्यकदंयथाभवतितथा सवितर्यदेवेभ्योहविर्भागंदद्या

शुकउवाच तस्यासन्विश्वरूपस्यशिरांसित्रीणिभारत सोमपीथंसुरापीथमन्नादमितिशुश्रु
म १ सवैबर्हिषिदेवेभ्योभागंप्रत्यक्षमुच्चकैः अवददस्यपितरोदेवाःसप्रश्रयंनृप २ सएवहि
ददौभागंपरोक्षमसुरान्प्रति यजमानोवहद्भागंमातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनंतस्यधर्मा
लीकंसुरेश्वरः आलक्ष्यतरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथंतुयत्तस्यशिरआसीत्क
पिंजलः कलविंकःसुरापीथमन्नादंयत्सतित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामंजलिनाजग्राहयदपीश्वरः
संवत्सरांतेतदघंभूतानांसविशुद्धये भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धाव्यभजद्धरिः ६

येदंअग्रयदस्मिन्सत्रेरवदत अवदेतःयस्यपितरोदेवास्सः १ असुरेभ्यस्तुपरोक्षंगुप्तंभागंददौ त
देवाह देवामनमानोःस्नावःस्वरूपास्तिभागंअवदत ३ ४ ५ संवत्सरांतंतदघंवोढुमिना संवत्सरांतेभू
तानांशाधीतः सम्भूतानांमध्येविशुद्धये लोकापवादपरिहाराय सर्वशक्तिरीश्वरोभूम्यादिभ्यस्त्वदा।

खंतृनः९
सिटक:२

...तः क

तेनैतदेव तुर्यभागं त्वा तस्य गर्तस्य पूरणं तेन वरेण यदि खातं पूरणं स्वत एव भविष्यति तदिदं गृहीत्वा।
मीत्येवं भाषावर्णेन जग्राहेत्यर्थः ईरिणमूषरमत एवोषरे ध्ययनादि निषिध्यते ७ छेदे सति पुनर्विरोहो
भवत्विति वरेण निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या पाकृष्टत्वात्त्रियासो न भक्ष्यः ८ शश्वत्कामवरेण यावत्प्रसवं गर्भानुपघाते नैव संभोगवरेणानत एव रजोदर्शने तत्संगादिनकार्यं ९ द्रव्यभूयोवरेण यस्मिन्द्रव्ये तीर्यादा।

भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ७ तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ८ शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते ९ द्रव्यभूयो वरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलं तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् १०

वापो मिश्रा भवेयुस्तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं स्यादिति वरेण यद्वा स्वस्यैव तत्फेनोद्गमादिना भूयस्त्ववरेण द्रव्यभूय इति पाठे प्ययमेवार्थः यद्वा द्रव्यभूयस्त्वं सोमादि।
हिकं द्रवतं तेन वरेण अस्य विभागस्य विस्पष्टरूपो वैनाथ्यं मस्यां फलावगते : तदिभागमाहृतस्याप्यहरति निराकरोतिकः क्षिपन् बुद्बुदादि जलादहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः यद्वा किं पंचलं पापं हरति गृहीतानि
तार्थः अयं च तस्मात्पापोनपवित्र्वादिस्मादि इत्यर्थः उक्तः पाठांतरे द्रविकिल्विषमिद्रापं १०॥

इंद्रायेंदुंदंतेशत्रूभ्येशत्रुममैनतदाहइंद्रशत्रोविवर्धस्वेति अत्रचेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्ततादहुव्रीहौप्रकृ।
त्यास्वरंपदमितिसूत्रेणः वहुव्रीहिलक्षणपमांइंद्रप्रतस्यशत्रुरभूत तद्रक्तंममता यदव्रवीत्स्वाहेंद्रश
त्रोवर्धस्वेति तस्मादस्येंद्रःशत्रुरभवदितितथाचपाणिन्याचार्यो मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनत
मर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति ॥ अल्पाहारायेपचमादिवाणा

दूतपुत्रस्तत्तत्स्वष्टाजुहावेंद्रायशत्रवि इंद्रशत्रोविवर्धस्वमाविरं जिहिविद्विषम ॥ अथाल्पाहा।
येपवनाशुष्किलोत्रोरदर्शनैः कृतांतेश्वलोकानांयुगांतसमयेयथा ॥ विष्वग्विवर्धमानंतमिषु
मात्रंदिनेदिने दग्धशैलप्रतीकाशंसंध्याभ्रानीकवर्चसं ॥ तप्तताम्रशिलाप्रख्यंमध्याह्नार्कोग्र
लोचनं ॥ दैदीप्यमानंत्रिशिखंस्फुलिंगाग्रोपरोदसी तप्तंतमव्रवंदंतेवबालपंतंपदमदीप ॥
दरीगम्भीरवक्त्रेणपिवंताचनभस्तले लिहंतंजिह्वयालोकांस्त्रस्ताभुवनत्रयं ॥

यैः ॥ तंदीर्घविश्वस्मालोकाद्दशदिशोविदुद्रुवुरितिपंचमेनान्वयः कथंभूतंविष्वक्समंततःइषुविद्रो।
पमानं प्रतिदिनंवर्धमानंदग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णंसंध्याभ्रानीकवद्दीप्तिर्यस्यतं ॥ तप्तता।
म्रवद्दीप्तिः प्रभामूर्तिश्चयस्यमध्याह्नार्कवदुग्रेलोचनेयस्य ॥ रोदसीआरोप्येवमर्थः ततःउतउच्चैःदं
तं ॥ दरीवद्गंभीरेणवक्त्रेणमहः तेभ्यमाणमित्यन्वयः कथंभूतेन नभस्तलंपिवताजस्रलाणिनिह्व

पतिदिशा मुक्तलवपदाका

प्रो
भाष
टी
२९

महतो विस्तीर्णरौद्रदंष्ट्रस्य यस्मिन् १७ वृत्रनाम निरुक्तिं वक्ति येनावृतास्त्रय इति नाम्ना मूर्तिर्यस्य तन्ममस्ते
न तथाच श्रुतिः स इमांल्लोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति १८ अप्रमेयं इति नवान् १९ ग्रस्ततेजो येषां
प्रत्येकं मन्तर्यामित्वेन त्रिभुवनस्य तेन व्याप्तमनस्कानामपि मनासंभवात् तत्रैव स्थितानां तद्वधुर्वरित्यर्थः २० २१

महतारौद्रदंष्ट्रेण जृंभमाणं मुहुर्मुहुः। वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश १७ येनावृ-
ता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः १८ तं निजघ्नुरभिद्रुत्य
सगणा विबुधर्षभाः स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः १९ ततस्ते विस्मिताः सर्वे वि
षण्णा ग्रस्ततेजसः प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः २० महाभयपरित्राणमन्यत्र नो भवे
दिति हरिमेव प्रपद्यन्ते सुराः शरणमातुराः २१ देवा ऊचुः वाय्वम्बराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मा
दयो ये वयमुद्विजन्तः हरामयस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः २२ ॥

वाय्वादीनि पंच महाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकास्तेषामधिपतयश्च ब्रह्मादयस्ततोऽर्वाचीना वयं च स-
र्वे यस्मै प्रतिकायकालायोद्विजन्तः संतो बलिं हरामः सोऽपि यस्माद्बिभेति ततः परमेश्वरादेव नो रक्षा।

तेनएवेत्यवधारणेनेदमाह प्रविश्यितेनिरहंकारं कृतद्दलक्ष्णमेवा कृतःप्रशांतेनागादिमूलेन
त्वकृतः स्वैनैवलाभेनपरिपूर्णकामं तत्त्वकृतः समग्रपापिपरिक्षेदक्षमं एवंभूते परमेश्वरे वि
नाःपरेयःशरणार्थं मुपसर्पतिसदिवालिशोऽतःयतोसौशुवोलांगुलेनपुच्छेनसमुद्रमतितितिा
तिमतितितेमिच्छतीत्यर्थः यथातेनसमुद्रतरणंनभवतितथानिरीश्वराश्रयणेनद्यसनार्णवतरणं

प्रविश्यितेतंपरिपूर्णकामंस्वेनैवलाभेनसमंप्रशांतं विनोपसर्पेत्यपरंदिवालिशःश्वलां
गुलेनातितितर्तिसिंधुं २२ यस्योरुशृंगेजगतींस्वनावंमनुर्यथावध्यनतारदुर्गं सएवनः
स्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्रातााश्रितान्वारिचरोपिनूनं २३ पुरास्वयंभूरपिसंयमाम्भस्युदीर्णवातो
र्मिरवैःकराले एकोरविन्दात्पतितस्ततारतस्माद्भयायेनसनोस्तुपारः २४
नभवतीतिभावः २२ महाभयेसएवरक्तकरतितद्दष्टमित्याह्लयस्येतित्यादिना यस्यमहाशृंगेजग
तीं पृथ्वीमेवस्वनावंवद्धा मनुःसत्यव्रतोयथावद्दुर्गसंकटंततार सएववारिचरोमत्स्यमूर्तिःनोस्मा
नत्वाश्रितान्नतः नूनेत्रातारस्मथति २३ संयमाम्भसिप्रलयोदके उदीर्णोत्कटतैर्वातैर्येद्धर्मयः
लोकांरवैःकरालेभयंकरे अरविन्दात्राभिकमलात्पतितप्रायःएकोऽसहायएवतस्माद्भयायेनतत्तार

श्री
भाग
टी
८

किंच वयं भवतैव सृष्टाः पालिताश्च वद्धशः अतस्त्वामेव शरणं व्रजामेत्याहुः यथकर्तेति त्रिभिः येनानु
गृहीताः संतो विश्वं सृजाम ननु पृथगेव सृष्टा येनान्यो युष्माकमनुग्राहकोस्ति तस्यादर्शनात्तमाहुः अ
स्मत्तः पुरः एवमेवांतर्यामितया समीहमानस्यापि यस्य लिंगं रूपं न पश्यामः तत्र हेतुः पृथक्पृथगीशा
त्माभिमानिनः २९ देवादिषु उपेंद्रपरशुराममत्स्यादितनुभिः कृतावतारः सत्वात्मसात्कृत्वा पाति च

यथकर ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वं वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम
लिंगं पृथगीशमानिनः २९ यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव कृताव
तारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ३० तमेव देवा वयमात्मदैवतं परं प्रधा
नं पुरुषं विश्वमन्यं व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ३१ शुक उवाच
इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठतां प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शंखचक्रगदाधरः ३२

आत्मभूतं दैवतं कुतो विश्वं विश्वात्मकं तथापि विकारं वारयंति अन्यं विश्वात्मकत्वे हेतुः परं
कारणं ननु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः प्रधानं पुरुषं च तदात्मकोपि सम्यगेवान्यः स्वा
नां नः शं विधास्यति ३१ प्रतीच्यां दिशि ह्रदि दिश्यभवदाविर्भूतस्तस्य तं पुरो हरिं ईक्षमाणा आह्लादिता
इव प्रायशो दंडवत्पतिताः संतः शनैरुत्थाय तत्रस्थं पुनरपि तुष्टुवुः ३२ ॥

१२

५०

40

कथंभूतं श्रीवत्सकौस्तुभौ विनास्त्वत्तुल्यैः षोडशभिः सवर्णादिभिः परिवृतः सेवितं उन्निद्रशारदंबु
रुहवदीक्षणं यस्य तं १। २। यत्ते वीर्यं स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः वयसे उततन्फ
लपरिच्छेदककलात्मनेपि नहि चानेकेषु देशेषु संशक्तिमंचक्रं येन एवंभूतैः प्रभावैः सुपुरुहू।

स्वात्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणं १। २।
दृष्ट्वा तमवनौ सर्वे ईक्षणाह्लादविक्लवाः दंडवत्पतिता राजञ्छनैरुत्थाय तुष्टुवुः २। देवा ऊ
चुः नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये २२ यत्ते ग
तीनां तिसृणामीशितुः परमं पदं नार्वाचीनो विसर्गस्य धाता वेदितुमर्हति २३

तस्मै भगवते नमस्ते २२ ननु मम गुणातीतं रूपं विहाय गुणोपाधिकं यत्ते वीर्यत्वादिकमिति वा
र्ण्यते तत्राहुः यत्ते वगुणत्रयस्येशितुर्नियंतुः त्रिगुणात्मिकानां तिसृणां गतीनां परमं पदं निर्गुण
स्वरूपं तद्विसर्गस्यार्वाचीनः इदानीतनः देहधाता वेदितुं नार्हति अतः केवलं तस्मै ते नमोस्तु २३

श्री भाग टी ४

मितात्तत्त्वाणि यथालिनमीयंते देवैर्गुणाः इति पयैरत्नष्यंतः सर्वोगमयेनतष्टुवुः भक्त्युद्रेकेणावरुध्यमा-
वाथयंतो दुर्ज्ञेयत्वं प्रपंचयंति भगवन्नित्यादिना परमंमंगलंशुद्धोधर्मोयस्मिन्नात्मयोगेनाद्युगेनयः सा-
माधिनिश्चितैकाग्र्यं तेन परिभावितः सम्यक्शीलितः परिस्फुटोयः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेनोद्घाटि-

ॐ नमस्तेस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममंगल परमक-
ल्याण परमकारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्रा-
जकैः परेणात्मयोगसमाधिना परिभावित परिस्फुट पारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वा-
रे चित्तेपावृते आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् २५ दुरवबोध इव तवायं वि-
हारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुण-
मगुणः सृजसि पासि हरसि २५

तेन तमोरूपं कपाटं यस्मिंस्तस्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृते प्रकटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे स्वयमेवोपलब्धम-
भिव्यक्तं यन्निजसुखं तेन तदनुभवरूपो भवान् २५ ननु केवलानुभवरूपत्वे मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं
तत्राहुः दुरवबोध इव तवायं विहारयोगः क्रीडायोगः यद्यस्मादशरणो निराश्रयः इदं विश्वमनवेक्षितो

स्माकं समवायो मेलनं साहाय्यं येन सः

दुर्ज्ञेयत्वात्तदाहुः अथ तत्रेति यथेदं देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवं भ
वान्स्वे स्वरूपे जीवरूपेण गुणविसर्गपतितः सन्फलमुपादत्त इति यद्वा समंजसमप्रच्युतं दर्शनं विज्ञप्ति
र्यस्य स भवान्स्वे स्वात्मन्युदासीनः साक्षितया वर्तत इति ३३ तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रा
कारमाहुः नहीति विरुध्यत इति विरोधः उभयं न विरुध्यत इत्यर्थः न ह्यन्यदृष्टान्तेन तत्र विकल्पो युज्यते
अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्याहुः भगवतीति अपरिमिता गुणगणा यस्य तस्मिन्नीश्वरे स्वतन्त्रे नावगाह्यमतर्क्यमाहा

अथ तत्र भवान्किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददा
ति आहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ३४ न हि विरोध उभ
यं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणा
भासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये
केवल एवात्ममायामन्तर्धाय को न्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ३५

सर्वं यस्य तस्मिन् विकल्प एवं वा एवं वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्थमेवेति तत्र प्रमाणाभासास्त
दनुग्राहकाः कुतर्काश्च अर्वाचीनास्तत्स्वरूपास्पर्शिनो ये विकल्पादयस्तेषु प्रसक्ता हेतवस्तैः कलिलं व्याकु
लमन्तःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य तेन वादिनां विवादस्यानवसरोऽगोचरो वै ननु अत्र मायामात्रमेतद्युक्तिं रुध्यते
तत्राहुः उपरतेति मायामयः संसारो यस्मिंस्तस्मिन्केवले आत्ममायां मध्ये निधाय को न्वर्थः कर्तृत्वादिरसम्भ
वति यदि वस्तुतः कर्तृत्वादिर्भवेन्नहि विरोधः स्यान्न तदस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति ३५

श्री
भाष
टी
पं

न्वगृहादिकं न तन्नन्मतिभेदेन तन्मायया नवयिस्फुरतीत्याह ॥ समाश्चविषमाश्च मतिर्येषां तेषां मतमुभि।
मायं सर्पादिविषयाधीर्येषां तेषां यथा रज्जुविंदत्तथा भाति यद्वा तमेवाविशेषं पृथक्पृथङ्मतिभेदेन
दर्शयति समविषमेति २५ तदेवं विशेषपरिच्छिन्नतिष्ठितं परमार्थरूपमाह ॥ स एव हि योनानारूप।

सविषममतीनां मतमेव सरसि यथा रज्जुविंदुः सर्पादिधियां २६
स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्का
रणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षितप
वपर्यवशेषितः ॥

णप्रतीतः वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः न तु तेजो
वपर्वोपलक्ष्यते सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवान्तर्यामित्वात जडत्वात्सुप्त्याध्यासेन जीवस्यापि जडा।
प्राय त्वात्तेन विनाः प्रकाशाद्यतिभावः पर्यवशेषितः नेतिनेत्यादिश्रुतिभिः २६

५२

अतस्त्वदङ्घ्रिरेव परमपुरुषार्थस्तस्माद्भवदङ्घ्रिर्न पर्यावर्त्त इत्यत्रेन यस्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः अथ ह वाव
ऽनपहृदि हे मधुमथन परमभागवतानां तेन व्यवहाराभीताऽनुसेवां कथमु ह वा विसृजेनीत्यन्वयः हि यस्मात्त्वा
र्थे पुरुषार्थे कुशला निपुणाः अतस्त्वामात्मानमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशून्या स्तद्देहतः तवा

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदेवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरत।
सुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकांतिनो भगवति सर्वभूतप्रि
यसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्म
प्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवां विसृजंति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ५० ॥

महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदपि लीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्यन्द-
मानमतिशयेन स्रवद्यदनवरतं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते अत एव
भगवति नितरां निरंतरं निर्वृतं च मनो येषां ते यत्र यस्यामनुसेवायां सत्यां ५०

यत्नेनविलापयंतित्रिभुवनेत्यादिनायावत्समाप्ति त्रिभुवनमात्मात्मरूपंभवनंचयस्यत्रिभुवनस्यात्माभ
वनंचेतिवा त्रयोविक्रमायस्यत्रीलोकात्र्यतीतितथा त्रयाणांलोकानांमनोहरोनुभावोयस्य एवंव
तयांसेवोप्याहुः तेषांमनुक्रमममयउपमकालोयंभवतीतिमत्वा देहेदयापदेवयथ्याटंकंटंदयथ्यंधूतवा
नस्मिएवमेनेनत्वाहमपिजरिद्युयदिमन्यसेदंतंयदीक्षसि ५१ यथामंतावत्वदीयानामस्माकमंतस्तापंश

त्रिभुवनमात्मभवनंत्रिविक्रमत्रिनयनत्रिलोकमनोहरानुभावतवैवविभूतयोदितिजदनुजादय
स्तेषामनुक्रमसमयोयंस्मितिसमाययासुरनरमृगामिश्रितजलचराकृतिभिर्यथाप।
गाथंदेदंदंस्थरदयथंएवमेनमपिभगावंत्नदिवाहंसुतंयदिमन्यसे ५१ अस्माकंतावकानांतव
नतानांनितांतमहतवचरणानलिनयुगलध्यानानवद्वहृदयनिगडानांस्वलिंगविवरणेना।
त्मसात्कृतानामनुकंप्यंकुर्वतिविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेनविगलितमधुरमुखरस
मृतकलयाचांतस्तापमनघार्हसिशमयितुं ५२

शमयितुमर्हसि तावकानां शिवचदेहेदेहपितः हेपिता
महतवचरणानलिनयुगलध्यानेनैवानुवद्धोहृदयेनिगडः शृंखलायेषां स्वलिंगविवरणेननिजमू
र्तिप्रकटनेनस्वीकृतानां केलाऽनुकम्पयाऽनुरंजितेसानुरागंचरुचिरंचशिशिरंचस्मितंतन्सहितेनाव
लोकनेन तथानकंप्ययैवविगलितोमधुरोमुखरसःपियावाक्तेवामृतकलातयाच ५२

किं वास्मदभिप्रायस्तथा ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्यत आहुः अथ यद्भगवंस्त्वत्तो वास्माभिरिदं किं॥
यान्वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यात् दृष्टान्तमाह यथा हिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो
न क्रियते तथा न वास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनेन कार्यमित्यर्थः अथ वेदेन गाम्भीर्यादिविशेषणानि अखिलज
गतामुत्पत्त्यादिषु निमित्ततायमानया हि मायया विनोदेश यस्मात्त एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्म

८

अथ यद्भगवंस्त्वत्तोऽस्माभिरखिलजगतामुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकल
जीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकाल।
देहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य सा
क्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिङ्गादिभिरिव हि
रण्यरेतसः ॥ ३९ ॥

स्वरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषाननुलिङ्ग्यानुभवतः कथं तेषामुपादानतयोपलम्भकतया।
उपादानत्वेनोपलम्भकतया निवा अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः साक्षित्वे हेतुः आका
शवन्निर्लिप्तशरीरस्वरूपं यस्य अलिप्तत्वे हेतुद्वयं साक्षात् परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनः प्रवृत्तम्

श्री भाव टी ४४

अतएव सर्वचराचरेश्वरं यत्कामेयस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः प्रापिताः तदस्माकं कार्यं स्वयमेवो
पकल्पयसम्पादयेति चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्यच्छायां विविधैर्वृजिनैर्यः संसारपरिश्रमः ता
स्योपशमनीमुपसन्नानां प्राप्तानां ४४ एवं भक्तैस्तत्कर्षात्केनत्कामशंका माभूदिति स्वकामं कथ
यति अथोनंतरमेव ४५ श्रीचरणयुगलाय पुनः प्रणमति हंसाय शुद्धाय हृदये आविर्भवते नमः शुद्ध

अतएव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविध
वृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ४४ अथोईश जहि
त्वाष्ट्रं ग्रसंतं भुवनत्रयं ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ४५ हंसाय दह्रनिलयाय
निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय सत्संग्रहाय भवपांथनिजाश्रमाप्तावंते परी
ष्टगतये हरये नमस्ते ४६ ॥

त्वेदेनवः दह्रनिलयाय हृदाकाशकेताय निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे कृष्णाय सदानंदरूपाय
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति निरुक्तेः प्राप्ति
हरत्वेदेनवः मृष्टं शुद्धं कविकरं यशो यस्य निरुपक्रमायाः आदिशून्याय सद्भिः संगृह्यते इति सत्संग्रहाय भवपा
न्थः भवरूपे पथि वर्तमानः तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्यां संसारस्यांते परीष्टा सर्वतः इ

ष्वभिनंदितः संतोषितः ४७ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तस्य विद्यया तात्पर्येण आत्मन ऐश्वर्यस्य संस्मारितत्वात् स्मृति
र्यया न हि विरोधः अर्थामित्यादिना कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वोक्तेर्भक्तिश्च यया भवति ४८ अयं दुर्भाव
त्रिस्यादितिभक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनंदति किमिति ४९ नटुक्तं देवैः स्वयं तु उपकल्पयाः स्मा कमि
त्यादि तत्संपादनं कृपालोर्मे मा तु चितमित्याशयेनाह न वेदेति द्वाभ्यां गुणेषु विषयेषु वस्तुदर्शी तानिच्छ…

शुक उवाच एवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनंदितः
श्रीभगवानुवाच प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया म
यि ४८ किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः मय्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तो वांछति तत्त्ववित् ४९
न वेद कृपणः श्रेयः आत्मनो गुणवस्तुदृक् तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविधः ५० स्वयं निः
श्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि न राति रोगिणोऽपथ्यं वांछतोऽपि भिषक्तमः ५१ मघवन्यात भद्रं वो
दध्यंचमृषिसत्तमं विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरं ५२ स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म नि
ष्कलं यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् ५३

भावद्भेदिनौ विद्यामिति निशुम्भासकामसचाव्रवीत् कर्मणप्रवर्षितो गाहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतं तयोर्नि
र्गतयोगत्य शक्र प्रागत्य तं मुनिं उवाच भिषजो विद्यां मावदीः यदि नो मुने यदि मदाज्ञामुल्लंघ्य ब्रवीषि सद्य
स्ते शिरश्छिंद्यामि स्वर्गते देवे सुकामयमानौ दधीचिः इन्द्रात्तेन भयेन नासत्यावूचतुर्द्विजं तन्मुखाद्विद्या
दिनं श्रुत्वा नासत्यावूचतुः पुनः यदा तव शिरश्छित्वा पूर्वमस्य स्वमस्तकं संधास्यावस्ततो नूद्दिनेन विद्यावतो।
द्विज तौ शिरश्छिद्रेण सच्छिन्ने पुनः संधाय मस्तकं निजं तद्दक्षिणां दत्वा गामिष्या वीर्यस्यागते एतच्छ्रुत्वा
यद्योर्वीर्वेदध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्या च सत्कृतो सत्यसंधो कितवेति तस्यायमर्थः दध्यङ्गि

निशाम्याथर्वणं दत्तं प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्ययोः दध्यं च समपागाम्यतमूचतर्यथास्थितौ ५४ दध्यङ्ङा
थर्वणस्त्वष्ट्रे वर्ममभेद्यं महात्मकं विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ५५

फलं प्रदुष्टं ब्रह्माधिगतः त्वान्तवान्मादांततेरेतन्निलयांकृतं भवति यतंततं प्रवर्ग्यं चाधिगतो त्वान्तवान्निरर्थः
वतोऽश्विभ्यां प्रादादित्यन्तरस्यानुषंगः उपदिशेमेत्यर्थः कथंभूतं ब्रह्म यदेह अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरो
नाम प्रसिद्धं तयोरमरत्वं जीवन्मुक्तत्वं चयात् तथा च श्रुतिः अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ५४ महा
त्मकं वर्मभेद्यं नारायणकवचमधिगतवानिति पूर्वस्यानुषंगः तच्च त्वष्ट्रे यद्यस्मात्त्वष्टुः प्रादात् किं तत् यत्त्वष्टा वि
श्वरूपाय पुत्राय प्रादात् कीदृशं यत्तं ततो विश्वरूपाद्धारितवानसि तदेवं विद्यया सारं गतं तयाचक्ष्मि।

ननु स्वदेहं कथं दास्यति तत्राह युष्मभ्यमंगान्यश्विभ्यां निर्याचितः संदास्यति यतो धर्मज्ञो विशेषितो ऽश्विभ्यां शि-
क्षितत्वाद्दास्यति अश्विभ्यां तस्य देवेन तत्त्वदर्शितत्वं तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्य-
तीति शेषः येन भवान् वृत्रस्य शिरो हर्ता दधीच्यस्थिस्थितेन मत्तेजसोपबृंहितः सन् ५९ तेजस्त्रास्त्राणि चायुधानि च
सम्पदस्तव भूयः प्राप्स्यथ मदाकार्यत्रिभुवनग्रासी सपवासान्हन्याद्दिनिशेकारुग्णच्छिन्नास्मत्साद ममयांस्म

युष्मभ्यं याचितो ऽश्विभ्यां धर्मज्ञो ऽंगानि दास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः येन वृत्रशि-
रो हर्ता मत्तेज उपबृंहितः ५९ तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसं-
ति च मत्परान् ६० इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ शुक उवाच इंद्रमेवं समादिश्य भ-
गवान्विश्वभावनः पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवांतर्दधे हरिः १ तथाभियाचितो देवैरृषिराथर्वणो
महान् मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत २ अपि वृंदारका यूयं न जानीथ शरीरिणां संस्था-
यां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ३

केपि न दित्सन्ति अतो युष्माकं भद्रमेवेति ६० इति श्रीभागवतार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ दशमे केशवा-
दिष्टदध्यङ्ङस्थिजवज्रधृत् इन्द्रो युद्ध्यन्नहत्वेनासासुरेणासुनिर्जरः १ मोदमान एव तन्मुखाद् हमेष्यो न क-
म्पमाचतान् इवोवाचाङ्मीतिहाभ्यां २ हे वृन्दारका अपि किं संस्थायां मृत्यौ योऽभिद्रोहो दुःखं तत्तज्ज्ञा-

४६

आत्मा देहः वयं जानीम एव किं त्वस्थीनि विस्मरस्मन्मुखेन याचते इति चेत्तत्राह याचते विष्णवेपि दातुं कउ त्सहेत ८ पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषां ९ याचको यदि वेद तर्हि न याचेत यदीश्वरो दानसम र्थस्तेन हि नेति नाह अतो यथा न वयं संकटं वयं स्वार्थपरा न जानीमः एवं प्रत्याचक्षाणस्त्वमप्यजानन्।

जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः कउत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ८ देवा ऊचुः किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन्पुंसां भूतानुकंपिनां भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणां ९ ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंकटं यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः १० ऋषिरुवाच धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः एष वः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहं ११ यो ध्रुवे। णात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि १२ एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति १३ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभंगुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः १४

संकटं न जानासीति भावः १० मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः मां त्यजंतं त्यक्ष्यंतमात्मानं देहं ११। अध्रुवेणात्मना देहेन हे नाथाः १२ भूतानां शोचति हृष्यति यश्चात्मा स्वयं तस्य यो धर्मः एतावा नेवाव्ययस्त्वर्थः १३ पारक्यैः श्वसृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैः आत्मोपयोगशून्यैः स्वं वित्तं ज्ञातयः पुत्राद।

योविप्रदोदेहदानेतोपकर्योहितियत ॥ ८ ॥

कृतंस्वस्त्ययनंतेनिश्चयोयेनात्मानंदेवकं सत्रयन्त्रेकीकृतंवत्सलंतंजहौ ॥ यताश्वतादयोयेनततंपश्यतो॥
नितया ध्वस्तानिगतानिवंधनानियस्य ॥ १२ ॥ अथैंद्रोषोभतेसन्नरेणान्वयः मुनेःसुक्तिभिरस्थिभिर्निर्मि॥

शुकउवाच एवंकृतस्वस्त्ययनोदध्यङ्गाथर्वणस्तदा परेभगवतिब्रह्मण्यात्मानंसत्रयजहौ ॥ यता
त्मासमनोबुद्धिसत्वरंध्वस्तबंधनः आस्थितःपरमंयोगंनदेहंबुबुधेगतं ॥ १२ ॥ अथेन्द्रोवज्रमुद्यम्यनिर्मि
तंविश्वकर्मणा मुनेःसुक्तिभिरुत्सिक्तोभगवत्तेजसान्वितः ॥ १३ ॥ वृतोदेवगणैःसर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशो
भत स्तूयमानोमुनिगणैःत्रैलोक्यंहर्षयन्निव ॥ १४ ॥ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः पर्यस्त
मोजसाराजन्क्रुद्धोरुद्रइवान्तकं ॥ १५ ॥ ततःसुराणामसुरैरणःपरमदारुण त्रेतामुखेनर्मदायामभ
वत्प्रथमेयुगे ॥ १६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांपितृवह्निभिः मरुद्भिरृभुभिःसाध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्प
तिं ॥ १७ ॥ दृष्ट्वावज्रधरंशक्रंरोचमानंश्रियासुया नामृष्यन्नसुराराजन्मृधेवृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥ नमुचिः
शंवरोनर्वापद्विमूर्धाऋषभोसुरः हयग्रीवःशंकुशिराविप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥ पुलोमावृषपर्वाच प्र
हेतिर्हेतिरुत्कलः दैतेयादानवायक्षारक्षांसिचसहस्रशः ॥ २० ॥

तेउत्सिक्तकूर्जितः मुनिःशक्तिभिर्निवाचादः ॥ १४ ॥ असुरानीकानांयूथपैःपर्यस्तंपरिवृतं ॥ १५ ॥ रणःसं
ग्रामःप्रथमेचतुर्युगेत्रेतायुगस्यमुखेआरंभे ॥ १६ ॥ नामृष्यन्नासहन्त ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्री भाग टी ९

47

२१ २२ २३ शातकौम्भवन्नर्दस्यालोहकंटकमंचिता भुसंशीसर्वतोलोहकंटकानककमोत्रनेनाभि
धारय पृथेवो मूलप्रदेशः एकस्य मूलदेमनन्तस्कंलग्नाः परस्परं वोयथा भवति तथा नभःस्थैः
चैनैः ज्योतीषीस्पनेननतेषां तदग्राभिः सूचिता २४ तामेवाहूननेति शाखाणां चयानिवर्षाणिते।

सुमालिमालिप्रभवोः कान्तेस्वरपरिच्छदाः प्रतिषिध्यंदूसेनाग्रंमत्तोरपितृग्रासदं २१
सुभर्दयत्र संभ्रान्ताः सिंहनादेनतुर्मदाः गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोरणैः २२
शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः सर्वतो वाकिरंत्यास्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् २३
नतेरूपंतसंछन्नाः शरजालैः समन्ततः पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीवनभोघनैः २४
नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघाह्यासेदुः सुरसैनिकान् छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा २५
अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृंगैः द्रुमोपलैः अभ्यवर्षन्सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत्
२६ तानक्षतान्स्वस्तिमतो निशाम्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रि-
शृंगैरविक्षतांस्त्रसुरेन्द्रसैनिकान् २७

घामोघानामेढःनपाघः सिद्धपथे आकाशे २५ क्षीणा
शस्त्राणां शस्त्राणां चौघा येषां गिरिशृंगैः द्रुमैरुपलैश्च २६ तानिन्द्रसैनिकान् अस्त्राणां शस्त्रा-
णां च पूगैः समूहैः रक्षितान् तानक्षतान्स्वस्तिमतः सुखिनः द्रुमादिभिश्चाविक्षतान्निशाम्य दृष्ट्वा।

कृतास्त्राः कृतास्त्राः पुनः पुनः कृतास्त्राः कृतास्त्रो कृतास्त्रो येषां ते पूर्वदेवगणेषु कृतबलीकृतयशसः कल्याणरूपाः कृतास्त्राः कृतप्रभावा
वीर्ययामदर्प्पे सोमकर्णे न भवति नन्दन ९० हतो पुत्रे दर्पो येषां ते श्रान्तः परैर्गृहीतः सारो धैर्यं येषां ते तेषिम
सिद्धाश्रपि ते हेम्याण्व तेऽस्मत्सापो नकृतं आजिमुखे युद्धारंभे पतितविस्मयपलायनाय मन्दे वधः यतोऽ

सर्वे प्रयाताः प्रभवन्ति योधाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः कृतानुकृत्य पुरुषा मदन्ता दर्पे प्रभु
क्षारूपली भूत्वा वा ९८ ते स्म प्रयाताः वितथे निरीक्ष्य दर्पाव भक्ताद् हतपुत्रदर्पाः पलायमाना निश्च
विस्मयपतिमन्तमेव पुरा ननु मारा ९९ ह्रतो स्वरांस्तानुगामनन्तवीर्य प्रधावतः प्रेक्ष्य च भावयन्त
पलायिते प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीर्यः १०० कालोपपन्नान् हतवीरान् मनस्विनाम्ब वाच
वाचं पुरुषप्रवीरः हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन् मयाः नर्वन्तु शं सन्तो मम पुत्रवधम् १०१ ज्ञानस्य मूल
मूढं वधः सर्वतः प्रतिक्रियायस्य च नेह कर्माः लोको यथार्थ तनोयदि ... मम नहूणो
नपुकं १०२

ताव भक्ताः ९९ प्रधावतः पलायमानान्मे स्याताव तीव्रेण भयेन पलायितं भग्नं बलं सैन्यं तच्च।
प्रेक्ष्य पतत्रस्यमाणं च भाषे ९० तदेव विशिनष्टि कालोपपन्नान्मरणे ... विनो मनस्विनां हविरादेमय।
हे प्रत्वं केचां वाचं प्रत्युत्तरेण ११ ततो मृत्योरितस्ततो लोकः स्वर्गोऽस्य यदि स्यात् तदपि श्रमं मृत्युं प्रकुसमीवी

पत्रा

नाम

रा:

श्री
भाग
टी
ष६

वृत्रसंस्थारणेयाकलेवरं नसाद्रितियन्नपकोमरुतः वीरशायेरणभूमावनिहतोऽपरास्तुखेः संसा
द्याद्रितियन्सचैकः नौद्वाविद्दशाद्देसमतोमरुतः तथावस्यतिः इविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ
परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखोहतः इति ३३ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेदशमोऽध्यायः १० एकादशे

द्वौसस्मताविहमृत्युरुगायौयवृत्रसंस्थारणायाजितासुः कलेवरंयोगरतोविजत्यायदग्रणीर्वी
रशयेनिहतः ३३ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेदशमोऽध्यायः १० शुकउवाच तएवंशंसतो
धर्मंवचःक्षत्रचेतसः नैवागृह्णन्भयत्रस्ताः पलायनपरानृप १ विशीर्यमाणांपृतनामा
सुरीमसुरर्षभः कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् २ दृष्ट्वातप्यतसंक्रुद्ध इंद्र
शत्रुरमर्षितः तान्निवार्यौजसाराजन्निर्भर्त्स्येदमुवाचह ३ किंवउच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो
हतैः नहिभीतवधः श्लाघ्योनस्वर्ग्यः शूरमानिनां ४

यदिवः प्रधनेश्रद्धा   वश्रिणाभक्तिमानवलोटका।

स्मिन्वाचानुवर्तिनाः शूसतः कथयतः पश्युर्वचः १ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः काल्यमा
नांविद्राव्यमाणां २ प्रमथितोऽमद्दमानः तांस्त्रिदशांस्त्रिवार्यनिर्भर्त्स्यचेदंवक्ष्यमाणमुवाच ३ नतदा
हृदागांमातन्नच्युतैः पुरीषप्रायैः प्रथमांनपाठदेवानांसंबोधनं पृष्ठतोहतैः दैत्यैः किंनकिंवि

तवैवाङ्गतश्रीति ५

५८

48

प्रथाने संग्रामे सारथ्ये रंहेन्द्वलूकाः त्वद्धाः माइं द्वरणमात्रं मेग्रथे निष्ठूत नचेदिह लोकभोगेस्पृहास्ति ५ स
रगणान्विष्ट समदान प्राणोवलेयस्य येन विचेतनो बभूवुः ६ हुंकारस्य विस्फोटनेन नादेन ७ उपनेमूलं

यदिवः प्रथने महासारं वाल्वलूकाद्यदि ग्रथेनिष्ठूतमात्रं मेन चेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा ५ एवं स्वरगण
कुहोभीषयन्नपुष्पाणि विष्ठून् अनन्तमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ६ तेन देवगणाः सर्वे हुं
कारविस्फोटनेनैव निपेतुर्मूर्छिता भूमौ यथैवाशनिताडिताः ७ समदर्पज्ज्वालसैन्यमानारं नि
मीलिताक्षो रणसंग्रहमदः गोकर्णपयन्नुग्रनमूलकोजमालालंवनं यूथपतिर्यथोन्मदः ८ विलो
क्यनं वनं यथा ज्यमर्षितः स्वशत्रवेभिद्रवते महागदां विलेपनामापतती सहरुः सदानग्राहवामेन
करेण लीलया ९ ससंद्रुशत्रुः कपितो भृशं तया महेन्द्रवाहं गदयो रुविक्रमः जघान कुंभस्थ
लउन्नदन्मृपेतन्कमेस्सर्वे समपतन्यनूप १० ऐरावतो हत्र गदाभिमृष्टो विघूर्णितो द्रिः कुलिशा
हतो यथा अपासरद्भिन्नमुखः सहेन्द्रो मुंचन्नसृक्सप्तमथन्नसृग्धार्तः ११

येन कालेनलालांवनं उद्दतो महेयस्य यूथपतिर्गजो यथामर्दयति १ १ १ समपतन्तः प्रमाणांदे

६

श्री
भाग
टी
पं

49

सत्रोऽश्वमेधो वाद्यायस्य तस्मेन प्रायुंक्त अमृतस्यंदीग्रमतस्यावीयः करस्तेनाभिमर्शः तेनवीतव्य।
थोगतं ऽऽः खद्वतो वाद्योयस्य दस्यमतथाभूतो वलस्थो १२ स वृत्रः देवनृपेंद्र आह्वकाम्यया युद्धे ऽव
वस्थिते भ्रातृद्रणं भ्रातरं विश्वरूपं हतवंतं नृशंसं क्रूरं तदेवाह। पापं तस्य कर्म स्मरन् १३ योवृत्ता

तस्तत्र वाद्याय विषमत्वे तस्मे प्रायुक्त भूयः मगद्रामहात्मा इंद्रोऽमृतस्यंदिकराभिमर्शेवीतव्यथः।
तनवाद्योभितस्थे १२ संतंनृपेंद्राह्वकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य स्मरंश्चतत्क
र्मनृशंसमंह्नः शोकेनमोहेनदृसंजगाद १३ वृत्र उवाच दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो रिपुर्योब्रह्म
हागुरुहाभ्रातृहाच दिष्ट्यानृणोऽद्याहमसत्तमत्वयामच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाविरात् १४ योनो।
ग्रजस्यात्मविदोद्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य विस्रभ्यखड्गेनशिरांस्यवृश्चत्पशोरिवाकरु
णः स्वर्गकामः १५ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितंत्वां स्वकर्मणापुरुषादैश्चगर्ह्यं कृच्छ्रेणमच्छू
लविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदंतिगृध्राः १६
हाग्रात्मणं हतवान्विशेषतः
त्वमूर्तंममवभ्रातरं स
भवान्नयत्रतः समवस्थितः एतद्दिष्ट्याभद्रंजातंदिष्ट्योऽनृणः यमांसार्थे हेमसत्तम ममच्छूलेननिर्भिन्नदृष
त्वत्से हृतहृदयं यस्य तेनतयानिमित्तभूतेनायाचिरादेवभ्रातुरनृणोहंसोऽपनच्चदिष्ट्या १४ स्वर्गा।
कामोयोभवान् अस्मत् स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोरिवेति वा १५ तंत्वांमस्पृष्टवह्निमदगृधदेहंसमा।

विकृतेमानसामिष्टवविताभानतवीनदृष्टाः १५

ते

५९

अन्येपियेप्रताडिताः तानां नृशंसमवमत्यउग्रनात्ताः मैनोयदिप्रवर्त्तितैः भूतनाथान्भैरवादीन्प्रसामि क
थं भूतैर्विषाततैनीलगीकृतंपन्नमविशूलतेनविभिन्नोगलोयेषांतैः १७ अथोग्रवदोरमोऽरूपदिमवा।
नैवसमसिरोदमोदरिष्यति तत्रतथामति अनृणोविमुक्तकर्मबंधः सन भूतेभ्योवलिंदत्वाविधाय मा।
नसिकांपादरजः प्रयत्नसोधीराणांपदंप्राप्स्यामि १८ जीवितादपिमन्येवसमाभिमतःस्वायायेताद स
अन्येत्वयेतेहनृशंसमेतायुष्ययनात्स्नापूरितमलं तैर्भूतनाथान्सगणान्विषाततविशूलनिर्भिन्न
गलैर्येनामि १७ अथोदरैमैकलिशोनवीरहनोप्रमध्येवशिरोयदीह तत्रानृणोभूतवलिंविधाय
मनस्विनेपादरजः प्रयत्स्ये १८ सरेशाकस्माद्वदितोपिवक्तुंपरः स्थितेवैरिणिमप्यमोचं मासंशयिष्टा
नतदेववक्तुंसाध्विफलेकृपणार्थवयाक्ना १९ नत्वेषवक्तुंत्वपाकृतेजसादरैर्दधीवसपसाते।
तितः तेनैवशत्रुंजहिविमृथ्यंविलोपतोदविजयः श्रीर्गुणास्त्वतः २० अदृसमाधायमतोपथा
हसंकर्षणास्त्वचरणारविंदे तदङ्गुरंहोन्मूलितग्रामपाणोगतिंमुनेयोस्मपविद्धलोकः २१
रेपोति तदिनोपिनप्रतिपन्निगादेववविफलोयास्यतीति संशयंमाकार्षीः कृपणादर्थःप्रयोजनंयस्याः
सायाज्ञायथातिष्फलातथानस्यात २२ अमोघवैरूतेवदलेशोनसादयति तत्किति तेजितस्तीदृणोक
तः शत्रुं मांजहि विमृतनायचिनःशेपितः २३ हूतनेनमयोग्रासादिम्यपिसमासंशोयिष्टारस्माहारमितिः
संकर्षणोमत्वानिर्येघाहतथ्यातदीयचरणारविंदेमनः समाधायमवेयोगिनोगतिमद्धयास्यामितवचन्ना

श्री
भाग
टी
५

नहि भगवान्संकर्षणः स्वभृत्याय महत्मेव स्वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्टेत्याह पुंसामिति।
स्वर्गभूमौ रसातले च याः संपदः ताः किल निश्चितं न राति न ददाति न च ददतः यत याभ्यः द्वेषादयः भवंति
२२ नहि स्वभक्तस्य किं विधत्ते नत्याह त्रैवर्गिकेति धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते ततस्मा।
यासौ परमादेवानुमेयः नतु संपद्यो दित्स्या अतः स्वस्य भगवत्प्रसादाभावान वसंपद्येहमविघ्नंतीति भावः

पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायां न राति यद्द्वेष उद्वेग आधिर्मदः
कलिर्व्यसनं संप्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ततो।
नुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोकिंचनगोचरोन्यैः २३ अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवि
तास्मि भूयः मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः २४ न नाकपृष्ठं न च।
पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समंजस त्वा विरहय्य कांक्षे २५

२३ एवमिंद्रायस्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते अहमिति तव पादावेवैकं मूलमाश्रयो येषां ते।
षां दासानामनुदासः भूयो भविष्यामि भवेयं असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः स्मरतु वा
गपि तानेव कीर्तयतु कायस्तवैव कर्म करोतु २४ ननु किं दास्येन तत्फलं महाफलानि दास्यामीत्यत आह।
नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समंजस निखिलसौभाग्यनिधे त्वां विरहय्य न कांक्षे।

श्री
टी
५०

50

तर्हि किमिच्छसि तत्राह अजातपक्षाः खगाः एकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा वत्सतरा वालवत्साः स्तन्यं यथा च व्युषितं दूरदेशं गतं प्रियं कामे विषण्णा प्रिया तथा मे मन त्वां पश्यति पीडितं कर्मभिर्वद्धं च कामादिभिः विषण्णं च त्वां दिदृक्षते मे इच्छामि त्वन्नीमर्यः २६ उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेषु च सख्यं भूयात् त्वन्मायया देहा।

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्त्ताः प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोरविंन्दाक्ष दिदृक्षते त्वां २६ ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः त्वन्मायया आत्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् २७ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ऋषिरुवाच एवं जिहासुर्नृपदेहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः शूलं प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेंद्रं यथा। महापुरुषं कैटभोऽप्सु १ ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसासुरेंद्रः क्षिप्त्वा महेंद्राय। विनद्य वीरो हतोसि पापेति रुषा जगाद २

दिषु आसक्तचित्तस्य भूयोपि तेषु आसक्तिर्मा भूयात् २७ इति श्रीभावार्थे षष्ठस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ द्वादशे निर्विषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु महेंद्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध वर्ण्यते महापुरुषं श्रीविष्णुं अप्सु प्रलयोदके १ युगांताग्निवत्कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् आविध्य भ्रामयित्वा २

श्री
भाग
टी
५१

नन्वेवमापतन्तं नागाल्लीढं विचलन्तं विभ्रमन्तं गृहाण उल्कावृत्रहोल्कं न तु तु उष्ट्रवंशशतपर्वो नियम्य तेन उपारा
णोवामकिं तस्य भोगोदेहसदाकारं ३ हतोकपोलप्रान्ते समेरेभसमवत्तेव ४ ५ पुनस्तमाह वृत्रोदे
हे रेरेद्र ९ सदा तत्र यो नेव किं तत्र कृतजिज्जयः एकत्र चक्रवच्चित्रं वै यदा कृतविदपि पुरुषस्तां सदा तत्र यो ने

तृणवापतनं विचलन्द्रहोल्कं वक्रितरीढ्यतु उष्ट्रत्यमजातविक्लवः वज्रेण वज्री शतपर्वणा छिन्द
न्नचलमस्योरगराजभोगं ३ छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रं हनौ ततो इन्द्रा
मघवामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ४ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत् सुरासुराश्चारणसिद्ध
संघाः अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हाहेति विचुक्रुशुर्भृशं ५ इन्द्रो न वज्रं जगृहे विल
ज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ६
युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनां विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्व
ज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनं ७ लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे द्विजा इव शिचा बद्धाः स
व किं तेक ईवकदाचिदिदेवे यर्थः परोदे कालश्च कारणं ८ द्वाभ्यामाचेष्टां परार्थीनतां मनामितिवा ।
न्यायमनादिं सनातनं तेनितं ७ पराधीनतामेवाह लोकाः इति मभिः यस्य वशे स्थिताः स्वयं विवशाः
संतः श्वसंति चेष्टंते द्विजाः पक्षिणः शिचा जालेन कालः कलयतीति भगवानिह जयादौ कारणं ८

५१

र्जन्मादिरूपं कालं तं देहमत्तायप्रविक्ताय जडं संतमात्मानं देहं देहतं मन्यते ॥१०॥ ननु स्वारंभकप्रधान
पुरुषादितत्त्वाणीति पृष्टं तत्राह पुरुष इति व्यक्तं महत्तत्वं प्राण्मादंकारः ॥ ननु स्वकर्म हारात्नीवपवस
ष्टादिदेहवितिमीमांसकाममतेनतत्राह एवमविद्वान्नीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतंत्रं मन्यते न तु पित्राद्यः

ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च । तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडं ॥९॥ यथा दारुमयी ना
री यथा मंत्रमयो मृगः । एवं भूतानि मघवन्नीशतंत्राणि विद्धि भोः ॥१०॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा
भूतेंद्रियाशयाः । शक्नुवंत्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥११॥ अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेनीश
मीश्वरं । भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं ॥१२॥ आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य
याः । भवंत्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययः ॥१३॥ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि स
मः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥१४॥ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । तत्र सा
क्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्यते ॥१५॥

स्वशरीरदृष्टांतेनाज्ञादयस्तद्धेतावस्तत्राह भूतैरिति स्वयमीश्वरः ॥१२॥ ननु तथापि जितस्य मम जयादि
शंकैव नास्ति किमिति मा वला युद्धे प्रवर्तयसि तत्राह आयुरिति तत्काले जयादिकाले विपर्ययाश्च कोपमी
दयः ॥१३॥ यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्यात् हर्षविषादहीनो भवेत् ॥१४॥ समदृष्टावुपायमाह सत्व

श्री
भाव
टी
५२

द्वर्षविषादेनिद्वेतेनवाद्दमेवगुरुर्म्माद्व पश्येति वृक्णामायुधंभुजस्प्रयस्य १५ प्रनिघ्नतंत्वंतुनृप
केणोपसंहरति प्राणापवद्दः प्राणोयस्मिन्निपवादाप्सिन्ताद्दन्नामेवेतन्नतत्स्प्रल्पामा।
नानिश्चामन्नानिफलकानियस्मिन १७ मनालोकेनिष्कपटं १८ भक्तःसेविनवानसि १९ २० २१

पश्यमांनिर्जितंशत्रुंवृक्णायुधभुजंमृधे घटमानंयथाशक्तितवप्राणजिहीर्षया १८ प्राण।
ग्लहोयंसमरइष्वक्षोवाहनासनः अत्रनज्ञायतेमुष्यजयोमुष्यपराजयः १९ श्रीशुकउवाच
इंद्रोवृत्रवचःश्रुत्वागतालीकमपूजयत गृहीतवज्रःप्रहसंस्तमाहगतविस्मयः १८ अहोदा
नवसिद्धोसियस्यतेमतिरीदृशी भक्तःसर्वात्मनात्मानंसुहृदंजगदीश्वरं १९ भवानतार्षी।
न्मायांवैवैष्णवींजनमोहिनीं यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः २० खल्विदंमहदाश्चर्यं
यद्रजःप्रकृतेस्तव वासुदेवेभगवतिसत्वात्मनिदृढामति २१ यस्यभक्तिर्भगवतिहरौनिः
श्रेयसेश्वरे विक्रीडतोमृताम्भोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः २२ शुकउवाच इतिब्रुवाणाव
न्योन्यंधर्मजिज्ञासयानृप युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांपती २३ आविध्यपरिघंवृत्रः
कार्ष्णायसमरिंदम इंद्रायप्राहिणोद्घोरंवामहस्तेनमारिष २४ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभो

यस्यानवद्योनकोटकैर्गौतोदिजलोपमैःस्वर्गादिभिःकिं २२ पृथानांसंग्रामाणां पतीमुख्यौ २२ हेमा

५२

उत्कृत्तमूले ययोस्ताभ्यां रक्तं स्रवतीति गोत्रः पर्वतः २९ कृत्वाधरामित्यादेः जग्रासेति तृतीयेनान्वयः ना-
भोवद्गम्भीरेण वक्त्रेण लेलिहः सर्पः तद्वदुल्बणया जिह्वया ३० आक्षिपन् चालयन् ३१ निर्जरयन् चूर्णयन्
महाप्राणो महाबलः महावीर्यो महाप्रभावः ३२ ३४ महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धो दंशि-

दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भ्रष्टो वज्रिणा हतः २९ कृत्वाध-
रां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुं नभोगम्भीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया ३० दंष्ट्राभिः काल-
कल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयं अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ३१ गिरिराट्पदचारीव
पद्भ्यां निर्जरयन्महीं जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनं महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव
द्विपम् ३२ वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशुः समहर्षयः ३३
निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः ३४ महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च भित्त्वा वज्रेण
तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः ३५ उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा वज्रस्तु तत्कंधरमा-
शुवेगः कृन्तन्समन्तात्परिवर्तमानः न्यपातयत्तावदहर्गणेन यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ३६

तः योगबलेन मायाबलेन च बलभिदिन्द्रः ३५ उच्चकर्त चिच्छेद ३६ तस्य कंधरं कंधरामाशुवेगोऽपि वे-
गवान् ज्योतिषां सूर्यादीनां मयने वार्त्रहत्ये ... योऽहर्गणेन वार्त्रहत्ये वृत्रवधयोग्ये काले ...

वृत्रघ्नलिंगैर्मंत्रैः वृत्रहंतृवीर्यप्रकाशकैः वार्त्रघ्नाय अवसरे हननानावाह्याय चैतमायैस्तमिंद्रमभिष्टुवाना अभिष्टुवंतः ३४ अलोकं लोकातीतं भगवंतं ३५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ त्रयो

तदा च खे दुंदुभयो विनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवाना मंत्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्य देहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ३५ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुक उवाच वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद सपाला ह्यभवन् सद्यो विज्वरा निर्वृतेंद्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयं प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २ राजोवाच इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने येनासन् सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ३ श्रीशुक उवाच वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः तद्वधायार्थयन्निंद्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ४ इंद्र उवाच स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवं विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क्व मार्ज्म्यहं ५ श्रीशुक उवाच ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ६ हयमेधेन पुरु

दशे वृत्रवधलज्जामहाभयात् चिरं नष्टो वितः शक्रो विस्मितैर्निरूप्यते १ अनिर्वृतेशक्रमरहस्य एव प्रतिजग्मुः २ ३ तस्य हरेरिंद्रस्य दुःखहेतुत्वकं प्रश्नानकथामाह वृत्रविक्रमेत्यादिना अर्थयं

जे

८ ९ १ तथा देवादिभिः कारितयाय स्नेस्यवथारणे इंद्रपवनायमदनानलः प्रमुखिदं निर्हृतिर्नो विश
न् तन्नुचैर्य…दिग्गणपुलकस्यक्रतो निर्हृतिसज्ञार ह्रीमंतवाद्यं तानिं घलो ॥ यत्सग्रस्तां तत्र रोगव्याप्तं १२
मीनस्येव गंधो यस्य स मीनगंधिः सवासावसवीपुलस्य गंधेन १३ प्रागुदीचीं दिशंगतः सन् तत्र मानस
बलस्थापितस्थाणोस्त्रीमान्तद्वाचार्यद्वाचवान् स्वादः पुष्कमसकोवापिप्सुतस्य कीर्त्तनात् ८ नम
स्यमेयनमद्दामविनस्य द्वाविलोस्याभिरनुष्ठितेन द्वाविमन्त्रं स्यचराचरं तंन लिप्यसे किंचिल्लति ।
गृहेण ९ पुष्कउवाच एवं संबोधितो विप्रैर्महत्वानलदनदिवं प्रस्थस्मादततस्मिन्नासमासादपाक
षिमं १० तयेंद्रः स्नावद्रनावं निर्हृतिर्नो मृणाविशत् ह्रीमंतेवाच्यलोप्रामं स्वावियंत्यापिनोगुणाः ॥
तोरदर्शोन तथा वेत्ती चैश्चली मिवरूपिणी जरया वेपमानांगीयक्ष्मग्रस्ता ममस्कारं ११ विकीर्णप
लितालकेशा…वादिनी मेलगंधमगंधेन कुर्वंती मार्गदूषणी १२ नभोगतो दिशः सर्वाः
सहस्राक्षो विशाम्पते प्रागुदीचीं दिशं तत्र प्रविश्य नृपमानसं १४ सप्रावसमुत्कंरनालतंतुनल ।
व्यभोगोयदिताग्रिहूतः वर्षाणि सादस्रमलक्षितोनः सचिंतयन्नलवथाहिमोतं १५
सरःप्रविष्टः १४ सांद्रः सहस्रं वर्षाणि पुष्करं नालस्य तंतुनां वसन् कथंभूतः नलव्याभोगो येन सः कृतःय
न यस्मादिह नले प्रवसन अग्निहूतस्य स्वयं यग्रेस्य स्वहूलस्य हविर्भागानेतन्नलेप्रवेशासंभवादलव्यभोगाः ।

श्री
भाग
टी
५४

त्रिनाके नभ्यर्कं दुःखेयस्मिं त्रिनिनाकः पुण्यश्लोकः तृतीये नाके स्वर्गे नग्नमनुष्यस्य कृतः स्वर्गराज्ये तत्रा
द विद्याद्विभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य सः तद्धि तस्मिन्सति कथमिदं स्यात्पुनः स्वर्गप्राप्तिरित्याह स
नहुषः सम्पदैश्वर्याभ्यां योमदस्तेनान्धा बुद्धिर्यस्य सः देवपत्न्याः शच्या लिप्सां गतिं संप्रयोनि नीतः उपायेन प्रा
पितः ॥१९॥ ततः स्वः स्वर्गगतः श्रामः कथंभूतः ब्रह्मविद्याबालणगावये लोपहूतः सन् ऋतंभरः सत्यपाल

तावत्त्रिनाके नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः ससम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्त्रिय
स्यांगतिमिंद्रपत्न्याः ॥१९॥ ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतंभरध्याननिवारितारिः पापस्तु दिग्देवत
याद्दलोजास्तेनाभ्यभूदात्विनं विलपत्न्याः ॥२०॥ तं वव्रुलक्षर्षयोभ्येत्यदयमेधेन भारत यथावदीक्षयां
चक्रुः पुरुषाराधनेनर ॥२१॥ अथेज्यमाने पुरुषेस्वर्वदेवमयात्मनि अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्म
वादिभिः ॥२२॥ सवैत्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप नीतस्तेनैवशून्याय नीहारइवभानुना ॥२३॥
सवाजिमेधेनयथोदितेन वितायमानेनमरीचिमिश्रैः इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास वि

कोद्गतिस्तस्याध्यानेन निवारितमयंयेनप्राक् अपितु पापो ब्रह्मवधस्तमिंद्रनाभ्यभूत् तस्याभिभवं नाकरोत् क्र
तः दिग्देवतयाप्राग्दीक्षां दि[illegible]तयाश्रीकृष्णेनाभिवितं दिनं संतं ॥ पुरुषस्य देवाराधनं यस्मिंस्तेन ॥
सर्वदेवमयश्चासावात्मा च तस्मिन् वेदमयात्मनो निष्पापदः ब्रह्मवादिभिर्विततेनुष्ठिते अश्वमेधे महेंद्रेण

पाह्यादिविधात्ममाख्यानं स्तौति २१ इदमिति प्रक्षाल्यते तेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन्भक्त
जनानामनुवर्णनं यस्मिन्महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन्मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् २२ इंद्रियं तन्मात्रवकं
इंद्रसंबंधीति वा आयुष्यं २३ इति श्रीभावार्थे षष्ठस्कंधे त्रयोदशोध्यायः १३ वृत्रस्य तत्रानभक्त्यादिष्कत्वा

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनं भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महें
द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वंत्यथो पर्वणि पर्वणींद्रियं ।
धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथायुषं २३ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे त्रयो
दशोध्यायः १३ राजोवाच रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः नारायणे भगवति कथ
मासीद्दृढा मतिः १ देवानां शुद्धसत्वानामृषीणां चामलात्मनां भक्तिर्मुकुंदचरणे न प्रायेणो
पजायते २ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः तेषां ये केचनेहंते श्रेयो वै मनुजादयः ३

एष्टः परीक्षिता देहत्मादवतन्मिलत्यागजन्मचरितैर्लौकिकैभिः वक्तृदेशोत्तमसहस्राक्षद्वलब्धसत्ते विचके तो
इति विस्मिताह इति शौको निरूप्यते रजस्तमस्स्वभावोयस्य १ २ भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपंचयति त्रिभिः पार्थिवैः
रजोभिः परमाणुभिः समाः संख्याताः अनंता इत्यर्थः जंतवो जीवास्तेषां मध्ये ये केचन कतिपये श्रेयो

धर्ममीहंतेकवेति १

सचेतनग्रहणादिसंमानमुच्यते सिध्यति तत्त्वं जानाति ४ ५ ६ तदेवं दुर्लभत्वाद्भक्तस्य संशयं गमयति यः पौरु॥
षेणेति ७ यथा यथावत् ८ ९ भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः सान्तानिकः स्वयं सं

प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ४ मुक्तानामपि
सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ५ वृत्रस्तु स कथं पापः स
र्वलोकोपतापनः इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्संग्राम उल्बणे ६ अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं
कौतूहलं प्रभो यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ७ सूत उवाच परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भग
वान्बादरायणिः निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ८ शुक उवाच शृणुष्वावहितो राज
न्नितिहासमिमं यथा श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु
वै नृप चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही १० तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशा
भवन् सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिं ॥ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः।
संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता वंध्यापतेरभूत् १२ न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः सार्व।
भौमस्य भूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः ॥

तानार्होऽपि पुत्रोत्पादनसम र्थोऽपि तासु संततिं न लेभे सर्वा।
स्तावं वंध्यापतेर्दैवयोगेन मिलिता इति भावः ॥ तदेवाह वंध्यापतेरिति १२ १३ ॥

॥४॥ उपासीदत्तस्य समीपमुपविवेश समाहितः संयतः ॥१५॥ १६ अपि किंत्वनामयमारोग्यं स्वस्ति शुभं प्रा-
क्स्वधीनमेव हि राज्यमिति संस्पृष्टोतमाह यथा मदादिभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः गुप्तो जीवो निःसंगो भव-
ति तत्तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः स्वाम्यमात्यौ जनपददुर्गद्रविणसंचयाः द-
ण्डो मित्रं च तस्यैताः सप्त प्रकृतयो मता इत्युक्तलक्षणाभिर्निःसंगमः सन् स्वामी गुरुः स्वयं वा मंत्री सहायो।

तस्यैकदा तु भुवनमंगिरा भगवानृषिः लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥१४॥ तं पूजयित्वा
विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः ॥१५॥ महर्षिस्तमुपा-
सीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् ॥१६॥ अंगिरा उवाच अपि तेनाम-
यं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान्राजापि सप्तभिः ॥१७॥ आत्मानं प्रकृतिष्व-
द्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः ॥१८॥

मित्रं कर्मसहायो मा भूदिति भेदः ॥१७॥ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा साक्षात् निधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसु-
खं प्राप्नुयात् हि यतः प्रकृतीनां च स्वाधीनत्वे राजाधीनमेव स्यात् हे नरदेव तथा प्रकृतयोपि राज्ञा आहिताधयः अ-
र्पितहितनिक्षेपाः यत्नैः समृद्धा भवंति पादांतरे आसमंतादहिता आधयो निरस्ता मनोदुःखा भवंतीत्यर्थः ॥१८॥

श्री
भाग
टी
५९

ग्रामानामग्रेषण्यस्य समयविशेषेणात्मेच्छया वर्तमाना वणिक्प्रभृतयः पौराः पुरवासिनः जानपदास्तत्तद्देशा
धिकारिणः १९ न वमनः स्ववशं वा न वेत्यर्थः नेच्छति यस्यात्मा मनः अनुवशोऽनुवर्ती अधीनः स्यात्तस्य वशगा
इमे सर्वे भवंति किंच लोकाश्च तस्य बलिं यच्छंति २० आत्मा भवानात्मनो न प्रीयते न तुष्यति तत्किं परतो
अपि दाराः प्रजामात्या भृत्याः श्रेण्योऽथ मंत्रिणः पौरा जानपदा भूपा आत्मजा वशवर्तिनः १९ यस्यात्मानुव
शश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे लोकाः सपाला यच्छंति सर्वे बलिमतंद्रिताः २० आत्मनः प्रीयते नात्मा पर
तः स्वत एव वा लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिंतया शबलं मुखं २१ एवं विकल्पितो राजा विदुषा मुनिनापि
सः प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिं २२ चित्रकेतुरुवाच भगवन्किं न विदितं तपोज्ञान
समाधिभिः योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतः शरीरिषु २३ तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिं
तितं भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया २४ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः
न नंदयंत्यप्रजं मां क्षुत्तृट्काममिवापरे २५ ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः यथा तरेम दु
स्तारं प्रजया तद्विधेहि नः २६ शुक उवाच इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः श्रपयित्वा च
रुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः २७ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञो
वा मनसो वा अलब्धकामं त्वां लक्षये २१ विदुषा सर्वज्ञेनापि २२ अलब्धकामत्वं कथयन्नुपयाचते भगवन्नि
ति चतुर्भिः २३ २४ अप्रजं अपुत्रं तत्र क्षुत्तृट्काममपरे स्रक्चंदनादयो यथा न सुखयंति २५ पूर्वैः पि

५९

जन्मनाद्धर्षंमरणेनचशोकंप्रददातीतितथा इतिपूर्वमुक्तायया १९ ३ शूरसेनानामीशस्यतेजसावीर्यं
णायोगर्भःसवहृये ११ १२ जातकंजातकर्म १३ षड्वंदशकोद्भवः वेदेतकोटिवेवाद्वंदं नियुतंचप्रयुतंच

अथाह्नृपतिंराजन्भवितैकस्तवात्मजः हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमितिब्रह्मसुतोययौ १९ सापितत्प्रा-
शनादेवचित्रकेतोरधारयत् गर्भंकृतद्युतिर्देवीकृत्तिकाग्नेरिवात्मजं २० तस्याअनुदिनंगर्भःशुक्ल-
पक्षइवोडुपः ववृधेशूरसेनेशतेजसाशनकैर्नृप २१ अथकालउपावृत्तेकुमारःसमजायत जनयन्
शूरसेनानांशृण्वतांपरमांमुदं २२ हृष्टोराजाकुमारस्यस्नातःशुचिरलंकृतः वाचयित्वाशिषोविप्रैः
कारयामासजातकं २३ तेभ्योहिरण्यरजतंवासांस्याभरणानिच ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्
बुदानिषट् २४ ववर्षकामानन्येषांपर्जन्यइवदेहिनां धन्यंयशस्यमायुष्यंकुमारस्यमहामनाः २५
कृच्छ्रलब्धेथराजर्षेस्तनयेनुदिनंपितुः यथानिःस्वस्यकृच्छ्राप्तेधनेस्नेहोन्ववर्धत २६ मातुस्त्वति
तरांपुत्रेस्नेहोमोहसमुद्भवः कृतद्युतेःसपत्नीनांप्रजाकामज्वरोभवत् २७ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा
दारेप्रजावति नतथान्येषुसंजज्ञेबालंलालयतोन्वहं २८

वृद्धंचेतिप्रयुतानंतरनिर्देशात् २४ धन्यंधनकारमायुष्यं आयुष्करं कादम्बमानइतिशेषः २५ २६ मो
हस्यमद्भवोयस्मिन्प्रजाकामःसपत्नीनांज्वरस्तापः २७ दारइत्येकवचनमार्षं २८ ॥

स

श्री
भाग
दी
५२

57

आतपन्येनाः पुत्रवतीमितेन ४० तगृहेसम्मतोनवहुमतो यदा पृहिापवगृहं नभार्येतिसंमतामित्या-
ध्येः ४१ दास्यादासीयथातथावयंदुर्भगाः ४२ नसममतावृत्तिंजीवतेयासा ४३ विद्वेषेणानथामतिर्यस्तानाः
तापर्यंतथ्यन्नाम्नानेगर्दयंत्योम्यसूयया आलपन्येनदुःखेनराज्ञोनाद्यगणेनच ४४ धिगपजांस्त्रियेण
पापस्यागृहसम्मतो सपत्नाभिःसपत्नीभिर्दासीमिवतिरस्कृतो ४५ दासीनांकोनुसंतापःस्वा-
मिनःपरिचर्यया अभीत्याणोलभ्यमानानांदास्यादासीवदुर्भगाः ४६ एवंसंदह्यमानानांसपत्न्याःपुत्रसं-
पदा राज्ञोःसंमतहृतीनांविद्वेषोवलवानभूत ४७ विद्वेषनष्टमतयःस्त्रियोदारुणाचेतसः गरंददुःकु-
मारायदुर्मर्षानृपतिंपतिः ४८ कृतयुतिरजानंतीसपत्नीनामघंमहत सममएवेतिसंचिन्त्यनिशि।
दुष्करहृदे ४९ शयानंस्वचिरंवालमुपधार्यमनीषिणी पुत्रमानयमेभद्रेइतिधात्रीमचोदयत
५० साशयानमुपव्रज्यदृष्टुवोमारलोचनं प्राणैरिंद्रियात्मभिस्त्यक्तंहताऽस्मीत्यपतद्भुवि ५१ ता-
स्मालदाकर्ण्यैवंवोभृशमात्तस्वरंस्त्रियाः कराभ्यामुरउच्चैरपि प्रविश्यराज्ञोनरयात्मजांतिकेददर्शवा-
लमृहसामृतंसतं पपातभूमौपरिहृहयामुवामुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांवरा ५२ ततोनृपांतःपुर-
वासिनोजनानराश्चनार्यश्चनिशम्यरोदनम आगत्यतुल्यव्यथमनाःसुदुःखितानास्ताश्चव्यलीकंकृत-
गारैविषंदुर्मर्षाःस्त्रासहनाः ५३ ५४ धात्रीस्तनदायिनी ५५ उन्नतेतमकेकनीनिकेयपोस्तेलोचनेय
स्मते ५६ विभ्रष्टाःशिरोरुहाःयंवेरचयस्याःसा ५७ तास्मसपत्न्योपि ५८ ॥

ई
दि
दि
श्चि
ष्टि

५२

अलक्षितांतकः मृत्युहेतुर्यस्य तं अनुगतः प्रकृतयो भृत्यादयो यस्य सोऽनुप्रकृति ४९ बाष्पकलाभिरश्रुभिरुपरो-
धतः संरुद्धत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य ५० उरुशुचार्पितं बहुशोकेन व्याप्तं एकमेव संततिरूपं ५१ विगलंत्यः स्र-
जो यस्य महान ५२ आत्मसृष्टेः प्रतिरूपमननुरूपं चेष्टसे नन्वेवाह यदा परे वृद्धे जीवति अपरस्य बालस्य या

श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितांतकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन्स्खलन्पथि स्नेहानुबंधैधितया शुचा भृशं विमू-
र्छितोनुप्रकृतिर्द्विजैर्नृपः ४९ पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहांबरः दीर्घं श्व-
सन्बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकंठो न शशाक भाषितुं ५० पतिं निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा मृतं च बा-
लं सुतमेकसंततिं जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा ५१ स्तनद्वयं कुंकु-
मपंकमंडितं निषिंचती साञ्जनबाष्पबिंदुभिः विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुर-
रीव सुस्वरं ५२ अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे परे नु जीवत्यपर-
स्य या मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ५३ ॥

मृतिस्तत् तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति न वंशवृद्धिर्न स्यादित्यादिरर्थः साम्प्रतं स्वा-
भाविकविपरीतोऽसीति चेत्तत्राह विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् ध्रुवो नियमः

श्री
भाग
टी
५८

ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादि कुर्वतो मम कोऽपराध इत्याशङ्क्याह नहीति पूर्वं जीवस्यैव पितास्थियतेऽपि तावि।
जीवस्यैव पुत्रो जायते इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेदस्त्वात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं तया।
कृतं तत्स्नेहपाशनिर्माणविनाशादिः कर्मभिरिदं कष्टं सिद्धमेव भवतु नाम तथापि निजसर्गवृद्धये त्वया यः स्नेह।

नहि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं
कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ५४ त्वं तात नार्हसि च मां कृपाणमनाथां त्यक्तं विचक्ष्व पितरं तव शो।
कतप्तं अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तरं यद्ध्वान्तं न याह्यकरुणेन यमेन दूरं ५५ उत्तिष्ठ तात त इमे शि
शवो वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुं सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुङ्क्ष्व स्तनं पि।
ब शुचो हर नः स्वकानां ५६ नाहं तनूज ददृशे हतमङ्गला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्ज।
म् किं वा गतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ५७ शुक उवाच वि
लपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ५८

पाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव वि
वृश्चसि छिनत्सि मात्रादिक्रोशति न युक्तं विवृश्चसि एवं शोकस्थैरपि पुत्रादिभिः स्नेहो रक्षणीय इति भावः ५४ अप्र
जदुस्तरं अप्रजत्वादुस्तरं प्रकरणेन स्पष्टः ५५ स्पष्टमन्यत् ५६ तनूज हे पुत्र नाहं प्रथमं त्वन्मार्गमागता सती।

५९ ६० इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४ ततः पंचदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनं
कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनांगिरोयुजा मृतकोपांते शवसमीपे १ त्वं चास्य त्वं भूलोके कतमः सृष्टौ प्रजारूपायां।
अयं पुत्रोऽहं चास्य पितेति निवेदनाह इतः पुरेति ये पूर्वं जन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् तथा मरणेनंत।

तयोर्विलापतैस्सर्वे दंपत्योस्तदनुव्रताः रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनं ६० एवं कश्मल
मापन्नं नष्टसंज्ञमनायकं ज्ञात्वांगिरानाममुनिराजगाम सनारदः ६१ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे
चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुक उवाच ऊचतुर्मृतकोपांते पतितं मृतकोपमं शोकाभिभूतं राजानं
बोधयंतौ सदुक्तिभिः १ कोऽयं स्यात्तव राजेंद्र भवान्यमनुशोचति त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानी
मतः परं २ यथा प्रयांति संयांति स्रोतोवेगेन बालुकाः संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनः
३ ॥

ते वियुक्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य पुत्रादयो भवंति तेजन्मांतरेण तस्यैवान्यस्य वा
कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवंति अतो नायं नियम इति भावः २ तमेवाभिप्रायं प्रकटयतः यथे।
ति स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति वियुज्यंते संयांति संयुज्यंते तथा कालवेगेन देहिनो जीवाः।

६

तथाप्येतावंतं कालं मम पुत्रो नाभूत् वाऽहं कोऽन्तानोस्तनस्त्विति दुःखिभिति चेत्तत्राह यथा धानासु बीजेषु धा
नाः बीजांतराणि भवंति कास्मिंश्चित्कदाचिच्च भवंति नोत्पद्यंते न प्रयत्नेन तु भवत्येवेति नियमः एवमेवा
भूतानि पुत्रादिरूपाणि तेषु पित्रादिष्वतो यथा तेन जनकत्वेऽपि यथापि तत्पुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापीति ।
न शोकः कार्य इति भावः ईशमायया प्रेरितानामेव भवनमभवनं च स्वतः ४ तस्य च सर्वसाधारणत्वान्नात्र शुचः

यथा धाना सु वै धाना भवंति न भवंति च । एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥ वयं च त्वं च
ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः । जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ्नैवमधुनापि भोः ॥ ५ ॥ भूतैर्भूतानि भूतेशः
सृजत्यवति हंति च । आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥

शोचनीयं कस्मादतः वयं चेति तुल्यकाला वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा संति प
वमधुनापि न संति भो राजन् आद्यंतयोरसतो मध्येऽप्यसत्त्वमिति अर्थः ५ ग्रस्तस्यैकस्य प्रतीतिः कथं वाहं मम तनया
करस्मादभिमानस्तत्राह भूतैरिति ईश्वरमायया सृष्टत्वात्प्रतीति निमित्तमात्रत्वेनैव च भूतानामयमभि
मान इति भावः तर्हि स्वस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत्पूर्णकामता साम्यान्नास्ति चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्रा

हेतुः अनपेक्षोऽपि बालवल्लीलया करोतीति ८

अथैवं जन्मनाशादिमत्त्वाद्देहगो देहिनामेव तत्त्वात्मनः स्यादतः देहिनः पितुर्देहेन पुत्रस्य देहो मातृ
देहादिभिर्जायते यथा बीजाद्देव बीजं जायते देहीनि शष्यत एव यथा भूम्यादि यथा तद्वत् १ ननु न स्यादे
हप्रतियोगित्वाद्देहेऽपि न शाश्वतः स्यात्तत्राह देहदेहिनोरयं परस्परप्रतियोगि विभागः शशाप्रनादिव

देहेन देहिनो राजन्देहाद्देहोऽभिजायते बीजादेव यथा बीजं देहार्थ इव शाश्वतः १ देहदेहिविभागो
ऽयमविवेककृतः पुरा जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तु विकल्पितः २ शुक उवाच एवमाश्वासि
तो राजा विवेकेन हितैः किभिः प्रसन्नपाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ३ राजोवाच कौ युवां
ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसां अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ४ चरंति ह्यवनौ कामं
ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिंगिनः ॥ कुमारो नारद ऋभुरंगि
रा देवलोऽसितः अपांतरतमो व्यासो मार्कंडेयोऽथ गौतमः ६ वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बाद
रायणिः दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातुकर्ण्यस्तथारुणिः ७ रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतंज
लिः ऋषिर्वेदशिरा बोध्यो मुनिः पंचशिखस्तथा ८

विवेककृतोऽज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः
परस्परापेक्षासिद्धत्वेनातिरूप्यत्वात् तद्वत् २ आधिना म्लानं वक्त्रं ३ ४ उन्मत्तमेव लिंगं येषां ते ॥५॥

श्री
भाग
टी
९

60

१ ममपभूरतकोवोधेसमथोविनिवाग्रतोपुत्राभ्यांत्तानदीपःप्रवर्त्तनं १८ मदापुरुषगोचरं दृरि
भक्तं १८ १९ तदेवपदापूर्वमागतोस्मि २० रायोर्थाः २१ वलाग्रनिलयाः किंच महीपतिः २२ देशपूरसेन

हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेवं नूलधनः एतेपरेवसिद्धेशाश्वेयंनिज्ञानहेतवः १९ तस्मायुवो।
ग्राम्यवपाोर्ममभूढधियःप्रभु ग्रंथेनमसिमग्नस्यत्तानदीपउदीर्यतां १९ श्रीगिरउवाच श्रद्दत्तेपु।
त्रकामस्यपुत्रदेहस्यं गितानृप एषब्रह्मसतः साक्षान्नारदोभगवानृषिः १७ इत्थंतंपुत्रशोकेन।
मग्नंतमसिदुस्तरे श्रुतदहमनुस्त्यमहापुरुषगोचरे १८ अनुग्रहायभवतः प्राप्तावावामिहप्र
भो ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हति १९ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृह्णमागतः ज्ञात्वां।
त्वाभिनिवेशंतेपुत्रमेवाददाम्यहं २० अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते एवंदारागृहारायो
विविधैश्वर्यसम्पदः २१ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराज्यविभूतयः महीराज्यंवलंकोशोभृत्यामा
त्याः सुहृज्जनाः २२ सर्वेपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्त्तिदाः गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायाम
नोरथाः २३

मेसर्वेपिशोकादिप्रदाः किंचागमापायित्वे तगंधर्वनगरवत्स्यात् गंधर्वनगरंतुकस्मा।
देवकविदायात्तिचापयातिचेतिप्रसिद्ध तदेवमनित्यत्वेशोकादिहेतुत्वंचागमापायित्वंचोक्तं मि।
थ्यात्वमप्याह स्वप्नस्वमायाचमनोरथश्चयथातद्वत २३ ॥

मनोभवाः मनोमात्रविजृम्भिताः अत्र हेतुः अनर्थानन्ता निकरूपेण विनैव दृश्यमानाः तत्कृतो यस्मात्तेषां ।
तदेव तद्रूपं तेनानिकवैदेहिनां तदेवार्थो न स्यात् अतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्याभूतास्त-
थः तन्वेते गुणा गुणकृताः इति मीमांसकाः आह तत्कृतो मनोभवत्वं तत्राह कर्मवासनाभिः कर्माणि पश्चा-
नुध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात्कर्माणि भवन् पादांतरे कर्मेः श्मितन्तममभिध्यायतः इत्यर्थः कर्मणो

दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् २४ अयं
हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः २५ तस्मात्स्वस्थे
न मनसा विमृश्य गतिमात्मनः द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश २६

पि मनोभवत्वात्मसाध्या अपि मनोभवा एवेति भावः २४ तदेवं ममतास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र
देहसंबंधो मूलमित्याह अयं हीति ही त्ववधारणे अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो
देह एव देहिनो देहाद्भिमितिमन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान्संतापांश्च करोतीति तथा २५
स्वस्थेनाव्यग्रेण गतिं तत्त्वं फलं वा यमर्थ इति विश्रंभं विश्वासं प्रणयं वा त्यज ततस्तूपशममाविशाश्रय २६ ॥

61

र्थे गिरिशोपदिष्टं तत्वं परमेश्वरप्रसादं विनान प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मंत्रविद्यां नारदो दित्सति एतामिति
उपनिषत्सं परं श्रेयो यस्यां मिलयति निषत् मंत्र एवोपनिषत् तां प्रतीच्छ गृहाण द्रष्टा द्रक्ष्यसि भवान् २७ यत्
लं च तदनधिकं च समानाधिकरहितं परं महिमानं प्रापुः उपैति उपैष्यति २८ इति श्रीभावार्थे षष्ठस्कं

नारद उवाच एतां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छ गदतो मम यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टा संकर्षणं प्रभुं २७ य
त्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महि
त्वं प्रापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति २८ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः १५ शुक उवा
च अथ देवऋषी राजन्संपरेतं नृपात्मजं दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचतां १ नारद उवा
च जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते सुहृदो बांधवास्तप्ताः शुचा त्वत्कृतया भृशं २ कलेव
रं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ३ जीव उवाच
कस्मिन्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ४

धे पंचदशोऽध्यायः १५ षोडशे तत्सुतो मृत्यौ विशोकीकृत्य तं नृपम् आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतो
षणीम् १ आसीनाः तावन्मंत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसंबंधो मिथ्येति दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दृ
र्शयित्वा जीवात्मन्नित्याह उवाच २ शेषमवशिष्टमायुरस्ति अथवा मृत्युनाम तत्रादिमर्थं तदेव रं प्रविश्य

मपि मतेपुत्रत्वेनोत्पन्नो कस्येन शत्रुत्वेनोत्पन्नः किं न क्रियत इत्याशयेन संबंधस्यानियतत्वमाह बंधवो विवा
हादिभिः संबंधिनः ज्ञातयः सपिंडाः अथवा बालकाः मित्राणि रक्षकाः मध्यस्थाउभयव्यतिरिक्ताः साधार
णाः विद्विषो द्वेष्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदाः ९ कर्मभिः भ्राम्यमाणत्वे दृष्टां
तः यथा वस्तूनि पण्यानि क्रयविक्रयाय द्रोणि कत्तेषु व्यवहर्तृषु परिभ्रमंति एवं जीवोपि योनिषु जनके
षु ९ एकस्मिन्नपि जन्मनि संबंधस्यानियतत्वं सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां नित्यस्य जीवस्यापि अर्थस्य पण्यादेः

बंधुत्वारिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः ९ यथा वस्तू
नि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः पर्यटंति नरेष्वेवं जीवा योनिषु कर्तृषु ९ नित्यस्यार्थस्य संबंधो ह्य
नियतः स्वयमेव तु यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ९ एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृ
तः यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्तत्त्वं हि तस्य तत् ९

अनित्यः अनियतः विक्रयादिना संबंधनिवृत्तेः ९ एवं योनिगतः पित्रादिसंबंधप्राप्तोपि स जीवो नित्यः देह
जन्मादिमानात्मा जन्मादिभावात् अत एव वस्तुतो निरहंकृतः अहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः यत्र पित्रा
दौ संबंधिनि यावदुपलभ्यते कर्मवशेन वर्तते तावदेव तस्य पित्रादेः तनुस्मिन् [illegible] ननु विक्रयाद्युत्तरका
लीनमपि अथ वैवं संबंधः [illegible] कलेवरं [illegible] माविश्यति तत्तनस्मिन् कलेवरे ममेदानीं [illegible] निरहंतामिति स
दृष्टांतमाह नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः स्ववर्णादेः योनिगतो देहप्रविष्टः यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्रास्मि

देहेत्वं न तस्य योनिगतस्य कालमवधिमर्थं योग्यं समताः

श्री
भाग
टी
६२

जीवस्य नित्यत्वं साधयति एष नित्यः तत्र हेतुः अव्ययोऽपचयशून्यः तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः तच्च कुतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्ममायागुणैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति तदात्मानं स्वयमकुरुत इति श्रुतेः उपादानकारणत्वात्सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मण एव विक्रमिविशिष्टस्येश्वरत्वेन स्रष्टृत्वाज्जीवः सृजतीति वाचोयुक्तिर्यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टिनिमित्तत्वेन स्वदेहभोग्यस्य च सर्वस्य भोक्ताश्रय

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ९ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः १० नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलं उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ११ शुक उवाच इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्वात्मस्नेहशृंखलां १२

त्वात्सर्वाश्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यम् ९ यदुक्तं स्वजनहृत इति सुहृदेवोऽथवा न स्मार इति च तत्राह न ह्यस्येति तत्र हेतुः एकः स्वप्नद्रष्टादिसंगवर्जितः तत्कुतः गुणदोषयोः हिताहितयोः कर्तॄणां मित्राहितादीनां याः सर्वा धियः विविधा बुद्धयः तासां द्रष्टा साक्षी १० यच्चोक्तं भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानिति तत्राह नादत्त इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं वा राज्यादिकं उदासीनवदेतत्परावरदृक् कारणस्य कार्यस्य च साक्षी तत्र भो

१४ द्विजभाषितमंगिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां तु दुःखदत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामनामूल्या निर्मलत्वयाः सत्वाद्धिभावः
निविष्टपंकजलं गृहं विहाय निष्क्रमणमतिश्रीरस्य तस्यैव योगं नान्यस्येति स्मरणेनतमाह सरसः पंका
द्विपो गज इवेति १५ कृतपुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्यायेन संयतप्राणो नियतेंद्रियः १६ १७ नमो धी

निर्हीमत्ता नयोक्ता नेदं दृकृतो विना क्रियाः नयनं तु स्पनेत्वेद्द शोकमोहभयार्तिदं १३ बालघ्न्यो
व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितं यमुनायां महाराज स्म
रंत्यो द्विजभाषितम् १४ स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः गृहांधकूपान्निष्क्रांतः सरःपं
कादिव द्विपः १५ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राव
वंदत १६ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह १७ नमस्
तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञानमात्राय
परमानंदमूर्तये आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये।
नमः हृषीकेशाय महते नमस्तेनंतमूर्तये २० वचस्युपरतेप्राप्य य एको मनसा सह अनामरूप
श्चिन्मात्रः सोव्यान्नः सदसत्परः २१ यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते मृण्मयेष्विव मृज्जातिस्त

महि ध्यायेम मनसा नमस्याम इत्यर्थः १८ निवृत्ताद्वैतदृष्टिर्यस्मात् १९ न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयः मायानिमि
त्ता रागादयो येन २० मनसा सह वचसि उपरते अप्राप्य परतेसति यद्वा प्रकाशते वचसोनिमित्तैर्वेद्योपलब्ध

श्री
भाव
टी
८५

ननु सर्वान् स्पृशन्तं चेत्तानितव्रमनी येन कथं मनो वचसोः शामि तत्राह यद्वुत्स्वप्नो मम दहितत मप्य सर्वः प्राणाः
क्रियाशक्त्यानस्पृशन्ति मन आदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्वत्त नतोऽस्मि २२ तेषां तदन्तानेहेतुमाह देहें
द्रियादयो मीयदेशं विद्धाय चैतन्यांशेनाद्धाः सन्तः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदा सुषु
प्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा प्रतप्तं लोहं दहति प्रलोहयथा लोहमग्निः अग्निर्लोहं दहति के सदग्निं न दहति प

यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनो बुद्धीन्द्रियासवः अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहं २३ देहेंद्रि
य प्राण मनो धियो मी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु नैवान्यदा लौहमिव प्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट
पदेशमेति २४ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतप
रिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविन्दयुगल परमपरमेष्ठिन्नमस्ते
वं ब्रह्मगतत्वात्
क्रियाशक्त्यापि श्रवूर्ममानादेहादयस्तत्र स्पृशन्ति न विदुः श्रुतिभावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वाज्जानातु तत्रेत्या
ह स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवेति प्राप्नोति नान्यो जीवो नाम अस्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
दि श्रुतेः यद्वा द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां जीवमपि तदेव प्राप्नोति जानाति न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः तदुक्तं दशमे
त्वल्लोके देहोऽभवो दारास्मादि सकलायेसान्वतपरिवृढा लेखांनि करः समूहस्तस्य करकमलानां कुं

६३

सुरं समारोहं गिरा ज्ञानगामेश्वं गिरः प्रथान्येलोकः चित्रकेतोः पुत्रश्रद्धेन तस्य पुत्रशक्ताः रक्षन्नारद्धो।
गिरसा सा कं यथा विनिनारदस्य प्रथास्मानि दृष्टः तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः प्रभो हे समर्थ २९ यथाय।
ध्यावद्धारयामास ३० विद्याधराधिपत्यं चावाप्तर फलं लेभे प्रशस्तिदृसमस्तं ३८ कलिपयाहोभिर्विद्यया ३

शुक उवाच भक्ताये तां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः यथावं गिरसा साकं धाम स्वायंभुवं प्रभो २९
चित्रकेतुस्तां विद्यां यथा नारदभाषितां धारयामास समाहितः स्वसमाहितः ३२ ततस्तु स
प्ताहांते विद्यया धार्यमाणया विद्याधराधिपत्यं स लेभे प्रतिहतं नृप ३८ ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्ध
मनोगतिः जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणांतिके ३४ मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटके।
यूरकटित्रकंकणं प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमंडलैः प्रभुं ३० तद्दर्शनध्वस्तसम
स्तकिल्बिषः स्वच्छामलांतःकरणोभ्ययान्मुनिः प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमानमदा
दिपूरुषं ३१

हे नदीमेव मनसा गतिर्यस्य ३४ मृणालवद्गौरं शितिवाससं नीलांबरं स्फुरत्किरीटादीनि यस्य करीशंक
टिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य रक्तानि लोचनानि यस्य तं च ३० दृष्ट्वा तमादिपूरुषमयाद्भ्यगात् ततः श्रद्धा
भक्त्वा नामक इव भूतः तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छममलं चांतःकरणं यस्य प्रणयेन स्नेहयुक्ते।

लोकेश्वरम प्रश छिनिमाणिमानसः ५

श्री
भाग
टी
६४

64

तं प्रसमीक्षितुं चिरं नैवाशकत्तं प्रसमीक्षितुमशक तत्रदेवः उत्तमश्लोकस्य पदाब्जयोर्विष्टरमासनम् उपमेहयन्नभिषिं
चन् प्रेमगद्गदपरुद्धोऽखिलानां वर्णानां निर्गमउद्वाक्यणो यस्य सः २२ मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय तत्त
द्दृश्यमाणेन भावेन प्रतिलब्धा वाग्येन सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तं २३ मुच्यो अप्रेमजातानन्दनिभृता
त्मा भिसेवकानयभिनंदन्मुदास्तोति दशभिः पंचभिर्विभ्र देवत्वात् जिताः स्मैरजितोऽपि भवान्साधुभिः भक्तैः

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवा
शकत्तं प्रसमीक्षितुं चिरम् २२ ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ।
नियम्य सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् २३ विदुर उवाच अजितजितः
सममतिभिः साधुभिर्भवाञ्जितात्मभिर्भवता विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः
२४ नव विभवः खलु भगवञ्जगदुदयस्थितिलयादीनि विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्धन्ति हि २५।

जितः स्वाधीनश्च कृतः यतो भवानतिकरुणः तेऽपि निष्कामा अपि भवता विजिताः यो भवानकामा
नामात्मानमेव ददाति २४ ननु भक्तैर्वजितश्चेत्कथं स्पर्धमानैरपि ब्रह्मादिकैर्नैरभिरस्यैरीश्यैर्जेया
सेऽस्मवान्नदाह नवैति जगत उदयादीनि लीलैव विभवः विभवन्नं महिमा लीलेतियावत् ब्रह्मादिशक्तिरस्त्रवे
ष्ट नियमादीति विश्वसृजस्तवेऽशलादयोऽनेश्वराः किंतुतेनवांशांशाः पुरुषस्यांशास्तत्रैवविस्थितेपिपृथ

ना

नवभिर्भवभवतात्रयोर्भवैदु पृथवेत्यांशास्ति १५

तमेवसूक्ष्मादिकर्तृत्वेनतूपपादयति परमाणुःसर्वमूलकारणं परममहदंतिमंकार्यं तयोस्त्वमेवा
द्यंतांतरवर्ती आद्यावंतेच अंतरेमध्येच वर्तितंशीलंयस्यसः अतएवत्रयविधुरः आद्यंतमध्यशून्यः ध्रुवः
तेचत्वयासहत्वं तेनतद्ध्रुवाः अतएवत्वदाद्यसत्तानां सत्वेनप्रतीतानांकार्याणामाद्यावंतेचयत् ध्रुवंवर्त
माने अंतरालेपितदेवध्रुवंसत्कारणं दिव्यत १९ एवंध्रुववत्वेनकालतः परिच्छेदोनास्तीत्युक्तं देशतोप्य
परिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरिति एषस्याल्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरैः अधिकैरावृतः यत्रअपि अणुकः

परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्ती त्रयविधुरः आद्यावंतेचसतांयद्ध्रुवंतदेवांतरालेपि
१९ क्षित्यादिभिरेषकिलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः यत्रपतत्यणुकल्पः सहांडकोटि
भिस्तदनंतः २० विषयतृषोनरपशवोयउपासतेविभूतीर्नपरंत्वां तेषामाशिषईशतदनुविन
श्यंतियथाराजकुलं २१

स्योरणुकल्पः पततिपरिभ्रमतीति तत्त स्मादूनंतत्वं २० तस्मादेवंपरमेश्वरस्त्व
मेवास्त्वद्विभूतयः अतस्त्वांविहायविषयकामनयान्योपासकास्त्वतिमंदाइत्याह विषयेष्विति तस्मा
द्येषांतेनराकाराः पशवः अतः येविभूतीर्विभूत्याउपासतेनपरंत्वां ततः किंस्यादित्यतआह तेषामिति तदनु
पास्यनाशानंतरं यथाराजकुलमनुराजकुलनाशानंतरं यथातत्सेवकानामाशिषोनश्यंतितद्वत् श्री

श्री
भाग
टी
६५

65

विषयकामेनापि कृतानां त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह् कामधियो विषयकामनया अपि त्वयि रचि-
ताः स्वेन नरोहंति देहांतरोत्पादका न भवंति करंभबीजानि भर्जितबीजानि यथा यतो ज्ञानात्मनि अगु-
णात् द्वंद्वसमूहा भवंति अतः कामेनापि निर्गुणस्य तव भजनात् तैः तैर्गुणैः न भवतीत्यर्थः ३९ फ-
लकामनयापि त्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा किं वक्तव्यं भागवतधर्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्संप्रदा-
यप्रवर्तकत्वेन तद्भगवन्तं स्तौति जितमिति यदा भवान् भागवतधर्ममाह तदा हे भगवन् त्वया जितं स-

कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहंति यथा करंभबीजानि । ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतो-
ऽस्य द्वंद्वजालानि ३९ जितमजित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् । निष्किंचना ये मु-
नय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यद-
न्यत्र विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१

र्वोत्कर्षेणास्थितेन तद्देशः येनि-
ष्किंचनाः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते यं भवंतं अपवर्गाय सेवंते तेन भवता जितं यं धर्ममिति वा ४०
अनवद्यतामेवाह् विषममतिर्यत्र यस्मिन् भागवते धर्मे नास्ति अन्यत्र यथास्ति काम्यधर्मे तत्र सो-
पि वेदोक्तत्वादनवद्य इत्यत आह विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो विहितो यः स ह्यविशु-
द्धः रागद्वेषादिमत्वात् क्षयिष्णुः नश्वरफलत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तं शोकेत्र ।

६५

तदस्वपरं च पश्यति कः क्षेमः किं कुशलं न किंचित् निजपरयोः स्वस्य परस्य च स्वपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति
स्वपरद्रुक् तेन यतः स्वद्रोहात् स्वेन कायक्लेशेन तव कोपः पीडासंभवति तद्रोहे गीतासु कर्षयंतः शरीरस्थं
भूतग्राममचेतसः मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयानिति तथा परसंपीडयाऽधर्मः वशात्तव को।
पश्च भूतस्य यागाद्यमपि कथं विहृद्वमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तु तत्त्वदृष्टा ४२ भागवतधर्मं।

कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण स्वद्रोहात्तव कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ४२
न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः स्थिरचरसत्त्वकदंबेष्वपृथग्धियो यमुपासते।
त्वार्याः ४३ न हि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः यन्नाम सकृच्छ्रवणात्पुक्क।
सकोऽपि विमुच्यते संसारात् ४४ अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरर्षि
णा यत्कथितं तावकेन कथमन्यथा भवति ४५

एतच्च न घटत इत्याह न व्यभिचरति न परमार्थं जहाति न वईक्षा दृष्टिः अव्यभिचारे हेतुः स्थिरेति स्थावरजंग
मप्राणिसमूहेष्वसमबुद्धयो भागवतायधर्ममेवं ते ४३ एवंभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनात्सर्वं
पापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह नहीति पुक्कसकोऽपि संसाराद्विमुच्यते ४४ अतोऽहं कृतार्थोऽस्मी।
त्याह अथेति अतो हेतोः तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशयस्थिता मला येषां ते त्वद्दर्शनं च मम।

श्री भाग टी ९९

तथा चाहं पूर्वमतिमूढ आसं यथाचलभद्रेणानुगृहीतोस्मि तत्सर्वं तथ्यो मित्रत्वं मया किं प्रकाशनीय।
मित्याद्यं विदितमिति विशेषेणात्तत्प्रकाशनीयं किं यद्विवल किमपीत्यर्थः सवित्त यथाख्यातैः प्र।
काशनीयं नास्ति तद्वत् ४९ उक्तलक्षणं भगवंतं प्रणमति नमस्तेनकृष्णं सकलस्य जगतः स्थित्यादी।
नामीशाय समर्थाय दुर्वासिनाप्यविज्ञातात्मगतिर्निजतत्त्वे यस्य तस्मै केषां कुयोगिनां केन भिदाभेद।
विदितमनेन समस्तं तव जगतात्मनो विहारवितं वित्ताण्यं परमपुरोः किं यद्विव सविनु विख्यातैः
४९ नमस्तस्मै भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय दुर्वासितात्मगतये कुयोगिनां भिदापा।
रमहंसाय ४७ यं वै श्वसंतमनुविश्वसृजः श्वसंति यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकंति भूमंडले सर्ष
पायति यस्मै मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवते स्तु सहस्रमूर्ध्ने ४८ शुक उवाच संस्तुतो भगवानेवमनंतस्तम
भाषत विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ४९ श्रीभगवानुवाच यन्नारदांगिरोभ्यां ते व्याहृतं मेनुशा
सनम संसिद्धोसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ५० अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः शब्द।
रुप्सा ४१ श्वसंतिष्ठंते चेकितानं यपश्यंत अनुविनयः तानेंद्रियाणि उच्चकंति सारूप्यं प्रपश्यंति ४८ ४९
मेनुशासनं महद्विषय उपदेशः तेन च ततथाविद्यया सात्त्वदर्शनात्संसिद्धोसि ५० ततो यद्वा व्याप्यतया शुप
द्विशति अहमिति द्विना सर्वभूतान्यहमेव भूतानामात्माभोक्ताप्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मदात्म।
कं नान्यदित्यर्थः यतोहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च तत्र शब्दब्रह्म प्रकाशकं परं ब्रह्म कार

६६

९९

ऽनन्तत्वमेवं पश्येत्स्यात् लोके भोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन विततम् अनुगतम् आत्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन सं
ततं व्याप्तं न तु भयं च मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं कल्पितं स्मरेदिति तत्त्वीयेन तात्पर्यः पश्यैव
यथाह्नो वा ५२ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादिति
आशंक्य स्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टांतेन संभावयन्नाह यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिवनादि
रूपं शयनदेशस्थितदेशांतरस्थमात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये सुप्तं स्वमेव च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्ने

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततं उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं ५२ यथा स्वप्ने
सुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्नउत्थितः ५३ एवं जागरणादी
नि जीवस्थानानि चात्मनः मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ५४ येन सुप्तः पुरुषः स्वा
पं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमेवेहितं ५५

एवोत्थितः सन् स्वा त्मानमेकदेशस्थं
मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ५३ एवं प्रसिद्धान्यपि जाग्रदादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधिदेहावस्थाः
आत्मनो मायामात्राणि स्वप्नवद्विज्ञाय तेषां द्रष्टारं मतःपरं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ५४ ननु ते
षां द्रष्टारमिति कथमुक्तं स्वापे दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात्तत्राह येनेति प्रसुप्तः पुरुषो जीवः येन रूपेण
तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमनोवृत्तिं स्वावेदं च वेद तमात्मानं ब्रह्मस्मामेवेति तदा स्वापस्व

गो: संवर्त्ते उत्तमसमासमिति ऋतेः संभवात ५५

श्री
भाग
टी
८

67

नन्वस्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्यत आह उभयं प्रस्वापं प्रतिबो
धं च स्मरतोऽनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति तन्नाभ्यां व्यतिरिच्येत यत एकैका
पायेष्वनपायात् तत् ज्ञानं परं ब्रह्म तदेव न तद्भिन्नमित्यर्थः अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिवत्स्थानान्तरे
त्वेपि स्वापान्तरयोः स्मरणं घटेतेति भावः तदेवं भूतस्यात्मनोऽनात्मसमवेदोऽनुषंगः ४५ विपद्दोषमाह
यतः यदि पतन्मयि भावं मत्स्वरूपं परं विसृष्टं तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति तत एव संसृतिः संसा

उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्वेति व्यतिरिच्येत यज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ४६ यदि त्विह
तेषु सो मज्ञावं भिन्नमात्मनः ततः संसारपतनं देहाद्देहो मृतेर्मृतिः ४७ लब्ध्वेह मानुषीं योनिं
ज्ञानविज्ञानसंभवां आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात् ४८ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं
ततः फलविपर्ययं अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ४९ सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वा
ते दम्पती क्रियाः ततो निवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ५०

गो भवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहं जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृतेरनन्तरं मृतिश्चेति ४७ यो नितरेपि भोगा
दि संपादनेशक्तत्वात्तदर्थं नैव यतितव्यमित्याह लब्ध्वेति ज्ञानं शास्त्रोत्थं विज्ञानमपरोक्षं तयोः सं
भवो यस्यां तां ४८ वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे ततः ईहातः अनीहायां निवृत्तिमार्गे अभयं
मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत पाठान्तरे तो भयं परिक्लेशः फलविपर्ययमनात्मीयमेवं

विज्ञाउयमेपवीणावयमिन्नभिमानवतां स्यानत्रयविलक्षणांन्तरीयांवदा ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्रा
भिर्वेहिकामुष्मिकैर्विषयैस्ववन्नेनसा विवेकबलेन ६२ नचानःपरंपुरुषयोस्त्रीस्माहृएतावानितियोगे
नैपुण्यंयस्याःसाबुद्धिर्येषांपरस्मात्मनएकेदर्शनमितियदेतावानेव ६४ ६५ इतिश्रीभावार्थद्य

एवंविपर्ययंबुद्धानृणांविज्ञाभिमानिनां आत्मनस्तागतिंस्वत्वांस्यानत्रयविलक्षणां ६१ दृष्टश्रु
ताभिमात्राभिर्निर्मुक्तःस्वेनतेजसा ज्ञानविज्ञानसंतृप्तोमद्भक्तःपुरुषोभवेत् ६२ एतावानेव
मुनिभिर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थःसर्वात्मनाज्ञेयोयत्परात्मैकदर्शनं ६३ त्वमेतच्छ्रद्धयारा
जन्नप्रमत्तोवचोमम ज्ञानविज्ञानसंपन्नोधारयन्नाशुसिद्ध्यसि ६४ शुकउवाच आश्वास्यभग
वानित्थंचित्रकेतुंजगद्गुरुः पश्यतस्तस्यविश्वात्माततश्चांतर्दधेहरिः ६५ इतिश्रीभागवतेष
ष्ठस्कंधेषोडशोध्यायः १६ शुकउवाच यतश्चांतर्हितोनंतस्तस्यैकृत्वादिशेनमः विद्याधरः
श्चित्रकेतुश्चचारगगनेचरः १ सलक्षंवर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः स्तूयमानोमहायोगीमु
निभिःसिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणीषुनानासंकल्पसिद्धिषु रेमेविद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिं

स्कंधेषोडशोध्यायः १६ ततःसप्रदीपोमोक्षांमहद्दिशाप्यवेववंविदुःसगिरिशंगणायातुमायाहूतनोगतः।
यतोयस्यांतस्यैदिशेनमः नमस्कृत्वा १ २ सविद्याधरःस्त्रीभिःहरिंगापयन्रेमेइतिद्वयोरन्वयःअव्याह

४ ततस्तदेकदेति ५ अंकीकृतामुत्संगेनैकीकृतां देवीं बाहुनालिंग्य स्थिते सत्युवाच तस्यांतिके स्थि-
तः सन् ६ धर्मं वक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यः सभायां मिथुनीभूय चास्ते ७ ८ ९ अगाधा गंभीरा

अकस्माददद्भुतैस्ववीर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः भ्रामरीयो निमापप्रोभवानीशापतः सन् ४ एकदा।
सविमानेनविष्णुदत्तेनभास्वता गिरिशंददृशेगच्छन्परीतंसिद्धचारिणैः ५ आलिंग्यांकीकृतांदे
वीबाहुनामुनिसंसदि उवाचदेव्याःशृण्वंत्याजहासोच्चैस्तदंतिके ६ चित्रकेतुरुवाच एषलो
कगुरुःसाक्षाद्धर्मंवक्ताशरीरिणां आस्तेमुख्यःसभायांवैमिथुनीभूयभार्यया ७ जटाधरस्तीव्र
तपाब्रह्मवादिसभापतिः अंकीकृत्यस्त्रियंचास्तेगतह्रीःप्राकृतोयथा ८ प्रायशःप्राकृतास्चा
पिस्त्रियंरहसिबिभ्रति अयंमहाव्रतधरोबिभर्तिसदसिस्त्रियं ९ भगवानपितच्छ्रुत्वाप्रहस्या
गाधधीर्नृप तूष्णींबभूवसदसिसभ्याश्चतदनुव्रताः १० शुकउवाच इत्यतद्वीर्यविदुषिब्रुवा
णेबह्वशोभनं रुषाहदेवीधृष्टायनिर्जितात्माभिमानिने ११ पार्वती अयंकिमधुनालोके
शास्तादंडधरःप्रभुः अस्मद्विधानांदुष्टानांनिर्लज्जानांचविप्रकृत् १२ नवेदधर्मंकिलपद्मयो
निर्नब्रह्मपुत्राभृगुनारदाद्याः नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनोनिषेधंत्यतिवर्तिनंहरं १३

धीर्यस्य सः १० इतिकथाक्रोधेनाह ततस्यवीर्यंप्रभावंविद्वानतद्वीर्यविद्वान् तस्मिन् निर्जितात्माभि
मानिनेनिर्जितेंद्रियोहमित्यभिमानवते ११ विप्रकृद्विप्रकर्षंणकरोतीतिविप्रकृत् १२ अतिवर्तिनं शास्त्र

मतिक्रम्यवर्तमानंतस्मिन् यत्नेनिषेधंतिनिवारयंति

एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पादाब्जयुग्मं यस्य तं मंगले मंगले परमपूर्ति सूरीन्परिभूयात्तान्क्षत्राजगद्गुरुं संयः।
प्रशास्ति तत्तस्मात् ।१४। ननु हरिभक्तो येन दंड्यइतिचेन्नत्राह नायं साधुभिः परिसेविते वैकुंठस्य पादमूलोपस
र्पणमर्हति यतः संभाविताधिकरतिःकृतात्ममतिर्यमानतएवस्तब्धोनम्रः ।१५। नदेवस्वयंदंडयतीति शिवाय।

एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुंमंगलमंगलंस्वयं यःक्षत्रबंधुःपरिभूयसूरीन्प्रशास्तिधृष्टस्तद
यंहिदंड्यः ।१४। नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणं सम्भावितमतिःस्तब्धःसाधुभिःपर्युपासितं ।१५।
अतःपापीयसींयोनिमासुरींयाहिदुर्मते यथेहभूयोमहतांनकर्तापुत्रकिल्बिषं ।१६। श्रीशुकउवाच
एवंशप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्यसः प्रसादयामाससतींमूर्ध्नानम्रेणभारत ।१७। चित्रकेतुरुवाच
प्रतिगृह्णामितेशापमात्मनोंजलिनांबिके देवैर्मर्त्याययत्प्रोक्तंपूर्वदिष्टंहितस्यतत् ।१८। संसारच
क्रएतस्मिंजंतुरज्ञानमोहितः भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा ।१९। नैवात्मानपरश्चापिकर्ता
स्यात्सुखदुःखयोः कर्तारंमन्यतेप्राज्ञआत्मानंपरमेवच ।२०। गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःको।
न्वनुग्रहः कःस्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेवच ।२१।

तत्राह अतइति हेपुत्र यथाभूयः महतांकिल्बिषमपराधंनकर्तानकरिष्यसितथाह्यसुर्यः ।१६।१७। पू
र्वदिष्टंप्राचीनकर्मप्राप्तमेव ।१८। अयंचसंसारचक्रस्वभावएवनोचित्रमित्याह संसारचक्रइति ।१९। एता
एवात्ममवानचवनकोपिदोषःस्यादत्रनैवेति ।२०। एवंसत्यवस्तुसुखदुःखयोः स्वाधिकमंगीकृत्योक्तमिदानींतदपि

श्री भाग टी ६९

तेन मायामयानां गुणानां चेदयं प्रवाहस्तर्हि पांजरत्वात् वंधमोक्षाय च भवो न स्यात् तत्राह एकः परमे-
श्वरः मायया निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां वंधादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं वंधादि-
शून्यः ॥२२॥ नन्वेवंभूतविषमसृष्टौ तस्य किं कारणं प्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपि प्रियाद्या-
यो न भवंति तथापि तत्कर्मवशात्सर्वं च घटत इत्याह न तस्येति द्वाभ्यां प्रतीपः अप्रियः न ज्ञातिः वंधुः स्नेह्या-
यः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य तत्कुतो निरंजनस्य निःसंगस्य अत एव तन्निमित्तस्य विरागो नास्ति रागाद्य-

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया एषां वंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥२२॥ न त-
स्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिवंधुर्न परो न च स्वः समस्य सर्वत्र निरंजनस्य सुखे न रागः कुत एव
रोषः ॥२३॥ तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय वंधाय मोक्षाय च मृत्यु-
जन्मनोः शरीरिणां संसृतयेवकल्पते ॥२४॥ अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि यन्मन्य-
से ह्यसाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥२५॥ शुक उवाच इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिंदम जगा-

वंधो रोषः कुतः स्यात् ॥२३॥ यद्यप्येवं तथापि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं क-
र्म एषां शरीरिणां सुखाय दुःखायैव कल्पते समर्थो भवति तथोक्तं गीतासु भूतभावोद्भवकरो विसर्गः
कर्मसंज्ञित इति ॥२४॥ यस्मादेवं तस्माद्धे भामिनि कोपनेन त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय तर्हि किं
प्रसादनेनात आह ममोक्तं साध्वपि असाधुप्रत्ययं तत्क्षम्यतां ॥२५॥ गिरिशौ भवानीशंकरौ प्रसाद्य

६९

॥२८॥ स्वर्गादावेव तुल्यार्थः प्रयोजनमिति दृष्टं शीलं येषां ते तथा ॥२९॥ तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्यां दे-
हिनां सुखदुःखादिद्वन्द्वानीश्वरलीलया मायया भवन्ति तेषु च गुणदोषविकल्पश्चैवं तत्र यः ॥३०॥ इष्टानि-
भिदाय लिष्टभेदश्च यः स्फुरति स प्रज्ञानमन्यथार्थभेदः सुखादिभेदः पुंसः स्वप्ने यथा ऽविवेककृतो भवति स्र-
जिवत्सर्पमालादिभिदा यथा तथैव कृत इत्यर्थः सुखादिति वक्तव्ये स्रजिवदित्यार्षः पाठान्तरं तु स्रगामे

ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वतां ॥२५॥ दृष्टव-
त्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्मनां ॥२६॥ नारा-
यणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥२७॥ देहिनां देहसंयोगाद्द्वं-
द्वानीश्वरमायया सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोनुग्रह एव च ॥२८॥ अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्म-
नि गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ॥२९॥ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणां ज्ञानवै-
राग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥३०॥ नाहं विरिंचो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सु-
रेशाः विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥३१॥

॥३१॥ अतो भागवतानां निःस्पृहत्वं उचितमेवेत्याह वासुदेव इति ज्ञानवैराग्ययोः वीर्यं बलं येषां तेषां व्यपाश्रयः
विशिष्टबुद्ध्याश्रयणीयो योर्थो नास्ति ॥३२॥ अस्मवद्दरिदम्पतेनन्तस्य भावनात्रैविचित्रमिति वक्तुं हरेर्माहात्म्यमाह ।
नाहमिति द्वाभ्यां ईहितमभिप्रायं लीलां वा यदा वयं न विद्मः तदा तस्य स्वरूपं अंशकांशका अपि भगवतः पृथ

श्री
भाग
टी
७०

स्वतएवहरिर्विप्रसर्वेषांभूतानांप्रियः ३४ यद्दैवैवाप्युतस्यप्रियः तस्मान्ममास्मिन्क्रोधोनाभूदितिभावः ३५

नतस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोपिवा आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः ३४ तस्य।
चायंमहाभागश्चित्रकेतुःप्रियोनुगः सर्वत्रसमदृक्शान्तोह्यहंचैवाच्युतप्रियः ३५ तस्मान्नविस्म।
यःकार्यःपुरुषेषुमहात्मसु महापुरुषभक्तेषुशान्तेषुसमदर्शिषु ३६ शुकउवाच इतिश्रुत्वाभग
वतःशिवस्योमामभिभाषितं बभूवशान्तधीराजन्देवीविगतविस्मयः ३७ इतिभागवतोदेव्याःप्रति
शाप्यमलंतमः मूर्ध्नासंजगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणं ३८ जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयोनिमाश्रि
तः वृत्रइत्यभिविख्यातोज्ञानविज्ञानसंयुतः ३९ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि वृत्रस्या
सुरजातेश्चकारणंभगवन्मतेः ४० इतिहासमिमंपुण्यंचित्रकेतोर्महात्मनः माहात्म्यंविष्णु।
भक्तानांश्रुत्वाबंधाद्विमुच्यते ४१ यएतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावाग्यतःपठेत इतिहासमिमंस्म
त्वासयातिपरमांगतिं ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेसप्तदशोध्यायः १७ ॥

३६ ३७ प्रतिशापंदातुमलंतमःसमर्थत्वमोपि ३८ ३९ असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेःभगवतिमतेश्च ४०
४१ एतपतनं ४२ इतिश्रीभावार्थेषष्ठस्कंधेसप्तदशोध्यायः १७

७०

आदित्यानां च वंशस्य तत्पूर्वं शपसंगतः । प्रोक्तं मित्रकृतं विश्वरूपपुत्रवधादिकं अदितेः पंचमादौ तां पुत्रा
णामन्वयोक्तितः षष्ठादशे द्वितीये गर्भे शक्रेण मरुतोभिदा बहुवंशमनुक्रम्य सप्तमे संगं यथाक्रमं आदि
त्यानामथान्येषां वंशानामष्टमे नवमे दक्षकन्यान्वयानुकथने अदित्याः द्वादशपुत्राः प्रोक्ताः विवस्वान
र्यमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रम इति तत्राद्यायां समारभ्या
विश्वरूपपुत्रमाचिनके रूपाख्याने तत्पूर्ववंशमनुवर्णितानी सवितृवंशमाह पृश्निरिति सावित्रीमित्याहि

सुकरवाव पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीं अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महाम।
खान् १ सिद्धिर्भगस्य भार्यांगमहिमानं विभुं प्रभुं आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रता २ धा
तुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् अग्नीन्पुरी
ष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः ३ चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः वाल्मीकिश्च
महायोगी वल्मीकादभवत्किल ४
पुत्रास्तेभ्यश्च रस्यानुषंगः पश्चांपक्षयागं महामखान्यश्च यत्तान् १२
धातुर्भार्या कुहूः सायं पुत्रं प्रासूत एवं सिनीवाली दर्शमित्यनुक्रमात् समनन्तरो विधाता क्रियायां भार्या।
यां पुरीष्यानग्नीन् पंच चिनीत पुरीष्याः सोग्नयः तन्नियं च वा एतेग्नयो यच्चितयः तन्नियम्यते ३ वर्षणीवरुणस्य
भार्यासीत्पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्य पुनर्जातः वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रोभवत् एतौ वरुणस्याप्या

तयोत्सर्गोदयो मित्रस्य सायारणाः तयो रेवेसा यारणो ह्रौ पुत्रौ आह अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च ऋषी मित्रावरु-
णयोरभवतां यत्र उभावपि कुंभेरेतः सिषिंचतुः स प्रजानां विषयेभ्यो मनोभिः कुंभेरेतः सिषिचतुः समान-
मिति श्रुतेः द्रुतस्कंधे ५८ १८ षष्ठाष्टमस्कंधे ९ कश्यपस्य दितेः पुत्राणां द्वादशादित्यानां संतानं

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी रेतः सिषिंचतुः कुंभे उर्वश्याः संनिधौ द्रुतम् ५ रेवत्यां
मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् पौलोम्यामिंद्र आधत्त त्रीन् पुत्रानिति नः श्रुतम् ६ जयंतमृषभं
तात तृतीयं मीढुषं प्रभुः ७ उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्त
स्यासन् सौभगादयः ८ तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथै
वावततार ह ९ अथ कश्यपदायादान् दैतेयान् कीर्तयामि ते यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो ब
लिरेव च १० दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ
११ हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी जंभस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् १२ संह्ला
दं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचित्तो ग्रहीत् १३ शिरो हरद्य
स्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतं संह्लादस्य कृतिर्भार्या सूत पंचजनं ततः १४

तिमृक्तादितेः पुत्रा कथयामीत्यर्थः १०
हिरण्यकशिपुः हिरण्याक्ष इति प्रथमं ह्रावेव तौ च कीर्तितौ तृतीयस्कंधे ११ १२ विप्रचित्तो दानवाद्गतः।

योमेषहूपे वामनापिं चेन मिललं यं पेचेतं च वामनापिं चामृते नामलयः ५५ १८ ततोबलेः सकाशाद्भवा
मृतस्य बलेरत्र भावः सश्लोकः ॥ एपकीर्तयेदः यदा श्रनुभाष्यते सद्भिः स्तूयते ह्यनुभवः सश्लोकं यशाशति

श्लोदस्यदमनिर्भायोसृतवामनापि मिललं योगस्यायतनिश्च येपेचेवामनापि मिल्वलं १५ श्रनुश्ला
दस्य सम्यांयांवाक्कलोमहिषलया विरोचनसुश्लाश्लादिर्दैत्यासस्याभवद्बलिः १६ वाणस्त्वेषेषु
त्रशतमशनायांततोभवत् तस्यानुभावं सश्लोकं यश्वादेवाभिधास्यते १७ वाणस्त्राराध्य गिरिशं
लेभेतद्गणमुख्यतां यस्याद्यापि भगवान्नास्तेह्यद्यापि पुरपालकः १८ मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंश
न्नवाधिकाः ऽप्रजाः सर्वे नीताः इन्द्रेणसत्मतां १९ राजोवाच कथंतश्रा स्वंभावमपोह्यौत्मा
निकंगुरो इन्द्रेणप्रापिताः सात्म्यं किंतस्य साधुकृतं हितैः २० इमेश्रद्दधतेब्रह्मन्नृषयो हिमयासह ।
परित्तानाय भगवंस्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि २१ सूतउवाच तद्विस्रावणतस्यच वादरायणिर्वचोनिश
म्यादृतमल्पमर्थवित् सभाजयन्सन्निभृतेनचेतसा जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः २२ शुकउवाच ।
हतपुत्रादितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना मन्युः नाशोकदीप्तेन जज्वलतीपर्यचिन्तयत् २३

शोकः १७ तस्यगणेषु मुख्यतां प्राप्तानां १८ मारुतानां समीनरूपतांदेवत्वंप्रापिताः १९ २० २१ प्राहृतंसादरं
श्रल्पमितानावं अर्थवद्दर्थपुक्कं सत्रमयनमस्यायोयस्य देसत्रायणशौनक २२ पार्ष्णिग्राहेणाहतःसा

हरि

श्री
भाव
टी
७२

72

भ्रातृहंतारं हं मारयित्वा स्वयं विनीतामिति चिंतयामासेति ॥ इत्थं कल्मषाकारे षष्ठि वृद्धदंपतीकटिनवित ॥ २४
तन्नु राजा स्वदेहरक्षार्थमन्येषां प्राणान् करोत्येव किमत्र चित्रं तत्राह कस्मीति ॥ शुः प्रभुः ॥ श्यामिहितस्यापिया ।
स्यपूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानंतरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य क्रमयशंतस्थादिभिर्भक्षितस्य तु विष्टेति दग्धस्य भस्मे

कदाचु भ्रातृहंतारमिंद्रियारामं कल्मषाणां षष्ठि वृद्धदंपत्यपायं चान्नयित्वा शयेत्सत्वं २४ किमिवि ।
नूनं सत्तामीयेषस्याभिहितस्यैव भूतभुक्कृते स्वार्थे किं वेदनिरयोपगतः २५ प्राशामासनस्यतस्य
दं ध्रुवमुत्रहव्यतस्यः मदशोषकं देहस्य भूयाद्येनसतोऽहिमे २६ इति भविनसा भर्तृराघवा सहकृ स्त्रि ।
यं पृष्टभूषयानुरागणाप्रश्रयेणदमेनच २७ भक्तापरमयाराजन्मनोतैवेल्लभाषितैः मनोजग्रा
हृभावज्ञा सस्मितापांगवीक्षितैः २८ एवं स्त्रियाजडीभूतो विद्वानपि विदग्धया वंचितमिमाहृविव ।
ग   श्रोतनत्वि त्रेहियाषितां २९

नि सत्तामीनतत्कृतेन स्वदेहस्य   थैयो भूतेभ्योदुह्यति स किं स्वार्थं वेद न वेदैव ।
तत्रहेतु यतो भूतद्रोहात् निरयो भवति २५ इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्यामनसा स्यन उत्रहव्यं
त्ववर्णे चेतोयस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो मे यत्नदेहेनाभूयाद्भवेत् २६ भर्तुः प्रियाचरणमेवेतिभावेनस्य
भर्तुः प्रियं समकृदाचवार २७ २८ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन् वाछंत्वमनोरथं पूरयिष्यामीति यशाह्वतन ।

२२

तत्रैतमाह विलोक्येति एकांतभूतानितिः संगानि मैथुनेनस्पृष्टिसृष्ट्यर्थं स्वदेहार्धमेव स्त्रियं चक्रे २
स्त्रियाशुश्रूषितः स्वन ३१ इहचकारान्मयत्रचस्यागमः प्रशाप्य ३२ ३३ तत्पुपरमे स्वे सुप्रीते सर्वकामश्री
निर्विनिश्रमिद्द्वितत्राह गतिरेवेति तद्वत्मनसिस्थितः श्रीवामदेवपवलक्ष्मीपरदेवतामितिप्रसिमिप्रसिद्धं
विलोक्यैकांतभूतानिभूतात्मात्मा प्रजापतिः स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हता ३० एवं शुश्रू
षितस्तातभगवान्कश्यपः स्त्रिया श्रद्धस्वपरमप्रीतो दितिमादाभिनंद्यच ३१ कश्यप उवाच वरं वरा
यवामोरु प्रीतस्तेहमनिंदिते स्त्रीणां भर्तरि सुप्रीते कः कामः इहचागमः ३२ पतिरेव हि नारीणां दै
वतं परमं स्मृतं मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ३३ स एव देवतालिंगैर्नामरूपविकल्पि
तैः इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ३४ तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे या
जंते तेनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं ३५ सोहंत्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः तत्ते संपादये का
मम सतीनां सुदुर्लभं ३६ दितिरुवाच वरदो यदि मे ब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणं वृणे अमृत्युं मृतपुत्राहं ये
न मे घातितौ सुतौ ३७ निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थि
तत्वं स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः इत्यत इत्याह मानसः इति सार्धेन देवतालिंगैर्मूर्तिभिः लक्षितः नामभि
वाहनामइंद्रादिरूपं वज्रहस्तत्वादि ताभ्यां विविधं विकल्पितैः ३४ ३५ ३६ इंद्रहणमिंद्रहणं तापमसं मृत्युं

मूलं पंचदशाविरूमानदीपेनमाति ९२५

श्री भाग दी ७३

४९ स्वभावमनुवर्तमानायायोषितः कोतिक्रमोपराय: ५० स्वभावमेवाश्रिताम्यं शरण्यमस्येवोविक्ला।
नोयस्मिन् श्रवणाश्रुतीनयोमम ते तस्यासेयमेविचित्रं ५१ स्वाशिषात्मनो स्वार्थकामनयात्मवरुसेष्टानेना
प्रतीयमानात्मा ५२ तत्रेदमुपकल्पतेयोययंभवति प्रयेभावः वैतत्वंवतीतदुपेदेताम्मि तेतैवास्याः
सुदृशोसर्वेंद्रियामोयोषिन्मयेद्रमायया गृहीतचेताः कृपणः पतिष्येनरकेथवं ५३ कोतिक्रमो
नुवर्तन्त्याः स्वभावमिहयोषितः धिग्मांवतानुधं स्वार्थेयदहं त्वनितेंद्रियः ५४ यारत्यान्स्वेव।
कैवचत्वश्रवणामृते हृदयंत्वरयात्मभं स्त्रीणांकोवेदचेष्टितं ५५ नहिकश्चित्प्रियः स्त्रीणामंजसा
स्वाशिषात्मनां पतिंपुत्रंभ्रातरंवाघ्नंत्यर्थेघातयंतिच ५६ प्रतिश्रुतंददामीतिवचस्तन्नमृषाभवेत्
वधंनार्हतिचेंद्रोपितत्रेदमुपकल्पते ५७ इतिसंचिंत्यभगवान्मारीचं कुरुनंदन उवाचकिंचित्कु।
पितःसान्त्वनेचविगर्हयन् ५८ कश्यप उवाच पुत्रस्तेभवितांभद्रे इंद्रहादेववांधवः संवत्सरंव्र।
तमिदंयद्यंजोधारयिष्यसि ५९ दितिरुवाच धारयिष्ये व्रतंब्रह्मन् ब्रूहिकार्याणियानिमे यानिचे।
हचिनायाहेइंकोधोनिवर्तिष्यते पुत्रस्त्वमर्त्योभविष्यसिदीर्घकालंतेवव्रतस्यकथंचिद्वैगुण्येसतीह
स्ववधलोभविष्यतीति ६० ६१ देवहेतः यथावयदिधारयिष्यसितर्हिइंद्रहाभविष्यति वैगुण्येतुदेव
बांधवोभविष्यद्वैस्तवतान्तस्यकथंचिद्वैगुण्येपिमर्त्येत्वाद्वैफल्याभावात् ६२ कार्याण्यावश्यका
निव्रतेयानितन्मेति नावश्यकानिनचनिषिद्धानिकिंतम्मनुत्तानानि सर्वाण्यपिब्रूहि ६३ ॥

दितिव्रतनिरूपणम् ६९

७३

श्रीं

नवैकविंशतिविधान्याहननहिंस्यादिति पंचभिः नशपेन्नाक्रोशेत यदमंगलं कलापादिकं तन्न स्पृशे
त ५८ नाप्सु प्रविश्य स्नायान्नं विधुनीयान्न पुनर्नधारयेत ५८ भोजने पंच निषेधानाह नोच्छिष्टमिति प्रा
गर्चितामं चंडिकान्नं भद्रकाल्यै निवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वा बालिनान्नपानं पिबेत ५९ यद्वा ददिति नि

काश्यप उवाच नहिंस्याद्भूतजातानि नशपेन्नानृतं वदेत नच्छिंद्यान्नखरोमाणि न स्पृशेयदमंगलं ५०
नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः नवसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित ५८ नोच्छिष्टं च
डिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतं भुंजीतोदक्यया दृष्टं पिबेदंजलिनाथवा ५९ नोच्छिष्टास्पृष्टसलि
ला संध्यायामुक्तमूर्धजा अनर्चितासंयतवाक् संवीता बहिश्च्युतेत ५० नाधौतपादाप्रयतानार्द्रपा
दा उदक्शिराः शयीत नापराङ्नान्यैर्नग्ना न च संध्ययोः ५१ धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयु
ता पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रान् श्रियमच्युतम् ५२ स्त्रियो वीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः पा
तिं वार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं च तं ५३

गमिष्यन्निषेधानाह नोच्छिष्टेति अनर्चितांऽसंयतवाक् असंवीताः प्रावृताः ५० शयननिषेधानाह नाधौत
पादेति नान्यैः पराङ्मुखि मूर्ध्नि शिराः ५१ कार्याण्याह धौतवासा इति द्वाभ्यां प्रातराशात् प्रथमभोजनात ५२
वीरवतीः जीवद्भर्तृकाः अर्चेत् संपूज्य कोष्ठगतं कुक्षिस्थं तेजः ५३ ॥

पुंसवनंपुत्रोत्पत्तिकरंव्रतमंततव ४४ ४५ हरिरिंद्रोव्रतस्यच्छिद्रंप्रेप्सुःआश्रमिकुःजिह्मःकुटिलःसाधुवे
षाः मृगहालुब्धकोयथामृगवेषेणमृगवेषोभवतितद्वत् ५८ केनमेशिवंस्यादितिचिंतांप्राप्तः ५१

सांवत्सरंपुंसवनंव्रतमेतदविप्लुतं धारयिष्यसिचेत्तुभ्यंशक्रहाभवितासुतः ४६ बाढमित्य
भिप्रेत्याथदितीराजन्महामनाः काश्यपंगर्भमाधत्तव्रतंचांजोदधारसा ४७ मातृष्वसुरभिप्रा
यमिंद्रआज्ञायमानद शुश्रूषणेनाश्रमस्थांदितिंपर्यचरत्कविः ४८ नित्यंवनात्सुमनसः।
फलमूलसमित्कुशान् पत्रांकुरमृदोपश्चकालेकालउपाहरत् ४९ एवंतस्याव्रतस्थायाव्र
तच्छिद्रंहरिर्नृप प्रेप्सुःपर्यचरज्जिह्मोमृगहेवमृगाकृतिः ५० नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रंतत्परोथ
महीपते चिंतांतीव्रांगतःशक्रःकेनमेस्याच्छिवंत्विह ५१ एकदासातुसंध्यायामुच्छिष्टा।
व्रतचेतसः दितेःप्रविष्टउदरंयोगेशोयोगमायया ५३ चकर्तसप्तधागर्भंवज्रेणकनकप्र
भं रुदंतंसप्तधैकैकंमारोदीरितितान्पुनः ५४ तेतमूचुःपात्यमानाःसर्वेप्रांजलयोनृप भोजि
घांससिकिमिंद्रभ्रातरोमरुतस्तव ५५ माभैष्टभ्रातरोमह्यंयूयमित्याहकौशिकः अनन्य

कर्षिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वापविधिमोहिता ५२ लब्ध्वातदंतरंशक्रोनिद्रापहृत

अस्पृष्टवारिधौ सावयोनोविष्णु ५२
निद्रयापहृतंचेतोयस्याः ५३ मारोदीरितिपुनःपलालयत्रिवतान्पुनःसप्तधाचकर्तेतिच्छेद ५४ ५५ कौ॥

श्रीभाग टी ७५

७५

शिकः।इंद्रः।गणान्मरुद्गणान्।आत्मनःपार्षदान्।५६

७५

९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० दित्यानिष्क्रमणं शक्रे सति इंद्रोपि निष्क्रमं परमेवाद्भुतावेति लब्धमंतरं येन गर्भ एव
नमस्कारदितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकंपया वज्रपाणिः कलिशात्तस्मात् [illegible] यथाभवान् ९१ सप्तकृति
र्द्धिधा कृत्वा पुत्रान्पापातिमात्मनः संवत्सरे किंचिदूने दित्या यद्धरिर्वर्जितः ९२ समग्रं दिवसं चाष्ट
वास्तेमरुतोभवन् यत्पोलस्माद्दोषं नेष्टं [illegible] मरुतः कृताः ९३ दितिः क्रुद्धा यदा दृष्टा शक्रमागतं न
लभवात् इंद्रेण सहितान् देवी पर्यतप्यत्तु दैनिन्दिता ९४ अथेंद्रमाह ता तातं दृष्ट्वा दित्या नो भया वद्भ्रात्र
मिलत्समं वरं व्रतमेनत्कृत्स्नं ९५ एकः संकल्पितः पुत्रः ससप्तमा भवत्कथं यदि ते विदितं पुत्रसत्य
संकृथ्यमानया ९६ इंद्र उवाच एवं ते दुर्व्यवसितं पयार्थं ग्राममीतिकं लब्धांतरो [illegible] गर्भमर्थं
हितं धर्ममवित ९७ कृतो मे समयाग्रगर्भाप्रासत्त्वं पुत्रमायका [illegible] कशोच्च [illegible] नामि
मन्त्रिरे ९८ ततस्तस्मरमा चपवीत्या व्यवसितं मया महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषंगिणी
९९ आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ये तु नेच्छंत्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः १०० आरा
ध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरं को वृणीत गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेपि यत् १०१ तदिदं मम दौ
र्जन्यं बालिशस्य महीयसि क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः १०२ शुक उवाच इंद्रस्तया
भ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः १०३
उद्दिर्यमनतर्थम १०४ १०५ १०६ अपि परं मोक्षमपि १०७ गुणस्पर्शं विषयभोगं बुधः को वृणीत यद्यस्मान्नरके

दितिगर्भा ७४ मरीचि सिद्धे मरुतस्तस्माद्रः समुत्थितः ७८ ११

१८ इतिश्रीभावार्थे षष्ठस्कंधेष्टादशोध्यायः १९ उनविशेषव्रयस्मोक्तं कश्यपेन दितेर्व्रतं तदेव विस्तृते लोकहिताय हरितोषणं तस्य प्रकारमिति शेषः १ मार्गशिरो मासे शुक्लपक्षे प्रातिपदि २ अनु मंत्र्य पृष्ट्वा शुक्ला निर्मला यस्याः सा शुक्लदती यौतदन्तौलंकृताम्बरासती पूजयेत् ३ प्रार्थनाप्रकारमाह ॥

एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि मंगलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते १८ इतिश्री भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधेष्टादशोध्यायः १८ राजोवाच व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्भवता यदुदी रितं तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति १ शुक उवाच शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तो रनुज्ञया आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादितः २ निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमंत्र्य च स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालंकृतांबरे ३ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवंतं श्रिया सह अलं ते नि रपेक्षाय पूर्णकाम नमोस्तु ते महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ४ यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिमौजसा जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोसि भगवान्प्रभुः ५

नादिभिः तेन त्वं अमलं पर्याप्तमेव सर्वं न किंचिदन्यैः कृत्यमस्ति अतः केवलं तेन त्वं नमोस्तु पर्याप्तो ऽहं तव निरपेक्षाय पूर्णकाम महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयो अणिमाद्या यस्मिंस्त स्मै ४ भो ईश यथा त्वं कृपादिभिर्जुष्टः अन्येषु समत्वसंकल्पादिनादिभिः सर्वैस्ततोसि तस्मात् ५ ॥

महापुरुषस्य परमेश्वरस्य वललक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्याः संबोधनं ९ एवंनामंत्रानाह ॐ नमस्त इति ।

विश्वपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे श्रीयै च्यामे महाभागे लोकमातर्नमोस्तुते ९ ॐ नमो भग
वते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्वलिमुपाहराणीति अनेना
ऽहरहर्मंत्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहारा
द्युपसमाहितउपाहरेत् हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ७ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय म
हाविभूतिपतये स्वाहेति नित्यं श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्स
र्वसंपदः ८ प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेन चेतसा दशवारं जपेन्मंत्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ९ युवां
तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परं इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया १

हविःशेषमुपहारावशिष्टं ७ होमंत्रयोदशाहत्यां दर्शयति ॐ नम इति प्रकर्षेण भवंत्याभ्यामिति प्रभवौ ८

श्री
भाग
टी
७९

76

इन्द्रियायत्ताभिनिर्वर्तकापुरुषव्यापारो भावनाख्यः क्रियालौकिकी ॥ प्रत्ययो नाम तद्रूपयोः प्रकाशः प्र

प्रत्याप्रयीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ गुणव्यक्ति
रियं देवी व्यंजको गुणभुग्भवान् त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाश्रया नामरूपे भगवती
प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः १२ यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ तथा म उत्तमश्लोक सन्तु स
त्या महाशिषः १३ इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाचमनमर्च
येत् १४ ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिं पतिं
च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा १५ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः बिभृयात्सर्व
कर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च १६ ॥

पाश्रयस्तयोराधारः १२ १३ १४ महापुरुषचेतसाः ईश्वरबुद्ध्या १५ उपनमेत् भजेत् पतिश्च तथा।
प्रेमशीलः सन् पत्न्याः कर्माणि बिभृयात् दद्यात् कुर्यादित्यर्थः १६

यतोदं मृत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १७ नविद्यमाने न त्रिंशयात ॥ १८ १९ द्वादशमासान्नियुं
क्तेकदाचिन्मध्ये मलमासे समतितेन सह द्वादशसंख्यायां समाप्तु द्वयैकस्मयागः स्यात हायनमित्युक्तेन।

कृतेनैकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि पत्न्यांकुर्यादन्तदोषापनिरेतन्समाहितः ॥ १८ विशेषोत्र तमिदं।
विधवानविद्यमानाक्वचन विशल्यियोवीरवतीः स्वयं धवलिमं दन्तैः ॥ १८ अथैवं द्वादशस्मादेवं नियम
मास्थितः उद्यास्यदेवं स्वयाम्नितन्निवेदिनमग्रतः प्रयातात्मविष्णुध्यायेसर्वकामान्मयेतया ॥ १९ एतेन
पूजाविधिनामासान्द्वादशहायनं नीवाच्योपचरेन्साध्वीकार्तिकेचरमेदृनि ॥ २० स्वोभूतेपउपस्पृश्यकृ
स्नमेध्यवंशपूर्ववत पयःशृतेनजुहुयाद्वरूणामहस्रपिषा पाकयज्ञविधानेनद्वादशैवाहुतीःपतिः ॥ २१
प्राशिषःशिरसादायद्विजैःप्रीतैःसमीरिताः प्रणम्यशिरसाभक्त्याभुंजीतनतदनुज्ञया ॥ २२ आचार्यमग्र
तःकृत्वावाग्यतःसहबंधुभिः दद्यात्पत्न्यैचरोशेषंसुप्रजस्त्वंसुसौभगं ॥ २३ एतद्विचराद्विदवद्भर्तुः
विभोरभीप्सितार्थंलभतेप्रमानिह स्त्रीएनदास्थालभतेनसौभाग्यंश्रियंप्रजांजीवपतियशोगृहं ॥ २४

त्मयपानितमस्यापिप्रसंगाःस्यातनदुभयंवारयितसुभयमित्यर्कंउपचरेदुपवसेत ॥ २० स्वोभूतेप्रभाते।
स्नात्वा पयसिशृतेनपक्केनपाकयज्ञविधानेनपार्वणस्थालीपाकविधानेन ॥ २१ २२ सुप्रजस्त्वेसमुच्चय।
मित्यर्थःवाग्यतःसहबंधुभि ॥ २३ २४

अवीरा विधवा पत्ने स्त्री सत्यपि या सुदुर्भगा भवति २५ आमयावी रोगिणी सा विरूपा विशिष्टया
रुजा विमुच्यते इंद्रियैः सदृक्कल्यदेहं च विंदेदिति शेषः एतत्पठन्नेव तेन तस्य पितृणां देवतानां चानंततृ

कन्या च विंदेत समग्रलक्षणं वरं त्ववीरा हतकिल्बिषां गतिं मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगो रूपमग्र्यं २६ विंदेद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावींद्रियकल्यदेहं ।
एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानां २७ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्तकामा
न्होमावसाने हुतभुक् श्रीहरिश्च राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते
२८ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥

भिर्भवतीत्यर्थः २७ उपसंहरति राजन्निति मरुतां पुण्यं जन्म महद्व्रतं च २८ षष्ठस्कंधे विगूढा
र्थदीपिका सद्धियामेषा व्यक्ता मेषाय इति श्रीधरनिर्मिता इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे ए
कोनविंशोऽध्यायः १९ समाप्तश्चायं षष्ठस्कंधः ॥

समाप्तोपंचमस्कंधः पत्राणि ७७ अध्याय १९

८८

९२ = ५२

तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतमनोस्तन्वये सोमवंशप्रवेशोक्तौ सद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते ६ उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्व

सूत उवाच एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् पृष्टः प्रोवाच भगवान् शुकः परमधर्मवित् ६
[illegible] महात्मभिः [illegible] ७ शुक
उवाच श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप । न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि परावरेषां ।
भूतानां आत्मा यः पुरुषः परः स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किंचन ८ तस्य नाभेः समभवत् प
द्मकोशो हिरण्मयः तस्मिन्जज्ञे महाराज स्वयंभूश्चतुराननः ९ मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि
कश्यपः दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत्सुतः १० ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्स आत्मवान् ११

तमसो वैवस्वतान्तेति मन्वन्तराणीति पंचभिः ५ अनुक्तं वंशं वक्तुं पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तन्मूलकं श्री।
नारायणमारभ्यानुस्मारयति परावरेषामिति पंचभिः ८ ९ १० ॥

नाभागं चेति पाठेऽपि नभाग एव नाभागः १२ सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नाख्यस्य स्त्रीत्वे सति वर्णयितुं तदुद्भवः प्रभृति सोम
वंशसंचारवक्तुं सप्तश्लोकानामनेलाख्यानमाह अप्रजस्य मनोः पूर्वमित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः।
मनोः श्राद्धदेवस्य पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामनुत्पन्नः प्राक् वसिष्ठः मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत् १३

इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूषकान् नरिष्यन्तं पृषध्रं च नाभागं च कविं विभुः १२ अप्रजस्य।
मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान् किल मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत्प्रभुः १३ तत्र श्रद्धा मनोः।
पत्नी होतारं समयाचत दुहित्रर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता १४ प्रेषितोऽध्वर्युणा होता।
वरन्तेन ध्यायंस्तत्सुसमाहितः गृहीते हविषि वाचा वषट्कारं गृणन् द्विजः १५ होतुस्तद्व्यभिचारेण।
कन्येला नाम साभवत् तां विलोक्य मनुः प्राह नातितुष्टमना गुरुम् १६ भगवन् किमिदं जा।
तं कर्म वो ब्रह्मवादिनां विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया १७

दुहित्रर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति होतारं गम्य याचत ततः पय एव व्रतमाहारो यतो यस्याः १४ अध्व।
र्युणा होतव्यमेतेति प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत्तथा मा स्थितं ध्यायन् व्यचरत् अपपन्नत् पाठो।
ऽनेनैव तत् अध्यायन् वाचा वषट्कारं पठन्नेव द्विजश्चार्यन् १५ १६ ब्रह्मविक्रिया मंत्रान्यथात्वं १७॥

१८ प्रपितामहो वसिष्ठः १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ ॥

यूयं मंत्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव १८ तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनंदनं १९ एतत्संकल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा २० एवं व्यवसितो राजन्भगवान्स महायशाः अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया २१ तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान्हरिरीश्वरः ददाविलाभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः २२ स एकदा महाराज विचरन्मृगयां वने वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैंधवम् २३ प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् दंशितोनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तरां २४ सुकुमारो वनं मेरोरधस्तात्प्रविवेश ह यत्रास्ते भगवान्शर्वो रममाणः सहोमया २५ तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप । २६ ॥

श्री
भाग
नटी
३

वितनेतिमिरंयत्राभासःप्रकाशस्ताभ्यस्तथाभूतादिशःकुर्वंतः २९ प्रसंगरमभिनिवेशंवी ३१ अ

तथानुगाःसर्वेआत्मलिंगविपर्ययं दृष्ट्वाविमनसोभूवन्वीक्षमाणाःपरस्परं २७ राजोवाच ।
कथमेवंगुणोदेशःकेनवाभगवन्कृतः प्रश्नमेनंसमाचक्ष्वपरंकौतूहलंहिनः २८ शुकउवाच
एकदागिरिशंद्रष्टुमृषयस्तत्रसुव्रताः दिशोवितिमिराभासाःकुर्वंतःसमुपागमन् २९ तान्वि
लोक्याम्बिकादेवीविवासाव्रीडिताभृशं भर्तुरंकात्समुत्थायनीवीमाश्वथपर्यधात् ३० ऋषयो
पितयोर्वीक्ष्यप्रसंगंरममाणयोः निवृत्ताःप्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमं ३१ तदिदंभगवानाह
प्रियायाःप्रियकाम्यया स्थानंयःप्रविशेदेतत्सवैयोषिद्भवेदिति ततऊर्ध्वंवनंतद्वैपुरुषावर्जयं
तिहि साचानुचरसंयुक्ताविचचारवनाद्वनं ३३ अथतामाश्रमाभ्याशेचरंतींप्रमदोत्तमां स्त्रीभिः
परिवृतांवीक्ष्यचकमेभगवान्बुधः ३४

संगकलुषितमनसःसंतस्तत्प्रसंगशून्यंनरनारायणाश्रमंप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमनुवर्णयतिसा
चेति अथवरांसंयुक्तेतिवक्तव्येभूतपूर्वगत्यापुंस्त्वनिर्देशः ३३ ३४

प्राशायनरुद्धान् ३७ ३८ ३९ नाभ्यनंदन्न स्त्रीमेनलक्षयामास विलीयावस्थानात् ४१ ४२ इति श्रीभा

सा पितरं च कमेश विभुः सोमराजसुतं पतिं स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजं ३५ एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो नृपः सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ३६ स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः सुद्युम्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शंकरं ३७ तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये प्रियमावहन् स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशांपते ३८ मासं पुमान्स भविता मासं स्त्री तव गोत्रजः इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोऽवतु मेदिनीं ३९ आचार्यानुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया पालयामास जगतीं नाभ्यनंदन्स्म तं प्रजाः ४० तस्योत्कलो गयो राजन्विमलश्च सुतास्त्रयः दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ४१ ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः पुरूरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनं ४२ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १

वार्थदीपिकायां नवमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ ॥

श्री
भाग
नटी
४

हितीयेमनवुत्राणांह्मावपुंश्रोविरागतः कह्षकादिपंचानांवंशानाद्दलयुक्रमात १ इक्ष्वाकुःपूर्वजोये।
षांतान १ तत्रपृषध्रस्यवंशोनाभवदिति सद्वृत्तकमाद्दृपृषध्रस्तिमादिनाकविःकनीयानित्यतः २ ग्रा।

ला ४

शुकउवाच एवंगतेथसुद्युम्नेमनुर्वैवस्वतोसुते पुत्रकामस्तपस्तेपेयमुनायांशतंसमाः १ ततो
यजन्मनुर्देवमपत्यार्थंहरिंप्रभुं इक्ष्वाकुपूर्वजान्पुत्रान्लेभेस्वसदृशान्दश २ पृषध्रस्तुमनोः
पुत्रोगोपालोगुरुणाकृतः पालयामासगायत्तोरात्र्यांवीरासनव्रतः ३ एकदाप्रविशद्गोष्ठं
शार्दूलोनिशिवर्षति शयानागावउत्थायभीतास्ताबभ्रमुर्व्रजे ४ एकांजग्राहबलवान्साचु
क्रोशभयातुरा तस्यास्तत्क्रंदितंश्रुत्वापृषध्रोभिससारह ५ खड्गमादायतरसाप्रलीनोडुग
णेनिशि अजानन्नच्छिनद्बभ्रोःशिरःशार्दूलशंकया ६ व्याघ्रोपिवृक्णश्रवणोनिस्त्रिंशाग्राहत
स्ततः निश्चक्रामभृशंभीतोरक्तंपथिसमुत्सृजन ७

कृतेनग्रंथेनखड्ग पाणोसततस्थितोजागरणोवीरा।
सनंदेवव्रतंयस्यसतःअवहितःसन्गाःपालयामास ३ शार्दूलोव्याघ्रः ४ ५ प्रलीनाउडुगणाय।
स्मिंस्तस्मिन्बभ्रोःकपिलायागोः ६ वांकामसतोनन्नवाप्नेनिस्त्रिंशापयितंतंवृक्णश्रवणइत्याद्युत्कं ४

व्यत्रु

गुहायां प्रभातायां ८ तत्र वं पुरपितं न भविता प्रपितृ पूज्ञो भवितेति ९ १० ॥ १२ १२ उपयुक्तकरणः

मन्यमानो हतं भ्राम्रं पृथग्धः परवीरहा । अद्रात्तीन्स्वहतां वृंधुं गुहायां निशितैः खिनः ८ तेशशा
पञ्चलाचार्य्यं कृतागसमकामतः तेनत्र वपुः स्पृष्टं कर्मणा भवता मुना ९ एवं शप्तस्तु गुरुणा
प्रत्यगृह्णात् कृतांजलिः प्रार्थयद्धृतं वीर ऊर्द्धरेता मुनिप्रियं १० वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेम
ले एकान्तित्वंगतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः ११ विमुक्तसंगः शान्तात्मा संयतात्मापरिग्रहः पर
ह्ययोपपन्नेन कल्पयन्वृत्तिमात्मनः १२ आत्मन्यात्मानमाधाय यत्रानन्दमः समाहितः विचचा
र महीमेतां जडान्धवधिराकृतिः १३ एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितं तेनोपयुक्तकरणो
ब्रह्म प्राप परं मुनिः १४ कविः कनीयान्विषयेषु निस्पृहो विसृज्य राज्यं सह बंधुभिर्वनं निवेश्य
चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परंगतः १५

दग्धदेहः १४ कवेरीपवं शोनाभवदित्याह कविरिति बंधुभिः सदाराज्यं विसृज्य १५ ॥

१७ ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिः ततो भूतज्योतिः ततो वसुः १८ ओघवतः पिता तत्पुत्रो।
ओघवानेव वंश्यः १८ तदेवं त्रिभिः श्लोकैः करूषधृष्टनामामात्रयाणां वंशा उक्ताः नरिष्यंतस्य वंश।

करूषान्मानवादासन्कारूषाः क्षत्रजातयः उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः १६ धृ-
ष्टाद्धार्ष्टमभूत्क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः १७ वसोः प्रती-
कस्तत्पुत्रः ओघवानोघवत्पिता कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवाह तां १८ चित्रसेनो नरिष्यं-
ताद्दक्षस्तस्य सुतोभवत् तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इंद्रसेनस्तु तत्सुतः १९ वीतिहोत्रस्त्विंद्रसेनात्त-
स्य सत्यश्रवा अभूत् उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोभवत् २० ततोग्निवेश्यो भगवानग्नि-
ः स्वयमभूत्सुतः कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः २१ ततो ब्रह्मकुलं जातमग्नि-
वेश्यायनं नृप नरिष्यंतान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृणु २२

आह चित्रसेन इति सार्द्धैस्त्रिभिः तमस्मादेर्यत्रापि कं स्यात् तत्रानंतर्यो ततस्मादिपदं व्याख्येयं य-
त्र त्वस्तु तत्तत्पूर्वस्य परस्य वा तद्योगादिति व्याख्येयम् १९ २० २१ २२ ॥

५

अग्निवेश्यएवकानीनइति जातूकर्ण्यइतिख्याताः दिष्टस्यपुत्रोनाभागोवक्ष्यमाणान्नाभागादन्यइति।
भ्रांतिस्तुसामान्यमनुवादमात्रं २३ २४ २५ आंगिरसः सुतोमहायोगि संवर्तोयमयाजयत्‌ समंतः अस्यया।

नाभागोदिष्टपुत्रोन्यः कर्मणावैश्यतांगतः भलंदनः सुतस्तस्यवत्सप्रीतिर्भलंदनात २३ वत्सप्री
तेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतंप्रमतिंविदुः खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषोथविविंशतिः २४ विविंशते
सुतोरंभः खनिनेत्रोस्यधार्मिकः करंधमोमहाराजतस्यासीदात्मजोनृपः २५ तस्यावीक्षित्सुतोयस्य।
मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत संवर्तोयाजयद्यंवैमहायोग्यंगिरःसुतः २६ मरुत्तस्ययथायज्ञोनतथा
न्योस्तिकश्चन सर्वंहिरण्मयंत्वासीद्यत्किंचिच्चास्यशोभनम २७ अमाद्यदिंद्रःसोमेनदक्षिणाभिः
द्विजातयः मरुतःपरिवेष्टारोविश्वेदेवाःसभासदः २८ मरुत्तस्यदमःपुत्रस्तस्यासीद्राज्यवर्द्धनः
सुधृतिस्तत्सुतोजज्ञेसौधृतेयोनरःसुतः २९ तत्सुतःकेवलस्तस्मात्धुंधुमान्वेगवांस्ततः बुधः
तस्याभवद्यस्यतृणबिंदुर्महीपतिः ३०

किंचित पात्रादिकमपितत्सर्वंहिरण्मयंशोभनमासीत २६ २७ अमाद्यत्हृष्यत २८ २९ ३०

श्री
भाग
नवी
५

यतः यस्योतृणविंदोः पुत्राश्चभवन ३१ ३२ तानेवाह विशालइति तस्यतृणविंदोः सुताः ३३ सह
देवजः देवजेनसंहितः ३४ ३५ पाठांतरे नामाम्यतमात्रेणार्थस्तत्तएववैशालभूपालाः विशाल

तंभेजेलंबुषादेवीभजनीयगुणालयं वराप्सरायतःपुत्राःकन्याचेडविडाभवत ३१ वि
शालःशून्यबंधुश्चधूम्रकेतुश्चतत्सुताः विशालोवंशकृद्राजावैशालींनिर्ममेपुरीं ३२
तस्यामुत्पादयामासविश्रवाधनदंसुतं प्रादायविद्यांपरमामृषिर्योगेश्वरंपितुः ३३ हे
मचंद्रःसुतस्तस्यधूम्राक्षस्तस्यचात्मजः तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वःसहदेवजः ३४ कृ
शाश्वात्सोमदत्तोभूद्योश्वमेधैरिडस्पतिं इष्ट्वापुरुषमापाग्र्यांगतिंयोगेश्वराश्रितः ३५ सोम
दत्तिस्तुसुमतिस्तत्सुतोजनमेजयः एतेवैशालभूपालास्तृणविंदोर्यशोधराः ३६ इति

श्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेद्वितीयोध्यायः २

स्यान्वयेजाता ३६ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांनवमस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ ततोयेमनुपुत्र
स्यशर्यातेःकीर्त्यतेन्वयः यत्रसौकन्यमाख्यानंवैवतंचमहाद्भुतं १

6

ब्रह्मिष्ठः वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाह यो वा इति द्वितीयमहः द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् उवाच तस्य
वैषां उक्तानवर्हितानन्तेऽस्मादिना वक्ष्यति १ ज्योतीषी तावत् नत्कर्म्माहूतां नमाह सुकन्यानामेत्यादिना २ ॥

कृ

शुक उवाच शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः संबभूव ह यो वा अंगिरसां सत्रे द्वितीयमहरूचिवान् १
सुकन्या नाम तस्यासीत्कन्या कमललोचना तया सार्द्धं वनगतो ह्यगमच्च्यवनाश्रमं २ सा सखी
भिः परिवृता विचिन्वंत्यंघ्रिपान्वने वल्मीकरंध्रे ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ३ ते दैवचोदिता बाला
ज्योतिषी कंटकेन वै अविध्यन्मुग्धभावेन सुस्रावासृक्ततो बहिः ४ शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां
च तत्क्षणात् राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ५ अप्यभद्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य विचेष्टि
तम् व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणं ६ सुकन्या प्राह पितरं भीता किंचित्कृतं मया द्वे ज्यो
तिषी अजानंत्या निर्भिन्ने कंटकेन वै ७ दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः मुनिं प्रसादया
मास वल्मीकांतर्हितं शनैः ८ तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद्दुहितरं मुने कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामंत्र्य पुरं प्रा
यात्समाहितः ९

गौतमस्य च्यवनस्य अभद्रमपराधः कृतो ये मम कन्या दत्तव्यं न वयं स्यमानेकतिवर्षाणाम् ।
विवाहः कृतो न वेत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ९ ॥

हेस्थितो त्वं वै यो युवां मख्यवस्ना हृणपदनमेपाहयंत ॥ अ सोमपयोः सोमपयोः सोमपान रहितयो रपि वां युः
वयोः सोमस्य गृहे सोमपूर्णे पात्रे गृहीष्ये हास्यामी पियुवां सोमेन यज्ञस्य पुरस्ताच्छः पैहं वायवं गृहीतोस्मि दिव्य
इत्याहिदेवनासवयानपपमागृहीतो योगपर्यु नसाधितान ॥ १२ ॥ वाढमित्यभिनं वेभवानस्मित्रिमन्त्रना

च्यवनः

सुकन्या च्यवनेनाप्य पतिं परमकोपने प्रीणयामास चित्तज्ञाप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥ १० ॥ कस्यचित्त्वथ
कालस्य नासत्यौ वाश्रमागतौ तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ग्रहं गृहीष्ये सोमस्य यज्ञे वा
मप्यसोमयोः क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितं ॥ १२ ॥ वाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनंद्य भिषक्त
मौ निमज्जतां भवानस्मिन् ह्रदे सिद्धविनिर्मिते ॥ १३ ॥ इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः ह्रदं प्रवेशि
तो श्विभ्यां वलीपलितविप्रियः ॥ १४ ॥ पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीव्या वनिताप्रियाः पद्मस्रजः कुंडलिन
स्तुल्यरूपाः सुवाससः ॥ १५ ॥ तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान्सूर्यवर्चसः अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ श
रणं ययौ ॥ १६ ॥ दर्शयित्वा पतिं तस्यै पतिव्रत्येन तोषितौ ऋषिमामंत्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपं ॥ १७ ॥

मित्यूचतुः ॥ १२ ॥ ह्रदं प्रवेशितः नावपि नमतिन्हदं गृहीतावप्रविष्टाविन्यर्थं अश्विनौ शरणं ययौ युवां हयक
स्थितावसमतिदर्शयत्वमितिप्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१८ १९ प्रलंभितोवंचितोदेवमतिअसंमतंयन्नभीष्टं २० देसतौफलप्रवृत्तेतेमतिरन्यथाद्विपर्ययेणअव

यक्ष्यमाणोथशर्यातिश्च्यवनस्याश्रमंगतः ददर्शदुहितुःपार्श्वेपुरुषंसूर्यवर्चसं १८ राजादुहि
तरंप्राहकृतपादाभिवंदनां आशिषश्चाप्रयुंजानोनातिप्रीतमनाइव १९ चिकीर्षितंतेकिमिदंप
तिस्त्वयाप्रलंभितोलोकनमस्कृतोमुनिः यत्त्वंजराग्रस्तमसत्यसंमतंविहायजारंभजसेमुमध्वगम् २०
कथंमतिस्तेवगतान्यथासतांकुलप्रसूतेकुलदूषणंत्विदं बिभर्षिजारंयदपत्रपाकुलंपितुश्चभ
र्तुश्चनयस्यधस्तमः २१ एवंब्रुवाणंपितरंस्मयमानाशुचिस्मिता उवाचताततजामातातवैषभृगुनं
दनः २२ शशंसपित्रेतत्सर्वंवयोरूपाभिलंभनं विस्मितःपरमप्रीतस्तनयांपरिषस्वजे २३ सो
मेनयाजयन्वीरंग्रहंसोमस्यचाग्रहीत् असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनःस्वेनतेजसा २४ हंतुंतमाद
देवज्रंसद्योमन्युरमर्षितः सवज्रंस्तंभयामासभुजमिंद्रस्यभार्गवः २५

गताअवसंतान्यथाप्रवसितेतिवातदेवाह फलदूषणंत्विदमित्यादि २१ २२ २३ २४ सद्यस्तत्क्षणमेवमन्यु

श्री
भाग
वती
८

२९ २० विषयानदेशाननग्रंथंकयपालयत २८ ककुद्मीनेषोषस्मिंस्ततविध्वंब्रह्मणो २१ नलब्धक्षणाः

अन्वजानंस्ततः सर्वेग्रहंसोमस्यचाश्विनोः भिषजाविनियत्पूर्वंसोमाहुत्याबहिःकृतौ २५ उत्तानब
र्हिरानर्तोभूरिषेणइतित्रयः शर्यातेरभवन्पुत्रा आनर्ताद्रेवतोभवत् २६ सोन्तःसमुद्रेनगरींविनिर्मा
यकुशस्थलीं आस्थितोभुंक्तविषयानानर्तादीनरिंदम तस्यपुत्रशतंजज्ञेककुद्मिज्येष्ठमुत्तमं रेव।
तीरेवतींकन्यांस्वामादायविभुंगतः २८ कन्यावरंपरिप्रष्टुंब्रह्मलोकमपावृतं आवर्तमानेगांधर्वे।
स्थितोलब्धक्षणःक्षणं २९ तदंतआद्यमानम्यस्वाभिप्रायंन्यवेदयत् तच्छ्रुत्वाभगवान्ब्रह्माप्रहस्य
तमुवाचह अहोराजन्निरुद्धास्तेकालेनहृदियेकृताः तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणांगोत्राणिचनशृण्महे ३०
कालोभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः तद्गच्छदेवदेवांशोबलदेवोमहाबलः ३१ कन्यारत्न।
मिदंराजन्नररत्नायदेहिभोः भुवोभारावतारायभगवान्भूतभावनः ३२

वमरोधेनः १ आब्रह्मणो २१
तेनयाहृदयेकृताः सर्वेकालेननिरुद्धाः संद्धतः २२ त्रिनवसप्तविंशतिचतुर्युगानितैर्विकल्पतोविभ

कक्कृ५

तस्मै स रत्नायदद्दिति देवाद्भुव इति ३५ ३६ पुण्यजनत्रासात् यद्भयात् एवमेव पुरे नत भ्रातृभिः स्वके
१७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां नवमस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते नन्स्वा
तोषाम्बरीषस्य कृत्याग्नेर्दह्नतापनः १ नभगस्य वंशमाह नभगस्यापत्यं नाभागः नाभागाद्दंबरीषो महा।

प्रवृत्तो गोत्रिजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः इत्यादिष्टोभिवंद्याजं नृपः स्वपुरमागतः ३५ त्यक्तं पु।
ण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्षवस्थितैः सुतां दत्वानवद्यांगीं बलाय बलशालिने ३६ बदर्याख्यं गतो
राजा तप्तुं नारायणाश्रमम ३७ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ श्रीशुक उवाच नाभा
गो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम यविष्ठं व्यभजन्दायं ब्रह्मचारिणमागतम १ ॥

भागवतो भूदिति वदन्तद्देततेन वंशप्रवर्तकस्य नभगस्य तिः कपटं चरितं तेनैव श्रीकृष्णमाह माह यं
ततमित्यादिना ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसंतं नैष्ठिको सेविति सत्वा विभागसमये तस्मै भागमक
ल्पयित्वा भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीतवंतः पश्चाद्गुरुकुलादागते यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति तेनातेपि

श्री
भाग
वती
५

एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति तत्र भागः एकेति द्वेष्यातराः महत्वं किम भक्त न कं भागं मर्थं पृथं पंच को त्यक्तवे

तः भ्रातरभ्यादूः नत्वाविस्मृतमस्माभिरिदानीं तत्र व पितरं भक्ता मत्वे पितरं गृहाणोत्यर्थः सव पितरं ना

नाह तत्र देता न प्राप्याः षष्ठा मम त्वा मर्धीत्वः भागं चक्रुः मदीयो भागः त्वमित्यर्थः पाहिता देहं त्वात् किं

दं मम भोक्तः भक्ता मपितरं तवे सुकृ वे प्राप्यो त्वा महत्वं किमर्थं ददतुरित्यर्थः पितामहं देशवकाः तत्तने

के माद्याः पतारणमाउ तेकुतं मस्मिवादरं माकीर्षिः तदाद्देहाय द्रव्यभोगसाधनमित्यर्थः २ तथापि ते

भ्रातरोऽभक्त किं मह्यं भक्ता मां पितरं तव त्वं मम[११] यीत्वतां भं त्वमांश्च कुंतताद द्याः २ इमे श्रेणिराः सः सा ।
त्रे मासत्रैषु मुमेधसः षष्टुं षष्टं पेत्या द्रः कवेमुहां तिकर्माणि ३ तात्वे शांसयपत्रकेंद्वे वेषदेवे मद्रा
त्मनः तेत्वयं तोपतं सत्रे परिशोषितयात्मनः ४ दास्यंत्रैपततो गच्छतेषा सत्कृत वाम्यपा तेस्मेदवा
यपुः स्वर्गं तेसत्रपरिशेषते ५ तोपायं उपदत्ता मिमाद इमां तिस पादाभ्यां

भोगावेन दहो दत्तवतीव
मिलरः षड्हो भवतिषुः षड्शो भवतीति विहिते षड्हेवावर्तमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मो ।
णि तद हृष्टानेसमेध मेयितस्य कविशेषातत्तान मुमुहुतिक वेदविहृत तात्सदाभ्मनो षित्र मात्यरो दमितेवु ।
ये यतेनदहिणाये तिचतेवेषुदेवे हेसू के सेशायपादांतनः कर्माणि समा मे मतितेस्वर्यतः २४ स्वतत्रपरिशे
षितमव षिष्टमात्मने यतं तत्त्वं भंदास्येति स्थपतत्स्वाबावा गच्छेति तेषु मारिषु कवाकां यप्यावन्तोनवान

पुरुषः श्रीरुद्रः पशुपत इति दर्शनं शरीरं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं धनं ममेत्युवाच ९ तर्हि स्मृतेति हैव ममे-
दमिति मानवो नाभाग उवाच पुनस्तं रुद्र उवाच नौ आवयोर्यस्मिन्विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यादिति इत्युक्तवानिति
पृष्टोक्तिः ७ इत्युक्तस्तेनो वास्तुकं यज्ञवास्तुगतमिष्टउच्छिष्टं सत्रे विनिष्कं चिदिति द्युलाधे उच्छेषणभागो।

तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ९ ममेदमृषि-
भिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः इत्युक्तवान्पितरं तथा ७ यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छि-
ष्टमृषयः क्वचित् चक्रुर्हि भागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ८ नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश किल
वास्तुकं इत्याह मे पिता ब्रह्मञ्छिरसा त्वां प्रसादये ९ यत्ते पितावदद्धर्मं त्वं च सत्यं प्रभाषसे
ददामि ते मन्त्रदृशो ज्ञानं ब्रह्म सनातनं १० गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रपरिशेषितं इत्युक्त्वान्तर्हितो रुद्रो
भगवान्सत्यवत्सलः ॥

वै रुद्रस्य निष्कृतस्य किं तु ममेदं वस्त्वीश्वरस्य सर्वं मध्ये इति किं पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ८ ९ श्रीरुद्रमाह यत्त इ-
ति इदमाख्यानं निष्कृतिप्रसिद्धं तथा हि बह्वृचब्राह्मणं नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्।

शुश्रूषाद्यो न तस्य स्मरणे फलमाहृत्य पतन्ति निग्रात्मनो गतिं व श्रमो नीतिविशेषः ॥ १२ ॥ क्वचिद्विपिनप्रतिहृतो ।
वल्कपाशोः पित्र्यत्वणनिर्मितः कृत्याः तलोपि यं नास्य शान स्वतीर्थो महाभागवतः अतएव कृतोप्यण्णा ।
वान ॥ १३ ॥ तस्य ध्यानसिद्धामिव रतिमिति विशेषः वल्कदंडः कृत्याः तलः तथाभूतस्समर्थो वभूव ॥ १४ ॥ श्रि

यप तत्त्वं स्मरेत्मानः स्वार्थं वा स्वसमाहितः क्वविर्भवति मंत्रतो गतिं वै वनथात्मनः ॥ १५ ॥ भागा
दम्बरीषोभून्महाभागवतः कृती नास्य शाद्वलशापोपि यत्रः प्रतिहतः क्वचित् ॥ १६ ॥ राजोवा
च भगवन्स्यान्तमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः तथा यं भूयत्र तिर्मक्तो ब्रह्मदंडो दुरत्ययः ॥ १७ ॥
शुक उवाच अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवतीं महीं अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि
॥ १८ ॥ मेनेति दुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतम् विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १९ ॥

यं संपदं विभवमैश्वर्यं अतुलं तिरूपसं ॥ १८ ॥ पुंसामति दुर्लभमपि तत्सर्वं स्वप्नवत्संस्तुतं निरूपितमनु
पाटं यं मेने तत्र हेतुः विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान्यत येन विभवेन तत्रशेन वा पुमांस्तमो विशति मोः ।

तत्त्ववतानेनोपिविभवैषिणोदृष्टांतेनन्नाह वासुदेवइतिभावंभक्तिंप्राप्तः येनभावेनइदंविश्वंलोष्टुवा-
ट्टितितवेत्स्मृतं १७ भक्तिमेवसर्वेंद्रियाणांभगवत्परत्वकथनेनप्रपंचयति सवाइतित्रिभिःश्रुतिःश्रो-
त्रेयुगुनस्यसत्कथानामुदयेश्रवणेचकारोन्यस्यसर्वेद्यान्वयः १८ मुकुंदस्यलिंगानामालयानिस्थाना-

वासुदेवेभगवतितद्भक्तेषुचसाधुषु प्राप्तोभावंपरंविश्वंयेनेदंलोष्टुवत्स्मृतं १७ सैवमनःकृ-
ष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषुश्रुतिंचकाराच्युतसत्क-
थोदये १८ मुकुंदलिंगालयदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शेंगसंगमं घ्राणंचतत्पादसरोजसौ-
रभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतदर्पिते १९ पादौहरेःक्षेत्रपदानुसर्पणेशिरोहृषीकेशपदाभिवंदने
कामंचदास्येनतुकामकाम्ययायथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः २०

तितेषांदर्शनेदृशौतेत्रेश्रीमत्यास्तुलस्यास्तस्यात्सरोजेतयत्सौरंभतस्मिन् तदर्पिततस्मैनिवेदितेत्रासे
१९ कामंपुक्रंदनादिसेवादास्येतिमित्रेमत्स्यस्यात्स्त्रीकारायननकाम्ययाविषयेच्छयाकथंचकारउत्तम-
श्लोकजनाश्रयारतिर्यथाभवेतथाअनेनतद्भक्तेषुचपरंभावंप्राप्तःत्येतत्स्फुटीकृतं २०

सर्वात्मेति भावो भावना यस्मिन् तथ्यन् स आत्मनः स्वस्य कर्मणां कलापं समूहं भगवति विदधत् समर्पय
न् तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहितः शिक्षितः सन् महीं शशास पालयामास अनेनाधिकृतधर्मो
पि यथावद्दर्शितः ॥२१॥ किंच यत्ताधियज्ञं तमीश्वरमश्वमेधैरीजे यागायमास महाविभूत्या उपचि
ता अंगानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिस्तैर्नन्वभूतैर्विस्तृतैः धन्वा निर्जलदेशो निरुदके स्थाने सरस्वतीमभि

एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां त
न्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥२१॥ ईजेश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचितांगदक्षिणैः
ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीं ॥२२॥ यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः स
दस्या ऋत्विजो जनाः तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥२३॥ स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनु
जैरमरप्रियः शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितं ॥२४॥

स्रोतं तेन स्राः प्रतिलोममित्यर्थः ॥२२॥ किंच यस्य यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सदृशभूषणादिभि
स्तुल्यरूपा व्यदृश्यंत सदस्यमिति वक्तव्ये तात्पर्यार्थः नच देवानां निमेषाभावात् वैलक्षण्यं यतः अनि।
मिषा व्यदृश्यंत नाभिनिषंतीति तथा आश्चर्येणोत्सुकत्वेन तेषां निमिषोपरमादिति भावः यस्य च।

श्रान्तोस्वर्गप्रार्थनशंकापियत. यस्मान्मुकुंदंहृदिपश्यतस्तान्कर्मोविषयानसमर्द्धयंतिनहर्षयंतिक
थंभूताः स्वाराज्येनस्वरूपस्थित्यापरिभाविताः अतिशायिताः अतएवसिद्धानामपिदुर्लभाः यानितिपाठेः
यान्यनुतानस्वाराज्येनस्वरापिहितीयोनपाठेमनुजानोविशेषणंयमितिपाठेयमस्वरोषपश्यतामितिपाठे

सम्मृद्धयंतियत्कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः दुर्लभाअपिसिद्धानांमुकुंदंहृदिपश्यतः २५ सइत्थंभ
क्तियोगेनतपोयुक्तेनपार्थिवः स्वधर्मेणहरिंप्रीणन्संगान्सर्वान्शनैर्जहौ २६ गृहेषुदारेषुसुतेषु
बंधुषुद्विपोत्तमस्यंदनवाजिवस्तुषु अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनंतकोशेष्वकरोदसन्मतिं २७
तस्माअदाद्धरिश्चक्रंप्रत्यनीकभयावहं एकांतभक्तिभावेनप्रीतोभृत्याभिरक्षणं २८ आरिराधयि
षुःकृष्णंमहिष्यातुल्यशीलया युक्तः सांवत्सरंवीरोदधारद्वादशीव्रतं २९ व्रतांतेकार्तिकेमासित्रि
रात्रंसमुपोषितः स्नातःकदाचित्कालिंद्यांहरिंमधुवनेर्चयन् ३०

सिद्धानांविशेषणंएवंभगवद्दर्शनपरस्यकामाअपेतानैवविवृमिस्मुपसंहरति सइत्थमितिद्वाभ्यां २६ २७
नन्वेवंभूतोऽसौकथंप्रतिपक्षान्यमनाद् तस्माइति २८ तदेवंतस्यैवराज्यादिकंहरिभक्तिवैकाव्यलंदसेय
वनप्रसंगाभूदितियदुक्तंतदेवद्वादशीव्रतनिष्ठांकथयन्वाह आरिराधयिषुरित्यादियावदध्यायसमाप्तिपर्य

श्री
भाग
नवी
१२

महाभिषेकविधिनापंचामृतस्नपनेनकल्यैरलंकारैः ३१ सर्वैयनउगमामाभावस्थार्थैःब्राह्मणांश्चपूजया
मासमसिद्धार्थान अप्यकामानपूजानपेक्षानपि ३२ रूप्यांघ्रीणांरूप्यखुराणांपयःशीलादिसम्पदोया।

महाभिषेकविधिनासर्वोपस्करसंपदा अभिषिच्याम्बराकल्पैर्गंधमाल्यार्हणादिभिः ३१ तद्ग।
तांतरभावेनपूजयामासकेशवं ब्राह्मणांश्चमहाभागान्सिद्धार्थानपिभक्तितः ३२ गवांरुक्म
विषाणीनांरूप्यांघ्रीणांसुवाससां पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसंपदां ३३ प्राहिणोत्साधुवि
प्रेभ्योविप्रगृहेषुर्बुदानिषट् भोजयित्वाद्विजानग्रेस्वाद्वन्नंगुणवत्तमं ३४ लब्धकामैरनुज्ञातः।
पारणायोपचक्रमे तस्यतर्ह्यतिथिःसाक्षात्दुर्वासाभगवानभूत् ३५ तमानर्चातिथिंभूपःप्र।
त्युत्थानासनार्हणैः ययाचेभ्यवहारायपादमूलमुपागतः ३६ प्रतिनंद्यसतांयाच्ञांकर्तुमाव।
श्यकंगतः निममज्जबृहद्ध्यायन्कालिंदीसलिलेशुभे ३७

सोनासोनिर्बुदानिषट्खर्वाह्निकोटी ३३ ३४ तर्हितदादुर्वासाअतिथिःसाक्षात्स्वतोभूत् ३५ आन।
र्चअर्चितवान अभ्यवहारायभोजनाय ३६ आवश्यकंनैमित्तिकंमाध्याह्निककर्मवक्तुंहृदनवद्य ३७

४९ धर्मसंकटमेवाद्यत यतव्रत्यागातिक्रमेदोषः अधर्मः द्वादश्यामपारणेपिदोषः व्रतवैगुण्यंयत्कृ
तायमिनकृते ४९ एवंद्विजैः सहविचार्यविप्रैनोति ग्रंभमेतिकेवलेनतत्तलसीपत्रंद्विजेनव्रतस्यपारणं

मुहूर्तार्द्धेवसिष्ठायांद्वादश्यांपारणंप्रति चिंतयामासधर्मज्ञोद्विजैस्तद्धर्मसंकटे ५० ब्रातण
तिक्रमोदोषोद्वादश्यांयदपारणे यत्कृत्वासाधुमन्येस्मादथमेवाम्भसास्पृशेत् ५१ अंभसाकेव
लेनाथकरिष्येव्रतपारणं प्राहुरभ्यवहृतंविप्रास्त्वशितंनाशितंचतत् ५२ इत्यपःप्राश्यराजर्षि
श्चिंतयन्मनसाच्युतम् प्रत्याचष्टकुरुश्रेष्ठद्विजागमनमेवसः ५३ दुर्वासायमुनाकूलात्कृतावश्य
कआगतः राज्ञाभिनंदितस्तस्यबुबुधेचेष्टितंधिया ५४ मन्युनाप्रचलद्गात्रोभृकुटीकुटिलाननः।
बुभुक्षितश्चसुतरांकृतांजलिमभाषत ५५ अहोअस्यनृशंसस्यश्रियोन्मत्तस्यपश्यत धर्मव्यतिक्र
मंविष्णोरभक्तस्येशमानिनः ५६ योमामतिथिमायातमातिथ्येननिमंत्र्यच अदत्वाभुक्तवांस्त
स्याद्यतेदर्शयेफलम् ५७

समामितल अशितंतेनिवा दुःस्फनिसयापोश्नातिनत्वैवाशितं नैवानशितं
मिति ५० प्रत्याचष्टप्रत्यैक्षत ५१ ५२ चलत्कंपमानंगात्रंयस्यभ्रूकुटीभ्यांकुटिलमाननंयस्य ५३ ५४

४६ ४७ क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निरिव स्वप्रयासं च निःफलमुद्वीक्ष्य ४९ अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं मे-

एवंब्रुवाणउत्कृत्यजटांरोषविदीपितः तयासनिर्ममेतस्मैकृत्यांकालानलोपमां ४५ तामापतंतीं
ज्वलतीमसिहस्तांपदाभुवं वेपयंतींसमुद्वीक्ष्यनचचालपदान्नृपः ४६ प्राग्दिष्टंभृत्यरक्षा-
यांपुरुषेणमहात्मना ददाहकृत्यांतांचक्रंक्रुद्धाहिमिवपावकः ४७ तदभिद्रवदुद्वीक्ष्यस्व-
प्रयासंचनिःफलं दुर्वासादुद्रुवेभीतोदिक्षुप्राणपरीप्सया ४८ तमन्वधावद्भगवद्रथांगंदावा-
ग्निरुद्धूतशिखोयथाहिं तथानुषक्तंमुनिरीक्षमाणोगुहांविविक्षुःप्रससारमेरोः ४९ दिशोन-
भःक्ष्मांविवरान्समुद्रांल्लोकान्सपालांस्त्रिदिवंगतःसः यतोयतोधावतितत्रतत्रसुदर्शनंदुःप्रस-
हंददर्श ५० अलब्धनाथःससदाकुतश्चित्संत्रस्तचित्तोऽरणमेषमाणः देवंविरिंचंसमगाद्वि-
धातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसोमां ५१

रो गुहांविविक्षुरधावत् ५० अरणमेषमाणः शरणमिच्छन् अजितेजसः हरेस्त्रस्तात् ५१ ॥
रामायनमः

एतत्सर्वं यस्य भ्रूभंगमात्रेण निरोभविष्यति कस्तस्मिन्नवसाने त द्विपरार्द्धसंज्ञे काले ५२।
मुनेः व सर्वे यस्य नियमभाजः प्रपन्नाः संतो लोकहिते यथाभवं स्ववृत्ते नियमं भूत्वापि ते वदामः यत्रैतद्र्को
धो हिरण्यो ररतिते न सम मन्योः इत्यतिशायः ५४ यत्रद्वैनिमसं वेथात ध्रोकृष्ठापि प्रज्ञावृत्ते वयमिति ५।

ब्रह्मोवाच ध्यातं महीयं सदृविश्वमेतत् क्षीराब्धवसाने द्विपरार्द्धसंज्ञे भ्रूभंगमात्रेण हि सन्निधत्तोः
कालात्मनो यस्य निरोभविष्यति ५२ यदंभुवोद्दक्षभृगुप्रधानाः सनत्कुमारेशमुख्याः सर्वे व
यं प्रत्रियमस्य पन्नाः मूर्ध्नार्पिते लोकहिते वदामः ५४ प्रख्यातो विरिंचे न विलुप्तकोपनोपिनः
दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनं ५५ शंकर उवाच वयं नतानप्रभवामि भूम्रियस्मिन्हि
न्मेषणु तत्त्वीव कोशः भवंति कालेन भवंति होः सहस्रशोयत्र वयं भ्रमामः ५६ यद्दे सनत्कुमा
रस्य नारदो भगवानजः कपिलोः पीनवत्समोदेवलो धर्म आसुरिः ५७

तैर्भिः भूत्रिमहतिमहतमेवाद यस्मिन्परमेष्ठे प्रजा ब्रह्माणः नष्टवन्तो वा तेषां कोशाः उपाधिभूता ब्रह्मा
ण्डविग्रहाः ईक्षणमानब्रह्माण्डभ्रमाणा ग्रन्थेपि भवंति न भवंति नश्यंति वयं त्रयेषु ब्रह्माण्डेषु लोके षाभिमा
निनो यं भ्रमामः ५८ तत्सर्वं तत्त्वतः भ्रमः कृतं तदाद् अत्रमिति ५९ ॥

पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्मः ५८ ५९ ६० हे सनत्कुमारादिभिः शिवमा ग्रहणादि ६१ प्रपत्तायनिला

मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शिनः । विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययावृताः ५८ तस्य
विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः । तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ५९ ततो निराशो
दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ । वैकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ६० संदह्यमानोऽजितश
स्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः । आहाच्युतानन्त सदीप्सित प्रभो कृतागसं मावहि
विश्वभावन ६१ अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाघं भवतः प्रियाणाम् । विधेहि तस्यापचितिं
विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ६२ श्रीभगवानुवाच अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव
द्विज । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ६३ नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ।
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा ६४

वेदयते स्मार्थं यते अज्ञानते नितरां दुःखं अपरंपि चिति निःकृतिं तप
प्रपाल्मीति चेत्तत्राह यन्नाम्नि उदिते नारकोऽपि मुच्यते तव किमशक्यमिति भावः ६२ ६३

श्री भाग टी ९

१४

येभक्तारमं च परलोकं हित्वा ६४ ६५ प्रतीतं प्राप्तमपि ६७ ६८ आत्मनस्तवैवं अभिचारो हिंसायत्नोमु

येदारागारपुत्राप्तान्प्राणान्वित्तमिमंपरं हित्वामांशरणंयाताः कथंतांस्त्यक्तुमुत्सहे ६५ मयिनि
र्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः वशीकुर्वंतिमांभक्त्यासत्स्त्रियः सत्पतिंयथा ६६ मत्सेवयाप्र
तीतंचसालोक्यादिचतुष्टयं नेच्छंतिसेवयापूर्णाः कुतोन्यत्कालविद्रुतं ६७ साधवोहृदयंमह्यं
साधूनांहृदयंत्वहं मदन्यत्तेनजानंतिनाहंतेभ्योमनागपि ६८ उपायंकथयिष्यामितवविप्र
शृणुष्वतत् अयंह्यात्माभिचारस्तेयतस्तंयाहिवैभवान् ६९ साधुषुप्रहितंतेजः प्रहर्तुः कुरुतेऽ
शिवं तपोविद्याचविप्राणांनिःश्रेयसकरेउभे ७० तेएवदुर्विनीतस्यकल्पेतेकर्तुरन्यथा ब्र
ह्मंस्तद्गच्छभद्रंतेनाभागतनयंनृपं ७१ क्षमापयमहाभागततः शान्तिर्भविष्यति ७२ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेनवमस्कंधेचतुर्थोध्यायः ४

तमेवयाहि ६९ अशिवमनर्थंतयोर्विद्यासंपन्नस्य मम कथमनर्थः समजनीतिमाविस्मयं कार्षीरित्या
ह तएवेति ७० नाभागतनयमम्बरीषं ७१ इतिश्रीभावार्थे नवमस्कंधेचतुर्थोध्यायः ४

15

पंचमेविसृष्टचक्रेनपड्यमानसंकटात् दुर्वासारक्षितस्तेनतथानहुतमीर्यते १ सउद्यममितिच्छेदः।
सलोपपादस्पर्शनार्थः २ ज्योतिषांनक्षत्राणांपतिःसोमस्त्वंमात्राणिइंद्रियाणिचत्वंनकुर्मोवायोरुदयः
स्वस्वेकार्यकर्तृत्वंनीत्यर्थः ३ सहस्रंअरायस्यहेसहस्रारस्वस्तिशरणंभूयाःइडस्पतेपृथ्वीपते ४ ब्राह्मण
रक्षणंनणोवधुक्रमेवेत्याहत्वं धर्मइतिनचनवेयमतिस्त्वविमाह पौरुषंपुरुषस्यस्वेश्वरस्वरूपंतेजःसामा।

शुक उवाच एवंभगवतादिष्टोदुर्वासाश्चक्रतापितः अंबरीषमुपावृत्यतत्पादौदुःखितोग्रहीत् १
तस्यसोद्यमनंवीक्ष्यपादस्पर्शविलज्जितः अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रंकृपयापीडितोभृशं २ त्वमग्निर्भग
वान्सूर्यस्त्वंसोमोज्योतिषांपति त्वमापस्त्वंक्षितिर्व्योमवायुर्मात्रेंद्रियाणिच ३ सुदर्शननमस्तु
भ्यंसहस्राराच्युतप्रिय सर्वास्त्रघातिन्विप्रायस्वस्तिभूयाइडस्पते ४ त्वंधर्मस्त्वमृतंसत्यंत्वंयज्ञो
खिलयज्ञभुक् त्वंलोकपालःसर्वात्मात्वंतेजःपौरुषंपरम् ५ नमःसुनाभाखिलधर्मसेतवेह्य
धर्मशीलासुरधूमकेतवे त्रैलोक्यगोपायविशुद्धवर्चसेमनोजवायाद्भुतकर्मणेगृणे ६

धोत्वंअयंभावःसपदत्तेनाविष्कृतिश्रसिद्धंभगवतःशोभतेसुदर्शनेनतद्रूपवत्सर्वंजातं ५ यतस्त्वमेवसर्वा
त्मेति हेसुनाभअद्भुतकर्माणंत्वांकःस्तोतुंसमर्थः अतस्त्वांकेवलंनमोगृणामीत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्व
मेवाह अखिलानांधर्माणांसेतवेमर्यादारूपाय अतएवधर्मशीलानामसुराणांधूमकेतवेदाहका

[illegible] ॥ ६ ॥

तदेवप्रपंचयति तेनैवमेतन्निहाभ्यां सूर्यादीनां प्रकाशंश्चतथैवनिरूप्यते प्रकाशपनरश्मिन्नरूपं ७ देवर्षिन
श्रनेनतेनेनश्रीहरिणायश्चविसृष्टः तेनतदा दैत्यदानवानां चक्रंप्रविष्टः सन् तेषां बाह्वादीनभिदन् विराजसे
कर्मितेतिणाहांनरे कर्मितादैत्यदानवायस्मिन् तद्वल्पूर्वपदेनसंधिरार्षः ८ किंचतयाभगवतियुक्तेना

तेनैवसामर्थ्यमयेनसंस्थितेनमः प्रकाशाश्वरूपोमहात्मनाम् इदानयंस्तेमहिमानिरंपतेनद्रूपमे
नत्समदस्मसमनावारम् ९ यदाविसृष्टस्समंतत्तेनेनैवचक्रंप्रविष्टोऽसिनदैत्यदानवं बाहुद्रोर्वैद्विशिरो।
यताणिकृकात्रजस्तंप्रयतेविराजसे १० सतेजनात्रुणासकलप्रहरणायेनिरूपितः सर्वसहोगदाभृता।
विश्वस्यचात्मस्वकुलैर्देवदेवतवैविदेहिमहंतनदस्त्वयहोहितः ११ यदस्तिदत्रमिष्टंवास्वधर्मोवास्वराज्ञा
ष्ठितः कुलेनोविप्रदैवेचेहितोभवतुविज्वरः १० यदिमेभक्तोऽस्मीतपकः सर्वगुणाश्रयः सर्वभूता
त्मभावेनहितोभवितुविज्वरः ॥ सूतउवाच इतिसंस्तुवतोराज्ञोविश्वचक्रंसुदर्शनं प्रशाम्यत्स
र्वतोविप्रंप्रदहद्राजयाञ्चया १२

त्वलानामेवदेहः कार्यः सायवत्सरहताणीयः अतोविप्रहताणेनायुक्तस्यानवगृह्णातोस्याद सर्वमितिदे
तरायाणासएवंभूतस्त्वलानामेवग्रहणार्थंनिरूपितोनियुक्तः अतोस्मत्कुलस्यदेवदेहतवेभागवलाभा
यविप्रस्यभद्रंविधेहितिदेवनोः स्वरद ९ सर्वात्मकृताध्येणेनविप्रहताघाशाषेयतोयदस्तीतिहाभ्यां वि

१२ १४ १५ १७ राजेन्माद्रिश्लोकद्वयं पृथुकोक्तः १८ १९ प्रीतोस्मीति श्लोकद्वयं च द्विजोक्तिः आत्मनि मेथाये।

सम्मुक्तोस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्तथा प्रशशंस तमुर्वीशं युंजानः परमाशिषः १२ दुर्वासा उवाच अहो अनंतदासानां महत्वं दृष्टमद्य मे कृतागसोपि यद्राजन्मंगलानि समीहसे १३ दुष्करः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनां यैः संगृहीतो भगवान्सात्वतामृषभो हरिः १४ यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते १५ राजन्ननुगृहीतोहं त्वयातिकरुणात्मना मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेभिरक्षिताः १६ राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकांक्षया चरणावुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् १७ सोशित्वादृतमानीतमातिथ्यं सर्वकामिकं तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरं १८ प्रीतोस्म्यनुगृहीतोस्मि तव भागवतस्य वै दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनात्ममेधसा २०

नातिथ्येन २० ॥

भूरियं तत्र हेतुर्यतो जनः कीर्तयिष्यति २१ २२ तद्दर्शनाकांक्षित्वातिशयमाह गतो मुनिर्यावता नागतः तावत्संवत्सरोति
क्रांत इति २३ द्विजस्योपयोगेन पवित्रमाहरत् बुभुजे स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परानुभावं भगवतः प्रभावं

कर्मावदातमेतत्ते गायंति स्वःस्त्रियो मुहुः कीर्तिं परमपुण्यस्य कीर्तयिष्यति भूरियं २१ शुकउवा
च एवं संकीर्तितो राज्ञा दुर्वासाः परितोषितः ययौ विहायसामंत्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकं २२ संवत्सरो
ऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः मुनिस्तद्दर्शनाकांक्षो राजाब्भक्षो बभूव ह २३ गतेथ दुर्वाससि सोंबरी
षो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च वीक्ष्य मेने स्ववीर्यं च परानुभावं २४
एवंविधानेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं ययाविरिं
च्यान्निरयांश्चकार २५ शुकउवाच अथांबरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः वनं
विवेशात्मनि वासुदेवे मनो दधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः २६ इत्येतत्पुण्यमाख्यानमंबरीषस्य भूपते
संकीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भगवतो भवेत् २७ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५

ते २४ एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः विरिंचस्य पदः सद्दिनान्भोगान्निरयवच्छमयानपश्यदित्यर्थः २५ २६ २७
इति श्रीभावार्थदीपिकायां नवमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ ॥

षष्ठेंबरीषस्य वंशमुक्त्वा ततःपरं षष्ठाध्याये इक्ष्वाकोर्वंश उच्यते १ तत्र षष्ठे शशादादिसौभर्यन्ता निरूप्यन्ते प्रसंगात्सौभरेराख्यानं योगात्तु योगोपते तेनाव संतानार्थं अंगिरसा जनिताः एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूता वेन रथीतरगोत्राः सन्तः अंगिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादांगिरसाश्च २ पुनरपि रथीतराणामन्येषां तानां प्रवराः मुख्याः क्षत्रोपेताः ब्राह्मणा इत्यर्थः ३ तत्र दैवं मनोर्देशस्य पुत्रेषु षष्ठक विरा

श्रीशुक उवाच विरूपः केतुमाञ्छंभुरंबरीषसुतास्त्रयः विरूपात्पृषदश्वोभूत्तत्पुत्रस्तु रथीतरः १ रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तंतवेर्थितः अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् २ एते क्षेत्रप्रसूता वै पुनस्त्वांगिरसाः स्मृताः रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ३ क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदंडकाः ४ तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप पंच-
विंशतिः पश्चाच्च त्रयो मध्येपरेन्यतः ५

ककुत्स्थवंशप्रवर्तकोऽकनृपादेः मावसमानां वंशास्यरन्तस्याक्रमेणोक्ताः २३ दी
ली मनोर्विविनचिननमिक्ष्वाकोर्वंशमाह तत्र तत्र विकुक्ष्यादि तावत् सोमवंशप्रस्तावः क्षुवतः क्षवतो मनोर्घ्राणा
नाननमसलघाजनयामास दशपुत्रानितरसहित क्षुवाहल्लाभिप्रायेणोति दृष्टव्यं पुत्राणां शतं ज्येष्ठः ४ आर्याव
र्तः पुण्यभूमिर्मध्ये विंध्यहिमालययोः तस्मिन्पुरस्तात्पूर्वदेशपर्यन्ते मंडलविभागे तत्पंचविंशति नृपा अभवन्नद

विकुक्षिरेव शशादस्त्विति विख्यातवस्य नवदेतमाह सपकेदेति चकर्मभिः ॥ ९ क्रियार्हणान आहारार्थं आदृश
भवयत् ॥ १ नदृष्ट्वा वसिष्ठः प्रोक्षणायआहेदं कथिनसंस्काराय ॥ ८ नृपक्रोधविधिः सदाचारोयेननं ॥ ९ सनश्ला
कः यानकेनवसिष्ठेनराज्यभोगेविरक्तोयोगीसन तेनयोगेनकलेवरंमत्क्कायम्परतनवनदवाप ॥ १० शासत

सपकदाष्टकाश्राद्धइक्ष्वाकुः सुतमादिशत मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षेगच्छमाचिरं ॥ ८ तथेतिसा
वनेगत्वामृगान्हत्वाक्रियार्हणान श्रान्तोबुभुक्षितोवीरः शशं चाददयक्षति ॥ ९ शेषंनिवेदयामास
पित्रेतेनचतद्गुरुः चोदितः प्रोक्षणायाह हेमेतदकर्मकं ॥ १० तातागुरुस्यनत्कमेगुरुणाभिहितं
नृपः देशान्निःसारयामासतंनृपकविधिकृत्या ॥ ११ सनविप्रेणसंवादंयानकेनसमाचरन नृपक्काक
लेवरंयोगीसतेनावापयन्परं ॥ १२ पितर्युपरतेसोन्वविकुक्षिः पृथिवीमिमां शासदीजेदर्यितैःपा
शादइतिविख्यतः ॥ १३ परंजयस्तस्यसुतः इन्द्रवाहइतीरितः ककुत्स्थइतिवाप्युक्तः पुराणामानिक
र्मभिः ॥ १४ कृतान्तआसीत्समरोदेवानांसहदानवैः पार्ष्णिग्राहोवृतोवीरोदेवैर्दैत्यपराजितैः ॥ १५

पालयन्धर्मनीते ॥ १६ देवपुरस्सरतयानपुरंजयाइंद्रोवाहोस्येतिइन्द्रवाहः ककुत्स्थितत्वात्ककुत्स्थइतिव
शशादतस्यशीर्षाणिनामानितानिकर्मनिमित्तानि ॥ १७ तामेवव्याख्यानमाहदक्षुनेनइतिसमभिः कृतेविश्वम
त्रयनीतितया पार्ष्णिग्राहः सहायः ॥ १८

श्री
भाग
टी
१८

18

देवेश्यदिममवाहनं स्यात् न हि दैत्यानहं हि निष्यामीति तिनवाह ननेवृतः संनिद्धोलजायानदवेगीकुर्वंलिस्मो
वेनानस्यवाहनतायमहावृषोचभूवेत्यर्थः १४ १५ १६ येभिमुखं येषुपातान् यमंदर्शयितं समदे दावेमत्रादि।

वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः १४ स सन्नद्धो धनुर्दि-
व्यमादाय विशिखाञ्छितान् स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः १५ तेजसाप्यायितो वि-
ष्णोः पुरुषस्य महात्मनः प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरं १६ तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं तुमुलं
लोमहर्षणं यमाय भल्लैरनयद्दैत्यानभिययुर्मृधे १७ तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणं
विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयं १८ जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये प्रत्ययच्छत्स
राजर्षिरिति नामभिराहृतः १९ पुरंजयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः विश्वगन्धिस्ततश्चन्द्रो युवनाश्वस्तु तत्सुतः २ श्रावस्तस्तत्सुतो येन श्रावस्ती निर्ममे पुरी बृहदश्वस्तु श्रावस्तिस्ततः कुवलया-
श्वकः २१

न्यर्थः १७ तद्दृष्ट्वा असमेदुद्रुवुः स्वमालयं पातालं १८ इति तैः कर्मभिः पुरंजयादिनामभिराहूतः पा।
होनैर आहूत इत्यर्थः १९।२० श्रावस्तिः श्रावस्तस्य पुत्रः कुवलयाश्व एव धुंधुमार इति ख्यातः २१

तत्र कारणमाह सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः सनन्दनवानपुंधुपुंधुरिति चेति विकारस्माल्वयः २३ २४ प्रा
प्यत स्मात्रिकर्माल्कुपास्थः २५ भार्याशतेन सह प्रस्थपुत्रार्थमिंद्रदेवस्यामिष्टिं वर्तयामास स्नान्याश्रयै २६

यः प्रियार्थमुतंकस्य धुंधुनामासुरं बली सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः २२ धुंधुमार इति ।
ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः धुंधोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः २३ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च
भद्राश्व इति भारत दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुंभस्तत्सुतः स्मृतः २४ बर्हणाश्वो निकुंभस्य कृशाश्वोऽथा
स्य सेनजित् युवनाश्वोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः २५ भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालवः इ
ष्टिं स्म वर्तयां चक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः २६ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः दृष्ट्वा शयानान्विप्रां
स्तान्पपौ मंत्रजलं स्वयं २७ उत्थितास्ते निशम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंस
वनं जलं २८

तर्षितः तृषितः सन् जलार्थं प्रविष्टः मंत्राभिमंत्रितं जलं पत्न्यै देयं पपौ २७ व्युदकं निरुदकं पुंसवनं पुत्रोत्प
त्तिकारणम् २८ ॥

प्रवृद्धो दैववलमेवमुक्त्वैव वलेन कद्दिति वदन्त ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः २९ ३० अपेकं धास्यतीति रुरुः विलैविधे
न के मतिनिमा मिषामारपि ते इंद्रो मांधाता हे वत्स मारोदीरिति त्रिभुवनदेशिनी तर्जनी मुखे ददावित्यर्थः ३१
तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किंतु लांतरेण सा सिद्धमन्वगागात ३२ मांधाता मे दिमानमा

गता पीतं विदित्वाथ ईश्वरप्रहितेन ते ईश्वराय नमश्चक्रुरहो दैववलं वलं २९ ततः काल उपावृ
त्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणं युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ३० कं धास्यति कुमारोयं स्तन्ये रो
रूयते भृशं मांधाता वत्स मारोदीरितींद्रो देशिनीमदात् न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः युवना
श्वोथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वियात ३२ त्रसद्दस्युरितींद्रोंग विदधे नाम यस्य वै यस्मात्त्रसंति ह्युद्विग्ना
दस्यवो रावणादयः ३३ यौवनाश्वोथ मांधाता चक्रवर्त्यवनिं प्रभुः सप्तद्वीपवतीमेकः शशासा-
च्युततेजसा ३४ ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतींद्रियं ३५

द्र त्रसद्दस्युरिति त्रिभिः हे अंग हे राजन् यस्मान्मांधातुर्दस्यवश्च उद्विग्नाः कंपनाः संतस्त्रसंति अत इंद्रो यस्य त्रसद्दस्यु
रिति नाम विदधे स मांधाता अवनीमेकः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ३३ अच्युतस्य तेजसा अच्युतेन तेजसेति वा
३४ आत्मविदं विशेषः यज्ञ विस्मयं जेन तमेव विशिष्टि सर्वदेवमयमिति साधैन ३४ ३५ ॥

श्रुतिनिष्ठतिष्ठसंगच्छति ३६ ३७ प्रसंगात्सौभरेर्वृत्तमाह तेषामिति यावत्समाप्तिः तेषां स्वसारः मांधा-
तुः कन्याः तत्र महातापसस्य कृतो विवाहप्रसंगः कथयन् तेनैवं रागतत्कन्याविविक्तेन ३९ नृपं मांधातारं ४०
सोपि मांधाता स्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह सविप्रः स्त्रीणामप्रियमो विविचिंतेनाहं प्रयुक्तस्तथ्यात्मानं माया-

द्रव्यं मंत्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकं ३६ यावत्सूर्य
उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ३७ शशबिंदोर्दुहितरि बिं
दुमत्यामधान्नृपः पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं च योगिनं ३८ तेषां स्वसारः पंचाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिं।
यमुनांतर्जले मग्नस्तप्यमानः परंतपः ३९ निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः जा
तस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ४० सोप्याह गृह्यतां ब्रह्मन्कामं कन्या स्वयंवरे सविचिं
त्याप्रियं स्त्रीणां जरठोयमसंमतः ४१ वलीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः साधयिष्ये त-
थात्मानं सुरस्त्रीणामभीप्सितम् ४२

विधास्यामीति व्यवसितः किंपुनर्वाति निपातयोऽन्वयः श्रुतिपथत्वेनैतन
रठो वृद्धः ४१ वलीभिः युक्तः पलितश्च एजत्कः कंपमानशिराः तापसत्वादिना वाद्य भ्रमतोऽस्मीति कृत्वा
तथैवात्मस्वप्रपंचः सुरस्त्रीणाममभीप्सित ४२ ॥

श्री
भाग
टी
२

किं पुनर्मनुजैरन्यैर्याः स्त्रियस्ता मामिति निश्चितः किं हत्वं तत्रादृ मुनिर्विनिहाय्यं इतप्रतीहारेण ४४ पंचाशा।
नापि राजकन्याभिः स एक एव वृतः ४५ तस्यार्थे इष्यवशीयसि सर्वलिवृतभिः वहूवस्ति मंत्रस्ताम।
ध्येमुक्ते ताभिः सह रेमे इति उत्तरेणान्वयः अकारेमेत्यपारणीयस्तपः श्रीयस्य तस्य तपः तस्याश्रियां सम्मृद्ध्या प्रनर्घाः परि।

किं पुनर्मनुजैर्यान्यैर्मिति व्यवसितः प्रभुः मुनिः प्रवेशितः क्षत्त्रा कन्यांतःपुरमृद्धिमत् ४५ वृतश्च
राजकन्याभिरेकः पंचाशता वरः तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेपोह्य सौहृदं ४६ ममानुरूपो ना
यं व इति तद्गतचेतसां स बह्वृचस्ताभिरपारणीयतपःश्रिया नर्घ्यपरिच्छदेषु गृहेषु नानोपवना।
मलांभःसरस्सु सौगंधिककाननेषु ४७ महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणःस्नानानुलेपाभ्यवहारमा।
ल्यकैः स्वलंकृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेनुगायद्द्विजभृंगवंदिषु ४८

कथंभूतेषु गृहेषु नानाविधेषूपवनेषु नद्यमलांभांसि येषां तेषु सरःसु सरः सु च कथंभूतेषु सौ।
गंधिकानां कह्लाराणां काननानि विद्यन्ते येषु ४७ कथंभूतेषु गृहादिषु स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च ये
षु अनुगायंतो द्विजा भृंगाश्च वंदिनश्च येषु कथंभूतः महार्हशय्यादिरूपलक्षितः सन ४८

त्संभवात् ४७ आज्यस्तोकैः घृतबिंदुभिः ४८ इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह सकदाचिदि
ति सप्तभिः आत्मनः मनसो हेतोः आत्मनोपह्नवं तपोहानिं ददर्श ४९ सच्चरितव्रतस्य योर्दंतस्वबल
तयाः ५० मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां वत. यदि प्रसंगः स्यात्तर्हि तद्व्रतिषु साधुषु यथा मे परेष्वेव कार्य इति सो

यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः विस्मितः स्तंभमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितं ४७ एवं गृ
हेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ४८ स कदाचिदु
पासीन आत्मापह्नवमात्मनः ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसंगसमुत्थितं ४९ अहो इमं पश्यत मे वि
नाशं तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य अंतर्जले वारिचरप्रसंगात्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ५० संगं त्य
जेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिंद्रियाणि एकश्चरन्रहसि चित्तमनंत ई
शे युंजीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसंगः ५१ एकस्तपस्व्यहमथांभसि मत्स्यसंगात्पंचाशदासमुत पं
चसहस्रसर्गः नांतं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिर्विषयेर्थभावः ५२

वः ५१ संगाज्जातं दोषप्रपंचयति एक इति पंचाशद्भार्याभिः सं वंशानंतरं पंचाशत्रयं संख्यं वभव मित्यर्थः तत
श्च सर्गः पंचसहस्रसर्गः पुत्राः प्रत्येकं शतपुत्रा शतत्रयंपतेः उभय कृत्यानि ऐहिकपारत्रिकाणि तद्विष

श्री
भाग
टी
२१

मात्मनोऽत्रसंगतत्वादाप्रत्ववानप्रत्ययधर्मेरन्वर्थः ५३ ५४ आध्यात्मिकींगतिंचद्वलगतिलयं ५५ इतिश्रीभागवता
र्थेनवमस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ मांधातारत्नयःप्रोक्तः समस्येयच्चमीयते पुरुकुत्सस्यचाख्यानंहरिश्चंद्रस्य
चोत्तमं १ पुत्रप्रवरःपुत्रश्रेष्ठःसपितामहेनयुवनाश्वेनप्रवृतःपुत्रत्वेनस्वीकृतः अतएवतस्यामांधातृप्रव
यविस्तनस्तनश्रंबरीषस्यसुतः १ एतेयुवनाश्वंबरीषहारीतनामांधातृगोत्रस्यप्रवराः अवांतरसंज्ञाविशेषःप्रवरे

एवंसनगृहेकालेविरक्तोन्यासमास्थितः वनंजगामानुययुस्तत्पत्न्यःपतिदेवताः ५३ तत्रता
प्त्वातपःतीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् सहैवाग्निभिरात्मानंयुयोजपरमात्मनि ५४ ताःस्वप
त्युर्महाराजनिरीक्ष्याध्यात्मिकींगतिं अन्वीयुस्तत्प्रभावेणअग्निंशांतमिवार्चिषः ५५ इतिश्रीभा
गवतेनवमस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ शुकउवाच मांधातृपुत्रप्रवरोयोम्बरीषप्रकीर्तितः पितामहेन
प्रवृतोयुवनाश्वेनतत्सुतः १ हरीतस्तस्यपुत्रोभून्मांधातृप्रवराइमे नर्मदाभ्रातृभिर्दत्तापुरुकु
त्साययोरगैः २ तयारसातलंनीतोभुजगेंद्रप्रयुक्तया गंधर्वानवधीत्तत्रवध्यान्वैविष्णुशक्तिधृ

काःयद्वाश्चयौवनाश्वविशेषणपितामहेनमांधातृसमहऋषियचरणेप्रवृतः मांधातृप्रवरोयेषांतेइमेश्रं
वरीषयौवनाश्वहारीरीतः तथाहापवलायत्ःहारितकुत्सपितार्यभैमगवानामामागिरसांवरीषवेवला।
स्येतिमांधातृनामंश्रेकेश्चवते अवंतीत्यांगिरसमांधात्रवरीषयौवनाश्वेतिपुत्रकुत्सवंकययिष्यतासाता

सत्वपुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरो भूत् वरमाह इदं नर्मदायास्सातनयनादिकं स्मरतां सर्पोद्भयमिति देहकृ-
त् पिता च तस्य हस्योः सुतो नरण्य इति ५ त्रयः शंकवस्त्रयो दुःखहेतवो दोषा यस्य सोऽत्रिशंकुः तदुक्तं हरिवंशे
पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन वा अप्रोक्षितोपयोगाच त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः इति ५ परिणीयमान-
विप्रकन्याहरणात् कुहस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ६ तेनैव कौ-

नागाल्लब्धवरसर्पोद्भयं स्मरतामिदं त्रसद्दस्युः पौरुकुत्सोऽर्थ नरण्यस्य देहकृत् ५ हर्यश्वस्त-
स्मात्तस्मादरुणोऽथ त्रिबंधनः तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ६ प्राप्तश्चंडालतां शा-
पाद्गुरोः कौशिकतेजसा सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ७ पातितो वीक्षिताद्देवैस्तेनैव
स्तंभितोऽबलात् ७ त्रैशंकवो हरिश्चंद्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः यन्निमित्तमभूद्युद्धं पक्षिणोर्वद्ध-
वार्षिकम् ८

शिकेन ७ पक्षिणोः आडीबकयोः विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाछलेन हरिश्चंद्रं सर्वस्वमपहार्यत्यापात-
यामास तच्छ्रुत्वा क्रुद्धो वासिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडीभवेति शशाप सोऽपि त्वं बकोभवेति शशाप तयोश्च यु-
मभूदिति प्रसिद्धम् हरिश्चंद्रो दैवयसपत्न्या कोशलाना पुत्रश्चासते म्यादिष्ठानि प्रसिद्धं ८

हरिश्चंद्रस्य चरितमाह सोनपत्य इति यावत्समाप्तिकथं शरणं यातः सन्नाह पुत्रो मे जायतामिति ८ यदि मे पुत्रो
जायते तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यक्ष्यामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निर्मितेनास्य रोहितो ना

सोनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ८ यदि वीरो महा
राज तेनैव त्वां यजे इति तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ९ जातः सुतो ह्यनेनांग मां यजस्वे
ति सोब्रवीत यदा च पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ निर्दशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सो
ब्रवीत दंताः पशोर्यज्जायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ११ दंता जाता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोब्रवीत यदा
पतंत्यस्य दंता अथ मेध्यो भवेदिति १२ पशोर्निपतिता दंता यजस्वेत्याह सोब्रवीत यदा प
शोः पुनर्दंता जायंतेथ पशुः शुचिः १३ पुनर्जाता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोब्रवीत सान्नाहिको यदा
राजन् राजन्योथ पशुः शुचिः १४ ॥

स्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ९ जाते पुत्रे स वरुणो जातः सुतो मा
मनेन यजस्वेति ब्रवीत यदा पशुर्निर्दशः निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र हे राजन्नब्रवीदित्यनुषंगः ॥ १२
१३ ॥ १४ हे राजन्नदेव रुणाद्राजन्यः पशुर्यदा सान्नाहिकः कवचसंबंधार्हः संग्रामसमर्थः ॥ २२

श्री भाग टी २२

स्व

अथ तदा पृच्छति रिपे वं तं नैकालं वंचयता राज्ञा उक्तः प्रार्थितो देवो वरुणः तं तं कालं प्रतीक्षते तत्यर्थः १५ ।
चिकीर्षितं श्राम्यता पश्चता वरुणायघ्नते १६ ततस्य रूपितेन वरुणेन ग्रस्तं अतएव जातं महदुदरं यस्य तं पित-

इति पुत्रानुरागेण स्नेहयंत्रितचेतसा कालं वंचयता तं तमुक्तो देवस्तमैक्षत १६ रोहितस्तमभि-
ज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितं प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत १७ पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा-
जातमहोदरं रोहितो ग्राममेयाय तमिंद्रः प्रत्यषेधत १८ भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणं
रोहितायादिशच्छक्रः सोप्यरण्ये वसत्समाः १९ एवं द्वितीये तृतीये च चतुर्थे पंचमे तथा अभ्येत्या-
भेत्य स्थविरो विप्रो भूत्वाह देववृत्रहा २० षष्ठं संवत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम् उपव्रजन्नजीगर्तादक्री-
णान्मध्यमं सुतं २१ शुनःशेफं पशुं पित्रे प्रदाय समवंदत ततः पुरुषमेधेन हरिश्चंद्रो महायशाः २२
मुक्तोदरोयजन्देवान्वरुणादीन्महत्कथाः विश्वामित्रोभवत्तस्मिन्होता चाध्वर्युरात्मवान २३

रं श्रुत्वा १८ समाः वत्सरमेके १९ द्वितीये वर्षे वृत्रघ्न अभेत्याभ्येत्य तथैव तं प्रत्यषेधत. किंचित. किंचिद्व-
द्व २० वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य महत्यः कथा यस्य सः आत्मवान् जमदग्निर्ब्रह्मा अभूत २१ २२ २३ ॥

श्री
भाग
टी
११

वसिष्ठोब्रह्माभूत् अयास्योमुनिःसामगाउद्गाताऋत्विगित्यर्थः २४ उपरिष्टात् विश्वामित्रसकाशात्प्रसंगेच
प्रविहतांगतिंज्ञानंतामेवगतिमाहमाहोभ्यां मनःपृथिव्यांधारयन् २६ ज्ञानकलांध्यात्वातयाज्ञानं
विनिर्दहन् २७ नोवहितामुक्तामुक्तबंधनतयाविनत्वयः मनोमूलोहिसंसारःमनश्चात्रमयेयत्रमयोहि
सोम्यमनइतिश्रुतेः यतोत्रपञ्चाद्वात्म्यायांपृथिव्यांमनोधारयन्एकीकृत्यैवमतांपृथिवीमद्भिरेकीकृतवन्तस्त्र

जमदग्निरभूद्ब्रह्मावसिष्ठोयास्यसामगः तस्मैतुष्टोददाविंद्रःशातकौंभमयंरथं २४ शुनःशेफ
स्यमाहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्षते सत्यंसारंधृतिंदृष्ट्वासभार्यस्यचभूपते २५ विश्वामित्रोभृशंप्रीतो
ददावविहतांगतिं मनःपृथिव्यांतामद्भिस्तेजसापोनलेनतत् २६ खेवायुंधारयंस्तच्चभूतादौतं
महात्मनि तस्मिन्ज्ञानकलांध्यात्वातयाज्ञानंविनिर्दहन् २७ हित्वातांस्वेनभावेननिर्वाणसुख
संविदा अनिर्देश्यप्रतर्केणतस्थौविध्वस्तबंधनः २८ इतिश्रीभागवतेनवमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७

स्तेजसाता अपोऽनिलेनतंचभूतादिमहंकारंमहात्मनिमहत्तत्त्वेतस्मिन् विषयाकारंज्ञानवृत्तिज्ञानफलांज्ञा
नांशमात्मनस्तेनध्यानहृन्निरूपया आत्माकारकमत्तानंविनिर्दहन्निर्वाणसुखसंविदातांचहित्वामुक्तब
धनःस्वरूपअनिर्देश्यपेण प्रतर्क्येणस्वेनभावेनस्वस्वरूपेणतस्थौ २८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांनवमस्कंधेसप्तमो

७
हरि
११

अथ रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृपः सागरः कपिलोत्तेजोदग्धा यस्य सूनवः १ पंचजन्यात्ऽभूतये।
नवंपापुरी विनिर्मिता यतः चंपान्नदेवः १ हताभूर्यस्य २ और्वेण ऋषिणा आत्मानं देहं प्रजावे नं स्वगामे

शुक उवाच हरितो रोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता चंपापुरी सुदेवोतो विजयो यस्य चात्मजः १
भरुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापि बाहुकः सोरिभिर्हृतभूराजा सभार्यो वनमाविशत् २ वृ-
द्धं तं पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती और्वेण जानतात्मानं प्रजावंतं निवारिता ३ आज्ञायास्यै सप-
त्नीभिर्गरो दत्तोंधसा सह सहतेनैव संजातः सगराख्यो महायशाः ४ सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागा-
रो यत्सुतैः कृतः यस्तालजंघान्यवनान् शकान् हैहयबर्बरान् ५ नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रे वि-
कृतवेषिणः मुंडान् श्मश्रुधरान् कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुंडितान् ६ अनंतर्वाससः कांश्चिदबहि-
र्वाससोऽपरान् सोश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकं ७ और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्व-
रं तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरंदरः ८

२ गरो विषं तेन गरेण सह ३ वजाता ४।५ गुरुवाक्येन और्वेन कांश्चिद्दहतैव विकृतवेषिणश्चक्रे तदेवा-
ह मुंडानिति मुक्तकेशानर्धमुंडितांश्च ६।७ और्वोपदिष्टो योगो उपायः तेनात्मानमीश्वरं वासुदेवमय

श्री
भाग
टी
२४

25

तस्यैव भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां भावं मृत्युं वाह इत्यमितिबद्धिः ॥ ९ ॥ एष वाजिहरश्च
ति ॥ ९ ॥ ब्रुवंतोऽभिययुः षष्टिसहस्राणि परिक्षेपकतया संति येषां उन्मिमेष लोचनोन्मीलनं कार ॥ १२ ॥
केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयंति तन्निराकरोति न साधु इति तत्राह सत्वधामनि शुद्धसत्वाश्रये इत्यासेन

सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणः । हयमन्वेषमाणास्ते समंतान्न्यखनन्महीं ॥ ९ ॥ प्रागु
दीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलांतिके । एष वाजिहरश्चौर आस्ते मीलितलोचनः ॥ १० ॥ हन्यतां हन्य
तां पाप इति षष्टिसहस्रिणः । उदायुधा अभिययुरुन्मिमेष तदा मुनिः ॥ ११ ॥ न साधुवादो मुनिकोप
भर्जिता नृपेंद्रपुत्रा इति सत्वधामनि । कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भु
वः ॥ १३ ॥ यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययं । भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चि
तः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥ योऽसमंजस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः ॥

सत्वात्मनः पवित्रस्य हि करणस्य तस्मिन् कथं विभाव्यते संभावना यो दृष्टांतः भुवो रजः खे कथं सं
बध्यत इति ॥ १३ ॥ किं च यस्य येन ईरिता प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथक् मतिः शत्रुमित्रादिभेद
दृष्टिः ॥ १४ ॥ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणांशुमता नीतः पितृव्योद्धरणप्रयत्नः कृत इति

केवलमतैः वस्तुतत्त्वमनसंभवंतीतिकेषाञ्चाः स्वतः स्वेच्छं जनमिव पश्यतीते वारपितितस्यैव तन्नपस्मात्म
नादेहा ज्ञानतः ५ तस्य कथामाहुत्तवर्षिः श्रृणु मे जन्मसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सत्संगाहे कंपिताहि चालि

तस्य पुत्रोंशुमान्नाम पितामहहितेरतः ५ स मे जन्मसमात्मानं दर्शयत्र सर्वं जन्मसम् जातिस्मरः पु
रासंगात योगी योगाद्धि चालिता ६ प्राचरन्नाहितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियं शरघोंक्रीडः
तो वालान्म्रासपद्हं इजपंक्तुमां ७ पवंहूतः परित्यक्तः पित्रा त्वं हममपोहावै योगैश्वर्येण बालां स्ता
न्दर्शयित्वा ततो ययौ ८ अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान् पुनरागतान् दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन्त्रा
ताचाप्यवतप्यत ९ अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरंगान्वेषणे ययौ पितृव्यख्यातानुपथं भस्मांति
ह दृष्टो दूयं १० तत्रासीनं महात्मा तं वीक्ष्य कपिलाख्यमथो ततं प्रस्तोत्समाहितमनाः प्रांजलिः प्रण
तो महान् ११

तः ९ अतः इदानीं जातिस्मरः सन् सत्संगपरिहाराय जनमुद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं क
र्माचरन् क्रीडतो बालान्सरय्वां प्रास्यत् पाहितपितिहयोत्सलयः विपं हूते कर्मेयत्समः ८ ९ पितृव्य
ख्यातमनयपथाः तं पयोभस्मात्रिभस्मसमीपे १० ११

श्री
भाग
वती
२५

प्रज्ञानतो वज्ञानेनोच्यते कं व्यावर्त्यं निति तच्छावषद्दिशीयान संपूर्णमानेवमाशयः अज्ञनः स्वलापि नमया
पि न पश्यति न च बुध्यते कथंभूतेनात्मनात्वत्स्मात्मरूपं परमेश्वरं केऽद्वैतभिः समाधियुक्तिभिः समाधिनापि
अपरोक्षेणापि निर्गुक्तिभिः परोक्षमपि समाग्रबुध्यत इत्यर्थः अपरैः वाचीनास्त क्रतं त्वां पश्येयुः अर्वाचीन
देहतः तस्यबहूनाः मतस्य शरीरं बंधीस्म सततमोरजः कार्याणि नाभियैर्विविधादेवते यदुःगाणेप्समर्णाः तेषु
हृष्यात्तज्ञापिवयं अप्रकाशाः अत्राकृतः पश्यामः इत्यर्थः २२ अपरे तर्हि किं पश्यंति तत्राह ये देहभाजस्त्रै
अंशुमात्र न पश्यति त्वां परमात्मनो ज्ञातो न बुध्यते चापि समाधियुक्तिभिः कुतोऽपरे तस्य मनः शरीर
धीविसर्गोपहृष्टाः वयमप्रकाशाः २२ ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान्विपश्यंत्युत वा तमश्च य
न्मायया मोहितचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः २३ तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तमा
यागुणभेदमोहैः सनंदनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं विमूढः परिभावयामि २४
स्वस्मिन्नात्मन्यवस्थितमपि त्वां न विदुः किं तु गुणानेव विपश्यंति अथवा न गुणानपि अपि तु तम एव पश्यं
ति यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषां अतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषां बुद्धिपरमानं ज्ञानयानाग्रत्नमयो विष
यान्पश्यंति सुषुप्तौ तम एव केवलं न तु निर्गुणं त्वां जानंतीति सर्वदेहेत यतः यतः यस्मात्तव मायया मोहि
तं चेतो येषां ते २३ यथाप्यहं विचारेण ज्ञातुमशक्त इति चेत् तत्राह तं त्वामहं मूढः कथं विभावयामि विचा
रयामि कथंभूतं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तो मायागुणनिमित्तो भेदमोहो येषां तैर्विभाव्यं विवेच्यं

२५

तस्मात् हे प्रशांत त्वां पुराणपुरुषं केवलं नमामेस्म त्वयः पुराणपुरुषत्वे हेतुः मायया गुणाः कर्माणि वि
षयस्पृष्टादीनि लिंगानि च ब्रह्मादिरूपाणि यस्मात् प्रशांतत्वे हेतुः सदसद्भ्यो कार्यकारणाभ्यां पुण्यपापा
भ्यां वा विमुक्तं यतः सद्रूपं तत्कृतनामरूपशून्यं किं ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः पुरुषस्तम्

प्रशांतमायागुणकर्मलिंगमनामरूपं सदसद्विमुक्तं ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरु
षं पुराणं २५ त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु भ्रमंति कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रांतचेतसः
२६ अद्य नः सर्वभूतात्मन् कामकर्मेंद्रियाशयः मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् २७
शुक उवाच इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान् कपिलो मुनिः अंगिरसं तमवाचेदमनुगृह्याभिपद्य २८
श्रीभगवानुवाच अयं नीयतां वत्स पितामहः पञ्चस्त्वं इमे च पितरो दग्ध्वांगं भोद्दि निलेन
रम २९

निर्येनत्वे यद्वा हे प्रशांतमायेति हे प्र गुणेति संबोध्यः कर्मलिंगानि योज्यं यद्वा प्रशांतमा
गुणा दृश्योपस्मि त्रित्सकमेवपदं २५ स्वभावं ज्ञात्वेत्वन्मायेतिद्वाभ्यां कामादिभिर्विभ्रांतानि चेतांसि
येषां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमंति २६ हे सर्वभूतात्मन् अस्माकं त्वत्कृते यवचदिनात् दृष्टे अपि मोहमयः पा
शः छिन्नः कथंभूतः कामादीनामाशयः अश्रयः तस्मादेतत्कृतार्थो स्मीत्यर्थः २७ २८ अयं तदा विभा

परिक्रमेतिस्पष्टोक्तिः ३१ इतिश्रीभावार्थेनवमस्कंधेअष्टमोध्यायः ८ नवमेतुमनोर्वंशःखट्वांगावधि
वर्ण्यते गंगांभूतलमानिन्येयस्यपौत्रोभगीरथः पौत्रायराज्यंदत्वानतपस्तेपेतथाअंशुमान्स्वपुत्रायराज्यं
दत्वामहांतंतपस्तेपइतिचकारस्यार्थः नाशक्नोत्गंगामानेतुमितिशेषः संस्थितःमृतः १ कालंमृ

तंपरिक्रम्यशिरसाप्रसाद्यहयमानयत् सगरस्तेनपशुनाक्रतुशेषंसमापयत् ३१ राज्यमंशु
मतिन्यस्यनिस्पृहोमुक्तबंधनः और्वोपदिष्टमार्गेणलेभेगतिमनुत्तमां ३२ इतिश्रीभागवतेनव
मस्कंधेअष्टमोध्यायः ८ शुकउवाच अंशुमांश्चतपस्तेपेगंगानयनकाम्यया कालंमहांतं।
नाशक्नोत्ततःकालेनसंस्थितः १ दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तःकालमेयिवान् भगीरथस्तस्य
पुत्रस्तेपेससुमहत्तपः २ दर्शयामासतंदेवीप्रसन्नावरदास्मिते इत्युक्तःस्वमभिप्रायंशशंसाव
नतोनृप ३ कोपिधारयितावेगंपतंत्यामेमहीतले अन्यथाभूतलंभित्वानृपयास्येरसातलं ४
किंचाहंनभुवंयास्येनरामय्यामृजंत्यघं मृजामितदघंक्वाहंराजंस्तत्रविचिंत्यतां ५

एयिवान्प्राप्तवान् तंप्रत्यात्मानंदर्शयामासतेवरदास्मीतिगंगयोक्तःसन्स्वमभिप्रायंपूर्वेषामुद्धरणंप्र
शंकथयामास ३ आहगंगाकोपिधारयितास्यात्नत्यामेवेगंधारयिष्यति ४ किंचआमृजंतिलघयिष्ये

२५ः

इदं तिष्ठति विष्णोस्तिष्ठंति भिन्नतीत्यपृथिव ॥१॥ प्रात्मा कथंभूतः यस्मिन्निदं विश्वमोतं प्रोतं ग्रथितं तत इहैं तं वपुषा ।
द्वीवपरंवपातं वर्तितं यत्र क्षेत्रप्रपद्यं स्वयं स्वसेवितधारः तद्धेहं अधारयिष्यतीत्यर्थः ॥२॥ इति पर्वते गंगामुक्तानंतक

श्रीभगवानुवाच साधवो न्यासिनः शांता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः हरंत्यघं तेंगसंगात्तेष्वास्ते ह्यघभि
द्धरिः ॥३॥ धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणां यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तंतु
रसन्क्रांसत्रृपो देवं तपसातोषयच्छिवं कालेनाल्पीयसा राजन् तस्येशः समतुष्यत ॥४॥ तथेति रा
ज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः दधारावहितो गंगां पादपूतजलां हरेः ॥५॥ भगीरथः स राजर्षि
निन्ये भुवनपावनीं यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥६॥ रथेन वायुवेगेन प्रयांतमनुधा
वती देशान्पुनंती निर्दग्धानासिंचत्सगरात्मजान् ॥७॥ यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि स
गरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः ॥८॥ भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः किं पु
नः श्रद्धया देवीं ये सेवंते धृतव्रताः ॥९॥ न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितं अनंतचरणांभोज
प्रसूताया भवच्छिदः ॥१०॥

त्वतिपादेष्यवपितेत्यर्थः ॥८॥ राज्ञाभिहितं तथेत्यंगीकृत्य हरेः पादेज एवं जल
यस्य ॥९॥ प्रसंगात् गंगामाहात्म्यमाह चतुर्भिः यस्या जलस्पर्शमात्रेण न तु केवलं देहभस्मभिरस्येव तत्साक्षा
त्तद्धत्वात्तिस्वकृतेन ब्रह्मदंडेन हता अपि ताः श्रद्धया सेवंते तेषां तु ... तत्पंचत्रयतिभस्मीभूतेतांगेन स्वः संगः तेन

अनंतस्य विशेषणमसत्रिवेषुपेति त्रैगुण्यं देहसंबंधः १५ नलस्य सकाशात् यास्यामः तत्स्तत पार्श्वस्तनः १६ ।
तत्सुतः सौदासः १८ नरहस्यम् १९ मृगयां चरन् कंचिद्रक्षो हतं तेन वा ततस्य भ्रातरं मुमोच २० सख्यातस्याग्रथं

सत्रिवेषुपमता यस्मिन्नप्रह्वया मुनयोमलाः त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो याता तदात्मतां १५ श्रुतो भगीरथाज्जातस्तस्य नाभोपरोभवत् सिंधुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोभवत् १५ ऋतुपर्णो नलसखो योश्वविद्यामयान्नलात् दत्वाक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्ततस्सुतः १७ ततः सुदासस्तत्सुतो दमयंतीपतिर्नृपः आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषांघ्रिमुत क्वचित् १८ वसिष्ठशापाद्रक्षोभूदनपत्यः स्वकर्मणा राजोवाच किंनिमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि १९ शुक उवाच सौदासो मृगयां किंचिच्चरन्रक्षो जघान ह मुमोच भ्रातरं सोथ गतः प्रतिचिकीर्षया २० स चिंतयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषं २१ परिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमंजसा राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि २२

अनिष्टं सूदः पाचकतद्रूपधरः सञ्जातो गृहेव नमानः २१ अभक्ष्यमंजसा विलोक्य एवं नरमांसव्यवहारेण २२

विसिष्टपर्वतं तेषां पंद्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २२ ॥ कृशानीदृणाग्रयः स्वपादयोर्न्नद्दौ नाल्पवनतवरेहतः देशाइतिग्रते
न मित्रस्नेहत्वमभिद्रोहोते मित्रस्य वाचः सहृतात ॥ २७ ॥ तद्देवं गात्मस्नेकल्मषो द्विनेवकारणमकास्वकर्म
णानपत्ये इतियज्ञकं तस्यपंचवाति स्ववायकालश्त्यादिनाकर्मेणाग्रग्रतरस्य नेनवतसोकोनिवासोय ।

यतः कृतेनहिदिनाचक्रे द्वादशवर्षिकं सोप्यथोंजलिनादायगुरुं शुभं समुद्यतः ॥ २३ ॥ वातितोद
मयत्वापोकृशतीपादयोर्जलो दिशःखमवनिं सर्वं पप्रणवजीवमयंनृपः ॥ २४ ॥ गात्रसंभावमापा
त्रःपादेकल्मषतांगतः स्ववायकालेद्दृशीवत्मोकोदृपनीद्वितो ॥ २५ ॥ तथातीनगृहेविघ्नेनम
त्माहाकृतार्थवत नभावानरावसः सात्वाद्दित्वाकृतामहारथः ॥ २६ ॥ मेदेयं तस्याःपतिवीभनाथ
मेकतेमर्दसि देहिमेपरमकामार्थं कृतार्थं पतिहिते ॥ २१ ॥ देहोयंमानुषोराजन्मनुषस्याखिला
त्मेदः तस्मादस्ययोवीरसर्वार्थं वह्नाच्यते ॥ २८ ॥ एषद्दिवात्मणोविद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः
प्रतिग्रापयिष्यं वैत्वमहाभूतस्वसंस्थिते ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभावेनभूतेष्वेतद्धितंगणेः सोयंवत्सर्वं
वयंस्त्वराजर्षिर्यवगोद्विभो ॥ २ ॥

यो प्रकृतार्थवतदीनवत ॥ २९ ॥ प्रकृतार्थं प्रसमामरतिं ॥ २१ ॥ सर्वभूतानामात्मेतिभावनया ॥ २८ ॥ प्रायायवि
तमिछन यदासर्वभूतानामात्मभावेनभूतेषुस्थितमपिगणोरंतरहितं वत्सेतिसंवेयः पाठोंतरेतर्हितः

श्री
भाग
टी
२८

भ्रूणस्यघ्नो विप्रस्य गर्भस्य तत्र निवा वध्रो गोद्रुह स्तेनो मत्तो भवान् वधकर्यं साधु मन्यत इत्यर्थः २१ हाणामपिये
न विनाननीविष्ये मिस्तो येण दिष्टमत्स्यः क्रियते तद्दिमृतं कथामत प्रायेमोपूर्वे भयदिविपुंगाभ्याषानकर्लोर्वे

कथमर्हति धर्मज्ञ वधं पितरिवात्मजः तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः २१ कथं वधं यथा
बभ्रोर्मन्यते सन्मतो भवान् यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः नजीविष्ये विना येन क्षणं
च मृतकं यथा २२ एवं करुणभाषिण्या विलपंत्या अनाथवत् व्याघ्रः पशुमिवाखादत्सौदासः
शापमोहितः २३ ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितं शोचंत्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपि
तासती २४ यस्मान्मे भक्षितः पापकामार्त्तायाः पतिस्त्वया तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञदर्शि
तः २५ एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा तदस्थीनि समिद्धेग्नौ प्रास्य भर्त्तुर्गतिं गता २६ वि
शापो द्वादशाब्दांते मैथुनाय समुद्यतः विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः २७ ततऊर्द्ध्वं स
न नत्याजस्त्रीसुखं कर्मणा प्रजः वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयंत्यां प्रजामधात् २८ सा वै सप्तसमागर्भ
मबिभ्रन्नव्यजायत जघ्नेश्मनोदरं तस्याः सोश्मकस्तेन कथ्यते २९

२४ प्राप्यानातप्रकृ . . . न प्रतमृत्युर्मे यादर्शितः २५
२० तदेवं कर्मणाप्रजः २८ अबिभ्रत दधारेत्यर्थः न व्यजायत न प्रसूत अतो वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्म

२८ नात्यानामनः सतोः प्रभक २८

स्त्रीभिः संवेष्टायरक्षणमासाद्य रक्षितः अतो नारीकवचं रसकोटिः तत्रैव संनिरुद्धवंशस्य मूलमभवत् अतो मू
लक इति प्रोक्तः ४० ४१ प्रसन्नैर्देवैर्वरं दत्तो यस्मात्स एव राजा प्रथमं तावत्समापुः कष्टमिति देवा
श्चोक्तं मुहूर्तं शत्रुमिति निरन्तरं ता देवैर्दत्तेन विमानेन रत्नस्वपुरमेषोऽसंदृश्य ४२ एतदेवरत्नमापुन्नात ।

अथ प्रथमकालमूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिवेष्टितः नारीकवचरसकोटिः तत्रैव मूलको भवत् ४३ ना ।
तो दशरथस्तस्मात्पुत्रमेलविडुलनः राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्च कवर्म भूत ४४ योऽदेवैरर्थि ।
तो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं संदधे मनः ४५ न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुल
दैवात्मजात्मनाः न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ४६ न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते
क्वचित् नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यत्किंचन वस्त्वहं ४७ देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ना
हृणे न महद्भावे सर्वकामसंभूतभावनः ४८ ये विविक्तिमिद्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितं न विन्दन्ति
पंशास्वतात्मानं किमुतापरे ४९
स्मारणरूर्वकं तन्मूलेननि ... अथेनदर्शयनिसमग्रभिः कुलदेवात् वल्लभा ।
त्याशानमे प्राणदयोनातिवल्लभाः नातिप्रियाः ५० मतयम ५१ भूताभावनो हम्म्यसक्त्विन्नेवना यस्
सोऽहं तत्कामेनवृणे ५२ तत्रदेवः परेति विशिष्ट मानीदियामायौ प्रेष्ये यथांते देवाग्रपि ५३ ॥

अथ तस्मात्प्रकृत्यात्मभावेनात्मनि रूढं गुणेषु संगं विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ४७ अन्यभावं देहा-
द्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ४८ स्वभावमेवाह यत्तदिति शून्यवत्कल्पितं मायागुणविषयत्वाभावात् वासुदेवः ।
नियं गृणंति ब्रह्मण एव भक्तानुग्रहार्थमाविःकृततनोर्वासुदेवनाम ४९ इति श्रीभावार्थे नवमस्कंधे न

अथेशमायारचितेषु संगं गुणेषु गंधर्वपुरोपमेषु रूढं प्रकृत्यात्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं
प्रपद्ये ४७ इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया हित्वान्यभावमज्ञानं ततः स्वंभावमाश्रितः ४८
यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितं भगवान्वासुदेवेति यं गृणंति हि सात्वताः ४९ इति श्री
भागवते नवमस्कंधे नवमोध्यायः ९ शुक उवाच खट्वांगाद्दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः अ-
जस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोभवत् तस्यापि भगवानेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः अंशांशेन चतुर्धा-
गात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः २ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया तस्यानुचरितं राजन्नृषिभिस्तत्त्व-
दर्शिभिः श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ३

वमोध्यायः ९ दशमे श्रीदशरथाद्रामावेशेन श्रीरामसंभवः तच्चरितं च लंकेशं हत्वायोध्यागमावधि १ ख-
ट्वांगाद्दीर्घबाहुः ऋषिभिर्वाल्मीकप्रभृतिभिर्वर्णितं बहुशः श्रुतं तत्रापि संक्षेपतः पंचग्रंथको-
टिभिराकीर्णमद्भुतं रामविक्रमं अध्यायद्वयतो वक्ष्यते कश्लोकैः समासतः २ ॥

सकोशलेंद्रः श्रीरामः नोस्मानवतात् कथंभूतः यो गुर्वर्थं पितुः सत्यसंपालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् प
ञ्चवटीमिसकुमाराभ्यां यस्मात्तदेवाह प्रियायाः पाणिनापि स्पर्शेनालिंगनमात्रयोः ताभ्यां शतिवनं अवत
द्रुनीज्ञे दलमानं सुग्रीवो वा अत्र वनो लक्ष्मणेनाभ्यां मृजिता अपनीता मपि रूपामार्गश्रमो यस्य हयेन ।
वैरूप्याच्छूर्पणखानासिकाच्छेदाद्धेतोः तयापरोभिते नरावणेनापहृता सीतया कलत्रेण विरहरुषा ते न ।
रुद्रनया आरोपित तयोर्भ्रूविजृंभेनैव त्रस्तोब्धिर्यस्मात् ततस्तु विस्तापेनैव बद्धः सेतुर्येन खलाः खला ।

गुर्वर्थं त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां प्रियायाः पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो
हरींद्रानुजाभ्यां वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरुषारोपितभ्रूविजृंभत्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः खलदवद
हनः कोशलेंद्रोवतान्नः ४ विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता
नैर्ऋतपुंगवाः ५ यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतं आदाय बा
लगजलील इवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृप विकृष्य बभंज मध्ये ६ बावलेन स्पर्दहनः ७ सो

रावणादयः पवंद
तेषु यत्नोवर्णितं तद्रामचरितं आदित आरभ्य विस्तरेणाह विश्वामित्रस्याध्वरे यज्ञे येन मारीचाद्याः पश्य
तो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुंगवाः यल्लक्ष्मणो कोशलेंद्रोवतादित्यनेनैव संबंधः ५ यः श्रीरा
मः सीतास्वयंवरगृहे लोके ये वीरास्तेषां समितौ पंचशतैः कपनीरितं यष्टिमिव लीलया बालगजलीलयेवादाय सज्जीकृ

अनुरूपाणि योग्यानि गुणशीलादीनि यस्याः तां सीतां नाम तां पूर्वं उरसि अभिलभ्यमानां यथा तां श्रियं इति
न यमेन विभंगमहानादश्रवणात्क्षुभितस्य भृगुपतेर्दर्पं व्यपनयत् वान कथंभूतं तस्य त्रिःसप्तकृत्वः राजबीज
शून्यां महीं यो करोत्तस्य ॥७॥ इदानीं गर्वं वर्णयति श्लोकाष्टकेन विद्धप्रवज्ञाहय इति कैकेय्यास्तु ष्टेन राज्ञा तावद्दैवे
तिनेदास्यामिति शप्ति श्रुतं श्रीरामं मयो वा राज्याभिषेकसमये न या भरतस्य राज्यं रामस्य च वनवासश्चाप्रार्थि।

जित्वानुरूपगुणशीलवयोंगरूपां सीताभिधां श्रियमुरस्यभिलभ्यमानां मार्गे व्रजन्भृगुपते
र्व्यनयत्प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिरराजबीजां ॥७॥ यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्त्रैणस्य
चापि शिरसा जगृहे सभार्यः राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्त
संगः ॥८॥ रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबंधून् जघ्ने चतु
र्दशसहस्रमपारणीयकोदंडपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥९॥

तः सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो यमौ
उहृज्जनः सापि सहर्षं त्यागे दृष्टान्तः मुक्तसंगो योगी असून् प्राणानिवेति ॥८॥ रक्षसो रावणस्य स्वसुः
शूर्पणखायाः अशुद्धबुद्धेः सीतां जिहीर्षोः कामातुराया इति रूपं व्यकृत व्यंगं विकारमनयत् तस्याः
खरत्रिशिरोदूषणमुख्यान्बंधून् यो जघ्ने चतुर्दशसहस्रं च न्यापारणीयेति अलंघ्यमहाकोदं-

सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो ऽभिलाषो यस्य तेन सीतां दृष्ट्वा तेन स्वमायाश्रमाटपकेषणं
स्पृष्टं विस्पृष्टं मारीचं विलोक्य तेन घातकथं अद्भुतेन वपुषा स्वर्णादिरत्नादिदेहेनोपलक्षितं अतएव प्रलोभने
नाश्रमस्थेनापकृष्टा सतनकं दृष्टं यथा ॥ ३७ ॥ श्रीरुद्रः ॥ ततस्तस्मिन्‌ स्वाश्रमेन रावणेन अश्रमस्तमयसीतायां सि

सीताकथाश्रवणादीपितस्पृहयेन स्पृष्टं विलोक्य नृपतेर्दशकंधरेण अद्भुतेन वपुषा श्रमतोपकृष्टो मारीचमात्रं विशिखेन यथा कमृगः ॥ ततोऽयमन्तकवद्धिपिलेसमहे वैदेहीमाप्नुह्य तेषु यथापितायां भ्रात्रा च वने कृपणावस्थिय याविमुक्तः सो मे सीतां गतितिमिति प्रश्नयं प्रकारे ॥ ३८ ॥
गृध्रात्मकृत्यदलकृत्यमेदक वृथं स्वयं विधायकपि मिर्दे यितां तितेः बुद्धाथवालिनिहतेसव
गौंद्वैसम्यं वेलामयात्समन्नु नोनभवा विंतोप्यि ॥ ३९ ॥

यथा विप्रुक्तो भ्राता सह लक्ष्मणोमकृपणावदनेव चा
किं रक्षमिप्रायः स तत्र तिश्रतेनप्रकारेण स्त्री मां गितां तु रवोदकोगतिप्रत्यापयन ॥ ३९ ॥ आत्मार्थेन कृतेन ना
कर्मणा नरप्युदेन दत्तमामं कृत्यं शासौ यं दद्‌ लादिक यस्य तेजटायु संयुच च स्व दग्धाकं यं स्वग्रहणाय प्रसा
दितवान्‌ कृपणसमयदत्तप्रस्ववालिनिहतेनैः कोपमिर्दे यितायागतिबुद्धा प्रजनभवाभ्यामर्छितावंस्यायस्य।

31

तत्र त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिंधुर्यदा नोपस्थितः तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन संभ्रान्ता नक्रमकरा यस्मिन् भयेन गीर्णः ग्रस्तः स्तंभितो घोषो येन सः सिंधुः एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे अर्हणमर्घादिकं रूपी मूर्तिमान् ॥१३॥ भाषणमेवाह न त्वामिति द्वाभ्यां एतावन्तं कालं ते स्वनिष्ठं तेन न विदाम न ज्ञातवन्तो वयमित्यर्थः इदानीं तत्त्वतो ज्ञातोऽसीत्याह यद्यदिदं कार्यं त्वदंशेन यस्तद्गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयो भवंति स भवानिति ॥१४॥ कामं यथेष्टं जलमाक्रम्याभिप्रयाहि।

यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः। सिंधुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविंदमुपगम्य बभाष एतत् ॥१३॥ न त्वां वयं जडधियो नु विदाम भूमन्कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशं। यत्सत्त्वतः सुरगणा रजसः प्रजेशा मन्योश्च भूतपतयः स भवान्गुणेशः ॥१४॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीर पत्नीं। बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायंति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥१५॥ बद्ध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं

हि अवमेहं पुरीषप्रायं त्रैलोक्यं रावयतीति त्रैलोक्याक्रंदयति तथा तेन हि देवी रपयापि तव लेशविशेषकृता। भवति तथापि हे सेतुं बधान नहि किमर्थं यशसो विस्ताराय देवायतनमुपेत्य रः करकं सौ वेला तत्र यशो गायंति भूपाः ॥१५॥ तदा कपिभिरेव यत्कृतं तदाह बद्ध्वेति विविधैरद्रीणां कूटैः शृंगैः सेतुं बद्ध्वाग्रे सीतान्वेषणे हनुमता दग्धां लंकामविशत् कथंभूतैः शृंगैः कपीन्द्राणां करैः कंपितानि

विभीषणाश्रयस्थानं वृक्षाः कैः सहाविशन् सुग्रीवाद्यः प्रमुखा येषां तैस्तैर्लंके ॥ ॥ ततस्तस्यां लंकायां तूर्णप्रवलि
तावभूत् कथंभूता वानरेंद्राणां वलैः महाविहारः दयो यस्या निर्भंज्यमाना धिषणा दयो यस्यां सा नत्र विहारैः क्री
डास्थाने कोष्ठधान्यागारादि स्थैः कोष्ठः द्वारं गृहादीनां गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा वलंभीप्रासादादिशोभा

सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैर्वीरैर्नीकैर्लंकां विभीषणाश्रयां विविशुर्दरयां ॥ ॥ सा वानरेंद्रवलस्तद्धवि
हारकोष्ठश्रीमद्गोपुरसदोवलभीविटंका निर्भज्यमानधिषणाध्वजहेमकुंभशृंगाटकोगनकुलैः
हटिनीवचूर्णा ॥ ॥ ततस्ततिस्तदेवलोकयनिकुंभकुंभधूम्राक्षदुर्मुखमहारांतनरांतकादीन् प्रहस्त
लमतिकायविकंपनादीन्सर्वान्वृगान्समहितोद्युकुंभकर्णं ॥ ॥ ततायातन्यातलापतनतामासिशूलचाप
प्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गां सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगंधमादनीलांगदर्षभपनसादिभिरा-
स्वितोगात् ॥ ॥

गाक्षादिनीविटंकः कपोतपालिका धिषणां वेदिशृंगाटकस्थलनथ्यः ॥ ॥ ततस्तनिशाचराणां प्रवृत्तिंशांतिनं
प्रहस्ताहीस्वादिनोत्साधुकं ॥ ॥ प्रसिशूलादिभिर्दुर्गं मांना यातयातानां नां पतनलो सुग्रीवाविभिरतिनः स्थीवा।
सोऽभ्यगात् मरुत्सुतो हनुमान् समस्तोन्तावदान् ॥ ॥

श्री
भाग
वती
२२

तेरचुपतेरनीकपाः श्रुतादाघ्याः सर्वे रावणस्यइमा द्विमियद्धरोधं सेन्येनत । हृष्टं यथा भवलितया भिपतं समग्रा
दुमाहिमितेचुः कालमीनायाश्रभिमर्षोनहत्वा मगालेयस्य सरावणः ईशोप्येवानात । १९ । स्ववलस्यनष्टिलाशामे
वीत्वस्य हृष्टः कुद्धः सप्तानकपुष्पकं विमाने रथेवाक्रत्वश्रीराममभिससार । अथतंसस्पंदनेस्वर्गस्थे मातलिने
रहमारथिनोपनीतेद्युमतिश्रीमिषुक्के वेभ्राजमानमहनत । २० । हेपुरुषादं पुरीषराहसेपुपुरीषप्रायसस्मात

तेनीकपारचुपतेरभियन्सर्वे दृष्टं वरूपमिभपतिरथाश्वयोधैः नद्युद्धे मैर्गिरिगदेषुभिरंगदाद्याः
सीताभिमर्शहतमंगलरावणोस्मात् । २० । रत्नसूतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्टश्रारुह्य यानकमथा
भिससार रामं स्वः स्पंदने द्युमतिमातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः । २१ । रामस्तमा
ह पुरुषादपुरीषयक्षः कांतासमक्षमसतापहृता श्ववत्ते त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छा
मिकालइवकर्तुरलंघ्यवीर्यः । २२ । एवं क्षिपन्धनुषि संधितमुत्ससर्ज बाणं स वज्रमिव तद्धृदयं बिभे
भेद । सोसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः । २३ ।

यत्तावत्स्यायुषामसमस्तं गृहं प्रविश्य किमपि हर्तुं नितत्वं तस्मात्यक्तत्रपस्य जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्ते
ऽद्य कालइवाऽलंघ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामि अथ यमकर्तुः पुंसः फलं कालो यथा यच्छतीति वा । २२ । रिक्तः
क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव विमानात्स्वर्गात्पततीति वा । २३ ॥

राक्षसस्त्रीणां विलापमाह ततस्तैःपंचभिःमंत्रिभिःल्पसुरद्रोयस्याः तयारावणभार्ययासह २४ २५ पौरस्त्रा

हिता २८ २९ शुश्रावणाम्मंत्रभस्सनेरवाहेतवेनरकभोगाय २८ सांपरायिकंश्रौर्ध्वदेहिकं २९ ३० श्रात्मनःसा

ततोनिष्क्रम्यलंकायांयानयानःसहस्रशः मंदोदर्यासमंतस्मिन्प्रहदंष्ट्रपाद्रवत २४ स्नात्वाव

धृत्वरिष्ठस्थलस्मशानेशुभिरहिताव् हृहृदुःखसंदीतांश्चेतश्वान्मानमात्मना २५ हाहतास्तव्यनो २६

थलोकरावणरावण कंपायाह्लरणंलेकानद्दीर्दीनापरार्हिता नवैवेदमहाभागभवाल्कामवश

गतः तेजोवभावसीतायायेननीतोदशामिमा २७ कृतेषाविधवालंकावंधवकुलनंदन देहःकृतोः

त्रेगृध्राणांमांस्मानरकदेतवे २८ शुकउवाच ध्याप्नोविभीषणास्मके कालेद्रानुमोदितः पितृमेधवि

धानेनयतुःक्रेसांपरायिकं २९ ततोददर्शभगवान् शोकवनिकाश्रमे रामोल्लविरहोव्याधिपीडितां

पामूलमासितां ३० रामःप्रियतमांभार्यांदीनांवीक्ष्यान्वकंपत आत्मसंदर्शनाह्लादविकसन्मुखपं

कजां ३१ आरोप्यारुरुहेयानेभ्रातृभ्यांहनुमयुतः विभीषणायभगवान्दत्वारक्षोगणेशतां ३२ लं

कामायुश्चकल्पांतंययावीर्णव्रतःपुरीम् अवकीर्यमाणःकुसुमैर्लोकपालार्पितैःपथि उपगीय

मानचरितःशतधृत्यादिभिर्मुदा ३३ गोमूत्रयावकंश्रुत्वाभ्रातरंवल्कलांबरं महाकारुणिकोऽतप्य

स्वसंदर्शनेनयश्राह्लादस्तेनविकसन्मुखपंकजस्याःस्तां ३१ यानेपुष्पकंभ्रातृभ्यांलक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां

श्री
भाग
टी
११

स्वशिबिरान् रामं विनाऽयोध्याम् प्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवान् तस्यान्तिकाश्चाद्दीनादिद्विग्भुर्क्तो
रामं प्रत्युपेतो गृहमिति यथा यो वल्कलचीवरधारणपटद्भिः ३८ स्वर्णरत्नाकाः प्रोताया सोनाभिः देवैर्विनिवाताविश

भरतः साश्रमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः पादुके शिरसि न्यस्य रामे प्रत्युपेतो गृहं ३९ नन्दिग्रामान्त्व
शिबिराद्दीनवादित्रनिस्वनैः ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ४० स्वर्णकक्ष्यापताका
भिर्हैमैश्चित्रध्वजैरथैः सदश्वैः रुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ४१ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चै
व पदानुगैः पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ४२ पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदये
क्षणः पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्बाष्पलोचनः ४३ तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ४४
रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो ये ऽर्हसत्तमाः तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ४५

यथा विशेषणानि ४६ पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयमीक्षणे च नेत्रे यस्य ४७
नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य ४८ देवैर्दत्ता नमः फलहस्ताः नेभ्योऽपि नमश्चक्रे अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह पा
दुके इति कार्याणि भिः पत्नीस्थानि विविधानि च मान ४९

३१ ३२ ३३ गुहपत्नीकैकेय्याद्या ३४ वयस्यानवरान्नोच ३५ काशौ वैदेशिभिर्विलग्नः श्रुतः शोकाविनष्टः शो
धुल्वं न उनरासंगम्यति वीरुविरागतं उत्तराः कोशलामाल्यैः क्रिरंतोननृतुर्मुदा पादुके भरतो गृह्ण
न्नामरव्यजनोत्तमे विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ३६ धनुर्निषंगाञ्छत्रुघ्नः सीतातीर्थक
मंडलुं अबिभ्रदंगदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराण्नृप ३७ पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वंदिभिः वि
रेजे भगवान्राजन्ग्रहैश्चंद्र इवोदितः भ्रातृभिर्वंदितः सोपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीं प्रविश्य राजभवनं गु
रुपत्नीः स्वमातरं ३८ गुरून्वयस्यावरजान्पूजितः प्रत्यपूजयत् वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतु
३९ पुत्रान्स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः आरोप्यांकेभिषिंचंत्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ४० ज
टा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः अभिषिंचद्यथैवेंद्रं चतुःसिंधुजलादिभिः ४१ एवं कृतशिरः
स्नानः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः स्वलंकृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ४२ अग्रहीदासनं भ्रा
त्रा प्रणिपत्य प्रसादितः प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ४३ जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पि
तरं च तं त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोभवत् ५१ रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ५१
वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिंधवः सर्वे कामदुघा आसन्प्रजानां भरतर्षभ ५२ ॥
ग्रंथसंख्या ५५ ५३ ५४ ५१ ५२ ॥

५२ ॥५५॥ इतिश्रीभावार्थे नवमे दशमः १० ततस्त्वेकादशे ध्यायामावसन्नवतैः सह यज्ञादिपञ्चकारे शोभा
मलङ्कृत्य वर्णते १ ततं तगतासो दिशां मध्ये यावतीभूतो १२ रामः ब्राह्मण एव इति मन्यमानः २ अयं श्री
नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ५३ एका
पत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयं स्वयमाचरत् ५४ प्रेम्णानुवृत्त्या शीले
न प्रश्रयावनता सती धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीताहरन्मनः ५५ इतिश्रीभागवते नवमस्कंधे
दशमोध्यायः १० श्रीशुक उवाच भगवानात्मनात्मानं राम उत्तमकल्पकैः सर्वदेवमयं देवमीजेथाचार्यो
वान्मखैः १ होत्रेददाद्दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः अध्वर्यवे प्रतीचीं वा उदीचीं सामगाय सः २ आ
चार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदंतरा मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोर्हति निस्पृहः ३ इत्ययं तदलंका
र वासोभ्यामवशेषितः तथा राज्ञ्यपि वैदेही सौमंगल्यावशेषिता ४ ब्राह्मणा ऊचुः अप्रत्तं नस्त्वया
किं नु भगवान्भुवनेश्वर यन्नोंतर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा ५ ते तु ब्राह्मणदेवस्य वात्सल्यं
वीक्ष्य संस्तुतं प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ६ नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुंठमेधसे
उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदंडार्पितांघ्रये ७ कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रात्र्यामलक्षितः चरन्वा
वामः न तदा सौमंगल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं यस्मात् लक्ष्म्यां तिरस्के हिरण्यादि सर्वं ददावि।
न्यर्थः ५ ५ अप्रत्तं नस्त्वदत्तं किं सर्वं दत्तमित्यर्थः विश्य प्रविश्य ६ न्यस्तदंडैर्मुनिभिरर्पितौ चिन्त्या।

ब्राह्मणऊचुः

प्रसेविदः प्रतान प्राचेतसो वाल्मीकिः तस्याश्रमे शुभा ॥ ९ ॥ अंतर्वत्नी गर्भिणी क्रियान्ता जानकमाथा ॥ १० ॥ १४ ॥
इयं रामपितृमित्रो हेतुनाशनकोन ॥ १५ ॥ नचानि विद्रमेतद्दिप्याद् स्त्रीपुंसोः प्रसंगः प्रासक्तिः ज्ञासमावद्गतीतिया।
विभक्तेवलगर्भः पाटांतरस्सरामे क्रिमतेतिप्रासंगिकोक्तिः अग्निहोत्रमनहोन ॥ १८ ॥ आत्मन्यो निविधाय
इतिलोकादहसवाहु नाध्यादसंविदः पमाभीतेन सात्मका याश्रमाश्रावेनसाश्रमम ॥ १९ ॥ अंतर्वत्याग
तेकाले समो सा सुषुवे सुतौ कुशीलवद्गतिख्यातौ तयोश्चक्रे क्रियामुनिः ॥ ११ ॥ अंगदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्म
णस्यात्मजौ सुतौ ततः पुष्कलरत्नांलाभरतस्य महीपतेः ॥ १२ ॥ सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूव।
तः गंधर्वान्कोटिशो जघ्ने भरतो विजयेदिशां ॥ १३ ॥ तदीयं धनमानीय सर्वे रामाय वेदयत शत्रुघ्नश्च।
मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरी ॥ १४ ॥ मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीताभ
र्त्रा निर्वासिता आयंती रामचरणौ विवरं प्रविवेशह ॥ १५ ॥ तां श्रुत्वा भगवद्रामो महंथन्नपि धिया शुचः स्म
रंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः ॥ १६ ॥ स्त्रीपुंप्रसंग एतादृक्सर्वत्रैव भयावहः अपीश्वरा
णां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥ १७ ॥ ततः ऊर्द्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजहोत्प्रभुः त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्नि
होत्रमखंडितं ॥ १८ ॥ स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दंडककंटकैः स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः
॥ १९ ॥ जलधिबंधनं अस्त्रपूगैः स्वस्तलांकृपरतीदं का विधिराप्सर्यमिव वर्णितमपि यशः स्वनिर्नं भवति नतद्देवतः
अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम स्वभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः यतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीला।

श्री भाग टी ९

एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन्प्रणमति यस्ययशः नृपाणांयुधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कंडेयाद
योगायंति दिगिभेंद्राणांचक्रवदाभरणंरूपंतत्पट्टं तेर्यत्रमित्यर्थः नाकपालाः देवावसुपालाश्च वसुधा
पालाः तेषांकिरीटैर्जुष्टंपादांबुजं यस्यतंरघुपतिं पाठांतरे तत्रस्य रघुपतेः जुष्टपादांबुजंप्रपद्ये इत्यर्थः २१
सरामः संविष्टः उपवेशितः अनुगतोवा यैः ते कोसलदेशवासिनः सर्वेपि यत्रयोगिनोगच्छंति तत्स्थानं

यस्यामलंनृपसदस्सु यशोधुनापि गायंत्यघघ्नमृषयोदिगिभेंद्रपट्टं तन्नाकपालवसुपालकिरीट
जुष्टपादांबुजंरघुपतेः शरणंप्रपद्ये २१ सयैःस्पृष्टोभिदृष्टोवा संविष्टोनुगतोपिवा कोसलास्तेययुः
स्थानंयत्रगच्छंतियोगिनः २२ पुरुषोरामचरितंश्रवणैरुपधारयन् आनृशंस्यपरोराजन्कर्मभिर्वै
विमुच्यते २३ राजोवाच कथंसभगवान्रामोभ्रातॄन्वास्वयमात्मनः तस्मिन्वातेन्ववर्तंतप्रजाः
पौराश्चईश्वरे २४ बादरायणिरुवाच अथादिशद्दिग्विजयेभ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः आत्मानंदर्शयन्
स्वानांपुरीमैक्षतसानुगः २५ आसिक्तमार्गांगंधोदैः करिणांमदशीकरैः स्वामिनंप्राप्तमालो
क्यमत्तांवासितरामिव २६ प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु विन्यस्तहेमकलशैःपताकाभिश्च

ययुः २२ आनृशंस्यपरः उपशमनिष्ठः सन् २३ सः रामः स्वयंकथमवर्तत तेनिभ्रातृत्वा प्रति कथमवर्तंत ।
कथंभूतान् तस्मिन्वाईश्वरे ते भ्रात्रादयः अन्ववर्तंत कथमन्ववर्तंत इति प्रश्नत्रयं २४ तथा श्रीरामस्यभ्रात्रादि
षु प्रवृत्तिप्रकारमाह अथेति सर्वेतेभ्रातरणमपितदातान्प्रारितयाहृतिन्हम्मायश्चसिद्धासनस्त्रीकमाने।

१८ पौराणां तस्मिन् भूमिमाह नमपेशुरिति वराहरूपेणानयाहृतां स्मां हृष्टो यादीति १९ प्रजानां तस्मिन्
भूमिमाह ततः प्रजापति २० स्वयं कथं भवतेतेषस्योत्तरमाह अथोत्तिष्ठ यावत्समासि स्वगृहं प्रविष्टः संस्त
स्मित्रमे पूर्वतपेच मेलान्वयः गृहं वर्णयति प्रासादैस्त्रिभिः अनेनाय अखिलारत्नादीनां कोणानेराणां मत।
भूपोः स्वच्छैः भाभिः पट्टिकाभिः सुवासस्तां आदर्शैः स्रुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणां २१ त
मुपयुक्तवतन्नपौरागर्दणापाणायः आशिषो युयुजदेवपादीमां प्राक्रयाहृतो २२ ततः प्रजावी
सुपतिं विशानतं दिव्यतयोत्सव गृहाः स्त्रियोनरः आकल्पहृष्टो एप्य विटलावनमनमनेत्राः क
ममैरवाकिरन २३ अथप्रविष्टः स्वगृहं तद्दृष्टैः एवंरातभिः अनेनाविलकोशातमन स्वर्णोदृ।
परिच्छदं २४ विद्रुमो हुं वरहारैर्वैदूर्यस्तम्भपंक्तिभिः स्थलेमोरकतैः स्वच्छैर्भान्स्फटिकभित्तिभिः
विचित्राभिः पताकाभिर्वासोभर्माणगणोंशुकैः मुक्ताफलैर्मित्रुलासैः कांतकामोपपतिभिः
र्यो २५ वः परिच्छदयस्मिन विद्रुममयाउ २६ टुंबदेहल्योयेषुतैर्हारैः स्वच्छैस्थलैः तृतीयांनामामरित
मितिनान्वयः २७ वासांसि मणिगणानीव यंशवपर्वाशुकाः ककाः समासोतः यशुभिर्दीप्तिभिः वि
चैतन्यंतद्दृत्रलासैः यत्रा विद्दिनिष्ठक्यित वैदूर्यस्तम्भाद्दिषु पद्यापाम समुज्ज्वलैः मंडितम्मनच्छैः कोताः
कमनीयाः कामोपपन्नयोमा गधलानिलाभिः २८

श्री
भाग
टी
२९

भूषणानां भूषणभूतैः २४ २५ नृणां मध्ये यशस्तानभिरभिध्यानमंघ्रिपल्लवं यस्येति २६ इति श्रीभावा-
र्थे नवमस्कंधे एकादशोध्यायः ११ द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशाद-
स्येति तोन्वयः कुशस्य श्रीरामसुतस्यातिथिर्नामसुतोभवत् १ अर्कसंभवः अर्कस्यांशात्संभूतः २

भूपैर्दीपैः स्वरभिभिर्मंडितं पुष्पमंडनैः स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः २४ तस्मिन्स भग-
वान्रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल २५ बुभुजे च यथाकालं
कामान्धर्ममपीडयन् वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्यातांघ्रिपल्लवः २६ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे
एकादशोध्यायः ११ शुक उवाच कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः पुंडरीकोथ तत्पुत्रः
क्षेमधन्वाभवत्ततः १ देवानीकस्ततोनीहः पारियात्रोथ तत्सुतः ततो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभो-
र्कसंभवः २ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ततो हिरण्यनाभोभूद्योगाचार्यस्तु जैमि-
नेः ३ शिष्यः कौसल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योध्यगाद्यतः योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रंथिभेदकं ४
पुष्पो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसंधिस्ततोभवत् सुदर्शनोथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ५

सुदर्शनो

हिरण्यनाभः कथंभूतः जैमिनिमुनिवरशिष्यः योगाचार्यः ३ तदा हि यतः सकाशात्कोसल्यो याज्ञव-
ल्क्य ऋषिः अध्यात्मं योगमध्यगात् महोदयः हृदयग्रंथिसिद्धयो यस्मिन् तं हृदयग्रंथिभेदकं च ४ ५

२९

36

मरुद्विशिनष्टि योसाविति प्रत्यभावयिता भावयिष्यति ५ ० तेषिद्याभिमन्युता ० ५ ५ ततस्मात्

योसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः कलेरंते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ५ तस्मा
त्प्रसुश्रुतस्तस्य संधिस्तस्याप्यमर्षणः महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोन्वजायत ७ ततो बृहद्ब
लो यस्तु पित्रा ते समरे हतः एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ८ बृहद्बलस्य भविता
पुत्रो नाम्ना बृहद्रणः ऊरुक्रियस्ततस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति प्रतिव्योमा ततो भानुर्दिवाको वाहि
नीपतिः ९ सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोथ भानुमान् प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोथ तत्सुतः १०
भविता मरुदेवोथ सुनक्षत्रोथ पुष्करः तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ११ बृहद्राजस्तु
तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतंजयः रणंजयस्तस्य सुतः संजयो भविता ततः १२ तस्माच्छाक्योथ शुद्धोदो
लांगलस्तत्सुतः स्मृतः ततः प्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रको भविता ततः १३ रणको भविता तस्मात्सुर
थस्तनयस्ततः सुमित्रो नाम निष्ठांत एते बार्हद्बलान्वयाः १४ इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रांतो भवि
ष्यति यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ १५ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे द्वादशोध्यायः १२

प्रसेनजित ॥ १२ १२ निष्ठावशाख्यस्थितिः तस्यांतः १४ तदेवाह इक्ष्वाकूणामिति १५ इति श्रीभावा
र्थदीपिकायां नवमस्कंधे द्वादशोध्यायः १२ ॥

न

वंश: नाशं प्राप्स्यति॥

इक्ष्वाकोरेवपुत्रस्य निमेर्वंशमथोदशे वर्ण्यंतेजनितेरेवयत्रब्रह्मतत्वजनकादयः निमेरौरसः पुत्रो नाभूदि
तिदर्शयन्कर्मण्याह निमिरिक्ष्वाकोदशभिः सत्रमारभ्यवसिष्ठमृत्विजमवृतवत्वे १ तेषांक्रमस्यमध्ये।

शुकउवाच निमिरिक्ष्वाकुतनयोवसिष्ठमवृतर्त्विजं आरभ्यसत्रंसोप्याहशक्रेणप्राग्वृतोस्मिभोः
तंनिर्वर्त्यागमिष्यामितावन्मांप्रतिपालय तूष्णीमासीद्गृहपतिः सोपीन्द्रस्याकरोन्मखं २ नि
मिश्चलमिदंविद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद्यावतागुरुः ३ शिष्यव्यति
क्रमंवीक्ष्यनिर्वर्त्यगुरुरागतः अशपत्पततादेहोनिमेःपंडितमानिनः ४ निमिःप्रतिददौशा
पंगुरवेधर्मवर्तिने तवापिपततादेहोलोभाद्धर्ममजानतः ५ ॥

निर्वर्त्यप्रतिपालयप्रतीक्षस्वेति गृहपतिर्निमिः २ इदंजीवितंचलमस्थिरंविद्वान् इदंसत्रमवंनिर्वर्त्य
सत्यादयितान्यावतागुरुः शिष्यस्यव्यतिक्रमंव्यभिचारमन्यायंवीक्ष्य निमेर्देहः पततितिअशपत्शापं।

उर्वशी दर्शनात् स्कन्नं रेतः ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात् प्रपितामहो वसिष्ठो जज्ञे तेनैतदाह मित्रावरुणयोरिति
तथा श्रुतिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानमिति ६ ७ यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थास्तर्हि जीवतिमूचुः ८
यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्ति अपि तु मोक्षायैव भजन्ति ९ १० निमिर्विदेह एव सन् उष्यतां वसतु कामं यथे

इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ६ गन्धवस्तु
षु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः समाप्ते सत्रयागे च देवानूचुः समागतान् ७ राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रस
न्नाः प्रभवो यदि तथेत्युक्ते निमिः प्राह मा भून्मे देहबन्धनं ८ यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयका
तराः भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिमेधसः ९ देहं नावरुरुत्से दुःखशोकभयावहं सर्वत्रास्य
यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा १० देवा ऊचुः विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणां उन्मेषणा
निमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥

छ. एवं सति गुणाभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यति न च देहसंबन्धस्तत्र भावः स चाध्यात्मसंस्थितः लो
चनयोः स्थितस्ततः सत्त्वोन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितो भवत्विति शेषः ॥

तदेवं मृतात्पितुर्निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति अराजकेभयमिति १२ तस्मात्त्वयोनिजीत्वान्नामत्रयमाह जा
न्मनासाधारणेन जननप्रवर्तनेन जनकः यद्वा स्वदेहद्वाराजननकाल्नतिर्मिर्जनकोभूदित्यर्थः मिथिलायेन निर्मिते ॥

अराजकेभयंनृणांमन्यमानामहर्षयः देहंममंथुःस्मनिमेःकुमारःसमजायत १३ जन्मनाजनकः
सोभूद्वैदेहस्तुविदेहजः मिथिलोमथनाज्जातोमिथिलायेननिर्मिता १४ तस्मादुदावसुस्तस्यपुत्रो
भून्नंदिवर्धनः ततःसुकेतुस्तस्यापिदेवरातोमहीपते १५ तस्माद्बृहद्रथस्तस्यमहावीर्यःसुधृ
त्पिता सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वैहर्यश्वोथमरुस्ततः १६ मरोःप्रतीपकस्तस्माज्जातःकृतरथोयतः देवमी
ढस्तस्यसुतोविश्रुतोथमहाधृतिः १७ कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाचतत्सुतः स्वर्णरोमासु
तस्तस्यह्रस्वरोमाव्यजायत १८ ततःसीरध्वजोजज्ञेयज्ञार्थंकर्षतोमहीम सीतासीराग्रतोजातातस्मा
त्सीरध्वजःस्मृतः १९ कुशध्वजस्तस्यपुत्रस्ततोधर्मध्वजोनृप धर्मध्वजस्यद्वौपुत्रौकृतध्वजमितध्वजौ १९
कृतध्वजात्केशिध्वजःखांडिक्यस्तुमितध्वजात कृतध्वजसुतोराजन्नात्मविद्याविशारदः २०

तत्सुतस्तंनरमायांउक्तं १३ १४ सुधृतेस्तस्यपिता १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

तस्य केशध्वजस्तस्माद्भानुमान् २१।२२ ततस्तस्मात्सुपार्श्वकः २३ अग्निसंभवः अग्नेर्वंशात्संभूतः २४ यस्मात्स्वभाव
णः २५ २६ योगीश्वरा याज्ञवल्क्यादयः तेषां प्रसादेन २७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां नवमस्कंधे त्रयोद

खांडिकः कर्मतत्वज्ञो भीतः केशध्वजाद्द्रुतः भानुमांस्तस्य पुत्रोभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः २१ शुचि
स्तत्तनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततोभवत् ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोथ पुरुजित्सुतः २२ अरिष्टनेमि।
स्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सुपार्श्वकः ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिर्मिथिलाधिपः २३ तस्मात्समरथस्त
स्य सुतः सत्यरथस्ततः आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोग्निसंभवः २४ वस्वनंतोथ तत्पुत्रो युयुधान।
त्सुभाषणः श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोस्मादृतः सुतः २५ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृति।
स्ततः बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी २६ एते वै मिथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः
योगीश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि २७ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे त्रयोदशोध्यायः १३ शु
क उवाच अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यंते पुण्यकीर्त
यः १ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः २

शोध्यायः १३ चतुर्दशेशादिभिः सोमवंशमाह समासितः यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यंते पुण्यकीर्तयः
चतुर्दशे गणः पत्न्यां तारायां सोमनंदनात् जातश्चैलः षट्सर्गाः प्रणामायुर्मनोमनोजनवन् १२

द्रुमः श्रावेदाहुतः स्वतएवामृतमयः किलेत्यागमप्रसिद्धं पादांतरे द्विजौषध्युडुगणानां तेषां कारणमा-
ह विधेति ३ सोमस्य पुत्रो बुधः इति कथाशेषेणाह पत्नीमिति सार्धैर्नवभिः ४ तत्कृते तन्निमित्तं सुरा-
णां दानवानां विग्रहो वैरं ५ कारणमाह शुक्र इति असुरैः सहितः उडुपमग्रहीदित्यर्थः सपरिवारः

तस्मात्सम्भोभवत्पुत्रः सोमोमृतमयः किल विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ३ सोय-
जद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयम् पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्बलात् ४ यदा स देवगुरु-
णा याचितोभीक्ष्णशो मदात् नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ५ शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्र-
हीत्सासुरोडुपम् हरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ६ सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्व-
यात् सुरासुरविनाशोभूत्समरस्तारकामयः ७ निवेदितोथांगिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृ-
त् तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवैत्पतिः ८ त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः नाहं त्वां
भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं सांतानिकेसति ९

गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत ६ ७ अंगिरसः सकाशाद्व्याप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धः निवेदितो विज्ञापितः
विश्वकृत् वेदवृषभ ८ बृहस्पतिराह त्यजत्यजेति परैराहितं गर्भं त्यज अहं भस्मीकरिष्यामीति विभूती-
त्याह नाहं किमिति सांतानिकः सांतानार्थे संतानिके इति पाठे मम संतानार्थः ९

१०॥११॥१२ रहःपकांते ॥१३ पुरूरवा उर्वश्यामायुराद्यान्षट्पुत्राञ्जनयामास निवर्त्य कथमाह तस्मात्दितायाव
त्सरामित्युर्वशीचेद्दमा मृदं नष्टमाप ॥१४॥१५॥१६ ततो देवी कुतो मर्त्यांतिकमुपगच्छेत आह मित्रावरुणा
तस्मात्जगतीतलेतावत्कुमारं कनकप्रभं स्पृहामांगिरसश्चक्रे कुमारे सोमप्रवच ॥१ ममायं न तवे
त्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः पप्रच्छुर्ऋषयो देवा नैवोचे व्रीडिता सती ॥ कुमारो मातरं प्राह कुपि।
तो लोकलज्जया किं न वचस्यसद्वृत्ते आत्मावद्यं वदाशु मे ॥ ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सां।
त्वयन् सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत ॥ तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप बु।
द्ध्या गंभीरया येन पुत्रेणापोडुराण्मुदं ॥ ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः तस्य रूपगुणौदा
र्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा तदंतिकमुपेयाय देवी स्म
रशरार्दिता ॥ मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकतां निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणं
॥ धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदंतिके सतां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः उवाच श्ल
क्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ राजोवाच स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किं संरमस्व
मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥ उर्वश्युवाच कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुंदर यदंगा
योः शापाच्च नरलोकं तां मानवश्चभावमापन्ना सती ॥ नैश्चावयोः रतिरस्त्विति ॥ तत्त्वदेवी यस्मात्सं

श्री
भाग
टी
ध

४०

प्राणावसाने भाषासंगमिषेण निर्मिमिषोः तस्या भाषावंशमाह एताविति द्वाभ्यां तरणकेमेसौ नास्मि
नि देवानूपौरव यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो विजानीय तेन न दोष इति भावः २१ देवोरः स्पृतं मे
भद्रं स्यात् अमृतं वा समितिस्मृतेः देवानां अमृताशिनां मैथुनात् अत्र विवाससंतानेति द्वेषे इति प्रा-

एतावुरणकौ एतन्यासौ रक्षस्व मानद मं रं से भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः २१ घृतं।
मे वीर भक्ष्यं स्यान्नो ते न अन्यत्र मैथुनात् विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः २२ अहो रूपमहो
भावो नरलोकविमोहनम् को न सेवेत मनुजो देवीं तां स्वयमागताम् २३ तया स पुरुषश्रेष्ठो रमया
यं तया यथार्हतः रेमे स्वविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु २४ रममाणस्तया देव्या पद्मकिंजल्कग-
न्धया तन्मुखामोदमुदितो मुमुदेऽहर्गणान्बहून् २५ अपश्यन्नुर्वशीं शक्रो गन्धर्वान्समचोदय
त् उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नैव शोभते २६ ते उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते उर्वश्या उ
रणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया २७

निपेदे श्रंगीकृतवान् २२ तदेवाह अहो इति २३ २४ पद्मकिंजल्कस्य गन्ध इव सौरभ्यं इव न्योयस्या
स्तन्मुखामोदेन मुदितः सकलः प्रलोभितः सन् २५ मह्यं मम २६ महारात्रे मध्यरात्रे महानिशा द्वे घटि-

निगामिषो म्लस्माः पक्षे किमाह हतास्मीति सार्धेन नपुंसा अपुंसकेन २८ यथा नारी तथा संत्रस्तः शेते २९
र: विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्त अद्योतन्त दीप्तिमत्त्वेन यद्वा तदैव तडितः प्रकाशेन रत्नर्थः नग्नमैक्षत भा।
षाभंगात्त्रिजगामेति तेर्थ ३१ ३२ तस्याः सालोक्य पंचवीस्मक्रं शोभनं अहो जाये इत्यादि ३३ तदेवार्थः ता।

निशम्याक्रंदितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः हतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना २८ यद्विस्रं।
भादहं नष्टा हृतापत्या च दस्युभिः यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् २९ इति वाक्साय
कैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुंजरः निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोभ्यद्रवद्रुषा ३० ते विसृज्योरणौ तत्र व्य।
द्योतन्त स्म विद्युतः आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिं ३१ ऐलोपि शयने जायामपश्यन्विमा।
ना इव तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीं ३२ स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः
पंच प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ३३ अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य
वचांसि कृणवावहै ३४ सुदेहोयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया खादंत्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य
नास्पदं ३५

प्राह अहो जाये इति द्वाभ्यां अनिर्वृत्य कृत्वा निर्वृतिमसमाप्य पाठान्तरे मां निर्वृतिमगमय्य वि।
त्वा संवादनमकृत्वेति वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै ३४ सुदेहो निकमनीयो यं सो मम ३५

श्री
भाग
टी
९

पुरूरवो मामृथ्यो न्यादितस्याः सूक्तं नष्टपर्यथं नयद् मामृथा इति वचनैर्भिः मा प्रियसखपुरूषोस्मि ग्रतोये
ये मा वदेति भाव इमे हृकाः प्रसिद्धा इंद्रियाणि वा नाइति वा मास्मग्रगुः भवयेयुः इंद्रियवशो मा भवे
न्मर्थः २९ प्रियेति निमित्ते सादृश्ये याम्यांतो २ २९ सांत्वयति सवत्सरांत इति अपराणीति वचनात् मर्थे

उर्वशी मामृथा पुरूषोस्मि नैमा स्मत्वा युर्वृकाइमे क्वापि सख्येन वै स्त्रीणां हृकाणां हृदयं य।
ष्टा २९ स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः घ्नंति त्वार्थेपि विस्रब्धाः पतिं भ्रातरमप्यु
त २९ विधायालीकविस्रंभमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः नवं नवमभीप्संत्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः २९
संवत्सरांते हि भवानेकरात्रं मयेश्वरः वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यंत्यपराणि भोः २९ ग्रंतर्व
त्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरीम् पुनस्तत्र गतोब्दांते उर्वशीं वीरमातरं ५ः उपलभ्य मुदा युक्तः
समुवास तया निशां अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ५। गंधर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दा
स्यंति मामिति तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने

ग्रंतर्वत्नीमुपालक्ष्य तांता ५५ अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्दशा उर्वशी प्राप्स्यतीत्यभिप्रायेनाग्निस्था
लीं ददुः सन्नतां स्थालीमेव उर्वशीं मन्यमानः तया सह दितो वने विचरन्नेय मुर्वशी किं त्वग्निस्थाली

ततस्थलं तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहान्गत्वा निशि निशि तामेवाध्यायतः तस्य मनसि त्रेतायां त्रय्यवर्तत क
र्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ४४ ततः स्थालीस्थानं गतः सन् ४४ तस्याः शम्या गर्भे जातमश्वत्थमालो
क्यास्मिन्नश्वत्थेग्निरस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा अग्निं ममन्थेति शेषः शमी
गर्भोश्वत्थोग्निमन्थनीति प्रसिद्धः मन्थनप्रकारमाह अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन् उत्तरारणिमात्मानं ध्यायन् उभ
योररण्योर्मध्ये यत्काष्ठं तत्पुत्रत्वेन पुत्रं ध्यायन् तथा च मंत्रः उर्वश्यामुरसि पुरूरवा इति ४५ तस्य ते
स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ४२ स्थालीस्थानं
गतोश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ४३ उर्वशीं मंत्रतो ध्या
यन्नधरारणिमुत्तरां आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ४४ तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा वि
भावसुः त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ४५ तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजं उर्वे।
तत्कृतान्निर्मन्थनाद्विभावसुरग्निर्जातः कथंभूतः जातवेदा धनभोग्यं च यस्मात् स च त्रय्या विद्यया विहि
तेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयादित्रिरूपः सन् राज्ञः पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ४६
तदाह तेनेति यज्ञलादिवेदत्रयवाच्येनेन्द्राद्यपादीनां सिद्धये नैकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिर्दत्तः कर्ममा
र्गः कथं स्यादित्यपेक्षायां तदाह एक एवेति द्वाभ्यां पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः
प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एवाग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसो नाम ४८

श्री भाग टी ४८

वेदत्रयी पुरूरवसः सकाशादासीत् । ईयिवान् प्राप ॥ अयं भावः कृतयुगे सत्वप्रधानाः प्रायशः सर्वे ध्या-
नविष्ठाः रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ॥४९॥ इति श्रीभावार्थे
नवमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ततः पंचदशे गाधिरैलपुत्रान्वये जनि यद्देहि द्विजसत्तो रामः कार्तवी-
र्यमहन्कथा ॥१॥ ऋग्वेदहत्वाबाल्यादिक्रमेण उत्पत्तायोः [illegible] शानादश्रुतायोर्विन्यादिना
पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेयिवान् ॥४९॥ इति श्री-
भागवते नवमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ श्रीशुक उवाच ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृ-
प आयुः श्रुतायुः सत्यायुः रयोऽथ विजयो जयः ॥१॥ श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः
रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥२॥ भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्ततः तस्य
जह्नुः सुतो गंगां गंडूषीकृत्य योऽपिबत् ॥३॥ जह्नोस्तु पुरुस्तस्य बलाकश्चात्मजोऽजकः ततः
कुशः कुशस्यापि कुशांबुर्मूर्तयो वसुः कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशांबुजः ॥४॥ तस्य
सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥५॥
एक एकसंततः अमितस्तत्संततः ॥२॥३॥ जह्नोः पुत्रः पुरुः तस्य बलाकः तस्याजकः गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो
ब्रह्मर्षिरभूत् इत्यनेन गाध्यायोरौर्वर्त्वमिति गाधेरभून्महातेजा इत्यादिना ॥५॥ तदनन्तरमेतस्य हेतोस्तदेव भृ-
गुवंशभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसंगात्प्रसक्तेन च परशुरामावतारचरितमाह तस्य सत्यवतीमि-

सटीक श्रीमद्भागवत ४८

दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषां अंगे चंद्रस्येव वर्चो येषां तवेद मणिपर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः
कुशिकाः कौशिका वयं ५ उभयैः पत्न्यर्थं ब्राह्मैः श्वश्र्वर्थं तु क्षात्रैर्मंत्रैरित्यर्थः ८ यावत्स्नातुं गतो मुनिः
गतस्तावद्भार्या यो भर्तुः स्नेहाभ्यधिकान्स्वआः सत्यवत्याः चरुं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयं ५ इत्युक्त-
स्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणांतिकं आनीय दत्वा तानश्वानुपयेमे वराननां ६ स ऋषिः प्रार्थितः प-
त्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया श्रपयित्वोभयैर्मंत्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ७ तावत्सत्यवती मात्रा स्व-
चरुं याचिता सती श्रेष्ठं मत्वा तयायच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयं ८ तद्विदित्वा मुनिः पत्नीमाह कष्टमक-
कारषीः घोरो दंडधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ९ प्रसादितः सत्यवत्या मैवं भूदिति भार्गवः अथ
तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥

चरुं मंत्राभिमंत्रितं स्वं चरुं मात्रे यच्छत् प्रादात् मातृचरुं तु ब्रह्ममंत्राभिमंत्रितं स्वयमादत्त ९ कष्टं त्वमा-
स्मिन् अकरषीः न युक्तमिति तदेवाह ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यति १० एवं मा भू-
दिति प्रसादितो भार्गव आह अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति ततो जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥१२॥ भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सुताः ॥१३॥१४॥ पत्नीनिषपाद्याशयाभाव
॥१५॥ नदेवाह रजस्तमोवृतमिति निपातांतं समासे ॥१६॥ कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुमस्य दर्पहे

सा चाभूत्सुमहत्पुण्या कौशिकी लोकपावनी रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह यां ॥१२॥
तस्यां वै भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः यवीयाञ्जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥१३॥ यमाहु
र्वासुदेवांशं हैहयानां कुलांतकं त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीं ॥१४॥ दुष्टं क्ष
त्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशत् रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेंहसि ॥१५॥ राजोवा
च किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥१६॥
श्रीशुक उवाच हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः दत्तं नारायणांशांशमाराध्य परिक
र्मभिः ॥१७॥ बाहून्दशशतं लेभे दुर्धर्षत्वमरातिषु अव्याहतेंद्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशो
बलं ॥१८॥ योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः चचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा

तमैश्वर्यादिकमाह हैहयानामिति षड्भिः परिकर्मभिः परिचर्यादिभिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य ॥१७॥

43

देवोभस्मिन्नर्मदाजले चचार नर्मदा ॥ १० ॥ वर्णोद्दिविजये माद्रिकन्यायाः समीपेन दायादेव रक्तांशुदेवसेना ।
प्रवाहस्यावरोधात्मनि स्रोतसः सन्यासस्याः सरितो जले विस्मा वितंस्य शिविरमालस्य नस्यनहीर्यन सद
॥ ११ ॥ नतस्य कृतकिल्बिषः क्रीडन मभिमवितं प्रवृत्तः सन्नृहीतः माद्रिकन्यां स्वगृहीं कपिरिव सन्निरुद्धस्य ।

स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्नेवांभस्मिन्मदोत्कटः वैनयेनो सज्जेविगृह्य योषमवितं भुजैः ॥ २० ॥ विस्मावितंस्य
शिविरंप्रतिस्रोतः सरिज्जलैः नामृष्यत्रस्यनहीर्यवीरमानी दृशाननः ॥ २१ ॥ गृहीतो लीलया स्त्री ।
णां समवर्त्तं कृतकिल्बिषः माद्रिकन्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २२ ॥ सएकदा तन्मृगयायां वि
चरन्विपिने वने यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥ तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमादर
त सैन्यामात्यवाहायहविर्धान्यालयोपनः ॥ २४ ॥ सवीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा ऐश्वर्यातिशायिनी त
ताग्निहोत्र्यामाभिलाषः सदेहवः ॥ २५ ॥ हविर्धानी मृषहर्षात्राक्रन्दन्तमवोदयत् नेतुमा ।
हिष्मतीं निमः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् ॥ २६ ॥

पुनस्थापतयायेनार्त्वनेन प्रकः ॥ २२ ॥ तदर्शीतत्कृतमपराधं दर्शयन्नाद सएकदेव्यादिना ॥ २३ ॥ एकदाऽर्द्द
णमातिथ्यादि हविर्धान्याः कामधेन्वाः ॥ २४ ॥ तद्दृष्टांनाहिरण्यन मिश्रातष्यत यतो ग्निहोत्र्यांदेमयेनो ।
साभिलाषः सदेहवः हैहयेः सद्वर्तमानः ॥ २५ ॥ सर्पाहितो ऽसमेदर्हविर्धानी अग्निहोत्रयंतुहतेनरानाचोर

२८ सतूणं कार्मुकं चादाय २९ ऐणेयं कृष्णचर्म कृष्णाजिनं अंबरं यस्य ३१ ३२ प्रहरन्परश्वधो यस्य मनश्चा-
निलयोरिव ओजो वीर्यं यस्य परेषां चक्रं शत्रूणां सैन्यं सूदयतीति तथा छिन्ना भुजा ऊरवः कंधराश्च येषां

अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाहिरिवाहतः २८ घोरमादा-
य परशुं सतूणं वर्म कार्मुकं अन्वधावत दुर्मर्षो मृगेन्द्र इव यूथपं २९ तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा
धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधं ऐणेयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन् ३० अचो-
दयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणास्ता
राम एको भगवानसूदयत् ३१ यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोनिलौजाः परचक्रसूदनः ततस्त-
तश्छिन्नभुजोरुकंधरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ३२ दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे राम-
कुठारसायकैः विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद्रुषा ३३ अथार्जुनः पं-
चशतेषु बाहुभिर्धनुःषु बाणान्युगपत्स संदधे रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभि

हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ३३ विवृक्णानि चर्मादीनि यस्य ३४ पंचशतेषु धनुःषु सोऽर्जुनः
रामाय सन्दधे एकैकमेव धनुषं सः एकैकं पंचः संधाने येषां तैरिषुभिः सह तान्बाणान् समेवाच्छिनत् ३४

मृधे संग्रामे साधनभूतानचलान्पर्वतानंघ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावतस्तस्य भुजांश्चिच्छेद अहेः फणानिवे
त्यर्थः ३३ ३४ समर्पयत ३५ ३६ अर्हणतां पूज्यतां ३७ सौरी सूर्यस्येयं प्रभा ३८ तीर्थसंसेवया चकारा

पुनः स्वहस्तैरचलान्मृधेंघ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि भुजान्कुठारेण कठोरनेमिना चि
च्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ३२ कृत्तबाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृंगमिवाहरत् हते पितरि तत्पुत्रा अयु
तं दुद्रुवुर्भयात् ३३ अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां स
मर्पयत् ३४ स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ३५
राम राम महाबाहो भवान्पापमकारषीत् अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ३६ वयं हि ब्राह्म
णास्तात क्षमयार्हणतां गताः यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदं ३७ क्षमया रोचते लक्ष्मी
र्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ३८ राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य व
धो ब्रह्मवधाद्गुरुः तीर्थसंसेवया चांहो जह्यंगाच्युतचेतनः ३९ इति श्रीभागवते महापुराणे
नवमस्कंधे पंचदशोध्यायः १५

यमनियमैश्च अच्युते चेतना चित्तं यस्य सः ३९ इति श्रीभावार्थे नवमस्कंधे पंचदशोध्यायः १५ ॥

श्री
भाग
टी
४४

45

षोऽशोच्यान्तेनसंतेनमदग्रोहतेमुहुः रामात्त्रवेषः प्रोक्तोविश्वामित्रस्यचान्वयः १२ किंचिद्दोका।
श्चित्ररथेगंधर्वराजेसहायस्याः किंचेत्रमस्माऽऽतिवा २ कलशंपुरोधायपुरोग्निधाय ४ अभिवारंभ।

शुक उवाच पित्रोपशिक्षितोरामस्तथेतिकुरुनंदन संवत्सरंतीर्थयात्रांचरित्वाश्रममाव्रजत् १
कदाचिद्रेणुकायातागंगायांपद्ममालिनं गंधर्वराजंक्रीडंतमप्सरोभिरपश्यत २ विलो।
कयंतीक्रीडंतमुदकार्थंनदींगता होमवेलांनसस्मारकिंचिच्चित्ररथस्पृहा ३ कालात्ययंतं।
विलोक्यमुनेःशापविशंकिता आगत्यकलशंतस्थौपुरोधायकृतांजलिः ४ व्यभिचारंमु।
निर्ज्ञात्वापत्न्याःप्रकुपितोब्रवीत् घ्नतैनांपुत्रकाःपापामित्युक्तास्तेनचक्रिरे ५ रामःसंचोदितः
पित्राभ्रातृन्मात्रासहावधीत् प्रभावज्ञोमुनेःसम्यक्समाधेस्तपसश्चसः ६ वरेणच्छंदयामास
प्रीतःसत्यवतीसुतः वव्रेहतानांरामोपिजीवितंचास्मृतिंवधे ७ उत्तस्थुस्तेकुशलिनोनिद्रा।
पायइवांजसा पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यंरामश्चक्रेसुहृद्वधं ८

नसंज्ञाता ५ ज्ञात्वाज्ञातिलंधितांभ्रातृन्मातरंचवधेःसंचोदितःसन् मुनिर्यःसमाधिस्तपश्चतयोःप्र
भावज्ञः यदिनहन्यांतर्हिमामपिशपेत्समर्थःयदिहन्यांतर्हिमपिसंतुष्टःसन् तानपिजीवयिष्यतिसः।

सर्वं तत्त्रिपथगे कोपरागेण कस्माद् येनैनस्य स्मतात् इत्यादिना ॥ १ ॥ भगवन्नाद्वेषितानाथीर्यदनं ॥ ११ ॥ १३ ॥ १
३ः खोदीनो विगेन विमोहितः ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रविद्दलाथ्यापि यस्यांनो देवानन सराज्ञां तेषां शोषिभिर्मोहिताः ।
येनैनस्य स्मताग्नन्स्मरं तः खपितर्वधे रामवीर्यपराभूताले भिरे शमेनक्ष वित ॥ १ ॥ पकहाश्रम
तो रामे स्वधातस्विलं गते वैरं भिमायथिघवोलव्धछिद्र उपागमन ॥ १ ॥ दृष्ट्वाश्रमागारमासीनमा ।
वेशितर्थियमृति भगवन्तं नमस्तोके नत्तुलेपापनिष्प्रयाः ॥ १ ॥ याच्यमानाः कृपणाया रामम्मा ।
कोतिदारुणाः प्रसह्य शिरउत्कृत्य निन्युर्लितत्त्र वंधवः ॥ १ ॥ रेणुकादुःखशोकार्ता निघ्नंत्यात्मा
नमात्मना रामरामेति तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥ १ ॥ तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यातवत
स्वरं त्वरयाश्रममासाद्य ददृशे पितरं हतं ॥ १ ॥ तदुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहितः हा तातं
न साधो धर्मिष्ठ त्यक्ता स्मान्स्वर्गतो भवान ॥ १ ॥ विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् प्रगृह्य
परशुं रामः क्षत्रान्तायमनो दधे ॥ १ ॥ गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियं तेषां सशीर्षभिः
राजन्मध्ये चक्रे महागिरिं ॥ १ ॥ तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहां हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमं
गलकारिणि ॥ १ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः समन्तपञ्चके चक्रे शोणितो
दान् ह्रदान्महान्तागिरीं चक्रे ॥ १ ॥ तेषां रक्तेन ब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे नयापि सर्वं तत्त्रवधो ।
किं कारणेन राहु हेतुं कृत्वा तिसाधेन स्रमेगलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति ॥ १ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः रेणु

२०।२१।२२।२३। संतानेस्यतिः तेदेवलक्षणे विद्धं यस्यानं स्वदेहं लक्ष्या सप्तर्षीणां मण्डले सममस्त्र षिर्भूत
ब्रह्मर्षिब्रह्मवेदे देवप्रवर्तकेषु सप्तर्षिप्रकृतमो भविष्यतीत्यर्थः २४ २५ भृगोर्धाम महत् भार्गवाद् नृपात्
निति २६ तेदेवमसक्रान्तु प्रसन्ने समाप्य प्रस्नतमाह गाधेरिति महातेजो विश्वामित्रः २८ तेसर्वे लि
पितकायेन संधायशिरसादायव हिंवि सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्नखैः २९ द्वशैशाङ्कीहि
शं होत्रे ब्रह्मणो दक्षिणां दिशं प्रधर्षयेव प्रतीचीं चैव उद्गात्रे उत्तरां दिशं ३१ अन्येभ्यो वान्तरदिशः कश्य
पाय च मध्यमः आर्यावर्तं सुपदे दूष्टसदस्येभ्यस्ततः परं ३१ ततः स्नात्वावभृथस्नानं विधूतपाप्मा किलि
षः सरस्वतीं चावतारयां देवी सम्यक् चाप्तुमान ३३ स्वदेहं नमस्कृत्य ग्रस्नलब्धसंतानलक्षणे ऋषी।
णां मण्डले सोभूत्समसमो नामसूतिनः ३४ नामदृग्मापि भगवान्नामः कमललोचनः आगामि।
न्यन्तरेणान्वन्तेयिष्यति विहृहन ३५ आत्मयाथि मरैद्धाद्रीम्यस्तदेहः प्रणीतयोः उपनीयमानचा।
विनः सिद्धगोपर्वचारणोः ३६ एवं भृगुषु विश्वात्माभगवान्द्विरीश्वरः अवतीर्य परं भावं भुवोद्दा।
न्वहृच्छोनृपान ३७ गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः तपसा तत्त्वमन्वस्य योले भेब्रह्मव
र्चसमावाय स्मायेन प्राणाभृतः पदपानीतिवत् मधुच्छन्दः प्रवोच्यते तयाश्रुतिः तस्माद्विश्वामित्रा।
स्यैकशतं पुत्रा आसुः पंचाशदेवज्यायांसः मधुच्छन्दसः पंचाशत्कनीयांसस्त्वादि तत्र विश्वामित्रपुत्रे
षु भार्गवस्याजीगर्तस्य देवरातस्य श्रेष्ठत्वमवगम्यते तथाश्वालायनवोधायनादिभिः कौशिकानां देव

तत्कृतः भृगुवंशाभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्यानंतरपक्षमाह एवं कृते समाख्याय तस्मा
मासि एवमजीगर्तेन सतनेन मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात् स्वकुपयाद्दत्तानाह त्येष्ठ एव
प्रकल्प्यतामिति २८ एतद्देवस्य एष पितृविशिनष्टि यस्तु निश्चयाध्या ममचेत्राम च्यवत भार्गवोपि गाधिपुत्रा
यं वै शाजेषु देवरातस्तु निर्यातः ततस्य ज्येष्ठत्वं कुशलतमेनिरे मध्यमवस्थानयोर्वदद्त्वं दृष्ट्वा तो गोकृतवे।

एवं कृतवाञ्छुनःशेपं देवरातं च भार्गवं अजीगर्तेन तनात्स्येष्ठपथप्रकल्पतो २८ योवै दृश्यस्वंदम।
वि विक्रीतः पुत्रकः पशुः हृत्वादेवास्युते शाहीस्मृत्वे पाशवंयत्नात २९ योरातो देवयजने देवे गाधि
पुत्रायसः देवरातस्तु निर्यातः शुनःशेपस्तु भार्गवः ३० ये मधुच्छंदसो ज्येष्ठा कुशलं मेनिरे तनके श्रेष्ठा
पञ्चाशन्निःकृष्टोस्ति श्रामवत तु तेनाः ३१ सहोवाच मधुच्छंद सार्धं पंचाशतातनः यन्नो भवान्संजा
नीतेन तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं ज्येष्ठं मंत्रद्रष्टं च कुर्तामन्वंचोवयं स्म हि ३२ विश्वामित्रः सुतानाह वीरवं।
तो भविष्यथ यो मानमे तत्कृतानां वीरवन्तमकर्त मां ३३

तः ३३ ३४ मतिर्विश्वा मित्रः ३५ पंचशताकनिष्टे
ताके ससस्थ सोमयुच्छंद उवाच नोस्माकं ज्येष्ठं वामभवापिता संजानीनिमन्यतेतस्मिंस्त्वं यंनिष्ठामेतिपदे।
गुच्छांमे चरद्दशोकस्य नूनं कतमस्यामृतानांमित्यादिनामंत्राण्ट दृष्टारस्तु नःशेप ज्येष्ठं च कुः कथं च कुः तदा
देवघमर्वैताम न्वंचः स्म हि इतिश्रवत्गीतारः कतिष्ठाः स्मरस्तु कः ३५ ततः प्रसन्नोभूत् विश्वामित्रः तान्सुता।

पिता

श्री
भाग
टी
६०

दैवक्रशाकाः एषदेवरातः बोधुष्मदीयकौशिकएव यतोवीरोमधुच्छन्दसेनमन्विन [illegible] गतच्छन्दत आ
न्येचाष्टकादयस्तस्मिंस्ताआसन् ३६ उपसंहरति एवंकेशमाष्टकेनगृहीताः अन्यस्तुपुत्रत्वेनस्वीकृ
तः इत्येवंकौशिकेगोत्रेपृथग्विधंनानाप्रकारंजातंतच्चप्रवरान्तरं आपन्नंप्राप्तम् हियस्मादेवंदेवरा
तस्येष्टत्वेनान्यकल्पितं ३७ इतिश्रीभावार्थेनवमस्कन्धेषोडशोध्यायः १६ आयुः सप्तदशेरजन्येषुपु

एषवः कुशिकावीरोदेवरातस्तमन्विन अन्येचाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ३६ एवंकौशिक
गोत्रंतुविश्वामित्रैःपृथग्विधं प्रवरान्तरमापन्नंतद्धिचैवंप्रकल्पितं ३७ इतिश्रीभागवतेनवमस्कन्धे
षोडशोध्यायः १६ शुकउवाच यः पुरूरवसः पुत्रः आयुस्तस्याभवन्सुताः नहुषः क्षत्रवृद्धश्चर
जीरभश्चवीर्यवान् १ अनेनाइतिराजेन्द्रशृणुक्षत्रवृधोन्वयं क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहोत्रस्यात्मजा
स्त्रयः २ काश्यः कुशोगृत्समदइतिगृत्समदादभूत् शुनकः शौनकोयस्यबह्वृचः प्रवरोमुनिः ३
काश्यस्यकाशिस्तत्पुत्रोराष्ट्रोदीर्घतमःपिता धन्वन्तरिर्दीर्घतमसआयुर्वेदप्रवर्तकः ४ यज्ञभुग्वासु
देवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः तत्पुत्रः केतुमानस्यजज्ञेभीमरथस्ततः ५

तस्यपंचसु सुतेषुक्षत्रवृद्धादिचतुर्णांवंशवर्णनं रजेश्रीकृष्णावतारस्थलोपायवंशानुक्रमणामल्पादि
क्रमेणप्रक्रान्तमिति यस्यवंशेकृष्णावतारस्तस्यवंशोनिविस्तरेणादनेनिरूप्यते अतः पुरूरवसः पुत्रा
णांपंचानांकनिष्ठानांवंशानुक्रमोदानींप्रथमस्यवंशमाहयइति एवंनहुषयस्तत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्यदीयनप

ततः तदेवादिष्टाद्भृगावाप्यायमतः सकशादलर्कोदयः ९० संततिसंततः ८ सत्यकेतोर्हृष्टकेतुः तस्मात्स
कुमारः तस्माद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गाद्भार्गभूमिः ९ काश्यः काशेर्वंश्यः काशः प्रपितामहस्य

दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दनः इति स्मृतः सएव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः तस्मात्कुवल।
यश्चेति प्रोक्तोऽलर्कोदयस्ततः ९ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च नालर्कादपरो राजन्
भुजेन महीं युवा ० अलर्कात्संततिस्तस्मात्सुनीतोऽथ सत्यकेतनः धर्मकेतस्ततस्तस्मात्सत्यकेतु।
रजायत ८ धृष्टकेतुः विततस्तस्मात्सुकुमारः ततीश्वरः वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृप
इति मे काश्यपा भूपाल ब्रह्मणान्वयायिनः रंभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियः स्मृतः १० तस्य क्षेत्रे।
ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककुद्धर्मसारथिः ११ ततः शांतरयो जज्ञे २
तेकृतकृत्यः स आत्मवान् रजेः पंचशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसां १२ देवैरभ्यर्थितो दैत्यान्। हं
हत्वेंद्रायाददाद्दिवं इंद्रस्तस्मै पुनर्दत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशंकितः।

तत्र शूद्रस्यात्वयं अयं तेयां तीनितया ९ अनेनसः शुद्धो जज्ञे ११ कृतकृत्यः सः यतः आत्मवान् ता।
नी अतः पुत्रोऽस्मात् दत्तेन कृतवानित्यर्थः १२

श्री
भाग
टी
९८

48

१७ तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति १८ सिंहावलोकनेनाह लो
त्रवृद्धवंशमाह कुशात्प्रतिः प्रतेः संजयः १८ । १९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां नवमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशे तु ।

पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः त्रिविष्टपं महेंद्राय यज्ञभागान्समाददुः १६ गुरुणा हूयमा
नेऽग्नौ बलभित्तनयान्रजेः अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः १७ कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धा
त्संजयस्तत्सुतो जयः ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः १८ सहदेवस्ततो हीनो जयसे
नस्तु तत्सुतः संकृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः क्षत्रवृद्धान्वया भूपा इमे शृण्वथ नाहुषा
न् १९ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ शुक उवाच यतिर्ययातिः संयातिरायति
र्वियतिः कृतिः षडिमे नहुषस्यासन्निंद्रियाणीव देहिनः १ राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणा
मवित् यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते २ पितरि भ्रंशिते स्थानादिंद्राण्या धर्षणाद्द्विजैः प्रा
पितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ३ ॥

यातेऽस्मिन्नाहुषस्य कथोच्यते यस्य पंचसु पुत्रेषु कनीयाननुग्रहीतवान् १ तस्य राज्यपरिणामं प्रवर्त्य(?)
वृद्धत्वं चेतितया तत्र देवैः पतेति २ स्थानात्त्वयार्गा(?) द्विजैर्यस्मादिति ३ ॥

९८

यवीयसो भ्रातुर्न्नातिशिवान् काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतं दारसंग्रहम् ॥ ४ ॥ न प्रतिलोमसमाहेतः ईश्वर यत्र नातिदिनिदर्शयन्नाह एकदेत्यादिना प्रतिज्ञाह्वानाद्वचश्च मते नगरे शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या

चन सख्यादि शिहित्व भ्रातृभ्यां नाय वीयसः कृतदारो जगोपोर्वी काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ राजोवाच ब्रह्मर्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥ शुक उवाच एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनि ॥ ६ ॥ देवयान्याः पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिने बला ॥ ७ ॥ ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिञ्चतीर्मिथः ॥ ८ ॥ वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितं सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥ शर्मिष्ठाजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अहो निरीक्षतास्या दास्याः कर्म ह्यसाम्प्रतं अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥

व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ७ ॥ कलगीता अलयो भ्रमरा येषु तानि नलिनीपुलिनानि कमलसहितानि पुलिनानि यस्मिन् पुरोद्याने व्यचरत् ॥ ७ ॥ सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः ॥ ८ ॥ अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्याः वासः समव्ययत् पर्यधात् ॥ १० ॥ अस्याः

श्री
भाग
टी
५१

अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षं वर्णनेनानुमनन्ति यैरिति त्रिभिः येन ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मानवे स्वारोऽ
न्यत्र नेननभिव्यक्तेन वक्ष्यत्यतस्तस्यैः ज्योतिर्ब्रह्म पन्था वेदमार्गः १२ १३ नैवं ब्राह्मणमात्रमेव ना।

यैरिदं तपसा सृष्टं सुत्वं पुंसः परस्य ये धार्यते यैर्विदन्नोति शिवः पन्थाश्च दर्शितः १२ यान्वै दृ
ष्ट्वापि तिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः भगवानपि विष्णुर्यो भावनः श्रीनिकेतनः १३ वयं तत्रा
पि भृगवः शिष्यो ऽस्मान्नः पितामहः अस्मद्धार्ये भूतवती भूद्वेदस्मि वा सती १४ एवं त्रिपैती।
पार्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत रुषा श्वसन्त्युरगीव धर्षिता दष्टदच्छदाः १५ आत्मवृत्तमविज्ञायक।
त्थमेव बहुभिर्वत्कि किं न प्रतीक्षसे स्माकं गृहान्बलिभुजो यथा १६ एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वा।
चार्यसुतां सती शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वासश्चादाय मन्युना १७ तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृ
गयां चरन् प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह १८ दत्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे
गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः १९ तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा राजंस्त्व
या गृहीतो मे पाणिः परपुरंजय २०

वन्सूनं तत्रापि भवत्यं भृगवः अस्माकं पिता नः शिष्यः एवं समपि यस्या अभिर्धार्यं वासः इयमसतीष्टता।

निषिद्धोयंपतेलोमसंवंधइतिनममब्राह्मणएषइति २१ ब्राह्मणीमेववनंद्धाणीहि किमनेनागृह्णोतिवेनब्रा।
ह्म नब्राह्मणाइति हूहस्पतेः सुतः कचः शुक्रात्मनसंजीवनीविद्यां विद्यामध्यगात ततस्तंदेवयानीपति
चकमे सचगुरुपुत्रीमेपूज्येतिनतामूढवान ततस्तंकुपितासतीनवेद्यंविद्यानिष्फलाभवितेतिशशा
पाय सचतवब्राह्मणः पतिर्नभवेदितितांशशाप नदेवतात यमहमध्यापतेनतस्यापणाम २१ श्रुत्वा।

इत्वाग्रहोपरोमाभूद्दीनायास्त्वयाहिमे एषईशाकृतोवीरसंवंधोनोनपूरुषः यदिदंकूपल
ग्नायाभवतोदर्शनंमम नब्राह्मणोमेभविताइत्युग्राहोमहाभुज कचस्यवार्हस्पत्यस्यशापा
दमर्पसंपुरा २२ ययातिरनभिप्रेतंदैवोपभृतमात्मनः मनस्तत्तत्कृतंबुद्ध्वाप्रतिजग्राहतद्वचः
२३ गतेराजनिसर्वीरेततस्समुदस्तीपितः निवेदयत्ततःसर्वंमुनयेशर्मिष्ठयाकृतं २४

शुक्रहीयत्वाद्नभिप्रेतमपिदैवेनोपभृतंप्रापितं वुद्ध्वातत्कृतंतस्याः सकामंमनस्यवुद्धा नहुषस्यैषमा
नः प्रविशेदितितस्यावचः प्रतिजग्राहस्वीकृतवान २५ शर्मिष्ठासंवत्सरोपिदैववशाद्देवयानीसदृशी
यज्ञाद गतेराजनीतिनवधिः उक्तोभिन्नःकौमारादिकृतंकूपप्रवेशादि २६॥

श्री
माल
ती
५०

कपोतीमंत्रवृत्तिं ॥१९॥ प्रत्यनीकाश्चैवाः तेविवर्द्धिताः तयेप्राप्यणीयाश्च मभिप्रेतं यस्मात्तयाभूतंता ।
त्रा प्रत्यनीकानां विवर्द्धितमितिवा ॥१९॥२०॥ सानुगामभ्रोमसहिताशर्मिष्ठामामनुयात इति ॥१८॥ ततस्मा
न्निर्गताकृष्णात्मकटंवीक्ष्य ततस्मादवस्थितानदृष्ट्वास्वप्रयोजनतस्य च गौरवंवीक्ष्य ॥१९॥ तस्यैमाथा

दुर्मनाभयवाल्काश्चं पोरोहितंविगार्द्दयत स्त्रवन्तुर्निचकापोतीतुद्दिश्यामयपोप्रगात ॥२१॥ ह
षपर्वोनमात्तायप्रत्यनीकविवर्द्धिते गुरुप्रसादयन्मूर्खापादयोःपतितःपथि ॥२१॥ वाणार्थमस्तु ।
भगवाव्दिशिष्ठं व्याचष्टभार्गवः कामोस्याःक्रियतां राजन्नेनान्यक्षमिहोत्सवे ॥२१॥ तथेत्येवंस्थिते ।
पादेदेवयानीमनोगते पित्रादत्तायतोयास्येमानुगायातमामनु ॥१८॥ स्यानातत्संकटंवीक्ष्यत ।
दर्थस्यचगौरवं देवयानीपर्यंचारत्तौ सहस्रेणदासवत् ॥१९॥ नाहृषायसतांदत्वा सहशर्मिष्ठयोश
नाः तामाहराजन्नमांशर्मिष्ठामायातल्पेनकर्हिचित ॥२०॥ विलोक्यौशनसीराजन्नमांशर्मिष्ठांस्पृश्ज्ञो ।
कचित तमेववत्रेरहसिमार्द्दुःपतिमृतोसती ॥२१॥ राजन्नभ्यर्थितोपत्योधर्मवावेक्ष्यधर्मवित ।
स्मरतुष्कवचः कालेदिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥२२॥

तोपगाव्दौरिष्यर्थः ॥२३॥ अपत्यार्थेतावस्याःकामस्याणंधर्ममवेक्ष्य ष्कुक्रस्यवचःस्मरन्दिष्टेवैस्वकापि ।
तमेवतत्संगममभ्यपद्यत ततकामतत्सार्थः ॥२२॥

१०

११ आसुर्याः शर्मिष्ठाया भर्तुः सकाशात् १४ उपमेत्रयत्समाह्वयत् १५ विकृतं करोतीति नेतुर्हिता।
विकामे रयाप्यतृप्तोस्मि कामानां भोगैरितिवा १६ नर्हिं योभियास्यति प्रभितो यारयिष्यति तस्यवा।
यस्याकामं व्यस्तनोयच्छेद्धेनराव्यसंपयायात् व्यसयंतीयनामितिवा १७ व्यास्पेति छेदः तोनरांग्या।
यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ११ तामेव सा भवमाह्वयो
भर्तुर्विज्ञाय मानिनी देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्छिता १४ प्रियामनुगतः कामी वचोभि
रुपमंत्रयत् नप्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः १५ शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृतपू
रुष त्वाजरा विशतां मंदविरूपकारिणी नृणां ययातिरुवाच अतृप्तोस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन्दुहितृ
तरिस्मते १८ शुक्रउवाच व्यस्यतां यथाकामं वयसा योभियास्यति इतिलब्धव्यवस्थानं पुत्रं
ज्येष्ठमवोचत १९ यदो तात प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः मातामहकृतां वत्स न तृप्तो विषयेष्वहं २०
यदुरुवाच नोत्सहे जरया स्थातुमंतरा प्राप्तया त्वया अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पूरुषः २१
तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः २२ अपृच्छत
तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकं न त्वमग्रजवद्वत्स मां प्रत्याख्यातुमर्हसि २३
स्वा संगमयेमर्थः इति लब्धव्यवस्थानेन याया व्यवस्थितिर्येन सः २१ वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः
समाः २२ २३ यदो तव पर्यत्ताः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः २४ तेन तां किं गृहीष्यसीत्यपृच्छत् प्रत्याख्या

श्री भाग टी ५१

शात्मकृतः स्वदेहकर्तुः कोनुमः ४२ तथापि पितर्यस्मिं निर्तं कुर्यात्सुतन्मः यस्य शोककारी समध्य
मः अकर्तापि तस्य वितिशुषीषयायः ४३ तत्तत्वेषैसेवितवान ४४ यथोपजोषं यथाप्रीतितत्तत्वे ४५

सूत उवाच कोनुलोके मनुष्येंद्र पितुरात्मकृतः पुमान् प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विंदते परं
उत्तमश्चिंतितं कुर्यात्प्रोक्तकारी च मध्यमः अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरितं पितुः ४३ इति प्र
मुदितः सूतः प्रतिगृह्णान्नंदितः सोपि तद्यथाकामान्यथावज्जुजुषेन्नृप ४४ सप्तद्वीपवा
तीसम्यकित्वनालयस्तनाः यथोपजोषं विषयान्जुजुषेव्याहतेंद्रियः ४५ देवयानप्यनना
दिनेमनोवाग्देहवस्तुभिः प्रेयसा परमां प्रीतमुवाहप्रेयसीरहः ४६ अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभि
र्भूरिदक्षिणैः सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिं ४७ यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः
नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः ४८ तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयं नारायण
मणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुः ४९

४९ ५० नानेव भाति यावदिंद्रियवृत्तिः तद्रूपमेनाभाति स्वप्नमायाभ्यां सहितो मनोरथश्चेत्यर्थः ४८

५१

मनः सर्वं कामभोगं कृपणात्मनः ५१ इति श्रीभावार्थे नवमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः १८ ऊनविंशे ययातिः
स्वचेष्टितं नवस्तोपमं देवयानीसमाश्वासविरक्तो मुक्तिमाप्तवान्‌ भुंक्तभोगामनोदास्यत्र ऽजवहूनमात्म-
नः विडंबनं प्रियायामाहृत्य निर्वेदयितमात्मवान्‌ कामानाचरन्नुपभुंजानो गाथा इतिहासं १ मद्विधेन मा-
दृशेनाचरितामनुष्ठितां मद्विधस्य चरितं यस्यानुशोचंति ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्विधस्य तस्य गा-
एवं वर्षसहस्राणि मनः षष्ठैर्मनः सुखं विदधानोऽपि नातृप्यत्सार्वभौमः कदिंद्रियैः ५१ इति श्री-
भागवते नवमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुक उवाच स इत्थमाचरन्कामान्स्त्रैणोऽपह्नवमात्मनः
बुद्ध्वा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत १ शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्विधाचरितां भुवि धीरा यस्या-
नुशोचंति वने ग्रामनिवासिनः २ बस्त एको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ददर्श कूपे पतितां
स्वकर्मवशगामजां ३ तस्या उद्धरणोपायं बस्तः कामी विचिंतयन्‌ व्यधत्त तीर्थमुद्धृत्य विषाणा-
ग्रेण रोधसी ४ सोत्तीर्य कूपात्सुश्रोणी तमेव चकमे किल तया वृतं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽजाः कांत-
कामिनीः ५ पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदं स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्ध-
घोः शृणु २ आत्मानमनुलक्ष्याह बस्त इति प्रियामनुलक्ष्याह शृण्विति वने संसारे विषये ३ रो-
धसी तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थं निर्गमाय सोपानं विधत्त ४ बह्व्य इति श्लोकद्वयस्य लोः कामा-
यामासुः कांतं पतिं कामिनीः कामवत्यः ५ पीवानं पुष्टं श्मश्रुबहुलं रतिसमर्थं मिमर्थः मीढ्वांसं रेतः

श्री
भाग
टी
५२

स्वामिनमिति पुत्रकाभिप्रायेणाह ८९ तृष्णामछिन्नतया वृद्धावस्थायां भोगेष्वसमर्थमकरोत् य

तमेवं प्रेष्ठतमया रममाणमनात्मया विलोक्य नृपसंविग्नानामृत्युहस्तकर्मतान् ७ तदुत्स्यंदं
स्वाह्लपं कामिनं त्वां सौहृदं इंद्रियाणामनुत्सृज्य स्वामिनं दुःखितायसौ ८ सोऽप्यज्ञानुगत
द्विणः कृपणस्त्वां प्रसादितं कृचिल्लिष्टिविद्राणं नाशकोऽत्यपि संधितं ९ तस्मात्तत्र द्विजः
कश्चित्तत्रःसर्वमछिन्नतृष्णा लं वंनतृष्णाभूयः संदर्येधाोयद्योगवित् १० संवं तृष्णाः सोऽपि
त्यजतया कृपलब्धया कालेवहूनिष्ठंभद्रकामैर्नोयामितच्छति ११ तस्मादेकृपणः स्वभुभव
मायेमयंत्रितः आत्मानेनाभिज्ञानाभिमोहितस्तवमायया १२

धार्यस्त्वप्रज्ञाः कामभोगाय योगविदुपायतः उपायतः उपायं ज्ञानानीतिनिजराज्यमासेनवतिशक्तिं
ददाविमर्यः ९ कृपलब्धयामद्रकामैः सेव्यमानैर्नेतच्छति ११२

५२

ननु तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि निवृत्तिर्भविष्यति कामोपशान्त्या मोहो निवर्त्तते ति चेत्तत्रा
ह यदिति त्रिभिः । नदुह्यन्ति न पूरयन्ति दुह पूरणे ॥१३॥ हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मा अग्निरिव ॥१४॥ तर्हि
केनोपायेन कामशमः संपूर्णप्रीतिः स्यात् यथा कामोपशमः स्यादित्यत आह यदेति त्रिभिः अमङ्गलं

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नदुह्यन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥१३॥ न जातु
कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥१४॥ यदा न कुरुते
भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलं । समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥१५॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या
न जीर्यति जीर्यतः । तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥१६॥ मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नावि
विक्तासनो भवेत् । बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥१७॥ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान्सेव
तोऽसकृत् । तथापि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥१८॥ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्यध्याय माना
सं । निर्द्वन्द्वो निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥१९॥

भावं रागद्वेषादिवैषम्यं दुःखानि
निवहतीति तथा ॥१६॥
॥१६॥ स्त्रीसन्निधाने न सर्वथा स्थातव्यमित्याह मात्रेति अविविक्तं संकीर्णमासनं यस्य सः कर्षत्याकर्षति ॥१७॥
॥१८॥ ननु तस्मात्त्यागस्यापि दुष्करत्वात्कथं ब्रह्मणि मनःसमाधानं ग्रहणं स्यात्तत्राह इहमिति ॥१९॥

श्री
भाग
टी
५३

येनानुध्यायेत्तत्संविशेत्तथोपभुंजीत तत्तद्दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ स्मर्यात्मकृष्णभवति २·२१ २२ तस्यदु
र्वैशेष्यापयिना २३ विषयेषुशाह्यादिषु ग्रामेष्वितेषड्वर्गेषडिंद्रियमात्रेषुमचेतन्यात यद्वा विषये

दृष्टंश्रुतमसमेवध्यानानुध्यायेत्तत्संविशेत संसृतिंचात्मनाशंचतत्रविद्वान्सगात्मदृक् २·२१
मुक्कानाहृषोनायांनटीयंपूरयेद्बुधः दत्तार्थरजसंतस्मादादेदेविगतस्पृहः दिशिदिशिणपू
वेस्याद्गुह्यंद्दृत्तणलोयत्रुं प्रतीक्षानर्वणुंचक्रादेदीच्यामनुमीश्वरं २२ भूमंडलस्यसर्वस्यपूरु
मर्दनमसंविधु यमिषिच्याग्रतोस्तस्यवशोस्याप्यवर्तेयथो २३ ग्रामेष्वितेवर्षपूगान्बहूनोविष
येषुसः दशोनमनुमचेनीडंनातपदर्ववह्निनः २४ सनत्रनिर्भक्तसदुहसंगचात्मानुभूत्यावि
धूतत्रिलिंगः पोरमलेत्रहत्तिवासुदेवेलेभगतिंभागवतीयतीतः २५ श्रुत्वागाथांदेवयानी
मेनेप्रस्तोभमात्मनः हीयसोवृद्वेश्याम्यविहासिमिवेवितं २६ सासत्रिवासंमृदिदोषा
पायामिवरावृतां विन्नायेश्वरतेत्राणांमायाविरचितंप्रभोः २७

ग्रामेष्वितिनासेवांकारितं षष्मामिंद्रियाणांवरैस्त्रिमुचेत्पैविनितेमर्थः २४ विधूतंनिरस्तंत्रिगुणात्मकं
लिंगंयेन प्रतीतःप्रख्यातः २५ प्रस्तोभमेवाह परिहासमिवेति यद्वा प्रस्तोभनिर्हृतिमार्गोप्रोत्साहते

२८ कथंसमावेशयतस्तेद नमस्तेति नमस्कारादिभिः समावेशयेत्यर्थः शुकदेवोवानमस्करोति २९ इति श्रीभावार्थे नवमस्कंधे एकोनविंशोध्यायः १९ विंशे पित्रप्रसादात्मराज्ञा सतनस्तेन्नतेः पूरोर्वंशेन।

सर्वत्रसंगमुत्सृज्यस्वप्नौपम्येनभार्गव कृष्णेमनः समावेश्यमधुनोलिंगमात्मनः २८ नमस्तुभ्यंभगवतेवासुदेवायवेधसे सर्वभूताधिवासायशांतायबृहतेनमः २९ इतिश्रीभागवते नवमस्कंधे एकोनविंशोध्यायः १९ शुकउवाच पूरोर्वंशंप्रवक्ष्यामियत्रजातोसिपांडव यत्रराजर्षयोवंश्याब्रह्मवंश्याश्चजज्ञिरे १ जनमेजयोह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः प्रवीरोथमनस्युर्वैतस्माच्चारुपदोभवत् २ तस्यसुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः संयातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्यकक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुकः जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ४

द्वौषंतेभरतस्येयंतेयवः १२ तस्मात्तोयातेः स्मृतः ३ धर्मेयुश्चव्रतेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ ॥

श्री
भाग
टी
५४

वनेयुश्चावमः कनिष्ठः स्मृतः एवं दशौनेयुप्रमुखास्तस्यौरसास्तस्य हृताच्यामप्सरसि पुत्रा जाताः घृताच्या
निषष्ठी विभक्तिः समसंबंधे वर्त्तते इत्युक्तः जगदात्मनः जगत्यात्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्य इंद्रियाणि वा

दशैतेप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः घृताच्यामिंद्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ५ ऋतेयो
रंतिभारोभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप सुमतिर्ध्रुवोप्रतिरथः कण्वोप्रतिरथात्मजः ६ तस्य मेधाति
थिस्तस्मात्प्रस्कन्नाद्या द्विजातयः पुत्रोभूत्सुमते रेभिर्दुःष्यंतस्तत्सुतो मतः ७ दुःष्यंतो मृगयां
यातः कण्वाश्रमपदं गतः तत्रासीनां स्वप्रभया मंडयंतीं रमामिव ८ विलोक्य सद्यो मुमुहे देव
मायामिव स्त्रियं बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ९ तद्दर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरि
श्रमः पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा १० का त्वं कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयं
गमे किंस्विच्चिकीर्षितं तत्र भवत्या निर्जने वने ॥

रेभ्यार्थे ५६७ दुःष्यंतस्य शाकुंतलायां भरतः पुत्रो भवदिति कथामाह दुःष्यंत इति पंचदशभिः ८
तत्राश्रमे मंडयंतीं स्त्रियं विलोक्य मुमुहे मुह्यति स्म ९ तस्या दर्शनेन प्रमुदितः अतएव संनिवृत्तः परि

५४

पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते ततो मद्वेन सत्वयि रमणं देवमद्दं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ॥ १ ॥ विश्वामित्रस्य
त्मजाहं मेनकायां जाता तथा च स्वर्गं गच्छेत्याः त्यक्ता तो राजन्यकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥ किंकरवाम

व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥ १ ॥ शकुन्तलो
वाच विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने वेदैतद्भगवान्कण्वो वीर किं करवाम ते ॥ २ ॥ आ।
स्यतां मम विश्रान्तं गृह्यतां मद्दृगौ च ते भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥ ४ ॥ दुःषन्त उवाच।
उपपन्नमिदं सुभ्रु जातायाः कुशिकान्वये स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यका सदृशं वरं ॥ ५ ॥ ओमित्यु।
क्ते यथा धर्मं प्रपद्ये मे शकुन्तला गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥ ६ ॥ अमोघवीर्यो रा
जर्षिर्मे हि वीर्यमादधे स्वो भूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतं ॥ ७ ॥ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे
समुचिताः क्रियाः बद्ध्वा मृगेन्द्रान्स राजा क्रीडति स्म स बालकः ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वाप्य विक्रान्तमादाय सा।
महोत्तमा दूरे वेशं शासं भूतं भर्तारं तिकमागमत् ॥ ९ ॥

त्याहि वाक्यात्त्वदीक्षि प्रार्थं ताना उपपन्नमिति ॥ ५ ॥ गान्धर्वविवाहविधिना मिथः समयपूर्वकेण मिथः
ति त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति वाक्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दृष्ट्वाप्य विक्रान्तं विक्रमणां यस्य ॥ ९ ॥

श्री भाग टी ५५

भस्त्रा चर्मपात्रमिति यस्यां भस्त्रायां वस्त्रादि निष्पतेऽभ्रश्यतीति तद्वन्माता नाधारमात्रं पितुरेव पुत्रः तद्दे
तः येनेति श्लो॰ माता वै पुत्रनामासीतिश्रुतेः भरस्व पुत्रं शाकुन्तलं यद्धनेन भरतनामेति कृत्के ॥२०॥ किंच रेतोधाः रे
तः सेक्ताः वंशस्कृत्स्वरोयमतथापिनेरं नयति तारयति तथाच श्रुतिः पुत्रात्मको नरकाय सन्तायते पिता

यदा तत्र गृहे राज्ञा भार्यापुत्रौ च विनिन्दितौ सूपुवतां सर्वभूतानां ववाचाशरीरिणी ॥२०॥ माता भ
स्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलां ॥२१॥ रेतोधाः पुत्रो न
यति नरदेव यमक्षयात् त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥२२॥ पितर्युपरते सोऽथ चक्र
वर्ती महायशाः महिमा गीयते यस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥२३॥ चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पा
दयोः ईजे महाभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः ॥२४॥

रेतः तस्मात्तद्वदिति श्लोकः स्वयमेव स्वयंभुवा पादांत
रे मातृपुत्रो विवादे पुत्रं पश्यति यमक्षयात् इमं निर्णेतुं अस्य भार्यायाः सकाशात् रेतोधाः पितैव धर्मेण विनि
त्य पुत्रं नयति तत्र मातृस्वार्थः तत्र भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति तेषां ॥२३॥ चक्रवर्ती बभूवेति शेषः तस्या
महिमा गीयते तदपि श्लोकाः यभिगीता इत्यादिवत् चक्रमादौ हरेरंशभुवः अंशा तानस्य ॥२४॥ तल्लिंग

९ स्कं श्री भागवत टी ५५

गंगायामनुलोमं पंचपंचाशत्तावाजिभिरीजे पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा यमुनायामनु च यमुनायाश्चानु-
लोमं २५ अष्टाधिकसप्ततिमेध्यानश्वान्बबंध किं कुर्वन् वसूनथनप्रकर्षेणाददन् २६ साचीगुणे प्रकृ-
ष्टगुणावति देशेग्निश्चितोभूत् यस्मिन्नग्निचयने देशे वा सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन भूविहातेन दत्ता गा व-
द्वशः प्रत्येकं बद्धं विभेजिरे विभज्य जगृहुः चतुरशीत्यधिके सहस्रे योदेशाहाद्वसैरेकं बद्धं भवति तथा हि।
हिरण्येनपरिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् मष्णारे भरतोददात् शतं बद्धानि सप्त चेति स्मृतम् स्मृता।

पंच पंचाशता मेध्यैर्गंगायामनु वाजिभिः मामतेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः २५ अष्ट सप्त-
तिमेध्याश्वान्ववंधप्रददद्वसु २६ भरतस्य हि दौःषंतेरग्निः साचीगुणे चितः सहस्रं बद्धशो यस्मि-
न्ब्राह्मणा विभेजिरे २७ त्रयस्त्रिंशच्छतं राज्ञाश्वान्बद्धा विस्मापयन्नृपान् दौष्यंतिरत्यगान्मायां
देवानां गुरुमाययौ २८

ति सप्ताधिकशतं बद्धानि भीष्म केनोक्तश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन संगृहीता।
ति अक्षात्कर्माणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दशेति एवं चतुर्दशलक्षाणां सप्ताशीत्यधिकशतभागो ब-
द्धमितं बद्धं भवति इयं च बद्धसंख्या श्लोके न संगृह्यते चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः बद्धं
चतुरशीत्यधिके सहस्राणि त्रयोदश २८ देवानामपि वैभवमत्यगात् अत्यशेत यतो गुरुं स्वं हरिमाययौ

श्री
मान
ली
५९

मृगानथो हगजानश्वान्मृगाद्द्योगजज्जातिभेदाः मयारत्नमम्मस्तुतिमिषट्स्य व्याख्याने कर्मणीतिक
श्चित्कर्मविशेषे केचित्तमम्यारे तीर्थ इति व्याचक्षते ४१ ४२ ४३ तस्मै देवा जिनायेः स्वरसौ कासिरस्ता।
नलस्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्वलिभिर्देवस्त्रियोरमन्तेऽम्बुनीताः सतीः पुनरादरहानित्ये प्राणि।
भिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सहलीनाः इति वा प्राणिभिरिति जलायावे धरणयोः स्मरः तैर्नीतासती ४३ य

मृगानपुत्रकदनः कृसान्द्विरणेन परिहृतान् अस्ताङ्कर्मणि मुख्यरेनिपुणानिचनर्देश ४४ म
रतस्यमदृत्कर्सेन पूर्वैर्नापरेनृपाः नैवापुनैवप्राप्स्यन्ति वा हृम्यं त्रिदिवं यया ४५ किरातहूना।
न्यवनान्धान्कंकान्कषान्शकान् अस्त्राप्यणान्नृपांश्चाद्दन्द्विधान्दिग्विजये विलान् ४६
जित्वा पुरा स्वरान्देवान्स्मरसौ कांस्मिमे जिरे देवस्त्रियोरमन्नीताः प्राणिभिः पुनरादरात् ४७ सर्व
कामानुदुहनुः प्रजानांतस्यरोदसी समास्त्रिणवसाहस्त्रीर्दिलथक्रमवर्तयत् ४८ ससम्राट्
लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्छियं चक्रं चास्खलितं प्राणान्मृषेत्सुपरात्मद ४९

णायोहूतात्मैः हूतात्मैः हूतान्मस्थापणाद्द्वयदिन्ययोः ५० त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं व
त्सरान् चक्रं सेनाग्रगतावता ५१ तस्यैवराज्येण मोतप्रकारमाह सर्वानि मृषेति विचार्यं निशोषः ५२ ५८

नानुरूपः सत्स्य सदृशात्मभवेन्नीति भवोऽर्द्दविते मतिख्यभिचारिणीं कयाः स्मात्स्य सतीति भयात्मुज्ञांजनुः पुनः
पुनः पुत्राणां दर्शने वेसा सदृशपानु संथाने तस्य जेत नात्मथे त्माशायेना दृतवन्मः २५ ततश्चेश्वर्थे सा-
ति तदर्थे पुत्रार्थं मरुत्सोमेन यागेन यजते तस्य प्रसन्नाः संतो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्प-
यामासुः २६ मरुत्स्ते भरद्वाजानामप्रकारं दर्शयन्नाह अंतर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातरुतथ्यस्य पत्न्यां म-

तस्मात्सत्रूपवैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसंमताः तत्पुत्रान्यागभयात्सुज्ञाज्ञानुरूपा इतीरते २५ ततोऽसौ
वैवितथं वंशे तदर्थं यजते स्मतं मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः २६ अंतर्वत्न्यां भ्रातुः
पत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः प्रवृत्तो वारितो गर्भेण शशापावीर्यमवासृजत् २७

ममतायां चोतथ्यैणमैथुनाय कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिः तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशत्पूर्वो
गर्भस्थ तत्र वारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरंधो भवेति तं गर्भं शशाप बलाद्वीर्यं न्यषिंचत् ततो बृहस्पतेः शा-
पादंधो भूत्वा दीर्घतमा अभूत् तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं तत्र एव कु-
मारो भवत् २७ ॥

तेनच परवीर्यजं भर्तृत्यागाद्विशंकितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुराः एवं बृहस्पतिं ममतायाश्च विवा
दरूपं श्लोकं जगुः सुरा यदाह तस्य नाम निरुक्त्यर्थं येन तं तन्नाम निर्वचनेनैव भर्तृत्यागमशंकां मपाकर्तुं
मित्यर्थः ३७ तत्र पूर्वं त्यक्तायां ममतां बृहस्पतिराह हे मूढे इमं पुत्रं भर पोषाण भर्तृविभीति चेत्
त्राह द्वाजं एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य वीजाद्भिर्द्वाभ्यां जातं अतस्त्वम्प्यमुं पुत्रं इति तस्यामाज्ञया शंकेत्य
र्थः एवमुक्ता ममतेति प्रत्याह हे बृहस्पते त्वमिमं भरद्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यां प्रत्यायतो जातं अतो नाहं

तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागविशंकितां नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेवं सुरा जगुः ३७ मूढे
भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयं ३८ चोद्यमाना सुरै
रेवं मत्वा वितथमात्मजं विसृजन्मरुतोबिभ्रन्दत्तोयं वितथेन्वये ३९ इति श्रीभागवते नवम
स्कंधे विंशोऽध्यायः २०

काकिनी भरद्वाजीत्यर्थः यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवादमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ
ततोऽयं भरद्वाज इति पाठांतरे यस्य पुत्रोऽस्य त्यागः दुःखात् पितरौ यातौ इत्यर्थः ३८ वितथं व्यभिचार
संभवात्मानं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत् तत्यजतुः पाठांतरे साध्वितं प्रथमं जं भर्ता
वीर्यात्तातमेव मुख्यमात्मजं ममताबृहस्पतिभ्यां त्यक्तमित्यर्थः एवं तं यात्यक्तं मरुतो विभ्रत अबिभरुः

एकविंशेनवैः षष्ठेः सप्तमस्यान्वयउच्यते रंतिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते भरतस्यान्वये वितथे।
सति दत्तकाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः स च बालत्वेपि भरतस्य दत्तपुत्रो जात इति तद्वंशोनुक्रम्यते वितथस्य।
सुतो मन्युस्तस्मात् बृहत्क्षत्त्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पंच पुत्रा बभूवुः १ वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवो

षुकउवाच वितथस्य सुतान्मन्योर्बृहत्क्षत्त्रो जयस्ततः महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्म
जः १ गुरुश्च रंतिदेवश्च संकृतेः पांडुनंदन रंतिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते २ वियद्वि।
त्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः निष्किंचनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ३ व्यतीयुरष्टचत्वा
रिंशदहान्यपिबतः किल घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितं ४ कृच्छ्रप्राप्तकुटुंबस्य तृ।
ड्भ्यां जातवेपथुः अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ५ तस्मै संव्यभजत्सोन्नमादृ
त्य श्रद्धयान्वितः हरिं सर्वत्र संपश्यन्स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ६

धर्मं विना दैवादुप पस्थितमेव वित्तं भोग्यं य
स्य यद्वा वियत्प्राये ग्रामे वर्त्तितं यस्य तदेवाह ददतो लब्धं देवतः तस्य पंचयति निष्किंचना।
सेन्नादिसाधैः पचदशभिः ३ अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः क्षुन्नादिजयाणां द्वंद्वे कांतोयं च ४ ५ ६

श्री
भाग
टी
५८

58

अथान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् विभक्तस्य कुटुंबार्थमन्नादिकं विभक्तवतः ७ सगणाय पृथक्सहिताय ८
९ उच्छेषं देहि तं पक्वमेव तर्पयतीति तथा १० परदुःखात्मसहृदि स्थितस्तथा सर्वेषां दुःखं स्वयमाप्नोत्वेनेति ॥ अ-
णिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं न कामये तर्हि किं कामये तत्राह अखिलदेहभाजाम

अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपतेः विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ७ याते शू-
द्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ८ स आदृत्यावशिष्टं य-
द्बहुमानपुरस्कृतं तच्च दत्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ९ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरित-
र्पणं पास्यतः पुल्कसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे १० तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमां
कृपया भृशसंतप्त इदमाहामृतं वचः ११ न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा।
आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामंतःस्थितो येन भवंत्यदुःखाः १२ क्षुत्तृट्श्रमो गात्रपरिभ्रमश्च दैन्यं
क्लमः शोकविषादमोहाः सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे १३

किं दुःखं तत्राह कृपणानां अन्तःस्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येव कामये येन तद्दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन तेषां
सर्वे अदुःखा भवंति ननु दुःखं किमिति प्रार्थयसि परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह क्षुत्तृडि-
ति कृपणजंतोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ता एवेत्येवं प्रभाष्य १३ ॥

५८

त्रिभुवनाधीशा बलादयः मायाः नदीर्थपरीक्षार्थं प्रथमं मायायाद्बलादिरूपेण प्रतीताः संतस्त्वा
र्थेः ५ परं केवलं वासुदेवे भक्त्या नमस्कृत्य ननतान्किमपि याचितवान् ६ अनन्यराधसः ईश्वराति
रिक्तफलांतरानपेक्षस्य प्रत्यलीयत लीनाबभूव ।।७।। मनुसुतस्य वंशमुक्त्वा तस्यैव गार्ग्यस्य वं

पवेश्र भाक्ष्यपानीयं म्रियमाणः पिपासया युक्तस्तयाद्दाद्धोरे निसर्गकरुणो नृपः ५ त
स्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छतां आत्मानं दर्शयांचक्रुर्माया विष्णुविनिर्मिताः ५
स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे नमः परं ६ ईश्वरा
लंबनं चित्तं कुर्वतोनन्यराधसः मायागुणमयी राजन्स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ७ तत्प्रसंगानुभा
भावेन रंतिदेवानुवर्तिनः अभवन्योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ८ गर्गाच्छिनिस्ततोगा
र्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्मह्यवर्तत दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः ९ पुष्करारुणिरि
त्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरं १ अजमीढो द्विमीढ
श्च पुरुमीढश्च हस्तिनः अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः २१
श्रमाद्ब्रह्मगार्ग्योरिति महावी
र्यस्य वंशमाह दुरितक्षयात्त्र्य्यारुणिः कविः ९ पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः कथंभूताः

श्री
भा नै
टी
५५

अजमीढाद्देवास्य योर्ह्लिनः पुत्राः अजमीढाद्वैवाल्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभूत् २२ २३ पारस्य तनयो
नीपः नीपस्य पुत्रशतं २४ स पञ्चकृत्वी मन्तायां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास तदुक्तं हरिवंशात्।
हि ष पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोग्निरिव ज्वलन् स तस्यां
पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयं कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं यो

अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः २२ तत्सुतो
विश्वदस्तस्य सेनजित्समजायत रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः २३ रुचिराश्वसु
तः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् २४ स कृत्व्यां शुककन्या
यां ब्रह्मदत्तमजीजनत् योगी स गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतं २५ जैगीषव्योपदेशेन।
योगतन्त्रं चकार ह उदक्सेनस्ततस्तस्माद्भल्लाटो बार्हदीषवाः २६

गिनीं योगमातरं ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य चेति यद्यपि शुकः अत्यन्तमेव विमुक्तसंगो निर्गतः
तथापि विरहातुरं व्यासमनुसंधाय तत्छायाशुकं निर्माय गतवान् तदपि प्रायेणैवायं गार्हस्थ्यादि
व्यवहारस्त्वविरोधः स च ब्रह्मदत्तो योगी गवि वाचि सरस्वत्यां २५ स पञ्च योगतन्त्रं चकार बार्हदीषवाः

५५

सुपार्श्वकृत सुपार्श्वात्सुमतिः २२ प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् २८॥ अजमीढस्य
वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रिया इति वंशपादद्वयमुक्तं तस्यैव वंशे शांतनु
यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः नाम्ना सत्यधृतिस्तस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत २७ सुपा
र्श्वात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः कृती हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् २८ संहिताः
प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्युद्ग्रायुधस्ततः तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुंजयः २९ ततो बहुरथो ना
म पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् नलिन्यामजमीढस्य नीलः शांतिस्ततः सुतः ३० शांतेः सुशांतिस्तत्पुत्रः पु
रुजोऽर्कस्ततोऽभवत् भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पंचासन्मुद्गलादयः ३१ यवीनरो बृहद्विश्वः कांपिल्यः संज
यः सुताः भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पंचानां रक्षणाय हि ३२ विषयाणामलमिमे इति पंचालसंज्ञिताः।
मुद्गलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितं ३३ मिथुनं मुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासः पुमानभूत् अहल्या क
न्यका यस्यां शतानंदस्तु गौतमात् ३४ तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्विद्याविशारदः शरद्वांस्तत्सुतो य
स्मादुर्वशीदर्शनात्किल ३५ शरस्तंबेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभं तद्दृष्ट्वा कृपयागृह्णाच्छंतनुर्मृग।
यां चरन् ३६ कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी ३७ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे एकोनविंशो
ऽ नलिन्यामिति यावत्समाप्ति ३० मुद्गलपक्षः यवीनरादयस्तस्य नामानि पंचेव पंच ३१ ३२ ३३ भार्म्याश्वपुत्रान्मि
थुनं चाभूत् तदेवाह दिवोदासः पुमानहल्या कन्यकेति ३४ ३५ ३६ इति श्रीभावार्थे नवमस्कंधे एकोनविंशो

द्वाविंशेतु दिवोदासवंशमुक्त्वाथवर्ण्यते ऋक्षवंशोजरासंधपार्थदुर्योधनादयः तस्य सोमकपु-
त्राणां शतंच तेषांजंतुः ज्येष्ठः यवीयान् पृषदः १ अजमीढस्य वंशान्तरमाह य इति ततः संवरणा-

शुक उवाच मित्रायुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप सुदासः सहदेवोथ सोमको जंतुजन्मकृ-
त् १ तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान् पृषतः सुतः द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः २ धृष्टद्यु-
म्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याः पंचालका इमे योजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ३ तपत्यां सूर्य-
कन्यायां जज्ञे क्षेत्रपतिः कुरुः परीक्षित्सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्च कुरोः सुताः ४ सुहोत्रोभूत्सुधनु-
षश्च्यवनोथ ततः कृती वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ५ कुशाम्बमत्स्यप्रत्यग्रचेदि-
पाद्याश्च चेदिपाः बृहद्रथात्कुशाग्रोभूदृषभस्तस्य तत्सुतः ६ जज्ञे सत्यहितोपत्यं पुष्पवांस्त-
त्सुतो जहुः अन्यस्यामपि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ७

त् ३ संवरणात्कु — रुः ४ तस्य कृतिन उपरिच-
रो वसुः तस्य वसोर्बृहद्रथो मुख्यमादिर्येषां ५ तानेवाह कुशाम्ब इति ६ तस्य ततः पुष्पवान् जतेतस्याप्य

60

नरवाणतस्मा ८ यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः जाह्नवः जह्नोः पुत्रः ९ सुरथो रा
धिकस्तयुरभूदित्यर्थः १०। ११ तस्य प्रतीपस्य देवापिशान्तनुबाह्लीकाः १२ प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति सं
ज्ञा यस्य १३ यदा देवो न ववर्ष तदा शान्तनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान्पृष्टवान् १४ ज्यालतीश्चैवमुक्तः स्वराज्ये दोष।

तेमागधावार्हद्रथस्थे जरयाचाभिसंधिते जीवजीवेतिक्रीडेर्त्वज्जरासंधोभवत्सुतः ८ ततश्च सहदे
वोभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः परीक्षिदनपत्योभूत्सुरथोनामजाह्नवः ९ ततोविदूरथस्तस्मात्सा
र्वभौमस्ततोभवत् जयसेनस्तत्तनयोराधिकोयुतोह्यभूत् १० ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथिर
मुष्य च ऋक्षस्तस्य दिलीपोभूत्प्रतीपस्तस्यचात्मजः ११ देवापिशान्तनुस्तस्य बाह्लीकइतिचात्मजाः
पितृराज्यंपरित्यज्यदेवापिस्तुवनंगतः १२ अभवच्छन्तनूराजाप्राङ्महाभिषसंज्ञितः यंयंकराभ्यां
स्पृशतिजीर्णंयौवनमेतिसः १३ शान्तिमाप्नोतिचैवाग्र्यांकर्मणातेनशन्तनुः समाद्वादशतद्रा
ज्येनववर्षयदाविभुः १४ शन्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रभुक् राज्यंदेह्यग्रजायाशुपुरराष्ट्र
विवृद्धये १५

संयोगंयः कुर्यादग्रजेस्थिते परिवेत्तासविज्ञेयः परिवित्तिस्तुपूर्वजः इतिस्मृतेः योग्रभुक् सएवमग्रजोभु
नक्ति स्वयंमाहृशोपिपरिवेत्तैवभवति ततस्तस्मैषपरिहाराय राज्यमग्रजायदेहि ततोवृष्टिर्भविष्यतीत्ये

वमुक्तः शंतनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छंदयामास राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मः अतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रा
र्थितवांस्ततः पूर्वमेवाश्ममंत्रिणा प्रथमरायसंज्ञेन देवापिपाषंडीकृत्य राज्यानर्हः कर्तव्य इति प्रहिता वि
प्राः तैः पाषंडमतोपदेशपया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन् ॥ १४ ॥ वेदवादस्यातिवादान् निंदावचनानि सोऽब्रवी
त् ततस्तस्यापातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शंतनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्षेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ततः सोमदत्ताद्यृ ॥

एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छंदयामास सोऽब्रवीत् तन्मंत्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥ १४ ॥ वेदवादा
तिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥ १५ ॥ सोमवंशे कलौ न
ष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ॥ १६ ॥ शलश्च शंतनोरासीद्गं
गायां भीष्म आत्मवान् सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १७ ॥ वीरयूथाग्रणीर्येन रामोऽपि
युधि तोषितः शंतनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्रांगदः सुतः ॥ १८ ॥ विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्रांगदो
हतः यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतो

भ्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामो जामदग्न्यः दाशकन्यायामित्युपरिचरवसोर्वीर्यान्मत्स्यगर्भोद्भूता।
ज्ञाकन्या दाशैः कैवर्तैः पालिता यतो दाशकन्येति प्रसिद्धा यां सत्यवत्यां ॥ २१ ॥ नाम्ना तत्समानेन नाम्ना चित्रां
गदेन गंधर्वेण हतः यस्यां सत्यवत्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव वेदगुप्तो येन यतो ऽहं ज्ञातवानिदं श्रीभागवत

२२ स्वयंवराद्भीष्मेण बलादुपानीते २३ मात्रा सत्यवत्योक्तः इति निषेधाभावमाह अपत्यलिप्सुर्देवरात्तत्स्य।
युक्तादन्तमृतौ त्यादिवचनात् २४ २५ दुःशला नाम कन्यका च जाते २६ शापान्मैथुनेन रुद्धस्य २६

हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः मह्यं पुत्राय शांताय परं गुह्यमिदं जगौ २२ विचित्रवी
र्यश्चाथोवाह काशिराजसुते बलात् स्वयंवरादुपानीते अंबिकांबालिके उभे २३ तयोरासक्तहृदयो
गृहीतो यक्ष्मणा मृतः क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः २४ धृतराष्ट्रं च पांडुं च विदुरं चाप्यजी
जनत् गांधार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप २५ तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका शापा
न्मैथुनरुद्धस्य पांडोः कुंत्यां महारथाः २६ जाता धर्मानिलेंद्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः नकुलः सह
देवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः २७ द्रौपद्यां पंच पंचभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभवन् युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यः श्रु
तसेनो वृकोदरात् २८ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः सहदेवसुतो राजन्श्रुत
कर्मा तथापरे २९ युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः भीमसेनाद्धिडिंबायां काल्यां सर्वगतस्ततः ३०

नासत्यदस्राभ्यामश्विभ्यां २७ पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पंचाभवन् २८ तथा परे च भार्यांतरेषु २९ काली
चाम्ना भीमस्य भार्या तस्यां ततो नाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ३०

श्री
भाग
टी
९२

२१ उलूप्यां नागकन्यायां मणिपुरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत यत्तस्मिन् सुतः पुत्रि-
पितुः पुत्रिकासुत इत्यर्थः २२ २३ २४ २५ २६ तव सतं पुत्रोद्दिष्टं कृत्वा २७ अभिषेचनात् तस्य पुत्रत्वं इति यावत्

सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयासूत पार्वती करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः ३१ इरावंतमुलू-
प्यां तु सुतायां बभ्रुवाहनं मणिपुरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ३२ तव तातः सुभद्रायामभिम-
न्युरजायत सर्वातिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ३३ परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ३४ तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः श्रुतसेनो भी-
मसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ३५ जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतम् सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ ।
स होष्यति रुषान्वितः ३६ कालषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधषाट् समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्य-
ति चाध्वरैः ३७ तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात्परमे-
ष्यति ३८ ॥

माप्स्यति याज्ञवल्क्यात्क्रियाज्ञानं परं चात्मज्ञानं शौनकात्प्राप्स्यति अस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यं
याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य सहाध्यायाद्दृष्ट्वा एव वाप्यमिवेत्यलं केऽस्त्रविद्यास्त्रज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ३८ ९२

२९ ४० यद्यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ४१ तस्मात्परिप्लवात्सुनयः यस्मात्सुतो मेधावी मध्यः ४२ तस्मात्स

सहस्रानीकस्तस्य चक्रस्तत्पुत्रोऽश्वमेधजः अधिसीमकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तत्सुतः ३९ गजा
ह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथस्ततः ४० तस्माच्छुचि
वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ४१ परिप्लवः सुत
स्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः नृपंजयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ४२ तिमेर्बृहद्रथस्तस्मा
च्छतानीकः सुदासजः ४३ शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं वहीनरः दंडपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको
भविता नृपः ४४ ब्रह्मक्षत्रस्य वै योनिर्वंशो देवर्षिसत्कृतः क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै
कलौ ४५ अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ४६
ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ४७ ततः
सुतंजयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः द्युमत्सेनोऽथ सु
मतिः सुबलो जनिता ततः ४८

शुभत

दासः शतानीकस्तदर्थः ४३ ४४ ४५ बृहद्रथस्य सुता संथस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यस्मात्मार्जारेः

श्री
भाग
टी
६२

62

सहस्रवत्सरमेतेभोक्ष्यन्ति भूपाला ततःपरंभाव्यान्द्वादशस्कंधेवक्ष्यति ४९ इतिश्रीभावार्थेनवमस्कंधे
द्वाविंशोध्यायः २२ त्रयोविंशेनवर्द्रुह्युस्तुर्वसुबाल्ययदुक्रमात् यदोश्चवंशोनुक्रांतोयावत्सात्वतसंभ।

सेनीनसत्यजिद्रथविश्वजित्तद्रिपुंजयः बार्हद्रथाश्चभूपालाभाव्याः साहस्रवत्सरं ४९ इतिश्री
भागवतेनवमस्कंधेद्वाविंशोध्यायः २२ श्रीशुकउवाच अनोःसभानरश्चक्षुःपरोक्षश्चत्रयःसुताः
सभानरात्कालनरः सृंजयस्तत्सुतस्ततः १ जनमेजयस्तस्यपुत्रोमहाशालोमहामनाः उशी
नरस्तितिक्षुश्चमहामनसआत्मजौ २ शिबिर्वनःशमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः वृषदर्भः
सुवीरश्चमद्रःकैकेयआत्मजाः शिबेश्चत्वारएवासंस्तितिक्षोश्चरुषद्रथः ३ ततोहेमोथसुत
पाबलिःसुतपसोभवत् अंगवंगकलिंगाद्याःसुह्मपुंड्रोड्रसंज्ञिताः ४ जज्ञिरेदीर्घतमसोब
लेःक्षेत्रेमहीक्षितः चक्रुःस्वनाम्नाविषयान्षडिमान्प्राच्यकांश्चते ५
न

वः तदेवंययातेःपुत्राणांपंचमस्यपूरोर्वंशोनुक्रांतःइदानींचतुर्थस्यानोर्वंशमनुक्रमति अनोरिति।
कर्णस्यजगतीपतेरित्यंतेन १ तस्यजनमेजयस्यमहामनोः चत्वारउशीनरस्तात्मजाः २ ३ ४ ५

८ ० ८ ९ ९ ११ १२ १३ १४ १५ १६ दुःष्यंतः पौरवंशेषु ७ ८ ९ ॥

खनपानोऽगतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ॥ ६ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृंग उवाह तां ७ देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतं नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिंगनार्हणैः ८ स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः प्रजामदाद्दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ९ चतुरंगो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः १० आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः विजयस्तस्य संभूत्यां ततो धृतिरजायत ११ ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः योऽसौ गंगातटे क्रीडन्मंजूषान्तर्गतं शिशुं १२ कुन्त्यापविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतं वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपते १३ द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः १४ धृतस्य दुर्मदस्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतं म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः १५ तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान् त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करंधम उदारधीः १६ मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् दुःष्यंतः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः १७ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणां १८ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते यत्रावतीर्णो

प्रथममस्य सहस्रजित आत्मजः २० २१ सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः तस्य दुर्मदो धनकश्चे-
ति द्वौ पुत्रौ कृतवीर्यस्य जनकः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः २२ २३ २४ अनष्टमवि-

यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः २० महा-
हयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता ततः २१ सोहञ्जिरभव-
त्कुन्तेर्महिष्मान्भद्रसेनकः दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौ-
जा धनकात्मजाः २२ अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगम-
हागुणः २३ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः
२४ पंचाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः अकरोदर्जुनो राज्यं हृषीकेशान्वहं स्मरन् अनष्ट-
वित्तस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु २५ तस्य पुत्रसहस्रस्य पंचैवोर्वरिता मृधे जयध्वजः शूरसेनो वृषभो
मधुरूर्जितः २६ जयध्वजात्तालजंघस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् क्षत्रं यत्तालजंघाख्यमौर्वतेजोपसंहृ-
ते २७

नाशं चित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः अक्षय्यषड्वसु यथा तथा बुभुजे २५ २६ और्वस्य तेजसा सगरेणोपसं-
हृतमित्यर्थः २७

तेषां तालजंघपुत्राणां ज्येष्ठस्तस्य मधोः पुत्रः शतं वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् प्रतीमधोः वृष्णेश्वदेतोः २८ २९ चा
तुर्दशमहारत्नानि तत्त्वज्ञानि श्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कंडेयपुराणे वर्णितानि गजवाजिरथस्त्रीषुनि
धिमाल्यांबरद्रुमाः शक्तिः पाशमणिश्छत्रविमानानि चतुर्दश इति ३० दशानां पत्नीसहस्राणां भार्याणां तस्य

तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः तस्य पुत्रशतं त्वासीद्वृष्णिः ज्येष्ठं यतः कुलं २८ माधवा
वृष्णयो राजन्यादवश्चेति संज्ञिताः यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः २९ स्वाहितस्ततो रुषद्गु
र्वैतस्य चित्ररथस्ततः शशबिन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ३० चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यप
राजितः तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां समहायशाः ३१ दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्वजीजनत्
तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ३२ धर्मो नामोशना तस्य हयमेधशतस्य याट् तत्सुतो
रुचकस्तस्य पंचासन्नात्मजाः शृणु पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्यामघसंज्ञिताः ३३ ज्यामघस्त्वप्रजो
ऽप्यन्यां भार्यां शैब्यापतिर्भयात् नाविन्दच्छत्रुभवनाद्भोज्यां कन्यामहारषीत् ३४

यस्मैकं लत्तं लत्तं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुश्रवा इत्याद्य
षट्प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां ३२ तेषां मध्ये पंचात्मजा आसन् तान् शृणु नामनिर्वाद पुरुजिदिति ३३ भा
र्याभयाद्वैकभार्यस्य वन्यापत्ने ज्यामघस्यापुत्रस्य तत्र यमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह ज्यामघस्त्विति।

श्री भा न टी ७

३५ यदिमेसपत्नीस्यात्तर्हिस्नुषेयंपुत्रेणातिपिनन्वेतदस्लीस्याद् असपत्नीचेति ३६ प्रतिभयव्याकुलत्वाद्
जनयिष्यसीति भार्याभयप्रकम्पमानस्विन्नसर्वांगस्यान्तःप्राणसंकटमालोक्यानुकम्पितास्तेनपूर्वंव
कृकालमाराधिताविश्वेदेवाःपितरश्चतथास्त्वित्यन्वमोदन ३७ ततश्चदेवताप्रसादेनजनयिष्यसीतिभ
तिवचनस्यहृतगुणेनचतिहृतत्वात्स्याःपिशैव्यागर्भमधात् तस्यचमहिमापराशरादिभिरुक्तः यथोक्तं।

३५ स्नुषातवेत्यभिहितेस्मयंतीपतिमब्रवीत् अहंवंध्यासपत्नीचस्नुषामेयुज्यतेकथं ३६ जनयि-
ष्यसियंराज्ञितस्येयमुपयुज्यते अन्वमोदंततद्विश्वेदेवाःपितरएवच ३७ शैव्यागर्भमधात्काले।
कुमारंसुषुवेशुभं सविदर्भइतिप्रोक्तउपयेमेस्नुषांसतीम् ३८ इतिश्रीभागवतेनवमस्कंधेत्र-
योविंशोध्यायः २३ शुकउवाच तस्यांविदर्भोजनयत्पुत्रौनाम्नाकुशक्रथौ तृतीयंरोमपादंचवि-
दर्भकुलनंदनं १

भार्यावश्यास्तुयेकेचिद्भविष्यंत्यथवामृताः तेषांतुज्यामघःश्रेष्ठःशैव्यापतिरभून्नृपइति
३८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांनवमस्कंधेयदुवंशानुकथनेत्रयोविंशोध्यायः २३ चतुर्विंशेविदर्भ
स्यपुत्रत्रयसमुद्भवाः वंशानानामुख्याःप्रोक्तारामकृष्णोद्भवावधि १ ॥

५५

चैद्यादयः दमघोषादय २ ३ ४ ततोदशार्हाद्याल्कुकमिः पुराणोक्तं तएवं देवमादिशेषोदृष्टव्यः ततः कृतवंशा।
दनुः ५ अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः सात्वतस्य देवावृधपुत्रस्य वंशमाह ६ महाभोजस्येत्येवं सप्तमतमारिषदे।

रोमपादसुतोबभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजायत उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चैदिचैद्यादयोनृपाः २ क्रथस्यकुं।
तिः पुत्रोभूद्वृष्णिस्तस्याथनिर्वृतिः ततोदशार्होनाम्नाभूत्तस्यव्योमासुतस्ततः ३ जीमूतोविकृति
स्तस्ययस्यभीमरथःसुतः ततोनवरथःपुत्रोजातोदशरथस्ततः ४ करंभिःशकुनेःपुत्रोदेवरातस्त
दात्मजः देवक्षत्रस्ततस्तस्यमधुःकुरुवशादनुः ५ पुरुहोत्रस्त्वनोःपुत्रस्तस्यायुःसात्वतस्ततः भज।
मानोभजिर्दिव्योवृष्णिर्देवावृधोंधक ६ सात्वतस्यसुताःसप्तमहाभोजश्चमारिष भजमानस्यनि।
म्लोचिः किंकणोधृष्टिरेवच ७ एकस्यामात्मजापत्न्यामन्यस्यांचत्रयःसुताः शतजिच्चसहस्रा।
जिदयुतजिदितिप्रभोः ८ बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोःश्लोकावमंपठन्त्यमू यथैवशृणुमोदूरात्संपश्या
मस्तथांतिकात ९ बभ्रुःश्रेष्ठोमनुष्याणांदेवैर्देवावृधःसमः पुरुषाःपंचषष्टिश्चषट्सहस्राणिचा
ष्टच १० येमृतत्वमनुप्राप्ताबभ्रोर्देवावृधादपि महाभोजोतिधर्मात्माभोजाआसंस्तदन्वये ११

प्रार्थ १ ८ ९ १० तत्रउपदेशाभेदेनयेपंचषष्ट्यादिसंख्याःपुरुषास्तेअमृतत्वंमोक्षंप्राप्ताः ११ रामाय

हरि

तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च १२ १३ सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानः तस्य कुणिः ततः कुणेर्युगंध
रः अनमित्रस्यैवापरः वृष्णिर्नाम पुत्रः १४ अक्रूरः प्रमुखो येषामित्येतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः १५ १६
अतो क्रूरादिभिर्द्वादशान्ये पुत्रा आसंगादय इति १७ पृथुरेकः विदूरथाद्याश्चान्ये बहवः पृथुपनाद्याः

वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोभूद्युधाजिच्च परंतप शिनिस्तस्यानमित्रश्च निघ्नोभूदनमित्रतः १२ सत्रा
जितः प्रसेनश्च निघ्नस्याथासतुः सुतौ अनमित्रसुतो योन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः १३ युयुधा
नः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः युगंधरोनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोपरस्ततः १४ श्वफल्कः
चित्ररथश्चैव गांदिन्यां च श्वफल्कतः अक्रूरप्रमुखा आसन्पुत्रा द्वादश विश्रुताः १५ आसंगः सा
रमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोरिमर्दनः १६ शत्रुघ्नो गंधमादश्च प्रतिबा
हुश्च द्वादश तेषां स्वसा सुचाराख्या द्वावक्रूरसुतावपि १७ देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः
पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनंदनाः १८ कुकुरो भजमानश्च शुचिः कंबलबर्हिषः कुकुरस्य सु
तो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः १९

तिपादे आद्यशब्देन विदूरथो गृह्यते ततः शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणान्निर्दे।
शोणपतिः १८ कुकुरादयश्चत्वारो गंधकस्य सुता इति तेषां यथाश्रीपराशरः कुकुरभजमानशुचिकंबलबा।

टिकात्मजासच्चकतुह्यःलि

अंधकाद्दुंदुभिरित्यपि तद्वचनाद्देवत्तेयं २० २१ धृतदेवप्रादियासां शांतिदेवादीनामुपसंतानासम २२ २३ औग्र
सेनय उग्रसेनस्य सुताः २४ वसुदेवस्य ये अनुजा देवभागादयः तेषां स्त्रियो भार्याः अंधकस्य सुतानां चत्ता।

कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुंबुरुः अंधकाद्दुंदुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्वसुः २० तस्याहुक
श्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः २१ देववानुपदेवश्च।
सुदेवो देववर्द्धनः तेषां स्वसारः सप्तासंधृतदेवादयो नृप २२ शांतिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षि
ता सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः २३ कंसः सुनामा न्यग्रोधः कंकः शंकुः सुहूस्तथा रा
ष्ट्रपालोथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः २४ कंसा कंसवती कंका शूरभू राष्ट्रपालिका उग्रसेन
दुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः २५ शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः शिनिस्तस्मात्स्वयं भोजो
हृदीकस्तत्सुतो मतः २६

एतौ प्रथमस्य कुकुरस्य वंश उक्तः २५ द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह शूरो विदूरथादिति भजमानस्य
विदूरथात्कुरु इति पराशरादिवचनात् एषु विदूरथायास्येति एवोक्तास्मि वरथात्मजाद्विदूरथात् २६

देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य देवमीढो हृदीकस्यैव सुतः यथाह पराशरः तस्यापि कृतवर्मश
तधन्वदेवमीढुषाख्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभूत् तस्यां चासौ दशपु
त्रानजनयत् २७ वसुदेवपूर्वकान्दशेति २८ आनकाश्च नेदुः २९ हरेः प्रादुर्भावस्थानं ३० पृथायाः

देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् २७ तस्यां स ज
नयामास दश पुत्रानकल्मषान् वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकं २८ संजयं श्यामकं कं
कं शमीकं वत्सकं टकं देवदुंदुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि २९ वसुदेवं हरेः स्थानं वदंत्या
नकदुंदुभिं पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ३० राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पंच क
न्यकाः कुंतेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ३१ सापदुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषि
तात् तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिः ३२

कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुंतेरिति पंचभिः ३१ कदाचिदागतं दुर्वाससं पृथा परिच
र्यादिना तोषयामास ततस्तस्मात्सा देवहूतीं देवाह्वानविद्यामवाप तदाह सापेति ३२

ऽदेवमुपागतं वीक्ष्य साश्राह यत्पयार्थ्यं परीतार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तत्त्वया किं चित्कार्यमित्यभिसंधिता
प्रतोयाद्रीत्येवमुक्तो गं विकथाच अमोघं दर्शनं देवीति ३३ कन्याद्रमितिचेन्नवाह यद्यायोनेऽनुष्ठेन तथा

तदेवोपगतं वीक्ष्य देवं विस्मितमानसा प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ३३ अमोघं दर्श
नं देवि विप्राय त्यसे त्वयि चात्मजे योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताहं ते सुमध्यमे ३४ इति तस्यां स आधाय
गर्भं सूर्यो दिवंगतः सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ३५ तं सात्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लो।
कस्य बिभ्यती प्रति त्तामुद्वहत्पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ३६ श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा सम।
ग्रहीत यस्यामभूद्दन्तवक्त्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ३७ कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविन्दत सं
तर्दनादयस्तस्यां पंचासन्कैकयाः सुताः ३८ राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह दमघो
षश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत ३९ शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य संभवः देवभाग
स्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ ४० कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा कंकायामान।
काज्जातो सत्यजित्पुरुजित्तथा ४१ संजयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् हरिकेशहिरण्या

ह्वं कलोकरिष्यामीति ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ श्रावंत्यो विंदानुविंदौ ३९ तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां प्रजनी
स्तुत्रा श्लोका तद्भ्रातृणां वालां पत्नीः पुत्रांश्चाह देवभागस्येति सार्धैः श्लोकैर्नवभिः ४० ४१ ४२

४३ ४४ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकादशभिः ४५ ४६ ४७ कौसल्या भद्रा ४८ ४९ ५०

मिश्रकेशी मदिरा सिंहकादीन्वत्सकलत्रया नन्दपुष्करशालादीन्सुदेवात्वृकस्यादये ४३ स
मित्रा नन्दपालादीन्शमीकावत्सपामिनी कंकस्य कर्णिकायां वैधृतया मजयावपि ४४ पौ
रवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला देवकीप्रमुखाश्चासन्पत्न्य आनकदुन्दुभेः ४५ वलं गदं
सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवं वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ४६ सुभद्रो भद्रवाहुश्च
दुर्मदो भद्र एव च पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवत् ४७ नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या म
दिरात्मजाः कौसल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनं ४८ रोचनायामतो जाता हस्तहेमांग
दादयः इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ४९ विपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दु
भेः शान्तिदेवात्मजा राजन्प्रशमप्रसितादयः ५० राजन्यकल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश
वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट्सुताः ५१ देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः वसुदे
वः सुतानष्टावादधे सहदेवया ५२ पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव वसुदेवस्तु देव
क्यामष्टौ पुत्रानजीजनत् ५३ कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं संकर्षणं।
५१ ५२ ५३ ५४ अष्टमस्तु स्वयमेवासीत्तनकमोदिनादेनानाम्भोजनिनो वायनो सोश्रीहरिः ५५

रामजन

तदेवोपपादयति यदीतित्रिभिः ५६ ईशस्यमायानियंतुःपरस्मात्तेनास्यद्रष्टुः साक्षिणः आत्मनःसर्व
गतस्य नत्वेवंभूतस्यमायाविनोदंविनात्मनःकर्मणोवादेहःसंभवतीत्यर्थः ५७ किंच यस्यमाया।
चेष्टितेपुंसोजीवस्यानुग्रहस्तस्यसर्वजीवानुग्राहकस्यकुतःकर्मादिपारतंत्र्येणजन्मादिसंभवःअत।

यदायदाहिधर्मस्यक्षयोवृद्धिश्चपाप्मनां तदातुभगवानीशआत्मानंसृजतेहरिः ५६ नह्यस्या।
जन्मनोहेतुःकर्मणोवामहीपते आत्ममायांविनेशस्यपरस्यद्रष्टुरात्मनः ५७ यन्मायाचेष्टि
तंपुंसःस्थित्युत्पत्त्यप्ययायहि अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभायचेष्यते ५८ अक्षौहिणीनांप
तिभिरसुरैर्नृपलांछनैः भुवआक्रम्यमाणायाअभारायकृतोद्यमः ५९ कर्माण्यपरिमेया।
निमनसापिसुरेश्वरैः सहसंकर्षणश्चक्रेभगवान्मधुसूदनः ६०

अनुग्रहमेवाह हियस्मात्तदेवंस्थित्यादा।
योऽर्थ्यन्ते प्रलयेलीनोपाधेर्जीवस्यधर्माद्यसंभवादुपाधिसमष्ट्यादिनाधर्मादिसंपादनेनानुग्रहस्तथात्म
लाभायमोक्षायचेष्यते नत्वेवंहेतुः तेनैवम्भूयमाणेनतस्यस्थित्यादेर्निवृत्तेः श्चेष्टितेभूमेरनुग्रहमाह अक्षौ
हिणीनामितिद्वाभ्यां अभारायभारपरिहाराय ५९ सुरेश्वरैरपिमनसाप्यपरिमेयान्यचिंत्यानिकर्माणिसंक

संकल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह कलौ
इति द्वाभ्यां दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत ॥ ६१ ॥ यस्मिन्सतां कर्णपीयूषे यशः
तीर्थवरे श्रोत्रमेवांजलिः पात्रं यस्य सः पुरुषः सकृदपि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा
तन्सौटद्यांकृष्टधियः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥ तदेवाह द्वाभ्यां भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य ॥ ६३ ॥

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदं अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥ ६१ ॥ य
स्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् श्रोत्रांजलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनां ॥ ६२ ॥ भोजवृ
ष्ण्यंधकमधुशूरसेनदशार्हकैः श्लाघनीयेहितः शश्वत्कुरुसृंजयपांडुभिः ॥ ६३ ॥ स्निग्धस्मि
तेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वांगरम्यया ॥ ६४ ॥ यस्याननं म
करकुंडलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासं नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबंत्यो
नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ६५ ॥

सर्वैरंगै रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥ तद्दर्शनार्थं सुखशोभमाना
द यस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबंत्यो नार्यो नराश्च न ततृपुर्न तृप्ता बभूवुः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसह
मानाः तत्कर्तुर्निमेः कुपिताश्च बभूवुः कथंभूतमाननं मकरकुंडलाभ्यां चारुकर्णौ भ्राजंतौ कपो
लौ चयेन सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति जातः इति द्वाभ्यां जातो निजेन रूपेण पश्चात्सुहृषो मनुष्याकारः संप्रवे।
गतः व्रजवासिनामेधितार्थो येन तेषु दारेषु सुतानां शतानि उत्पाद्य आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गम् ६६ पृ
नः समुत्थेन कलिना निमित्तेन उरुभारं क्षपयन्दृष्ट्यैव भूपचमूः क्षितिपालानां सेना विधूय विजयेन यश्चर्वते
न जितमित्येवं सद्घोषं कृत्वा परं तत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम स्वकेनैव रूपेण जगामेति ६७ इति श्रीभा

जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्र
तुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयंजनेषु ६६ पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन्कुरूणामंतः
समुत्थकलिना युधि भूपचम्वः दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात्स्व
धाम ६७ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे यदुवंशानुकीर्तनं नाम चतुर्विंशोध्याय २४

गवते नवमस्कंधे यदुवंशानुकीर्तनं नाम चतुर्विंशोध्यायः २४ समाप्तश्चायं नवमस्कंधे नवभिर्ली
लाणीलेस्येनवभक्तिषु ललितं वल्लवमपरमेवंदे परमानंदविग्रहं श्रीभागवतभावार्थदीपिकासंप्रका
शिता स्वपादनवभक्तानामस्मदादीनामदेहिश्वरः परमानंदसंसेवि श्रीधरस्वामिसत्यतः कृतिमालोऽस्य गृ
ह्णातु श्रीगुरुकोलिकमसेशयम जगज्जयपरानंदपरमानंदविग्रहं संसेवध्वं गुरुं शांतं भक्तमानसविहरः

समाप्तोयं नवमस्कंधः पत्राणि ८० श्लोक २५

एवं त्रियाविचिंत्यप्रथमं पदं निर्धारितवान् तदाहत्वभिः श्लोकैः हनिष्यामीति ७ भूयः बलायोगमंक्षो
लोकः हसिष्यति मागधः ८ तवततएवहंतव्यमतस्मात् पतदर्थमिति पतत्प्रहार्थस्पष्टयति भूभारहरणायेति
हनिष्यामि बलं त्विति द्विविधारं समाहितः मागधेन समानीतं वध्यमानं सर्वभूभुजां ७ अक्षौहिणीभिः
संख्याते भटाश्वरथकुंजरैः मागधस्तु न हंतव्यो भूयः कर्त्ता बलोद्यमं ८ पतदर्थावतारो हि भूभारह
रणाय मे संरक्षणाय साधूनां कृतोन्येषां वधाय च ९ अन्योपि धर्मरक्षायै देहः संध्रियते मया विना
शाय चाधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् १० एवं ध्यायति गोविंदे आकाशात्सूर्यवर्चसौ रथावुप
स्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ११ आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया दृष्ट्वा तानि हृषी
केशः संकर्षणमथाब्रवीत् १२ पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो एष ते रथ आयातो दयि
तान्यायुधानि च १३ यानेनास्थाय जह्येतद्व्यसनात्स्वान्समुद्धर पतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश
शर्मकृत् १४ त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु एवं संमन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पु
रात् निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसा वृतौ १५ शंखं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसार
थिः ततोभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः १६ ॥
ति १ अयमेतदर्थोवतारः इत्यपलक्षणमित्याह अन्योपीति प्रभवतः उद्भवतः १ समूहो सारथिमहि
तौ परिच्छदः परिकरः ध्वजकवचादिः तत्सहितौ ॥ १ वंतावयो विद्यमेयष्यं नेत्रांवेतः तेषां १२ १४ १५

श्री
भाग
उटी
२

पुरुषाः प्रथमाः यस्मादिन्द्रियाल्लवोऽर्थः देवपुरुषोनमेति गमनेनसर्वोत्तरत्वात् दर्शनातदेहेण देवमंदवधा
तोतिवंधुरविषा तादृतोतितन्थादेवविषानिरसनेतियादिप्रामुहि १७ प्रहृष्टोदेहोसाविनस्वयमेवमता।
तन्यविलोचानतांतरमाह यस्य मोनहोति १८ यथाभ्यताऽर्थग्रहणोनश्रीभगवानः उत्तरं विकत्थंतेश्रावेते

तावदागमतोवीरस्देहस्यपुरुषाधम नत्वयायोद्धुमिच्छामिबालेनैकेनलज्जया गुप्तेनहित्वया।
मंदनयोत्स्येयाहिवंधुहन १७ तवरामयदिश्रद्धायुध्यस्वधैर्यमुद्वह हित्वावामच्छरैश्छिन्नंदेहंस्वर्या।
हिमांजहि १८ श्रीभगवानुवाच नवैशूराविकत्थंतेदर्शयंत्येवपौरुषं नगृह्णीमोवचोराजन्नातु।
रस्यमुमूर्षतः १९ जरासुतस्तावभिसृत्यमाधवौमहाबलौघेनबलीयसावृणोत् ससैन्ययानध्वज।
वाजिसारथीसूर्यानलौवायुरिवाभ्ररेणुभिः २० सुपर्णतालध्वजचिह्नितौरथावलक्षयंत्योहरिरा
मयोर्मृधे स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुःशुचार्दिताः २१ हरिःपरानीकप।
योमुचांमुहुःशिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् स्वसैन्यमालोक्यसुरासुरार्चितंव्यस्फूर्जयच्छार्ङ्ग।
शरासनोत्तमं २२ मूढेनश्राहूतवान् वायुरभ्रैः सूर्यरेणुभिश्चाग्निंय
माधवौमधोरंशासंभवौमहासैन्यम
थेत्यदर्शनमात्रमेवावधारयामीतिसूचितं २० २१ परानीकान्येवपयोमुचः मेघाः तेषांशिलीमुखावा।
णाः तेषांमत्युल्बणंवर्षतेनपीडितं वास्फूर्जयत् उज्जृंभितवान् २२

२

तद्यद्गृह्णाति त्रिंशति निषंगाद्दिक्षु ये शरान् गृह्णाति अथ तान् गुणे संदधत् तद्गुणमाकृष्य तिशान् वाणान् मुं-
चन् विघ्नन् प्रहरन् पत्तिः पदातिः निरंतरमिति गृह्णाति क्रियाविशेषणं तत्तत्काष्ठं भ्रमणाद्यथा वक्रव
त्प्रवर्तितं तद्वत् अभ्यघटयदिति २३ हताग्रस्याश्वजाः सूता नायका रथिनश्च येषां २४ संछिद्यमानाः द्विपदाः इ

गृह्णन् त्रिषंगादथ संदधत् क्षणाद्विकृष्य मुंचन् विशिखान् वाणान् रणान् निघ्नन् यथाकुंतस्य वाजिपत्तीन् निरंतरं
यद्वदलातचक्रं २३ निर्भिन्नकुंभाः करिणो निपेतुरनेकशोऽश्वाः शरहताः कंधराः रथाद्धताश्च
जसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकंधराः २४ संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूताः शत
स्रोतस्विनीर्भुजादयः पूरुषशीर्षकच्छपाः द्विपदीपदद्वयग्राहाकुलाः २५

इभा वाजिनश्च तेषामंगेभ्यः प्रसूताः उत्पन्नाः अस्रगापगाः रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्तिताः इति तत्तोयेनान्वयः प्र
सिद्धनदी रूपकमाह भुजा एव अहयः सर्पाः यासु ताः पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा यासु ताः हता द्विपा एव ते
नद्याः इयाप्यवग्रहाः ग्राहाः तैश्च आकुला व्याप्ताः २५

श्री
भाग
३ टी
३

करा ऊरवश्च तान्येव मीनाः तिमयः याभ्य ताः नराणां केशा एव शैवला यासु ताः धनूंष्येव तरंगाः आयुधान्येव गु-
ल्माः तैश्च तैश्च संकुलाः अच्छूरिकाश्चर्माणि चक्राणि वा तान्येवावर्ताः तैर्भयानकाः महामणीनां प्रवेकाः उत्त-
माः आभरणानि च यथायोग्यमश्मानः शर्कराश्च यासु ताः २६ भीरूणां भयावहाः मनस्विनां मानोन्नतानां हर्ष-
करयः २७ किंच संकर्षणेनापि तद्बलं शत्रीनं प्रोगद्धेणानन अर्णववत्तत् दुर्गं दुर्गमं भैरवं भयकरं च यतो दुरंतं।

करोरुमीनानरकेशशैवलाधनुस्तरंगायुधगुल्मसंकुलाः अच्छूरिकावर्तभयानकामहामणिप्रवेका-
भरणाश्मशर्कराः २६ प्रवर्तिता भीरुभयावहामृधेमनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् विनिघ्नतारीन्मु-
सलेनदुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा २७ बलंतदंगार्णवदुर्गभैरवंदुरन्तपारंमगधेन्द्रपालितं क्ष-
यंप्रणीतंवसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितंतज्जगदीशयोःपरं २८ स्थित्युद्भवान्तंभुवनत्रयस्य यःसमीहितेनन्त-
गुणःस्वलीलया नतस्यचित्रंपरपक्षनिग्रहःतथापिमर्त्यानुविधस्यवर्ण्यते २९ ॥

दुरपारं अन्तः च तलं पारमवधिः दुःखेनाप्यन्तो निषेधे विक्रमेण मगधेन्द्रेण तस्य निरवधिकसामर्थ्यः किंच मगधेन्द्रे-
ण पालितं तद्बलं यद् एवंभूतं श्रीरामकृष्णयोः कर्मोक्तं तत्परं केवलं तयोः विक्रीडितं न तु पराक्रमः २८ ननु चेत्
तस्याश्चर्यमित्याह स्थित्युद्भवान्तमिति न चित्रं किमित्याश्चर्यं नेत्युत्तरं ननु प्रवृत्तिः तथापीति मर्त्याननुविधत्ते अनु

॥ २८ ॥
सिलसिलसिल ...

किंच इत्यान्यनेकानि यस्य अवशिष्टान्यसवयवयस्ततैवतेव १ इत्थंवद्धः पाशैः अनयोयेन तथाभूतमपि
जरासंधं वध्यमानं वारयामासेति २। २२ पवित्रार्थानि धर्मोपदेशपराणि इहानि येषु तैः वाक्यैः नयनैर्नी
तिभिः प्राकृतैः लौकिकैः न च लौकिकन्यायमाह स्वकर्मेति यदुभिरल्पकैः कृतानेमहतः पराभवः केव

लं गाढं विपर्यंगमो जरासंधं महाबले इत्यनीकावशिष्टांसंसिद्धः सिंहमिवोत्तमा १ बध्यमानं द्वा
राती पाशैर्वारुणमानुषैः वारयामास गोविंदः तेन कार्यं चिकीर्षया २। समुद्रो लोकनाथाभ्यां
वीडितो वीरसंमतः तपसेकृतसंकल्पो वाविनः पार्थिवाजमिः ३। वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्रा
कृतैरपि स्वकर्मवंधनप्राप्तो यदुभिस्तेपराभवः ४। इतेषु सर्वानीकेषु जरासंधो नृपसत्तम उपेक्षि
तो भगवता मागधो दुर्मनायतो २४ मृदंगदेवरप्येवं लोकेनिस्तीर्णविवलार्णवः विकीर्यमानः क्रमशः
मेघ्विटशैरनुमोदितः २५ माथुरैरुपसंगम्य विस्तरैर्मदितात्मभिः उपगीयमानविजयः सूतमागध

लेकर्मवेधनेनप्राप्तः अतस्त्वयानलज्जितव्यमिति २२ मागधो जरासंधः २४ मृदंगदेवोपि यथाविस्तनुबंधः।
नततेवलेपस्यसः तस्यैवामृतदृष्टात्तनप्रतिसंख्यानादिति भावः निस्तीर्णः अनायासेनैव तीर्णः अविव
लार्णवोयेन साधुसाधिस्पनुमोदितस्य २५ प्रसंयतैर्मथुरावासिभिः जनैः अभिसंगम्य मिलित्वा २६ ॥

श्री
भाग
उटी
५

तदा च प्रभौ पुरं प्रविशति सति शंखा वा तूर्याणि नेदुः ३७ कथंभूतं पुरं तदाह सिक्तमार्गामिति ब्रह्मघोषेण वेदघो
षेण निर्घुष्टां निनादितां कौतुकेनोत्सवेन आसमन्ततः बद्धानि तोरणानि यस्यां तां ३८ विकीर्यमाणो विवो
धेति विपरीतानुषंगः ३९ आयोधनं रणभूमिः तत्र वित्तं वीराणां भूषणं ४० तावदिति इति छेदः तावति परा

शंखदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः वीणावेणुमृदंगानि पुरं प्रविशति प्रभौ ३७ सिक्तमार्गां हृ
ष्टजनां पताकाभिरलंकृतां निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणां ३८ विकीर्यमाणो नारीभिः
माल्यदध्यक्षतांकुरैः निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ३९ आयोधनगतं वित्तमनन्तं वी
रभूषणं यदुराजाय तत्सर्वमादिशत्प्राहितं प्रभुः ४० एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः यु
युधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ४१ अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा हतेषु स्वेष्व
नीकेषु त्यक्तोयादरिभिर्नृपः ४२ अष्टादशमसंग्रामे आगामिनि तदंतरे नारदप्रेषितो वीरो यवनः
प्रत्यदृश्यत ४३ रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः नृलोके चाप्रतिद्वंद्वो वृष्णीन् श्रुत्वा
त्मसंमितान् ४४

जयेवर्तमानेपि अक्षौहिणीबलेयस्य सः सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ४१ अक्षिण्वन् क्षयं चक्रुः
४२ अष्टादशमे अष्टादशे संग्रामे भाविनि तन्मध्ये कालयवनः एकस्मात् ग्रामः ४३ आत्मसंमितान् स्वतुल्या

वृत्तिनं दुःखमुभयतः यवनात् जरासंधाच्च ५४ तदा द्वादशयोजन निर्मायेति हरोदि ५५ प्रसंगेनेन सह ५० ५६
समुद्रमध्ये दुर्गं तन्मध्ये नगरं कृत्वा दुर्गे सर्वाश्चर्यमयं पुरीं वारुण कारयामास ५६ तत्र विश्वकर्मा त
दीयं शिल्पनैपुण्यं क्रियाकौशलं तदा हमायैर्विर्मितिः रथ्येति रथ्या राजमार्गाः पुरतः उपमार्गाः पश्चिमतः ।
उभयतोपि चत्वराणि अंगनानि तन्मध्ये कोष्ठाः ततोपि ततः सर्वाणि भवनानि तदुपरि स्फाटिका हालिकानि उप

ते दृष्ट्वा चिंतयत् कृष्णः संकर्षणसहायवान् अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ५४ यवनोयं नि
रुंधेस्मानद्य तावन्महाबलः मागधोप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वागमिष्यति ५५ आवयोर्युध्यतोरस्य यद्या
गंता जरासुतः बंधून् वधिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ५६ तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमं त
त्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ५७ इति संमंत्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनं अंतःसमुद्रे नगरं कृ ।
त्स्नाद्भुतमचीकरत् ५८ दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुण्यं रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु ।
विनिर्मितं ५९ सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितं हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ६०

विद्रुमकुंभाः इति बहुभूमिकं यथावास्तु गृहादिनिर्माणस्थाने तदनतिक्रम्य विनिर्मितं ६० सुराणां द्रुमाल
ताः श्वेयेषु तानि उद्यानानि विचित्रोपवनानि च तैरन्वितं हेममयानि शृंगाणि येषां तैः दिविस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फा ।
टिकाअट्टालिकाउपरिभूमिकाः गोपुराणि च द्वाराणि च तैर्निर्मितं इत्युत्तरेणान्वयः ६१ ॥

श्री
भाग
दटी
५

रत्नैश्च यथारकूटैश्च पीतलोहितादिभिर्निर्मितैः कोष्ठैः अश्वशालादिभिः कथंभूतैः हेमकुंभैः अलंकृतैः तथा र-
त्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि स्थलानि येषु तैर्गृहैः ५२ किंच नगरगृहा-
दीनां वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैः वलभीभिः चंद्रशालाभिः निर्मितं यदुदेवगृहैः राजगृहैः उल्लसत् शोभमानं
५३ पारिजातं च शार्ङ्गिणः सुधर्मा नाम देवसभां च स्थापयामासेति श्रीशुकदेवपरीक्षित्संवादात् पूर्वभाविता

राजमार्गैः कोष्ठैर्हेमकुंभैरलंकृतैः रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ५२ वास्तोष्पतीनां च
गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितं चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ५३ सुधर्मां पारिजातं च महेंद्रः
प्राहिणोद्धरेः यत्र चावस्थितो लोको मर्त्यधर्मैर्न युज्यते ५४ श्यामैककर्णान्वरुणो हयान् शुक्लान्म
नोजवान् अष्टौ निधिपतिः कोशांल्लोकपालो महोदयान् ५५ यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्ध
ये सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ५६

न भूतनिर्देशः मर्त्यधर्मैस्तत्पिपासादिषड्ऊर्मिभिः ५४ निधिपतिः वैश्रवणः अष्टौ निधीनां कोशान् प
द्मश्चैव महापद्मो मत्स्यकूर्मौ तथोदकः नीलो मुकुंदः शंखश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः इति श्रीसिद्धाः निजो-
दयान् निजविभूतीः ५५ अन्येऽपि सिद्धादयः श्रीभगवता स्वाधिकारसिद्धये यद्यदाधिपत्यं दत्तमासीत् तत्ता-

यथाकालयवनोनश्यति तथायंजनः तथायोगप्रभावेणानीता नगरस्थिताः प्रजाःपालयत्रहंपालयिष्ये इति
समनुमंत्रितः कृतानुमंत्रणस्तथैः ५० इतिश्रीभागवार्थेदशमस्कंधेपंचाशत्तमोऽध्यायः ५० एकपंचाशत्तमेऽमु
चुकुंदरक्षणाद्धरिः यवनंमुचुकुंदेनसत्तःसम्यक्ष्मता यवनेद्वन्दन्ताकालयवनात्परभीषणात् हरिर्हरत्

यत्रयोगप्रभावेननीताःसर्वेजनंहरिः प्रजापालेनरामेणकृत्स्नःसमनुमंत्रितः निर्जगामपुरद्वाराद्
पद्ममालीनिरायुधः ५० इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेपंचाशत्तमोऽध्यायः ५० शुकउवाच तंविलोक्य
विनिष्क्रांतमुज्जिहानमिवोडुपं दर्शनीयतमंश्यामंपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभा
मुक्तकन्धरं पृथुदीर्घचतुर्बाहुंनवकंजारुणेक्षणं १ नित्यप्रमुदितंश्रीमत्सुकपोलंशुचिस्मितं मु
खारविंदंबिभ्राणंस्फुरन्मकरकुंडलं २ वासुदेवोह्ययमितिपुमान्श्रीवत्सलांछनः चतुर्भुजोऽरविं
दाक्षोवनमाल्यतिसुंदरः ४

गिरावैरपालनायपलायनपराहरिर्गार्ग्यःश्यालेनपाद रमकः तदपत्यादवैःउपहसितःक्रुद्धोसौश्रीमहेशा
प्रसाद्यपरभीषणंपुत्रंलब्धवान् ततस्ययवनेंद्रेणपुत्रेणस्वदेवेपुत्रोन्यास्तनायप्रार्थितोगार्ग्यःकालयवना
मजीजनत् इतिपुराणप्रसिद्धं पुरद्वाराद्विनिष्क्रांतं उज्जिहानंउद्यन्तं १२ नित्यप्रमुदितमित्यादीनि मुखार

6

नारदप्रोक्तै रेतैर्लक्षणैः अयं प्रमान् वामदेव एव नान्यो भवितुमर्हति अयं च निरायुधः अतो नेन पश्चाच्चलत
निरायुध एवाहं योत्स्यामि ५ इति निश्चित्य पराक्रम्य वेगात्सर्वं तेनैव धावदिमल्लयः ६ आत्मानं हन्तुमागतमिव दृष्ट्वा

लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति निरायुधः चलन्पद्भ्यां योत्स्येनेन निरायुधः ५ इति निश्चित्य य-
वनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखं अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनां ६ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स
पदे पदे नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरं ७ पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितं इति क्षिपन्ननु-
गतो नैनं प्रापाहताशुभः ८ एवं क्षिप्तोपि भगवान्प्राविशद्गिरिकन्दरं सोपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं
ददृशे नरं ९ नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् १० स
उत्थाय चिरसुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितं ११ स तावत्तस्य रुष्टस्य
दृष्टिपातेन भारत देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् १२ ॥

यता दूरं नीतः अन्वयः ७ अहताशुभः अक्षीणकर्मा ८ ९ तं शयानमच्युतं मत्वा समताडयत् इति १० ११ ।
क्रुद्धस्य तस्य दृष्टिपातेन यस्मिन्देहे सदेहजोऽग्निस्तेन १२ ॥

यवनमर्दयतिहिनस्तिइतियवनार्दनः तच्चासकस्यवंशः किंवीर्यः कीदृक्प्रभाववान् किंतेनः कस्यवीर्यप्र
ज्वरुद्भवः शिशये गुहाशिरः ३ समः संगोरेमुकुंदंप्रतिज्ञातावायपरः ४ ५ गुहंकार्तिकेयं स्वर्पालंस्वर्गपाल

राजोवाच कोनाममुचुकुंदाख्यःकिंवीर्यएवच कस्माद्गुहांगतःशिश्येकिंतेजोयवनार्दनः ॥३॥ शुकउवाच सइक्ष्वाकुकुलेजातोमान्धातृतनयोमहान् मुचुकुंदइतिख्यातोब्रह्मण्यःसत्यसंगरः ॥४॥ सयाचितःसुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे असुरेभ्यःपरित्रस्तैस्तद्रक्षांसोकरोच्चिरं ॥५॥ लब्ध्वागुहंतेस्वर्पालं मुचुकुंदमथाब्रुवन् राजन्विरमतांकृच्छ्राद्भवान्नःपरिपालनात् ॥६॥ नरलोकेपरित्यज्यराज्यंनिहतकंटकं अस्मान्पालयतोवीरकामास्तेसर्वउज्झिताः ॥७॥ सुतामहिष्योभवतोज्ञातयोमात्यमंत्रिणः। प्रजाश्चतुल्यकालीनानाधुनासंतिकालिताः ॥८॥ कालोबलीयान्बलिनांभगवानीश्वरोव्ययः प्रजाः
कालयतेक्रीडन्पशुपालोयथापशून् ॥९॥

केसेनाम्यं ६ उज्झिताःत्यक्ताःगताइत्यर्थः ७ तुल्यकालीनाःवर्तमानकालीनाःकालिताविचालि-
ताः ८ सत्त्वजाःकोमःकालयेदितिवदन्नाह कालयतेइतस्ततश्चालयति ९ ॥

श्री
भाग
टी
८

तस्य कैवल्यस्य २० गुहायां प्रविष्टः शोनेस्य २१ २२ २३ २४ २५ र्षिभिः स्वभिभूतः २६ विपने च्चरण्ये तथा।
पि गिरिगह्वरे उग्रप्रवेशस्थाने तत्रापुरुकेटके पद्मपत्रसदृशाभ्यां पद्भ्यां विचरसीति २७ तेजोमूर्तिः प्रभावोवा

वरं दूष्णीं यभदंतेऽस्तने कैवल्यमयतः एक एवेश्वरात्स्वभगवान्निस्पृहव्ययः २० एवमुक्ताः सर्वे देवा।
नभिवेद्य महायशाः अशोपिह्व गुहाविष्टो निद्रां घोरे वदन्त्यया २१ स्वापयंतेयस्तु मध्ये वो यथे त्वामचेत
नेः सतया हृष्टमात्रस्तु भस्मी भवति तत्क्षणात् २२ यवने भस्मसाज्जीते भगवान्सात्वतर्षभः आत्मानं
दर्शयामास मुचुकुंदाय धीमते २३ तमालोक्य घनश्यामं पीनकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राज
त्कौस्तुभेन विराजितं २४ चतुर्भुजं रोचमानं वैजयंत्या च मालया चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंड।
लं २५ प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणं अपीव्यदर्शनं मत्तमृगेंद्रोदारविक्रमं २६ पर्यपृच्छ
न्महाबुद्धिः तेजसा तस्य धर्षितः शंकितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा २७ मुचुकुंद उवाच को भवा
निह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकंटके २८ किंस्वित्तेजस्विनां तेजो।
भगवान्वा विभावसुः सूर्यः सोमो महेंद्रो वा लोकपालो परोऽपि वा २८ मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरु
षर्षभं यद्बाधसे गुहाध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा २९

दीप्तिर्वा २८ सर्वथापरितोमासाद मन्येरति पुरुषर्षभं श्रीविष्णुं गुहाध्वांते त्रंतमसः २९ ॥

३० वयंतितिवंशाभिप्रायेणोक्तं तेषद्रं मुचुकुंदः यौवनाश्वोमांधातापिता ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ क्वचि

५५

पृच्छतामव्यलीकमस्माकंनरपुंगव स्वजन्मकर्मगोत्रंवाकथ्यतांयदिरोचते ३० वयंचपुरुषव्या
घ्रऐक्ष्वाकाःक्षत्रबंधवः मुचुकुंदइतिप्रोक्तोयौवनाश्वात्मजप्रभो ३१ चिरप्रजागरश्रांतोनिद्रयापह
तेंद्रियः शयेस्मिन्विजनेकामंकेनाप्युत्थापितोधुना ३२ सोपिभस्मीकृतोनूनमात्मीयेनैवपाप्मना
अनंतरंभवान्श्रीमांल्लक्षितोमित्रशातनः ३३ तेजसातेविषह्येनभूरिद्रष्टुंनशक्नुमः हतौजसोमहा
भागमाननीयोसिदेहिनां ३४ एवंसंभाषितोराज्ञाभगवान्भूतभावनः प्रत्याहप्रहसन्वाण्यामेघना
दगभीरया ३५ श्रीभगवानुवाच जन्मकर्माभिधानानिसंतिमेंगसहस्रशः नशक्यंतेनुसंख्यातुमनं
तत्वान्मयापिहि ३६ क्वचिद्रजांसिविममेपार्थिवान्युरुजन्मभिः गुणकर्माभिधानानिनमेजन्मा
निकर्हिचित् ३७ कालत्रयोपपन्नानिजन्मकर्माणिमेनृप अनुक्रमंतोनैवांतंगच्छंतिपरमर्षयः ३८
तथाप्यद्यतनान्यंगशृणुष्वगदतोमम विज्ञापितोविरिंचेनपुराहंधर्मगुप्तये ३९ भूमेर्भारायमाणा
नामसुराणांक्षयायच अवतीर्णोयदुकुलेगृहआनकदुंदुभेः ४०

क्वचिद्रजांसिविममेगणितवान् तथापितज्जन्मानिकर्माणिचविममे ३७ ३८ ३९ ४० ॥ ॥

४१ ४२ ते तिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ४३ प्रपन्नोऽर्हति शोचितुं यद्वा अन्यैर्दत्तेषु वरेषु क्षीणेषु यथा शोचति नैवं मां प्रपन्नः मद्दत्तवराणामक्षयत्वादिति भावः ४४ अष्टाविंशतितमे युगे श्रीभगवानवतरिष्यतीति वृद्धगर्गवाक्यमनुस्मरन् इत्यर्थः ४५ तद्भक्तिरेव केवलं दुर्लभा कामाः तुच्छा न वरणयोग्या इत्याशयेनाभक्ता-

वदंति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि मां कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्द्विषः अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ४१ सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः ४२ वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुं ४३ श्रीशुक उवाच इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुंदो मुदान्वितः ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ४४ मुचुकुंद उवाच विमोहितोऽयं जन ईश मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वंचितः ४५

नां संसारमाह द्वाभ्यां अयं च जनोऽतिविमोहित इति हे ईश योषित्पुरुषश्चेति द्विविधोऽप्ययं जनः त्वदीयमायया मोहितः अतः अनर्थदृक् नत्वर्थं परमार्थं स्वात्मानं पश्यतीति तथा अतस्त्वां न भजतीति किं तत्परस्परं वंचितः सन् सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु तेषु गृहेषु सज्जते इति ४५

किंच कामसखं चंद्रकादिसुखमपि सुखं भवति भगवद्भजनं तन्न मम पुण्यातिरेकेणेति मानुषत्वं प्राप्य नाम भज-
त्विति मूढत्वात् लब्धेति अत्र कर्मभूमौ सर्वांगसुविकलांगो किंच प्रमत्ति विषयसुखेम तिर्यस्य सह
दृमेवांधकूपः तस्मिन्पतितः यथा पशुः तृणलब्धोंधकूपे पतति न केवलमस्य जनस्याः सन्मतिः ५९

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथंचिदव्यंगमयत्नतो न तु पादारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपे।
पतितो यथा पशुः ५९ ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः मर्त्यात्मबु
द्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरंतचिंतया ५९ कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसन्निभे निरूढमानो
नरदेव इत्यहं वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वागणयन्सुदुर्मदः ५९

किं तन्ममाप्यो तस्यैवेत्याह ममेति मर्त्ये शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ममसुतपत्नीकोशादिष्वासज्जमानस्य।
५९ उन्नद्धमदत्वं प्रपंचयति कलेवर इति घटकुड्यादिसदृशे सदृशे प्रत्नात्मनि यतापत्वं स्मरन्मत्तो भवं अतो म
मैष कालो निष्फलो गत इति ५८ ॥

श्री
भाग
टी
२

त्वामगणयंतमाक्रांतमसीत्याह प्रमत्तमिति प्रमत्तमनवहितं त्वामविगणय्य देहादिष्वासक्तमिति यावत् कुतः
प्रमत्ते इतिकृत्यचिंतयाएवमेवकरणीयमिति मनोरथपरंपरयामनोरथेभ्योपिविषयेषुलालसमुत्सुकं प्रामे
पिपुनः प्रवृद्धोलोभः तस्मायस्त्वं अंतकस्त्वमभिपद्यसे अभिभवसीत्यर्थः क्षुधासृक्विणीलेलिहानोहिः आखु
मूषकमिवेति ४९ किंच कालात्मनात्वयाभिपन्नोदेहः एवंभवतीत्याह पुरेति श्वसृगालादिभिर्भक्षितोवि

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसं त्वमप्रमत्तःसहसा
भिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोहिरिवाखुमंतकः ४९ पुरारथैर्हेमपरिष्कृतैश्च
मतंगजैर्वानरदेवसंज्ञितः सएवकालेनदुरत्ययेनकलेवरोविट्क्रिमि-
भस्मसंज्ञितः ५० ॥

ट्संज्ञितः तैर्भक्षितः क्रिमिसंज्ञितः दग्धोभस्मसंज्ञितोभवतीति बुध्याविचार्य एवंभूतेशरीरे ममतां
कुर्वंतोजनादृगिनाराधयंते तेषामात्मनिशत्रुभूताः तेयायतः योनेस्सहस्राणिबहूनिगत्वाडःखेनलब्धापि
वमानुषत्वंसत्वावदंति येन भजंतिद्विष्टंतेवै मनुष्याआत्मनिशत्रुभूताइति ५० ॥

१

किंच श्रांतकशामेः प्रागपि दिग्विजयिनो पत्तोपियारवेशेंगः स्वेतदस्येवेत्याह निर्जित्येति अभूतविग्रहः अ
विद्यमानसंग्रामः पूर्वं समसैराजभिः वंदितोपि मिथुनीभावसुखेष्वेव परं येषु तेषु योषितां गृहेषु क्रीडामृ
गइव इतस्ततो नीयते ५१ किंचानिवृत्ताः फलस्पृहस्य न भोगलक्षणं किंचित् श्रलीमाह करोतीति तप
सि अथः शयनब्रह्मचर्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वराट् इंद्रः स्यामिति यद्वा जन्मांतरेष्वेवमेव चक्रवर्ती स्यां
इति ५२ तदेवमपि श्लोकैः ईशावद्गिभ्रुलातां संसारेपथ्येवंभक्तानां निवृत्तिक्रममाह भोग्यस्तुत भ्रमतः संस

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवंदितः गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृ
गः पूरुष ईश नीयते ५१ करोति कर्माणि तपः सुनिष्ठितो निवृत्तभोगः तदपेक्षयाददत् पुनश्च भू
येयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ५२ भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत
सत्समागमः सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ५३ मन्ये ममानुग्रह ईश ते
कृतो राज्यानुबंधापगमो यदृच्छया यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ५४

रतो जनस्य यदा त्वदनुग्रहेण भवस्य बंधस्यापवर्गः अंतो भवेत् प्राप्तकालः स्यात् तदा सतां संगमो भवेत् य
दा च सत्संगमो भवेत् तदा सर्वसंगानिवृत्ता कार्यकारणनियंतरि त्वयि भक्तिर्भवति ततो मुच्यत इत्यर्थः ५३
ममतु सत्संगमात्पूर्वमेव यो राज्यादिसंगविच्छेदो जातः सोयं त्वया महाननुग्रहः कृतः इत्याह मन्य इति ते
त्वया साधुभिर्विवेकिभिः तपसे वनं प्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयमक्रममलभमानैः प्रार्थ्यत इति ५४

तदेवं विषयसेवामार्गं भगवत् सेवामार्गं च विविच्य वरान्वृणीष्वेतिपद्यं तत्रोत्तरमाह नकामय इत्यकिं-
चना निष्कामा अभिमाना आर्यो विवेकी ५५ रजस्तमःसत्वगुणैरनुबंधनं येषां ता इति तथा नाद्वयं स्यां यदि शत्रुमरणं।
ह्रियर्मेशूणाः विसृज्य परं शुभं ईश्वरं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानवंतं कुतो निरंजनं तत् कुतो निर्गुणं तदपि कुतः अद्वयं अ-
तएवात्तरं त्वां शरणं व्रजामीति ५६ पुंस्त्वतावद्योगात् कैवल्यं तत्करस्थमेवेति पुनर्वरैः प्रलोभयंतं श्रीकृ-

नकामयेन्यं तव पादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो आराध्य कस्त्वामपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो
वरमात्मबंधनं ५५ तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमःसत्वगुणानुबंधना निरंजनं निर्गुणं।
मद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहं ५६ चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोनुतापैरवितृषषडमि।
त्रोलब्धशांतिः कथंचित् शरणद समुपेतः त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहिमापन्नमीश।
५७ श्रीभगवानुवाच सार्वभौम महाराज मतिस्ते विमलोर्जिता वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता
यतः ५८ ॥

ष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते चिरमिति द्विति वृजिनैः कर्मफलैरार्तः पुनस्तद्वासनाभिः तप्यमा।
नस्तथाप्यवितृषः अतृप्तः षडमित्राः इंद्रियाणि षट् यस्य सः अतएव
अलब्धशांतिः कथंचिद्दैवेन लब्धशांतिरितिवा शरणं रक्षणं ददातीति तथाहे शरणद समुपेतः प्रा
प्तोहं अशोकत्वे हेतुरभयं यतस्तापि हेतुः ऋतं प्राप्तवं आपद्भिः आमेयादीति ५७ ५८ ॥

अथ समादाय प्रमादायेत्युभवत्येव कृतस्तत्राह नयधीरिति एकांतभक्तानां धीः आशीर्भिः प्रार्थनाभिरपि न
भिद्यते नास्यतत्त्वस्तु यः ५९ व्यतिरेकमाह युंजतानामिति उत्थितं विषयाभिमुखं ६० तर्ष्यते ६१ युक्ता
भ्यासेन भावयन् तपसो लोकसंग्रहेच वर्तयन्ति त्वाद्धर्मेति ६२ ६३ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे काल

प्रलोभितो वीर्यवत्वं प्रमादायेविच्छिन्नन नधीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ५९ युंजाना।
नामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते क्वचिदुत्थितं ६० विचरस्वमही
मेतां मय्यावेशितमानसः अस्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ६१ क्षात्रधर्मस्थितो जंतून्न्यवधी
र्मृगयादिभिः समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ६२ जन्मन्यनंतरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः।
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलं ६३ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचाशत्तमोऽध्यायः ५१ श्री
शुक उवाच इत्थं सोनुगृहीतोंग कृष्णेनेक्ष्वाकुनंदनः तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् १ संवी
क्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तरां २ तपःश्रद्धायु
तो धीरो निःसंगो मुक्तसंशयः समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गंधमादनं ३ ॥

वयन्ते मुचुकुंदस्तुतिरेकपंचाशत्तमोध्यायः ५१ द्विपंचाशत्तमे थावत्स्वभयादिव गतः पुरीं अत्यमास्तत्त्वसन्दे
शं रुक्मिण्या द्विजवर्णितं १ क्षुल्लकानल्पप्रमाणान् २ तपसा श्रद्धया युतस्य ३ ॥

श्री
भाग
उत्री
॥

४ निस्पेनयन्मार्गेचलनिस्म ५ ९ वेगरभसंवेगोद्दंकं २ भीरोरपिभीरुवत् प्रतिभीतवदित्यर्थः चेलनःपा
लायेनांवहूयोजनंदेशं ८ अप्रमाणावित् प्रमाणंरवमातत् नवेनिरनितया ९ तेगमेकादशयोजनोत्रतेश

वदर्याश्रममासाद्यनरनारायणाश्रमं सर्वद्वंद्वसहःशांतःतपसाराधयद्धरिं ४ भगवान्नुतनाववपुषी
वयनवेष्टितो दृष्टाम्लेछवलेनित्येयदीयंद्वारिकांधनं ५ नीयमानेधनेगोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः
आजगाममजरासंधःत्रयोविंशत्यनेकपः ६ विलोक्यवेगरभसंरिपुसैन्यस्यमाधवौ मनुष्यचेष्टामा
पन्नौराजन्दुद्रुवतर्द्रुतं ७ विहायवित्तंप्रचुरमभीतोभीरुभीरुवत् पद्भ्यांपद्मपलाशाभ्यांचेलतुर्वे
हुयोजनं ८ पलायमानौतौदृष्टामागधःप्रहसन्वली अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ९
प्रद्रुत्यदूरंसंश्रांतौतंगमारुहतांगिरिं प्रवर्षणाख्यंभगवान्नित्यदायत्रवर्षति १० गिरौनिलीनावा
ज्ञायनाधिगम्यपदंनृपः ददाहगिरिमेधोभिःसमंतादग्निमुत्सृजन् ॥ ततउत्पत्यतरसादह्यमाना
तटादुभौ दशैकयोजनोत्तुंगान्निपेततुरधोभुवि अलक्ष्यमाणौरिपुणासानुगेनयदूत्तमौ स्व

पुरंपुनरायातौसमुद्रपरिखांनृप ॥

कर्षणेनवर्षमस्ति...प्रवर्षणारव्याद्गाय...नसदहमन्यवारंहः १० नत्रविचिन्वन्नपितयोःपदंनिलयस्या
नमधिगम्य ॥ ततोगिरःदग्धवएकंचयानियोननानि...संप्रापथसंरोधदेशमतिक्रम्यपरतोयोति।

दशक

॥
५
४
॥

१४ श्रीकृष्णस्य विवाहान्निरूपयितुं बलदेवविवाहं नवमस्कंधोक्तमनुस्मारयति आनर्त्तेति १५ साक्षात्कला
ग्रहतोयथा दृष्ट्वा न्यमर्त्ये खथा महत्तनथति १६ राजस्रायुकुद्दरणादितिस्रुतेः रतः प्रमथ्येतिच तरसागत
सेनविधानेनोपयमे परिणीतवानिति श्रुतं पूर्वमेव सामान्यतउक्तं १८ विशेषं श्रोतुमिच्छामि १९ ब्र

सोपि दृष्ट्वा विनिमग्नामत्वानो बलकेशवौ बलमाकृष्य स्वमदन्मगणान्मागधोयथौ १४ आनर्त्ताधिप
तिः श्रीमान्रैवतो रेवतीं सुतां ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितं १५ भगवानपि गोविंद उपयेमे कु
रूद्वह वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे १६ प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान्
पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव १७ राजोवाच भगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिरान
नां राक्षसेन विधानेन उपयेम इति श्रुतं १८ भगवन् श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः यथा मा
गधशाल्वादीन् जित्वा कन्यामुपाहरत् १९ ब्रह्मन् कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः को नु तृ
प्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः २० श्रीशुक उवाच राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान्
तस्य पंचाभवन्पुत्राः कन्यैका च वराननां २१ रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनंतरः रुक्मकेशो रु

वर्णोत्कर्षमाविष्करोति ब्रह्मन्निति पुण्या महाफला माध्वीः श्रुतिसुखाः लोकस्य मलापहाश्च शृण्वानः
शृण्वन् विमृशः श्रुततत्वः श्रुतसारवित् नित्यनूतनाः प्रतिक्षणमपूर्ववत्प्रतीयमानाः २० २१ २२

२३ २४ चैद्यममन्यत तस्या वरमित्यर्थः २५ अवेत्य ज्ञात्वा असितापांगी सितनीलकटाक्षा आप्तमात्मनि विश्वस्तं कृष्णायेव कृष्णसमीपे तं प्रेषयामास २६ प्रतीहारैः द्वारपालैः २७ आत्मानं श्रीकृष्णं २८ अभिमृशन् श

सोपश्रुत्य मुकुंदस्य रूपवीर्यगुणश्रियः गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिं २३ तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयां कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे २४ बंधूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ततो निवार्य कृष्णद्विड्रुक्मी चैद्यममन्यत २५ तदवेत्यासितापांगी वैदर्भी दुर्मना भृशं। विचिंत्याप्तं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतं २६ द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं कांचनासने २७ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः २८ तं भुक्तवंतं विश्रांतमुपगम्य सतां गतिः पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत २९ कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ३० संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ३१

नैः समर्दयन् २९ ३० स धर्मः अस्य ब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धा यदा स ब्राह्मणः स्वविषयस्याखिलकामधुक्

लोकान्नाप्नोति लोकाल्लोकान्तरं पर्यटन्नेकत्र निर्हिं तिष्ठतीत्यर्थः नाप्नोतीति पाठे स्तरेष्वयोषि भूत्वा लो-
कान्नाप्नोति उत्तमलोकान्नाप्नोति प्रधानः स्वल्किषयतीत्यर्थः शोनेस्त्वेवमास्तत्रत्यर्थः तदेवाह सर्वेषु गोष्ठवि-
ज्वरलापरहितः १२ सलाभः स्वतएवप्राप्नोलाभः आत्मलाभोवा तेनसंतुष्टानष्टेनसाधून स्वधर्मेनिष्ठा

असंतुष्टोमहत्लोकान्नाप्नोत्यपिलोकेश्वरः अकिंचनोपिसंतुष्टः शेतेसर्वांगविज्वरः १२ विप्रात्मा-
लाभसंतुष्टान्साधून्भूतासुहृत्तमा निरहंकारिणः शान्तान्नमस्येशिरसासकृत १३ कश्चिद्वःकुश-
लंब्रह्मन्राजतो यस्यहिप्रजाः सर्वत्र संतिविषयेपाल्यमानाः समेप्रियः १४ यतस्त्वमागतोदुर्गं
निस्तीर्यैहयदिच्छया सर्वंनोब्रूह्यगुह्यंचेत्किंकार्यंकरवामते १५ एवंसंपृष्टसंप्रश्नोब्राह्मणःपरमे-
ष्ठिना लीलागृहीतदेहेनतस्मैसर्वमवर्णयत १६

न २२ यस्मात्तोविषयेदेशो २४ यतःस्थानात्पदिवा यस्यकार्यस्यइच्छया दुर्गमेसमुद्रे २५ सएषः सं-
प्रश्नः सन्दिष्टव्योर्यो यस्यसः परमेष्ठिना श्रीपरमेश्वरेण वेधूलामभिप्रेते लक्षिमण्याःचेष्टितमित्यादि स-
र्वेम २६ ॥

श्री
भाग
उटी
१३

रुक्मिण्येव स्वयमेकांते लिखित्वा दत्वा पत्रिकां मुद्रां मुद्र्य कस्मायप्रेम विह्वा मद्दर्शयत ब्राह्मणः श्रीकृष्णा।
न्तत्या वाचयेति श्रुत्वेति अयमर्थः हे अच्युत भुवनसुंदरेति गौत्मकं योजयति कुलवयमहिमाकवादं रूपंशी
लगुणादिष्वृक्षापि तथापि अपगतास्त्रपा यस्मात्तस्मिन्मे चित्तं त्वयि आविशति ध्यामत्त्वेनतत्र कुलत्वयाद् शृण्वतां क
र्णविवरैः तं प्रविश्य श्रोतॄणामंगतापं हरतीति एषक्ते सर्वोपलंबाद्दरतत्स्वगुणानश्रुत्वा तथा दृशिमतां चक्षुष्मतां।

श्रीरुक्मिण्युवाच श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोंगतापं रूपं दृशां।
दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ३७ कात्वा मुकुंद महती कुलरूपशी
लविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं धीरा पतीं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोक
मनोभिरामं ३८

णामखिलार्थलाभात्मकं रूपं च श्रुत्वेति ३७ अहो कुलकन्यानामिदमनुचितमिति माशंकीत्याह ।
कात्वेति हे मुकुंद नरसिंह नरश्रेष्ठ कानाम कन्या कुलवती तथा महती गुणोदार्यधीमती त्वां पतिं न वृणी
त मध्ये वके यं देवृतमकेति भावः कथंभूतं गुणशीलादिभिरात्मनैव तुल्यं निरुपममित्यर्थः द्रविणं द्रव्यमस्य
तं धाम प्रभावः तत्थानरलोकस्य मनसः अभिरामोभिरमणं यस्मात्तं काले विवाहसमये ३८ ॥

१३

देश इति तत्तस्मात्प्रेमया भवानखिलनिश्चयेन पतिर्वृतः आत्मा च भवतोर्पितः अतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो
जायां विधेहि चितिबाधकं द्योतयन्नाह मा वीरभागमिति वीरस्तव भागं आगात् श्रोतुं आगत्य चैद्यो माभिम
र्शतु मा स्पृशतु मृगपतेः बलिं गोमायुः शृगाल इवेति ३९ अनेकजन्मकृतैः सुकृतैरिदमेव भूयादिति प्रार्थ
यते पूर्तेति पूर्तं कूपादि इष्टमग्निहोत्रादि दत्तं हिरण्यादि नियमस्तीर्थाटनादि व्रतं कृच्छ्रचान्द्रायणादि

तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्पितश्च भवतोत्र विभो विधेहि। मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य।
आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष ३९ पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भग
वान्परेशः आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोन्ये ४० श्वोभाविनि।
त्वमजितोद्वहने विदर्भान्गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां रा।
क्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्कां ४१

४१ तत्र चैद्यादयो भिरर्पितां यां त्वयि किमशुभाकरणीयमित्यपेक्ष्याह श्वोभाविनि उद्वहने विवाहे प्रथ
मं गुप्तः अलक्षित एवागत्य पश्चात्पृतनापतिभिः परिवृतः सन् चैद्यादिबलेशमथ्य प्रसह्य बलात् वीर्यप्रभा
वदर्शनमेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां मां राक्षसेन विधिनोद्वह इत्युपदेशाद्रहस्यं ४१

श्री
भाग
उटी
५४

ननु भवतु पित्रा भ्रात्रादिबलप्रमथनमंतः पुरमध्यगतायाः तव हरणोद्वहं पुनर्बधोपि प्रसज्येतेत्यतआह पु
राद्बहिर्वर्तमानां गिरिजामंबिकां गृहाद्देवममहरणोपायं करिष्यामीति भावः ४२ ननु किमनेनानार्थकारिणा-
निर्बन्धेन नचेद्योपितावन्मयाख्यातगुणकर्मायोग्यपत्नी इति तत्राह यस्येति हे अंबुजाक्ष कमलदललोच
न यस्य भवतः अंघ्रिपंकजरजोभिः स्नपनं आत्मनस्तमसोपहत्यै उमापतिरिव महांतो वांछंति तस्य भवतः

अंतःपुरांतरचरीमनिहत्य बंधून्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायं पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवयात्रा
यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ४२ यस्यांघ्रिपंकजरजःस्नपनं महांतो वांछंत्युमापतिरि
वात्मतमोपहत्यै यर्ह्यंबुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् ४३
ब्राह्मण उवाच इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेव मयाहृताः विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनंतरं ४४
इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्वापंचाशत्तमोध्यायः ५२ शुक उवाच वैदर्भ्याः स तु संदेशं निशम्य।
यदुनंदनः प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निदमब्रवीत् १

प्रसादं यद्यहं न लभेयत तर्हि व्रतैः कृशा-
वासानादिभिः कृशान्प्राणान् जह्यां त्यजेयं ततः किमत आह शतजन्मभिरिति एवमेव वारं वारं जह्यां यावच्छ
तजन्मभिः भवत्प्रसादः स्यादिति ४३ अत्र यत्कर्तव्यं करणीयं तद्विमृश्य क्रियतां तदानंतरमेव क्रियतामि
ति ४४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे द्विपंचाशत्तमः ५२ त्रिपंचाशत्तमे गाता विदर्भान्हृतेहितः रुक्मिणीमहर

निद्रायाश्चलाभे कारणं तं वेदाहमिति तथाहिग्रकथितमप्यहं ज्ञातास्मीति २ श्रानयिष्ये श्रानेष्या-
म्यहं तम्याप्रशक्तात्तान्मद्दीनान् उक्तमर्थमनयत्वेदहर्तुनः पप्रच्छेति उद्वाहर्दमितिपरस्पोराज्ञोविवाहनतत्र
मिति विजायतस्योराज्ञोग्रहणाय ग्रनवेदर्भानगामन स्योभाविनित्वमनितोद्वहनेविदर्भानगमः समेत्येति सं

श्रीभगवानुवाच तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारि-
तः २ तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मृधे मत्परामनवद्याङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव ३ शुक उ-
वाच उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिं ४ स चाश्वैः
शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ५ आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्वि-
जमारोप्य तूर्णगैः आनर्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ६ राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशानुगः ।
शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन् कर्माण्यकारयत् ७ पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथं चित्रध्वज-
पताकाभिस्तोरणैः समलंकृतं ८ ॥

देशान् ५ शैब्यस्यादीनि चत्वार्यश्वनामानि ५६ अत्रस्य रुक्मिणः स्नेहेन तद्वशमनुगच्छतीति तथा अनेन
शिशुपालेनाभिरुचितो योजयति कर्माणि पुरालंकारयति देवार्चनादीनि ७ तानेवाह पुरमित्यादि चतुर्भिः
संसिक्तास्स मार्गादयो यस्मिंस्तत् चित्रध्वजेषु पताकाः ताभिः समलंकृतमकारयत् ८ ॥

श्री भाग उरी १५

स्रग्गंधमाल्याभरणैर्दिव्यवस्त्रमलंकृत्यौ दृद्दृद्यः पद्मास्रग्गंधमाल्यादीनि स्वाविभूनी तितनयानेः तथा विरत्नांबरैः भूषितैस्ता हरिपुत्रकषैस्यतद्रंगनथाश्रीमद्दिव्यदेहं ९ यथाम्नायं कन्यां शतिमंगलं कारयामास १० कृतकौतुकेन विवाहसूत्रेण मंगलेषस्मालो अहतेनवीतं ११ वक्षः तस्याः कन्यायाः अथर्ववित् अथर्वमंत्रवित् १२ १३

स्रग्गंधमाल्याभरणैर्विरत्नांबरभूषितैः नरैर्हरिपुत्रकैः श्रीमद्दुर्देवगृहभूषितैः ९ पितृन्देवानभ्यर्च्य विशांस्वविधिवत्नृप भोजयित्वा यथाम्नायं कारयामास मंगलं १० स हात्वां सदंतीकन्यां। कृतकौतुकमंगलं अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ११ वकुः सामर्ग्यजुर्मंत्रैर्वधारक्षां द्विजातयः पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहावग्रहशांतये १२ हिरण्यरौप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान्। प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः १३ एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै कारयामास मंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितं १४ मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यंदनैर्हेममालिभिः पत्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुंडिनं ययौ १५

अभ्युदयेउचितं अभ्युदयं कर्म विवाहकालजन्मकालादिषु उचितं योग्यं १४ ततस्चतुरंगसैन्यैः परिवृतः कुंडिनं भीष्मकस्य पुरं ययौ मदं च्यवते मदः स्रुतः तैः स्यंदनैः रथैः हेमनिर्मिता माला विद्यंते येषु तैः १५

कल्पितं निर्मितं यत्र अग्र्यं निवेशनं तस्मिन् १६ कन्यां साधयितुमित्यर्थः १७ यदि कृष्णो हरेदिति शंकिताः
१८ १९ २० २१ सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्यात् किमेतच्चिंतयदित्याह भीष्मककन्येति प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनं
२२ त्रियामा रात्रिः तावन्मात्रेणांतरितः विवाहसमयः अल्पराधसो मंदभाग्यायाः २३ २४ जुगुप्सितं धार्ष्ट्यं

तेवै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने १६ तत्र शाल्वो
जरासंधो दंतवक्रो विदूरथः आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौंड्रकाद्याः सहस्रशः कृष्णरामद्विषो यत्ताः क-
न्यां चैद्याय साधितुं १७ यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चित-
मानसाः १८ आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः १९ श्रुत्वैतद्भगवान्रामो विपक्षीयनृपोद्यमम्
कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशंकितः २० बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः त्वरितः कुंडिनं
प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः २१ भीष्मकन्या वरारोहा कांक्षंत्यागमनं हरेः प्रत्यापत्तिमपश्यंती द्विजस्या-
चिंतयत्तदा २२ अहो त्रियामांतरित उद्वाहो मेल्पराधसः नागच्छत्यरविंदाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणं २३
सोपि नावर्तते ऽद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितं २४ मत्पाणिग्रह-
णे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः २५

दिमुखरतो अपीति शंकायां नायातीति कृतोद्यम इत्यर्थः आदौ कृतोद्यमनात् तं प्रस्थापितवान् प्र-
स्थानावसरे वा किंचित् अपि जुगुप्सितं तातामत्याचष्ट अतः सोपि द्विजो नूनं नायाति २५ ॥

श्री
भाग
टी
१९

16

यद्वा ततो निर्गतो ऽपि श्रीकृष्णः मद्देववेश्मव्योन क्वचित्स्मति वद्धो भवेत् इत्याद्युर्भगायाद् इति २६ कालज्ञा
ना ऽध्वना ऽपि श्रीकृष्णागमनकाल इति मत्वा ता किं विदाष्पस्तविनाः स्वच्छे लोचने निमीलितवतीत्यर्थः २७
प्रियशंसिनः प्रियसूचकाः २८ पुरोपवने श्रामेन श्रीकृष्णेन विनिर्दिष्टः श्रामं मां कथय इत्यादिष्टः २९ त
व्यग्रा आत्मनो देहस्य गतिर्यस्यास्तं हृतस्खलद्वाणा तत्र तत्कार्यसूचनमभिजानातीति तज्ज्ञा ३० तस्यै कृत्किं

दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः। अपि वा तिमुखो गोरी रुद्राणी गिरिजा सती ः २६ एवं वि
नयती वाला गोविन्दहृतमानसा। न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले २७ एवं वध्वाः प्रती
क्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप। वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियशंसिनः २८ अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव
द्विजसत्तमः। अन्तःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह २९ सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती। आला
क्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ३० तस्यै चावेदयत्प्राप्तं शशंस यदुनन्दनं उक्तं च सत्यवच
नमात्मोपनयनं प्रति ३१॥

स्यै प्राप्तं यदुनन्दनं आविदि तवान् तेन च शशंस आत्मोपनयनं प्रति आत्मनाह्व
यं श्रीकृष्णस्यानयनं प्रति तेनहितेन सत्यवचनं शोकस्मिति आत्मनः प्राणोऽश्वरस्येति वा यद्वा आत्मनात
स्या उपनयनं प्रति श्रीकृष्णेन यदुक्तं सत्यवचनं तामानयिष्य इत्यादि तच्च शशंस अवर्णयदित्यर्थः ३१ १९

तेषु श्रीकृष्णमस्मिन् कार्ये सर्वथास्वप्रणमपि प्रयच्छामिति नद्दचितं प्रियं प्रपश्यंती तदाकेवलं ननाम पश्चा
द्दत्तदत्ताविप्रार्थः यद्वा मां प्रियं येन मंतितेनाद्यन्सर्वमेकरामाप्यद्भवति किंपुनर्मयि प्रणमेयामिति ननो
पिकमन्यत्रपश्यंतीतिनमामेति प्रतेनमतिविनितमुचितं ३०.३१ श्रीकृष्णोवाढं कन्यामुद्वोढुमेवागतः स्मा

तमागतं समाकर्ण्य वैदर्भी हृष्टमानसा न पश्यंती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ३१ प्राप्तौ श्रुत्वा
स्वदुहितुर्विवाहप्रेक्षणोत्सुकौ अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ३२ मधुपर्कमुपानीय
वासांसि विरजांसि सः उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ३३ तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य
महामतिः ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ३४ एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः य
थाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ३५ कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः आगत्य नेत्रांज
लिभिः पपुस्तन्मुखपंकजं ३६

हिति तयोर्विततेन विधिना समपूजयदित्युचितं ३४ यथावयः यथावत् ३५ समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनति
क्रम्य तमर्हितवानित्यर्थः ३६ श्रीकृष्णे भाविकमेतद्वक्तेनवानुरागं दर्शयति श्रीकृष्णमागतमिति ३७

श्री
भाग
वृती
१२

17

अस्यैव कृत्किमणैवार्हत्येव अस्यावेवमैक्याएव समुचितएवेति षड्वधारणानि नैवैकस्मिन् व्यतिरेकप्र
दर्शनमुपलक्षणं नापरेति ततवाक्यभेददोषः अन्यथा विधिभेदेन विभिन्नानामेववाक्यानां सहप्रयोगात् ३८
गृहं संमार्ष्टि इत्यादिवदिति प्रथमेवान्नग्रहइति निर्दिशति गृहाणाविति ३९ ४० तस्यागमने विशिनष्टि द

अस्यैव भार्या भविष्यति किमपरैरिति तापरा अस्मावप्यनव्याः सामैक्यात् समुचितः पतिः ४१ किंचि
त्सवरितेयत्नः तेनतद्धः त्रिलोकहृत अन्यगृह्णामत गृह्णामतैवेदर्भाः पाणिमस्युनः ४२ एवंप्रेमा
कलाविह्वाचरतिस्मपुरीकसः कन्याचांतःपुरान्मागात्देर्गृमांविकालये ४३ पत्नाविनिर्ययौ दृष्टु
भवान्याः पादपल्लव ४४ सावानुध्यायती मिश्रमुकुंदचरणांबुजं यतवाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः
परिवारिता ४५ गुप्ताराजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः मृदंगशंखपणवतूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ४६
नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः ४७ गायं
तश्च स्तुवंतश्च गायकावाद्यवादकाः परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवंदिनः ४८ आसाद्य देवसद
नं धौतपादकरांबुजा उपस्पृश्य शुचिः शांता प्रविवेशांबिकांतिकं ४९ तां वै प्रवयसो बालां विधि
ज्ञा विप्रयोषितः भवानीं वंदयांचक्रुर्भवपत्नीं भवान्विता ५०

येत पश्यामिति ४५ ४६ जघ्निरे आहतावादिताइत्यर्थः ४६ वारमुख्याः गणिकोत्तमाः ४७ ४८ उपस्पृश्य
आचम्य ४९ प्रवयसो वृद्धा भवान्विता मिति भवस्य पतिना तन्नलीकमाँ विनमुत्तमम् ५० ॥

१२

नमस्यन्ति कृष्णानन्दे वहृष्टो मांत्रः स सन्तानपुत्रां श्रीगणपतिमदितो । आत्मारामो मौकथं तत्र निर्विवेदिति
चेदत्त आह तदेव मे दत्तामिति भवती श्रीकृष्ण एवव्या ४० ४१ स गणान्यादिभिः ग्रैविकांसमपूजयत यथावि

गौतमस्यैतां विकेभीतां सन्तानपुत्रां समंभी भूपाम्यतिर्मे भगवान्कृष्णस्त्वदन्तमोदत्तो ४८ ग्रहिणान्या
त्तैर्धूपैर्दीपैः स्रगमाल्यभूषणैः नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ४९ विप्रस्त्रियः पति
मतीस्तथा तैः समपूजयत् लवणाद्यपतां मूलकंदमज्जफलेक्षुभिः ५० नरसेवित्रियत्ताः प्रदत्तः शेषा
युयुत्सुगणाशिषः तास्यद्देवं नमस्कृत्य केशेषां चतत्पृदेवपूः ५१ मुनिवतनमयन्मकानिष्ककामाविकाग्रहा
न प्रगृह्य पाणिनाभूम्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ५२ तांदेवमायामिव वीरमोदितौ समध्यमां कृतेऽलमदि
तानतां पणामां नितंवार्पितरत्नमेखलां ध्यं जन्मस्तनीं कुन्तलशंकितेक्षणां ५३

पुत्रियो पितै ईक्षैः लवणादिभिः समपूजयदिति ५० शोषांमालां ५१ मुनिव्रतं मौनं भूम्यां सकी ५२ तांवि
लोकावीराः समुद्भवितिं नतीये नाल्पयः पणामां मजातरजस्कां कुन्तलेभ्यः शंकितः ईक्षणपलेचंचलेईक्षणे नेत्रे यः ।

श्री
भाग
टी
१८

18

द्विनाएवटेनाएवंकुंदानांकुटमलानिमुकुलानिबिंबफलवदधरः तस्यद्युतिभिः शोणायमानानिद्विना
निदन्तानियस्यास्तोकलाशोभानयुक्तंनूपुरंशिंजितंच्चतत् कलानूपुरंतस्यधामदीप्तिःतेनशोभितंश्रीलस

धुविस्मितांबिंबफलाधरद्युतिभिः शोणायमानद्विजकुंदकुड्मलां पदाचलंतीकलहंसगामिनी
कूजत्कलानूपुरधामशोभिता ५५ विलोक्यवीराम्मुहुःसमागतायशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दि
ताः ५७ यांवीक्ष्यतेनृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलोकहृतचेतसउज्झितास्त्राःपेतुर्वितीर्णगजरथा
स्वगतविमूर्छा याञाच्छलेनदर्शयंतीस्वशोभाम् ५८ सैवंशनैःस्खलयतीचलपद्मकोशोभा
मितदाभगवतःप्रसमीक्ष्यमाणा उत्सार्यवामकरजैरलकानपांगैःप्राप्तान्ह्रियैक्षतनृपान्ददृशेऽच्यु
तंच ५९ तांराजकन्यांरथमारुरुक्षतींजहारकृष्णोद्विषतांसमीक्षतां रथंसमारोप्यसुपर्णलक्षणं
राजन्यचक्रंपरिभूयमाधवः ६० ततोययौरामपुरोगमःशनैःसृगालमध्यादिवभागहृद्धरिः तं
मानिनःस्वाभिभवंयशःक्षयंपरेजरासंधवशानसेहिरे ६१

स्पृतेनपदाचलयंती ५४ ५५ नकेवलंसम्मदःपो
तस्यैस्याद्यामिति यात्राभिषेणदर्शयेस्वशोभांस्वलावण्यंसमर्पयंतीयांवीक्ष्यवितीर्णनिपेतुः ५६ तानृशा
मान् ह्रियैक्षततदैवाच्युतेचददर्शपवलनग्रकोशतत्सौवर्णावलयंती ५७ सुपर्णलक्षणांगरुडध्वजे ५८

श्री
भा
टी
१८

अस्मद्ध्मानानां तेषामाक्रोशमाह अहो अस्मानयि कृष्ण यतोस्माकं यशो गोपैः हृतमिति ९ इति श्रीभावार्थे
दशमस्कंधे पंचाशत्तमोध्यायः ५२ ततःपंचाशत्तमे तत्र निवार्यारीन् विपक्षगणान् रुक्मिणं च विरूप्याथ भै
ष्म्याः पाणिग्रह ईरितः अहो अस्मान् धिगित्येवं वदन्तः ससंरब्धाः क्रोधाविष्टा दंसिताः कृतसन्नाहाः परि

अहो धिगस्मान् यश आत्तधन्वनां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे रु
क्मिणीहरणे त्रिपंचाशत्तमोध्यायः ५३ शुक उवाच इति सर्वे ससंरब्धा वाहानारुह्य दंसिताः स्वैः
स्वैः बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः १ तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः तस्थुस्त
त्संमुखा राजन् विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते २ अश्वपृष्ठे गजस्कंधे रथोपस्थे च कोविदाः मुमुचुः शरवर्षाणि
मेघा अद्रिष्विवापो यथा ३ पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वलली
चना ४ प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलं ५ तेषां त
द्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादयः अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ६

क्रान्ताः परिवृताः अन्वीयुः अन्वधावन् विस्फूर्ज्य टंकारयित्वा २ शराणां बाहुल्ये यादवानामल्पत्वे रणेतः ३
मेघाय इति रूपे तत्पतन ४ मास्म भैः भयं मा कुरु हे वामलोचने वा तितावकैः त्वदीयैः ५ सवासो विक्र

५

श्री
भाग
स्तो
१९

19

उष्णीषाणि शिरोवेष्टनवस्त्राणि तत्सहितानि शिरांसि ७ करभाः प्रकोष्ठाः ऊरुविशेषणं वा ८ ९ अशाम-
न्मारमेव हत्वा तदारमिव ध्यानरम ९ विष्टाश्चैर्यं ॥ ऊरुकोनंतेपिनानन्संख्यया दुःखेपीदमानते न पारवश्यं।

पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि सकुंडलकिरीटानि ह्युष्णीषाणि च कोटिशः ७ हस्ताः
सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोंघ्रयः अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च ८ हन्यमानबलानी
का वृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः राजानो विमुखा जग्मुर्जरासंधपुरःसराः ९ शिशुपालं समभ्येत्य हृत
दारमिवातुरं नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् १० भोभोः पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्य
ज न प्रियाप्रिययो राजन् निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥ यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया एवमी
श्वरतंत्रोयमीहते सुखदुःखयोः १२ शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः त्रयोविंशतिभिः सै
न्यैर्जिग्ये एकमहं परं १३ तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् कालेन दैवयुक्तेन जा
नन्विद्रावितं जगत् १४ अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः पराजिताः फल्गुतंत्रैर्यदुभिः कृष्णपा।

ल्कं दर्शितं ५ एवचाहमेव हत्वेतद्युष्मान् हतरासंधः शौरेर्विनिष्क्रम्यात्मकाशात् केवलं मे
तिर्मे निर्येजितावानंदे १३ दैवमदृष्टं तद्युक्तेन १४ फल्गुतंत्रैः स्वल्पसैन्यैः १५ ॥

षट्विंशगणमन्त्रकलः स्यात् १६ १७ १८ १९ २० २१ गोपालस्य देवपालकस्येति वा सर्वोर्थः तथा स्वरूर्मेतेरि।
ति शोभना अनुग्रहवतीत्युपेक्षापि मतिः यस्य तस्येति २२ २३ यहूनोक्रलपांसनकुलहूषणवस्त तस्य यहू।

रिपवो निग्रहधुनाकालस्यात्मानुसारिणः तदावयं विजेष्यामो यदाकालः शरद्गुणं १६ एवं श्रो
पितो मंत्रैश्चो योगात्सानुगः पुरं द्रुतशोषास्ततस्ते पि पृथुः स्वं स्वं पुरं नृपाः १७ कुर्वीत गावसो हाहं।
क्रमस्थितिर्व्यसहत्रमतः एकतोऽलगमत्कूणमदौ हिरण्याहृतावली १८ कुर्क्याणो संरब्धः स्नापूर्णव
तां सर्वभूभृतां प्रतिजज्ञे महाबाहुर्हसितः सशाणमनः १९ अद्य समरे कंसमपस्कृत्य च कंकि।
णी कंटिनेन प्रवेक्ष्यामि सस्यमेतद्ब्रवीमि वः २० इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः चोदया।
श्वान् ततः कंसस्तत्रैव संयुगो भवेत् २१ अथाह निशितैर्बाणैर्गोपालस्य स्वरूर्मेतेः नेष्यवीर्यमदंये
न स्वसामेषु समं हता २२ विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् रथेनैकेन गोविंदं तिष्ठेति
ष्ठेत्यथाह्वयत् २३ यत्नविकृष्टस्तरर्ष्टं तत्तेकूलं त्रिभिः शरैः प्राहचारेत्नाणेतिष्ठ यहूनोक्रलपांस।
न २४ कृत्वा पाशिस्वसारं मे मुषित्वा धांत्स्वद्वाक्षि दरिष्येऽयमदं मदमायिनः कृदयोधिनः २५ ॥

नोक्रलस्य पतेस्वयं च विपुद्रनत वतर अंसस्पतीचातरत्यस्मा हानोः कर्तरि लुङ्प्रत्ययः तेषामपि विहितः तं।
षादि विहितः २५ धांतः काकः समयथाहविः तहत वत्सतस्त यथांत्स्वदिति छेदः सहसात्वदिति हेम

हरिविलासटीका १८

ध

श्री
भाग
पुरी
५८

१९ १७ १८ २९ २० ३१ ३२ ३३ परिज्ञातेन विकंपितांगया नियस्यास्तया स्पृष्टाशोकेन स्पृष्टास्तनयस्याः ह
दूःकंटीयस्याः साच तया कांतयैण वैक्लव्येन विस्रंसिताः केशपाशः स्थिता मालायस्याः तया गृहीतोपादौ।

यावत्तमेद्धलोवाणिः शयथामुंचदाविको स्पृयन्कुस्तोथ नुच्छिनाद्धिर्विव्याध स्त्रकिणं १९ अष्ट
भिस्तुवरोवाद्धान्द्वाभ्यां स्तनोद्विर्नवभिः सवान्यद्धनुरादाय कुसुंविव्याध पंचभिः २२ ते स्ताडितः
शरैश्चिल्लविच्छेदथनुरच्युतः पुनरन्यनुपादन्ननद्यच्छिनदव्ययः २८ परिचं पट्टिसं शूलं चर्मा।
सिं शक्तितोमरौ यद्यदायुधमादत्त तत्तत्सर्वं सोच्छिनद्विभुः २९ ततो रथाद्वस्त्रत्नखड्गपाणिर्जि
घांसया कृष्णमभ्याद्रवत्क्रुद्धः पतंगइव पावकं ३० तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः
छित्वासिमादथ तिग्मेन क्षुरिकाणं दंतमुद्यतः ३१ दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला।
पतितापादयोर्भर्त्तुरुवाच करुणं सती ३२ योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेव जगत्पते हंतुं नार्हसि
कल्याण भ्रातरं मे महाभुज ३३ शुक उवाच तया परित्रासविकंपितांगया शुचावशुष्यन्मुख
रुद्धकंठया कातर्यविस्रंसितकेशमालया गृहीतपादः करुणो निवर्त्तत ३४ चैलेन बद्ध्वा तमसा
धुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत तावन्ममर्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथाग

यस्पसः ३५ सश्मश्रुकेशो सहितानि स्थाने स्थाने प्रवपनं शिखानि श्मश्रूणि केशाश्च यथा भवंति तथा तेनै

३४

तथाभूतं हतशायं रसन्तं वाक्येष्वनुबन्धः ४९ २१ हि किंमणीमान्वयतिमैवास्मालिति ४८ पुनः कृष्णमाह।
यति वेपुरिति ४९ पुनर्देवी प्रत्याह त्वत्त्रियाणामिति येन धर्मेणाभ्रातापिभ्रातरं हन्यात् तत्रस्मान्नघोरतरो
निदारुणः धर्मस्य अतः कोऽस्माकं पापाधर इतिभावः ५० पुनः स्वीकृष्णं प्रत्याह तथाप्यस्माकमत्र चिन्तमेत

कृष्णोतिकम्पयन्नयनदृष्टलयकविक्षणं तथाभूतं हतशायं दृष्ट्वा सैकर्षणो विभुः विमुच्य वन्धंक
दृष्णो भगवान्कृष्णमब्रवीत् ४९ प्रसाधितं त्वयाकृष्णकृतमस्मतगृक्षिते वपतेश्मश्रुकेशानां वै
रूप्यंतत्त्वदोषवधः ४७ मैवास्मान्माश्मसूयेथा भ्रातवैरूप्यचिंतया सुखदुःखदो न चान्योस्ति यतःस्व
कृतभुक्पुमान् ४८ वेपुर्वधाद्दोषोपि नवंपुवधमर्हति त्वान्यःस्वैनेवदोषेणहतः किं हन्यते पुनः ४९
त्वत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः भ्राताभिभ्रातरं हन्याद्येनघोरतरस्ततः ५० राज्यस्यभूमेः
वित्तस्यस्त्रियो मानस्य तेजसः मानिनोन्यस्य वा हेतोः श्रीमदांधाक्षिपन्ति हि ५१ नत्वेवं विषमा बुद्धिः
सर्वभूतेषु दुहृदां यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां भद्रमज्ञवत् ५२ ॥ नेदितिभावः ५१ पुनर्देवी प्रत्याह हत

वेपुमिति सर्वभूतेषु सुहृदां प्रहितानां शत्रूणां प्रत्तवत् यद्रूपं मन्यसे इत्थं सिद्धेनविषमा प्रसमीचीना
बुद्धिः कृतः यतस्तदेव सुहृदामभद्रमिति यदा सर्वभूतेषु दुहृदामपि सुहृदोभद्रमेव दंडरूपं मुंडनमभद्रं या
न्मन्यसे नत्वेवंविषमाबुद्धिरिति अथवा सर्वभूतेषु मध्ये दुहृदां शिशुपालादीनामभद्रं सुहृदां भद्रं च यन्मन्य

तेवंविषमाबुद्धिरिति समातभवतिमतवत. प्रज्ञानामिव ५२

त

कुत इत्यत आह आत्ममोह इति ४२ परमार्थमाह एक एवेति परः शुद्धः ज्योतिः चन्द्रादिः यथोदकेषु ना-
भो यथा घटादिष्विति ४३ कुतस्तर्हि निर्विकारस्यात्मनो भेदप्रतीतिस्तत्राह देह इति द्रव्यमधिभूतं प्रा-
णा इन्द्रियाणि अध्यात्मं गुणशब्देन अधिदैवं तत्त्रितयात्मकः देहोपाधिनात्मभेदः प्रतीयत इत्यर्थः ४४ ।
ननु देहसंबंधेनापि संसारे सति शुद्धत्वं गतमेव तत्राह नात्मन इति असतीति अन्येनाधिभूतादिनात्मनः
संयोगवियोगौ स्तः कुतः असता असत्त्वमित्यर्थः कुतस्सत्त्वं तत्राह तद्धेतुत्वादिति तस्यात्मनः सम्भू

आत्ममोहो नृणामेव कल्पते देवमायया सुखदुःखोदासीनं तु तिदेहात्ममानिनां ४२ एक एव परो
ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनां नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ४३ देह आद्यन्तवानेष द्र-
व्यप्राणगुणात्मकः आत्मन्यविद्यया कॢप्तः संसारयति देहिनं ४४ नात्मनोऽन्येन संयोगो वियो-
गश्चासतः सति तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ४५

तेरिन्द्रियादेः प्रसिद्धेः प्रकाशमानत्वात् ननु देवैरधिष्ठितेभ्य इन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसिद्धा भूतप्र-
तीत्या तत्प्रसिद्धिः नात्मन इत्यत आह दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः यथा प्रकाश्यप्रकाशकत्वेन वर्तमानयोर-
पि चक्षूरूपयोः रवेः प्रकाशात्प्रसिद्धिः द्वयोरपि तेजस्त्वात्तद्भेदेऽप्यनत्याभूतेन्द्रियादीनां परस्परं प्रसिद्धाना-
मपि चैतन्याधीन एव प्रकाशः तत्कार्यत्वाच्चेत्यन्वयव्यतिरेकेणाप्ययं तेत्यर्थः तथा च ब्रह्मादशे वक्ष्यति दीपश्च-
क्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् इति यद्वा रवेः प्रसिद्धा।

देहस्यैवं यथाभावादेव नात्मनो जन्मादयो विशन्ति वक्तुं जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह जन्मादयस्त्विति कथं तर्हि जातो देवालो देहं दृष्टोहमिति आत्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टान्तमाह कलानामिति इन्दोः कलानामेव जन्मादयो नैवेन्दोर्यथा तद्वत् तथा च कलानाशादेव कुहूरमावस्यायां दृश्यते नहि शशिनो नाशः तद्वदात्मनो देहनाशादेव मृतिव्यवहार इत्यर्थः ५ ननु आत्मनो देहादिष्वेवं यथाभावे कथं भोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशङ्क्य।

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् कलानामिव नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ५ यथाशयान आत्मानं विषयान्फलमेव च भुङ्क्ते ऽसत्यर्थेन तथाप्नोति बुधो भवं ६ तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनं आत्मज्ञानेन निर्हत्य स्वस्थाभव पितस्त्विति ७ ऋभुरुवाच एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ८ प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्विहततवलप्रभः स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरं ९।

कस्त्वमहं तेन समर्थयते यथा शयानः सुप्त आत्मानं भोक्तारं विषयान् भोग्यान् फलं भोगं च असत्यर्थेन भुङ्क्ते तथा ऽबुधः संसारं प्राप्नोति ६ आत्मानं शोषयति मोहयतीति च तथा तं निर्हत्य अपाकृत्य ७ समादधे समाधिं कृतवान् ८ रुक्मिणस्त्वेवं प्रतिबोधितो ऽपि न शान्तमिति दर्शयन्नाह प्राणावशेष इति।

हि. दि.

श्री
भाग
वती
२२

अहत्वा श्रुतानां च दुर्मतिर्मिति च समोर्थः प्रथमस्य अतावर्तस्य प्रशनि वध्येनि नमसंयवी तस्यैस्वसारं।
पत्र विभूषितः तत्रैवावसत् तत्र भोजकटं नाम पुरमकरोत् ५२ ५३ ५४ वरयोर्वरवधोः दैयमुपस्कारं
उन्नभिनेरिह केतुभिः ध्वज विशेषैः उपक्रमानि सम्यक् कृत्वा निर्मलानि लाजांकुरप्रसकराद्दीनि।

अहत्वा दुर्मतिं कुलमपश्वमूल यवीयसी कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामि सम्यक् ज्ञातत्रावसद्रुषा ५२ भगवा
न्भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह ५३ तदा महोत्स
वो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृहे अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ५४ नरा नार्यश्च मुदिताः प्र
मृष्टमणिकुंडलाः पारिबर्हमुपाजन्हुर्वरयोश्चित्रवाससोः ५५ सा वृष्णिपुर्युत्तभितेंद्रकेतु
भिर्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः बभौ प्रतिद्वार्युपक्लृप्तमंगलैरापूर्णकुंभागुरुधूपदीपकैः ५६
सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजां गजैर्द्वार्सु परामृष्टरंभापूगोपशोभिता ५७ कुरुसृंजयकै
कयविदर्भयदुकुंतयः मिथो मुमुदिरे तस्मिन् संभ्रमात्परिधावतां ५८ रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गी
यमानं ततस्ततः राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ५९ द्वारकायामभूद्राजन्महामोदः पु
रौकसां रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पतिं ६० इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुःपंचा

शत्तमोध्यायः ५४ ... तैः ५९ आहूताः प्रेष्ठाः भूभुजः तेषां गजैः परामृष्टाः उच्छ्रिताः रंभाश्च पूगाश्च तैः उपशोभिताः यद्वा तैर्गजैः पा
रामृष्टाः संमृष्टा ५७ संभ्रमात्सैन्यवत्परिधावतां वधूवरयोर्मध्ये मिथः समेत्य मुमुदिरे ५८ ५९ ६० इति श्री

२२

पंचपंचाशतमे तु प्रद्युम्नो जनि कृष्णतः शंबरेणाहृतः सोपहृत्वा तं कोतयागमत् प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैः शंब
राहरणादिना कृष्णैर्विना मपत्यादिसावेद्धः खमप्रचत् । तांबवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्मततो
विवाहः ततः शंबराणयात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनं अतः पूर्वकथनप्रसावेपि प्रथमं प्रद्युम्नस्य जातमात्रस्य शंबरे
णाहरणं निरूप्यते प्रत्यागमनं तत्कालीनमपि कथापर्यवसानायात्रोक्तमिति श्रीवासुदेवाधिष्ठितचित्ता ।

न्व

शुक उवाच कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युना देहोपपत्तये भूयः तमेव प्रत्यपद्यत ॥१॥ स एव
जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोनवमः पितुः ॥२॥ तं शंबरः कामरूपी
हृत्वा तोकमनिर्दशं स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहं ॥३॥ तं निर्जगार बलवान्मीनः सोप्य
परैः सह वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥४॥ तं शंबराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनं सूदाम
हानसं नीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतं ॥५॥ दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् नारदोकथयत्सर्वं तस्याः
शंकितचेतसः ॥६॥

टी

प्रभवत्वाच्छ्रीवासुदेवांशः स्मरः शिवकोपेन दग्धः देहोपपत्तये देहप्राप्तये ॥१॥ अनवमः अन्यूनः ॥२॥ स प्रसिद्धः कामा
शत्रुः शंबरः तमात्मनः शत्रुं विदित्वा हृत्वा समुद्रे प्रास्य प्रक्षिप्य गृहमागमदित्यर्थः ॥३॥ निर्जगार गिलितवान् ॥४॥
स्वधितिना शस्त्रिकया अवद्यन् छेदितवंतः ॥५॥

श्री
भाग
स्की
३३

ततंकामोयंतवभर्तेतिउक्त्वातिंश्रीकृष्णात्मजरुक्मिण्यांउत्पन्नइति यशस्विनीपतिपतिव्रता ७ भर्तुर्देहस्यसि
प्रतीक्षमाणा ८ तंशिशुंकामदेवंबुद्धा ९ विभ्रमंसंमोहं १० प्रेमाद्दृशाननं सोरतैःसुरतसंबंधिभिःभावैः३

वालस्यतन्मुखंतस्यतिमत्स्योदरनिवेशनं सावकामस्यवैपत्नीरतिर्नामयशस्विनी ७ पत्युर्निर्दग्ध
देहस्यदेहोत्पत्तिंप्रतीक्षती निरूपिताशंवरेणसासूपौदनसाधने ८ कामदेवंशिशुंबुद्धाचक्रेस्नेहं
तदार्भके ९ नातिदीर्घेणकालेनसकार्ष्णीरूढयौवनः जनयामासनारीणांवीक्षंतीनांचविभ्रमं १०
सातंपतिंपद्मदलायतेक्षणंप्रलंबबाहुंनरलोकसुंदरं सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षतीप्रीत्योपतस्थे
रतिरंगसौरतैः ११ तामाहभगवान्कार्ष्णिर्मातस्तेमतिरन्यथा मातृभावमतिक्रम्यवर्तसेकामिनी
यथा १२ रतिरुवाच भवान्नारायणसुतःशंवरेणाहृतोवलात् अहंतेधिकृतापत्नीरतिःकामो
भवान्प्रभो १३ एषत्वानिर्दशंसिंधावक्षिपच्छंवरोसुरः मत्स्योग्रसीत्तदुदरादितःप्राप्तोभवान्प्रभो १४
तमिमंजहिदुर्धर्षंदुर्जयंशत्रुमात्मनः मायाशतविदंत्वंचमायाभिर्मोहनादिभिः १५ परिशोचतिते
माताकुररीवगतप्रजा पुत्रस्नेहाकुलादीनाविवत्सागौरिवातुरा १६ ॥

एतस्येप्रभतेव ॥ १२ अधिकृतापत्नीःमत्रदेवःरतिरहंभवान्कामइति १३ १४ दुर्जयत्वेहेतुःमायाशतवि
दमितिकथंतर्हिहंतव्यःतत्राहमायाभिरिति १५ नवत्सविलंवःकार्यइत्याह परिशोचतिरोदितीत्यर्थः १६ ३३

१७ १८ १९ वज्रनिष्पेषे निर्घोषे यथा निष्ठुरः तीव्रो नादो भवति तथाभूतं नादं व्यनदत् प्रतिनिष्ठुरं नादमक
रोदित्यर्थः २० २१ वैहायसस्त्वाकाशे स्थितः २२ सत्वात्मिकां गुणमयीं प्रायुङ्क्ते त्युत्तरस्यान्वयः २३ नाम॥

प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने मायावतीं महामायां सर्वमायाविनाशिनीं १७ स च शंब
रमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्संजनयन्कलिं १८ सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचो
भिः पादाहत इवोरगः निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः १९ गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय
महात्मने प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरं २० तामापतन्तीं भगवान्प्रद्युम्नो गदया गदाम् अ
पास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप २१ स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शितां मुमुचेऽस्त्र
मयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः २२ बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः सत्वात्मिकां म
हाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीं २३ ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः।
कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः २४ निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलं शंबरस्य शिरः कायात्ताम्र
श्मश्र्वोजसाहरत् २५ आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः भार्ययाम्बरचारिण्या पुरं नीतो।
नो विहायसा २६

याः व्यधमयत् व्यनाशयत् २४ ताम्राणि श्मश्रूणि यस्मिन् तत् ओजसा बलेन २५ २६ ॥

श्री
भाग
पु टी
५५

रुक्माणी
24

विद्युतासहवलाहकोमेघइव २७ २८ नीलाम्बुतेवक्राःयेअलकास्तेषांवालयःतैःशोभिताःलक्षिताः २९ ।
श्रीकृष्णोनभवतीत्यवधार्यसखीरत्नंशेषारतिःतन्मदितम् ३० सततंस्मरंतीआह्लादकोऽयमिति नरवैदूर्यः

ततःपुरवरंप्राणंचलललनाशतसंकुलं विवेशपत्न्यागगनाद्विद्युतेवबलाहकः २७ तंदृष्ट्वाजलदश्यामंपीतकौशेयवाससं प्रलंबबाहुंताम्राक्षंसुस्मितंरुचिराननं २८ स्वलंकृतमुखांभोजंनीलवक्रालकालिभिः कृष्णंमत्वास्त्रियोह्रीतानिलिल्युस्तत्रतत्रह २९ अवधार्यशनैरीषद्वैदर्भीपद्वलहरुणी। तपोषिणी अस्मात्त्वमस्तनंनष्टंस्नेहस्नुतपयोधरा ३१ कोन्वयंनरवैदूर्यःकस्यवाकमलेक्षणः धृतःकयावाजठरेकेयंलब्धात्वनेनवा ३२ ममचाप्यात्मजोनष्टोनीतोयःसूतिकागृहात् एतत्तुल्यवयोरूपोयदिजीवतिकुत्रचित् ३३ कथंत्वनेनसंप्राप्तंसारूप्यंशार्ङ्गधन्वनः आकृत्यावयवैर्गत्यास्वरहासावलोकनैः ३४ सएववाभवेन्नूनंयोमेगर्भेधृतोऽर्भकः अमुष्मिन्प्रीतिरधिकावामःस्फुरतिमेभुजः ३५ एवंमीमांसमानायांवैदर्भ्यांदेवकीसुतः देवक्यानकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोकआगमत् ३६

पृष्ठधरत्नःपृष्ठधरवोपि ३२ एतेनतुल्यंवयोरूपंचयस्य ३३ तस्यपुत्रत्वंसंभावयति कथंचिदिति ३४ तदेवाधिकंसंभावयति ३५ देवक्यानकदुंदुभ्यांदेवक्यानकदुंदुभिभ्यामित्यर्थः ३६ ॥

५५

३७ ३८ ३९ ४० प्रतिलोमदर्पेणप्रद्युम्नमनुवर्णयति यमिति पितुःश्रीकृष्णस्य सरूपे प्रद्युम्ने निजत्वात्मी
यं शः मत्वेति भावो भावनायामातरः तन्मातरः कृष्णपत्न्योऽपि रहसि निरूढभावाः सत्यः यदभजन्निति
यत्. तावत्तत्खलु चित्रं कथं यतः स्मरोऽस्मर्यमाणत्वेनैव लोभके कामेऽक्षविषये सति किंच रमास्पदं श्री।

विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमासीज्जनार्दनः नारदोऽकथयत्सर्वं शंबराहरणादिकं ३७ तच्छ्रु
त्वा महदाश्चर्यं कृष्णांतःपुरयोषितः अभ्यनंदन्बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवागतं ३८ देवकीवसुदेव
श्च रामकृष्णौ तथा स्त्रियः दंपती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदं ३९ नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वा
रकौकसः अहो मृत इवायातो बालो दिष्ट्येति हाब्रुवन् ४० यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मा।
तरो यदभजन्रहरूढभावाः चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिंबबिंबे कामे स्मरेऽक्षविषये किमुतान्यनार्यः ४१
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे विस्मोश्चरितवर्णनं नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ५५

कृष्णः तस्य बिंबं श्रीमूर्तिः तस्य बिंबे प्रतिबिंबे पुत्रे तदा किंच वक्तव्यं अन्यनार्योऽभजन्निति ४१ इति श्रीभा।
वार्थदीपिकायां दशमस्कंधे विस्मोश्चरितवर्णनं नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ५५ ॥

षट्पंचाशत्तमे मिथ्याभियोगो मणिमाहरत् कन्यां जाम्बवतः प्राप्य कृष्णः सत्राजितस्ततः पुत्रादिकामतो।
ऽस्य निष्ठा भुक्तानि पंचलोकार्थं ध्यानार्थं नामाह स्यमंताद्दूरमणिदिना सत्यभामा जाम्बवत्यो विवाह प्रस्तावा
य स्यमंतकाख्यानमाह सत्राजितइति सत्राजित इत्याकारितोऽप्यनयानुसारेणेदं श्रुत्वा कृष्णापराधः तच्छा
न्तये स्वयमेवोद्यमं कृत्वा मणिना सह प्रादादिति १ २ भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वस्यापि सखैवासीत् स च तु

शुक उवाच सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः स्यमंतकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान्
राजोवाच सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्य किल्बिषं स्यमंतकः कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः २
शुक उवाच आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्स च तुष्टः स्यमंतकं ३
स तं बिभ्रन्मणिं कंठे भ्राजमानो यथा रविः प्रविष्टो द्वारकां राजन्तेजसा नोपलक्षितः ४ तं विलोक्य
जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशंकिताः ५ नारायण नमस्तेस्तु श
ङ्खचक्रगदाधर दामोदरारविंदाक्ष गोविंद यदुनंदन ६ एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते मु
ष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ७

ष्टः तस्मै स्यमंतकं नाम मणिं प्रादात् प्रीतः स्निग्धः ३ नोपलक्षि
तः सत्राजितोऽसाविति विज्ञातः दीव्यते क्रीडते सूर्योऽयमिति शंकिताः संतः कथयामासुरिति ४ सूर्येण सका
शाद्यागतं कल्पयित्वोद्दिश्य भक्तीनां संबोधनानि नारायणेत्यादीनि ५ गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन मुष्णन्प्र

श्री भाग दशो ५५

25

तिग्मगुः तिग्माः तीक्ष्णा गावो रश्मयो यस्य सः

५

नचेदमयदमानमित्याहुः नन्विति अन्विछंति मृगयंते अजः स्रष्टा ७ बालानामज्ञानां वचनं ज्वलन्निति द्योतमानः ८ कृतानि कौतुकेन उत्सवेन मंगलानि यस्मिन् विप्रैः कृत्वा ९ भारप्रमाणं चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुंजा गुंजा पंचपणः पणानष्टौ धरणमष्टौ च कर्षस्तांश्चतुरः पलं तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलेति १० मा

नन्वन्विछंति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ७ शुक उवाच निशम्य बालवचनं प्रहस्यांबुजलोचनः प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ८ सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमंगलं प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत ९ दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः न संति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ११ स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभंगमतर्कयन् १२ तमेकदा मणिं कंठे प्रतिमुच्य महाप्रभं प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने १३ प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाछिद्य केसरी गिरिं विशंजांबवता निहतो मणिमिछता १४ सोपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले अपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत १५

री नाम अकालमृत्युः अरिष्टमभद्रं अशुभाः दुःखहेतवः ११ क्वापि कदाचित् अनेन श्रीभगवत्समर्पणं स्वयमग्रतो भोक्तुः सर्वारिष्टनिवर्तकमप्यभिप्रेतं तेनैव भवतीति सूचितं १२ तदेव दर्शयितुमाह तमेकदेति प्रतिमुच्य बद्ध्वा प्रसेनः सत्राजिद्भ्राता १३ आछिद्य आकृष्य गृहीत्वा १४ १५ ॥

श्री
भाग
वती
२६

अजपन् उपांशु अवोचन् १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ क्रव्यार्थे आमिषार्थे २३ अष्टाविंशतिदिनानि यस्मिं
स्तत् अष्टाविंशाहं विंशतिशब्दे इति लोपः शाकपार्थिवः वज्रस्य निष्पेषो निर्घातः तद्वत् परुषैः निष्ठुरैः २४ श्रीकृ

प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपन् जनाः १६ भगवांस्त
दुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः १७ हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य।
केसरिणा वने तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः १८ ऋक्षराजबिलं भीममन्धेन तमसावृतं।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः १९ तत्र दृष्ट्वा मणिप्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतं हर्तुं कृत।
मतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके २० तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धो
जाम्बवान्बलिनां वरः २१ स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो ना
नुभाववित् द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव
२३ आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशं २४ कृष्णमुष्टिवि
निष्पातनिष्पिष्टाङ्गोरुबन्धनः क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः २५

स्वस्य मुष्टीनां विनिष्पातैः आघातैः निष्पिष्टानि विश्लथानि अङ्गानां मूरूणां च बन्धनानि यस्य सः २५ ॥ ॥

लोके कोवाश्रयं मनोवलीयानिति विस्मितस्य न विस्मयात् जानेइति सर्वभूतानां यः प्राणः न च यदोजः सहो
बलं चेन्द्रियदेहमनसां सामर्थ्यं तत्सर्वं त्वमित्यहं जाने कथं तथात्वमत आह विद्मेमित्यादि २६ पुराणं देहं
वेद्मीति सृष्टिनिमित्तं यस्य सन् उपादाने अतः पुराणः पुरुषः विश्वं वेदेत्वं कालः इति पृथिवीश्वर एवं सर्वेषामाह
ईशः परः इति वचनस्यार्थमाह आत्मना आत्मेति २६ यत एवंभूतः अतो ममेह देवो नाथ एवं त्वमित्याह

जानेत्वां सर्वभूतानां प्राणमोजः सहोबलं विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरं २६ त्वं हि विश्वसृजां
स्रष्टा सृष्टानामपि यच्च सन् कालः कलयतामीशः परआत्मा तथात्मनां २७ यस्येषदुत्कलितरोषक
टाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोब्धिः सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लङ्का रक्षःशिरां
सि भुवि पेतुरिषुक्षतानि २८ इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः व्याजहार महाराज भगवान्देव
कीसुतः २९ ॥

यस्येति ईषदुत्कलितः उद्दीपितो यो रोषस्तेन ये कटाक्षास्तैः क्षुभितानक्रादयो यत्र तिमिङ्गिला महामत्स्याश्च
यस्मिन्सोब्धिः वर्त्ममार्गमादिशत् दत्तवान् तथापि येन यस्मिंश्च स्वयश एव सेतुः कृतः उज्ज्वलिता च लङ्का दग्धा
इषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षसां दशग्रीवस्य शिरांसि भुवि पेतुः स एव त्वमिति जाने २९ इति विज्ञातं विज्ञानं येन
तं विज्ञानशब्दः करणसाधनः कर्मसाधनो वा अक्षराजं इति उक्तवान् २९ ॥

२० वधं तत्र दृष्ट्वा वो विलद्वारं प्राप्ताः तत्र मिथ्याभिशापमसहमानमणिनाथ श्रमज्जन प्रभाते मन्दमन्तर्विलमिद्दृशा
मत्स्यर्थः २१ सहमनिनाममर्षयामास २२ २३ २४ श्रीकृष्णधामध्ये चेद्रभागोनामतुर्गाश्च भजन २५ सा

श्रिमन्थ्यारविंदात्तः परिणामाशंकरेणतं कृपयापरयाभक्तं मेवगंभीरयागिरा २६ मणिहेतो
विद्दृशामावयमृत्यवते विले मिथ्याभिशापंप्रमज्जन्नाम्नो मणिनामुना २७ इत्युक्तः स्वांतुद्दितरं।
कन्यां जांबवतीं ततः अर्हणार्थं समर्पिणा नाकृत्स्नायोपजहार स्व २८ प्रदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः शेवहा।
स्य विलेन तलाः पत्नीस्तद्वाद्दशाद्दानितुः खिन्नाः स्वपुरं ययुः २९ निशाम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानक।
दुंदुभिः सुहृदोज्ञातयो शोचन्बिलान्कृष्ण मनिर्गतं ३० सत्राजितं शपंत स्तेदुःखिता द्वारकौ।
कसः उपतस्थुर्मद्दामायां दुर्गांकृष्णोपलब्धये ३१ तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषा सह।
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ३२ उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतं सहपत्नीम।
णिग्रीवं सर्वे जाता महोत्सवाः ३३ सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ प्राप्तिं चाख्याय भग।
वान्मणिनस्मै निवेदयत ३४

च कृष्णः तेषां प्रादुर्भूत कस्मादेव्या उपस्थानात तान्प्रति प्रादिष्टादत्ताया आशीः श्रीकृष्णं दृष्ट्वेति तत्र यास
हैव ३५ यदि लोके जनाः कथं चित्रिस्पृतंवेध पुनरभात्तमुपलभंते तद्वदुपलभ्य सर्वे जाता महोत्सवा प्रा

27

पाप्मनापरितापेनानुतप्यमानः ३९ अघं दोषं आत्मनो रजो मलं अपराधमिति ४० किं कृत्वा कस्मिन् कृते मह्यं साधु भद्रं अदीर्घदर्शिनं अविचारकं क्षुद्रं कृपणं मूढं मे त्वमिति ४१ एवं ध्यायन् उपायं निश्चितेनि दास्य इति द्वा। रत्नं तावत् दुहितरं तावदास्यापि तदनेनतं पापिविदं तेन रत्नमपीति ४२ ४३ बहुभिः कृतवर्मादिभिर्या।

सत्राजित्स्वतनयां गृहीत्वा वा स्वयमेव स ततः अनुतप्यमानो भवन् मगाम स्वेन पाप्मना ४० सोनुध्या।
यंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथं ४१ किं कृत्वा साधु मह्यं स्या
न्न शपेद्वा जनो यथा अदीर्घदर्शिनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपं ४२ दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च
उपायोयं समीचीनः तस्य शान्तिर्न चान्यथा ४३ एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभां मणिं च स्व।
यमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ४४ तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि बहुभिर्याचितां शीलरूपौ
दार्यगुणान्वितां ४५ भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप तवास्तां देवभक्तस्य वयं च फलभागि।
नः ४६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे स्यमंतकहरणं नाम षट्पंचाशत्तमोध्यायः ५६

चितां ४५ मणिं न प्रतीच्छामः न ह्यौ कर्मः देवः सूर्यस्तद्भक्तस्येति कथयन् तस्य फलभागिनः इति न वा पुत्रत्वात्
तदीयं धनं अस्माकमेवेति गूढोभिप्रायः ४६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे षट्पंचाशत्तमोध्या

श्री भाग दशो ५८

समर्पयामासमैन पुनः शतधन्वपि प्रार्थेदहर्षशो मार्ष्टिं कृस्नो कृताह्न्तान्यमणेः अक्रूरमुररीकृत्य मणेः पात्रमथ्यागमत् उपायेऽस्मन्मेकांते सरामो गजसाह्वयं सत्राजितवधीं कृष्णा तत्ताभंगाफलेष्वक्रो कर्तमाह। विज्ञातार्थोपीति पांडवान् दग्धान् विलद्वारेण निर्गतान् इत्येवं विज्ञातार्थाय नमः कुंतीं च द्रष्टुमाकर्ण्य

शुक उवाच विज्ञातार्थोपि गोविंदो दग्धानाकर्ण्य पांडवान् कुंतीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् १ भीष्मं कृपं सविदुरं गांधारीं द्रोणमेव च तुल्यदुःखौ च संगम्य हा कष्टमिति होचतुः २ लब्ध्वैतदंतरं राजन् शतधन्वानमूचतुः अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ३ योस्मभ्यं संप्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः कृस्नायादान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ४ एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ५ स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रंदंतीनामनाथवत् हत्वा पशून्सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ६ सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचार्पिता व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ७ तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयं कृस्नाय विदितार्थाय तप्ताचख्यौ पितुर्वधं ८

रुदतीन्

कुल्यकरणे कुले जातानां व्यवहारार्थे अन्येषां तद्दाहदुःखाभावात् भीष्मादीन्संगम्येत्यन्वयः २१ ननु सत्राजितं कथं मणिं दास्यतीति तत्राहतुः योस्मभ्यमिति भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मान्नान्वियान्नानुगच्छेत्।

१ ९ श्रीकृष्णस्योद्यमं ॥ द्वैलनं प्रतिकूलं च तूर्णिनमपाराय ॥ ९ अपीतोमनः सप्तदशसंख्याकात् संयुगात्
विरथो गतः ॥ १३ ॥ रामकृष्णावेकमेवतत्त्वमित्यभिप्रेत्याह यदिदमिति अनयामायया मोहिता नेति संधिः ॥

तदाकर्ण्य स्वैरोगान तत्र तत्र लोककर्ता अहोनः परमं कष्टमित्यप्राप्तो विलेपतुः ॥ १ आगतस्य भगवा-
न्तस्मात्सभार्यः साग्रजः पुरे शतधन्वानमारेभे हन्तुं हर्तुं मणिं ततः ॥ ९ सोपि कृष्णस्योद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्रा-
णपरीप्सया साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत सचाब्रवीत् ॥ नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः
कोनु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ ९ कंसः सहानुगोपीतो यद्द्वेषात्त्याजितः श्रिया जरासंधः
सप्तदशसंयुगाद्विरथो गतः ॥ १ प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत सोप्याह को विरुध्येत
विद्वानीश्वरयोर्बलं ॥ १४ य इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिता-
जया ॥ १५ यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥ १६
नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे अनन्तायादिभूताय कूटस्थायात्मने नमः ॥ १७ प्रत्याख्यातः
स तेनापि शतधन्वा महामणिं तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ गरुडध्वजमारुह्य रथं
रामजनार्दनौ अन्वयातां महावेगैरश्वैराजन्गुरुद्रुहं ॥ १९

अथार्थः ॥ १ ॥ १ ॥ ९ अंतर्यामिश्रीकृष्णस्तिग्मकः तस्मिन्नक्रूरे मणिं स्थापितवान् ययौ पलायत ॥ ९ गुरुः स्वशुरः ॥

सर्वं

शानंदोजनमात्रमामिन्नाततः पर्यंतं तमशाक्कं तत्रपतितंदृष्ट्वंविस्मयमकरोत् १९ व्यचिनोतमृगयामास
यक्क्रेमणिरत्नीतिविदित्वापितामवंचनायतयाकृतवानितिभावः २१।२२ अन्वेषयन्विञ्च २३ सर्वम

मिथिलायाउपवनेविस्मयपतितंदृष्ट्वं यज्ञामथावत्संज्ञलः कुसोप्युल्यादवत्तत्र १९ पततेभगा।
वांतस्यपदानिल्लिग्मनेमिना चक्रेणाशिरउत्क्रमवासमोञ्चिनोत्मणिं २० यतव्यमणिरा
गम्यकृत्स्नमाहाग्रतोतिके दृष्ट्वाहृतःशतधन्वमणिरत्नंनविद्यते २१ ततआहबलोनूनंसम।
णिःशतधन्वना कस्मिंश्चित्सुहृदेन्यस्तस्तेनमन्वेषपुरंव्रज २२ अहंविदेहमिच्छामिद्रष्टुंप्रियतरंमम
म इत्युक्त्वामिथिलांराजन्विवेशयदुनंदनः २३ तंदृष्ट्वासहसोत्थायमैथिलःप्रीतमानसः अ
र्हयामाससविधिवदर्हणीयंसमर्हणैः २४ उवासतस्यांकतिचिन्मिथिलायांसमाविभुः मानितःप्री
तियुक्तेनजनकेनमहात्मना ततोशिक्षद्गदांकाले धार्तराष्ट्रःसुयोधनः २५ केशवोद्वारिकामेत्य
निधनंशतधन्वनः अप्राप्तिंचमणेःप्राहप्रियायाःप्रियकृद्विभुः २६ ततःसकारयामाससक्रियावै
योर्देनस्यच साकंसुहृद्भिर्भगवान्यायाःस्युःसाम्परायिकाः २८

सैतन्नेष्टितंस्पष्टंचनायेतिमत्वागूढमेवाह अद्दर्शिति २७ २८ कतिचित्समाःसेवत्सरान् प्रासंगिक
माह ततइति २९ सत्यभामामण्यंचयद्दितिस्वचयत्राहकेशवइति २० वंधोसज्जनिःसम्परायिकाः

सूचनः द्वारकायाः सकाशात् क्वापि पलायितौ प्रयोजकौ मणिहरणे शतधन्वनः प्रवर्तकौ तत्राक्रूरः श्री
कृष्णात् समतेनैव गतः कृतवर्मा तु भक्तः पलायनं प्रकटं भयादिबोधितं तत्र लिगाम्यते कथमन्यथा सर्वेतत्पर्यवं च
नेतयोः संभवतीति ॥२९॥ तदेवं श्रीनारायणस्याद्दालपतिसमाख्यायामणिद्धृतेः कृते कृस्वदेशिकैः महाप्रयत्नेर्ष
नमानेनिवसति पुनः श्रीकृष्णेनैव प्रख्यापितो क्रूरइनिकर्णैकर्णजपतितने सत्यभामारामादीनामप्यविप्रा

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधं व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥२९॥ अक्रूरे प्रोषितेऽरि
ष्टान्यासन्वै द्वारकौकसां शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥३०॥ ततो एकं हृषीकेशो वदन्
त्सर्वान्मनीषिणः कस्मादिहासन्विघ्नानि प्रोच्यतामचिरेण नः ॥३१॥ इत्यंगोपदिशंत्येके विस्मृत्य प्राग्
दाहृतं मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनं ॥३२॥

सेजनसंग्रहायाक्रूरमाह यस्मादेवं श्रीकृष्णः शाद्वरं भावन्मतं संगो यकेच नत्र तयोर्मध्ये कारणमक्रूरा
नयनेवार्यमिति तद्यथाश्रुतं हृषिपतिमनुवदति अक्रूरे प्रोषित इति ॥३०॥ ३१॥ कृष्य निर्यतीति अंगदेशानन्
श्रीकृष्णमाहात्म्यं विस्मृत्येति तदेवाह स्तनिवासइति मुनीनां वासस्थानं वासो यस्मिन्स मुनिवासः श्रीकृष्णः
तस्य निवासस्थानं इति अक्रूरापगममात्रेणारिष्टदर्शनं किं घटेत तदिच्छां विना न घटेतेत्यर्थः ॥३२॥

श्री
भाग
उत्त
२

पुनस्तत्कमतमेवाः स्वरूपयति काशिदेशेषुदेवेमघवन्यः वर्षतिस्मेति ३३ ३४ इत्येवंभूतमक्रूरमहिमा।
प्रतिपादनपरं वृद्धानां वाक्यं श्रुत्वा सत्यमेवं तथाप्येतावदेवकारणं न भवति किंतु मणेरप्यागम इति
मत्वेत्यर्थः तदेतेन परमत ३४ विज्ञातमखिलं येन सवासावनपववि मतत्तस्य ग्रंथभावः महाभागवतस्य।
मर्यादतोपि एतावयेतानाम्वैवयस्मादाहूतो मनिना सहैवागतइतितत्तावेत्ति ३६ ३७ ततः किमतआह

देवेवर्षतिकाशीशः श्वफल्कायागतायवै स्वसुतांगांदिनींप्रादात्ततोवर्षत्स्मकाशिषु ३२ त
त्सुतस्तत्प्रभावोसावक्रूरोयत्रयत्रह देवोभिवर्षतेतत्रनोपतापानमारिका ३३ इतिवृद्धवचः
श्रुत्वानैतावदिहकारणं इतिमत्वासमानीयप्राहाक्रूरंजनार्दनः ३४ पूजयित्वाभिभाष्यैनंक
थयित्वाप्रियाःकथाः विज्ञाताखिलचित्तज्ञःस्मयमानउवाचह ३५ ननुदानपतेन्यस्तस्त्वय्या
स्तेशतधन्वना स्यमंतकोमणिःश्रीमान्विदितःपूर्वमेवनः ३६ सत्राजितोनपत्यत्वाद्गृह्णी
युर्दुहितुःसुताः दायंनिनीयापःपिंडान्विमुच्यर्णंचशेषितं ३७ तथापिदुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तांसुव्र
तेमणिः किंतुमामग्रजःसम्यङ्नप्रत्येतिमणिंप्रति ३८

सत्राजितइति अपः पिंडांश्च निनीयदत्वा ऋणंते
नविमुच्यापाकृत्यशेषितमवशिष्टंदायंभुवितःसत्यभामायाःसुताःगृह्णीयुरितिशास्त्रं तथापिसमर्थं।
तिपत्नीदुहितरस्त्वैवपितरौभ्रातरस्तथा तत्सुतागोत्रजाबंधुःशिष्याःसब्रह्मचारिणइति ३८ अग्रजोपि

२८ सत्राजितोरिनपत्यता २

पु सत्राजितोऽनपत्यता

नास्तीति च न वक्तव्ये यतः अव्युच्छिन्नाः संततामखाः वर्तंते इति ४ आलब्धः उक्तः हे विरस्य ह्यु इति वा ४१ रजः
मिथ्याभिशापं प्रमृजन् स्वयं ईश्वरः मिमार्ष्टि मणिना भूयः तस्मै प्रत्यर्पयतवानिति ४२ दुष्कीर्तिं तन्मूलं दुरितं
चेति ४२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे सप्तपंचाशतमोऽध्यायः ५७ अष्टपंचाशतमेन कृष्णः पंचकरेग्रहीत ।

दर्शयस्व महाभाग बंधूनां शांतिमावह अव्युच्छिन्ना मखास्तेद्य वर्तंते रुक्मवेदयः ३८ एवं सामभिराल
ब्धः श्वफल्कतनयो मणिं आदाय वाससाच्छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभं ३९ स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो र
ज आत्मनः विमृज्य मणिना भूयः तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ४० यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृ
जिनहरं सुमंगलं च आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शांतिं ४२ इति
श्रीभागवते दशमस्कंधे स्यमंतकोपाख्याने सप्तपंचाशतमोऽध्यायः ५७ शुक उवाच एकदा पांडवान्द्र
ष्टुं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः इंद्रप्रस्थं गतः श्रीमान्युयुधानादिभिर्वृतः १ दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुंदमखिले
श्वरं उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतं २ परिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगहतैनसः सानुराग
स्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ३

कालिंदीं मित्रविंदां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणां कालिंदीं निजलाभाय तपः
परमसीयुषी परिणीता स्त्रियावासमिंद्रप्रस्थमथागमत् प्रतीतान् नष्टान् पितुः पदः गृहीपुनः सर्वैरेव तान् युयु
धानः सात्यकिः १ प्राणाः इंद्रियाणि मुख्यं पंचवृत्तिं प्राणमिव २ ३ ॥

श्री
भाग
टी
३१

ज्येष्ठयोः प्रणामं कृत्वा समेनालिंगितः कनिष्ठाभ्यामभिवादितो बभूव ४ कृत्वाशीःपदवीं बद्ध्वा भार्याः समन्व-
न्विता निद्रारहिता पार्थैः नवमविरमन्त्रापरिणीता ५९ अतिहार्दैन स्नेहेनार्द्रं सजलेक्षणो यस्यास्तया
परिष्वक्तः तथा परिष्टष्टा बांधवाः यथाक्रमः ६ प्रेमणा वैक्लव्येन रुद्धः कंठो यस्याः क्लेशपापायेश्चात्मनेदर्शनं।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवंदनं अर्जुनेन परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवादितः ७ परमासनमा
सीनं कृष्णा कृष्णमनिंदिता नवोढा व्रीडिता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदत ८ तथैव सात्यकिः पार्थैः पू-
जितश्चाभिवंदितः निषसादासनेन्ये च पूजिताः पर्युपासत ९ पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तया
तिहार्दर्द्रदृशाभिरंभितः आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबांधवः १० तमाह प्रेम
वैक्लव्यरुद्धकंठाश्रुलोचना स्मरंती तान्बहून्क्लेशान्क्लेशापायात्मदर्शनं ११ तदैव कुशलं नो भूत्स-
नाथास्ते कृतावयं ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया १२ न तेस्ति स्वपरभ्रांतिर्विश्वस्य सुहृ-
दात्मनः तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः १३

यच्छ्रुते भजतां भक्तानां क्ले- शापापायात्मनेदर्शनं
दर्शयतीति भावः ११ ज्ञातीन्नः स्मरता अस्मान् यदा भ्राता अक्रूरः प्रेषितः प्रेषितः १२ ज्ञातीनिति वचनात्मा मे
मोहं वारयति स्तौति न ते स्तीति न चेतः विश्वस्येति सुहृदात्मा च तस्य हंसि नाशयसि १३ ॥

३१

क्रमेथ सो विषयात्मकं विनानांदृष्टोसि ॥ स त्वमव सदितिशेषः स त्वमभ्यर्थितः सन्निवाक्ष्यिया समाभिवो ॥
कालिंदीदर्शनेश्च सत्यमाहुएकदेति एवत्याः सायकाः ययोस्तौ तूणीरधुषी ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्रैयुधिष्ठिराय एव

युधिष्ठिर उवाच किं न श्राव वितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर योगीश्वराणां दुर्दर्शो यत्रोद्भुः क्रमेथ सौ ॥ १ ॥
इति वैवार्षिकान्मासान्त्रातासोभ्यर्थितः स्वावे जनयन्नयलानेटमिर्हूप्रस्थ्योकसौ विभुः ॥ २ ॥ एकदा रथ
मारुह्य विजयो वानरध्वजं गांडीवं धनुरादाय तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३ ॥ साकं कृष्णेन सन्नद्धो विव
ते विपिने वने बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ ४ ॥ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्सूकरान्महि
षान्रुरून् शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणान्शशशल्लकान् ॥ ५ ॥ तान्निन्युः किंकरा राज्ञे मेध्यान्पर्वण्यु
पागते तृट्परीतः परिश्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ ६ ॥ तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि महारथौ ।
कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनां ॥ ७ ॥ तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननां पप्रच्छ प्रेषि
तः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमां ॥ ८ ॥ का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि मन्ये त्वां पति
मिच्छंतीं सर्वं कथय शोभने ॥ ९ ॥ कालिंद्युवाच अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती विष्णुं वरेण्यं
वरदं तपः परममास्थिता नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनं तुष्यतां मे स भगवान्मुकुंदोनाथ।

थान्कमांनदान्वीभत्सुरर्जुनः ॥ १० ॥ सख्या श्रीकृष्णेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अयं मां कामयेदिति शंकायामाह न

श्री
भाग
टी
३२

२२ प्राहावेवन्तद्विद्वान २२ प्रसंगात्तत्कालीनं चरितं तदाह यदैवेति पार्थैर्यदेवसंदिष्टो विश्वापितः।
श्रीकृष्णः तदेव तेषां विश्वकर्मणा देवशिल्पिना नगरं कारयामास २४ किंच भगवन्नूनिरतिशयैश्वर्य।
गुणवानपि अर्जुनस्य धनुरादिलाभाय मारयिष्यामि सर्वोऽवं नामेंद्रस्य वनं २५ प्रलयावततयसायको २६

कालिंदीतिसमाख्याता वसामियमुनाजले निर्मिते भुवने पित्रा यावदच्युतदर्शनं २२ तथाव
दद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोपिनां रथमारोप्य तद्विद्वान्यमसदन्मयागामत २३ यदैव कृष्णः संदिष्टः
पार्थानां परमाद्भुतं कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा २४ भगवांस्तत्र निवसन्स्वानां प्रिय
चिकीर्षया अग्नये खांडवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः २५ सोग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान् श्वेतान्रथं नृप
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः २६ मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् यस्मि
न्दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशिभ्रमः २७ स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः आययौ द्वार
कां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः २८

खांडवदाहकवह्नेः सकाशादर्जुनेनायं मयो मोचित इति समासान्वयतो निर्देशः यस्यां सभायां जलस्थलयोर्दृशोर्दृष्टेर्भ्र
मः यथा जले स्थलवत् दृक् दृष्टिर्यस्मिन् जलस्थलदृक् तस्मिन्भ्रम आसीदिति २८ २२

सुपुण्याः स्मरतः स्मरन्तं च यथास्मितं २९ पंचमं मित्रविन्दाविवाहमाह विन्द्यानुविन्द्यावित्यादिना द्वाभ्यां आवन्त्यावावन्तिरा
जानौ ३०।३१। षष्ठमाह नग्नजिदिति कौसल्यः अयोध्यापतिः सत्यानामकन्याभवत् देवी कांतिमती नाग्न

स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधतां ३० राजाधिदेव्यास्तनयां मि
त्रविंदां पितृष्वसुः प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन्राज्ञां प्रपश्यतां ३१ नग्नजिन्नाम कौसल्य आसीद्रा
जातिधार्मिकः तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप ३२ न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषा
न् तीक्ष्णशृंगान्सुदुर्धर्षान्वीर्यगंधासहान्खलान् ३३ तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः
जगाम कौसल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ३४ स कौसल्यपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः अर्हणे
नापि गुरुणा पूजयन्प्रतिनंदितः ३५ वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेंद्रकन्या चकमे रमापतिं।
भूयादयं मे पतिराशिषोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ३६

जितो लिपितस्त्राम्नाः प्रसिद्धेत्यर्थः ३२ वीरस्य गंधमपि न सहंते इति तथा तान् खलान् दुष्टान् ३३ वृषा
जयनियतेन लभ्यां ३४ प्रतिनंदितः प्रतिनंदितवान् श्रीकृष्णेन वा सः प्रतिनंदितः ३५ ॥

३७ ३८ ३९ हैहयराजन्यबन्धोः क्षत्रियस्य शुल्कदाः द्रव्यादिप्रदाः ४० गुणानामेकमेवधाम अस्यानंतंतथा

अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते आत्मानंदेन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ३७ यस्याङ्घ्रिपं-
कजरजः शिरसा विभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सह लोकपालैः लीलातनुः स्वकृतसेतुपरीप्सया-
यः काले दधत्स भगवान्मम केन तुष्येत् ३८ शुक उवाच तमाह भगवान्कृष्णः कृतासनपरिग्र-
हः मेघगंभीरया वाचा सस्मितं कृतवेदनं ३९ श्रीभगवानुवाच नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता रा-
जन्यबंधोर्निजधर्मवर्तिनः तथापि याचे तव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयं ४० रा-
जोवाच कोन्यस्तेभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः गुणैकधाम्नो यस्यांगे श्रीर्वसत्यनपायिनी
४१ किंत्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ४२ सप्तै-
ते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ४३

भूतस्य न वा गो ४१ ४२ दुर्दान्ता अशिक्षिताः दुरवग्रहाः अप्रग्राह्याः कृतसाहाट् एतैरिति भग्नाः भंगं प्रा-
प्ताः एतान्यो निगृह्णाति तस्य कन्येति समयः कृतः ४२

श्री
भाग
उती
३२

3

३२

यत्र यदि इमे गोहृषाः ॥५५ सप्तधाकृतेनैव वह्नीनां योषितां सम्पूर्णं एवाहं संभोगयोग्यः स्यामिति सप्तधात्मस्य स्या
पत्न्यप्सरसो नार्थमात्मनः सप्तधाकरणम् ॥५५ ५९ निष्कग्रीवास्ततः स्ववाससस्थ नासां युवतीनां नटीसी

यदि मे निगृहीताः स्युः नैवैव यदुनंदन वरोभवानभिमतोऽइहितमे स्त्रियः पते ॥५५ एवं सप्तधमा।
कर्णं एवह्वापरिकरं प्रभुः आत्मानं सप्तधाकृत्वा व्यग्रहीलीलयैव ताः ॥५७ वद्धा तान्वामभिः शौरि
भग्रदर्पहतोजसः व्यकर्षल्लीलया वद्धान्बालो दारुमयान्यथा ॥५७ ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृ।
ष्णाय विस्मितः तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशीं प्रभुः ॥५४ राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रि
यंपतिं लेभिरे परमानंदं जातश्च परमोत्सवः ॥५८ शंखभेर्यानकाने दुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः नरा
नार्यः प्रमुदिताः सुवासः स्रगलंकृताः ॥५९ दशधेनुसहस्राणि पारिवर्हमदाद्विभुः युवतीनां त्रि।
साहस्रे निष्कग्रीव सुवाससां ॥५० नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान्रथान् रथाच्छतगुणानश्वा।
न्श्वाच्छतगुणान्नरान् ॥५१ दंपती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ स्नेहप्रक्लिन्नहृदयः प्रेषया।
मास कोसलः ॥५२ ॥

तो ॥५० नागान्नागेभ्यः शतगुणान्नवलक्षाणि रथान् तेभ्यः शतगुणान्नवकोटीः अश्वान्नश्वे।
भ्यः शतगुणान्नवपद्मानि ॥५१ ५२ ॥

श्री
भाग
टी
२४

यदुभिर्गोवृषैश्च भग्नवीर्या अविसदुर्मर्षाः कृतद्युः ५३ तस्यतः क्षिपतः सुगुं नानानिनिपावत ५४ ५५
सप्तमे विवाहमाह श्रुतकीर्तेरिति श्रुतकीर्तिर्नाम या पितृष्वसा तस्याः सुतां भद्रां नाम कैकेयीं तद्देशजा

श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकां भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ५३ तानस्यतः शरव्रातान्बन्धुप्रियकृदर्जुनः गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ५४ पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया रेमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ५५ श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः सन्तर्दनादिभिः ५६ सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युतां स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ५७ अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन्सहस्रशः । भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ५८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टपञ्चाशत्तमोध्यायः ५८ ॥

अ० ५८ अष्टममाह सुतां चेति एक एवं श्रीकृष्णो लक्ष्मणां जहार ५७ ता
स्त्रीनिरोधात् ततः पुरं तस्मात् भैष्मी जाम्बवती सत्यभामा सत्या भद्रा च लक्ष्मणा कालिन्दी मित्रविन्दा चेत्यष्टौ पट्ट
महिष्यः ५८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे अष्टपञ्चाशत्तमोध्यायः ५८ २४

ऊनषष्टितमे भौमं हत्वा तेनाहृता हरिः। कन्याः सहस्रशः प्राप्य पारिजातं दिवो हरन्। परिणीय ततस्ताभिस्स्वात्म
नो बहुधा रमणैः आत्मारामोऽप्यसौ रेमे तद्गेहेषु गृहस्थवत्। येन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः चकारान्नयेन कारा।
गेन व्यरुन्धत तदाचक्ष्वेति १ इंद्रेण भौमविचेष्टितं ज्ञापितः सन् प्राग्ज्योतिषपुरं ययावित्यन्वयः कथंभूतेन।
हृतं छत्रं यस्य तेन लोकपालप्रधानत्वाद्दिक्स्थवरुणच्छत्रहरणेपि तस्यैव मानभंगात् इति तथोक्तं हृते कुंड।
लेयस्याः सादितिर्वंधुर्माता यस्य तेन च हृतममराद्रेः स्थानं मणिपर्वतलक्षणं यस्य तेन सत्यभामया गृहे।

राजोवाच यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः १
शुक उवाच इंद्रेण हृतछत्रेण हृतकुंडलबंधुना हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितं २ स
भार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ३

भगवंतमिंद्रआगमनं विज्ञापितवान् २ तदा तस्याः कौतुकाय तया भार्यया सह गच्छेयाविति यद्वा तदग्रा।
त्यैव न स्वतंत्रं हनिष्यामीति इति ब्रह्मोक्तं भूम्यैव वरं दत्तं सत्यं कर्तुं सत्यभामायाः भूम्यंशजातया सह गतो या।
हा नारदानीतपारिजातकुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते सति कुपितां सत्यभामां सांत्वयता त्वभ्यं पारिजातमेवहा
स्यामीति श्रीकृष्णेन प्रतिश्रुतं तद्विशेषेण सिद्धं तदर्थं तां नीतवानिति विवेचे ३ ॥

गरुडेनयानेकाशणंगिरित्रिदुर्गैर्विमाद्दितेरूपलक्षितेनजलाग्निलिरनिलैश्चसर्वतोवर्तमानेदुर्गमे ४९ युगांता
शनेर्धनिवङ्गीषणंप्रहारिवायाजलान ५० प्राविध्यप्रानोयमद्दानवनादेत्यर्थः ५ नसैश्रीकृसायगदो।

गिरित्रिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्निनिलदुर्गमे मरपाशायुनेचाँरैर्दैः सर्वतःप्राहृते ४ गादयानिर्विभे
दादीनशस्त्रदुर्गाणिसायकैः चक्रेणाग्निजलेवायुंमरपाशांस्तथासिना ५ शंखेनादैत्यपंचाशि
लद्दयानिमनर्षिनो प्रकारांगदयागुर्वानिर्विभेदगदाधरः ६ पांचजन्यध्वनिश्चनायुगांनाश।
निर्भीषणं स्वरःशयानत्रस्थोदैत्यः पंचशिराजलात ७ त्रिशूलमुद्यम्यसदुर्निरीक्षणोयुगांतसू
र्यानलरोचिरुल्वणः ग्रसंस्त्रिलोकीमिवपंचभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतंयथोरगः ८ प्राविध्य।
शूलेनरसागरुस्मसेनिरस्यवक्त्रैर्व्यनदत्सपंचभिः स्वेनोदसीसर्वदिशोंवरंमहानापूरयत्रक्कटा।
हमावृणोत ९ तदापतद्वैत्रिशिखंगरुत्मतेहरिःशराभ्यामहनत्रिधोजसा मुखेषुतंचापिशरैर
ताडयत्तस्मैगदांसोपिरुषाव्यमुंचत १० तामापतंतींगदयागदांमृधेगदाग्रजोनिर्विभिदेसहस्र।
धा उद्यम्यबाहूनभिधावतोजितःशिरांसिचक्रेणजहारलीलया ११ व्यसुःपपातांभसिकृत्तशीर्षो
व्यमुंचत १० ११ इंद्रतेनसावज्रेण प्रतिक्रियया हेतभूतया प्रमर्षजघः १२ ॥

पीठं पीठनामानं निरगन् निरगमन् ॥ १३ ॥ निकृत्तानि शीर्षादीनि येषां तान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ शतघ्नीं शक्तिविशेषम् ॥ १६ ॥
विचित्रा वाजाः पत्त्राणि येषां तैर्निशितैः बाणैः निकृत्ता बाहव ऊरवः शिरोध्राश्च ग्रीवाः विग्रहाश्च देहाः यस्य तं तर्हि ।

ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्र
युक्ता निरगन्धृतायुधाः ॥ १३ ॥ प्रायुञ्जतासाद्य शरानसीन्गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः
तच्छस्त्रकूटं भगवान्स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं निकृ
त्तशीर्षोरुभुजाङ्घ्रिवर्मणः ॥ १४ ॥ स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः नि
रीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निरक्रमत् ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योप
रिष्टात्सतडिद्घनं यथा कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः ॥ १६ ॥ तद्भौमसै
न्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं चकार तर्ह्येव
हताश्वकुञ्जरं ॥ १७ ॥ यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकै
कशस्त्रिभिः उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ॥ १८ ॥

वतं यदा विव्यधुः तस्मिन्नेव क्षणे ॥ १७ ॥ प्रत्यास्यर्थे कुरूद्वहेति संबोधनं तथाहि तैर्योधैः प्रयुक्तानि शस्त्राणि ता
न्यस्त्राणि पूर्वमेव तत्सैन्यं सर्वं हत्वा पश्चात्तानि शस्त्राण्यस्त्राणि च चिच्छेद तत्राप्येकैकं शस्त्रमस्त्रं च त्रिभिः श

५

श्री
भाग
उत्त
५९

36

कृत्वा

किंच गरुत्मतेति १७ यतः यया शक्त्या वज्रः प्रतिहतः १८ प्रसीं गरुडस्तत्राकम्पत गरुडे वितथोद्यमः स

गरुत्मता हन्यमानास्तुंडपक्षनखैर्गजाः पुरमेवाविशन्नार्ता नरक एको ऽयुध्यत १७ दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकं तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतो यतः १८ नाकंपत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः शूलं भौमोच्युतं हंतुमाददे वितथोद्यमः १९ तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना २० सकुंडलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुंदं विकिरंत ईडिरे २१ ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुंडले प्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे सवैजयंत्या वनमालयार्पयत्प्राचेतसं छत्रमथो महामणिं २२ अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितं प्रांजलिः प्रणता राजन्भक्तिप्रवणया धिया २३ भूमिरुवाच नमस्ते देवदेवेश शंखचक्रगदाधर भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन् नमोस्तु ते २४

न. २१ २२ २३ प्रतप्तमेजांबूनदेयानिते भांस्वरे मेरुं वशभूतं मंदरशिखरं महामणिं चार्पयदिति २४ २५ पे। अस्यर्यंता ना भूमिस्तोतिनमस्त इति परमात्मन् देवायंतर्यामिन् २६

२६

येन मंत्रेण कृत्याः सर्वेष्य समन्त्रयासीतेन मंत्रेण नमस्यति नमस्ति पंकजं नाभौ यस्य तस्मै जगत्कारणायेत्यर्थः
अत एव सत्कीर्तिमयी पंकजमाला विद्यते यस्य तस्मै एवंभूतं ध्यायतां पंकजवत्संप्रसन्नेन तापोपशमनेन नेत्रेय
स्य तस्मै पंकजवत्प्रसन्नौ पंकजौ किं तौ वा नेत्रे यस्य तस्मै नमस्ति २० किंच भगवते निरतिशयैश्वर्याय
वासुदेवाय सर्वभूताश्रयाय अत एव विश्वव्यापिने नहि सर्वभूताश्रयत्वं परिच्छिन्नस्य संभवति कुतः स
र्वभूताश्रयत्वं पुरुषाय सर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेव सते सर्वमेवाहमिहासमिति तस्मात्पुरुष इति श्रुतेः।

ॐ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २१ ॐ नमो भग
वते तुभ्यं वासुदेवाय विश्ववे पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः २२ अनन्ताय जनयित्रे ब्र
ह्मणेऽनन्तशक्तये परावरात्मभूतात्मन परमात्मन्नमोस्तु ते २३

एतदपि कुतः आदिबीजाय आदेर्जगत्कारणस्यापि कारणाय एवमपि तन्मया दिव्यज्ञानमित्याह पू
र्णबोधायेति २२ नन्वेवमपि स्वकर्मणामेव सर्वं तस्मादुत आह अनन्तायेति स्वयमजाय अस्य जगतः ज
नयित्रे उभयत्रापि क्रमेण हेतुद्वयं ब्रह्मणे बृहते अनन्तशक्तये इति च बृहत्त्वाज्जनकं अनन्तशक्तित्वाज्ज
नयितृत्वमित्यर्थः ननु पित्रादयः पुत्रादीनां जनकास्तेषां च तत्त्वं तेषां च भूतानि तेषां च स्वकर्माहारेण।
जीवाः किमत्राह तत्राह परात्मन्नित्यादि पित्रादयो यामाः ताबभव जनकरमित्यर्थः २३

श्री
भाग

न्नगुणानां विक्षोभस्तस्मादिदं तत्त्वं तेन प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषस्य च क्षोभकः तत्र च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं कि
मत्र ब्राह्मं तत्राह त्वमेवेति तमसो धारणी ध्यस्तं तत्त्वं व्याख्यानाय पालनाय जगतः सृष्ट्यादौ श्लोकत्रयेण ब्र
ह्मैव विमर्शसिद्धमित्यर्थः कालप्रधानपुरुषाणामत्रेत्यतिरिक्तान्न सन्ति त्वं तत्परः सर्वव्यतिरिक्तः यतस्त्व

त्वं वै सिसृक्षुरज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय बिभर्ष्यसंवृतः स्थानाय सत्त्वं जगतो यदात्मने कालः प्र
धानपुरुषो भवान्परः ॥२१॥ अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि च कर्ता महा
निति सर्वमखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ तस्यात्मजोऽयं तव पादपंकजं भीतः प्रपन्नार्तिहरोप
सादितः तत्पालयैनं कुरु हस्तपंकजं शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहं ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भू
म्यार्थितो वाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया दत्त्वाभयं भौमगृहं प्राविशत्सकलर्द्धिमत् ॥२३॥

मेवं जनयतीत्यर्थः ॥२१॥ कार्यकारणप्रपंचस्य तद्व्यतिरेकं तस्य च सर्वव्यतिरेकमुपपादयति अहमि
ति अहं भूमिः मात्राणीति देवा मन इन्द्रियाणीति च त्रिविधाहंकारकार्याणि कर्ता अहंकारः एवं स्तुत्वा
प्रार्थयते तस्येति हे प्रपन्नार्तिहर तस्य नरकस्यायं भगदत्तो नाम भीतः अतएव मया तव पादपंकजमु
पसादितः ॥२२॥ अभयं दत्त्वा ॥२३॥

शताधिकमित्यपि ज्ञातव्यं यदाहुः श्रीपराशराः कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः शताधिकानि ददृशे
सहस्राणि महामना इति नानात्वसंख्योपलक्षणं सिद्धान्तनिरूपणे वेति तथाहि तैत्तिरीयोक्तं देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां
च जनार्दन हृता हि भौमासुरः कन्या हरोध निजमंदिरे इति ३० ३१ ३२ प्राहिणोत् प्रस्थापयामास समस्ताः कन्याः

तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतं भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ३३ तं प्रविष्टं स्त्रि
यो वीक्ष्य नरवीरं विमोहिताः मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितं ३४ भूयात्पतिरयं मह्यं धाता तद
नुमोदतां इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ३५ ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोंबराः नरा
यानैर्महाकोशान् रथाश्वान्द्रविणं महत् ३६ ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्तरस्विनः पाण्डुरांश्च चतुःष
ष्टिं प्रेषयामास केशवः ३७ गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वादित्यै च कुंडले पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण महेन्द्राण्या च स
प्रियः ३८ चोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति आरोप्य सेन्द्रान्विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरं ३९
स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गंधासवलंपटाः ४०

नीयाश्वताः विरजांबराश्च अंबराः नरयानैः शिबिकाभिः प्रापित महाकोशान् इति ३६ ३७ सप्रियः सत्यभामास
हितः ३८ ३९ गृहोद्यानं निष्कुटमुपशोभयतीति सः सेन्द्रान्विबुधान्निर्जित्येति द्वयोः संग्रामतः ४०

श्री
भाग
उटी
४८

38

नन्वकथंप्रसादितस्वमनोरथेनश्रीकृष्णेनमहर्षिर्द्वन्द्वस्यसंग्रामस्मराशंक्याह यथाचरति अच्युतमर्थसाधनमि
तिचकर्मद्वयं याचतिधातोः विगृह्यते विग्रहंकरोति महानपिनमस्कारोति याच्ञार्थलिकृतौ १२ यथाय
यावत् अनेनैवक्वापि विधुजनसमागमोपि प्रतिगृहं योगबलेन सूचितः अव्ययः सर्वात्मापि संपूर्णएव १३

ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनं सिद्धार्थएतेन विगृह्यते महानहो।
नृणांचनमोधिगाह्मलां १२ अथो मुहूर्तएकस्मिन्नानागारेषुताः स्त्रियः यथोपयेमे भगवा
न्तावद्रूपधरोव्ययः १३ गृहेषुतासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः रेमेरमा।
भिर्निजकामसंप्लुतोयथेतरोगार्हकमेधिकांश्चरन १४ यत्ययरमापतिमवाप्यपतिं स्त्रियस्ता।
ब्रह्मादयोपिनविदुःपदवींयदीया भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमज।
ल्पलज्जा १५

अहो भाग्यं नारीणामित्याह गृहेष्विति त्रिभिः अनपायीनि कर्माणि करोतीति तथा सः निरस्तं साम्यमति।
शयश्चयैः अव्ययानि तेषु गृहेषु अनपायी अवस्थितः रमाभिर्लक्ष्म्या अंशभूताभिः निजकामसंप्लुतः स्वानं
दपरिपूर्णः गार्हमेधिकान् गृहस्थधर्मान् १४ अनुरागहासः सस्पृहितमवलोकं च नवसंगमं च।
तत्कृतं जल्पं च तस्मिन् लज्जां च भेजुः १५

१०

विश्रमणं संवाहनं केशप्रसाधः केशप्रसाधनं दासीनां शतानि विद्यन्ते यासां तथाभूता अपि स्वयमेव विभो
र्दास्यं विदधुरिति ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ५९ प्रथषष्टितमे कृष्णः परिहा
सेन रुक्मिणीं कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तां समसान्त्वयत् ग्राम्यग्राम्यजनानंदमदोदयविडंबनैः रुक्मि
ण्याः प्रेमकलहं कृष्णेनैश्वर्यमीर्यते स्वतल्पस्थं स्वपर्यंकस्थं १ वक्ष्यमाणं रुक्मिण्याः श्रियः श्रीकृष्णसेवया

प्रमृष्टमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसाधशयनस्नपनोप
हार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यं ४५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनषष्टितमो
ऽध्यायः ५९ शुक उवाच कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुं पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन
सखीजनैः १ यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः २
तस्मिन्नंतर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ३ ॥

तं प्रेमसंभावयितुं तस्याः कृष्णमेव तत्त्वमनुस्मारयति यस्त्विति २ याहशीलावद्भिः श्लोकैर्मंदिरमवर्णयति
तस्मिन्निति तच्छब्देन निश्चसिद्धतामाह भ्राजंतीनि यानि मुक्तादामानि तेषां विलंबाः संति यस्मिन् तेन वि
तानेन विराजिते तृतीयांतानां विराजितपदेनान्वयः ३ ॥

श्री
भाग
टी
३१

स्रग्भिः पुनः द्विरेफकुलैर्नादितैश्च विशिष्टां गवाक्षैः रश्मिभिः ४ निर्गच्छद्भिर्गवाक्षेभ्यो धूपैः अतिमनोहरैः दर्शिते ५ पयःफेनवच्छुभ्रमृदुनि पर्यंके कशिपूत्तमे हंसतूलिकायां उपनस्थे सेवत ६ तं देवी वीजयति वालव्यजनमिति ७ उपास्यच्युतमच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे क्वणयंती मयो॥

मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादितैः जालरंध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चंद्रमसोऽमलैः ४ पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना धूपैरगुरुजैराजन्जालरंध्रविनिर्गतैः ५ पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यंके कशिपूत्तमे उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिं ६ वालव्यजनमादाय रत्नदंडं सखीकरात् तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरं ७ सोपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेंगुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासा नितंबधृतया च परार्ध्यकांच्या ८

नूपुरौ क्वणयंती तथा अंगुलीयवलयव्यजनानि अग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा वस्त्रांतेन स्थगितौ कुचौ तयोः कुंकुमेन शोणो यो हारस्तस्य भासा तथा नितंबे धृतया परार्ध्यया अमूल्यया कांच्या तया च रेजे ८ ॥

३१

तां निरीक्ष्य प्रीतः सन् स्मयमानो हरिराबभाषे कथंभूतां या लीलया धृततनोस्तस्यानुरूपरूपा अनुरूपं रूपं यस्या-
स्याः यथोक्तं श्रीपाराशरेण देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुमि-
ति किंच अलकैः कुंडलाभ्यां निष्केन पदकेनालंकृतकंठेन च वदनेन शोभितेन वक्त्रे उल्लसंती स्मितसुधा यस्या-
स्तां ९ सर्वगुणयुक्तायाया अपि नववृद्धिर्मंदस्मायाशयेनाह राजपुत्रीत्येकादशभिः हे राजपुत्रि लोकपालानां

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा प्रीतः स्मयन्नलककुंडलनिष्ककं-
ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ९ श्रीभगवानुवाच राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूति-
भिः महानुभावैः श्रीमद्भी रूपौदार्यबलोर्जितैः १० तान्प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् दत्ता
भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान् ११ राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रु समुद्रं शरणं गतान् बलवद्भिः कृत-
द्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् १२ अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषां आस्थिताः पदवीं सुभ्रु प्रा-
यः सीदन्ति योषितः १३ ॥

मिव विभूतिर्येषां विभूतिरैश्वर्यं येषां तैः तथा महानुभावैः श्रीमद्भिः रूपादिभिरूर्जितैश्च एवमीप्सिता १० तान्हि-
त्वा नोऽस्मानसमान् कस्माद्ववृषे वृतवती ११ किंच प्रायशो राजभ्यो जरासंधादिभ्यो बिभ्यतो भयं प्राप्तवतः
१२ अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञाताचाराणां अलोकपथमीयुषां तेषां पदवीं मार्गमास्थिता अनुसृताः १३ ॥

श्री
भाग
दुती
५

किंच निष्किंचनाइति ॥ आत्मसमंपरस्परमनुरूपंजन्मैश्वर्याभ्यांसहिता आकृतिःरूपंतानिर्वासमावयः
आयतिः ॥ तदैवोसमीतावविचारोयस्मात्तया २९ अथेदानीमपि ॥ तर्हिकिमित्यालोतादृ मितिवेदत्रा

निष्किंचनावयंशश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुमध्यमे ॥ ययोरा-
त्मसमंवित्तंजन्मैश्वर्याकृतिर्वयः तयोर्विवाहोमैत्रीचनोत्तमाधमयोःक्वचित् ॥ वैदर्भ्येतदविज्ञा-
यत्वयादीर्घसमीक्षया वृतावयंगुणैर्हीनाभिक्षुभिःश्लाघितामुधा ॥ अथात्मनोनुरूपंवैभजस्व
क्षत्रियर्षभं येनत्वमाशिषःसत्याइहामुत्रचलप्स्यसे ॥ चैद्यशाल्वजरासंधदंतवक्त्रादयोनृपाः स-
र्वेद्विषंतिवामोरुरुक्मीचापितवाग्रजः ॥ तेषांवीर्यमदांधानांदृप्तानांस्मयनुत्तये आनीतासि
मयाभद्रेतेजोपहरताऽसताम् ॥ उदासीनावयंनूनंनस्त्र्यपत्यार्थकामुकाः आत्मलब्ध्यास्महेपूर्णा
देहयोर्ज्योतिरक्रियाः २०॥

तेषांगर्वापनयनाय ॥ स्त्रीणामति
हू वैदेति मममांद्विषंति ॥ स्मयन
दुःसहस्सोदासीन्यमकामत्वेवाह उदासीनाइति देहयोर्देहगेहयोरुदासीनाः अतएवज्योतिरक्रियाःज्यो-
तिःप्रदीपादि तद्वत्साक्षिमात्रतयाःक्रियारहिताआत्मदेवतामदेइति २०॥

५

40

प्रविश्लेषाद्धेतोर्यस्मात्तस्मै वेश्म वार्ष्णेयवशात्: ॥ २२ विललापसमाद् पेटेति नवैव रुणश्रीःकांतिर्यस्या
तेन सजातेनसखक्रमोरणपस ॥ २३ स दुःखमप्रियश्रवणाद्दये न्यागशोकपाशोकोः तुनापसे विनष्टबुद्धिर्य

शुकउवाच एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव मन्यमानामविश्लेषाद्दर्पघ्न उपारमत ॥ २४ इति
त्रिलोकेशपतेस्तस्यात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियं श्रुत्वा सभीताहृदि जातवेपथुश्चिंतां दुरंतां रुदत्या
दत्तीन्मामद ॥ २५ पदासन्नातेनन खोहृणाश्चियाध्रुवेलि वंसतुभिरेत ना सितैः प्रसिद्धलीकेकमह्
षितौस्तनौनस्यावयोमुखेनिदुःखरुद्धवाक ॥ २६ तस्याःसदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथ्या
द्वलयतोव्यजनंपपात देहश्च विक्लवधियः सद्य एव मुमोह रंभेव वातविहता प्रविकीर्य केशान् ॥ २७
तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनं हास्यप्रौढिमजानंत्याः करुणःसोन्वकंपत ॥ २८ पर्यंकाद
वरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः केशान्समुह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत्पद्मपाणिना ॥ २९

स्तनस्यास्सृष्टेतिपतेति वलयानि यस्मान्हस्तात् देहश्चपपात विक्लवा वशार्थी यस्यास्तस्याः ॥ २७ हास्य
प्रौढिं गांभीर्यं ॥ २८ चतुर्भुज इति उत्थापनाश्लेषणचक्रपरिमार्जनार्थमाविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः सम्
ह्यत्विवध्य ॥ २९ ॥

श्री
भाग
दशो
ध

अश्रुकले अश्रुभिः शोभिते शुचा शोकाश्रुभिः २२ सांत्वयामास सांत्वनवान् २३ मा मा त्वद्वचः किंतु वा
दिष्यतीति श्रोतुकामेन श्रोतुमिच्छता क्ष्वेल्या नर्मणा एवमाचरितमुक्तं न तु वस्तुतः देशे गाने संहरी २४ प्रेम

प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीं २२ सांत्वयामा
स सांत्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः २३ श्रीभगवानुवाच
मा मा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणां त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमंगने २४ मुखं च प्रे
मसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुं कटाक्षेपारुणापांगं सुंदरभ्रुकुटीतटं २५ अयं हि परमो लाभो गृहेषु
गृहमेधिनां यन्नर्मैरीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि २६ शुक उवाच सैवं भगवता राजन्वैदर्भी
परिसांत्विता ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ २७

संरंभेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितो ऽधरो यस्मिंस्तत् कटाक्षेण कटाक्षपातेन सहासेनारुणे अपांगौ
यस्मिंस्तत् अतएव सुंदरं कुटिलं भ्रुकुटीतटं यस्मिंस्तत् २५ ननु कलहे किं कौतुकं स्यादत आह अ
यमिति नर्मैर्नर्मभिः यामः कालः २६

भगवतस्तस्यैश्वर्यपूर्णंमुखंसव्रीडहासेनरुचिरेण स्निग्धेनापांगेनवीक्षमाणा ३३ अस समत्वंभयंदुर्गेश्रयतो
प्रबलैःकलिःअज्ञानतमविज्ञानालौकिकेद्वावसाधने निष्किंचनत्वंतस्मीनिराच्छोनाद्दशणीयता अनेकवि
त्संनिर्गुणत्वंतृष्णाज्ञाचावभित्वभि ग्रेदासीनमकामत्वंस्वदोषान्योडशामतः अतोनाटीचेदर्शितवैभआत
तावद्गुणानांकृत्स्नतमोटिता न्यैक्यौम्यषेधतन्द्गुणस्तवैः श्रीभगवतःस्वनिंदापराणीवयानिवचनानिता।

वभाषऋषभंपुंसांवीक्ष्यतंत्रीभगवन्मुखं सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेनभारत ३३ श्रीरुक्मिण्यु
वाच नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाहयद्वैभवान्भवतःसदृशीविभूम्नः क्वस्वेमहिम्न्यभिरतोभग
वांस्त्र्यधीशःक्वाहंगुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ३४

नि सर्वोत्कर्षपरतयाव्याचष्टाणप्रतिभाषते नतुषडंकेकस्मात्रोवदृषेसमानिति तत्राम्सांमंस्तमेवेत्या
ह नन्वेवमिति हेअरविंदलोचन अधीशस्त्र्याणांब्रह्मादीनामप्यधीशीनियंतात्वंक्व क्वचाहंगुणप्रकृ।
तिःत्रिगुणस्वभावाप्राकृतागुणमयी प्रकृतिर्वा नन्वेवमेवाधीश्वरीश्रीः सर्वोपास्यत्वादित्याह अतैः
सकामैःगृहीतोपादोयस्याःसा ३४ ॥

श्री
भाग
उदी
५२

यदुक्तं राजन्येभ्यो बिभ्यतः समुद्रं शरणं गतानिति तत्राह सत्त्वमिति हे उरुक्रम नितिभयाभावे दर्शयति गु-
णाः शब्दादयस्तएव राजानस्तेभ्योभयादिवेति शेते हृदयसमुद्रेन्तः हृद्गताये विषयाकारैरपरिच्छिन्नस्व-
रूपः शेते निश्चलतया प्रकाशते उपलम्भनमात्रश्चैतन्यघनः आत्मा भगवानिति बलवद्भिः कृतद्वेषानिति य-
दुक्तं तदपि सत्यमिति कदिंद्रियगणैः कुत्सितैर्बहिर्मुखैरिंद्रियगणैः कृतमिति शायेणबहुवचनं कुत्सितेइंद्रि-
यगणैरेषामिति वा नित्यं कृतविग्रहः तेषु वाप्रतीतेः यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तत्राह त्वत्सेवकैरिति

सत्त्वं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमांतः शेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा । नित्यं कदिंद्रियगणैः कृतविग्रह-
स्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोन्धं ॥ ३५ ॥ त्वत्पादपद्ममकरंदजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर-
विभाव्यं यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवंतं ३६

नृपाणां पदमासनं अंधं गाढं तमएव तद्विवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवकैरेव तत्त्यक्तं किं पुनर्वक्तव्यं त्वया त्य-
क्तमिति ३५ यत्पदवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं तदपि तथैवेत्याह त्वत्पादेति नृपशुभिर्न-
राकारैः पशुभिः किं पुनर्वक्तव्यं तव वर्त्मास्फुटमिति किं च तस्मात्भवंतमनुवर्तंते तेषामपीहितमलौ-
किकमिव यद्वा किं वक्तव्यं तवेश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः शाखिताः पदवीं मृगशावः सीदंति योषि-
तश्चास्य परिहारं वदन्ति यदात्थ्ययेपंचश्लोकैः ३६ ॥

५२

निष्किंचना वयं शश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजंति सुमध्यमे इत्येतच्छ्लोकोक्तं दूष-
यं परिहरति निष्किंचन इति दरिद्रत्वलक्षणं न निष्किंचनत्वं तव न दरिद्रत्वात् यस्मादिति अस्मत्तो बलिभुजः
मृत्याग्रपि ब्रह्मादयो यस्मै भगवते बलिं हरंति तस्य सर्वेश्वरस्य भवतो दरिद्रत्वानवघटनं यतो निष्किंचनजनप्रि-
यात्वं तत्र अस्य रूपेणैव बहुरूपं दीनानां विनिवारणादिति त्वयमप्युभयथा नास्तीति प्रेष्ठो भवानिति तेन चित्तमस्मं तुभ्य।

निष्किंचनो ननु भवान्न यतोऽस्ति किंचिद्यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरंत्यजाद्याः न त्वा विदंत्यसुतृपोंतकमाढ्यतांधाः प्रेष्ठो भवान्बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यं ३७ ॥

आयाविति निष्किंचनाः निष्किंचनाः विषयावैतृष्ण्यवन्तः निष्केण विना निष्किंचनः बलिभुजां ब्रह्मा-
दीनां लोकेश्वराणां त्वं प्रेष्ठः तेऽपि तुभ्यं तवेति तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजंतीमस्योत्तरं न त्वा विदंतीति
आढ्यतांधाः त्वामंतकं न विदंतीति गुरुनलेश्वराणां प्रेष्ठः अस्मत्तु पः अस्मत्तेव त्वर्पयंति न त्वां भजंति।

श्री
भाग
टी
४३

वलिभुजामपिभवाब्धेरुत्तरणंददतीति यथोरेवसमंविजन्मिन्यनेनोक्रमनोऽपिविल्पपरिहरति तवैति ।
फलात्मापरमानंदरूपः पुनसेवानंदस्याभ्यानिभूतानिमात्राम्रुपत्नीवेनीतिफलतेः समानः सेव्यसेवक
लक्षणः संबंधः ननुपुंसःस्त्रियाश्चमिथोरतयोरतएवतत्कृतमसुखदुःखितोःतदाऊलयोरित्यर्थः २५
भित्तभिःश्राविनामुधन्यस्यपरिहारः तथेतिनिमित्तपदव्याख्यानेनयस्तदंदैर्मुनिभिरितिमुग्धोन्यस्यपा

तवैवमसलपुरुषार्थमयःफलात्मायद्वांछयासमतयोविसृजंतिकृत्स्नं तेषांविभोसमुचितो
भवतःसमानःपुंसःस्त्रियाश्चरतयोःसुखदुःखितोनः २५ त्वंन्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभाव
आत्मात्मदश्चजगतामितिमेवृतोसि हित्वाभवद्भ्रुवउदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोब्जभवनाक
पतीन्कृतोन्ये २६

विहारः आत्मेतिपदद्वयेसर्वप्रियंतस्यजगतामात्मनस्तववर्णनंतस्यृष्टेत्यर्थः किंच आत्मदश्च निवेद
भेतदविताघनयादीर्घसमीलयेतिभवप्रियत्वमेदोषद्वयंपरिहरति इतीति इतितातैवमेमयाहृतो।
सीत्यतत्वपरिहारः हित्वेत्यदीर्घसमीक्ष्यापरिहारः भवतोभ्रुवोःसकाशादुदीरितोयःकालस्तस्यवे
गात्तेनध्वस्ताआशिषोयेषांतान ब्रह्मादीनपिविहायकृतोन्येवराकाइत्यर्थः २९

स्वात्तान्वेपरिक्लृप्तपुरुषान्तरगुणावर्णनप्रदीप्तकोपसंरंभेणानस्मित्रेवानानमापादयति नाऽस्मि ति सिंहाय
ध्यापष्टुं लिप्सायामस्वबलिं हरति तथा शार्दूलः पञ्चविंशादैनैव नत्वा संस्थाप्य लिप्सायामात्मभागं श्रियं यस्त्वं न हार्यः।
स्वतन्त्रानसि तस्मात्तवगात्रभ्यो भयादुदधिं प्रपन्नस्तिनि तद्देवो भाषणोनन्तासंमान्यं न घटते इत्यर्थः ४४ यथा।

नाऽसौ वचस्तवगदाप्यगतयस्वभूपालिप्सायामशार्दूलः तिनदेन नदृश्यंमां वं सिंहोयथा स्वबलिमेंशाप्य पूर्व
भागं तेभ्यो भयाद्युदधिं शरणं प्रपन्नः ४५ यहाल्लयान्तपशिलामनयोंगवेन्यजायेतनाद्रूषगाया
दयपेकपत्रं रात्रेविस्मयविविस्मृवेतमंजाततसीदंतिनेनुपदवीं तरद्वा स्थिताः किं ४६॥

मदस्यच्छवर्त्मेनातिस्यादिनाग्रथांनांभजंतः सीदंति स्वव्रमादनं श्रमावलम्बमुकेनदपिमंदमेवेत्याह पदां
च्युत्येतियस्मतवभक्तनवाच्युयान्त्योनमाः श्रेणोवतस्यापिनां वैभवः पृथुः जायंते भवतः नातूषेयपाति गया।
स्यादिर्धेषाते यपनेतनवपदवीमार्गमाश्रितास्तेकिं सीदंतितन सीदंत्येव अपितनत्वदंशाप्ताः इत्यर्थः ४८

श्री
भाग
टी
४४

एवंचकोशवेशेनावश्यकस्यपरिहारादस्यष्टवर्त्मनामिच्छेनदातेनयेविद्यायाश्चोत्कर्षः एवंलोकमथा
स्मनोनुरूपमिति नचाहं कामयेऽमिति श्लोकद्वयेन गुणानामालयस्य तव पादसरोजगंधं ननुताया
अपवर्गमात्मनुरूपं लक्ष्म्या आलयं तस्मै द्धं महद्भिर्मुखरितं वर्णितं आघ्रायतमविगणय्यमर्त्तो मरणा
धर्मिकामसदोरुभयंयस्यतमेमंकामहो अयेनसेवेन अर्थैविविक्ताकृष्टिर्येषांमां गुणालयस्येस्मनः।

कामंअयेतनतवपादसरोजगंधमाघ्रायसन्मुखरितंजननतापवर्गं लक्ष्म्यालयंनविगणय्यगु।
णालयस्यमर्त्योसदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२ नेवानुरूपमभजंजगतामधीशमात्मानमत्र
वपरत्रचकामपूरं स्यान्मेतवांघ्रिरशरणंसृतिभिर्भ्रमन्त्यायोवैभजंतमनुयात्यनृतापवर्गः ४२

नगुणोहीनानुतियदुक्तंतदर्पयति ४२ अतस्त्वामेवाहमभजमित्याहनेवेति प्रार्थयतेस्यादिति अशरणं
शरणं सृतिभिर्देवतिर्यगादिभिर्नन्नमभिः पाठांतरे तदर्थवादवहुलकर्मभ्रमणेनित्यर्थः कथंभूतस्तव
यस्त्वंअनृतस्यसंसारस्यापवर्गोनाशोयस्मात्सः भजंतमनुयाति आत्मसात्करोतितस्यतवांघ्रिरिति भीतः
स्यादिशरणमेवानुरूपंभजनयोग्यं अतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ४२

४४

येचोक्तागत्तावद्वोगुणाः राजपुत्रीक्षितभूपैलोकपालविभूतिभिरित्यादिना तत्रसेर्षंसशापंसाङ्गुलिभंगो।
वाद ह्यस्यो तस्याःस्तुतिरिति वेगरवकेवलंभारवाहाःगावोवलीवर्दाश्चनित्यंआधारद्विष्ठाः स्थानःस्थावमलाः
विरलाश्चवक्त्रपणाः द्विसाश्चभूस्याश्चकिंकराः नृपालसात्तुर्भगाघाःपतयःस्युःयस्याःकर्णपर्यंतनकयानश
मुपादिति धध तथाहि तेपदान्नमकरंदमजिघ्नतोमतीयास्त्रीविमूढा साकांतोयमितिमतिर्यस्याःसाको

तस्याःस्तुरंस्तुतनृपाभवतोपदिष्टाःस्त्रीणांगृहेषुखरगोष्ठविरालभूपाः यत्कर्णमूलमतिकर्षणा।
तोपयायायुष्मत्कथामृतविर्विविसभास्गीताः धध तत्कृष्णकरोमतत्वकेशपितद्वंतमोसास्थि
रक्तक्रिमिविट्कफपित्तवाते जीवच्छवेभजतिकांतमतिर्विमूढायातेपदान्नमकरंदमजिघ्नती।
स्त्री धध प्रस्तुतजातममतेचरणानुरागात्मत्रतस्समर्पयिचानतिरिक्तदृष्टेः यद्यस्यदृष्टयउपात
रजोतिमात्रेमामीदसेनतुदृतःपरमानुकंपा धध

तमतिःजीवच्छवंभजति त्वगादिभिर्वहिःपिनद्धंछन्ने अंतर्मांसादिमयमिति धध यउक्तमुदासीनांवयमि।
तितद्वाद प्रतिलिति ययपित्वंनिरपेक्षस्तथापिममत्वच्चरणानुरागोस्तु मयिच मय्यपि तच्छ्रुतिरिकाप्रतिष्ठा।
यवतीदृष्टिर्यस्य तस्यते प्रात्मन आत्मात्मेवरतस्य तर्हित्वतेनकोलाभः तच्चरणानुरमाएव महोलाभःकिं
च यदिप्रस्यविस्यस्यविश्वहृये उपातारजसोतिमात्रा उत्कसंपेनसतथाभूतःसतमासीदसे वपवार्थे हह

वे नैषधः परमानुकंपा मधुपदष्टि ५८ ॥

श्री
भाग
दशे
५५

तदेवं तदुक्तं सर्वं प्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्तामेवमुपदिशंत्यादहाभ्यां नैवेति अयात्मनोऽनुरूपमित्यादिनैव वचः ।
अलीकं मिथ्येति न मन्ये यतो लोके कन्याया एवं क्वचिद्रतिर्भवति यथा काशिराजकन्यानामंबांबिकांबा
लिकानां तिसृणां मध्ये अंबाया एव शाल्वे रतिर्नान्ययोरित्यर्थः ४७ व्यूढायाः परिणीताया अपीति उभयस्मा
ल्लोकद्वयाच्च्युतो भ्रष्ट इति ४८ प्रलंभिता उपहसितासि अन्वात्थ अनूदितवती ४९ मय्येकांतभक्ताया

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन अंबाया एव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित ४७ व्यूढा
याश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवंनवं बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ४८ श्रीभगवानुवाच
साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलंभिता मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ४९ यान्यान्का
मयसे कामान्मय्यकामाय भामिनि संति ह्येकांतभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ५० उपलब्धं प
तिप्रेमपातिव्रत्यं च तेऽनघे यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ५१ ये मां भजंति दांपत्ये तप
सा व्रतचर्यया कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ५२

स्तेकामाः संत्येव अकामाय कामनिवृत्तये मोक्षप्रदाय वा मायिने इत्यर्थः ५० अनुवादेन तवान्येषां नाममभि
नंदति उपलब्धमिति यद्यस्मान्मयि वर्तमानाया धीर्नापकर्षिता नान्यविषया जाता ५१ एकांतभक्तिमभि
नंदंतामेवं द्रढीकर्तुं सकामात्मकान्निंदति ये मामिति तपआदेर्दांपत्युपभोगः साध्यः ५२ ॥

५५

45

मायामोहितनवमेवोपपादयति मांप्राप्येति अपवर्गोऽमत्सदृसंपदोयस्मिंस्तं मांप्राप्यप्रसादायये केवलंसंपदः
एवंविधयान्वांछंति नतमांतमपति नासौसंपदंसंपदमेवयतिस्ते येविषयानिरपेपि अतिनिष्कामयोनावः
पिस्पृहितास्तात किंच तेषांमायात्मकतान्द्विविधयात्मकतात्रिरयःसत्संगमः शोभनसंगमएवप्रसादतोमदभागया
स्मर्यः ५२ तस्मात्हेगृहेश्वरि त्वयामत्पिभवमोचनीनिष्कामाभ्रन्तवृत्तिः कृता दिष्ट्या एतद्द्वंद्वंकर्थंभूतावलैः

मांप्राप्यमानिमपवर्गसंपदंवांछंतियेसंपदएवतन्वतिं तेमंदभाग्यानिरपेपियेन्नणांमायात्मकता
त्रिरयःसत्संगमः ५३ दिष्ट्यागृहेश्वर्यसकृन्मयिनयाकृतानुवृत्तिर्भवमोचनीखलैः स्वदुष्करासोम
तरोऽनुरागिणोत्वसंभावयानिकृतिंतववस्त्रियाः ५४ नत्वादृशीप्रणयिनीगृहिणीगृहेषुपश्यामिमा
नितियथाहविवाहकाले प्राप्तानृपानविगणय्यरहोहरोमेप्रस्थापितोद्विजउपश्रुतसत्कथस्य ५५

स्वदुष्करात्तुरागिणोऽदभिप्रायायाः अतएवासंभावयायाः शापानपेणपयायाः निष्कृतिंतवचोवंचतपयायाःस्त्रिया
स्तनरामसावनुवृत्तिःदुष्करेति ५४ किंचसंति निष्कामाःप्रलेवमप्यवर्तमानाः वह्वः किंत त्वादृशीक्कापि
नपश्यामीति तस्याभक्तिंवद्धमानेनाभितंदति तत्वादृशीमितित्रिभिःउपश्रुतासमः कथायस्यमे ५५

श्री
भाग
उत्त
५८

46

श्रोद्दाहपर्वणि श्रुतिकृष्णविवादे प्रवृत्तगोष्ठ्यां हृतस्वभार्या तसुभ्रातवर्ग तस्मिन्काले कालान्तरे तदत्रस्मर॥
णतः पुनः पुनः समुन्मुग्धः खे अस्माभिरयोगो वियोगस्तस्त्रीणां अमदः सोऽढुर्वन्नासि ५५ अनेनैवानिरुद्धा॥
विवाहानंतर्यमस्य तातस्थं किंव हृतवानिति प्राप्तमलभतेमस्या ग्रन्थे मयि विराय निष्ठोभाविनि विवादे प्रागंत
र्यामिति कृतेसमये कथंचिदप्याभवतिमति एतद्विषं सूक्तं ममसेदमन्तयोगयमंगानिद्रासेमत्कमिच्छामिम

भ्रातृर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्दाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्यां दुःखं समुत्थमसह्योस्मद्योग
भीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ५६ दूतस्त्वयात्मलभते सुविविक्तमंत्रः प्रस्थापितो मयि
चिरायति शून्यमेतत् मत्वा जिहास इदमंगमनन्ययोग्यं तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनंदयामः ५७ शुक
उवाच एवं सौरतसंलापैर्भगवान्देवकीसुतः स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडंबयन् ५८

त्वामीमेवं हूतः प्रस्थापितः तथा स्वकं न पाय त्वं बुनात्मनलभेय भवस्मादं त्वां मत्स्वत्वतत्क्षणमात्रनम्म
भिः स्यादिति यद्वा प्रतिदास्मरतिक्षेदः स्वकमेवच्छिदित्यर्थः ततवकमंतच्छेवतिष्ठेत् ततस्त्वनिकन्ते शाकामि
न्यर्थः किं तत्केवलं त्वां प्रतिनंदयामोदर्शयाम इति ५७ सौरतासंलापैः स्मरतनर्मगोष्ठीभिः ५८

५८

५९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे रुक्मिणीसंवादे षष्टितमोध्यायः ६० एकषष्टितमे शौरेः पुत्रपौत्रादिसंत-
तिः अनिरुद्धविवाहे च रुक्मिणो रामतो वधः अष्टाधिकतदष्टसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् कोटिशः पुत्रपौत्रा-
दीन् हरिर्वीरानजीजनत नदेतद्धृक्कमाह एकैकशस्ता इति कृष्णस्याबला भार्याः आत्मनियासम्पन्नतया पितुः स-
कलगुणवत्त्वमात्मनमूलान् १ प्रेष्ठं न्यमंसत अच्युतस्य प्रियतमं अन्येकं स्वं स्वं मेनिरे न तत्त्वमात्मारामत्वं

तथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव आस्थितो गृहमेधीयान्धर्मान् लोकगुरुर्हरिः ५९ इति श्री-
भागवते दशमस्कंधे श्रीरुक्मिणीसंवादे षष्टितमोध्यायः ६० श्रीशुक उवाच एकैकशस्ताः कृष्णस्य।
पुत्रान्दशदशाबलाः अजीजनन्ननवमान्पितुः सर्वात्मसंपदा १ गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्यु-
तं स्थितं प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः २ चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासर-
सवीक्षितवल्गुजल्पैः संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभूम्नः ३

विदंति ताः २ आत्मारामत्वं अनतिक्रम्यैव चार्विति चार्वब्जकोशवद्वदनं च प्रथनौ आयतौ बाहू नेत्राणि च सप्रेम्ना
हासरसेन वीक्षितानि च वल्गुजल्पाश्च भगवतः एतैः संमोदिताः वनिताः स्वैः स्वैरनेकैः विभ्रमैः तस्य मनो विजेतुं।
हर्तुं न समशकन् न शक्ता बभूवुः विभूम्नः परिपूर्णस्य ३॥

श्री
भाग
उटी
६१

47

तासां विभ्रमान्वर्णयन्नेतान्हित्प्रणाति स्मायेति स्मायो गूढहसितं तद्युक्तः अवलोकलवः कटाक्षलेशस्तेन दर्शि-
तः सूचितः भावोऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहारि यद्भ्रूमंडलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिता ये सौरतमंत्रास्तेषु शौं-
डैः प्रगल्भैः अनंगस्य बाणैः शरैः अमेयस्य करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैः यस्येंद्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं षो-
डशसहस्रमपि पत्न्यो न शेकुरिति ४ अनुरागेण हासावलोकस्य नवसंगमे लालसमौत्सुक्यं च ते आयायाय।

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारि भ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंग-
बाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः ४ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न वि-
दुः पदवीं यदीयां भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यं ५ प्रत्युद्गमा-
सनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दा-
सीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यं ६ तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः अष्टौ महि-
ष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ७ चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान सुचारुश्चारुगुप्तश्च

श्च विभ्रमकटाक्षपाते अनुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यं भेजुः तस्य मनो विजेतुं न शेकुरिति वा ५
किंच प्रत्युद्गमनादिभिः विभोस्तस्य दास्यं नित्यं विदधुरिति प्रौढभावेऽपि नवसंगमादिभिधाने आत्मसा।
त्वेनौत्सुक्यं तच्च तथाप्रतीतेः तेषामेव श्लोकानां शक्तावांतरेषु पुनः पुनराहृत्तिरिति सोऽर्थोनं ६ प्रासंगिकप्र
श्नमाह तासामिति दशपुत्राः यासां तासां मध्ये अष्टौ महिष्यो याः प्रागुक्तास्तत्पुत्रानिति ७८

१ ९ ॥ ९ श्रीमानितिवा शङ्के तेषां विशेषणं ॥ महोनामैकल्पएकः सोमकोवरः कनीयान् एते कालिं-
द्याः सुताः इति ॥ माद्र्याः लक्ष्मणायाः ॥ तपिदेशमः एते मित्रविंदात्मजाः ॥ संग्रामजिन्मुखाः सत्या-
चारुचंद्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नव माः पितः ॥ भानुः सुभा-
नुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्या-
याभामात्मजा दश सांबः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित ॥ विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रवि-
डः क्रतुः जांबवत्याः सुता ह्येते सांबाद्याः पितृसंमताः ॥ वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः आ-
मः शंकुर्वसुः श्रीमान्कुंतिर्नाग्नजितेः सुताः ॥ श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः शांतिर्द-
र्शः पूर्णमासश्च कालिंद्याः सोमकोवरः ॥ प्रघोषो गात्रवान्सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः माद्र्याः पुत्रा म-
हाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः ॥ वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोन्नाद एव च महांसः पावनो वह्निर्मित्र-
विंदात्मजाः क्षुधिः ॥ संग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् जयः सुभद्रो भद्रायां वाम आयुश्च
सात्यकः ॥ दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः
कांताः भद्र्याः सुताः शैब्या नाम्नापि सैव ॥ रोहिण्याः पुत्राणामुक्तिरस्यासामप्यलक्षणार्थे ॥ ॥

श्री
भाग
उ१०
६८

48

एतेषांवेति अन्येषामपिकृष्णपुत्राणांशतसंख्येष्वेकैकपुत्राःपौत्राश्चकोटिशोबभूवुःतत्रहेतुत्वेनस्त्रीकृष्ण।
पत्नीनांबाहुल्यमनुस्मारयति मातरःकृष्णजातानामितिचशब्देनानेकाश्चेसर्वे ॥२०॥ यःकृष्णेनहंतुंरंध्रंप्रती-
क्षते सकथंप्रादादिति ॥२१॥ वैवाहिकविवाहमितिनेरुक्मिणोभिप्रायंकथंजानीमइत्यतआह अनागत।

एतेषांपुत्रपौत्राश्चबभूवुःकोटिशोनृप मातरःकृष्णजातानांसहस्राणिचषोडश ॥२०॥ राजोवाच।
कथंरुक्मीरिपुत्रायप्रादाद्दुहितरंयुधि कृष्णेनपरिभूतस्तंहंतुंरंध्रंप्रतीक्षते ॥२१॥ एतदाख्याहिमे।
विद्वन्द्विषोर्वैवाहिकंमिथः अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियं विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यं-
ति योगिनः ॥२२॥ श्रीशुकउवाच यद्यप्यनुस्मरन्वैरंरुक्मीकृष्णावमानितः व्यतरद्भागिनेयायसुतांकु-
र्वन्स्वसुःप्रियं ॥२३॥ वृतःस्वयंवरेसाक्षादनंगोंगयुतस्तया राज्ञःसमेतान्निर्जित्यजहारैकरथोयुधिः
॥२४॥ रुक्मिण्यास्तनयांराजन्कृतवर्मसुतोबली उपयेमेविशालाक्षींकन्यांचारुमतींकिल ॥२५॥

न्तमिति अतींद्रियमस्मदादींद्रियागोचरंविप्रकृष्टंदूरस्थं व्यवहितंकुड्याद्यंतरितं ॥२२॥ यद्यपिश्रीकृष्णावमा-
नितःतथापिवैरमनुस्मरन्नपि व्यतरत्प्रादात्स्वल्पमोदनेनार्थः ॥२३॥ तयोर्नरं स्वयंवरेरुक्मवत्याःवृतःसन्
राज्ञोनिर्जित्यजहारेति ॥२४॥ सर्वासामप्येकैकाकन्या तत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थंचारुमत्याविवाहमाह।

योगं विवादस्य योगमर्थं मन्तारत्रिति द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्नं नैव भोजयेत् इत्यादि लोकं विरोधात् अग्रगं ग्लो
कविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न बुधैरिति निषेधात् अयमर्थः २८ २२ लोकविरुद्धाचरणे फलं वक्तुमाह तस्मिन्निति २४

दौहित्राय यानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः रोचनां बद्धवैरोपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं तद्यौ
नं स्नेहपाशानुबंधनं २९ तस्मिन्नभ्युदये राजन्रुक्मिणी रामकेशवौ पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्न
कादयः ३० तस्मिन्निर्वृत्त उद्वाहे कालिंगप्रमुखा नृपाः दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ३१
अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षैरुक्म्यदीव्यत ३२ शतं सहस्रमयुतं
रामस्तत्राददे पणं तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिंगः प्राहसद्बलं दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः ३३
ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद्ग्लहं तत्राजयद्बलः जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ३४ मन्युनाक्षु
भितः श्रीमान्समुद्र इव पर्वणि जात्यारुणाक्षोतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ३५ तं चापि जितवान्रामो
धर्मेण च्छलमाश्रितः रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति ३६

अदीव्यत अक्रीडत ३९ ३८ निष्काणां लक्षं ग्लहं पणीकृतवान् अक्षैर् नवं क पदं ३९ अर्बुदं दशकोटीग्लहं ह्वा
भितो रामप्रदये ४० छलमाश्रितो रुक्मी मया जितमित्याह ४१ ॥

श्री भाग ३टी ६१

49

२४ २५ २६ नृपसंसदि मंगलसभायां २७ २८ २९ ३० सूर्ययानवोढया सिद्धाअविलाप्यां प्रमुदयाःशाङ्ग।
वधाटव्यो येषां ते ३१ इतिश्रीभावार्थे दशमस्कंधे एकषष्टितमोऽध्यायः ६१ द्विषष्टितमे शोकमनिरुद्धस्य।

ततोब्रवीद्रमो वाणी बलेनैव जितो ग्लहः धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ३४ तामनादृत्य वै
दर्भो दुष्टराजन्यचोदितः संकर्षणं परिहसन्बभाषे कालचोदितः ३५ नैवाक्षकोविदा यूयं गोपा।
लावनगोचराः अक्षैर्दीव्यंति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ३६ रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चो।
पहासितः क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृपसंसदि ३७ कलिंगराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे दंता
नपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ३८ अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः राजानो दुद्रु।
वुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ३९ निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा रुक्मिणीबलयो
राजन्स्नेहभंगभयाद्धरिः ४० ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीं रामादयो
भोजकटाद्दशार्हा सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ४१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकषष्टित।
मोऽध्यायः ६१ राजोवाच बाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः तत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशंकरयोर्मह।
त एतत्सर्वं महायोगिन्समाख्यातुमर्हसि १

रोधनं कन्यायां रममाण स्य बाणेन बद्धबाहुना अनिरु
द्धो हृते तस्मिन्बाणयादवसंयुगे श्रीकृष्णः श्रीहरं जित्वा बाणबाहूनथाच्छिनत् १॥

६१

२३४ पुराधिपं पुरपालकम् ५ ९ कामानुहरयतीति कामहरः सचासावमरोङ्घ्रिपः कल्पातरुस्तेनाम् २

स:

शुक उवाच बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः येन वामनरूपाय हरयेदायि मेदिनी १ तस्यौर-
सः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसंधो दृढव्रतः २ शोणिताख्ये पुरे र-
म्ये स राज्यमकरोत्पुरा सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवे ऽतोषयन्मृडं ४ भगवान्सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्स-
लः वरेण छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपं ५ स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः किरीटेनार्कव-
र्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजं ६ नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरं पुंसामपूर्णकामानां कामपूरा-
मराङ्घ्रिपं ७ दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मे ऽभवत् त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समं ८ कण्डू-
त्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहं आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन्भीतास्ते ऽपि प्रदुद्रुवुः ९ तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः
केतुस्ते भज्यते यदा त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते १० इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृ-
प प्रतीक्षन्गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ११

८ कण्डूत्या निभृतैर्निर्भरैर्दोर्भिः अद्रीश्चूर्णयन्नत्र अनुयाम गाद्धं ९ १० स्ववीर्यस्य नशनं नाशनं केतुभंगप्रती-
क्षमाणः ॥११॥

श्री
भाग
तृती
५०

श्रीमद्देशादिषु संग्रामस्य प्रसंगमाद्द तस्यैवेति प्राद्युम्निना अनिरुद्धेन तत्रापि स्मृते ॥ १२ ॥ तेकालेन पश्यंती
माउतस्थौ ॥ १३ ॥ ततः किंवृत्तं तेन तदा वाणस्येति ॥ १४ ॥ इत्यलग्राहं भर्ता ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तथापि दृष्ट्वा एकां मध्ये कोवाभ

तस्योषा नाम दुहिता सम्मे प्राद्युम्निना रतिं कन्या लभते कांतेन प्रागेव दृष्ट्वा कृतेन सा ॥ १९ ॥ सा तत्र तन्मयपश्यं
तीष्वासिकांते निवादिनी सखीनां मध्ये उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशं ॥ १३ ॥ वाणस्य मंत्री कुंभांडश्चित्र
लेखा च तत्सुता सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥ कं त्वं मृगयसे सुभ्रु कीदृशस्तव
मनोरथः हस्तग्राहं न तेद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १५ ॥ उषोवाच दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललो
चनः पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयंगमः ॥ १६ ॥ तमहं मृगये कांतं पाययित्वाधरं मधु क्वापि या
तः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १७ ॥ चित्रलेखोवाच व्यसनं तेपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते
तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १८ ॥ शुक उवाच इत्युक्त्वा देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् दै
त्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथालिखत् ॥ १९ ॥ मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुंदुभिं व्यलिखद्रा
मकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ २० ॥ अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी ह्रिया सोहमस्मा विति
प्राह स्मयमाना महीपते ॥ २१ ॥

वेदिति यथावत्पदेश्वलिखत ॥ १९ ॥ प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य प्रोयमिति लज्जिता ॥ २० ॥ २१ ॥

५०

२२ शोणितपुरं नीता २३ दुर्भिर्दुर्बन्धे प्रेरितेन मशक्ये २४ सच पराध्यैर्माल्यैर्वासः स्रगादिभिः शुश्रूषणा
पूर्वकमर्चितः स्म २५ उषया अप्रमत्तैर्दिव्यैः अर्धैर्गणानां दिनसमूहात्रवपुषे २५ आसीता मनसि त्वष्टो दुरव

चित्रलेखा तमानीताय यदौ त्रैलोक्यरूपयोगिनी यदौ विद्यायमायाजन्मारकोऽक्रूरपालितां २२ तत्र सा।
संस्पर्शके प्राद्युम्निं योगमास्थिता गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत २२ सा च तं सुंदरवरं
विलोक्य मुदितानना दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समं २४ पराध्यवासः स्रग्गंधधूपदीपास
नादिभिः पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषणार्चितः २४ गूढः कन्यापुरे शश्वन्प्रवृद्धस्नेहया तया
नाहर्गणान्स बुबुधे उषयापहृतेन्द्रियः २९ तां तथा यदुवीरेणभुज्यमानां हतव्रतां हेतुभिर्लक्षया
ञ्चक्रुरापीतां दुरवच्छदैः २२ भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयं विचेष्टितं लक्षयामः कन्या
याः कुलदूषणं २८ अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्ष्याया न
विद्महे २९ ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वह।
६ १

छन्दैः छादयितुमशक्यैः २२ विचेष्टितं वि   कुहाचरणं २८ अपायः अपसर्पकां प्रमादो वा नः
दूहितुः पाटीनरेद्रष्टा प्रेष्या सा त्वोपस्याः तस्याः पुंभिर्दूषणं कृतो वेतिन जानीमः इति २९ १

श्री
भाग
दशी
५१

कामस्यात्मनो देहाज्जातं ३१ अभिनृम्णया सर्वमंगलया तस्यांगसंगेन स्तनकुंकुमं यस्यां स्रजि तां बाह्वोः। मध्ये वक्षसि दधानं मधुमल्लिका वसंतसंभवा मल्लिका तदाश्रितां तस्याग्र उषायाः संधिः तस्याग्रे स्थितः।

कामात्मजं तं भुवनैकसुंदरं श्यामं पिशंगांवरमंबुजेक्षणं बृहद्भुजं कुंडलकुंतलत्विषा स्मितावलोकेन च मंडिताननं ३१ दीव्यंतमक्षैः प्रिययाभिनृम्णया तदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजं बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ३२ स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथांतको दंडधरो जिघांसया ३३ जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ३४ तं नागपाशैर्बलिनंदनो बली घ्नंतं स्वसैन्यं कुपितो ववंध ह उषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरोदिषीत् ३५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अनिरुद्धबंधो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ६२ ॥

३२ आततायिभिः हन्तृभिः शस्त्रैः माधवो निरुद्धः मौर्वं मुरलोहविशेषस्तन्निर्मितं ३३ ३४ कोपविषादाभ्यां विह्वला अश्रुवशा अश्रूणां कलाः विंदवो ययोः ते अक्षिणी यस्याः सा ३५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे अनिरुद्धबन्धो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ६२

५१

त्रिपुरलक्षितमेवाथ बाणाय पादेवसंयुगे स्वनिर्व्वाणरौद्रेणबाणबाहूभिदोद्रवेः १ कर्मचयुद्धादिकं २ रा
मकृष्णानुवर्तिन इति नौपुरतो दिशामिसमंततो रणाल्वयः ४ भज्यमानानि पुरोद्यानादीनि देहैकवद्भावः

श्रीशुक उवाच अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बंधूनां च भारत चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचतां १
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्त्तां बद्धस्य कर्म च प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः २ प्रद्युम्नो युयु-
धानश्च गदः सांबोथ सारणः नंदोपनंदभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ३ अक्षौहिणीभिर्द्वादशभि-
स्समेताः सर्वतो दिशं रुरुधुर्बाणनगरं समंतात्सात्वतर्षभाः ४ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टाल-
गोपुरं प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योभिनिर्ययौ ५ बाणार्थे भगवान्रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृ-
तः आरुह्य नंदिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ६ आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणं कृष्णशंक-
रयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ७ कुंभांडकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः सांबस्य बाणपुत्रेण बा-
णेन सह सात्यकेः ८ ब्रह्मादयाः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः गंधर्वाप्सरसो यक्षा विमानै-
र्द्रष्टुमागमन् ९ शंकरानुचरान्शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्स-
कि

अट्टालाः प्राकाराद्युपरितनाश्च नगरद्वाराणि अभिनिर्ययौ बाणः ५ ससुतः स्कंदः तस्य द्वितीयः प्रमथैर्गणैः

॥ १२ प्रत्यक्षं प्राणैर्वाद् ब्रह्मास्त्रमेति नैर्जनारायणास्त्रं १३ १४ शिवोनामसहस्रेणवाहनेन १५ तयोरनी

केतमातृपिशाचांश्चकूष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् द्रावयामासतीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ १६ ॥ स्था
थविधानिशस्त्राणि पिनाकस्ताणिशार्ङ्गिणे प्रत्यस्त्रैः शमयामासशार्ङ्गपाणिरविस्मितः १७ ब्रह्मा
स्त्रस्यचब्रह्मास्त्रं वायव्यस्यचपार्वतं आग्नेयस्यचपार्जन्यं नैजंनैजंपाशुपतस्यच १८ मोहयित्वातुगिरिशं
जृंभिणास्त्रेणजृंभितं बाणस्यपृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः १९ स्कंदः प्रद्युम्नबाणौघैरर्दमा
नः समंततः असृग्विमुंचन्गात्रेभ्यः शिखिनापाक्रमद्रणात् २० कुंभाण्डः कूपकर्णश्चपेततुर्मुस
लार्दितौ दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः २१ विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः
कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिं २२ धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पंचशतानिवै एकैक
स्मिन्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः २३ तानि चिच्छेद भगवान्धनूंषि युगपद्धरिः सारथिं रथमश्वांश्च
हत्वा शंखमपूरयत् २४ तन्माता कोटरानाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा पुरोवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरि
रक्षया २५

कानि ह्रस्वोनाथोयेषांतानि १९ २० १८ १९ २५ ॥ ॥

५२

अनिरोधनन्निर्यद्भुतो वभूवेति २१ ज्वरस्तु योद्धुमभ्यधावदिति २२ नारायणः शीतज्वरमसृजत २३ माहे-
श्वरः समाक्रन्दत्स्वयुद्धे २४ आत्मानं परमशक्तिमंतं मन्यमानः श्रीकृष्णेनापि तेन प्रहृतः स्वयमेव नमः सन् तथा-
रमेश्वरं त्वान्नवात्तत्त्वन्नमस्करोति नमामीति त्वामनंतशक्तिं नमामि कृतः परेषां ब्रह्मादीनामीशं तद्देवतः
सर्वात्मानं सर्वेषां तमात्मानं चेतयितारं तत्कृतः केवलं शुद्धं तस्मिमात्रं चैतन्यघनं तदेवं सर्वं चेतयितत्वेन परमे-

ततस्तिर्यक्स्रुतो नग्राम निरीक्ष्य नारायणः बाणस्य तावद्भिरथच्छिनत्स बाहुविष्णुस्तं २१ विसृष्टेन भूतग-
णोन्त्वरस्त्रिशिरास्त्रिपात् अभ्ययुधयन्दिव्यांश्च दहन्निव दिशोदश २२ प्रयुत्नानाययणो देवस्तेः स्पृष्टा-
स तज्ज्वरं माहेश्वरो वेसवस्त्रयुयुधाते ज्वरावुभौ २३ माहेश्वरः समाक्रन्दत्स्वेस्तवेन वलार्दितः अलब्ध्वा
भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः शरणं यो हृषीकेशं तद्वाव प्रयतांजलिः २४ ज्वर उवाच नमामि त्वा-
नंतशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं तस्मिमात्रं विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिंगं प्रशांतं २५

स्वस्येत्युक्तं किंचविश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वात्पूर्णत्वात् विश्वोत्पत्तीति तन्वेवं भूतं ब्रह्मप्रसिद्धं ताह मितितत्राह यत्तद्ब्र-
ह्मेति यद्ब्रह्म तदेव त्वमित्यर्थः किं तद्ब्रह्मेत्यत आह ब्रह्मलिंगं ब्रह्मणो वेदेन लिंग्यते ऽवितत्कृतः प्रशांतं स-
र्वविक्रियारहितत्वात् नमाम्यहं त्वामितिभावः २५

श्री
भाग
टी
५३

53

किंच यावन्मविशेषं वस्तु तच्च वयं प्रभवामः त्वयि तत्सर्वविशेषातीतेन कस्यापि प्रभुत्वं किंतु त्वमेव सर्वप्रभु
रिति तस्मिन्मायावैचित्र्यात्त्वत्तोऽस्तीति कालइति कालः क्षोभकः कर्मनिमित्तं तदेव फलाभिव्यञ्जकमितिदृष्टं दैवं।
स्वभावस्तत्संस्कारः जीवस्तद्वान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं शरीरं प्राणः सूत्रं आत्माहंकारः विकारः एकादश
शेंद्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः तत्संघातो देहः एतस्य बीजरोहप्रवाहः रोहो अङ्कुरः देहाद्बीजरूपं
कर्म ततोऽङ्कुररूपो देहः ततः पुनरेवमिति प्रवाहः एषा त्वन्माया तस्या निषेधः अपोहः यस्मिन् तं त्वा निषे

कालोदैवंकर्मजीवःस्वभावोद्रव्यंक्षेत्रंप्राणआत्माविकारः तत्संघातोबीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायै
षातन्निषेधंप्रपद्ये ॥२६॥ नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान्साधून्लोकसेतून्बिभर्षि हंस्युन्मार्गान्हिंस
यावर्तमानान्जन्मैतत्तेभारहारायभूमेः ॥२७॥

यावत्यभिभूतं प्रपद्ये भजे इति ॥२६॥ न नु देवकीतनयस्य मे कथमेवं।
भूतत्वं तत्राह नानाभावैरिति सर्वोपाधिविनिर्मुक्त एव त्वं यथा लीलया स्वीकृतैर्मत्स्याद्यवतारैः देवान्बि
भर्षि पालयसि तदर्थं लोकसेतून्वर्णाश्रमधर्मान् तदर्थं तदनुष्ठातृन्साधूंस्तद्द्रोहिण उन्मार्गान्हंस्या।
न्हंसि हिंसयैव एतत्तेऽपि तव जन्म भूमेर्भारहरणाय लीलावतारोऽयं कस्यापि तत्तत्परतंत्रार्थः ॥२७॥ ५३

ग्रतोत्तानतनस्त्वदभिभवे श्वहृते मांतमंर ते स्वाशयेनाद्रतमोऽहमिति तेतेन सानवस्थेहेनत्त्वरेण शांतोग्रेणाशी
तज्वरेणापरसंतापकस्य युक्तस्य वक्तापरति वेदनत्याह तावदिति सेवायांश्चहृमानानामनुविनाशतिभावः २८।
हे त्रिशिरः त्वेन प्रपयात महत्तापालकः सन्त्वद्विचार कासावातातामाह यहति नौ प्रावयोरिमं संवा।

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शांतोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं नो सेवेरन्यावदा
शानुबद्धाः २८ श्रीभगवानुवाच त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद्भयं यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भ।
वेद्भयं २९ इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः वाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनं ३० तता।
ेबाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः मुमोच परमक्रुद्धो वाणांश्चक्रायुधे नृप ३१ तस्यास्यतोऽस्त्राण्य
सकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना चिच्छेद भगवान्बाहून्शाखा इव वनस्पतेः ३२ बाहुषु छिद्यमानेषु वाणस्य।
भगवान्भवः भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ३३ रुद्र उवाच त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्म
णि वाङ्मये यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलं ३४

दंषः स्मरेत् तस्य त्वत्तो भयं न भवेत् त्वयाभयं तोऽस्माद्दत्तीयमित्यर्थः २९ ३० ३१ ३२ ३३ भक्तरक्षार्थं श्रीरुद्रो भ
गवंतं स्तौति त्वं हीति प्रथमश्लोकः त्वामस्तान्नाथ गुणातीत इति निर्विशेषं तत्स्तो वागमये ब्रह्मण्यपि गूढं वेदश्रुभिषाः
विषयत्वात् कुतः परं ज्योतिः ज्योतिषामपि प्रकाशकत्वाद्विषयस्तथापि कुतस्तर्हि प्रतीतिरत आह यमिति।

आत्मानं तावत्त्रिगुणस्य तव ज्ञातं लीलयाधिष्ठितस्त्वया यो विराड्विग्रहः सोऽपि न ज्ञायते उडुंबरफलानि वर्तिमा शकैरिवोडुंबरफलमित्याशयेन विराड्रूपेण स्तौति द्वाभ्यां नाभिरिति यस्य नभ आद्यो लोकाद्यवयवाः। संभवो लोककल्पः पुरुषः स त्वमेव त्वन्वयः नभो यस्य नाभिः अग्निर्मुखं अंबु रेतः द्यौः शीर्षं आशा दिशः श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् उर्वी अंघ्रिः चंद्रो मनः अर्को दृक् अहं रुद्रः शिव आत्मा अहंकारः समुद्रो जठरं इन्द्रो भुजा बाहवः २।

नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमंबु रेतो द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरंघ्रिरुर्वी चंद्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ४२ रोमाणि यस्यौषधयोंऽबुवाहाः केशा विरिंचो धिषणा विसर्गः प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान्पुरुषो लोककल्पः ४३ तवावतारोऽयमकुंठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ४४

इन्द्रादयो लोकपाला बाहवः [illegible]र्थः ४२ ओषधयो रोमाणि यस्य अंबुवाहाः मेघाः केशाः विरिंचो धिषणा बुद्धिः प्रजापतिः विसर्गो मेढ्रं धर्मो हृदयं लोकैः कल्प्यते वा कल्पते इति लोककल्पः ४३ ननु पादेशिकशरीरस्य कथं नभो नाभिरित्यादीति [illegible] तत्राह तवेति हे अकुंठधामन् अप्रच्युतस्वरूप भवाय अभ्युदयाय न केवलमेतावत् किंतु अस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह वयं चेति सर्वे लोकपालास्त्वया पालिताः सप्तापि भु

अवसितंसंकल्पितं ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेत्रिषष्टितमोध्यायः ६३

श्रीभगवानुवाच यथात्थभगवंस्त्वंनःकरवामप्रियंतव भवतोयद्व्यवसितंतन्मेसाध्वनुमोदितं ४६
अवध्योयंममाप्येषवैरोचनिसुतोसुरः प्रल्हादायवरोदत्तोनवध्योमेतवान्वयः ४७ दर्पोपशमनाया
स्यप्रवृक्णाबाहवोमया सूदितंचबलंभूरियच्चभारायितंभुवः ४८ चत्वारोस्यभुजाःशिष्टाभविष्य
त्यजरामरः पार्षदमुख्योभवतोनकुतश्चिद्भयोसुरः ४९ शुकउवाच इतिलब्ध्वाभयंकृष्णंप्रणम्य
शिरसासुरः प्रद्युम्निंरथमारोप्यसवध्वंसमुपानयत् ५० अक्षौहिण्यापरिवृतंसुवासःसमलंकृ
तं सपत्नीकंपुरस्कृत्यययौरुद्रानुमोदितः ५१ स्वांराजधानींसमलंकृतांध्वजैःसतोरणैरुक्षित
मार्गचत्वरां विवेशशंखानकदुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतःपौरसुहृद्द्विजातिभिः ५२ यएवंकृष्णविजयं
शंकरेणचसंयुगं संस्मरेत्प्रातरुत्थायनतस्यस्यात्पराजयः ५३ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेत्रिष
ष्टितमोध्यायः ६३ शुकउवाच एकदोपवनंराजंजग्मुर्यदुकुमारकाः विहर्तुंसांबप्रद्युम्नचारु
भानुगदादयः १ क्रीडित्वासुचिरंतत्रविचिन्वंतःपिपासिताः जलंनिरुदकेकूपेददृशुःसत्त्वमद्भु
तं २ कृकिलासंगिरिनिभंवीक्ष्यविस्मितचेतसः तस्यचोद्धरणेयत्नंचक्रुस्तेकृपयान्विताः ३

चतुःषष्टितमेकृष्णदर्शनाच्छापमोचनं नृगस्यदानकार्याणांतत्स्वर्गतिश्चात्रवर्ण्यते १ २ ३ ॥

श्री
भाग
टी
५५

किंच मायाश्रयस्यात्मनो दयतादृतामलवञ्चनः संसृतिरित्याशयेनाह यन्मायेति पुत्रादिषु प्रसक्ताः वृ
जिनार्णवे दुःखसागरे उन्मज्जंति देवादियोनिषु निमज्जंति स्थावरादिषु तदुक्तं वायवीये विपर्ययस्तु भ
वति ब्रह्मत्वस्थावरत्वयोरिति ४० एवं जीवस्य रूपमवस्थां निरूप्येदानीमभजनं निंदति द्वाभ्यां देवेति देव।

यन्मायया मोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जंति निमज्जंति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ४० देवदत्तमि
मं लब्ध्वा नृलोकमजितेंद्रियः यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवंचकः ४१ यत्त्वां विसृजते म
र्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरं विपर्ययेंद्रियार्थार्थे विषमत्त्यमृतं त्यजन् ४२ अहं ब्रह्मा च विबुधा मुनयश्चा
मलाशयाः सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरं ४३ तं त्वा जगत्स्थित्युदयांतहेतुं समं प्रशां
तं सुहृदात्मदैवं अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देव ४४ अयं ममेष्टो दयितोऽनु
वर्ती मयाभयं त्वमनुगृह्णीष्व देव संपद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ४५

नत्वया कर्माध्यक्षेणादत्तं नृदेहमिमं लब्ध्वापीति ४१ शोच्यत्वे हेतुः यत्त्वामिति विपर्ययाः विपरीताः आ
त्मा प्रियानीश्वरा ये इंद्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थम् ४२ अहमन्ये च प्रपन्ना वयं त्वामेव भजामः स्माहमिति ४३
प्रशांतं सर्वक्रियारहितं त्वां ज्ञमात्मादाद्यमितिभावः केतं निकेतमधिष्ठानं ४४ ४५

व्यवसितं संकल्पितं ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३

श्रीभगवानुवाच यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव भवतो यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितं ४६ अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ४७ दर्पोपशमना
यास्य प्रवृक्णा बाहवो मया सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ४८ चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्य
त्यजरामरः पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ४९ श्रीशुक उवाच इति लब्ध्वाभयं कृष्णं प्रणम्य
शिरसाऽसुरः प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वं समुपानयत् ५० अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासः समलंकृ
तं सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ५१ स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षित
मार्गचत्वरां विवेश शंखानकदुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ५२ य एवं कृष्णविजयं
शंकरेण च संयुगं संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ५३ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे त्रिष
ष्टितमोऽध्यायः ६३ श्रीशुक उवाच एकदोपवनं राजन्जग्मुर्यदुकुमारकाः विहर्तुं सांबप्रद्युम्नचारु
भानुगदादयः १ क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वंतः पिपासिताः जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्वमद्भु
तं २ कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितचेतसः तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्विताः ३

चतुःषष्टितमे कृष्णदर्शनाच्छापमोचनं नृगस्य दानकार्यान्तस्वर्गतिश्चाप्यथर्मतः । २३ ॥

56

४५६७८९ किंच किंविति सर्वेषां भूतानां मात्मनो बुद्धेः साक्षिणस्तेषु विदिते किंतु न किंचित ॥

चर्मभिस्तांतवैः पाशैर्बद्ध्वा पतितमर्भकाः नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ४ तत्राग-
त्यारविंदाक्षो भगवान्विश्वभावनः वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण स लीलया ५ स उत्तमश्लोककरा-
भिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपं संतप्तचामीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक् ६ ।
पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुंदः कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणया-
मि नूनं ७ दशामिमां वा कतमेन कर्मणा संप्रापितोस्यतदर्हः सुभद्र आत्मानमाख्याहि विवित्स-
तां नो यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुं ८ श्रीबादरायणिरुवाच इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानंतमूर्तिना
माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ९ नृग उवाच नृगो नाम नरेंद्रोहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ।
दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशं १० किं नु तेविदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः कालेना-
व्याहतदृशो वक्ष्येथापि तवाज्ञया ॥ यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो दिवि तारकाः यावत्यो वर्षधा-
राश्च तावतीरददं स्म गाः १२ पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिला हेमशृंगीः न्या-
यार्जिता रौप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहं १३ ॥

क्रिंवकृतनवतेभ्यः सदाननवारेभ्यः तपसाश्रुताः प्रख्याताश्च तेवत्सलाशिवदन्याः यस्मिन्स्वदाराश्रयपावनशीला

श्चतेभ्यः १४ पूर्वे वापीकूपचरितेकृते १५ एवं वर्तमानस्य मम संकटे किं विदापत्रेशु शिवितिशाद कस्य।

स्वलंकृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुम्बेभ्य स्वनवृत्तेभ्यः तपःश्रुतवलवदन्यसत्त्वाःशान्ता

वभ्यो द्विजपुंगवेभ्यः १६ गोभूहिरण्यायतनाश्वदत्वाः कन्याः सदासी तिलरौप्यशय्याः वा

सांसि रत्नानि परिच्छदान्यथा निष्ठुंचयत्नेश्वरितेन पूर्वैः १७ कस्य विद्विजमुख्यस्य गृह्य गौर्मम गो

धेन संप्रक्राविदुषाप्रमाचमयाद्दत्ता द्विजातये १८ तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति तं ममे

ति प्रतिग्राह्याहन्नृगो मे दत्तवानिति १९ विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ भवान्दातापह

र्तेति तच्छ्रुत्वा मे भवद्भ्रमः २० अनुनीतावुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रगतेन वै गवां लक्षं प्रकृष्टानां दा

स्याम्येषा प्रदीयताम् २१ भवन्तावनुगृह्णीतां किंकरस्याविजानतः समुद्धरत मां कृच्छ्रात्पतन्तं निर

येऽशुचौ २२ ॥

चिदिति द्विजमुख्यस्य प्रतिग्रहनिह नस्य संस्मृता मिलिता अविदुषा ब्राह्मणा।

स्येयमिति प्रजानता २३ २४ प्रतिग्राहिणोकं दातेति स्वामिनोकमपहर्तेति भवद्भ्रमो व्याकुलो भवसि

यः २५ तदा तु भावपि प्रत्येकमनुनीतो प्रार्थितोकथं तत्ताद गवामितिमार्थेन २६ २७ ॥

श्री
भाग
तृती
५७

श्रुपरः प्रतिग्राही गुणाग्रहः यत्त्वास्वं त्वयोक्तमन्यद्द्रूपिणावामयुतं यदि तद्धीमां विहायनेच्छामि इमकामां
मत्कामयथा विरमर्थः २१ एतस्मिन्नंतरेश्रुतिरितः एवं पापाभावान्नेत समर्थ इतिभावः २२ उत्ताहो इत्येकं पदं
प्रश्नवा पूर्वं मुभमितिनोतमितियमस्यास्वयवाक्यं पश्यपश्यामि २३ हे देवयमएवं मसुभं भुंजेइति
मयोक्तं मयमः प्रेतनिशाद २४ २५ इयं देनश्रीकृष्णदर्शनेनविस्मितः सन् प्रात्मनोभाग्यमभिनंदति म

नाहं प्रतीच्छे वरान्निमुक्ताम्वामपाकमत् नान्यद्भवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरोपयो २६ एत-
स्मिन्नंतरे यामग्रहं तैनीतोयमत्वयं यमेनप्रष्टः तथाहं देवदेवजगत्पते २७ एवं तमसुभं भुंक्ष्व उता
हो नृप तेसुभं नोतेदानस्यधर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः २८ पूर्वं देवासुभं भुंजे इतिप्राह प्रेतनिसः
तावन्नामसमात्मानं हृकिलासं पतत्प्रभो २९ कुलएषम्यवर्द्धमस्य तव दासस्य केशव स्मृतिनो
यापि विधस्ताभवत्सन्दर्शनार्थिनः ३० सत्वं कथं मम विभो त्वपथः परात्मा योगीश्वरैः श्रुतिदृ-
शामलहृद्विभाव्यः साक्षादधोक्षजउरुव्यसनांधबुद्धेः स्यान्मेनुदृश्यपदहृ यस्य भवापवर्गः ३१

त्वमिति हे विभो सत्वं ममात्वपथः लोचनगोचरः सन्कथं स्यात् आश्चर्यमतो सीत्यर्थः किमत्राश्चर्यं तत्राह-
परात्मा अत एव योगीश्वरैरपि श्रुतिदृश्या उपनिषत्तया अमलेहृदि विभाव्यः स्थितः यतो धोक्षजः अधोभी-
कृतमक्षजं तानं नैन्द्रियकं ज्ञानं येन सः यत्र यो गेवय स्मात् यस्य हद्भवापवर्गोऽभवेत्तस्यभवान्नदृश्यः स्यात् उरुव्यसनेन कि-

उद्दिश्य भक्तिर्वेद्दृपासंवोपयज्ञाद् देवदेवेति २९ अनुगतापयति अनुगतानीहीति देवलोकेपि वर्तमाना।
स्यात्मनो मनसा सन्निधिं प्रार्थयते यज्ञकार्पीति ननु न मास्य द्विषयो यस्य तथाभूतं भूयादिति २८ यास्य
त्रमति नमस्ते सर्वाभावायस्य सर्वस्य भावो जन्म येन तस्मै ब्रह्मणे कर्तर्नव्यविकाराय इतः श्रनेना।

देवदेव जगन्नाथ योगिन् विद्वन् पुरुषोत्तम। नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय २७ अनुगता।
नीदृशी मां कृष्ण यां त्वं देवगतिं विभो यज्ञकार्पि सनस्य तो भूयान्मे तवपदाम्पदं २८ नमस्ते सर्वभावा।
य ब्रह्मणेनन्तशक्तये कृष्णाय वासुदेवाय योगिनां पतये नमः २९ शुक उवाच इत्यनुज्ञातपरिका।
म्या यांदस्य हाक्षमौलिना अनुगतानो विमा ग्रमारुह्य स पश्यतां नृणां ३० कृष्णः परिजनेनाद्य भग
वान्देवकीसुतः ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्यान निवशितापत ३१

शक्तये अनन्तनामा मायाशक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवाय सर्वभूताश्रयायेत्यपादानमुक्तं श्रीकृष्णायेत्य।
दानं तद्रूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तं कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्य
भिधीयते इति स्मृतेः किंच योगानामिष्टापूर्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे अयं भावः एवंभूतं मां विहाय
न सिद्धरपि गामिष्यामि बहुनककर्मफलभोगायेति २९ ३० ३१

श्री
भाग
दटी
५८

58

मनागपीषदपिभुक्तंसत् अग्नेः अग्निसदृशस्यतेजीयसश्चातितेजस्विनोपिदुर्जरं ३२ ३३ किंच विषादपिघोरमि
त्याह हिनस्तीति संस्पर्शसंसर्गेणमारकत्वात् अग्निरल्पत्वात्सान्नात्दपिनेत्याह वह्निरिति अपिच समूलमिति।
वह्निर्मूलावशेषपर्यंपि ब्रह्मस्वलक्षणारणिजःपापपावकस्तुकुलंतदपि समूलमिति ३४ दुरनुज्ञातंनय।

श्रीभगवानुवाच दुर्जरंबतब्रह्मस्वंभुक्तमग्नेर्मनागपि तेजीयसोपिकिमुतराज्ञामीश्वरमानिनां ३२
नाहंहालाहलंमन्येविषंयस्यप्रतिक्रिया ब्रह्मस्वंहिविषंप्रोक्तंनास्यप्रतिविधिःक्वचित् ३३ हिनस्ति
विषमत्तारंवह्निरद्भिःप्रशाम्यति कुलंसमूलंदहतिब्रह्मस्वारणिपावकः ३४ ब्रह्मस्वंदुरनुज्ञातं
भुक्तंहंतित्रिपूरुषं प्रसह्यतुबलाद्भुक्तंदशपूर्वान्दशापरान् ३५ राजानोराजलक्ष्म्यांधानात्मपा।
तंविचक्षते निरयंयेभिमन्यंतेब्रह्मस्वंसाधुबालिशाः ३६ गृह्णंतियावतःपांसून्क्रंदतामश्रु।
विंदवः विप्राणांहृतवृत्तीनांवदान्यानांकुटुंबिनां ३७ राजानोराजकुल्याश्चतावतोब्दान्निरंकुशाः
कुंभीपाकेषुपच्यंतेब्रह्मदायापहारिणः ३८

त्यावदननुज्ञातंत्रिपूरुषंकुलं स्वंपुत्रंपौत्रंच प्रसह्यहठात् बलात् राजाज्ञया ३५ बलाराजानः।
श्रियामदवन्तःयेब्रह्मस्वंसमभिमन्यंते रक्षंति तेनिरयमेवाभिमन्यंते अतोबालिशाःअतःआत्मपातंनच

२९ शृण्वन्नृगस्य ग्रमिकांत्वायांथानुः ४०।४१ प्रणामेनमामि ४२ नकेवलमर्थवादविभीषिकेयंकिंतुश्रम।
तमित्याह ब्राह्मणार्थंइति ४३।४४ इतिश्रीभावार्थेदशमस्कंधेचतुःषष्टितमोध्यायः ६४ पंचषष्टित

स्वदत्तांपरदत्तांवाब्रह्मवृत्तिंहरेच्चयः षष्टिवर्षसहस्राणिविष्ठायांजायतेक्रिमिः ३९ नमेब्रह्मधनं
भूयाद्यद्गृध्वाल्पायुषोनराः पराजिताश्च्युताराज्याद्भवंत्युद्वेजिनोहताः ४० विप्रंकृतागसमपिनैवद्रु
ह्यतमामकाः घ्नंतंबहुशपंतंवानमस्कुरुतनित्यशः ४१ यथाहंप्रणमेविप्राननुकालंसमाहि
तः तथानमतयूयंचयोऽन्यथामेसदंडभाक्‌ ४२ ब्राह्मणार्थोह्यपहृतोहर्तारंपातयत्यधः अजा।
नंतमपिह्येनंनृगंब्राह्मणगौरिव ४३ एवंविश्राव्यभगवान्मुकुंदोद्वारकौकसः पावनःसर्वलो।
कानांविवेशनिजमंदिरं ४४ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेनृगोपाख्यानेचतुःषष्टितमोध्यायः ६४
श्रीशुकउवाच बलभद्रःकुरुश्रेष्ठभगवान्रथमास्थितः सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठःप्रययौनंदगोकुलं १
परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेवच रामोभिवाद्यपितरावाशीर्भिरभिनंदितः २॥

मेरामस्वकंगोकुलमागतः रममाणस्तुगोपीभिःकालिंद्याकर्षणंमहान्‌ रामचरितंचित्रंकालिंद्याकर्ष
णादियत्‌ पौंड्रकोनादिकृत्यस्य पृथग्गक्रमतःपरं १ आशीर्भिरभिनंदितोबभूव २॥

श्री
भाग
उ टी
५९

तदाह्वविरमिति ३ गोपवृन्दाश्च विविधवक्षेभिवंद्य यथाविश्वेश्वमभिवंदितो बभूवेत्यर्थः अपि च यथावयस्तु नि ४ ५

चिरं नः पाहि दाशार्ह स्वानुजो जगदीश्वर इत्यभोष्णो कमालिंग्य नेत्रैः स्निग्धैश्च तर्जलैः ३ गोपवृन्दाश्च
विविधं विश्वेश्वमभिवंदितः यथावयो यथा सख्यं यथा संबंधमात्मनः ४ समुपेत्याथ गोपालान् हास्य
हस्तगृहादिभिः विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ५ पृष्टाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गदया गि
रा कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः ६ गोपालाऊचुः कच्चिन्नो बांधवा राम सर्वे कुशला
मासते कच्चित्स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ७ दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः
निहत्य निर्जित्य रिपून् दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ८ गोप्यो हसंत्यः पप्रच्छुः रामसंदर्शनादृताः कच्चिदा
स्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ९ कच्चित्स्मरति वा बंधून्पितरं मातरं च सः अप्यसौ मातरं द्रष्टुं स
कृदप्यागमिष्यति अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः १० मातरं पितरं भ्रातॄन्पतीन्पुत्रान्स्व
सॄरपि यदर्थे जहिम दाशार्ह दुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ११

तेसर्वे स्वविषया देवेषु तेरामममनामयमारोग्यं पप्रच्छुः तेच तेन पृष्टाः सन्ति कृष्णे कृष्णस्य पादार्थः संन्यस्ताखि
लराधसः त्यक्तसर्वविषयाः ६ ७ ८ रामस्य संदर्शनेनादृता आदरात् ९ १० ११

५५

तर्हि तत्कृतमेव युष्माभिः शतिवंधः किं न कृतः तस्याकं विश्वासादिति चेत् तत्र विश्वासः किमिति कृतः त
त्राहुः कथं विति वक्तृवहुनाद्यालापविधानि वाक्यानि १२ तत्रामाहुः तुः न गृह्णातीति विचित्रकथस्य वि
चित्रकथनकोविदस्य किं वसंदेशं स्मितेनयस्मिन्नेतनालोकेनोच्छ्वसितः स्मितेतयः स्मरः तेनातुराः १३ ग्रा

तान्सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः कथं तन्नारश्चोत्स्नीभिर्नोसुहृद्येन भाषिते १४ कथं नु
गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः स्त्रियः गृह्णातीति विचित्रकथस्य संदेशस्मिताव
लोकोच्छ्वसितस्मरातुराः १५ किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः यात्यस्माभिर्विना का
लो यद्यातस्य तथैव नः १६ शुक उवाच इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारुवीक्षितं गतिं प्रेमपरिष्वं
गं स्मरंत्यो रुरुदुः स्त्रियः १७ संकर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयंगमैः सांत्वयामास भगवान्ना
नानुनयकोविदः १८ द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च रामः क्षपासु भगवान्गोपीनां

रतिमावहन् १९

पराहुः किं न रते कालस्तावत्तस्य चा स्माकं च यात्येव किं त तस्य सुखेनास्मा
कं तु दुःखेनेत्येतावानेव विशेष इति पुनितं १७ १८ नानाविविधैः शत्रुनयेषु कोविदः १९ मधुश्चैत्रो माधवः
वैशाखो गोपीनां रतिमिति श्रीकृष्णकोशजुमस्त्रां बालानां चान्यासां मितियभियुक्तप्रसिद्धिः २० ॥

श्री भाग उत्त ९०

पूर्णचंद्रस्य कलाभिर्मरीचिभिरामृष्टे उज्वले कौमुदीगंधर्वा पुनाक्रमुद्वलीनां गंधर्वो निनसेविते यदा कौमुदी शद्वेन तद्दिकासिता निक्रमुदानिलस्पृष्टे क्रमुदां गंधवायुनेत्यर्थः १८ वारुणीमधपानासहोन्मत्तामदिरा

पूर्णचंद्रकलामृष्टे कौमुदीगंधवायुना यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः १८ वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् पतंती तद्वनं सर्वं स्वगंधेनाध्यवासयत् १९ तं गंधं मधुधाराया वायुनोपहृतं बलः आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः पपौ समं २० उपगीयमानचरितो वैजयंत्या च मालया विह्वलश्चरन् क्षीबो मदविह्वललोचनः २१ स्रग्व्येककुंडलो मत्तो वैजयंत्या च मालया विभ्रत्स्मितमुखांभोजं स्वेदप्रालेयभूषितं २२ स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः अनागतां हलाग्रेण क्रुपितो विचकर्ष ह २३ पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाहूता नेष्ये त्वां लांगलाग्रेण शतधा कामचारिणीं २४ एवं निर्भर्त्सिता भीता चकिता यदुनंदनं उवाच यमुना वाचं पतिता पादयोर्नृप २५ राम राम महाबाहो न जाने तव विक्रमं यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते २६

१९ २० क्षीबो मत्तः स्वेदएव प्रालेयं हिमं तेन भूषितं २२ यतो मित्यनादृत्य मानागतां आपगां नदीं २३ आहूता आहूता यत्त्वमागच्छसि तेन त्वां नेष्यामि २४ चकिता कंपिता २५ एकांशेन शेषाख्येन २६ ॥

त ६

ति

कं

२७ विजगाहद्रवणाद्धलेनकृतवान् २८ उत्तीर्णायनिर्गताय असितांबरादीनि कांतिर्लक्ष्मीः।
यथोक्तंवैष्णवे वरुणप्रहितावासैमालामम्लानपंकजांसमुद्राभेतयावस्त्रेनीलेलक्ष्मीरपुच्छनेति हरि
वंशेवबलेशनिलक्ष्मीवाक्यं नानारूपमयंचैकंकुंडलेवज्रभूषणान्याददम्यवपुष्याल्येदिव्यश्रवणभूषणं २

परंभावंभगवतोभगवन्मामजानती मोक्तुमर्हसिविक्षिप्तान्मम्यप्रपन्नांभक्तवत्सल २७ ततोव्यमुंचद्य।
मुनांयाचितोभगवान्बलः विजगाहजलंस्त्रीभिःकरेणुभिरिवेभराट् २८ कामंविहृत्यसलिला
दुत्तीर्णायासितांबरे भूषणानिमहार्हाणिददौकांतिःशुभांस्रजं २९ वसित्वावाससीनीलेमाला
मामुच्यकांचनीं रेजेस्वलंकृतोलिप्तोमाहेंद्रइववारणः ३० अद्यापिदृश्यतेराजन्यमुनाकृष्टवर्त्म।
ना बलस्यानंतवीर्यस्यवीर्यंसूचयतीवहि ३१ एवंसर्वानिशायातात्एकेवरमतोव्रजे रामस्याक्षि
प्तचित्तस्यमाधुर्यैर्व्रजयोषितां ३२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेश्रीबलदेवविजयेयमुनाकर्षणं
नामपंचषष्टितमोध्यायः ६५

वैमांप्रतिगृह्णाणीष्वपोराणीभूषणं क्रियामिस्मादि २९ वसित्वापरिधाय।
आमुच्यकंठेविधायचंदनादिभिरालिप्तः ३० ३१ एकेवनिशायथा माधुर्यैर्विलासैः ३२ इतिश्रीभावार्थ।
दीपिकायांदशमस्कंधेपंचषष्टितमोध्यायः ६५

श्री
भागवती
६१

61

घस्तु तहितमेकांशीगतःनाह स्तोट्कं हरिः न भिवं च ननोहृतं सदर्हिताणवयादिकं १ शलोभितः श्रमशोत्सा
हितः वालैस्तैः २ वालकृतो नृपः वालैनृपतेन क्रीडयोपरिकल्पितः २ ४ ५ ६ ७ देमूढ अस्तस्तत्यि

शुक उवाच नंदव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृपः वासुदेवोहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् १ त्वं
वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः इति प्रस्तोभितो वालैर्मेन आत्मानमच्युतं २ दूतं च प्राहिणो
न्मंदः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने द्वारकायां यथा वालो नृपो वालकृतो बुधः ३ दूतस्तु द्वारकामेत्य स
भायामास्थितं प्रभुं कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसंदेशमब्रवीत् ४ वासुदेवोवतीर्णोहमेक एव न चापरः
भूतानामनुकंपार्थं तत मिथ्याभिधां त्यज ५ यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत त्यक्त्वै
हि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवं ६ शुक उवाच कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौंड्रकस्याल्पमेधसः उग्रसे
नादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ७ उवाच दूतं भगवान्परिहासकथामनु उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि
यैस्त्वमेवं विकत्थसे ८ मुखं तदपिधायाज्ञ कंकगृध्रवटैर्वृतः शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शु
नाम् ९ ॥

प्रयोक्ष्यामि यैः सद्रूत्वमेवं विकत्थसे तेषु पौत्रार्थः यद्वा यैः विकत्थैः सदर्शनादिभिस्त्वमेवं
श्लाघसे तानि विदत्समुत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामीत्यर्थः ८ मां शरणमेहीत्युक्तस्योत्तरं भविष्यति वराः कंकादिवृत्तस्य
हि विशेषणाः तत्र तदा शुनां शरणमाश्रयो भवितासि ९ ॥

६१

काशीपतिः पौण्ड्रकस्यापि तद्धाम्नि त्रैवस्थानात ९ ॥ पार्ष्णिग्राहः शत्रूनो रत्नकः ९ ११ गरुडः कृत्रिमो
ध्वजे यस्य तं अमूल्यो नर्घ्यो मौलिराभरणं च यस्य तम् १३ १४ १६ राजस्यंदनादिचतुरंगबलमर्दितवान् ।

इति हूतस्तदा सैन्यं स्वामिने सर्वमाहरत् कृष्णोपि रथमास्थाय काशीमभिजगाम ह ९ पौण्ड्रकोपि
तदुद्योगमुपलभ्य महारथः अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतं ॥ तस्य काशिपतिर्मित्रं ।
पार्ष्णिग्राहोन्वयान्नृप अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ९ शंखचक्रासिगदाशार्ङ्गश्रीवत्सा
द्युपलक्षितं बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितं ११ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजं अ
मूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुंडलं १२ दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितं यथा नटं रंगगतं
विजहास भृशं हरिः ९३ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो
यो हरिं ९४ कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यंदनवाजिपत्तिमत् गदासिचक्रेषुभिरार्दय
तीक्ष्णं यथा युगांते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ९

इत्यक्रजाः चतुर्विधं भूतग्रामं यथा युगांताग्निरिति ९ ॥

श्री
भाग
दश
९२

आयोधनं रणस्थानं अरिणा चक्रेण चितं आकीर्णं आक्रीडनं कल्पान्ते रुद्रस्य क्रीडास्थानमिव १८ १९ २० शि

आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखण्डितैः बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं
भूतपतेरिवोल्बणं १८ अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भो भो पौण्ड्रक यद्भवान् दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्यु
त्सृजामि ते १९ त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाज्ञ मृषा धृतं व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगं २०।
इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकं शिरोऽवृश्चद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः २१ तद्वत्काशि
पतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः २२ एवं मत्सरिणं ह
त्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः २३ स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ता
खिलबन्धनः बिभ्राणश्च हरे राजन्स्वरूपं तन्मयोऽभवत् २४ शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलं
किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशयिरे जनाः २५ राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः पौराश्च हा
हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन् २६ सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः निहत्य पितृहं
तारं यास्याम्यपचितिं पितुः २७ ॥

रेः शृङ्गं यथेति २१ २२ २३ २४ प्रथमं किमिदमिति पश्चात् कस्य वक्त्रमिति विभाव्य कस्यैवेति संशयिरे संशयं कृत
वन्तः २५ २६ संस्थाविधिं मृतस्य क्रियां अपचितिं निष्कृतिं २३ २७ ॥

९२

62

श्रात्मनस्तु द्वयाश्चभिसेधायायाध्यवसम्सटह्निणः अनुयायाः १९ वरमदात तुष्णीं दूसुकृत्वा निमर्षः २० अशि
नमिवसर्वनियोगकारिणं यतस्य देवमरुत्विजमितिश्रुतेः २१ अन्वलाणये प्रयोजितस्तनिकूलसे प्रयोजितोवि
परीतो भविष्यतीति सूचितं अभिचारन्नभिचारं कुर्वन ब्रतो गृहीतनियमः २२ तमेतानाम्नमिवशिखाः श्मश्

रूपात्मनाभिसेधायसोपाध्यायो महेश्वरं सटह्निणं चैयामास परमेणसमाधिना २३ प्रीतो वि।
मुक्तो भगवान् स्वमैवरमदात् हवः पितृहत्वैर्धेपापाये मवबेवरमीप्सिते २४ दक्षिणाग्निं परिचरन्नाहु
णोसम्यगर्चितं अभिचारविधानेन सचाग्निः श्रमयेत्स्फुतः २५ साधयिष्यति संकल्प मन्त्रस्त्वा प्रयो
जितः इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृत्या याभिचारवती २६ ततोग्निस्तस्थितः कंठान्मूर्तिमानतिभीषणः ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरंगारोत्करविलोचनः २७ दंष्ट्रोग्रभृकुटीदंडकटोरास्यः स्वजिह्वया आलिह
न सृक्किणी नग्नो विपुलं बिभ्रत्त्रिशिखं ज्वलन् २८ पद्भ्यां तालसमाणाभ्यां केपयन्नवनीतलं सोभ्यधा
वत्ततो भूतैर्घोरकांप्रदहन्दिशः २९ तमभिचारदहनमायांतं द्वारकौकसः विलोक्यातत्रसुः सर्वे।
वनदाहे यथा मृगाः ३० अक्षैः सभायां क्रीडंतं भगवंतं भयातुराः त्राहि त्राहि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदह

मूणि च यस्य सः अंगारोत्कराणि लोचनानि यस्य सः २३ दंष्ट्राभिः उग्रैर्भृकुटीदंडैश्च कठोरं क्रूरमास्यं यस्य।
सः त्रिशिखं त्रिशूलं २४ दिशः प्रदहन् २५ २६ त्राहि त्राहीति माद्वारीतिशेषः २७ ॥

अहमविनाशयिष्यामीति ३६ ३७ येदक्षीपकाशयदिति शेषः यद्वा स्वतेजसा स्वदीप्त्यतिज्वाल्यमा
ने अन्वर्थप्रकाशमानमित्यर्थः आर्दयत्पीड्यत ४० आर्दितोग्निर्येन कृतवांस्तदाह कृत्यानलइति सह

श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसं शरण्यः संप्रहस्याह माभैष्टेत्यविनास्म्यहं ३८ सर्वस्यां
तर्बहिःसाक्षी कृत्यां माहेश्वरीं विभुः विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ३९ तत्सूर्यको
टिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभं स्वतेजसा खं ककुभोथ रोदसी चक्रं मुकुंदास्त्रम
थाग्निमार्दयत् ४० कृत्यानलः प्रतिहतः सरथांगपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः वारा
णसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोभिचारः ४१ चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं
वाराणसीं साट्टसभालयापणां सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालिनीं
४२ दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णोश्चक्रं सुदर्शनं भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ४३
य एवं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमं समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ४४ इति।

श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पौंड्रकवधे षट्षष्टितमोऽध्यायः ६६

ऋत्विग्भिः जनैश्च वर्तमानं अभिचर्यते मार्यतेऽनेनेति अभिचारः कृत्यानलः ४१ अट्टा हि सद्मनां।
अट्टालमंचाः ४२ ४३ ४४ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे षट्षष्टितमोऽध्यायः ६६

श्री भाग. १०टी ६६

६६

सप्तषष्टितमे रामो गिरौ रैवतके महान्। स्त्रीयुवतिभिः क्रीडन्नवधीद्द्विविदं बली। कालिन्दीविहरणानन्तरं
रामचरितं द्विविदवधादि संगतमप्युक्तानन्तरं भाविवेन पौण्ड्रकवधादि निरूप्येदानीं तदेव पृच्छतीति भूयोऽह-
मित्यादिना रामचरितश्रवणोत्कण्ठयाऽद्भुतकर्मत्वे हेतुः तत्र चानन्तत्वं तत्राप्यप्रमेयत्वमिति। नरकस्य सखे-

राजोवाच भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः। अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्प्रभुः॥ १॥
शुक उवाच नरकस्य सखा कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः। सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान्॥ २॥
सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन्वानरो राष्ट्रविप्लवं। पुरग्रामाकरान्घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन्॥ ३॥ क्वचित्स शैलानु-
त्पाट्य तैर्देशान्समचूर्णयत्। आनर्तान्सुतरामेव यत्रास्ते मित्रहा हरिः॥ ४॥ क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दो-
र्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलं। देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूले न्यमज्जयत्॥ ५॥

ति हरिणा वैरकारणं सुग्रीवसचिव इति तस्य मंत्रबलं मैन्दस्य भ्रातेति रामायणे प्रसिद्धः तेन वीर्याधिक्यं।
युक्तमिति २ सख्युः नरकस्य अपचितिमानृण्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो यथा भवति तथा पुरादीनदहदिति ३
क्वचिदिति कदाचित्। मित्रहा सखिहन्ता ४ तस्य समुद्रस्य जले दोर्भ्यां बाहुभ्यामुत्क्षिप्य वेलायाः कूले।
वर्तमानान् प्लावयामासेति ५॥

श्री
भाग
स्कं
५४

64

आश्रमाख्यात्वनस्थलीनभंक्त्वाग्राद्रवतीयायग्रिषुमूत्राहिकृतवान् ८ अप्ययान्निद्ध्ये पेशस्कारीभ्रमरः ०८
९ प्रभिन्नमनम् ९ ॥ नाम्नास्वभावेनैवचापलेयाशांताः १२ हेलयामासप्रवनत्तीनिरीक्षतःनिरीक्षमाण

आश्रमान्नृषिमुख्यानांकृत्वाभग्नवनस्थली प्रहृष्यपञ्चकुन्मेव्रैरग्नीन्वैतानिकान्बलः ९ पुरुषान्योषि
तोदुःखःस्माभूत्रोणीगृहस्थसः निलिप्यचाप्ययाक्षेलेःपेशस्कारीवकीटकं २ एवंदेशान्विप्रकुर्वन्हि
घयंस्वकुलश्रियः फलासलिलंगीतंगिरिंवनकंपयो ८ तत्रापश्यपरयतिनामपुष्करमालिनं
स्वदर्शनीयसर्वांगंललनायूथमध्यगं ९ गायंतंवारुणीपीतामदविह्वललोचनं विभ्राजमानंवपुषा
प्रभिन्नमिववारणं १० दुद्रुवुःशाखामृगाःशाखामारूढःकंपयन्द्रुमान् चक्रेकिलिकिलाशब्दमात्मा
नंसंप्रदर्शयन् ११ तस्यदृष्ट्वाकपेर्वीरतरुण्योजातिचापलाः हास्यप्रियाविजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः
१२ ताहेलयामासकपिर्भ्रूविक्षेपैःसंमुखोऽग्निभिः दर्शयन्स्वगुदंतासांरामस्यचनिरीक्षतः १३ तंग्रावाणं
हरन्क्रुद्धोबलःप्रहरतांवरः सवंचयित्वाग्रावाणंमदिराकलशंकपिः गृहीत्वाहेलयामासधूर्तस्तंकोप
यन्हसन् १४ निर्भिद्यकलशंदुष्टोवासांस्यास्फालयन्बलं कदर्थीकृत्यबलवान्विप्रचक्रेमदोद्ध

तः तमनाद्दृत्यगर्वेणऽथः १२ १५ आस्फालयन्योषितांवासांस्याकृष्यपाटितवान् विप्रचक्रेपवमपकृता
वान् १५ ॥

२८

५४

१९ शालेनाहते १८ स्वनं देन मसृणेन मुद्गरेण महद्भिस्तर्थ्यैः तं वानरं १८ मल्लिष्ठं मल्लिकावयविशेषः गौरिक

तेन तस्या वितनयं दृष्ट्वा देशांघ्रमलरुपद्रुतान् क्रुद्धो मुसलमादाय हलेचारि निर्हासया १९ द्विविधो विम
द्यावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना मूर्ध्नि तस्य तेन बलं मूर्धन्यताडयत् १८ तेन संकर्षणो मूर्ध्नि पते
न मचलो यथा शक्तिग्रहभावान् स्रवन्देनाहतच्युतं १८ मुसलाहतमल्लिष्ठो विरेजे रक्तधारया गि
रिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिंतयन् १९ पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा तेनाहनत्स संक्रु।
द्धस्तं बलः शतधाभिनत् २० एवं वृक्षेण भावतो भग्नः भग्नः पुनः पुनः आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षम।
करोद्वने २१ ततो मुचच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः २२
स बाहू तालसंकाशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत् २३ यादवेंद्रो।
पि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललांगले जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धः सोऽपतद्रुधिरं वमन् २४ चकंपे तेन पतता स
टंकः सवनस्पतिः पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवांभसि २५ जयशब्दो नमःशब्दः साधु साध्विति।
चांबरे सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणां २६

या लोहितपातनानाविधव्यधनआगणयन् १९ २० २१ २२ अरूरुजत् अताडयामास २३ जत्रौ अंसवाहुमूले।
२४ टंकाः सनोपवृक्षाणि तत्सहितः २५ २६ ॥

जगतोव्यतिकरंनाशमावहतीतितथातं २८ इतिश्रीभावार्थेदशमस्कंधेद्विविदवधोनामसप्तषष्टितमोध्या
यः ६७ अष्टषष्टितमेसांबेनिरुद्धेकौरवैर्युधि नद्धमोचायरामेणगजाह्वयविकर्षणं रामक्रीडांतरंनिरूपयि

एवंनिहत्यद्विविदंजगद्व्यतिकरावहं संस्तूयमानोभगवान्जनैःस्वपुरमाविशत् २८ इतिश्रीभागव
तेदशमस्कंधेद्विविदवधोनामसप्तषष्टितमोध्यायः ६७ शुकउवाच दुर्योधनसुतांराजन्लक्ष्मणांस
मितिंजयः स्वयंवरस्थामहरत्सांबोजांबवतीसुतः १ कौरवाःकुपिताऊचुर्दुर्विनीतोयमर्भकः कद
र्थीकृत्यनःकन्यामकामामहरद्बलात् २ बध्नीतेमंदुर्विनीतंकिंकरिष्यंतिवृष्णयः येस्मत्प्रसादोपचि
तांदत्तांनोभुंजतेमही ३ निगृहीतंसुतंश्रुत्वायद्येष्यंतीहवृष्णयः भग्नदर्पाःशमंयांतिप्राणाइवसु
संयताः ४ इतिकर्णःशलोभूरिर्यज्ञकेतुःसुयोधनः सांबमारेभिरेबद्धुंकुरुवृद्धानुमोदिताः ५ दृ
ष्ट्वानुधावतःसांबोधार्तराष्ट्रान्महारथः प्रगृह्यरुचिरंचापंतस्थौसिंहइवैकलः ६ ॥

तमाह दुर्योधनसुतामिति समितिंजयःसंग्रामजित् १२ नोस्माकंमही अस्माभिर्दत्तांताननेभूमिपतयइ
तिभावः ३ यांतियास्यंति प्राणाइंद्रियाणीवसुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ४ कुरुवृद्धाभीष्मस्तेना
नुमोदिताःतत्सहिताःषट्तेनश्यार्थः ५ ६ ॥

कर्णाग्रणीर्येषां ते षट् वै रथर्षभः १ अमृष्यत अमर्षण अचिन्त्यस्य श्रीभगवतोर्भः अचिन्त्यस्यास्य वर्भस्येति वा
८ ९ तत्प्रपंचयति चतभिरिति चतभिस्त्वरतरस्य श्रीमान् वसंधेया तत्कर्मतेसम्मानिनवंतः ९ ॥ स्वस्य

ततेतत्रिस्त्वरवः क्रुद्धा लिङ्गनिषादनिभाषणाः भासाययलिनोवाग्नीः कर्णाग्रण्यं समाकिरन् १ सो
पिविद्धः क्रुद्धश्रेष्ठ क्रुद्धभियेद्रनेदनः नामृष्यन्नचिन्त्यार्भः सिंहः स्वरमृगोरिव २ विस्फूर्य स चिरं
चापं सर्वान् लिखाथसायकैः कर्णादीन् षट् रथान् वीरान् तान् विद्धिर्युगपत्पृथक् ३ वत्सभिस्त्रिभिर्वाणैः
तैकैकेन च सारथीन् ध्वजान्त्समदेह्वासान्तस्य तं तेभ्यः पूजयत ४ तेनतेविरथं चक्रुस्त्वतारथात्
रोद्धयान् पक्वसारथिनद्वेविछेदान्यः शरासनं ॥ तं वद्धा विरथिक्रूरमकृत्वैर्णक्रूरवायुधि क्रु
मारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं नयितो विषान् ६ तं कुत्तानानारस्तोकेनयानस्तजातमस्त्रवः क्रुद्धसमुद्या
मं वक्रु स्तुग्रसेनप्रचोदितः ७ सांवयितावतानामः सन्नद्धान्नृसिंहगावात् तेनस्वक्रुद्धभागत्सी
नांकलिंकलमलापरः ८ नगामहात्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा आत्मशोः क्रूलहृद्धेस्वहृतस्यंदर
वग्रहैः ९ गतागतान्नृत्यं ग्रामो वाद्योपवनमालिनः उद्धवं प्रेषयामास स्वतराष्ट्रवृत्स्यया १० ॥

दुर्योधनस्य कन्यां च १२ १३ यतः कलिंगेनेक्षतः अतसावयितानागाममेति १४ १५ धृतराष्ट्रवृत्स्यसयेति अ॥

श्री
भाग
स्कं
९९

66

विधिवदभिवंद्य १७ तमर्हमर्चयित्वा सत्कृत्य मंगलपाणयः उपायनहस्ताः १८ दृष्ट्वापि प्रणेमुः १९ २०
यद्रूपमित्युग्रसेनस्य वाक्यं मृष्ये सहे अधर्मेण तमानीय समर्पयते तिशेषः २२ वीर्यप्रभावः शौर्यमुत्साहः

सोभिवंद्यांविकापुत्रं भीष्मं द्रोणं सवाल्हिकं दुर्योधनं च विधिवद्राममागतमब्रवीत् १७ तेतिप्री
तास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमं तमर्चयित्वाभिययुः सर्वे मंगलपाणयः १८ ते संगम्य यथा
न्यायं गामर्घ्यं च न्यवेदयन् तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा नले १९ वंधून् कुशलिनः श्रुत्वा
दृष्ट्वा शिवमनामयं परस्परमथो रामो वभाषे विक्लवं वचः २० उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापय
न्नृपः तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वमाविलंवितं २१ यद्यूयं वहवस्त्वेकं जित्वाधर्मेण धार्मिकं अवा
धीताथ तन्मृष्ये वंधूनामैक्यकाम्यया २२ वीर्यशौर्यवलोन्नद्धमात्मशक्तिसमं वचः कुरवो वलदे
वस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः २३ अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया आरुरुक्षत्युपानद्वै शिरो
मुकुटसेवितं २४ एते यौनेन संवद्धाः सहशय्यासनाशनाः वृष्णयस्तुल्यतां नीतास्मद्दत्तनृपास
नाः २५

वलं समं तैस्तत्रेहं उक्षं वले कथमात्मनः शक्तेः समं प्रत्युरूपं २४ उपानत् पादरक्षा शिर आरोढुमिच्छति
हीना अस्माभिराचार्ये तीतार्थः २४ अस्मै प्रपदः पुनर्दिनिवनर्षिः यौनेन संवद्धाः पार्थिवादेन २५

९९

किंच भुंजंतिउपभुंजंतेरत्नार्थः अस्मदुपेक्षया अस्माकमनाग्रहेण ॥ २९ अलमिति अतःपरंतान्यपहर्तुमिच्छा
मस्त्यर्थः २२ अथवहंधीनह्लीकृयांतउरणोमेघः २८ नन्मलावेयुभिरवोपलक्षितयाश्रियाउत्तरंकुरुकेदीमदे

चामरव्यजनैशंलेमातपत्रंचयां दूरं किरीटमासनंयेषांभुंजंत्यसमदुपेक्षया २९ अलंयदूनांनरादे
वलोकनेदीतःप्रतीपैःफणिनामिवामृते येनःप्रमादोपचितोद्दियाद्वाश्रातायथेन्यथापतदुपा
वत २२ कथमिदोपिकरूभिभीरुक्षोणांनाटिभिः अटलमवरुधीनसिंहग्रस्तमिवोरणः २८
पृथुकउवाच नन्मवेयुस्त्रियोत्रदमयासेभरतर्षभ श्राष्याव्यरामदुर्वीच्यमसभ्याःपुरुमाविशन् २९
दृष्टुकृरूणांदेशीलंपुनावाव्यानिचाच्युतः अवोचत्कोपसंरब्धोदुष्प्रेतःप्रदसम्भ्रमः ३ः नूनं
नानामदोन्नद्धाःशांतिंनेच्छंत्यसाधवः तेषांहिप्रशमोदंडःपशूनांलगुडोयथा ३१ अहोयदून्सा
संरब्धान्कृरूनचकुपितेशनैः सोत्रयितादमितेषांशर्ममिच्छन्निहागतः ३२ नरसिमंदमतयः
कलहाभिरताःखलाः नेमामवत्तायमद्रुदुर्भोषान्मानितेनोब्रुवन् ३३

येषांते दुर्वाच्यंपरुषंवाक्यं असभ्याःदुर्जनाः २९ ३ः नानाथनादिमदैरुन्नद्धाःदंडएवप्रशमःप्रकर्षेण
शमयतीतितथाययालगुडःदंडः ३१ ३२ दुर्भाषान्प्रत्याख्यामाहान ३३

श्री
भाग
उली
९८

67

इर्भोगमानन्नुस्मं तिवद्भिः नोग्रसेनस्ति विभः स्रातापयितं समर्थः २४ प्रद्दोपृष्टाः श्रीकृस्ममण्यातिमवे।
नशतिकृपिलश्राह स्रधमैतिविभिः २५ २६ मोत्स्यतमैः सौलियुक्तैरुन्नमोयो उन्नमैमौलिभिरितिवा उपा।

नोग्रसेनः किल विभुर्भोजहृस्यंथकेश्वरः शक्रादयोलोकपालायस्यादेशान्ववर्तिनः २४ स्वयं।
मोक्रमतेयेनपारिजातोमरांघ्रिपः आनीयभुज्यतेसोसौनकिलाप्यासनार्हणः २५ यस्यपादयुगं
सात्ताछ्रीस्तपातेमवेश्वरी सनार्हतिकिलश्रीशानरदेवपरिछदान २६ पास्यांघ्रिपंकजरजोखि
ललोकपालैमौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थं ब्रह्माभवोद्दमपियस्यकलाः कलायाः श्रीश्चो।
द्वहेमचिरमस्यनृपासनंक्व २७ भुंजंतेकुरुभिर्दत्तं भूखंडं वृष्णयः किल उपानहृकिलवयंस्वयं।
तकृरवःश्रियः २८

श्रितानितीर्थानियैर्योगिभिः तेषामपितीर्थं पदा उपासितंसर्वैःसेवितंतीर्थं गंगा तस्यतीर्थत्वमिति।
ते किंच ब्रह्माभवश्चश्रीश्चयदहमपि उद्वहेम कथंभूतावयंयस्यकलायांशाः स्यकलाः श्रेशाः २७ २८ ९८

मत्तानामिवमघाटिका रूत्वाःपरुषाःश्रुत्वाशासितानांसंयदंडकराःसन् ३९ ४० लांगलाग्रेणदक्षिणेनः
प्राकारमूलेनिखातेनउद्धितार्थःउन्मादः ४१ ४२ जिजीविषवस्मत्तानामिकांक्षोढक्के ४३ ४४ ४५

अहोपेक्ष्यमत्तानांमत्तानामिवमानिनां असंवहारिणोभूत्वाःकःसहेतानुशासितां ३९ अ
पनिष्कौरवींपृथ्वींकरिष्यामीत्यमर्षतः गृहीत्वाहलमुन्नस्यौदह्नितिवजगाह्वयं ४० लांग
लाग्रेणनगरस्यहित्वार्थंगजाह्वयं विचकर्षसरोगाणांप्रहरिष्यन्नमर्षितः ४१ मलयानिवा
घूर्णमानगरंपतन आकृष्यमाणमालोक्यकौरवाजातसंभ्रमाः ४२ तमेवशरणंजग्मुः
सकुटुंबाजिजीविषव सलक्ष्मणपुरस्कृत्यसांबंप्रांजलयःप्रभुं ४३ रामरामाखिलाधार
प्रभावंनविदामते मूढानांनःकुबुद्धीनांक्षंतुमर्हस्यधीश्वरः ४४ स्थितिसर्गलयानांत्वमे
कोद्देतुर्निराश्रयः लोकान्क्रीडनकानीशक्रीडतस्तेवदंतिहि ४५ त्वमेवमूर्ध्नीदमनंतलीला
याभूमंडलंबिभर्षिसहस्रमूर्धन् अंतेचयःस्वात्मनिरुद्धविश्वःशेषेद्वितीयःपरिशिष्यमाणः ४६
कोपस्तेखिलशिक्षार्थंनद्वेषान्नचमत्सरात् बिभ्रतोभगवन्सत्त्वंस्थितिपालनतत्परः ४७

शोषशायनंकोपिशेषपर्यंकेपरिशिष्यमाणोयसचरमेवेतिवा ४८ अस्मासुकोपस्त्वयानमनुवि

श्री
भाग
उत्त
६८

विश्वकर्मकृतं यस्य सभामिति संबोधनं ४८ वेपमानं भयेन प्रेर्यमाणैः ५९ तुरंगमाश्च द्वादशायुतानि ५०

नमस्ते सर्वभूतात्मन् सर्वशक्तिधराव्यय विश्वकर्मन् नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं गताः ४८ शुक उवाच प
वं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्वलः प्रसादितः प्रसन्नोऽभूत् मा भैष्टेत्यभयं ददौ ४९ दुर्योधनः पा
रिवर्हं कुंजरान् षष्टिहायनान् ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ५० रथानां षट्सहस्राणि
रौक्माणां सूर्यवर्चसां दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ५१ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवा
न् सात्वतर्षभः ससुतः सस्नुषः प्रायात् सुहृद्भिरभिनंदितः ५२ ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः समेत्य बं
धून् अनुरक्तचेतसः शशंस सर्वं यदुपुंगवानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितं ५३ अद्यापि च पुरं ह्येत
त् सूचयद्रामविक्रमं समुन्नतं दक्षिणतो गंगायामनुदृश्यते ५४ एतत्तेकथितं सर्वं रामस्य चरितं म
हत् यः पठेच्छ्रावयेद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ५५ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे श्रीब
लभद्रविजयो नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ६८ ॥

५१ सुहृद्भिः कौरवैः ५२ मध्ये सभायां सभामध्ये ५३ ५४ ५५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे
षष्टितमोऽध्यायः ६८ ॥

६८

एकोनसप्ततितमेगार्हस्थ्यंप्रतिमंदिरं कृष्णस्यनारदोदृष्ट्वाविस्मितोभगवन्तमस्तवत् १ दिदृक्षुमभिनन्द्यो
नारद विचरेति उत्सवर्हृष्टमतिणेनवान् २ तांद्वारवतीमनुवर्णयतिसार्धत्रयेण पुष्पितेति पुष्पितेषूपव।

शुकउवाच

श्रीभगवानुवाच नरकंनिहतंश्रुत्वातथोद्वाहंचयोषितां कृष्णेनैकेनबह्वीनांतद्दिदृक्षुःस्मनारदः १
चित्रंबतैतदेकेनवपुषायुगपत्पृथक् गृहेषुद्व्यष्टसाहस्रंस्त्रियएकउदावहत् २ इत्युत्सुकोद्वारव
तींदेवर्षिर्द्रष्टुमागमत् पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादितां ३ उत्फुल्लेंदीवरांभोजकल्हार
कुमुदोत्पलैः छुरितेषुसरःसूच्चैःकूजितांहंससारसैः ४ प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टांस्फाटिकराजतैः
महामरकतप्रख्यैःस्वर्णरत्नपरिच्छदैः ५ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैःशालासभाभिःरुचिरांसु
रालयैः संसिक्तमार्गाङ्गनवीथिदेहलींपतत्पताकध्वजवारितातपां ६ ॥

तेषूद्यानेषुद्विजानामलीनांचकुलानितैर्नादितां ३ छुरितेषुव्याप्तेषु ४ महामरकतैःप्रख्यायंतेप्रकाशं
तेइतितथातैः स्वर्णरत्नमयाःपरिच्छदाःपरिकरायेषांतैः ५ पतत्सुःप्रचलत्सुःपताकायेषुतैर्ध्वजैर्वारित
आतपोयस्यांताम् ६ ॥

सर्वैर्धिष्ण्यपैर्लोकपालैरर्चिते ॥७॥ षोडशभिः पद्मसहस्रैः समलंकृते तस्य शौरेः पत्नीनां भवनेष्वेकतमं विवेशे-
त्यन्वयः यत्र च स्वकौशलं त्वष्ट्रा दर्शितमित्यतः ॥८॥ भवनयोर्विशेषणानदत्तवर्णयति चतुर्भिः विष्टब्धमिति
विद्रुमस्तंभैर्विष्टब्धं वैदूर्यमयानि फलकोत्तमानि स्तंभाश्रयाण्याच्छादनानि तैः इंद्रनीलमयैः कुड्यादि

तस्यामंतः परं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितं ॥७॥ तत्र षोड-
शभिः पद्मसहस्रैः समलंकृतं विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥८॥ विष्टब्धं विद्रुमस्तंभैर्वै-
दूर्यफलकोत्तमैः इंद्रनीलमयैः कुड्यैः जगत्या चाहतत्विषा ॥९॥ वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामवि-
लंबिभिः दान्तैरासनपर्यंकैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥१०॥ दासीभिर्निष्ककंठीभिः सुवासोभिरलंकृतं पुं-
भिः सकंचुकोष्णीषसुवर्णमणिकुंडलैः ॥११॥ रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वांतं विचित्रवलभी-
षु शिखंडिनोंऽग नृत्यंति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यांतमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदंतः ॥१२॥

भिश्चोपलक्षितं जगत्या भूमिकया चेंद्रनीलमय्या अहततिसंपत्त्या ॥९॥ मुक्तादामानां विलंबावि-
विधानि लंबनानि विद्यंते येषां तैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैर्भूषितैः ॥१०॥११॥ उत्पसमीत्पचलोमेचोद्यमितिवृद्धिः

श्री भाग टी ६९

69

दशमे ६९

एतस्मिन्नेव काले आत्मनाम् समानानि गुणरूपवयांसि सवेशोलंकारस्य यस्य तेन दासीसहस्रेण युतया रु
क्मिण्या सह ॥ स्थितो यतः किल पर्यंकतः अवतीर्य तामुपवेशयामास ॥ अविषह्यदर्शितो व्यथा एतदर्थः विप्र
द्धिनिशं त्वं नवानवाचरसे हृद्याः निभाष्य प्रदेशमन्तःपुरालयः कथंभूतो यस्य वरणे श्रीनवं गतः सोऽवतीर्य स्तः अनय
नहक्कूहनतो विप्रसतां धर्मभृतां यत्नितान् देवमकरोदित्यर्थः सतां पतिर्निदेवः ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणकृते नामतः सो

तस्मिन्समानगुणरूपवयः सवेषदासीसहस्रयुतया नु सवैशृद्धिणा विप्रोद्दर्शचरमरञ्जनेन हक्कर्दु
देनसावनपतिः प्रियवीजयंस्मा ॥ तेसं निरीसभगवान्सदसो स्थितः श्रीपर्यंकतः सकलधर्मभृतांवरिष्ठः
श्रातस्पपादयुगलो शिरसा किरीटजुष्टेन सांजलिरवीविशदासनेसे ॥ तस्याव निजस्य वरणे तदपः स्वमू
र्ध्नाविभ्रद्गजहरुतनोपि सतां पतिर्हि ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनामयुक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थं ॥
सपूज्यदेव ऋषिवर्य मूर्षिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन वाण्याभिभाष्य मितयामृतमिष्टयाजं
प्राहप्रभो भगवते नकरवाम किं ते ॥ नारदस्तवाव नेवाद्भुतमपि विभो खिललोकनाथ मैत्रीजनेषु सकले
षुदमः खलानां निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वैरावतार उरगाय विदाम सम्यक् ॥ १० ॥

वयतोयुक्तं समञ्जसं यत्तत्त्वहन्त्म प्रवर्तनायैसाचरतीत्यर्थः ॥ अभिभूष्यादिष्यान्तदागमनमिसाह प्रियमुक्ता ॥
श्रीभगवतामहर्षरादेणमनार्हमन्यमानस्तस्याभावयन्नाह नैवेति सर्वमिदमाश्चर्यं देवं ममाद्भुतमेव तहन्न गौरवात तर्हि कथं।
कं सादिमैत्री सादाद खलानाद मस्यनैवाद्भुतमित्यर्थः कुतो जगतः स्थितिपालनं च ताभ्यां सदनिः श्रेयसाय

पृथुक्षे प्रभो किं करवामेति तत्राह दृष्टमिति भक्तजनताया अपवर्गरूपं किंचातिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगि
गम्यैरपि हृदि विचिंत्यं किंच संसारकूपे पतितानामुत्तारणायावलंबमाश्रयभूतं एवंभूतं तवांघ्रियुगलं म

दृष्टं तवांघ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावा-
लंबं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् १८ ततोन्यदविशद्गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः योगेश्व
रेश्वरस्यांग योगमायाविवित्सया १९ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च पूजितः परया भक्त्या प्र
त्युत्थानासनादिभिः २० पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदायातो भवानिति क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्म
दादिभिः २१ तत्राप्यचष्ट गोविंदं लालयंतं सुतान् शिशून् ततोन्यस्मिन्गृहे पश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमं
२२ जुह्वंतं च वितानाग्नीन्यजंतं पंचभिर्मखैः भोजयंतं द्विजान्क्वापि भुंजानमवशेषितं २४ क्वापि सं
ध्यामुपासीनं जपंतं ब्रह्म वाग्यतं एकत्र चासिचर्मभ्यां चरंतमसिवर्त्मसु २५

यादृष्टमतः कृतार्थोस्मि तथापि तत्स्मृतिर्यथा स्यात्तथानुगृहाण ततः तद्ध्यायन्नेव नित्यं चरामीति १८ १९
अत्रैते दीव्यंतमित्यादौ चतुर्दशश्लोका दिज्ञातव्यं २१ २२ वितानाग्नीनाहवनीयादीन् अग्निहोत्रेण पंचभिर्मखैर्महा
यज्ञैर्यजंतं २४ २५

२६ २७ २८ २९ ३० ३१ काले तत्समये विधिनोपयापने श्रयाणां विवाहमिश्रयोः कल्पयंतं घटयंतं विभूति-
भिर्विभवैः ३२ प्रस्थापनं दुहितॄणां मात्रादीनां स्वशृहान् स्वदेशतो नयनं उपनयनं नन्दहान् प्रवनायनयं तं तैः महोत्स

प्रेंखोलिनरथैः क्वापि विचरंतं गदाग्रजं क्वचिद्विलयानं पर्यंके स्तूयमानं च वंदिभिः २९ मंत्रयंतं च कस्मिं-
श्चिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः जलक्रीडारतं क्वापि वारमुख्याबलावृतं ३० क्वचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं
गाः स्वलंकृताः इतिहासपुराणानि शृण्वंतं मंगलानि च ३१ हसंतं हास्यकथया कयापि प्रियया गृ-
हे क्वापि धर्मं सेवमानमर्थं कामौ च कुत्रचित ३२ ध्यायंतमेकमात्मानं पुरुषं प्रकृतेः परं शुश्रूषंतं
गुरून्क्वापि कामैर्भोगैः सपर्यया ३३ कुर्वंतं विग्रहं केश्चित्संधिं चान्यत्र केशवं क्वापि सह रामेण चिंत-
यंतं सतां शिवं ३४ पुत्राणां दुहितॄणां च काले विध्युपयापनं दारैर्वरैस्तत्सदृशैः कल्पयंतं विभूतिभिः
३५ प्रस्थापनोपनयनैरपत्यानां महोत्सवान् वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे ३६ यजं-
तं सकलान्देवान्क्वापि क्रतुभिरूर्जितैः पूर्तयंतं क्वचिद्धर्मं कूपारामालयादिभिः ३७

वान्कल्पयंतं योगीश्वरेशस्येषामपत्यानां महोत्सवान्वीक्ष्य लोकाः सर्वे विसिस्मिरे विस्मयं चक्रुः तथाभू-
तान्कल्पयन्तम ३३ ३४ ॥

स्थ

श्री
भाग
उदी
७१

71

अव्यक्तलिंगं वेशांतोलक्ष्य ३६ ३७ हे योगीश्वर आत्मन्नात्मनि मम मनसि तव स्वरूपे वा निर्भाता स्तु ती ताः तव योगमायाः केवलं विस्मयं विस्मः न तत्त्वमस्परमार्थमिति भावः ३८ त्वन्मानुच्छ्नातेन महात्म्यतो मां प्रस्थाप।

चरंतं मृगयां क्वापि हयमारुह्य सैंधवं घ्नंतं ततः पशून्मेध्यान्परीतं यदुपुंगवैः ३५ अव्यक्तलिंगं प्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु क्वचिच्चरंतं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ३६ अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिं ३७ विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि योगिनो योगीश्वरात्मन्निर्भाता भवत्पादनिषेवया ३८ अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसाप्लुतान् पर्यटामि तवोद्गायंल्लीला भुवनपावनी ३९ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मन्धर्मस्य वक्ताहं कर्ता तदनुमोदिता। तच्छिक्षयंल्लोकमिममास्थितः पुत्र माखिद ४० शुक उवाच इत्याचरंतं सद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनां तमेव सर्वगेहेषु संतमेकं ददर्श ह ४१ कृष्णस्यानंतवीर्यस्य योगमायामहोदयं मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ४२ ॥

येनाह अनुजानीहीति ३९ तत्तस्माल्लोकं शिक्षयन्निमं धर्ममास्थितः त्वं तत्तत: अतो हे पुत्र माखिद मा दंमाशामुद्धीति ४० इत्येवमनुगृहीतस्तमेकमेव सर्वत्र ददर्शेति ४१ मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वा जातकौतुको मुनिर्विस्मितो भूदिति ४२ ॥

७१

श्रद्धितः अद्धा युक्तः आत्मा यस्य तेन ॥ ४३ ॥ नारदः दृष्ट्वा कृष्णलीलां विस्मयते इति एवमिति अखिलस्य भवाय उद्भवाय गृहीताः शक्तयो नानामूर्तयो येन सः सव्रीडं च तत्सौहृदं च तेन निरीक्षणं हासस्तु ताभ्यां जुष्टः ॥ ४४ ॥ अनन्यविषयाणि असाधारणानि अपवर्गमार्गे मोक्षपदे ॥ ४५ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे एकोनसप्ततितमोऽध्याः

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥ ४३ ॥ एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः रेमेऽङ्ग षोडशसहस्रवराङ्गनानां सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥ यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ शुक उवाच अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान्कूजतोऽशपन् गृहीतकंठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥

यः ६९ ततस्तु सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि दूतनारदयोः कार्ये मंत्रविचारणं जगन्मंगलचारिणः माह्निकं जगादीरितः नारदेन कविः किंचिद्दृष्टमाह यथाक्रमं इत्यर्थधर्मकामेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मनेति श्र लोकस्य श्रीकृष्णाह्निकस्याधिकारे उपवृत्तायामासन्नायां पतिभिः श्रीकृष्णैः माधव्यो माधवस्य भार्याः ॥ १ ॥

श्री
भाग
उती
७२

72

वेदिनश्चपक्षीकुलसंबोधयंतिसंति वयांसिपत्त्रिणः रोरूवन्ति शब्देनाकूजन मंदारवनवायुभिःगायन्त्व
लिध्वनिद्राणिवयांसि २ वेदभीमूपलक्षणं परिरंभणविश्लेषात ३ ॥ तत्पर्यालोच्य एकमावेदं अद्वा-
दैतरनश्यनिःप्राधिमनएवाव्ययंनित्यंअव्ययंस्वयंज्योतिर्हृदितः नित्यनिष्कलंकल्मषमविद्यायस्मात्तदु
पलक्षमाह प्रस्येति विश्वस्य लक्षितोभावस्थाः सोनिर्हतिश्च भावसमानिर्वृतिरानंदः तथादिग्रुण।

वयांसिरोरुवंत्कुलसंबोधयंतीववेदिनः गायत्त्वलिध्वनिद्राणिमंदारवनवायुभिः १ मुहूर्तेनतवे
दभीनामृष्यदंतिशोभते परिरंभणविश्लेषात्प्रियवाद्कंनतंगताः २ अलिमुहूर्तउन्यायवार्युपस्त्र
पयमाधवः दध्यौप्रसन्नकरणाआत्मानंतमसः परं ३ एकंस्वयंज्योतिरनन्यमव्ययंस्वसंस्थया।
नित्यनिरस्तकल्मषं ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिस्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतं ४ समाहि
तोभस्यमलेयथाविधिक्रियाकलापंपरिधायवाससी चकारसंध्योपगमादिसत्तमोहुतानलो
ब्रह्मजजापवाग्यतः ५

ततोभानुर्वेसत्तमामातेयः सदेवसोमेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेः सएवानंदस्वविज्ञानमानंदमितिश्रुतेः त
सदानंदमित्यर्थः प्रातःस्नातः स्नातः संध्यायाउपगमउपासनं आदियंथाभवतितथा क्रियाकलापंचकार।
कार्यतांउदयात्पूर्वमेवहुतानलः ब्रह्मगायत्रींजजाप ५ ॥

कलौ प्राशान्देवानृषीन् पितॄंश्च तर्पयित्वा ॥ ७ ॥ ऋषीणां प्रथमप्रशस्तानां ॥ ८ ॥ बहुभिर्नितिद्विपश्चेन परिष्कृता ॥
न्कृष्णान् शुक्लदन्तान् मृगान् दृष्ट्वा रेभन्तो ददाश्च तेन बहूनि समस्वे चेति शुभ्रस्रक्काणि समेमान्न रशानं बहाम्येकीकृत
पुराणे च नर्दशालदत्तेन गणितानि यथोक्तं भारतमेवाधिकृत्य नवमाकेये मृगान् शुक्लदन्तः कृष्णान्सुवा
र्णेन परिष्कृतान् अष्टाल्कमेणा अष्टानियुतानि चवनर्दशेनितान श्वेयं बहुसंख्याश्लोकेन संगणितेनचतर्दश

उपस्थायार्कमुद्यन्तं तर्पयित्वात्मनः कलाः देवानृषीन्पितॄन्वृद्धान्विप्रान्भ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥ येन्रूतां
रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजां पयस्विनीनां तृष्टीनां सवत्सानां सुवाससां ॥ ८ ॥ ददौ रूप्यखु
राग्राणां द्वौमानितिलैः सह अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो बद्धं बद्धं दिने दिने ॥ ९ ॥ गोविप्रदेवतावृद्धगुरून्भू
तानि सर्वशः नमस्कृत्यात्मसंभूतमङ्गलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥ आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूष
णं वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याज्यं तथादर्शं गोविप्रद्विजदेवताः का
मांश्च सर्ववर्णानां पौरान्तःपुरचारिणां ॥ १२ ॥ प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनंदत संविभज्याग्रतो
विप्रान्स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ॥ १३ ॥

नौ लक्षाणां समाधिकशतानां शाक :बद्धं च नरपतिस्य प्रसहस्राणि त्रयोदशेति
दिने दिने च प्रतिग्रहं चेति ॥ ९ ॥ आत्मसंभूतीः स्वविभूतीः मंगलानि कपिलादीनि ॥ १० ॥ नरलोकस्य विभूषणारूप
मात्मानं स्वीयैः पीतांबरकौस्तुभादिभिः ॥ ११ ॥ कामानभिलषितानर्थान् ॥ १२ ॥ विप्रान्स्वगादिभिः संविभज्यतेभ्य

उपयुक्तभोगार्थमगृहीत ॥१४॥ पाणीकृतेन नली गृहीत्वा ॥१५॥ सव्रीडप्रेमवीक्षितैः ताणां स्थितस्ताभिरेववी-
क्षितैः कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगादिति ॥१६॥ एवं सर्वगृहीभ्यः पृथक् गत्वानन्तरमेकमेव सन् सुधर्मां प्राविशत्

सहर्षः प्रकृतीन्द्रादीनुपाप्रक्रन्तत स्वयं तावत्सूत उपानीय स्यन्दनं परमाद्भुतं सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं
प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥१७॥ गृहीत्वा पाणिना पाणी सारथेस्तमथारुहत् सात्यक्युद्धवसंयुक्तः।
पूर्वाद्रिमिव भास्करः ॥१८॥ ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जात-
हासो हरन्मनः ॥१९॥ सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग
षडूर्मयः ॥२०॥ तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् वृतो नृसिंहैर्यदुभिः
यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥२१॥ तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुं उपतस्थुर्न-
टाचार्या नर्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥२२॥ मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च
सूतमागधवन्दिनः ॥२३॥ तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां
चाकथयन्कथाः ॥२४॥

न. यन्निविष्टानां यत्र प्रविष्टानां ॥२०॥ नृसिंहैर्नृश्रेष्ठैः ॥२१॥ उपमन्त्रिणः परिहासकाः पृथक्पृथक्स्वस्व-
समुदायैः ॥२२॥ मृदङ्गादयः प्रसिद्धाः दरः शङ्खः सूतादयस्तुष्टुवुः ॥२३॥ ब्राह्मणाः ब्रह्मवेदमाहुर्मन्त्रान् व्याचख्युः

२२ २३ गिरिव्रजे तेन रुद्धास्ते तत्केशरोगं कृष्णं प्रापन् तेषां च दुःखमावेदयति द्वाभ्याम्ः २४ श्रीकृष्णकृष्णेति षड्भिः श्लो

कैर्विज्ञापयति तत्र प्रथमे त्वां शरणं याम इत्यर्थं त्रिभिर्भयात्त्रवाणेहाभ्यां प्रार्थनमिति २५ एतदेव स्पष्टं विविनोति लोक

संभवभयं विवृणोति येन नमस्यंति लोक इति विकर्म निषिद्धं काम्यं च तत्र निरतो निरतोऽभ्यतः स्वकुशले धर्मे प्र

वदर्चने नयोदिते [illegible] तेषां चात्रे सोमानमन्तमं शीलानां यत्करोति [illegible] यस्य

तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः २२ स नमस्कृत्य कृ

ष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासंधनिरोधजं २३ ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न

ययुर्नृपाः प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे २४ कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभंजन व

यं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्धियः २५ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदि

ते भवदर्चने स्वे यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै २६ लोके

भवाञ्जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः कश्चित्त्वदीयमतियाति नि

देशमीश किं वा जनः स्वकृतमृच्छति

तन्न विद्मः २७

स्वाभिकौ नयतं कुरुष्व महत्यर्णमिति प्रमत्तो न वर्तितो यावदयं लोकस्तावदेवास्य लोकस्य यः सद्यो जीविता

शां छिनत्ति तस्मै अनिमिषाय कालात्मने नमः इति २६ अयं लोकस्यार्तिः [illegible] तदेवाप्रतोस्माकं कृ

त एव दुःखमापन्नमित्याश्चर्येणाहुः लोके भवानिति जगदीश्वरत्वं यज्जगद्रक्षणाय अवतीर्णोऽपि चेदस्माकं दुःखं सम्भा

व्यं स्यात्तर्हि किमन्यः कश्चित्तव संधादिद्व [illegible] आज्ञामतिलंघयति किं वा नयोः स्वप्रमाणोऽपि जनः स्वकर्मजं दुः

ख्यमीशोऽपि [illegible] स्मातिः नतस्तत् [illegible]

श्री
भाग
पटी
७४

74

किंभूः शवमितित दाहः स्वमार्थितमिति स्वमवज्ञ्मातेन नृपसत्वेन योचितं सुखं यतः परतंत्रविषयसाध्यं किंच
मेघतिशाखद्वयं यस्य तेन मतंतल्पेन शरीरेण धूंपुत्रदारादियुक्तराज्यं विना केवलं वदामः भ्रष्टाकष्टुंनः येव
यमितः पूर्वमेवं निष्क्रामाः संतस्त्वां नाश्रिता इत्याहुः द्विवेति नवततः यतीर्थं निष्क्रामेलंभ्यमाता निस्वतःमि
हंस्यावेतद्दिवाद्धिं इयाम दे स्के यणामः २८ तस्मा याकृतं कर्मवंधं निवर्तयेनिशार्थं यतेनत्रइति विपुंत्वविमो।
चय मग्योत्तरामंथस्तत्संतकाल्कर्मपाशात् भवद्भिर्वविक्रम्यनिगोम्यता मितिचेदत आहुः यइति यपकृप

स्वमार्थितेन नृपसत्वेपरतंत्रमीशशाखद्वयेनमतंकेनधुंवदामः द्विवावदान्मनिसत्वेनदत्तीदलभ्यं
ल्किं इयाम देति कृपणास्तवमाययश २८ नत्रोभवान्मुणतयोकदर्शाद्विमूलोवद्धात्विपंदत्सगाथा।
कृयकर्मपाशात् योभूभ्नोपुनमतंगजवीर्यमेकोविभुरुरोधभवनेमृगराडिवावीः २९ योवेनया
द्विनवकृतव्यदानवकभग्नामृधेवलभवंतमनंतवीर्यं जित्वानलोकनिरंतंसकृद्दृढदर्पोयुष्मय्यसनो
कृजतिनोजितनद्विधेदि ३०॥

वापुतमतंगजनानोवीर्यविभुरुत्वभवनेभूभ्नेतोस्मात्करोध सिंहोमीधीविव २९ किंचयुष्मदीयावर्यमितिवा।
स्मानपिकं वा यतेइत्याहुः योवाइति देवदानवक्रोधनसदर्शनेयोविद्विनवकृतंः अष्टादशवारान् नयामह
मृधेवर्तमाने तत्र समदर्पाकृतंत्वयाभग्नः खलपराजितः पश्चात्तंनवीर्यमपीन्लोकनिरंतेनरशरीरविनो।
टंभवंतंसकृत्जित्वाऽऽछ्दर्पः प्रामगर्वः युष्मद्व्यसनोकृजतिपीडयति ननेवयुक्तं नह्यिवेहीनमध्यः ३०॥

३१ ३२ ३३ ३४ भूयान्महान्गुणो लाभो यायमस्माकं यत्वत्सर्वेदृष्टांतत्वानमिति ३५ ईश्वरः कर्ता येषां तेषु ३६
एवमपि विद्धेषेव सर्वेत्तेन नरा संयवधार्यमेवपांडवचिकीर्षितं दृष्टोनारदो मायेयमिति तामादर्शयति त्रिभिः

राजदूत उवाच इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकांक्षिणः प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयतां ३१ राजदू
ते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः बिभ्रत्पिंगजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ३२ तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः स
र्वलोकेश्वरेश्वरः ववंद उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ३३ सभाजयित्वा विधिवत्कृतासनपरि
ग्रहं बभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिं ३४ अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयं ननु
भूयान्भगवतो लोकान्पर्यटतो गुणः ३५ न हि तेऽविदितं किंचिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु अथ पृच्छामहे
युष्मान्पांडवानां चिकीर्षितं ३६ श्रीनारद उवाच दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृज
श्च मायिनः भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिव छिन्नरुचो न मेऽद्भुतं ३७

विश्वसृजश्च ब्रह्मणोऽपि मायिनो मोहकस्य ते स्वशक्तिभिर्भूतेषु नर्पामिन याचरतो वर्तमानस्य तव यद्यदं भूते
षु वर्तनं तद्धि भूतानि किमिति न पश्यंति वह्नेरिव छन्नरुच इति स्वशक्तिभिरेवच्छन्नात्मप्रकाशोपस्य त
स्यात तदेवं चश्चादि न मेऽद्भुतम ३७ ॥

इदं जगत्कार्यभूतमसदेव तव मायया अविद्यमानात्मतया आविर्भावयन्नेतज्जगत्सृजतः किं न केवलं तेन तथ्यं नम
नमेव शक्यमित्याह तस्मै नमः इति कृतः येन रूपेण सर्वतो विलक्षणात्मने विमायेत्यर्थः ४८ तन्वेतस्य किं
मायाचेष्टितैरित्यत आह जीवस्येति अविद्यातमसाछन्नत्वेनानर्थप्रापकाच्छरीरात्संसरतस्तेनैव च तमसा त

तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः यद्विद्यमानात्मतयावभासते तस्मै नमस्ते
स्वविलक्षणात्मने ४९ जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः लीलावतारैः स्व
यशः प्रदीपकं प्राज्वालयत्त्वां तमहं प्रपद्ये ५० अथाप्याश्रावये ब्रह्म नरलोकविडम्बनं राज्ञः पैतृष्व
स्रीयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितं ५१ यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्ता
द्भवाननुमोदितां ५२ तस्मिन्देव क्रतुवरे भवन्तं वै सुरादयः दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः
५३

स्माच्छरीराद्विमोक्षोपायमजानतः प्राज्वालयत्प्रदीपितवानसि त्वं यशः श्रवणादिभिर्जीवस्य मोक्षार्थमिति
५१ आश्रावये श्रावयिष्यामि नरलोकविडम्बनं ब्रह्मत्वं अलक्षितपादेऽप्यत्र ब्रह्मात्परमत्रलोकावकारिणं श्रा
वयिष्यामीति ५२ ५३ न चात्रैवानुमोदं कार्यं किं तत्र त्वयागन्तव्यमित्याशयेनाह तस्मिन्निति ५४ ॥

तत्रागतास्त्वत्संबंधेन दर्शनादिना पूता भविष्यंतीत्याह श्रवणादिति अंतेवसायिनः श्वपचा अपि ब्रह्ममयस्य
ब्रह्मघनमूर्तेः ईक्षा चाभिमर्शनं स्पर्शश्च ते विद्येते येषां ते ४३ कैमुत्यमेवाह यस्येति हे भुवनमंगल दि।
प दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं यस्य यशो विश्वं पुनाति कथं तत्प्रथितं दिवि मंदाकिनीति अधश्च भोगवती।

श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयंतेंतेवसायिनः तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः ४३ यस्यामलं दि
वि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमंगल दिग्वितानं मंदाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गंगे
ति चेह चरणांबु पुनाति विश्वं ४४ शुक उवाच तत्रैतेष्वात्मपक्षेष्वगृणत्सु जिगीषया वाचः पेशैः स्म
यन् भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ४५ श्रीभगवानुवाच त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् तथा
त्र ब्रूह्यनुष्ठेयं श्रद्दध्मः करवाम किं ४६ शुक उवाच इत्युपामंत्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् निदे
शं शिरसादाय उद्धवः प्रतिभाषत ४७ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे सप्ततितमोध्यायः ७०

ति इह भूमौ च गंगेति तस्य तवानुगमानात्सर्वे मंगलं पवित्रं च भविष्यंतीति भावः ४४ तत्रैवं नारदोक्तेषु।
तत्र वर्तमानेष्वात्मनीयपक्षेषु यादवेषु जरासंधस्य जिगीषावः न गृणत्सु अवमन्यमानेषु वाचः पेशैः पेशलवा
ग्भिः स्मयन् ४५ चक्षुर्हितः मंत्राणां मंत्रसाध्यानां तत्त्ववित् परिपाकवेदिता ४६ ४७ इति श्रीभागवते दश
मस्कंधे सप्ततितमोध्यायः ७० ॥

यद्येकमसमर्थितं तमेवोद्धवस्य मतं मंत्रज्ञः इंद्रप्रस्थे गते कृष्णे पार्थानां परमोत्सवः राजसूयमिषं कृत्वा भीमदुर्योध।
नादिषु कलिमुत्पाद्य तद्द्वारा भूभारमहरद् इति देवर्षिमतं राजसूयागमनं सभ्यानां मतं राजरक्षा कृष्णस्य तद्भय
पदतो यागं करिष्यतः पैतृष्वसेयस्यापि तद्वमः पुत्रस्य सार्चिव्यं माहात्म्यं येन तच्च तथा शरणार्थिनां राज्ञां रक्षा च का।

शुक उवाच इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोब्रवीत् सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः १
उद्धव उवाच यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया कार्यं पैतृष्वसेयस्य रक्षा च शरणैषिणां २ य-
ष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ३ अस्माकं च महानर्थो
ह्येतेनैव भविष्यति यशश्च तव गोविंद राज्ञो बद्धान्विमुंचतः ४ स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले
बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ५ ॥

टी॰ १ तत्र प्रथमं राजसूयार्थं गंतव्यं ततो राजरक्षा च कर्तव्येत्याह यष्टव्यमित्यष्टभिः अतो दिग्विजयहेतोः उभया।
र्थः राजसूयार्थः शरणागतरक्षार्थश्च ३ ४ अस्मत्सकृतया मस्य पव राजसंबंधे सिद्धो यादवानां लाभः।
स वा इति अन्येषां ततो बलिनामपि यद्यपि समबल एव भीमस्तथापि तं विना भीमादन्यस्य मृत्युर्दुर्विषह इति।

तस्मात्तत्तत्स्वभितो विंद्रियलौल्यपिकोटोघलक्षणात् आत्मानं परं ब्रह्म चेद्विजानीयात् ज्ञानेनधुता
निरस्ताशेषशयावासनाचायस्य तस्य ज्ञानिनो लौल्यमेव न संभवेदिति भवतीतिभावः तथा च श्रुतिः आत्मा
नं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति ४४ सूत्रस्य लौल्येन
तत्पानापत्रे प्रथमे तत्र सद्यातन्नत्वाने यत्ति तत्त्वामितीमसर्थं आत्मानं विद्धि शारीरं रथमेव तु नाम्नस्कर
थरूपकत्वेन रेणाद आत्मा तु इतिमिहितः इन्द्रियेषु मनोभी पूर्व्वस्मीनाह्या मात्रा शब्दादीलक्ष्मी निर्गतस्थदे।

आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः ४५ आ
त्मेः शरीरे रथमिन्द्रियाणि हयान भोग्यान्नरः इन्द्रियेषु वर्त्मानि मात्राधिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्बन्धु
रमीशसृष्टं ४६ एतदशप्राणमयं धर्मं बिकेभिमानेरथिने च जीवे धर्मद्विनस्यपणं वंपठंति
शरीरं तज्जीवपरमेव लक्ष्यं ४७

शानाढ्यः सत्त्वं चिन्नं हृहृद्ब्याणि वंय
तेचित्ते हृत्ताढ्यनिबद्धमिव शरीरं भवा
ति ईश्वरसृष्टमिति निबंधनकर्ता नीशापवेत्यर्थः प्राणादयः पंच नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजया
श्चेत्येवं दशविधं प्राणाणामभिमाने साहंकारं जीवं शरीरं परं ब्रह्मलक्ष्यं यथाधनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते।
तथा प्राणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः ४८

श्री भाग टी ८

७०

रागादयो जेतव्याः शत्रवः ४२ नचवतोभि दोषाः क्वचित्सत्वसमाधेः सत्वप्रकृतयोपि परोपकारादि प्रकृत
यः शत्रवः नृकायरूपं रथमात्मवश उपकल्प्यः इंद्रियादि परिकरो यस्मिं तथाभूतं यावद्धत्ते तावद्देवगति
छतां गुरूणां चरणसेवया निशितं ज्ञानासिं विभृत अच्युताश्रयः मित्रवत् शत्रुः उपशांतः स्यात् देवत

रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः। मानोवमानोसूयाश्च मायाहिंसाच मत्सरः ४३ रजः प्र
मादः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः। रजस्तमः प्रकृतयः सत्वप्रकृतयः क्वचित् ४४ यावन्नृकाय
रथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातं। ज्ञानासिमच्युतवलो दधदस्तशत्रुः स्वा
नंदतुष्ट उपशांत इदं विजह्यात् ४५ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूता नीत्वोत्पथं विषयदस्यु
षु निक्षिपंति। ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोंधे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपंति ४६

तेभूताः इदं यस्यादिकमपेक्ष्य तेनत्यर्थः अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह नोचेदिति प्रमत्तो बहिर्मुखतायेदं।
इंद्रियवाजिनः सज्जस्तेऽउत्पथं कुत्सितमार्गं नीत्वा विषयाख्येषु दस्युषु निक्षिपंति दस्यवः ससूतेन च वर्त्तमा
नं तमोन्धेन महाव्याप्ते उरुमृत्युभयं यस्मिन् ४६

नन्वेवं वेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणः पुंसः कथं प्राप्तिः स्यादित्याशंक्य वेदोक्तकर्मणामपि द्वैविध्यं दर्शयन्न
सूत्रमाह प्रवृत्तं चेति दृष्टाभिः हिंसेदं यमयं काम्यमग्निहोत्राद्य यज्ञानि । दर्शपूर्णमासस्य चातुर्मा-
स्यपशुः सुतः हिंसयेनादिकर्म यज्ञानि दमयापकिव कर्म च मादिशाहार्ये विवरणं दर्शयेति पशुः
यागः सुतः सोमयागः ४७ इति वैश्वदेवं प्रवृत्तं विविधं वर्णं तत्सर्वं निष्कामत्वे एतद्वैदिकाम्या-
मशांति दच नहि प्रवृत्ताख्याममपीत्यर्थः आत्मा वेद्यमपि ४८ प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यां माह ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकं आवर्तेत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेमृतं ४९ एतद्विवृण्वन्
नाम्नैवं वृत्तमावृत्तमेवाह धूमं सप्तालयारात्मकं पूर्णा आत्मा आदिलक्षणे ५० दृश्यस्य सकलविपाकस्य
धूमो रात्रिरपक्षयः प्रयनं दक्षिणं सोमो दर्शमोषध्यो वीरुधः प्रत्येरेतः इति दर्शपितृयाणं पुनर्भवः ५१

इति प्रकारमाह दृश्यस्य च कर्त्रा ग्रहादेः सत्त्वो विपाकः परिणामो देहान्तरारंभकः येन संपरिष्वक्तो ना
श्वति यथावस्तु नावाप्नुयात् लोकास्तिनि पंच स्यामाहु नावाप्तः पुरुषवच्च सो भवतीति पादांतरे दृश्यस
हेतुनितो कालो निवृत्यार्णायां कृत्स्नविपाकस्य हेतुत्वादि पापग्रहयोनः तथा च श्रुतिः सर्वं भान्तो मन्त्राः ।
समस्तान्दृष्ट्वा लोकाद्दयमेवाग्नेः क्रामतीति नियोनत्वादयस्यागे प्रयोत ननेत्वेष आत्मानिष्कामतीति

श्री
भाग
टी
८१

भूम्यादिषु तैस्तैः स्वभिमानिभ्यो देवाः तत्राधिपतयः क्रमात् । सोमः सोमलोकः तत्र भुक्तभोगा स्वा-
वरोहणप्रकारमाह दर्शइत्यादि । दर्शइति विपरीतलक्षणया विशिष्टः सोमलयः शोकाग्निनादेहलये
नादर्शनमुच्यते एतदुक्तं भवति भूतसत्त्वयुक्तो भूम्याद्यभिमान्यादिदेवताभिः सोमलोकं प्रापितः त
द्भोगावसाने विलीनदेहो वृष्टिद्वारेण पृथिवीं प्राप्य आदिमाप्यायनक्रमेण जायते एवं पुनर्भवदेहः पि
तृयानेषु वृत्तकर्ममार्गइति लभ्यते ॥५९॥ पुनर्भवमेवाह एकैकशः एतेषु एकैकं क्रमेण भूतानां तन्मा
त्रिपंचाशच्च भूमौ जायते तत्राधिकारिणमाह निषेकादीनि श्मशानान्तादिकार्येष्वेवं जन्मनलभ
एकैकशः एतेषु एवं भूत्वा भूतेष्व जायते निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ॥६०॥ श्री
रुद्रियेषु क्रियायत्तानतानदीपेषु नन्दने इंद्रियाणां मनसा मौना विवेकादिके मनः ॥६१॥ वाचेव
णोस्माम्नायेन मौकारं स्वरेणमेन ॐकारं विदो नादेन तेन तत्प्राणोमहत्वमम ॥६२॥
नेष्वर्थः ॥६०॥ निवृत्तकर्मनिष्ठयोर्यामनोविशेषमुपदिशन् निर्विकारत्वमार्गेण उत्तमलोकप्राप्तिमाह श्री
रुद्रियेष्वित्यादिना यदा तत्तु हिंसायाद्युर्वोरस्तादिनिमुक्त्वे निवृत्तकर्मवरशेषयत्राद तत्त्वेन नदीष्वते इति
तथा तेषु इंद्रियव्यापाराणां मिथ्यात्वादिनापि इंद्रियता वस्मात् तत्रा भावयस्यार्थः एव मनस्त्वापि ॥६१॥ दृष्टौ
दर्शनादि संकल्परूपे मनसि वैकारिकं विकारमुक्तं मनोवाचि विध्यादिलक्षणया वाचादि मनःक
र्तृत्वादि विकाराभ्यन्तलिवर्णमात्मं मात्राये प्रगल्भायते द्विषेनाहावः स्वरे अक्षकात्तादि स्वर उपसंके ऑविदो

अग्निरिति तदभिमानिन्यो देवतास्ताः प्रयोतिति एवंवत दिवाहः प्राह्णः तस्यैवांशः राकाशुक्लपक्षस्यो
तः उत्तरायणाराकेति चतुर्णां ताम्रमर्तं उत्तरमयनं स्वाराड्नामा एवं स्वर्लोकं गतस्यभौव साने मो।
तशकारमाह विश्वस्मै तनि विश्वः स्थूलोपाधिः तं स्थूलं स्थूलोपाधिर्लीनः सोभवति सूक्ष्मं च कारणे विलाप्य।
कारणोपाधिः प्राप्तो भवति कारणं च सर्वं साक्षिणि तेनाल्वयात्मा तिस्वरूपे विलाप्य तुर्यो भवति तेषां
च यथाभिवारेणा लयेष्ववश्यात्माभवमुच्यते इत्यर्थः यथोत्तरोभूत्वाभूत्वा निवर्तते तथा न निवर्तत इत्यर्थः

अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः शुक्लो राकोत्तरायणाः विश्वस्मै ते नमः प्राप्त स्तुर्यमात्मा समन्वयात् २४
देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वा नु पूर्वशः आत्मायान्मुमुक्षेतात्मात्मा त्यास्यां न निवर्तते २५ एते
पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते प्राप्तेणाव त्वं यावेद् तन्मस्थोपि न मुह्यति २६ प्राप्य सर्वं ते न नानां
सदद्रिरितः परावरे तान्तेजे यव वाचा वाच्यं नमोऽस्तु नित्यं स्तयं २७

२७ तेषु समभिसंवर्तीत्यादीनां तेषु विरभिसंभवंती त्यानानिसु यो म विविष्णतापि ते इत्यर्थः तन्मस्थो
पितृदोष्यो पि न मुह्यति २८ तत्र देहमापरमाकांति तना नादेहादीनां आदौ कारणेन चैतव प्रवा
धिवेन यत्नत तथा बहिर्भोग्यमं तन्मेन्यप्रवशावश्यमीच तमो प्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तत सर्वं।
यं तानी स्वयमेव तत स्मात्सुतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्ति येन मुह्येदित्यर्थः २९

नन्वनर्थकं एवं सूत्रार्थः तस्मादप्रतीयमानत्वात् स्थाव्यापितः तत्कथिये न सर्वलोकव्यापितोऽपि आभासः प्र
तिबिंबादिर्हि स्वतन्त्रयाथार्थ्यात्मनः न हि दृष्टं हि याकं सर्वं सूक्ष्मं तेन विकल्पितं न तत्त्वमाश्रितः दुर्घटत्वात् ५०
नदेवाह हिमादीनां पञ्चभूतानां कृत्वा पंचतत्त्वात्मकं तन्तुपंचेदशादि संख्यातारम्भपरिणामानां मध्ये ।
कतमोऽपि न भवेत्स्वतन्त्रापि न भवति तत्तावन्मेघानां संघातः तेषां परमाणवः प्रकटेषां कर्षणे सर्वलोक
धर्मानुपपत्तेः नत्वेकस्मिन् देशे कृत्स्ने सर्वे वर्तमानाः कृत्स्नेन च विकारसाम्यात् अवयवी शतादौ परि
णामोऽपि न पृथक् नः स किं स्वावयवेभ्यो नान्यो भिन्न एव भवतु तदव्यक्तोऽवान्तरावयवान्तरं स्यात्
सूत्रावयविनोऽपि तद्भावो यथा वस्तुतस्तु नः दुर्घटत्वादेव किं न हृदयं विकल्पिते ५० हिमा।
दीनां मिश्रत्वं तां कृत्वा यानकतमोऽपि हि नश्यता तो विकारोऽपि न पृथक् कालिंगमूषा ५८ यान।
वो वयवितानां नन्मा त्रावयवैर्विना तस्मात् तन्त्वयविसमन्वयवोऽनन्त ५९
प्रतीतेः तवचनत्विः स किं प्रत्यवयवं सर्वोऽपि ग्राह्यो यं गुणिमात्रेऽपि देहे बुद्धिः स्यात् इति येन स्वाकांशग्राही
कारे समस्तवस्त्वात्मान् यत्नामृषैव तत्त्वं ५८ एवं दृष्टान्तं दर्शयित्वा तन्मुक्तान्तेऽपि न तालिमादिनामपि मिथ्या
तस्मादृषाद्यवयवीति यावत्तो महाभूतानि तन्मात्रैः सोऽमरवयवैर्विना तस्य यावयविनां तेषां मायिन त्र्यंव्यया।
त्रसरेणुः इति चेत्तत्रादधानुरूपकारणानां तत्र अवयवविनियमति अवयविष्वन्तर्लोमत्रैवयविभ्यस्तु।
यानवयवर्ति विनानत्सज्ञावे प्रणामाभावादित्यर्थः नरकं पंचमस्तं येपवेनिरुक्तं दित्रिशद्गुणमिमादि

तत्त्वतः विद्वनोः भावेऽप्यामणाधिष्ठानत्वादिषु सोऽयं देवदत्त इति भिन्नत्वेन स्यात् ननु कोऽयं भेदः आविर्भावतिरो
भावधर्मकत्वेनाप्यापि यत् नहमीति तत्राह स्यातिविद्वन्ः परमात्मनो विकल्पभेदप्रसक्तिः यद्वा वस्तुनो वि
कल्पे सति पूर्वोक्तोपदेशोपमाः दृष्टान्तात्मपर्वतिभ्रमः स्यात् सच्चनावदेयावद्विद्यानिवृत्तिः ननु सर्वमि
थ्यात्वेऽप्यस्य विधिविशेषणता कथं तत्राह स्वमध्येऽनागतज्ञानमपचयव्याप्येति ९ इदानीमुक्तमेवाद्वैतं
भावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति भावाद्वैतमिति चतुर्भिः वर्तयन आलोचयन स्वानुभूत्याऽऽत्मनत्वा।

स्यान्नात् दृष्टपभ्रमत्वाद्विकल्पे सति वस्तुनः जाग्रत्स्वाप्नीययथास्वमेव तथाविधि निषेधता ९ भावा
द्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं यथात्मनः वर्तयन्स्वानुभूत्येदं त्रीन्स्वमात्रानुपलुमेति: ९१ कार्यकारण
वस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत् अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ९२ यद्ब्रह्मण्यपरेमात्मन्स
वेकर्मसमर्पणं मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ९३
नुभावेन त्रीन्जाग्र दादीन् त्रयः अवस्थाः
त्रयः स्वमः इति प्रथमः स्वमः इति स्वप्नतेः यद्वावस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वामः तत्त स्वमदृष्टिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धि
द्वितीयः ततोऽमन्कर्मसाधितमेतत्फलमममैवभोग्यमिति तृतीयः तन्त्र्यवतो निवर्तयति ९१ कार्यकार
णयोर्वस्त्वैक्यस्य मर्षणं तंतत्रैव तत्पटादृति ९२ मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्प
णमिति वा तदेष्य फलभेदादिक्रियाभेदहेतोः ईश्वरार्पणेनतदभावात् क्रियाणामद्वैतं ९३

आत्मनः स्वस्य तापादीनां च तात्पर्थं स्वनयोर्देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तृत्वपरमात्मनो नाभेदो ।
लोचनेनार्थकामयोर्यद्वैकादर्शनमित्यर्थः ९४ एकात्मानं सम्यर्धमात्मेति लिप्साद् यदीति द्वंतंपेनोप
येनयतः सकाशात् ९५ यत्तत्तत्सपसंहरति यतैरिति अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं तद्वक्ति भोक्तृस्या
भक्तः ९६ यतश्च सर्वेषां याशरणंमुकुंदभक्तं स्यातमभक्तिरेवासर्वोपकृष्टार्थं देहेति निपात्वाद्वेवलही ।
आत्मतापामृतादीनां मध्ये घांसर्वदेहिनां यत्तदार्थकामयोरैकांत्यास्त्वेनेनद्वावने ९७ य
यस्य वानिषिद्धस्यापेनयत्र यतोनुप सतेनेहेन कार्याणि नराणां रतापपि ९८ यतैरस्यै ।
अवेदोक्तैर्वेतमानः स्वकर्मभिः गृहे व्यस्यानि यो यादृतेनतद्वक्ति भाक्तारः ९९ यथा हि पूर्वं
नृपदेव तुभ्यं तातापद्वृणां तु नरतात्मनः प्रभोः यस्मात्पके रूढ्स्वेव यथा भवान् तद्वा षीत्रितिना ।
हिरण्यतः कृतन ९ अदृष्टपगभवं कश्चिद्भूयर्वंउपवदेणः नाम्नातो नेमहाकल्पे तं पवीणो ।
समसंमतः १० नृपयपालमापुर्वमे गोप्यविपदर्शनः हीणां विपतमो नित्यं मानसत्वपूहलप
कृत्वाद्य यथाहोति देवदेव नृपैर्दैवस्य सहायैः स्वस्यनादिति वा आत्मनः श्रीकृष्णदेवप्रभोर्दृत्तोः स्व
नुभावश्चार्थः उत्कर्षेणानरतेनार्थः यथा यथावत् तमेवभजनेतिशेषः पत्न्या यथा आपदृणां तुभ्यो ।
ऐंल्हं यथा वक्रतन प्रकाशीन यथा श्रीकृष्णाद्देवनाकांतस्यारादप्युत्तरतेनार्थः ११ श्रीकृष्णस्ये
वामद्गानामवत्तथा भवपानि तत्कृपया वासिद्धानीनि दर्शयन स्वत्रर्वेद्गानान मात्स्वदमिति सार्थः पंचा

श्री
भाग
स्कं
७

श्र

॥ नंद्या ब्रह्मसंविद्वान् जन्मनः सन्न्यायवेदगः ६७ ६८ ६९ तत्वेंकृतार्थयवेतिद्वेषे ताश्रुतः पूर्वश्लोका
एकस्मैदेवमेव गुणं यथावो ह्यसंमताः उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ७० अहं च गायंस्त
द्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः तान्नाविश्वसृजस्त्वमे हेलनेशोऽशपोजसा ७१ शूद्रेस्मूद्रतामाशु नष्ट
श्रीक्रृतहेलनः ताववदास्यामहं जज्ञे तत्रापिब्रह्मवादिनां शुश्रूषयानुषंगेन प्राप्तोहं ब्रह्मपुत्र
तां ७२ धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः गृहस्थो येन पदवीमंजसा न्यासिनामियात् ७३
यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोभियंति येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म
मनुष्यलिंगं ७४ स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्य निर्वाण सुखानुभूतिः प्रियः सुहृद्वः खलु
मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ७५ न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयो
पवर्णितं मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ७६ श्रीशुक उवाच इति
देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ७७ कृष्णपार्था
वुपामंत्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ७८ इति दाक्षायणी
नां ते पृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ७९ इति श्रीभागवते म
सप्तमस्कंधे प्रह्लादाख्यचरिते युधिष्ठिरसंवादे सदाचारो नाम पंचदशोध्यायः १५
देवपदनिरूपणमिति शेषः ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे प्रह्लादचरिते पु

१८

॥ समाप्तोयंसप्तमस्कन्धाध्याय ८४ चतुराशीति ८४ ॥

ह = ११ग.

समाप्तोयं एकादशस्कंधः अध्याय ३१ १०९१ ❁

एवंभूते सोमवंशे श्रीमुक्तस्वरकीर्तावर्णिता आसत एवं वंशो भाविवर्ण्यते श्रीकृष्णस्य मकिंमुक्ताग्रतो वंशेमकालीतिवक्ते तदेवं वैवस्वतमनुवंशे सोमवंशश्च श्लाघ्यते न श्रीकृष्णावतारचरितानि सप्रपंचमनुवर्णितानि अथेदानीं भाविसोमवंशः कलौ विज्ञानीयमं कयादिमलीमसो वैराग्यद्वारा श्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्र तत्सोमवंशशाखास्वचिरकालानुवर्तितया मागधवंशोनुवर्ण्यते तत्र दूर्वशेषु।

शुक उवाच योंत्यः पुरंजयो नाम भविष्यो बार्हद्रथः तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजे १ प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः २ नंदिवर्धनस्तत्सुतः पंचप्रद्योतना इमे अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यंति पृथिवीं नृपाः ३ शिशुनागस्ततो भाव्यः। काकवर्णस्तु तत्सुतः क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ४ विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुः। भविष्यति दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ५ नंदिवर्धन आजेयो महानंदिः सुतस्ततः

शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयं ६

पुचरीवसुः तस्य बृहद्रथः तस्य जरासंधः तस्य सहदेवः पुत्रो भूदिति केतवमस्कंधे तस्यैव सहदेवात् मार्जारिः ततश्च्यावद्योरिपुंजयांता विंशतिः भाविनो राजानो निरूपिताः तदुपरितनं वंशं संकराद्दिलोषः प्रपंचयति योंत्य इति रिपुंजय एव पुरंजयः स्वामिनं पुरंजयं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतं राजानं करिष्यति २ यत्पालको नाम भविष्यति ३ प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ४ ५ ६ ७

श्री
भाग
द्वाटी
२

८ नंदो नाम कश्चिन्महापद्मसंख्यायाः सेनायाः पतिस्स च पतिर्भविष्यति शतपद्म महापद्मस्त्वपिता।
स नंद एवापरं नाम ९ एकमेवच्छत्रं यस्यां तां पृथिवीं शासिष्यति तत्रोक्तान्दृष्टान्ते नः भार्गवः परशु-
रामवत् १० समाः संवत्सरान् ११ नव नंदानुद्धरन् सम्यक्शत्रोरेवं तनवपपन्नान् विश्वस्तानित्यानाला।

समा भोक्ष्यंति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः महानंदिसुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो बली ८ मा-
हापद्मपतिः कश्चिन्नंदः क्षत्रविनाशकृत् ततो नृपा भविष्यंति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ९ स
एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लंघितशासनः शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः १० तस्य चा-
ष्टौ भविष्यंति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः य इमां भोक्ष्यंति महीं राजानः स शतं समाः ११ नव नंदा-
न्द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति तेषामभावे पृथिवीं मौर्या भोक्ष्यंति वै कलौ १२ स एव चंद्र-
गुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः १३ सुयशो भविता तस्य
संगतः सुयशःसुतः शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति १४ शतधन्वा ततस्तस्य
भविता तद्बृहद्रथः मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं समा भोक्ष्यंति पृथिवीं कलौ कुरु- कुलोद्वह

द्विजः कौटिल्यश्चाणक्यापरनामा द्विजपापः वा[illegible]ः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः मौर्यसंज्ञाः १२ ।
कष्टं भोक्ष्यंति तच्चाह सप्तवर्षाणि द्वयधिकं प्रथमे १३ १४ तेषां सप्तमोत्तरार्थः पराशरादिभिरुक्तोप्य

१९ ॥ बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्यमित्रो नाम स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुंगानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रात्
योऽनर्वश्यैवं शुंगा दशवर्षशताधिकं द्वादशाधिके वर्षशते । १८ कथं कण्वान्समस्थितवान्दशरसीकामितं देवभू

अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठो भविता ततः वसुमित्रो भद्रकस्तु पुलिंदो भविता ततः १९ ततो घोषः सु।
तस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह १७ शुंगा दशैते भोक्ष्यंति भूमिं व
र्षशताधिकं ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप १९ शुंगं हत्वा देवभूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामिनं
स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः १९ तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः कण्वायना इमे भू
मिं चत्वारिंशच्च पंच च शतानि त्रीणि भोक्ष्यंति वर्षाणां च कलौ युगे २० हत्वा कण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो
वृषलो बली गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कंचित्कालमसत्तमः २१ कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवी।
पतिः श्रीशातकर्णिस्तस्य पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः २२ लंबोदरस्तु तस्यात्र तस्माच्चिबिलको नृपः ।
मेघस्वातिश्चिबिलकादटमानस्ततस्ततः २३

ति भागमात्रं शुंगं हत्वा तस्मात्मा वसुदेवनामा कण्वो राज्यं करिष्यति १९ कण्वायनानां चत्वारः सुशर्मा इमे
वंशात्मसदेवात्मयः कण्वायनाः वर्षाणां द्विचत्वारिंशदुत्तराणि पंचचत्वारिंशद्वर्षाणि भूमिं भोक्ष्यंति २१ कण्वानामे
नि मेमं सुशर्माणं हत्वा बलिक्किकनामा तद्भृत्यो गां भोक्ष्यति २१।२२।२३ ॥

श्री भाग द्वाटी २

२४ मृत्येषु चन्द्रसंतेषु ग्रहस्त तदनुमः शिवस्वातिनामाभविता २५ २६ २७ आवभृत्याश्चावभृतिलमन। गर्दभिनोजाताः २८-२९ एतेषामाभीरादयो मौनान्ता निर्दिष्टाः पंचषष्टिनृपाः एकोनशताधिकं वर्षसहस्रं।

अनिष्टकर्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मभूः पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनंदनः २४ चकोरो ब हवो यत्र शिवस्वातिररिंदमः तस्यापि गोमती पुत्रः पुरीमान्भविता ततः २५ मेदशिराः शिवस्कंदो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चंद्रविज्ञः सलोमधिः २६ एते त्रिंशन्नृपतयश्च त्वार्यब्दशतानि च षट्पंचाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यंति कुरुनंदन २७ सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्दभिनो नृपाः कंकाः षोडश भूपाला भविष्यंति च लोलुपाः २८ ततोष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश तुरुष्ककाः भूयो दश गुरुंडाश्च मौना एकादशैव तु २९ एते भोक्ष्यंति पृथिवीं दश वर्षशतानि च। नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिं ३० भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंग त्रीणि तैः संस्थिते ततः कि। लिकिलायां नृपतयो भूतनंदोथ वंगिरिः ३१ शिशुनंदिश्च तद्भ्राता यशोनंदिः प्रवीरकः इत्येते वै वर्षशतं भविष्यंत्यधिकानि षट् ३२

पृथिवीं भोक्ष्यंति ३० ततः पूर्वोक्ता एकादश मौनाः त्रीण्यब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यंति तैः संस्थितेषु मौ। नेषु मृतेषु किलिकिलायां नगर्यां नृपतयो भविष्यंति इत्यन्वयः ३१ अधिकानि षड्वर्षाणि ३२

तेषांभूपाः [illegible] यथा यथा क्रीकालतयामात्रयोदशसुताभविष्यन्ति अथ पुष्यमित्रो नामान्यो रा
जन्यः अस्य च दुर्मित्रो नाम पुत्रः ३३ तथा आन्ध्राः कौशलाः वैदूर्यपतयः निषधाश्च एते तत्तद्देशनामभिः ख्या
ख्याताः तुल्यकालाः खंडमंडलेषु भूपाः ततएतेभ्यो वाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति ३४ ततश्च माग
धानां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स पूर्वोक्तात्पुरंजयादेति प्रसिद्धः सन् वर्णान्ब्राह्मणादीन् पुलिंद

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च वाह्लिकाः पुष्यमित्रोथ राजन्यो दुर्मित्रोस्य तथैव च ३३ एकका
लाइमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्तकौशलाः वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ३४ मागधानां तु भा
विता विश्वस्फूर्जिः पुरंजयः करिष्यत्यपरो वर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ३५ प्रजाश्चाब्रह्मभूयि
ष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्य पद्मावत्यां स वै पुरि अनुगंगमाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्य
ति मेदिनीं ३६ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधि
पाः ३७

यदुमद्रसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान्करिष्यति अपरः निति पाठे अन्यान्पुलिंदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्य
र्थः ३५ सर्वानेकीकृत्वा अब्रह्मभूयिष्ठाः नब्रह्मज्ञानं अथवा ब्रह्म वेदं वेदपाठिनं ब्राह्मणं वा प्रचुराः सन्तीः ।
प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति स च पद्मावत्यां पुर्यां गंगामनुप्रयागपर्यन्तं गुप्तां रक्षितां
मेदिनीं भोक्ष्यति ३६ तदनंतरं सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः व्रात्याः संस्कारहीना भविष्यं ।

त

८६

श्री
भाग
द्वादी
४

म्लच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः तेदावाश्च भूभृतः ३८ एतेच म्लेच्छप्राया भूभृतः तुल्यकाला भविष्यंति किंचएते सर्वे ऽ
धर्मानृतपराः अथ ते एते च पाद विनिहिताः फल्गुदाः अल्पदानाः ३९ ४ असंस्कृताः ग्राम्या धनादि

सिंधोस्तटं चंद्रभागां कौंतीं काश्मीरमंडलं भोक्ष्यंति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ३८
तुल्यकाला इमे राजन्म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ३९ स्त्री
बालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ४० असंस्कृ
ताः क्रियाहीना रजसा तमसावृताः प्रजास्ते भक्षयिष्यंति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ३ उदितास्तमि
तमायाः हर्षशोकादिविह्वलाः ४१ तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः अन्योन्यतो
राजभिश्च क्षयं यास्यंति पीडिताः ४२ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे दशानुवर्णने नाम प्रथ
मोध्यायः १ ॥

रुद्रहिताः प्रजा भक्षयिष्यंति पलायपहारा दीनाः पीडयिष्यंति ४१ किंच तन्नाथास्ते भूपाः तासां प्र
जानां नाथाः तेनाथा येषां ते जनपदाः देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषां मेव शीला
चारवादा येषां ते तथा ४२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे प्रथमोध्यायः १

४

द्वितीयेन कलेर्दोषवृद्धौ करणं वनाशनः अथ पश्चिरिह जनेनैव पुनः कृतयुगागमः १ कालिषमोस्य पंचपति
नमस्येन्नादितो १ धर्मसाधनयोः अवस्थायां बलमेव हि २ तामसेषु निभावोऽग्रभितृविशेषदेशः कालतो
चादिभिः आवहारिके क्रयविक्रययोः स्त्रीतेषु चैव तथाः अच्छेदनिको फलमेव देशः मकलस्यावारोलवा
माश्रमाणां व्यानो तासे लिंगमेवदेशजिनादिके देशः तथाचारविशेषः अन्यो माणलिकारणेव आश्रमाद
श्रमोनरशोभोचकारणं यद्गावहृदकदेसादीनामस्योन्यापनेन संस्कारादिव्यवहारेकारणं अनुमानमुग्धदे।

पुत्र उवाच तस्माद्दितंधर्मः स्नानशौचं तथा पादयो कालेन बलिना मानं त्वत्साधुर्वे लभ्यते १ वि
नमनकलौ नराणां तस्माचारगुणोदयः धर्मसाधनअवस्थायां कारणं बलमेव हि २ तापनेऽभिहितिदे
नमोयथैव व्यावहारिके स्त्रीतेषु तेषु च हितैरतिविपन्ने सत्रमेव हि ३ लिंगमेवाश्रमाणां मोचानां
स्वापनिकारणे श्रुत्वा नासायदोर्बल्यं पदोहितं चापलं तथा च ४ अनस्नानेनावासाधुनेनासाधु नेदं भयवत सौ
कारणवचोद्दारे स्नानमेवप्रसादनं ५ दूरेवार्थयने नीर्थलावण्यकेशपाशतां उदरवरता स्वार्थः समवे
णादितानां सामर्थ्ये तस्मायदौर्बल्यं पराजयः चापलं वचः बहुभाषणं ४ असाधुने चौर्यायाभियोगो अस्माभि
काकौलिः स्वाहापवनस्करत्वे करोति मायाविनजायते नतयोनस्नानेनेदं भयम् उहादेविवादे स्त्रीकारः नव
तानवृष्टिः स्नानमेवप्रसादनं सलेकारः नतयोगस्नानं ५ दूरेवर्तमाने तलाशयतीर्थेन तथा गुर्वादि स्ना
वण्यकेशपाशयार्थे सातोष प्रमाद्भीशोभतेति उदरेभ्रमतास्वार्थः पुरुषार्थः नजभिलवे भिन्नोदासमिति सम

धर्मसमुच्चये

श्री
भाग
द्वा
५

१८ आच्छिन्ना अपहृता दारा द्रविणानि च येषां ते अष्टिः बीजं ९ । १० ॥ क्षीयमाणेष्विमादिना त्र्यं।
कलौ गतप्राये इति पंचमेनान्वयः क्षीयमाणेषु अल्पप्रमाणेषु १२ दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु चौर्यानृतवृथा

दाक्ष्यं कुटुंबभरणं यशोर्थे धर्मसेवनं एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमंडले ७ ब्रह्मविट्क्षत्रशू
द्राणां यो बली भविता नृपः प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ८ आच्छिन्नदारद्रविणा या
स्यंति गिरिकाननं शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ९ अनावृष्ट्या विनंक्ष्यंति दुर्भिक्षकर
पीडिताः शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः १० क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतप्स्यंते च चिंत
या त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणां ११ क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः व
र्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणां १२ पाषंडप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु चौर्यानृतवृथाहिंसा
नानावृत्तिषु वै नृषु १३ शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बंधु
षु १४ अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु १५

हिंसायाः नानावृत्तयो येषु तेषु १३ । १४ छागप्रायासु अल्पपयस्कासु अणुप्रायास्वल्पासु शमीप्रायेषु निष्फलेषु स्थास्नुषु वृक्षे
षु विद्युत्प्रायेषु अदृष्टवृष्टिषु शून्यप्रायेषु धर्मादिरहितेषु सद्मसु गृहेषु १५ ॥

५

नेषु खरधर्मिष्विति गर्दभसदृशेष्विति कलौ गतप्राये समाप्तप्राये १६ एतस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह चराचरगुरोः श्रीम
तो विष्णोरस्यैव धर्मत्राणायेत गुरुत्वेऽस्य नयाः उपपादनाय अखिलस्य विष्णुसात्मनः कारणस्येति एवंभूतस्य ह
रेर्जन्म साधूनां धर्मत्राणाय प्रयोजनमाह कर्मापनुत्तये साधूनां १७ शम्भलग्राममुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना
विष्णुयशसः ब्राह्मणस्य भवने गृहे प्रादुर्भविष्यतीत्यजातस्यार्थः १८ धर्मत्राणप्रकारमाह अश्वमिति अ

इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्मिणि धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति १६ चराचरगु
रोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये १७ शंबलग्राममुख्यस्य
ब्राह्मणस्य महात्मनः भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति १८ अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं
जगत्पतिः असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः १९ विचरन्नाशुना क्षौणीं हयेनाप्रतिम
द्युतिः नृपलिंगछदो दस्यून्कोटिशो निहनिष्यति २० अथ तेषां भविष्यंति मनांसि विशदानि
वै वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां २१

श्वमिति असाधवो दमंते ये तेनमश्वमारुह्य असिना
दस्यून्कोटिशो निहनिष्यतीत्यन्वयः असाधुदमनः इति पाठे कल्किविशेषणं १९ नृपवेषधारिणः
आशुना शीघ्रगामिना हयेन क्षोणीं भूमौ विचरन् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि गुणाश्च सर्वे कल्याणादयः तैरा
न्वितः नृपलिंगछदः राजवेषच्छन्नान् २० तेनसपुण्यः कृतयुगप्रवृत्तिप्रकारमाह अथेति सार्धेरुक्त्वा २१

श्री
भाग
टी
९

6

तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि भविष्यंति तदैतेनः श्रीवासुदेवस्य कल्केरंगरागेण चंदनादिना
अतिपुण्यगंधोऽनिलस्तत्स्पर्शेनेति तथा तेषां स्थविष्ठः स्थूलः २२ कृतयुगप्रवृत्तिमाह प्रजासूतिः संततिः २३
तदवतारकालोपलक्षणमाह तिष्यः पुष्यो नाम नक्षत्रं अयमर्थः सूर्यचंद्रबृहस्पतीनां एकराशौ पुष्यनक्षत्रे
योगः तत्कृतं कृतयुगं भविष्यतीति यद्यपि च प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने हि अमाव
स्यायां तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः संभविष्यति तथापि तेषां च त्रयाणामपि सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः ।

पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति वासुदेवे भगव
ति सत्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते २२ यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः कृतं भविष्यति तदा प्रजा
सूतिश्च सात्विकी २३ यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती एकराशौ समेष्यंति तदा भवति
तत्कृतं २४ येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यंति च पार्थिवाः ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्य
योः २५ आरभ्य भवतो जन्म यावन्नंदाभिषेचनं एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं २६ ॥

मेष्यंतीति वचनाद्दोषो नास्तीत्यर्थः २४ एवं नवमस्कंधप्रारभ्यानुक्रांतं वंशद्वयं ते मनोर्वंशद्वयं तन्निग
मयति उद्देशतः संक्षेपतः २५ कलियुगावांतरविशेषं वक्तुमाह वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति
कथंचिद्विलंबमानानां संक्षेपो वा ततः परीक्षितो नंदपर्यंतं द्वादशभूतानां वर्षाणां सार्द्धसहस्रं भवति या
तः परीक्षित्समकाले मागधो मार्जारिमारभ्य रिपुंजयांता विंशती राजानः सहस्रं संवत्सरं भोक्ष्यंतीति उ
क्तं नवमस्कंधे बार्हद्रथभूपाला भाव्याः सहस्रसंवत्सरमिति ततः परं प्रद्योतना अष्टत्रिंशोत्तरं ।
शिशुनागाश्च षष्ट्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यंति पृथिवीमित्येवमुक्तत्वात् २६ ॥

९

कुलेः पत्रत्रिंशद्विचतिरूपयितेकालनाम्नोपलक्षणमाह २२ प्रथमवर्षेः प्रागग्रपाककराकार्येतास्यममकं
समर्षिमंडले तत्रकिंचिदुत्तरेतेषामग्रस्थानीयोमरीचिः ततः पश्चात्सनत्कुमारांकन्यकायांवसिष्ठः सभार्यः
ततः पश्चाद्दक्षिणतुत्तरेतेषांमूलस्थानीयोंगिराः ततः पश्चाद्वत्सम्पुलस्त्यश्चउत्तरशाखे अत्रिः ततोदक्षिणा
तः पुलस्त्यः पुलस्त्यस्मिन्नतः पुलहः ततउत्तरतः क्रतुः एवंस्थितेतेषांमध्येयौपूर्वौउदयसमयेप्रथमा
पूर्वदिनौपुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तुमध्येनयोसौदक्षिणोत्तररेखायांमध्येस्मिन्नक्षत्रेदृश्यते तत्रसमदेशावस्थिते सप्तर्षिमण्डले

सप्तर्षीणांतुयौपूर्वौदृश्येतेउदितौदिवि तयोस्तुमध्येनक्षत्रंदृश्यतेयत्समंनिशि २७ तेनैतेऋ
षयोयुक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतंनृणां तेत्वदीयेद्विजाःकालेअधुनाचाश्रितामघाः २८ विष्णोर्भगवतो
भानुःकृष्णाख्योसौदिवंगतः तदाविशत्कलिर्लोकंपापेयद्रमतेजनः २९ यावत्सपादपद्माभ्यां
स्पृशन्नास्तेरमापतिः तावत्कलिर्वैपृथिवींपराक्रांतुंनचाशकत् ३०

रिष्टनक्षत्रेषुयद्यस्मात्समेनक्षत्रंदृश्यते तेनतथैवयुक्ताःनृणामब्दशतंतिष्ठंति तेत्वद्द्विजाः त्वदीयेकालेअधु
नामघाश्रितावर्तंते २८ तेषामघास्ववर्तमानेषुसत्सु यदाविष्णोःभानुःभातीतिभानुः सूर्यस्तद्वान्
कृष्णाख्यःदिवंवैकुण्ठंगतः तदाकलियुगमविशत् यद्यस्मिन्युगेजनःपापेरमते त्रिकलियुगस्यलक्ष
णं २९ ननुश्रीकृष्णसमस्थितिर्यावत्तावत्तेमाणिपिमंधात्रूपेणकलिःप्रविष्टएवासीत सत्यंतथापिनाप्रवर्तेस्मपरा

कमीनामवृद्धिमाह पत्रकांतप्रथमविंदं
५८

श्री भाग द्वा ८

मूलोयथोक्तएवकलिप्रवेशकालइत्याह यदेति द्वादशाब्दशतात्मकइति दिव्येनमानेनसंध्यांशा।
भ्यांसहयोद्वादशाब्दशतात्मकः सकलिः तदासंध्यामतिक्रम्यप्रविष्टइत्यर्थः ३१ कलेःप्रवेशकालमु
क्त्वातस्यकलेर्वृद्धिकालमाह यदेति तदाप्रद्योततदाप्रभृतिवृद्धिंयास्यति तदासाति प्रतिवृद्धिंगमिष्यती
त्यर्थः ३२ ननुयदाकलेर्लिंगमुपलब्धंतदैवप्रविष्टइतियुक्तं ततःपूर्वमेवप्रवेशः ततःपरंवृद्धिरित्यत्र।

यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ३१ यदाम।
घाभ्योयास्यन्तिपूर्वाषाढांमहर्षयः तदानंदात्प्रभृत्येषकलिर्वृद्धिंगमिष्यति ३२ यस्मिन्कृष्णो
दिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाहनि प्रतिपन्नंकलियुगमितिप्राहुःपुराविदः ३३ दिव्याब्दानांसह।
स्रांतेचतुर्थेतुपुनःकृते भविष्यतितदानृणांमनआत्मप्रकाशकं ३४ इत्येषमानवोवंशोयथा
संख्यायतेभुवि तथाविट्शूद्रविप्राणांतास्ताज्ञेयायुगेयुगे ३५

किंप्रमाणंतत्राह य स्मिन्निति प्रतिपन्नंप्रविष्टमि
तिज्ञात्वा पुराविदः पूर्वेपण्डिताः ३३ कलेरनंतरंकृतयुगप्रवेशमाह चतुर्थेकलौप्रवेशानंतरंदिव्यमि
तेसांशेनापिसहस्रांतेतदन्तेइत्यर्थः कृतयुगप्रवेशचिह्नमाह यदानृणांमनआत्मप्रकाशकंभविष्यतीति ३४
राजवंशोक्तिंनिगमयन्नितरेषांवंशानतिदिशति यथायथामनुकुलीवागस्याभिस्तास्ताश्चवंश्याःचे

श्रीधरी टीका ८

एतत्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगित्वमाह एतेषामिति नाममात्रं लिंगं ज्ञापकं येषां तेषां कथामात्रेणैवावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता न तु स्वरूपं पुत्रादयो वा ३५ कलावुच्छिन्नयोर्वंशयोर्बीजात्पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिः सोमवंशजः मरुश्च सूर्यवंशजः कलापग्रामे नाम्नि योगिनामाश्रमे प्रसिद्धे ३६ इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं प्रदर्शयति

एतेषां नामलिंगानां पुरुषाणां महात्मनां। कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ३५ देवापिः शंतनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः। कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ३६ ताविहैत्य कलेरन्ते वासुदेवानुशिक्षितौ। वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ३७ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं। अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ३८ राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथापरे। भूमौ ममत्वं कृत्वान्ते हित्वेमां निधनं गताः ३९ कृमिविड्भस्मसंज्ञान्ते राज्ञो नाम्नोऽपि यस्य च। भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ४०

ति ३७ ३८ एतेषां नामलिंगानामित्या दियुक्तं न त्वसंपंचयति राजन्नेते इति पंचभिः ३९ ममत्वं कृत्वा ते ममत्वेन यच्चितं भूतद्रोहेण देहं तन्निंदयति राज्ञो नाम्नो राजेति नाम यस्य तस्यापि कृमिविड्भस्मेति संज्ञा अन्ते विष्यति तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् भूतद्रोही भवति स किं स्वार्थं वेद न वेद अपेक्षायां देहे त्वन्ते भूतद्रोहे विशिनष्टि यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ४०

ममताप्रकारं प्रपंचयति सेयमखंडा भूः पूर्वैर्नैः पुरुषैः धृता ममतो इत्यादौ ममत्वं वा ममतो ममत्वाद्देः कथं स्यादि
तेवं ४१ उभौ महीकायं च ग्रस्ते नेमसते ४२ अपसंहरति येयइति ते सर्वे च कथा सक्रियमाणा सकथा मा
त्राः कृताः ४३ इति श्रीभागवतार्थे द्वादशस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ तृतीये भूमिगीतैः स्मरणं तदोषादि वर्ण्यते कः।

कथं सेयमखंडा भूः पूर्वैर्मे पुरुषैर्धृताः मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ४१ तेजोबन्नमयं का
यं गृहीत्वात्मतयाबुधाः महीं ममतया चोभौ हित्वांते दर्शनं गताः ४२ ये ये भूपतयो राजन्भुंजंति भुव
मोजसा कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे।
वंशानुकीर्तनेनाम द्वितीयोध्यायः २ शुक उवाच दृष्ट्वात्मनि जये व्यग्रान्नृपान्हसति भूरियं अहो मां वि
जिगीषंति मृत्योः क्रीडनका नृपाः १ काम एष नरेंद्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि येन फेनोपमे पिंडे ये।
तिविश्रम्भिता नृपाः २

लोचदोषभूयिष्ठदोषदर्शी हरिर्न्वे तिः देहे ऽहंतां भूमौ च ममतां कुर्वंति मृत्योः वृथा इम
ले नरेश्वभूमिगीतैः प्रपंचयति दृष्ट्वात्मादिना आत्मनि शरीरे जये व्यग्रानुपहसति १ हासप्रकारमाह
येन कामेन फेनोपमे पिंडे देहे विश्रम्भिताः विश्वासेनोन्नताः येन तेषां नरेंद्राणां स एव कामो मोघ एव स्यात
त्यमायमोनमः २ ॥

काममेव दर्शयति द्वाभ्यां इंद्रियार्थलंपटस्य नरस्य राज्यप्राप्तिः स्यात् इति प्रथममिंद्रियषड्वर्गं निर्जित्य राजा
मंत्रिणो जेष्यामः इत्योपक्रम्य जेष्यामः सचिवाः प्रमत्ताः क्रोशंतः द्वारि स्थिताः नो स्मै नेष्यामः कंटकान् अंतरस्था
न् प्रमत्तप्रजास्य प्रथ्यकंटकान् निनाय पाठः ३ एवं केचिद्दाशावहृदया ४ एवं केचित्पुनर्मो जिनाध्य

पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमंत्रिणः ततः सचिवपौराणां कुर्वीत वश्यकंटकान् ३ एवं क्रमे
णाजेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां इत्याशावहृदया न पश्यंत्यो तिकेंतकं ४ सद्भावपरिणो जिता
सा विशंत्यभिमानस्य क्रियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजयेफलं ५ यो विसृज्यैव मनवस्तत्सता।
[illegible] गता यथा [illegible] युद्धे नो मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ६ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां वापि विग्र
हः जायते [illegible] ७ ममैवेयं मही कृत्स्ना [illegible] निवादिनः स्पर्धमाना
मिथो युद्धे [illegible] मत्कृते नृपाः ८ पृथुः पुरूरवा गाधिर्नहुषो भरतोऽर्जुनः मान्धाता सगरो रामः
खट्वांगो धुंधुहा रघुः ९ तृणबिंदुर्ययातिश्च शर्यातिः शंतनुर्गयः भगीरथः कुवलयाश्वः ककुत्स्थ

ति न स्पयाति विविशांति तदेव मिंद्रियजयेन येन [illegible] स्थापयित्वा मिलं नितिश्च ति मे द्दाशत्वाद् किमुदितं प्रतश्चेत
कंतपथ्यं तीमृकं ५ तदेवाह ककुत्स्थहेति भूमि गतं कथयत् प्रोक्षकर्थिः संवोधयति कलो हृदहृतिन् पाठः
सगरः [illegible] ककुत्स्थपंचमति १८ रामो नाम कश्चिद्राजा यदा लोकदृष्ट्या [illegible] निर्दिष्टः

लोकं रावयती रोदयतीति लोकरावणः ॥ ११ ॥ मयि उच्चैर्ममतां कृत्वा ये अवर्तन्त ते कालेन कथावशेषाः कृताः
हे विभो ऊर्मिसंघातोपलं कुर्वद्भिरेतिवत्त १२ राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह कथा इमास्त इति विज्ञानं विषयसार
ताज्ञाने ततो वैराग्यं तयोः विवक्षया परेयुषां मृतानां वचोविभूतीः वाग्विलासमात्ररूपाः पारमार्थ्यं परमार्थ

हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः नमुचिः शम्बरो भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥ ११ अन्ये च
बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः १२ ममतां मय्यवर्तन्त कृ
त्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः कथावशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभो १३ कथा इमास्ते कथिता महीय
सां विताय लोकेषु यशः परेयुषां विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यं १४
यस्तूत्तमःश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां
भक्तिमभीप्समानः १५ राजोवाच केनोपायेन भगवान्कलेर्दोषान्कलौ जनाः विधमिष्यन्त्युपचि
तांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने १६ ॥

युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः १४ कर्तव्यं तु हरिगुणानुवाद एव परमार्थ इत्याह यस्त्विति नित्यं प्रत्यहं तत्रा
प्यभीक्ष्णं १५ कलिदोषोपघातेन भक्तेरसम्भवं मन्यमानः पृच्छति विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति य
थापथ्यावत १६

कलियुगेकः परोधर्मः इति बुभुत्समानाह कृतेति युगानीति ब्रूहीत्यनुषंगः प्रत्येकं निवृत्तास्य याथुनः एकृति
प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः न चाथ चहिम्नेवः प्रत्यग्रमाह कालस्येति १७ तत्र कृतयुगधर्ममाह
चतुष्पाद् कृतयुगनिन्नेवः तत्कालीनैर्जनैः धातेषु यापोह्युनपायामयतां नेतेवस्तपम्मस्कंधेषु शौचपादेहैनोक।
विभोः सहूपोस्य धर्मस्य १८ तदानीतनजनानाह मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः आत्मारामाः सर्वेतः १९ २० वा।

युगानियुगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः कालस्येश्वररूपस्य गतिं विलोमर्महात्मनः १७ शुकउवा।
च कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप १८ संतुष्टाः क
रुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः १९ त्रेतायां ध।
र्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः २० तदा क्रियातपोनिष्ठा
नातिहिंस्रा न लंपटा त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप २१ तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रस।
ति द्वापरे हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः २२

लोभाद्यधर्मलक्षणाधिकाः २१ अनृतेन समं हिंसया दया असंतोषेण तपः विग्रहेण दानमिति यथासं।
ख्यं बोद्धव्यं हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्विपर्ययक्रमोक्तैर्विवर्द्धितैः धर्मस्यार्द्धं ह्रसति हीयते अधर्मलक्षणैः चिह्नैः॥
पादैरित्यर्थः २२

श्री
भाग
द्वा टी
९

यशस्विनः कीर्तिप्रियाः तत्र द्विजोत्तराः तत्रियब्राह्मणाः प्रधानाः २३ कलौ धर्मपादानां तुर्यांशः चतुर्थः अंशो
ऽपि विशिष्यते २४ शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः २५ युगानामेवं भूतवैषम्ये कारणमाह सत्त्वमिति

यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः २३
कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति २४ तस्मिं
ल्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः २५ सत्त्वं रजस्तम इ
ति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि २६ प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धी
न्द्रियाणि च तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः २७ यदा कर्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनां
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् २८ यदा लोभस्त्वसंतोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः कर्मणां
चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः २९ यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनं शोकमोहौ भयं दै
न्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ३०

तिभिः २७ मनश्च बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च सत्त्वे यदा प्रभवन्ति प्राधान्येन वर्तन्ते २६
यदा कर्मादिषु भक्तिः प्रीतिः तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगं जानीहि २८ काम्यानां कर्मणां विषये यदा
प्रीतिः तदा रजस्तमःप्रधानं द्वापरं जानीहि २९ विषादनं दुःखं ३०

९

कलिदोषान्प्रपंचयति तस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः महाशनाः ब-
हुभक्षाः वित्तहीनाश्चापि कामिनः स्त्रियः स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीः असत्याः ३१ दस्यवः उत्कृष्टाः प्रबला येषु ते ३२
अव्रता विहिताचारशून्याः अशौचाः शौचरहिताश्च बटवो ब्रह्मचारिणो भविष्यंति कुटुंबिनश्च गृहस्थाः स्वयं
भिक्षाटनपरा भविष्यंति न तु भिक्षां दास्यंति तपस्विनो वनस्थाः वने स्थिता ग्रामवासा भविष्यंति न्यासिनो य

वेदाः

तस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ३१ द-
स्यूत्कृष्टा जनपदाः पाषंडदूषिताः राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ३२ अव्रता बटवोऽशौ-
चा भिक्षवश्च कुटुंबिनः तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः ३३ ह्रस्वकाया महाहारा भू-
र्यपत्या गतह्रियः शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ३४ पणयिष्यंति वै क्षुद्राः किराटाः
कूटकारिणः अनापद्यपि मंस्यंते वार्तां साधु जुगुप्सितां ३५

तयः अतिलोलुपा भविष्यंति ३३ पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ह्रस्वकाय इति कटुकभाषिण्य इति अप्रिय
भाषिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यं च माया च कपटं उरुसाहसं येषां ताः ३४ किंच किराटाः वणिजः पणयिष्यं-
ति किंच सर्वे जनाः अनापद्यपि जुगुप्सितां निंदितां वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यंते ३५ ॥

श्री
भाग
द्वा
११

सर्वोत्तममपि पतिं द्रव्यहीनं भृत्या अपि त्यजन्ति पतयो भृत्यं विपन्नं रोगादिभिः क्षीणमपि स्वमं कौलं कुलपरम्परया आ-
गतमपि त्यजन्ति अपयस्विनीः दुग्धहीनाः ३६ सौरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते ननान्दा पत्युर्भगिनी भार्यायाः भगिन्यः
श्यालो भार्याभ्रातरः तैः संवादो मंत्रालोचनं येषां ते ननान्दृश्यालसंवादाः ३७ ३८ ३९ पिशाचसन्दर्शाः पिशाचस-

पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ३६ पितृभ्रातृ
सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ३७ शूद्राः प्रतिग्रही-
ष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनं ३८ नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकर-
कर्शिताः निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः ३९ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः हीना
पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ४० कलौ काकिणिकेप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः त्यक्ष्यन्ति
च प्रियान्प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ४१ न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि पुत्रान्सर्वार्थकुशला-
न्क्षुद्राः शिश्नोदरंभराः ४२ कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपंकजं प्रायेण मर्त्या भग-
वन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ४३

दृशाः ४० किंकिणी के विंशति वराटिकामात्रेप्यर्थे विग्रहभूते विग्र-
हं कृत्वा ४१ ४२ महान्तमनर्थमाह कलाविति द्वाभ्यां त्रिलोकनाथैरप्यानतं नमस्कृतं पादपद्मं यस्य तं
न यक्ष्यन्ति न पूजयिष्यन्ति पाषण्डैर्विभिन्नमन्यथाकृतं चेतो येषां ते ४३ ॥

दि
११

ग

विवशोगृणन्पुमान विमुक्तःकर्मशृङ्खलार्गलाः मतिंयायस्युत्तमः ४४ नतेदेवंकलौसेवयन्तिनामहरे।
तेनैवलोकेपापमाद्द पुंसामितिबुद्धिः द्रव्यदेशात्मभिःसंभवोयेदोषास्तान् चित्तस्थःचिनोतिहरितः ४५ ४६
अथमेवोपापंघोतान्नयःनिद्रुत्वैनमाह यान्नजंनताम्रादिसंस्पर्शजातं हेम्नस्तद्वर्णं मलिनस्वभावंमालिन्यं न

यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान् विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नो
तियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः ४४ पुंसांकलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् सर्वान्हरतिचित्तस्थो
भगवान्पुरुषोत्तमः ४५ श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चादृतोपिवा नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थो।
जन्मायुताशुभं ४६ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजं एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभाशयं।
४७ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः नात्यंतशुद्धिंलभतेंतरात्मायथाहृदि
स्थेभगवत्यनंते ४८ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हृदिस्थंकुरुकेशवं म्रियमाणोह्यवहितस्ततोयासिपरांग
तिं ४९ म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः आत्मभावंनयत्यंगसर्वात्मासर्वसंश्रयः ५० कले
र्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबंधःपरंव्रजेत ५१

हृदिस्थितोवह्निरिवहरति नमोयादि एवंयोगिनामपिविलिखेदनन्तयोगादिकोमित्यर्थः ४७ एतदेवविवृ।
णोति विद्यातपत्रीत्येवतोयामता ४८ ४९ आत्मभावंस्वस्वरूपम ५० इदानींकलिंस्तौतिद्वाभ्यां ५१

तस्मात्सर्वं हरिकीर्तनादेव कलौ भवति ५२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ चतु-
र्थे तु चतुर्यो कालयो नैमित्तिकादयः तत्र संसारनिस्तारो हरिकीर्तनेनैव वर्ण्यते १ कलिदोषनिवर्तकं हरिसं-
कीर्तनादिकं सप्रपञ्चं परमो धर्मः कलाविति प्रसङ्गाद्दृष्टं स्तोत्रमुक्तं यथा प्रागुक्तं प्रलयकल्पयोर्मानं वक्ष्यतीति
तदिदानीं तृतीयस्कंधोक्तं कालमानं वा प्रपञ्चेन निरूपयति १ स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतामिमा

कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ५२ इति श्रीभाग-
वते महापुराणे द्वादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुक उवाच कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप
कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि १ चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते स कल्पो यत्र मन-
वश्चतुर्दश विशांपते २ तदन्ते प्रलयस्तावान्ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलया-
य हि ३ ॥

दिना कालः कथितः चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि
चेति युगमानं च कथितं १ तत्र कल्पमानमाह २ प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यंतिको नि-
त्यश्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह तदन्त इति द्वाभ्यां तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ३

नैमित्तिकत्वं दर्शयति यत्र यदा विश्वसृक् श्रीनारायणः विश्वमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्यानंते शेते आ
त्मभूः ब्रह्मा च तस्मिन्नेव शेते तयोः शेते इति एकवचनं विवक्षया वा ब्रह्मणः पुण्यत्वानंतासनत्वमुक्तं ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृ
त्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ४ प्राकृतिकं प्रलयमाह द्वाभ्यां द्विपरार्धे ब्रह्मण आ
युषि समाप्ते प्रकृतयः महदहंकारपंचतन्मात्राणि ५ संघातः महदादिकार्यब्रह्माण्डरूपप्रलयाख्या प्राकृतिक

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् शेतेऽनंतासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ४ द्वि
परार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ५ एष प्राकृतिको
राजन् प्रलयो यत्र लीयते अंडकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ६ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ रा
जन्न वर्षति तदा निरन्ने ह्यन्योन्यं भक्ष्यमाणाः क्षुधार्दिताः ७ क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः
प्रजाः ८ सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्तको रविः रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुंचति ९।
ततः संवर्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ९

इत्यर्थः विघाते कारणोपसादिते सति ६ तदेवाह पर्जन्यः शतादिना त्रिभिः द्वियादि हतोऽसमर्थशाकलेन ग्रंथे
न ७ ८ सामुद्रादिकं सर्वं रसं रविः पिबते आकर्षति ९ अनिलवेगोत्थः वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वायु
निपाते अनिलेन वेगोत्थः रविकिरणैः पीतम् उदकं च रस इत्यर्थः अनिलवेगो वायुनिपातः शू
न्यान् भूविवरान् पातालादीन् शून्यान् रविणा दैहिकरसाकर्षणेन शोषितान् ९ ॥

शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥१॥ किंचिदप्यधिकं वर्षाणां शतं संवर्तकः पवनो वायुर्वाति तद्दारजस्माद्धूतं खं धूम्रं भव
ति ॥२॥ हस्तहस्तैः स्थूलधाराभिः ॥३॥ ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डमध्यं विवराणां विवरं एकोदकं पयःकार्णवो
दकार्णवो भवति ॥३॥ ब्रह्माण्डदेहेन ब्रह्मा विनिमाति प्रलयत्वायेय भावाय ॥४॥५॥६॥ भूतादिस्तामसोऽहं ।

उपर्युपरि सप्तमेनाच्युतशिखाभिर्वह्निः सूर्ययोः दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ॥१॥ ततः प्र
चण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतं वाति संवर्तको वाभ्रधूम्रं खं रजस्माद्धूतं ॥२॥ ततो मेघकुलान्यंग ।
चित्रवर्णानि नैकशः शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ॥३॥ तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविव
रान्तरं ॥३॥ तदा भूमेर्गन्धगुणं ग्रसन्त्याप उदप्लवे ग्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥४॥ अपां
रसमथो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥५॥ लीयते चानिले तेजो
वायोः खं ग्रसते गुणं स वै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणं ॥६॥ शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभ
स्तमनु लीयते तैजसश्चेन्द्रियाण्यंग देवान्वैकारिको गुणैः ॥७॥ महान्ग्रसत्यहंकारं गुणाः सत्त्वा
दयश्च तं ग्रसतेऽव्याकृतं राजन्गुणान्कालेन चोदितं ॥८॥

कारः गुणोऽहं त्रिभिः सह ॥७॥ अव्याकृतं प्रधानं ॥८॥ ॥

तस्मात्कलयोनास्तीत्याह । न तस्येति कालावयवैर्ध्वस्तो सत्त्वादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणा
मः ध्वस्तमेष्वलिङ्गविकारस्पृष्टं नित्यं सर्वदा एकरूपे हृदि विद्यतमित्यर्थः अवयवं अप्रमेयं सूक्ष्मं सर्वदेहतः कार
णमिति १९ किंच वागादिगोचरस्य तस्य विष्णोः तस्य विकारो भवन्ति इदं तत्त्वतनयेत्याह न यत्रेति द्वाभ्यां लोके

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययं १९ न यत्र वाचो
न मनो न सत्त्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः २०
न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमाम
नन्ति २१ लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा शक्तयः संप्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः २२

कल्पः लोकरूपः सन्निवेशो रचनाविशेषः २० स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजाग्रदवस्थायुतं सुषुप्तवच्छून्यवदित्याद्यप्र
ज्ञात सूक्ष्मसाक्ष्यपेक्षया हेतुः अप्रतर्क्यत्वे न पुनः शून्यमेवेत्याह नरिति २१ उपसंहरति शक्तयः सत्त्वादयः २२
॥ ॥

श्री
भाग
टी
११

आत्यंतिकलयमाह बुद्धीन्द्रियेति त्रिभिः आत्यंतिकलयो मोक्षः स च ब्रह्मज्ञानेन प्रपंचलयात्मकः न च प्रा-
पंचस्यात्मव्यतिरेकेण संभवतीति तद्रूपाद्ब्रह्मणः पृथक् तस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्चेंद्रियाणि च अ-
र्थाश्च ये बुद्ध्यादयः कारणगणात् स्वरूपेण तेषामाश्रयभूतमेव भाति न पृथक् तत्र हेतुमाह दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्या-
मिति यतो यदाद्यंतवदवस्तु सर्वत्र प्रयोगः विमतमसत् न भवति दृश्यत्वात् कारणाव्यतिरेकात् आद्यंतवत्त्वा-
च्च शुक्तिसर्पादिवदिति २३ तदव्यतिरेकं दृष्टान्तेन प्रपंचयति दीप इति दीपस्य रूपाणि तेजोविशेषाणि यथा

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तु यत् २३ दीपश्च-
क्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् २४ बुद्धेर्जागरणं स्व-
प्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि २५

तेजसो न व्यतिरेकः तथा धीः खानि करणानि मात्रा विषयाः ऋतात् ब्रह्मणः पृथङ् न स्युः ब्रह्मकार्य-
त्वात् नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यस्यासत्त्वे कारणस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येतेत्यत आह अन्यतमादिति कार्याद-
न्यतमादतिरिक्तात् ब्रह्मणः प्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः प्रपंचस्य तु तेनास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः २४
यद्वा तदवस्थानां तदवस्थानामसत्त्वमसत्त्वेन स्यादाशयेनाह न तु विश्वतैजसप्राज्ञानामेता अवस्था न बुद्धेरि-
त्याशंक्याह मायामात्रमिति उद विश्वतैजसप्राज्ञरूपं २५ ॥

14

प्राधं तन्नवत्वादि सम्पदेन्तोऽवसिद्धिसाधकं समापयतेन तत्तेन साधयति अवयवीति यस्मादवयवेन साध्यं तन्नवत ।
चेदादि विदित्वर्थः ॥ उत उदूरयोध्ययात साध्यं तन्नवद्विधं संभवतीत्यर्थः यद्वा दृश्यगोचरामापायितात्वहिर्द्धं मिथ्या
वृत्ततनदवयिवात्समभिवनेन साध्यते दृष्टान्तस्तु पूर्वोक्त एव यथा तन्तवः पटाद्यास्तीति दृष्टान्तस्तु आगमापा
यितदवयिवमात्रेणान्तमिथ्यात्वेऽति २९ ग्रन्थनमात्रत्वादिति शक्तितानं कारणस्य सत्यत्वमुपपादयति एव
यवः कारणं सत्यं श्रोतः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिभिः अवयुक्तिं संपिदर्शा
यति विनेति प्रागदेशान्तन दिर्यस्मात् पृथ्वीनावयविनाद्दृश्यगोचरावयवाः अतो यतन् यथा पटस्यावयवास्त

यथा तन्तवः परमाणोरसिंभवं तित्तभवं तिच्च तत्त्वाणोर्हंतस्यावस्थ मवयव्युदयाध्ययात २९ मत्तं स्ववय
वः श्रोतः पूर्वावयविनाभिद्व विनार्थेन मन्तीयेत्यस्तद्दृश्येवाह तेनत ३० यस्मान्मातविशेषाथ्या ।
सपलभ्येन सप्रभः अतोऽन्यापाश्रयान्मर्वमाधंतनवदवस्तयत २८ कथं तर्हियेतेनहृदिति ३१
नवः पदान्तर
नत्तकार्यो भवेकारणं न न्वस्त्याः ऊर्तो वदेन सत्यं न दृपिताती वसत्यमिताह यदिति सामान्यं कारणं वि
शेषः कार्यं न रूपेण अतोऽन्यापाश्रयात परस्परनपेक्षत्वेन निरूपणाऽसहत्वादिति मर्थः अतः कारणं न मव
...श्यावकतेविमादिकमपि यस्मात्पितनासायंनवद्वनत तस्मात्वंसदसत्त्विमर्थः यद्वा नेवेदेवेतरमे
... सदुपलभ्येन सप्रभः सामान्यविशेषरूपत्वात स्वभावत अतोऽन्यापाश्रयात इतो दमपि देवेनं गुणा
गुणां विशेषणविशेष्यत्वव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेण परस्परापेक्षसिद्धत्वात्तथापृथक् सिद्धिनियमे अतो यद

२१

...विवेकविवृति...

श्री
भाग
टी
५९

तदेवमनेकैः हेतुभिः प्रपंचस्यासत्वं प्रतिपादितं तत्र शंका ननु प्रपंचस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्वं।
किं न स्यादिति तत्राह व्याप्यमानः प्रकाशमानोपि विकारः प्रपंचः स्वसंगात्मप्रकाशं विना एकमात्रोपि न नि
रूप्योपि तं विना निरूपः स्याच्चेत् तर्हि सोपि चिन्मयः स्यात् चिद्रूपेणात्मना समः स्वप्रकाशो भवेत् तथा च
मतिस्तोप्यात्मवत् स्यात् एकरूपः स्यादित्यर्थः २९ ननु तत्राह ननु स्वप्रकाशस्यात्मनोनीतौ वचनात्स्वरूपेणा

विकारः व्याप्यमानोपि प्रकाशमानत्वात् मंततः न निरूप्यस्त्वप्यरूपि स्याच्चेच्चिन्मयमात्मवत् २९ तर्हि।
सत्यमात्मनात्वम विद्वान्स हि मन्यते नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव ३० यथा हि सांपं बहू।
यासमीहते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवत्सम एवं वचोभिर्भगवानयो हन्तो व्याप्यते लौकिकैर्वैदि
कैर्जनैः ३१

तत्राह विद्वान् कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहार उपाधिकृत इत्
नात्वमस्त्येवेत्याह यद्येवं नानात्वं मन्य
त्याह नानात्वमिति तत्र छिद्रयोः घटाकाशमहाकाशयोर्विवेकपरिच्छेदपरिच्छेदे दृष्टान्तः ज्योतिषोराकाश
जलस्थसूर्ययोर्विवेकोपाधिकृतविकारसद्भावे वातयोर्वा देहशरीरस्थबाह्ययोरिवेति क्रियाभेदे ३० स्व
लक्ष्यपृथक्प्रपंचव्यवहारालंबनत्वेन दृष्टान्तेन स्पष्टयति क्रियाभिस्तत्तद्वचनाभेदैः वहूपाकटककुंडलमालात
न्ताकोष्णादिरूपेण लौकिकवैदिकैर्वचोभिः तत्तदर्थकारोयदित्यैः ३१

बन्धहेंकारकर्तृत्वं यत्स्वरूपवशेनानिहप्रवृत्तं तेन तस्य स्वकारणभूतं ग्रात्ना वारकनासम्भवात् आ-
वरणे नाश्य स्मात्पिप्रकाशासंभवादित्याशंक्य सदृष्टांतमाह यथेके गच्छ्यपवमेघरूपे यादित्यात्वावर्षति ।
ग्रणेश्वल्दूतिः सम्भवादित्यप्यवतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इत्यादिवचनात् तस्मा-
देकं योऽव दर्शनः प्रकाशितस्यमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंधको भवति एवमहंकारः स्वात्मगुणैःर्व-

यथा च नार्कप्रभवोऽर्कदर्शिनोऽप्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्तमः एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्र-
ह्मांशकस्यात्मन आत्मबंधनः २२ घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं विमोचयेत्तदा यद्य-
त्यहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासयात्यानपयति तर्ह्यनुस्मरेत् २३ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मा-
यामयाहंकरणात्मबंधनं छित्त्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यंतिकमंग संप्लव २४
नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते २५

तत्कार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितस्य आत्मनो जीवस्यात्मबंधनः स्वस्वरूपदर्शनप्रतिबंधको भव-
ति २२ अतएवाहंकारनाशेन स्वरूपदर्शनं भवतीत्येतदेव दृष्टांतेनाह आत्मनः उपाधिः जिज्ञासया विचारे
णतदितदा अनुस्मरेत् आत्मतत्त्वं निमित्तमपनीय ब्रह्मैव २३ सोऽयमात्यंतिकः प्रलय इत्युपसंहरति वि-
वेकहेतिना ज्ञानखड्गेन अहंकारणमेवात्मबंधनं अज्ञानं छित्त्वा आत्मन्यवस्थानं भवतीति २४ तथा ।

श्री
भाग
टी
१९

अतःस्मत्तत्वादि परिणामिनां तत्त्वेष्वाद्यप्रदीपज्वालादीनां । याश्च नवमी चावस्थास्ताः कालरूपस्रोतसो वे
गेनाशु ह्रियमाणस्य देहादेः प्रवाहमानास्त एव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्तीति ३६ देहः प्रतिक्षणं
प्रभृति प्रतिक्षणमवस्थाभेदस्याविद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदविद्यमाने यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति त
र्हि किं न दृश्यन्ते अत आह नित्यसिद्धस्यापेक्षयाह अनाद्यनन्तवता कालेन ज्ञायमाना अवस्था नैव लक्ष्यन्ते आ

कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ३६ ।
अनाद्यन्तवतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ३७ नित्यो नैमि
त्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ३८ एताः कुरुश्रे
ष्ठ जगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्वधाम्नः लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कार्त्स्न्येन नाजो
भिधातुमीशः ३९

काशे गच्छतां ज्योतिषां चन्द्रादीनां गगनगमनावस्थाविशेषा यथा नैव लक्ष्यन्ते तद्वत् अतो येषां तेषां प्रदेशा
न्तरप्राप्त्या प्रतिक्षणमवस्थाः कल्प्यन्ते तद्वदत्रापि बाल्यतारुण्यादिदर्शनेन मध्यवर्तिन्योऽवस्थाः कल्प्य
न्त इति नैमित्तिकस्य हि सिद्धस्य प्रत्यक्षेः ३७ उपसंहरति ३८ पुराणार्थमुपसंहरति लीलाविषयाः कथाः अजो ब्रह्मापि ।

ननु यद्दिशा कल्याकाभिधाने न शक्यते नेत्याह किंनु ह्यभिधाने नन्नत्याह विविधपृ क्षमेव द्वोसाधनं लः तेना।
हिनस्पर्धी हि तस्य ... तीर्थः पुंसः श्रीभगवतो या लीला तासां कथाः तासां रसः तन्निषेवणमंतरेणाव्य
स्त वः उक्तमाणात्पुंसो भवेत् उपायांतरासंभवात् तत्कथाश्रवणमेवश्रयस्कर्मिति व्यभिसर्गः ४९ श्रोता
दाहदैप्योपसंप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामितित्रिभिः ५१ सवै बादरायणः प्रीतः सन् इमां संहितां

मेसां वसिंधुमतितृप्तमुनिरतीर्थोच्चारः सर्वो भगवतः पुरुषोत्तमस्य लीलाकथारसनिषेवणमं
तरेण पुंसो भवेद्धि विपद्यः खट्वांगस्य ४९ पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः नारदाय पु
प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ५० सवै महन्महाराजभगवान्बादरायणः इमां भागवतीं प्रीतः संहितां
वेदसम्मितां ५१ एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः
५२ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ शुक उवाच अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भग
वान्हरिः यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ५ ५२ अग्रतोऽस्य ... निपुरतः

प्राहेति पूर्वेणान्वयः
स्थितिनिर्दिशति नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ५२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे तस्मि
मासेनपरब्रह्मोपदेशतः ... ... इति निर्वाणं एवं पुराणश्रवणेन ब्रह्मभावमाप्नोति इत्यभि।
प्रेत्य पुराणार्थं संस्मारयति अथभावः जगतः कर्तारो ब्रह्मादयोऽपि यस्य प्रसादजः अस्मादीश्वरादित्युक्तं ततो
ज्ञानेनाविभातं ... सर्वं संहर्तारो रुद्रस्य ... ... तः सर्वविश्वस्य आत्मा भगवान् ... वर्ण्यते

श्री
भग
टी
९

त्वं पुत्रः कृतार्थं पवेत्सत्तु स्मारयतित्वमिति २ तद्वीजांकुरवत् स्वस्मात्स्वरूपेणात्स्वयमेव भवति श्रुंगादे-
रात्रेभवति त्वद्वर्णादपि जायते आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति ततः पुत्रांकुराद्धीनस्य वा
पौत्रादिरूपेणापि स्वयमेव भवति पितापुत्रेणापितृमान्योनिर्योनाविति निरुक्ते ः अतस्तत्पुत्रस्य कथं ने-
ष्यामीति चेत्तत्राह भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवद्भविष्यसि यस्माद्देहाद्देहोत्पत्तिरिक्तस्त्वं यथानल-
काष्ठात् देहाद्देहोत्पत्तेर्नात्मेतिभावः ३ तस्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपंचयति स्वमेव यथात्मनः ।

विकारा जन्मविच्छित्तिपृष्टवृद्धिर्मिथ्या न हि । न जातः प्रागभूतो यद्देहवद्वेदनं तथास्ति २ न भवि-
ष्यसि भूतानां पुत्रपौत्रादिरूपवान् । बीजांकुरवद्देहाद्देहोत्पत्तिरिक्तो यथानलः ३ स्वमेव यथा शिरच्छे-
दपंचत्वाद्यात्मनः स्वयं । यस्मात्पश्यति देहस्य तत्त्वात्माह्यजोमरः ४ घटे भिन्ने यथाकाश आ-
काशः स्याद्यथा पुरा । एवं देहे मृते जीवो ब्रह्मसंपद्यते पुनः ५

शिरश्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरणेपि यस्माद्देहस्य पंचत्वादिकं पश्यति ततस्तद्देहादात्मनस्त्वं ध्रुवमात्रे-
वतत्तस्मादात्मानोमरस्येत्यर्थः तदुक्तं आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ न भवाप्ययवत्त्वात्मा
भिन्नो ह्यवलक्षणम् इति ४ तस्माद्देहोपाधिकोयमात्मनो जन्मादिसंसारभ्रमः तदुपाधिनिवृत्तौ मुच्यत इ-
ति सदृष्टान्तमाह घटेति यथा पुरा घटोत्पत्तेः पूर्वमेव पुनर्घटे भिन्ने तदंतर्गतमवकाशमाकाशमेव स्याद्यथा ५

१०

नात्वे न लयं संभावयितं मया कृतमात्मनो देहाद्युपाधिसंबंधप्रकारमाह मत आत्मनो देहादौ लिप्तजनि।
तं बंधनं भाष्यायां संजाति ननो मायायाः गुणाधिसंबंधात् १ एतदेव सदृष्टांतमाह यथेति दीयस्य सौ तिष्ठाद्दीप
नेनालावृत्तः परिणामः तद्वत्तैल स्थानीयं कर्मतद्विष्ठानस्थानीयं मनःवर्तिस्थानीयो देहः प्रदीपसंयोग
स्थानीयः प्रासादीयस्थानीयः संसारस्ततिः सोऽयं देहकृतः देहनिर्वंधनः यदा देहकृतो मनःसो न चात्मनः
१ एतदेव दृष्टांतमाह यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः तथा क्षेत्री क्षेत्रं कृत्स्नं प्रकाशयति भारत यथा
प्रकाशयति दीपः कुत्रादीन् तेनानुगतोऽस्य संस्कृतिः ६ देहा
मनः सतत निर्लेपहृदयगुणान्कर्माणि वा कलनः तत्क्षनः सततं नेष्यां ततो जीवस्य संसृतिः ९ देहा
दिष्टानवर्तिप्रसंयोगोपाधनटीयते ततो दीपप्रदीपनमेवं देहकृतो भवः यतः सततसोऽवृत्ताता
यतेश्चविलक्षणति २ ननु आत्मा स्वयं ज्योतिर्यो ऽसौ स्वाक्षक्रियापरः आकाशस्य च पापाभावोन ता
पयतिनः ८ एवमात्मानमात्मस्थं स्वात्मनेवात्मदर्शनं बुद्ध्यानुमानमभिपाणिवान्देवानुचिंतया
१८ चोदितो विप्रशापेन ननो पल्लनि निततकः मन्मवोलोपधर्मलिनिसृक्तलां मन्मसोक्षं १०
इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परः अतः परः स्वयं ज्योतिः परं तत्त्वं प्रपंचयति आकाशवदिति।
साक्षाद्देहादेः प्रपंचस्य भावो निर्विकारः नात्मानं तु पदार्थं ब्रह्मसो ऽनंतो यमः तस्योविधः ९ यथा सर्व
विहितमेवमाह आत्मस्थदेहाद्युपाधिस्थितं आत्मज्ञानिशक्तेः यथा मानमभिपाणिवाहप्रस्थानवधामिवे
ऽकृत्यक्रमः ९ एवं च सर्वतिलक्षणोत्तदेहत्वमाह तत्र देहेत्वः प्रत्यवतिष्ठते तवः १० ॥

श्री
भाग
द्वादशी
१९

निमर्षेमकात्म्यं प्रदर्शयन् तत्काद्दर्शनं दर्शयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां सोऽहं मद्ब्रह्मैव यद्धुस्यानंद इमेति समीक्ष्य
न नचाहं ब्रह्मेति भावनया जीवन्मुक्तो भवेत् किंतु ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मभूतः परोक्षाति ब्रह्मनिर्भयः।
तिश्चलित्यतिहाये दर्शितः निष्कले नीरूपादौ ध्यान्मनि विधाय तिष्ठ ॥ विषयुक्तैरा ननैः दर्शनै ग्रसेन तक्षकेण ले।
लिहानं मुखं यद्वा लेलिहानं जिह्वाभिरोष्ठप्रांतं स्व लिखंतं स्वात्मनः पृथक् १२ श्रीरोक्तं।
अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदं एवं समीक्ष्य चात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ दशंतं तक्षकं पादे
लेलिहानं विषाननैः न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः १२ एतत्ते कथितं तात यदात्मा पृष्टवान्
नृप हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १३ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः
५ सूत उवाच एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं परीक्षिद्व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन तत्पाद।
पद्ममुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना बद्धांजलिस्तमिदमाह सविष्णुरातः १ राजोवाच सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि
भवता करुणात्मना श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः २ नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युता
त्मा आत्मनः स्वयं पृष्टवान् तदेतन्मे कथितं त्रिविधस्य कृतार्थेनापीतरेणायं पृच्छति किमिति १३ इति श्री
भावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्पहोमाप्रसंजनं वेदशाखाविभागो ऽत्र।
त्रिवेद्यास्तवर्णनं एतन्निशम्य श्रीभागवतं नाम पुराणं निशम्य निखिलात्मदृशेत्यपीत्युपपत्तिः नि
खिलेष्वात्मनि पश्यतीति तद्ध्यानेन मनःसमेन तेन श्रवणतोऽलं प्रोक्तं तत्पादतलमुपसृत्य नम्या हो शिरः।
सि नियाय मूर्ध्नि १ सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतोऽनुगृहीतोऽस्मि यतोऽनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाह यत्

श्री भा०टी०ब्रह्मकं १९

१९

मयो ऽप्यनुतवेनः भवतः सकाशतः ॥ ६ ॥ सिद्धोऽस्मीत्यकं मे देवा विद्धक्रोत्ति यतः त्वकटदर्शितं ब्रह्म अविकृ
तमद्वयं भूतमभयं यतो निर्वाणं कैवल्यरूपं ॥ ७ ॥ किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तं तत्र सिद्धोऽहं न किं विद्वा
न् इच्छामि केवलं मत्तोऽहं हि निर्वाचमित्यलक्षणं सर्वेन्द्रियाणां वाचामविषयं किं कथयसि त्वमोह
मुक्ताः कामाशयाः तद्वामनायतनः ज्ञातं यथा तत्त्वं सर्वेषु प्रब्रह्म विस्तरात् ॥ ८ ॥ ननु किं शास्त्रयोगेन किं

ष्णुमा सेदितामेतामस्योऽपि भवतो वयम् यस्मात् केवलं तमसोऽज्ञाको भावानपूर्वयं ॥ ७ ॥ भगवंस्त
लकादिभ्यो मुनिभ्यो विभिन्नं द प्रविष्टं ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ अनुतानीदिमाव।
लब्धं यत्कामयोऽहं मे मुक्तकामाशयचेतः सर्वेषु परब्रह्मणा सह ॥ ९ ॥ प्रलीनचित्तस्य तस्य
विस्मानि ह्या भवताद्दर्शितं देहं पुरा भवतः परम् ॥ २ ॥ स तदोवाच इत्युक्त्वा मनुजाप्य भगवा
न्नारदयतिः नरानभिवादिभ्यः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥ परीक्षितं पि तस्य राज्ञः सम्यक् मानयासा
न समाधाय परं ब्रह्म सवप्सरात्समर्यं याति ॥ ९ ॥ प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूले उदङ्मुखः ब्रह्म
भूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ ६ एकाग्रमनसः काशिना तद्ब्र
विर्कालेतानुनिष्ठो भवेन्ति चेतसी
ह्मरूपेणमग्राह भवतेति ॥ १८ ॥ आत्मनात्मानमात्मानं मनः आत्मनि शमस्य काशि समाधाय परमात्मा
नं त्यप्त्वा प्रसन्नात्मा सः लीनप्राणः निश्चेष्टा सः यथा तरुः स्थाणुः ॥ ९ ॥ तमेव विशिनष्टि प्राक्कूले शाययेवाहि।

श्री
भाग
द्वा०
११

देहं ब्रह्मभूतो नाभिवेद तत्र कोऽयमतादृक्षे विषप्रयोगेण मृत्युमिवाभवदिति दर्शयति तत्र तक्षक इति त्रिभिः हे
विप्राः ११ विषचिकित्सया परीक्षितस्ततो नष्टप्राणं नापगच्छेत् तत्र स्थालीपुलाकन्यायेन दृष्टः स भस्मीभूतस्य
भस्मीभूतस्य पुनरुज्जीवनादिकं मा भूदिति ॥ विषहारिणं तर्पयित्वा निवर्त्य द्रविणैः संतर्प्य ततो निवर्त्य द्विज०

तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना । हन्तुकामो नृपं गच्छन्ददर्श पथि कश्यपम् ॥ ११ तं तर्पयि
त्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणम् । द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशन्नृपम् ॥ १२ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्दे
होऽहिगरलाग्निना । बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दि
क्षु सर्वतः । विस्मिता ह्यभवन्सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः । ववृ
षुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् । यथाजुहा
व संक्रुद्धो नागान्सत्रे सह द्विजैः ॥ १६ सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान्महोरगान् । दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्न
स्तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७

रूपेण तिरोहितः सन्नदशत् ॥ १२ ॥ तस्य ब्रह्मभूतत्वमविज्ञानन्नित्याह ॥ १३ ॥
तत्र लक्षणं सर्वे चक्रुः स्वं चक्रुर्नतः प्रभूतत्वमाह द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ प्रासंगिकमाह ॥ १५ ॥ सर्पाभिचारसत्रे द्वि
जैः सह वर्तमानः यथावदाजुहावेति ॥ तक्षकदेहे कारणमाह संक्रुद्ध इति ॥ १६ ॥

१८ ... समालब्धको नरः ... तेन पुण्यकर्मणा ... ॥ १९ ॥ २० ... सा ...
... तत्र ... ॥ २१ ...

सुपर्णं लब्धकं तत्र राजा पारीक्षितो हि तान् । उवाच लुब्धकः कस्माद् दृश्यते तोरणोपमः ॥ १८ तं गोपा
येति राजेन्द्र शकः शरणमागतं तेन सत्यं भित्तिः सर्पलक्ष्मा त्रायोपलक्षितो ॥ १९ पारीक्षित ...
... ॥ २० ...
... लुब्धकः ... ॥ २१ ...
प्रचालितः ... विमानः ... लुब्धकः ॥ २२ तं पतन्तं विमानेन ... लुब्धकं ...
... ॥ २३ ...
... जरामरः ॥ २४ जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा राजेन्द्र ...
... ॥ २५

... लुब्धकः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २४ ... जरामरः ... ॥ २५

कालक्रमवशात्तु एव प्रारब्धान्तकालविशेषोपि हीनामुपलक्ष्यमाणत्वादिति चेत्तत्राह सर्पादिनिमित्ततः पंचत्वं मृत्युं ऋ
च्छति प्राप्नोति प्राणि यत्तत् प्रारब्धं कर्मैव भुंक्ते तत्कर्मप्रयुक्तान्येव सर्पादीनि निमित्तानीति भावः २५ संस्थीया
न्समाप्यतां आभिचारिकं हिंसाफलं हिंसैकप्रयोजनकं मे यतः सर्पाः दग्धुं प्रयुक्तमनेन वाच्यं नाप्यराध
इति भावः २६ वाक्पतिं बृहस्पतिं २७ ननु कथं निरपराधानामेवं मेमोहः यतो वक्तृकोपादृशीतिलोमहर्षणः

सर्पचोराग्निविद्युद्भ्यः क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप पंचत्वमृच्छते जंतुर्भुंक्त आरब्धकर्म तत् २५ तस्मा
त्सत्रमिदं राजन्संस्थीयेताभिचारिकं सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते २६ इत्युक्तः स तथे
त्याह महर्षेर्मानयन्वचः सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिं २७ सैषा विष्णोर्महामायाबा
ध्ययालक्षणया यया मुह्यंत्यस्यैवात्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः २८

नमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राह तथा महत्त्वं दर्शयति अलक्षणा न लक्ष्यते स्वलक्षणा यस्याः सा अलक्षणया
त्यर्थः अबाध्यया यया अस्य विष्णोरेवात्मभूता अंशभूताः प्राणिनः गुणवृत्तिभिः क्रोधादि
भिः भूतेषु देहेषु मुह्यंति विवादमवाप्नुवंति तस्याः अतथ्यत्वं दर्शयति यामायामोहः तत्राह

कथं न दृश्यमाया न तिरोहिति मायांक भीविलस स्वरूप निरूपणं एवं कं न द्रावन्तातः सर्वानर्थ निवृत्तिरिति ।
शास्त्रार्थ मुमुक्षुसं [illegible] न यत्रेति संयमिः यंभी निमायांक पदत्वान यंगमानि निर्मेव भूमा यांगुहो अमकृतुलि ।
सामान्या यासा येनर्थः सायान् कार्दे क्रियमाणो आत्मनादि मिश्रे आभूया नेविराजितानप्रकाशिता किं
तभी नेव स्वकार्ये मोहादिक मनुकुर्वन्ती कथं विद्वन्तं नरनिशन्ति यादितेनार्थः तदुक्तं नमस्तेन मोभगवा ।
ते वासुदेवाय धीमहि यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवंति जगद्गुरुम् विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेः
मया विमोहिता विकत्थंते ममाहमिति दुर्धियः इति किंच यद्यस्मा न दाश्रयोमायायाश्रयो विवियो विवा

न यत्र दंभीत्य भया विराजिता मायात्मवादे सकृदात्मवादिभिः न यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मन
श्च संकल्पविकल्पवृत्तिर्यत् २ नयत्र सृष्टं सृजतो भयोः परं श्रेयश्च जीवात्रिभिरन्वितस्त्वहं त
देतदुत्सादितवाध्यवाधकं निषिध्य चोर्मीन्विरमेत्स्वयं मुनिः २९

देपि नास्ति विशेषविषयत्वाद्विवादस्य न स च विशेषानीतत्वादिति भावः संकल्पविकल्पात्मनया या ।
स्त तत्मनोपि यत्र नास्ति संकल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् २ किंच सृष्टं कर्म सृजतो कर्तुः
कर्तृत्वेण सह उभयोः स्वरूपत्वेनेः परमार्थं श्रेयः फलमपि सत्व सृष्टफलैरन्वितो जीवस्याहंकारा ।
त्मकोयत्र नास्ति एतदेव पुनरुत्सादितो निरस्तो बाध्यबाधको यस्मिन् तदेव तत् स्वयमात्मस्वरूपमिति ।
शेषं तत्र स्थित ऊर्मीन् तरंगान् अहंकारादीन् निषिध्य विरमेत् विशेषेणाकोशं तथार्थः २९ ॥

मनसः स्थैर्यं प्रयत्नमानं नीरजस्कं यदेतन्नदेवदेवस्य पदं स्वरूपमामनन्ति केचन तत्र आत्मव्यतिरिक्तं ऽस्तित्व
त्ववः सर्वकमिच्छन्तस्तर्थः कथं नेति नेतीत्येवं अतद्विद्वत्तु भवमपि प्रमाणयन्ति हृदोपगूह्य प्रकाशिता ततः
समाहितैर्विस्मितैर्निश्चितं यदा यन्न सिद्धमवद्धं आत्मतया गृहीतमित्यर्थः २१ एवं यमाधिकारिणो
दर्शयति देहत्यागमिति तिगोहमं ममेति २२ शास्त्रपायमाह २४ प्राज्ञस्समाधौ गृहं त्यक्तुमनाः कृतस्नाय।

परे पदे वैष्णवमामनन्ति तन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगु
ह्यावसितं समाहितैः १९ तपतद्दुपि गळैर्निर्विसार्थं परमं पदं प्रदेहमेति निर्दोजं मनःपोषां देहगोदा
ने २२ प्रतिवासांसि निर्देशमनावसमेत्य केवल वदेदेहमाश्रितमदेवं ऊर्ध्वीनकेनचित् २४ मैव
मोभगवतेनमःसङ्कल्पायानन्दं मेघम्मयानां दीव्यहृदय्यानात्ममाहितानामप्यगासिमां २५ प्रोनकृदवा
व पेलादिभिर्योगशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः वेदाश्चाकनिघाव्यत्तापनन्सोम्याधियैर्हितैः २६
ननःवाव समाहिता मनोब्रह्मलिन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः हृद्याकाशादमृतानाविहृतिर्योपादिश्यते २७

त्यामाय प्रथमां अपि गतवानसि २८ इमां संहिता... ...मितिसृतं न दृष्टगागतं हिता विधागां विशेष
लेवुभत्कैवैदर्विभागमभिप्रसंनातस्तुत्वन्ति इमोम २९ ततःपथमवेदान्निर्भाव प्रकारमाह समाहितात्म
सनव्हृषिः स्वात्मानो हृदिययाकाशाः न सास्त्रा देभूतरः कर्मणे उत्तमिथने प्रोच्यते निर्विमेयाहस्मदादिषा।

एवं गृह्यात्मनोपासकानां मोक्षफलमाह । यस्य नादस्योपासनया आत्मनो मलं धूत्वा अपोह्य कथंभूतं मा-
लं तमाह । द्रव्यमध्यभूतं क्रिया अध्यात्मं कारकमधिदैवं एवं त्रिविधाभूतमाख्या यस्येति तथोक्तं ॥ ३९ ॥ त्रिवृ-
दोंकारः कंठोष्ठादिभिः उच्चार्यमाणस्य ओंकारस्य [illegible] यातमीमात्र [illegible] विशिष्ट
मक्षः प्रभवो यस्य सः तदेवाह । स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः तमेव कार्येण लक्षयति । यत्तदिति ।
नपुंसकत्वं लिंगविशेषणत्वात् लिंगमसकं ॥ ४० ॥ कोसौ परमात्मा तमाह । इमं स्फोटमव्यक्तमोंकारं ।

यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यांत्यपुनर्भवं ॥ ३९ ॥ ततोभू-
त्त्रिवृदोंकारो योव्यक्तप्रभवः स्वराट् । यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४० ॥ शृणोति य इमं
स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४१ ॥

ननु जीव एव शृणोतीत्यत आह । सर्वेषु श्रोत्रेषु कर्णपिधानादिना श्रवणवृत्तिके पि श्रोत्रे सति जीवस्य करणा-
धीनत्वात् न तस्य श्रोतृता न तु परमात्मनः अधिके वलिभवः ईश्वरस्यैवं यतः सुप्तश्रो-
त्रे सुप्ते विषये श्रोत्रे च तत्र शून्यदृक् वाग्व्यज्यते न तदा जीवः श्रोता विलीनेन्द्रि-
यत्वात् । यतोयः नादः सर्वत्र जीवः सर्वोपि यस्य परमात्मन एव न तु जीवस्य । कोसावोंकारः तं विशिनष्टि
यस्मिन्नेव वाग्व्यज्यते यस्य च हृदि आकाशे आत्मनः प्रकाशात् व्यक्तिराभिव्यक्तिः ॥ ४१ ॥

श्री भाग द्वा १२

किंच तथाप्नः सर्वस्याश्रयः कारणं यद्ब्रह्म तस्य किंच परमात्मभूतममलं देवनामवाचकोपीत्याशयेनाह स।
र्वमंत्रोपनिषद्वेदं सनातनमित्यर्थः तद्वेदेतः वेदानां बीजकारणं बीजत्वेपि अविकारेत्याह
सनातनं वेदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ४१ इदानीं सर्ववर्णोत्पत्तिप्रकारमाह त्रयः त्रिसंख्याः अकाराद्याः ये
अकारोकारमकाराः यैः धार्यंते तत्कारणत्वात् तानेवाह गुणाः सत्वादयः नामानि ऋग्यजुःसामानि अर्थाः।
भूर्भुवःस्वर्लोकाः वृत्तयो जाग्रदाद्याः ४२ ततः तेभ्यो वर्णेभ्यः अक्षराणां समाम्नायः समाहारं तमेवाह अंतः।

स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनं ४१ तस्य ह्यासं
स्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह धार्यंते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ४२ ततोक्षरसमाम्ना
यमसृजद्भगवानजः अंतःस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणं ४३ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भि
र्वदनैर्विभुः सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ४४ पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्र
ह्मकोविदान् ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ४५

स्थाः यरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वरा अकाराद्याः
स्पर्शाः कादयः ह्रस्वदीर्घौ च आदिशब्दान्निह्वामूलीयादयः तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् ४३ विभुः
स्वमुखेभ्य एव स्वस्वरूपेण भगवान् अध्यजदित्यर्थः सैव चातुर्होत्रं चातुर्होत्रविवक्षया आवश्यं होत्रोपलक्षितम् ऋत्वि
ग्भिः चतुर्भिः होतारः तेषां कर्म होत्रं तन्नित्यादि कर्मसंतान होत्रेन विवक्षया ४४ पुत्रान्मरीच्यादीन् तानेवाह

बा० भा० टी० वेदविभागनिरूपण ५१ १२

एवं चतुर्युगेष्वासन्नाद्वापरमादितः यस्सनातन्यालनाकालस्य न स्मिन्द्वापरांसे वेदविभागप्रसिद्धेः पुनः
नुभकालस्यास्मन्वन्तरे प्रसिद्धेश्च व्यस्ता विभक्ताः ॥ ४९ तत्र हेतुः क्षीणायुषः समानतांदिपुरुषवृद्धिप्रभवा
त्वान् प्रनादरणीयत्वं स्मान् इमाधांक्यांद्धः स्यादिष्ट्येति ॥ ४० एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वक्तव्य

ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४९ क्षीणायुषः
क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥ ४८ अस्मिन्न
प्यन्तरे ब्रह्मन्भगवांल्लोकभावनः ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४९ पराशरात्सत्य
वत्यामंशांशकलया विभुः अवतीर्णो महाभागा वेदं चक्रे चतुर्विधं ॥ ५० ऋगथर्वयजुःसाम्नां
राशीनुद्धृत्य वर्गशः चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणानिव ॥ ५१

तत्र सत्यं तेषु विशेषतस्तोऽनिरूपयितुमाह अस्मिन्नपीति ॥ ४९ वेदः सामान्यतः स्त्रोतः सर्वेतस्य कलया अंशेना
वतीर्णः सन् ॥ ५० चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति ऋगादिमंत्राणां राशीन् वर्गशः तत्तत्सुकरणमेकैक
शः यथानेकविधमणिराशेः मणिगणाः पद्मरागादयो विविच्य उद्धियंते तद्वदुद्धृतैर्मंत्रैश्चतस्रः ऋ

तासां संहितानां मध्ये एकैकां ५१ ऋक्संप्रदायपैलं बह्वृचाख्यां जैमिनये प्रक्षेपेण गायमानत्वात् निगदाख्यं ५२
छंदः स्वगेयमानत्वात् छंदोगाख्यां संहितां ५३ तत्र ऋग्वेदस्य शाखाविभागमाह पैल इति स्वसंहितां द्वि
धा विभज्य इंद्रप्रमितये बाष्कलाय ऊचे ५४ स बाष्कलोपि स्वसंहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः शिष्येभ्य अददात्।

तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामुनिः एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ५१ पैलाय सं
हितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणं ५२ साम्नां जैमिनये प्राह त
था छंदोगसंहितां अथर्वांगिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमंतवे ५३ पैलः स्वसंहितामूचे इंद्रप्रमित
ये मुनिः बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकां ५४ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भा
र्गव पराशरायाग्निमित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ५५ अध्यापयत्संहितां स्वां मांडूकेयमृषिं कविं तस्य
शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ५६ शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पंचधा व्यस्य संहितां वात्स्यमु
द्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ५७

भार्गव ५५ इंद्रप्रमितिरपि स्वां संहितां स्वतनयं मांडूकेयमध्यापयामास तस्य मांडूकेयस्य शिष्यो देवदत्तिः ५६
तत्सुतः मांडूकेयसुतः शाकल्यो वात्स्यादिषु पंचसु व्यधात् तामध्यापयामासेत्यर्थः ५७ ॥

शिष्याः शाकल्यशिष्याः सत्यं हि तं तस्य पार्श्वं मिसं व तम्यो वैश्यकस्य पश्य [illegible] व्याख्यातत्वान्निरुक्तिवक्तव्या वा
ष्कलादिभ्योऽर्थत्वेन योद्धृतो ५८ वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य बाष्कलस्य पुत्रः स्वशिष्येभ्यो वाल्मीक्यादिभ्यः शाखाभ्यः वा
लायन्यादयः तामाद्युः अधीतवन्तः ५९ एकस्याश्चोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह बहूनामिति पत
न्ति दश मेनेषां छन्दसां ६० यजुर्वेदे तित्तिरीयशाखोत्पत्तिं प्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्या इत्यादिना दश ।

जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहितां बलाकपैलजाबालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ५७ वाष्क
लिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहितां चक्रे वालायनिर्भज्यः कासारश्चैव तां दधुः ५८ बहूचाः
संहिता एता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः श्रुत्वैतच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ५९ वैशंपायनशिष्या वै
चरकाध्वर्यवोऽभवन् यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ६१ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भ
गवन्कियत् चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरं ६२ इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ६३ देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणं ततो गतो
थ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ६४

तैत्तिरीयनामनिरुक्तिमाह यजूंषि तित्तिरा भूत्वेति । [illegible] तित्तिरिरूपतां गत्वा उपयन्तो वि
लेभिरे तल्लोलुपतया तदुच्चरणलोभेन इत्यर्थः ६१ तच्छिष्यः वैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणां मते वो
चरितेन किं यत् सुदुश्चरं अहं चरिष्यामीति ६२ विप्रावमन्त्रा ब्राह्मणावमानकर्त्रा मद्धीतं मया पाठितं त्यजेति ६३ देव

श्री
भाग
द्वाद
२५

र्व्रीहि नश्यालाने विपक्वेणान्न विन मिति निवियायपत्तिविपोषाः भूता शादहः न नश्य नैर्निरी याद्रतिष्ठसि द्वाः
लोर्षिन्नश्यालाने विषमस्येणात्र तिन मिति नियायदितिवि ॥ ९४ ॥ कालयमाध्यं हिला दिष्णाया प्रसेनमाद याज्ञव ।
ल्कोपशालाप्रलिस्मात्ःवह्रवचनमवांनवःमेद्यनिवद्या मुलर्षेनाहद्वियमानानि अथ्यपिकाति गवेषयत मगाय ।
लेपरवादिनापुरोर्धपांपावनमस्यासेन विभम पुनस्षेनादित्रियमानानि स्थापिकानि गवेषयत मगाया ।
ल स्तपनस्य सम्मक नष्टा वर्ष वेदानां नथावस्मुतिः ऋतिभः पूर्वांह्ने हि विदेवर्ई यंत यजुर्वेदं नतिष्ठतिमा ।
गाद्रः सामवेदे मास मम य मदी यते वेदे रस्मुन्यान्नि भिरेति सूर्ये रति ॥ ९५ ॥ ॐ नमो भगवते आदित्याय त नमं यो

यजुंषि तिति शभूता नलोल पत्याद्रः तैत्तिरीयाः निघ्नः पाला आमनस्तपेशलाः ॥ ९६ ॥ याज्ञव ।
ल्कस्ततो ब्रह्मं स्तोस्य पिगवेशयन गुरोर्विद्यमानानि पनश्चेकमोचनं ॥ ९७ ॥ याज्ञवल्क्य उवा
च ॐ नमो भगवते आदित्याय अखिल जगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विधभूतनिका
यानां ब्रह्मादि स्तम्भपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भग ।
वानेक एव क्षणलव निमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादान विसर्गाभ्यामिमां लोकया ।
भवानेक एवेमां लोकयात्रामनुवहतीत्यलयुः तदेवदर्शयति अखिलजगतामात्मस्वरूपेणान्तर्हृदये
षु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्तमानः इति अखिलजगतामात्मस्वरूपेण चन्तर्विधेति इत्यानवेतिने
पिनोववनेनापाधिमाव धीयमानः अनाज्ञापमानः कालस्वरूपेणचत्व स्वरूपं वःतणेति ह्यणलवाद ।
योस्य अवयवासे त एव चिताः संवत्सरगणेन अपामादानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताभ्यां अनेनगा

२५

द्वितीयपादार्थो नु वर्ण्यते नेन लौकिक परइत्येवेति देवि कुर्वमेदेवा हितः परमपि भगवतः तव मे [illegible] पति
नत समभिधीमहि सम्यगाभिमुख्येनाध्यायेम शुक्लस्येव संबोधने प्रगटे विमवर्णे वैदिके कर्ममार्गे
[illegible] विलानि [illegible] लानि [illegible] तिरः [illegible] नितेषां वीनमतानां [illegible]
[illegible] हेतुपरमिति ९८ तृतीयपादेन लौकिक परस्तिति योभगवान्

परइत्यादि विकुर्वमध्ये [illegible] विथिलोपति [illegible] मविल
[illegible] समभिधीमहि [illegible] ९९ परइत्याद्य [illegible]
[illegible] १०० यएवे म
लोक [illegible]
[illegible] यएवमेव [illegible]
[illegible] १०१ [illegible]
[illegible] १०२ तृतीयपा
[illegible] यएवेति यएक एव भगवान् [illegible]
[illegible]
[illegible] १०३ ॥

श्री
भाग
द्वाटी
२५

25

प्राणायामैर्निर्दग्धकिल्बिषैः कमलकोशमुकैः तन्नलैः अंजलिभिः उपहृतार्हणः पूजितः ७१ ।
अथ हे भगवन् त्वमग्र अहं ऽस्मत्कृते अयातयामानि यजूंषि यावच्छेविताना मिय यजुर्भिः कामोऽहं उपसराः
भिरुपासे ७२ एवं स्तुतः प्रसादितः ७३ पंचदश शाखाः शतैः पंचशतैर्यजुर्भिरकरोत तैरिति
याज्ञवल्क्यः तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहुरधीतवन्तः रविणा अश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वा

इति प्राणायामैर्निर्दग्धकमलकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ७१ अथ ह भगवंस्तव चरण
नलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिरभिवन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति ७२ सूत उवाच
एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ७३ यजु
र्भिरकरोच्छाखा दश पंच शतैर्विभुः जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ७४ जैमिनेः
सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः सुत्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहितां ७५ सुकर्मा
चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ७६

तेषु मध्ये वाजसनेयाः शाखाः वाजसनेयाः ७४ सामशाखाविभागमाह
जैमिनेरिति तत्सुतः सुमन्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां एकैकां प्राह ७५ तच्छिष्यो जैमिनिशिष्यो
महान् शाखामेधावी सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां संहितानां भेदं सहस्रं ७६ ॥

२५

सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यंजिर्नामेत्यन्यो लौगाक्षिर्नाम गृहीतवानस्य आवंत्यश्च तस्मै च शिष्यः सोऽपि जगृहतुः ७७ पौष्यंज्यावंत्ययोरपि चक्रतुः हिरण्यनाभस्यापि पंचशतानि शिष्याः साम तेनोदीच्याः प्राच्या इत्यर्थ पंचशतं जगृहुः तानुदीच्यान् कालतः कोऽपि शिष्याः पंचशतान्यपि ... प्राच्यसामगाः।
शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः हिरण्यनाभस्यावंत्यस्य द्वियेहि नामभिः गृहीता तेऽपि पौष्यंजेः शिष्यास्ते प्राच्यसामगाः।

हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवंत्यो ब्रह्मवित्तमः ७७ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पंचशतानि वै पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ७८ लौगाक्षिर्मांगलिः कुल्यः [illegible] कुसीदः कुक्षिरेव च पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतं ७९ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवंत्य आत्मवान् ८० इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

गाः इति। प्राच्यत्वे तेषां च कारणं सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यास्ते प्राच्यावाक् तस्यं दर्शयति ७८ लौगाक्षिरिति द्वाभ्यां ७९ कृतो नामभिर्हिरण्यनाभस्य शिष्यः तत्र शिष्येभ्यः शेषाः संहिताः आवंत्यः आत्मवान् स्वशिष्येभ्य ऊचे ८० इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

सप्तमे त्वथर्ववेदविभागः स्कंदपुराणोक्तमन्वंतराणि तल्लक्षणानि च वक्ष्यन्ते॥ क्रमशाखाप्रवर्तनं दर्शयन्नथर्ववेदस्य वि
भागमाह॥ शिष्यं स्वकं पथ्यनामानं स्वकां स्वकीयां संहितां सोपि शिष्यौ द्वौ ततो द्विधा विभज्य तत्र के ते तस्वै पा
यवेदेऽस्मिन् मुनिः स्वमन्वंतरमित्युक्तिः शिष्यः पथ्यायादि पथ्यावेदं तेषोपि तेद्विधा कृतवान् वेददर्शो यतः पथ्या
ध्यायवेदकृतवानिति १ तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य चतुर्भ्यः शिष्येभ्यः पथ्योपि तथा शिष्यौ॥

सूत उवाच अथर्ववित्सुमंतुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकां संहितां सोपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान्
१ शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु कुमु
दः शुनको ब्रह्मन्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् २ बभ्रुः शिष्योथांगिरसः सैंधवायन एव च अधीयेतां सं
हिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथापरे ३ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः वैशंपायनहारीतौ
षड्वै पौराणिका इमे ४ अधीयंत व्यासशिष्यात्संहितां मत्पितुर्मुखात् एकैकामहमेतेषां शिष्यः स
र्वाः समध्यगां ५

विभज्य त्रीणि सार्धेनाह शौक्लायनिरिति १।२ नक्षत्रकल्पः शांतिकल्पश्चेति द्वौ तदर्थं नक्षत्रकल्पो
नक्षत्राणां संहितानां तेषां च वन्धः स्यादिति शांतिकल्पश्च पंचमस्तेन नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत
दास्थितत्वान्ते ३ अथ तत्र पौराणिकान्शृणु एकैकां संहितां कृत्वा सर्वे ते महर्षयः पुराणाध्येतारः तस्या
यज्ञादेन चक्षणस्तत्रयः एकैकां संहितां मत्पितुर्मुखात्पत्रमेषां शिष्योहं ताः सर्वाः समधीतवान् ५

श्री
भाग
द्वादशी
२९

26

२९

राम शिखो येहूलनमृतः एवंवसारोपयं मूलसंहिताः स्येन ८ सं हिताव हूलं सूचिते ९ श्रीमकुकपो
हिहामषिसंवादेनि रूचितमपि पुरामनहलालमुहकमणमायदशंयति पुमानेति ३ श्रमाविष्वस्याः त्रमा
गैषिमगांश्वस्याणं पांषधलमूनियः मन्वंतरे रामुकयानिनौ श्रेपुनि राष्पयरमतेमेः स्याणायेषाणाहूति
शहस्राख्याभ्यासमुमखेले श्रेतराणीमन्वंतराणि वपासेवंमपावचरिमामिति १ भानकयाः संस्थानिरपाः ३

केपयपोहेवसावलोणमशिखोहूलनयुतः श्रयीमहस्थामसशिक्षाश्वेतसोमूलसंहिताः ४ पुण
गीलवेणाषहलवेलाहिंभिलिरूपिते पुणाष्वहिमाश्रियवेदपाहानुमारतः ५ सर्वोमापवि
मगंश्वहूलिरसातराणिच वेषांवेषानुचरितंसंख्याहलरामापयः ६ दपामिलेहवाणेपुकेश्रराणन
हिटोविदुः केविसेवावियंश्रहलनर्थेदस्यचलक्षणा ७

वैवैकामागिकलयरूगनुकिरघुमाहेतुशाहेवलीयाचयवापलापहूलामाकवयोमृदोनाः ८ दशभिर्ल
लगोयंकमर्वैमेवरुपाणं विरुकोविदं दविपंमलेरुमविरवंपूर्वेशोमवेनराणिचवंपानुचरितं चेतिगु
गाणंव देवहूलामिलि-सर्वरूपाणांमस्येवेतिमावलयामा सवर्ववणविरलवाणेनिरूप्यकिर्ं रूपंवेनलगाहनु
राणे समदवलेषांपचवेशतंतवर्गोवस्पिविवतपामनदरूपंभितिमपवस्यायेनस्यथं ९ ॥

श्री
भाग
दशी
२१

[illegible] श्रुत्वा [illegible] महत्तरम् । तस्मात् [illegible] कारः [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥१०॥ [illegible]
[illegible]

[illegible] भवाः [illegible] ॥१॥ [illegible]
[illegible] ॥११॥ [illegible]
[illegible] ॥१२॥ [illegible]
[illegible] ॥१३॥ [illegible]
[illegible] ॥१४॥

[illegible] ॥१५॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥१६॥ [illegible]
[illegible] ॥१७॥ [illegible] मन्वादयः [illegible]

केवमाल: वृहला: सकाग्राम्प्रभूतिर्येः प्रोग्नुहानानिमित्यर्थः नेषाम्भन्वयोदेशः नेषांप्रमेयेचनहेण्णधका लेषांवा
तूले वेशान्न च यिवं ख्यावे १५ प्रख्यविनुस्सालयश्चनोमायोज्ञे छेनेन्य्य यद्ग्र ...मानोयश्रुतविपालयइति १६
भूयस्माना: सर्गादिष्टेत निमित्तेनी वा सो येदेत रुच्यातरत्यर्थः तस्यानिमित्तमाह प्रविपाया कर्मकारक: क
मेव मानोनीवाद्द ह प्रयुक्तवा हिम्ब सर्गादि: तत्रहेतगीमर्थः तत्रप्रभनुशायो नि निमित्तिके चित प्रख्याहतनमित्य

स्मांभूयस्मसमानांवेषाये कालिके स्व ष० वेषमाब्च विने नेषांपहूतं वेषायायात्म्ये: १७ नैमित्तिक:
प्राकृतिको नित्यम्यात्मनिककेलय: सं मेनैनिकनिभि: प्रोक्ता: चन्द्रसोबाद्याबन: १८ हेतवी बोस
मर्गादो रविपाक कर्मकारक: पंचमस्थापिते पाठ: ...व मुनाप्यं १९ सद्भिरेकान्वयोपसनाया
त्मप्रसवृतेनिमु मायामबेश तद्द लानेवहूलिबुपाश्रय: १८०

परोतबाहू: प्रमिति चैतन्यप्राप्य नेवाकस्यापिवस्यापि मायान्तविवहणाभ्रमाकृतं १२ श्रणाभ्रममाह
व्यतिरेके ति नागृहविष्णुवस्य सजीवनयावर्तन: तिनी वं हन्नपाविश्वतै...रमाता: नेषु मायासमे षुस्या
दिनयान्वयप्रसमाप्यवोक्ष्यातिरेको यश्पतद्ध चसंसारप्रतोविवायथके ऽभिधवसमाप्रस्यपद्धमानेरत्या:
र्थ: १३ ॥

श्री
भाग
स्वा टी
२८

तदेव [illegible] शोतेषुपंचयति मत्वा पौषु [illegible] विष्णुयशसो नमस्तिते [illegible] चवद्धिरवस्थानान रूपा नामा
[illegible] स्यामात्रेयष्पपवं [illegible] गर्भो यत्न [illegible] सोपंच नामेतोमा [illegible] देहाव स्थानन व स्वपि [illegible]
[illegible] नसाक्षिवेनपुनमपुत्रे च यतद्रूपा [illegible] १७ [illegible] दिलल पानि [illegible] यवर्णापेति मत्वा [illegible]
नत्वित्य एकंतद्रा दृविमुमेतेति [illegible] संयानेनतापदेहादेः स्वयमेव विवेविरमेत

यथा धेनुपयो [illegible] रूपमात्मस वीजादिपंनोनाम स्ववस्था सयुताप्नुते १९ विरमेतंयदा चि
त्तं [illegible] योगेन [illegible] नवेदे हाया निवर्तेत २० एवं लक्षणे [illegible]
[illegible] २१ [illegible]
[illegible] २२ भविष्य [illegible] वर्तेभा [illegible] समामने [illegible]
कोमेव [illegible] २३

[illegible]
[illegible]
[illegible]

२८

[illegible] [illegible] [illegible] लोमो [illegible] [illegible] नत्रिवर्ण [illegible] मितिशेषः २४
[illegible] [illegible] [illegible] पश्च [illegible] मोहकैः कामादिभिर [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible] सनात्मा [illegible] [illegible] विवर्धनं १४ ३॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विदग्धो [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैवापुनरपि मूलानां
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैवापुनरपि मूलानां [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ४

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विवर्तनेकः [illegible] ३॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ४
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तो
[illegible] ५॥

श्री
भाग
टी
२१

वैदेन तत्त्वसैमान्नं केवलं तं महायोगी किं न पृष्टस्त्वया ऐष्टपितामहेन संमतः ॥ १ ॥ प्रणम्य मरीचिं दत्ति देमहर्षे
पूर्णानक्षयं ग्रघ्नः तत्र देवः ताम्रपाणि पञ्च विषये ॥ २ ॥ तत्र मार्कण्डेयस्य श्री भगवन्मायामायाय
दर्शनं वत्से तन्नम्रतेनैव श्रीभगवन्मायया देवतासमकल्पाः दृष्टाः लोका विस्मितं चक्र मादि आरभ्यत ।

मनः संशयो भूयान्मूर्तिकौतूहलेन यतः नेह लिखितस्य दायो ... ॥ १ ॥ सूत उवाच
प्रश्नं त्वया महर्षे ... लोक भूमा परः ... सीता कलिमलापहा ॥ २ ॥ प्राप्त
द्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ... तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ३ ॥ वृहद्व्रत
... विलोलवल्कलाम्बरः विभ्रत्कमण्डलं दण्डमुपवीतं समेखलं ॥ ४ ॥ कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं
... नैष्ठिकः ... ॥ ५ ॥

अथ मार्कण्डेयस्य चरितमाह ... मार्कण्डेयो ... पञ्चमश्लोके नान्वयः मध्यमग्रं
... धर्मः ... संस्काराः उपनयनाख्यो येन सः पितुः सकाशात् ... ब्रह्मचर्यादिक्रमा
... वेदान् ॥ १ ॥ वृहद्व्रतधरः नैष्ठिकब्रह्मचारी सन् ॥ २ ॥ नियमः ... आश्रमादिपञ्च ... दादिग

२

भूगु
२१

मैत्रं गुरुं प्राप्य नातिदूरे ... चेतः । नाहं द्विवयुने मोचे नहा चिरु ... विकाशं चेति ॥ १ ॥ ... तेनाह ... नसेन
॥ ... ब्रह्मविद्यां वितथं ... तेन ... तेन समनसा ॥ ... नस्य नपोनिशा ... [illegible]

सायं प्रातः स्वगुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः । बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ ९ ॥ एवं तपः
स्वाध्यायपरो वर्षाणाममयुतायुतं । सा ... यक्षो श्रीकेशवनिर्ग्रेयम समस्तं तयं ॥ ११ ॥ ब्रह्मा भृगुर्भवो
दक्षो ... स्वयंप्रभुः पितरो ... पूर्वादितेनापि मुस्थिताः ॥ १२ ॥ शक्तिर्दृढव्रतपरः तपः स्वा
ध्यायसंयमे ... पावनेषु ... तेषां वै पुत्रकः शिवमहायोगेना
योगिनः ... महाहृत्कालाम ... कः ॥ १४ ॥ पूर्वाम ... समसे ... किला
नेरे ... पर्यावि ... किती ... नाहं ... ॥ १५ ॥ ... काम ... लोमन ... निलो मु
नेय ... मासर ... लोकम ... नेषां ॥ १६ ॥ नैवेन ... मगत्र ... हि माहेः पार्श्वे ... पुष्यभद्रा नदी
यत्र चित्राख्या च शिला विभो ॥ १७ ॥

... तेष ... ॥ १८ ॥ ... हिम ... विना ... समसे ... स्वयं ... किनः ॥ १९ ॥
... निःफलं ... प्राप्यैवं ... लोकम ... लोभः सक ... नौ ॥ २० ॥ [illegible]

श्री
भाग
दशे
२

३०

नदाग्रमपदं मविष्णोवावृर्वकं विविनिस्त्नीयेनालयः अपो कुमेलेनाभिख्यां वितं पूर्जितं पुष्पद्विजानाम्।
घीणाकुलेनाकीर्णं पुष्पाग्र पलानलाश्रयाय स्मिन् १८ मत्तभ्रमराणां संगीतं यस्मिन् मत्तकोकिला
नां कूजितं यस्मिन् मत्तबर्हिणां पवनताले पामाेपः संभ्रमः यस्मिन् मत्तद्विजानां पक्षिणां कुलेर्व्याप्तं
१९ एवंभूतं तदाश्रमपदं प्रविष्टः सन् वायुमेलयानिलोनंचो यसमारभ्य पम् नचहृदेषु पवेषमान्या।

तदाश्रमपदं पुष्पपुष्पद्रुमलतान्वितं पुष्पद्विजकुलाकीर्णं पुष्पामलजलाशयं १८ मत्त
भ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितं मत्तबर्हिनृत्योपं मत्तद्विजकुलाकुलं १९ वायुः प्रविष्टस्तत्र
पद्मिनीकरशीकरान् समन्ताभिः परिक्षेप्तन् कामुक्त्मपयन्मनं २० उपेत्य निशावकं प्रवा
लस्तबकादिभिः गोपद्रुमलतानाले लुलासीकुसुमाकरः २१ पल्लवैर्यमानोगंधर्वैर्गीतवादि
त्रयुष्पकैः प्रेक्षणानाथ्यान्नापुरसः स्त्रीयूथपतिः स्मरः २२

द्मिनीकरकणानां शोषयन् परिषिंगात्तसौगंध्ये २० किंच यस्मिन्दोषस्मिन् तत्रिशावकं रजनीमुखेयो।
स्मिन्नः प्रवालस्तबकानामालयः श्रेयोयेषु तैः गुप्यंतिविटपैः संश्लिष्यंतीति गोपाद्रुमाः लतास्तेषांजा
लेः समृद्दोविभवं २१ किंच तदा गीतवादित्रयूपकैः गायकादिसमुदायैर्मिगान्धर्वैर्लोपमानः
नचाप्सरोलिवियोषर्भः तासां यूथपतिः श्रीनचापश्रयेनतः स्मर स्वतत्रारूपपने २२॥

२

रुणापर्थेममभिभविनंपरमभविनमणाकं ॥ २३ २४ शोषणमोदनसंदीपनतापनोन्मादनाख्योलिपंचमुखानि
यस्य नटस्वसंदधे नदेवमधुवंसनः स्मरोकस्मपुंस्त्रमाधे प्रतस्थइंदभूम्यालस्यमनोज्ञकंम्पयन ॥ २५
इत्याग्निसमुपासीनंदस्युः पंककिंकराः मीलिताक्षेश्वरापर्थेमूर्तिमंतमिवानले ॥ २६ नदंत।
तस्यपुरतः स्त्रियोयोगमायकाजगुः मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमं ॥ २७ संदधेस्त्रंस्वधनु
षिकामः पंचमुखंततः मधुर्मनोरमंलोकमिंद्रभूम्याविकंपयन ॥ २८ क्रीडंस्यापुंस्किकस्थलात्
केतकैस्तलमोरतान भ्रमद्भिश्चमधुपव्रातैःकेसुमविभंसितस्तनैः ॥ २९ इतस्ततोभ्रमद्भिश्चसुनद्धेरा।
केकेवकैः कामस्वेदाननदामः स्तलं गुहितमेघवले ॥ ३० विमखर्जनलगाणमल्लातेसनिलेसमरः सा।
देनेनसावज्वनोवमनोमपसमयणेजनः ॥ ३१ मरन्मयमधकवेनोमुहेलतेनसामुवेः दृढमानानाविव।
तूलः मवोध्याद्विमिवार्भकः ॥ ३२ इतीकानुचरैसौलन्धर्षितोपिमहामुनिः गायत्र्यादहमोभावंनता।
स्त्रिवंमहत्स्वपि ॥ ३३ इत्थमुनिलितनसेकामस्यगणंमावाखलप्रमाट प्रभुतानुभावंवल्लवेर्दिस्यपसम
॥ ३४ किंचवायमेल्लयानिलः पुनेकस्थल्यांनस्ससोनासोनद्धार ॥ ३५ सर्वेनेत्रकसेनवनस्मिन मोचेमा।
ये मनोप्रायविदैवस्य ॥ ३६ सवेमकरनैः प्रतिकूलपवचाकंःवेपुनेषोनक ॥ ३७ प्रदहसःस्वहृंकारस्यभा

वंशिकायां ॥ ॥

श्री
भाग
द्वा
३१

३२ तावद्गुणं गुणयति द्वापरां रौरवं वल्कलं वांबरं ययोस्तौ पवित्रपाणी ययोस्तौ त्रिवृत्त्रिगु-
णोन्नवतंमकमिलिवा विवृद्ध्ययमानमित्यर्थः नवतंमाटिमयं ३४ वेदं च दर्भमुष्टिं च किंच साक्षात्तपएव
मौलंवदेवलः तपत्तडिद्वर्णो दीप्यमानविद्युत्संकाशं पिशंगरोचिलेन रूपिणौ मूर्तिमतौ ज्ञानेन मूर्तिमंतौ

तस्यैवं युंजतः चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणो हरिः ३३ तौ शुक्लकृ-
ष्णौ नवकंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमंडलुं दंडमृजुं च
वैणवं ३४ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचि-
षा प्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ३५ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्नना-
मांगेन दंडवत् ३६ स तत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेंद्रियाशयः हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षि-
तुम् ३७ उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व औत्सुक्यादाश्लिषन्निव नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरं ३८

नकोमयनेन प्रकाशमानाविमर्थः प्रांशू उन्नतौ ३५ दंडवदंगेन भूमौ पतित्वेत्यर्थः ३६ तयोः संदर्शनेन य आनंदः तेन
निर्वृताः ३७ आत्मेंद्रियाशया यस्य ३७ दृढं हृदयमनोनिविष्टमिव समेत्य आलिंगन्निव ३८ प्रांजलिः प्रह्वो नम्रः आश्लिषन्निव

१०
३१

पादयोस्तव निक्षिप्ताह्येवत्वा लब्ध अर्ह्यो नार्घ्येण ॥ २८ ॥ पादलग्नस्यारिष्टोह्येवमुनमो ॥ २९ ॥ तो भणति प्रत्नर्षी।
श्लि...ससेवमाणो हि प्रवर्तनकनात आत्मनस्तत्त्वनाथस्वातंत्र्यं प्रपन्नाहं किमिति देवि मोनवता
किमहं वर्णयेकस्त्वं लोमियथेनतथैवोद्दीरितिनिःश्रेवितेस्तुः प्राणः संस्पृष्टेस्पवर्तने नमस्तमनवमागात्।
यः स्पृष्टेति प्रवृद्धेनः वैश्वल्वयस्मतिरेकाप्योश्रोत्रस्पश्रोत्रमित्यादिष्फतिभिस्तुतस्मसिद्धमित्यर्थः नकेव

नयोगासनमादायपादयोस्त्वनिक्षिप्य अर्ह्यो नाव्वलेपेनधूपमाल्यैरपूजयत ॥ २८ ॥ स्तवमासा।
नमासीनो मुमसादाभिमृतोमुनि पुनस्तनमपादाभ्यामरिष्टाविदमब्रवीत ॥ २९ ॥ मार्कंडेयउवा
च किं वर्णये न वविभो यदुद्दीरितासः संस्पृष्टे तेन मनवास्मनरेद्रियाणां स्पृष्टे निवेतनभूता
मनप्राणवायोस्तवस्याप्यथाविभक्तनामस्तिभावस्तुंयुः ॥ ३० ॥ मूर्तीरूमेभगवतोभावेहिलोक्याः।
हेमायपालापविरमायचमृत्स्जितिसे नानाविभक्तौ वितन्वतनूर्येष्वेदृस्तद्दाप्वनर्ग्रस्मिसर्वेमि।
लेखाकृतालोतन्नभूतो किंतस्वतप्ता वोणोतामिः ॥ ३१ ॥ वेयोमृत्स्नः स्वमममाप्तिनत्थेवपवंयुयपिता।
कृविदपिकस्यापिस्वातंत्र्ये अथापिताकयंत्रिवत प्रवर्तिमानोमृपिवागादिभिः भनतांप्रसाभावव
पुः आत्मवंपुरक्षितनतपित्रादिवदेहदेवपुः अहोकृपालनानवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननुकथमात्मा प्राणादिप्रवर्त
कोयर्तपुत्रात्माहवयोरितिचेन्नाह मूर्तीरुति हेभगवन भगवतस्तवइमेमूर्ती त्रिलोक्याः हेमायपाल

तवनापविरमायहः क्षविदहेसैमस्रुजिनिमेलापव ॥

श्री
भाग
टीका
२२

न तत्त्वं कस्यापि पुत्रः स्वरूपः अत्र दृष्टान्तः यथेदं विश्वमवितमुन्या स्वतनूर्मत्स्यकूर्मादिलक्षणा नानाविधलोकशो
काशोभिः विभावितहृत न केवलं पालनादिमात्रं तत्त्वकर्मेकिंतु रुद्रहिंसाध्यपीत्याह सृष्टेति तत्राप्यिस्यन्ति रचये
त्येव दृष्टान्तः ऊर्णनाभिरिवेति ॥ ४८ ॥ यस्मादेवंभूतस्त्वं तस्मात्तवांघ्रिमूले भजामीत्याह तस्येति तस्याविततः।
पालकस्य स्थावरजंगमानामीश्वरस्य भजामीति तृतीयश्लोकस्यानुषंगः कथंभूतं मांघ्रिमूले यत्स्यं यत्रा
विस्पष्टितकर्मगुणकालानां रजोमलमन्यच्च एवौकः तापादयो न स्पृशंति वाणादः वेदोत्त्वद्ये येषां तेवे

तस्याविततः स्थिरचरेशितरंघ्रिमूले यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशंति यद्वै स्तुवंति विनमंति य
जंत्यभीतास्त्वां प्रार्थयन्ति वेदात्त्वदये यमतं यत्स्तदामृपे ॥ ४९ ॥ त्वामेव तत्त्वसुपनवाद्यपवर्गमूर्तेः तेभजंतस्या
परितो भिपद्यशो विधिमः वस्त्वाविभजमलतो हि पराधपिस्पः कालस्यतेकिमुततत्कृतभौतिकानां ॥ ५२ ॥

दत्तान्यर्थविद्दोमुनेघः षडेवस्त्वत्रिंतितरांनमंतितत तत्याभयेपवस्त्ववलादि क्रवेति ॥ ५२ ॥ श्रुतमुल्लः पुरु
षस्यैोनासीत्याह नान्यमितिसंश्लिष्टपतयान्नान प्पीमच्चरणामेः अन्यत्तेमनविमः परितः सर्वस्विपिलोके।
भुमीर्यस्यतस्यनामसतहृगाहृद्विपरार्धपिस्पस्यानंयस्यसः ब्रह्मापितेकालस्यअ्रङ्गविजृम्भणादुलेविभेति
अतः किमुतद्भक्ष्यं तेनतत्कृतानां भौतिकानां प्राणिनामभयमितिः ॥ ५२ ॥

२२

यथाहं केवलं तस्मात्तव पादमूलं भजामि कथंभूतस्य कृतधियः सम्यग्ज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सम्यग्धीर्यो।
स्य अखिलज्ञानस्यात्मगुरोः जीवलिंगेन स्थूलः कारणान्तरस्य किं कृत्वा आत्मछदि आत्मावरकं अपा।
र्थे वा अपगतोर्थः निष्फलमित्यर्थः असच्च तदन्त्यमन्त्यं च नश्वरमित्यर्थः देहादि हित्वा देहादिभजनं हित्वा अस्य
ज्ञा असत्त्वेन कथं प्रतीयते तत्राह अभिज्ञानमात्रेन ज्ञानस्य तन्मयत्व किंतु आत्ममात्रे न तेन तेः पृथगा।

तत्तेहं भजाम्यतिप्रियस्तव पादमूलं हित्वेतरमात्मच्छदि चात्मगुरोः परस्य देहाद्यपार्थमसदन्त्यमभि-
ज्ञमात्रं विंदेत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थं ॥४॥ सन्नेवतत्स्मरतीशतमात्मबंधो मायामयस्थिति-
लयोदयहेतुरस्य लीलाभृतायदपि सत्वमयी प्रशांत्यै नान्येनृणां व्रजमनोहृभियप्सयाप्सा ॥५॥

लीलार्थः नन्वपवर्गाय भवतु भजनं तत्फलं तदर्थं तु न भजनं कार्यमेव तत्राह तर्हीति यदि त्वां भज-
ति पुरुषः तर्हि देवेन तत्पदव सर्वे मनीषितमर्थं विंदेतेति ॥४॥ ननु बालकस्यापि मम एवं मूर्तीर्य्यतो मामेव
किमन्यं न मानुष्यमेन तत्राह सन्नमितियदपि यद्यपि तत्वैव मायाकृता अवतारालीलाः तथैवाभूताः तथापि
यासत्वमयी सैव प्रशांत्यै मात्राय न केवलमस्य प्रपञ्चस्य भावमात्रमस्य भजने किं तर्हि नेतृचकिंविदस्य

श्री
भाग
दशी
११

नदेवसदाचारेणपूरयन्ति तस्मादिति हेभगवन् तवपुण्यकीर्तनंश्रीमन्नारायणाख्यामथवनावकाशं।
तवपुण्यकीर्तनंनाम्नोयथस्मात् सात्वतोभगवतमेवपुरुषस्याधीश्वरस्वरूपम्पूर्णोतिमन्यंतेतेनतथत्व रसस्तमश्चे।
ति॰ अथवेदतः यतः सात्वतलोकोवैकंठाख्यःलोकतेसत्यम्भयंवाभोगेसत्यपिश्रात्मस्थवेव ४८ यतत्वं
यतमतिलस्मेनमः निरंहसायपुण्ययशसेयततिरेखिगयतनवाचेश्रयतिगमेश्वरायवेदमार्गप्रवर्तकाय ४७

तस्मात्वेदभागवन्नथवनावकाशंपुण्यकीर्तनंस्वरूपंयतोऽकुशलाभजेति यस्मात्ततः पुरुषस्वरूपमथो।
तिसर्वेलोकेयतोभयमृतात्मकएवविवलीत ४८ तस्मैनमोभगवतेपुरुषायभूम्नेविश्वायविश्व
गुरवेपरदेवतायै नारायणायऋषयेचनरोत्तमायहंसायसंयतगिरेनिगमेश्वराय ४७ यैवेतवे
द्वितयसमत्वंपथेषुभ्रमद्धीःसंतमृचिवसस्यद्युयपिरुकायेषुतस्मायथायाऽहूतमतिसतयवमात्राताता।
यस्तेतोविलसुरोरुपमाणवेदं ४८
वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तनेहेतवे वेदस्तोतियमितिके रिरूपमार्गी।
भ्रमद्धीः विविमधीः प्रमातरो विहिताविधिनियमत्वेन संतमपिनांनवेदइरुकायेषुप्रविषयेषुबुद्धिबिशेष
हेतः तस्मायथातस्यतवेवमायथायात्हूतायात्मनिष्ठामतिर्येस्मतः सोपिश्रायएवत्वंमतानैवाविलासा
ऽसत्ववतस्यवर्तितवेदस्यपसायसंप्राप्ततेनास्मानाद्वद ४८॥

वेदेनैव नज्ञायत इति श्रुयमाद्यन प्रणमति यस्य तत्त्वदर्शनं निगमे भवति कथंभूतमात्मनस्तत्त्वरहस्यप्र
काशकं ग्रन्थ्याद्य द्रुत्तै यत्नमाह मुह्यन्ति यत्राजपरा ब्रह्मप्रमुखाः कवयोपि सम्यग्योगादिभिर्यतमानाश्च न निश्चिन्व
न्तीति कुतस्तत्राह सर्वेषां सांख्यादिवादानां विषयाभेदाद्यः तेषां प्रतिरूपं तत्तदनुसारि शीलं स्वभावो
यस्य तेत्कुतः आत्मनादिस्तत्वानेन निगूढो बोधो यस्य सः तमेवंभूतं महापुरुषं नमामि वन्दे ४९ इति श्रीभा
यद्दर्शनं निगममात्मरहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः तं सर्ववादविषयप्रतिरूप
शीलं वन्दे महापुरुषमात्मनिगूढबोधं ४९ इति श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ८ ।
सूत उवाच स्तुतो भगवानित्थं मार्कण्डेयेन धीमता नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहं १
श्रीभगवानुवाच भो भो ब्रह्मर्षिवर्योसि सिद्ध आत्मसमाधिना मयि भक्त्यानपायिन्या तपःस्वा
ध्यायसंयमैः २ वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितं ३
वार्थदीपिकायां द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ८ नवमे भगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनं मुनेः मायाशिशोल
याच्चोचमुनेर्निर्वेदश्च निगमे सः श्रीभगवतः परितोषपूर्वकं तद्वरप्रतिवचनं कथयितुमाह स्तुत इत्य
ष्टादिना १ आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण २ वयं परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण वरदे
शादित्येकवचनं ह्येकाभिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ३ ॥

श्री
भाग
हरी
३४

वरेण त्वद्दयितानया जितं उत्कर्षो दर्शिनः मम न वरको लानाल्ली स्यादवरेणेति ४ यस्तन वक्षी मत्वा
त्वत्पन्नदर्शनं मनसा गृहीत्वा ग्राह्य प्राकृत्तानुपश्यनादयो भवंति स भवान्मे तद्गोचरो नालो नास्ति किमतः प
रं वरेणार्थः ५ ईत्ते दृष्टमिलोकपालैर्वरलाटिभिः सहितोयं लोकः जनः स द्विदो सविवस्तु निभेदं।

ऋषिरुवाच जितं ते देव देवेश प्रपन्नार्तिहराच्युत वरेणैनावतालं नो यदृश्वान्समदृश्यत ४
गृहीत्वा जाद्यो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसा योगपक्वेन स भवान्मेक्षगोचरः ५ यथा
ह्यम्बुजपत्रा त्वं पुण्यश्लोक शिखामणे ईक्षे मायां यया लोकः सपालो वेद सद्भिदं ६ इतीडि
तोर्चितः काममृषिणा भगवान्मुने तथेति सस्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ७ तमेव चिं
तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ८ ध्यायन्सर्वत्र च हरिं
भावद्रव्यैरपूजयत् क्वचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसंप्लुतः ९ तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ पुष्पभ
द्रातटे मुनेः उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मन्वायुरभून्महान् १०
ययेति ९ तथे
निहत्य सीतिस्मयन्सर्वे
श्वरः प्रागात् यावदित्ययं क्रियाविशेषणं १० तमेवार्थं मायादर्शनेरूपमग्न्यादिमूर्तिषु ८ भावद्रव्यैः मं
नोमयद्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसंप्लुतः प्रेमोद्रेकं प्राप्तः ९ मायादर्शनमाह तस्येत्यादिना १०
३४

तेनाघुग्रनुवलाहकामेघा अभवन आविर्वभूवुः तेचतडित्वद्भिनाः उच्चैः स्तनंतः गर्जंतः अन्नो रथ्यांगतेरहा।
न्स्यविषाग्निभितोवर्षधाराममुचुः ॥ वनदिव्यवर्तमानाः समुद्राः समीरवेगतोमेघः तरंगाः तैः भूतलंगृसंत
उग्रानक्रायेषुमहाभयाग्रावर्तायेषुगंभीरोघोषोयेषुतेच १२ आत्मनासहनगायुक्तादिचतुर्विधंजगदंतवहा।

तेचोग्राहंसमुद्दीप्यंतेवलाहकाअभवन्करालाः अनल्पविषाममुचुस्तडिद्भिः स्तनंतउच्चैरभि।
वर्षधाराः ॥ ततोम्बुरूपेणचतैः समुद्राः समंततः स्मातलमाग्रसंत समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रा
महाभयावर्तगभीरघोषाः १२ संवर्द्विष्याद्रिरभिद्युभिः स्वैः पातक्रुद्धाभीरूपतापितेजगत् चतुर्वि
धंकौह्मसहात्मनामुनिर्जलाप्लुतांस्तोविमनाः सममज्जत १३ नष्टेवमुद्दीप्तिकर्मिभीषणाः प्रभंज
नाघूर्णितवामहार्णवः आपूर्यमाणोवर्षद्भिरंबुदैस्तामध्याद्वीपवर्षाद्रिभिः समं १४

स्त्रोपतापितंद्वीपस्थलांचजलाप्लुतांवीक्ष्यमुनिः सममज्जत भयप्रापकेनोपतापितंस्त्रद्भिः कथंभूताभिः अति
करालाघोराभिः स्वैः स्वस्वरूपैः रश्मिभिः वायुभिर्वेनिशोषः पातक्रुद्धाभिसविद्युद्भिः दीर्घमार्घंकृतेनसारेण १३ ।
प्रभंजनेनवायुनाघूर्णितेनप्रकम्पितेवाः उदकंयस्मिन्सः अप्ययानच्छादयमासः समंसह १४ ॥

श्री
भाग
द्वादी
२५

मुह्यां तद्रिक्तं भूम्यन्तरिक्षं प्राणिसहितं सदिवं स्वर्गसहितं देवसहितं भगणज्योतिर्गणैः सहितं ज-
लविलिप्य विकीर्य १५ यद्विषमेणाद्धितः गतः आमरत्नघर्षः श्रुमर्षणाद्न्यस्माद्धातो १६ अन्योन्या-

भूम्यन्तरिक्षं सदिवं सभागणं त्रैलोक्यमासीत्सह दिग्भिराप्लुतं स एक एवोर्वरितो महामु-
निर्बभ्राम विक्षिप्य जटा जडान्धवत् १५ क्षुत्तृट्परीतो मकरैस्तिमिङ्गिलैरुपद्रुतो वीचिनभस्व-
ताहतः तमस्यपारे पतितो भ्रमन्दिशो न वेद खं गां च परिश्रमेषितः १६ क्वचिन्मग्नो महावर्ते
तरलैस्ताडितः क्वचित् यादोभिर्भक्ष्यते क्वापि व्याध्याधिभिरुतार्दितः १७ क्वचिच्छोकं क्वचि-
न्मोहं क्वचिद्दुःखं सुखं भयं क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्याधिभिरुतार्दितः १८ अयुतायुतव-
र्षाणां सहस्राणि शतानि च व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्य विष्णुमायावृतात्मनः १९ स कदाचिद्भ्रमंस्त-
स्मिन्पृथिव्याः ककुदि द्विजः न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितं २० प्रागुत्तरस्यां शाखायां
तस्यापि ददृशे शिशुं शयानं पर्णपुटके ग्रसन्तं प्रभया तमः २१

घातिभिः तदुक्तं तदायथ रस्यरं पुष्पद्भिः १७ १८ विष्णुमायावृतात्मन इति सतनयाद्दृष्टवानित्यर्थः १९ क-
कुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलवटं २० तस्यैशानादिक्शाखायां शिशुमपि २१

श्रीमत्सुन्दरवदनपंकजं यस्य तं कंबुवत्रिरेखाहृताग्रीवा यस्य तं महोन्नस्कं विशालवक्षसं सुनासं शो-
भमाना नासा यस्य तं सुंदरे भ्रुवौ यस्य तं २१ श्वासैरुच्छ्वासैरेजंतः कंपमानाः अलकास्तैराभातं भितं कंबु-
वत् श्वेतवलयेन लक्ष्मीः यशो सा कंबुश्रियो तयोः कर्णयोर्हाटिमयुक्ते यस्य तं विद्रुम तत्प्राभातयाईषत्
शोणापितं सुधाजलं स्मितं यस्य तं २२ पद्मगर्भवत् आसमंतात् ईषत् अरुणाववपांगौ नेत्रांतौ यस्य तं

महाभरकलधृपाणं श्रीमद्वदनपंकजं कंबुग्रीवं महोन्नस्कं सुनासं सुंदरभ्रुवं २१ श्वासैजद्दलका-
भातं कंबुश्रीकर्णहाटिमं विद्रुमाधरभासेषच्छोणापितसुधास्मितं २२ पद्मगर्भारुणापांगरुचि-
यहासावलोकनं श्वासैजद्दलसंविग्नतिम्ननाभिदलोदरं २३ चार्वंगुलिभ्यां पाणिभ्यामुरसीय
चरणाबुजं मुखे निधाय विभ्रेष्टोधयं तं वीक्ष्य विस्मितः २४ तद्दर्शनाद्दीमपरिश्रमो मुदास्योत्फुलला-
ल्लसविलोचनोबुजः प्रत्युहरो माद्भुतभावशंकितः प्रष्टुं परस्मै प्रसमार बालकम् २५

श्वासैरेजंत्यः चलंत्यो वलयस्त्रियस्तिः त्रिवलयस्ताभिः संविग्नाः चेचलानि निम्नानि गंभीराणि नाभिर्यस्मिंस्तं दलव-
टपत्रवत्संकाशं उदरं यस्य तं २३ चारवः अंगुलयो ययोस्ताभ्यां करीयमाक्षमध्ययपंतेपिवंतं २४ ह्रस्वसंयं-
वविलोचनांबुजेव प्रोत्फुल्लानि लानि यस्य सः अद्भुतभावमत्याश्चर्यरूपं तेन शंकितः सन्नपि प्रष्टुं पुनः प्रसा-
माय समीपं गतः २५ ॥

श्री
भाग
हारी
३९

36

गृहद्वारं जगाम यथापुरा पलयानमूर्धं न्यस्तं दृष्ट्वा च अतीव विस्मितः सन् अपश्यत् कृत्स्नशो दर्शनं प्रपंच
यति वेश्मिन्याहिताकरूभो दिशः पुराणि प्राकाराश्च वेष्टनकर्षिकग्रामान् वनानि गोकुलानि ग्राम्य

तावच्छिष्यो वसिष्ठस्य सितेन भार्गवः सोऽन्तः शरीरं प्रशाकोऽयथाविशत् तत्राप्यहोन्यत्तत् सर्वं ददर्श ।
कृत्स्नशो यथा पुरा प्रदृष्टमतीव विस्मितः १४ एवं गोदृष्टो भगवान् नदीस्सागरान् द्वीपान्सर्वलोकक्र
मः सरास्सरान् वनानि देशान्नृपतिनाः पुराकरान् विहारान् नानाश्रमवर्णानुगतयः १५ महान्ति भू
तान्यथ भौतिकान्यसौ कालं च नाना पुराकल्पकल्पने यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणं ददर्श ।
पूर्वे विश्वं सर्वं दिवा च भासितं हिमालयं पुण्यवदाचलान् नदीनितान् आश्रमं यत्र ऋषीन्वपश्यत विश्वे
विपश्यतस्तु सितानाच्छिष्यो वसिष्ठस्य शरीरस्तान्यपतत् यात्रौ १६ तस्मिन्नृषिपत्न्याः कृशोदिशन् ।
वटं च तत्पुण्यप्रदेशापानम् लोके च तत् सममस्मि तेन निरीक्षितो योगनिरीक्षणेन १७ ।

मौ सर्ववर्णाश्च तेषां दृष्टोऽस्य तत्त्वार्थः १८ नानापुराणानि कल्पांश्च कल्पयन्ति तेषां कल्पनत इति ते यावत्का
लं च सत्विव परमार्थरूपं एवं स च भातं तेनैव १९ १० वटं च तत् कं बीजं तस्य प्रेमाणां स्थानं स्यात्मितं पुष्कलाः ।

३९

प्रयतं बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति द्वयोरन्वयः कथंभूतं नेत्राभ्यां हृदि स्थितं ध्यातं ३२ तावत्सा।
लिंगनलाभात्पूर्वमेव ऋषेस्तस्मान्तर्दधे नोऽवभूवतद्यथैव फले दृष्टान्तः अनीशो निर्दैवस्तेन निर्मिता ईहा क्री
डा यथेति ३३ तमन्वंतर्दधे तेषां भगवंतं प्रत्यनु वटः सलिलं लोकसंप्लवश्च तिरोधायि अंतर्हितः स च स्वाश्रममेव

प्रयतं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि अभियादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षजं ३२ तावत्स।
भगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः अंतर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ३३ तमन्वथ वटो ब्रह्म।
सलिलं लोकसंप्लवः तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ३४ इति श्रीभागवते महापुरा।
णे द्वादशस्कंधे श्रीभगवन्मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ९ सूत उवाच स एवमनुभूयेदं नारायण
विनिर्मितं वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ १ मार्कंडेय उवाच प्रपन्नोऽस्म्यंघ्रिमूलं ते प्रपन्ना
भयदं हरे यन्माययापि विबुधा मुह्यंति ज्ञानकाशया २

प्राप्य पूर्ववत्स्थित इति ३४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ दशमे शिवस्यागमनं मुनेस्तुष्टो वरान्ददौ
तेन साकं निजां शोभां समभाष्य सभाजयत् १ ज्ञानकाशया ज्ञानलवप्रकाशमानया बहुमतेन विना वि।
श्वमोहित यन्मायया तानि नो वयमित्यहंकारेण मुह्यंतीत्यर्थः २॥

श्री
भाग
द्वा॰ली
१०

श्रीनारायणाएवं स्वमायादर्शनश्चांते शिवरूपेण सान्त्वयामास तत्त्वादूतमेव स्मितमादिनानिभृतात्मानं ।
समाहितचित्तं रुद्राण्या भवान्यात् निभृता निश्चला ग्राम्येंद्रियाशयाः देहेंद्रियमनो सिवयस्ते ४ निभृ

सूत उवाच तमेव निभृतात्मानं वृषेणादिविपर्ययं रुद्राण्या भगवान् रुद्रो दृष्ट्वा स्वगणैर्वृतः ५ प्र
णोमातम् ऋषिं वीरत्य गिरिशः समभाषत पश्य मे भगवन् विप्रं निभृतात्मेंद्रियाशयं ६ निभृतोदरूप
ञालो वाताणये यथार्णवः कर्दयत्न परसः सातात्मा सिद्धिं सिद्धिहो भवान् ७ श्रीभगवानुवाच ना
वेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ८ अथापि संव
दिष्यामो भगवान्येतेन साधुना अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ९ सूत उवाच इत्युक्त्वा
तमुपेयाय भगवान्सा सतां गतिः ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनां १० तयोरागमनं साक्षा
दीशयोर्जगदात्मनोः न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ११ भगवांस्तदभिज्ञाय गिरिशो यो
गमायया आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्वरः १२ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिंगजटाधरं ।
त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यंतमिव भास्करं व्याघ्रचर्मांबरं शूलधनुरिष्वसिचर्मभिः १३ तेनिश्चलमुत्केकप

बातमद्य स्मितं न्यसः संसिद्धिं फलं साक्षात्कुरुतो भवान् सिद्धिदः १ यात्रिषः अभ्युदयलक्षणा उताक्षित
प्रबटेन श्च भक्तिमिति ८ सब्रदिष्यामः सेवादैकविष्यामः ० सात्वतागतिते देवः इशानरति २ हत्यावेषो

न केवलं बहिर्बाह्यमपि शामे शिवे विवस्त्वा विस्मितः कथं शामे सहसा प्रकाशादेव बहिर्भानं तद्धि द्रुतिमा
प्यं न तदा या यथेनेति तेजोऽणि प्रतीर्णाय यस्मात् शूलादिभिः सह अक्षमालादीनि बिभ्राणाणि मिस्सन्वयः अक्षमा
लादीनि बिभ्राणमिसन्वयः अक्षमालाद्यन्तां हहेकं ॥ विस्मयपूर्वकं बहिर्दर्शनमाह किमिदमिति ।

अक्षमालाडमरुककपालपरशुं सह बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ॥ किमिदं
कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं सोमयागतं ॥ रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं न
नाम शिरसा मुनिः तस्मै सपर्यां व्यदधात्सगणाय सहोमया ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगन्धस्रग्धूप
दीपकैः आह त्वात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभो करवाम किमीशान येनेदं निर्मितं जगत् ॥
नमः शिवाय शान्ताय सत्वाय प्रमृडाय च रजोजुषेऽथ घोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ सूत उवाच
एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ श्रीभग
वानुवाच वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दते मृतम् ॥

शोभयाउमया सहागतं रुद्रं ददृशे ॥ ननाम ॥ पूर्णकामत्वमस्य नन्वकिं येन त्वया जगन्निर्वृतं भ
वतीति ॥ निर्गुणत्वे त्रिगुणत्वे च नमस्करोति नमः शिवाय निर्गुणाय सत्वाय समाधिष्ठात्रे अतएव
इतीति मुक्तेर्यतितथा नमः ॥ ॥ मोघस्तुः त्रयः अहं विस्मयदेवाः पतये भवः नेवयं ॥ ॥

श्री
भागा
हादी
३०

38

वध्यत्वादिना भवन्ती वैवास्माभिः क्रियते तेन न ब्रह्मद्रुहः जगद्वंद्यत्वात् भवतामिति निन्दा ब्राह्मणानां नो निन्दा ब्राह्म
णादृत्वादिना ये साधवः सदाचाराः शान्ताः मत्सरादिरहिताः निष्कामा निःसंगाः १९ न केवलं तेन एव किं
वग्रहं चेत्यादिना २० एतद्वचनमवेदं वेत्तरमादृ नेति अप्येवं यत्राणामात्रमपि चरते तेपश्यति न युष्माने वे

ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निःसंगा भूतवत्सलाः एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः १९ स
लोका लोकपालास्तान्वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं चापि हरीश्वरः २० न तेन मच्छ्रु
नेनेवभिद्यामण्वपिंचत्सने नात्मनः स्त्रृजनस्यापि तयुष्माल्लयमीमहि २१ न ह्यस्य यानि तीर्थानि
न देवा श्चेतनोन्क्रितः ते पुनन्त्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः २२ ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो ये स्मद्रूपं
त्रयीमयं बिभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः २३ श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोपि
वः शुध्येरन्नन्त्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः २४ सूत उवाच इति वेद्यललाम स्वधर्मगुह्योपबृं
हितं वचोमृतायनं श्रुत्वा नात्यघ्नन्कर्णयोः पिवत् २५ सविस्मयया विस्मितो ध्यानतः कर्षितो।
भृशं शिववागमृतधारा रक्षेशापं जगत्समब्रवीत् २६

भृतांनरं महि भंजन

२१।२२ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्म
णान् आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यं तपः आलोचनं स्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनं संयमाः यागादि नियमाः
तैः २३ किंच श्रवणादित्यादि २४ वेदललाम भूषणं यस्य तत्स्वधर्मरहस्ययुक्तं अमृतास्वादं वचः कर्णा
भ्यां पिवन् नातृप्यन् अलमिति नामन्यत कर्णयोः अमृतायनमिति वान्वयः २५ शिवस्य वाग्वामृतं तेन।

ऽयं लीलातनुर्विभाव्यास्त्वविलक्ष्या ययया ईशितव्यानि च नियमानि भूतानि जगदीश्वरः स्वयं न मं निस्त्वं
तिष्ठेति २० अथ वा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह यर्मेमिति प्रवक्तारोऽपि यत्स्वयं देहिनां धर्ममाचरतीति २८
ननु तेन तस्य भावतिरस्कारः कथं मया क्रियते तेन ब्राह नेति स्यति एतावता लोकसंग्रहमात्रेण तैर्न मता।
हितिभिः कथंभूतैः स्वमायामयवृत्तिभिर्येषु तैः श्रीभगवतो मायिनस्तस्यानुभावो न दुष्येत यतः श्रसिद्धस्य

ऋषिरुवाच अहो ईश्वरचर्येयं तनुर्विभाव्याशरीरिणां यत्त्वमीशितव्यानि स्तवं निजगदीश्वरः
२७ धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनां आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च २८ नैताव
ता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा २९ सृष्ट्वेदं मनसा
विश्वमात्मनानुप्रविश्य यः गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तेव स्वप्नदृग्यथा ३० तस्मै नमो भगवते।
निर्गुणाय गुणात्मने केवलायाद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ३१ कं वृणीत वरं भूमन्त्वां वरेशाद्वरद
र्षभात यद्दर्शनान्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान्भवेत ३२

मायिनः कुहकं कपटं यथा तथैतानि न मन्तादीति यतस्तस्य यथा कुहकेनात्मानुभावो दुष्यतः इति ता
हत न प्रदुष्येतेति पाठे तत्कारस्य स्वप्नदृष्टान्तेन दर्शयति २९ मायाचेष्टितस्य प्रपंचयति सृष्ट्वेति स्वप्नदृग्यथेति वि
द्याचेष्टितेऽदृष्टान्तः ३० त्रिगुणात्मकत्वेऽपि तत्र जीववदभिमानाय किंतु गुणानामात्मने नियंत्रे ३१ वरं वृणोष्वेति च

श्री
भाग
द्वाद
३९

वृषेश्वरं दर्शनं यस्य तस्यात्मनः परं वरं न वृणोमि यस्य तद्दर्शनात् पूर्णकामः सर्वानंदसंदोहस्वरूपः समस्का-
मः यथेष्टं प्राप्तसर्वानंदः ॥ ३३ ॥ वरदानाय त्वयमेव प्रहृष्टः शार्वयाउमया चाभिनंदितः अनुमोदितः सन्नाह
कामोयं सर्वोपि अन्यच्च पूर्णायेयथास्यादि ब्रह्मवर्चस्विन ते भूयादिस्यंतरेणान्वयः यत्तत्वमथोत्ता ।

वरमेकं वृणेथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥ सूत उ-
वाच इत्यर्चितोभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा तमाह भगवाञ्छर्वः शर्वया चाभिनंदितः ॥ ३५ ॥
कामो महर्षे सर्वोयं भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे आकल्पांताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥ ज्ञानं त्रै-
कालिकं ब्रह्मन्विज्ञानं च विरक्तिमत् ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यतास्तु ते ॥ ३७ ॥ सूत उवाच एवं
वरान्स मुनये दत्त्वागात्त्र्यक्ष ईश्वरः देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुरामुना ॥ ३८ ॥ सोप्यवाप्तमहायोगम-
हिमा भार्गवोत्तमः विचरत्यधुनाप्यद्धा हरावेकांततां गतः ॥ ३९ ॥ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कंडेयस्य धीमतः
अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतं ॥ ४० ॥

नेभक्तिमानः ३५ ३६ तस्य कर्म तपश्चादि मुनेः पुरानुभूतं श्रीभगवान्मायावैभवं तस्य कथयन् ॥ ३८ ॥ अवाप्तो
योगमहिमा येन सः ॥ ३९ ॥ एतन्मार्कंडेयस्य च विनेतेनानुभूतं च श्रीभगवन्मायावैभवं ते अनुवर्णितं ॥ ४० ॥

३९

39

नत्वेवमप्यसमस्तलोकाश्चर्यं स्मास्य समस्तकल्पायुष्यं दृष्टे हृत्स्वमाने विरुद्धमेव नतत्राह एतन्मार्कंडेयेनानु।
भूतं श्रीभगवन्मायावैभवं नानाकल्परूपं कादाचित्कामोश्रेच्छया न स्मैवाकस्मिकं नतु सर्वेषां पारायण
तत्केचिदनादिविरुद्धकालमावर्तितं देवयुगसहस्रदृश्यमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्रचक्षते नृणामसं।
सृतिः सर्वामलयादिलक्षणां आत्मनो भगवतो मायाश्रेवमविद्वांसः विद्वांसस्तु मायाधिशोस्यासौ।

एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ४१ यए
वमेतद्भृगुवर्यवर्णितं रथांगपाणेरनुभावभावितं संश्रावयेत्संशृणुयादु तावुभौ तयोर्नका।
मांशयं संसृतिर्भवेत् ४२ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे दशमोध्यायः १० शौन।
क उवाच अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तो बहुवित्तमं समस्ततंत्रराद्धांतो भवान्भागवततत्त्ववित् १

कलासाम्यां समस्कृत ; तद्दुदश्ववेशानिर्गमतः समस्तकल्पलक्षणताणमात्रेणोनिवर्तते अतो नविरोध
दृष्टार्थः ४१ संशृणुयात् तत संश्रावयेद्वा योनावुभौ तयोः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ४२
इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे दशमोध्यायः १० एकादशे तु एतस्यार्थं महापुरुषवर्णनं रवेर्व्यूहस्य चाख्या
नं यतिमासं पृथक्पृथक् येनाममयमेवमस्यापवर्गोऽस्य यो सो भगवानमः तेषु च्छतिक्रियायोगं सांगोपांग

दिकलितं ग्रथेति दिं भागवतो भवान् समसांतं सिद्धांतेत दीत १

श्री
भाग
द्वा
५

पृष्टवानाह तांत्रिका इति परिचर्यायामुपासनायां विषये केवलस्य चैतन्यघनस्य अंगानि हृदयादीनि उ-
पांगानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां कल्पनं यद्यथा कल्पयं-
ति यैश्च तत्त्वैः कल्पयंति तन्नो वर्णय २ ३ गुरूपदेशागम्यत्वात्स्वार्थं गुरुनमस्कारपूर्वकमाह नम-
स्कृत्येति विभूतीर्विराडादिरूपा याः ४ अंगादिकल्पनां मायादिभिः दर्शयति प्रथमं तावद्यथा कल्पयंती

तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः । अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयंति तथैव यैः ॥ २ ॥ त-
न्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सतां । येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यतां ॥ ३ ॥ सूत उवाच ।
नमस्कृत्य गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि । याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥ मा-
याद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः स विकारमयो विराट् । निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयं ॥ ५ ॥ एतद्वै पौरु-
षं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः । नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥

ति प्रथमस्य वैराजरूपेण समष्टिं वक्ष्यति विराड्विग्रहमाह मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मात्रैर्नवभि-
स्तत्त्वैः विकाराः एकादशेंद्रियाणि पंचभूतानि तैः षोडशात्मको विराट् स च प्रसिद्धो निर्मितो यत्र विराजि सचि-
त्के चैतन्याधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते एतेनांगादिकल्पनाशेषं लक्ष्यं दर्शितं ५ एतद्वै पौरुषं रूपं पुरुषस्य वैराज-
स्वरूपमेवेश्वरस्याधिष्ठितत्वात् तदेव द्विविधया रूपमुच्यते अंगकल्पनामाह भूः पादाविति आदिभिः शिर्षिः

७ प्रजननं मेढ्रं यथापायुः ८ अनुक्तमप्यन्यदेव मूर्त्यामित्याह यावानयं व्यष्टिपुरुषः स्वमानतः समवि
ति संस्थया अवयवसन्निवेशेन मितः ९ भूषणान्तराण्याह कौस्तुभमित्यादि स्वात्मज्योतिः शुद्धजीवचैतन्यं।

प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः ७ लज्जोत्तरो
ऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ८ यावानयं वै पु
रुषो यावत्या संस्थया मितः तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ९ कौस्तुभव्यपदेशेन
स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः १० स्वमायां वनमाला
ख्यां नानागुणमयीं दधत् वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरं ११ बिभर्ति सांख्ययोगं च देवो
मकरकुण्डले मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयंकरं १२ अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः
धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते १३ ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् अपां तत्त्वं दर
वरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं १४ नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयं कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्म मयेषुधिं ॥

यानस्य कौस्तुभस्य प्रभा श्रीवत्सं बिभर्षि १० त्रिमात्रं प्रणवं त्रिवृत्स्वरं ११ पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं १२
अव्याकृतं प्रधानं यत् अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितः तदासनरूपं पद्मं सत्त्वं सत्त्वगुणः १३ मुख्यतत्त्वं प्रा।

श्री
भाग
ख्कासे
४१

ंद्वियाशिशशारायणा दूरा कृती रस्मास्पत्त्वे तस्माज्ञाएषस्याभिव्यक्तिं मृद्दधार्षे क्रियात्मनाभिन्नस्य श्रा।
कृतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः प्रसरयस्याभिव्यक्तिः वहिरभिव्यक्तं रूपं मृद्दयात्मतो वदत्यभयदाद्विरूपं
वे विभर्ति तत्तन्मृद्दयात त्वा भावये दित्यर्थः ९ मंडले देवयजनं देवपूजाभूमिं सूर्यमंडलं तेन भावये दे।
त्यर्थः अतएव द्विमंडले वा दीक्षा संस्कारस्यात्मनः गुरुकृतो मंत्रदीक्षा मुवसूत्त्मन तत्तन्मुद्राया गिलां भावये

ंद्वियाशिशशारायणा दूराकृती रस्मस्पंदनम तस्माज्ञाएषस्याभिव्यक्तिं मृद्दधार्षे क्रियात्मनो ९
मंडले देवयजने दीक्षा संस्कारमात्मनः परिचर्यो भगवतो व्यात्मनोऽरपितल्पयः ४५ भगवाल्पगा।
माक्षाप्धेलीलाकमलपद्मदृत धर्मयशस्वभगवांश्चामरव्यजनेभजत ९ आतपत्रं तु वैकंठे द्विजा
धामाकृतो भयं त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषं ९
श्रीभगवतःतोपरिचर्यास्वस्वम
दित्यर्थः परिचर्येति
के तस्माय तद्यावत्पवंरूपां भावये दित्यर्थः ९ पूर्वमासनपद्मपुक्तं तदाकार मंतः स्थंपद्ममाहभगा।
वानिति श्रीभगवद्धृदैर्य में सर्वादि बाहुल्य ९ देहिनाः एकवचनांतो वा पाठः अकृतोभयं वैकुंव
ठं धाम गृहं समभजत यद्वा वैकुंठस्य विशेषणं अकृतोभयं यद्धामेति त्रिवृदवरस्यतः सामस्तोवे।
दः सुपर्णाख्यो गरुडस्माच्छिवृतोविवरव्यादिसवलिंताण यत्तायत्तस्वरूपं पुरुषं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रु।

मनपायिनी श्रीर्हरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य चिद्रूपत्वात् तस्मात्तदभेदादित्यर्थः तंत्रमू-
र्तिः पंचरात्रागमरूपः यैः अणिमाद्ययोगगुणाः ते द्वारपाला नंदादयः २० तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनमा-
ह श्रीवासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्तिभेदैरूपासनेष्वभिधीयते २१ तस्यैवाध्यात्म-
िकचतुर्व्यूहोपासनमाह स एव विश्वादिशब्दैर्वृत्तिभिः जाग्रदाद्यवस्थाभिः परिभाव्यते तद्धेतूपाधीनाह।

अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः विष्वक्सेनस्तंत्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः २० नं-
दादयोऽष्टौ द्वाःस्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं अनिरुद्ध इति
ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते २१ स विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः अर्थेन्द्रियाशयज्ञानै-
र्भगवान्परिभाव्यते २२ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं बिभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवा-
न्हरिरीश्वरः २३

अर्थो बाह्यः इंद्रियाः मनसा-
शयं तद्भयं संस्कारयुक्तमत्तानं तानि चिन्तयसाक्षी-
तैः २२ उक्तचतुर्व्यूहद्वयोपासनेपि पूर्वोक्तामंगाद्युपासनामाह अंगेति अंगादिभिरुपलक्षितो हा-
रिः भगवान्वासुदेवादिचतुर्मूर्तिभिः सन् विश्वादिचतुष्टयं बिभर्ति स्म विश्वादिभावेप्यतत्रियंतः ता-
स्वतंत्रीवतमित्याह विश्वादिचतुष्टयं बिभ्रदपि श्रीभगवान्नो स्वरूपवेति २३ ॥

तस्यैव ब्रह्मादिविभूतिमाह । द्विजऋषभेति । स एष एव भगवान् ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्यादि देवत्व
येव सन्नात्मभेदाभावेपि स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा आख्यया ब्रह्मादिरूपया अनावृताक्षः
अनावृतज्ञानोपि विवृत इव भिन्न इव निरुक्तः शास्त्रेषु तत्परैः भक्तैर्विवृत इव भवं प्रमाणयति यतस्त
त्परैरात्मत्वेनैव लभ्यत इति २४ यस्येदमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते कृष्णेति । अर्जुनः तस्य सखेति संबोधनमि

द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक्स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् सृजति हरति पाती
त्याख्ययानावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः २४ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभा
वनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः श्रवण
मङ्गल पाहि भृत्यान् २५ य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणं तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद
गुहाशयं २६

ऋषभः । अवनिद्रुहो ये राजन्याः तेषां वंश स्य दहन अनपवर्गमक्षीणं वीर्यं पौरुषं यस्य
गोपवनितानां व्रजसमूहाः भृत्यानां वृन्दैः गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलं य
स्य २५ एतज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानफलमाह य इति कल्ये उषाकाले तच्चित्तः प्रयतः शुचिर्भूत्वा
गुहाशयं हृदिस्थं ब्रह्म पश्यति २६ ॥

मंडलदेवयजनं समस्तक्रतुवृद्धिमागतः सूर्ये स्वरूपप्रसंगेन रविस्वरूपोत्र एकत्वेनेत्युक्तमिति पंचमेयद्यपितथापि
वेदत्रयीयोगोपर्वाप्सरोनागग्रामण्योयातुधानादेवास्त्वेकैकशोगणाः समेत्यादिना सोपिःसूर्यसंबंधीस।
मानेषुगणः २७ तेषांसमानामर्थीस्त्वैत्तन्तन्त्वनिभिः ततन्तासामापिकृतस्सूर्येवास्वरूपंविभागे २८ तत्रता।
वस्तूर्द्दैनिरूपयितंप्रथमेश्रीभगवत्सूर्यस्वरूपमाह अनादिति अनाविद्यया:यंसूर्योलोकतंत्रःलोक।

शौनकउवाच पृष्टोयदाहभगवान्विष्णुरातायशृण्वते सौरोगणोमासिमासिनानावसतिसप्त
कः २७ तेषांनामानिकर्माणिसंयुक्तानामधीश्वरैः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांव्यूहंसूर्यात्मनोहरेः २८
सूतउवाच अनाद्यविद्ययाविष्णोरात्मनःसर्वदेहिनां निर्मितोलोकतंत्रोयंलोकेषुपरिवर्तते २९ ए
कएवहिलोकानांसूर्यआत्मादिकृद्धरिः सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ३० कालोदेशः
क्रियाकर्ताकरणंकार्यमागमः द्रव्यंफलमितिब्रह्मन्नवधोक्तोजयाहरेः ३१

यात्राप्रवर्तकः २९ अतस्तस्यक्रियाभेदोपाधिकमेवनानात्वंनस्वतः इत्याह एकएवेति सूर्यआत्माजगत
स्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः जगदात्माआदिकृत्सृष्टिकर्ताहरिरेवसूर्यः सचसर्वासांवेदोक्तक्रियाणांमूलंस।
न तेनोपाधिनाबहुधोक्तः कालरूपयाविर्भूतोहरेः द्वादशादिस्वरूपभेदंक्रियोपाधिकंदर्शयितुंप्रथमे
सर्वकर्मप्रवर्तकमये मायाकृतंनवधाभेदमाह कालइति कालःप्रातरादिदेशसमतादिनः क्रियाश्रुनुष्ठा।

वीयादि फलंसूर्योपि ५९ ॥

श्री
भाग
द्वाद
६३

43

नत्रकालरूपी भगवान्सूर्य संचरति चैत्रादिषु मासेषु लोकतंत्राय यात्रानिर्वाहाय ३२ नानेवगणानाह।
धात्रेति द्वादशभिः धाता सूर्यः १ कृतस्थली अप्सराः २ हेतिर्यातवः ३ वासुकिर्नागः ४ रथकृत्
यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः ६ तुंबुरुः गंधर्वः ७ ३३ अर्यमा सूर्यः १ पुलहा ऋषिः २ अथौजाः यक्षः ३ प्रहे
तिर्यातवः ४ नारदो गंधर्वः ५ कच्छनीरो नागः ६ पुंजिकस्थली अप्सराः ७ माधवे वैशाखे ३४
मधादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृत् लोकतंत्राय चरति इत्यन्वयः द्वादशभिर्गणैः ३२ धाता कृ
तस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने पुलस्त्यस्तुंबुरुरिति मधुमासं नयंत्यमी ३३ अर्यमा पुलहो
थौजाः प्रहेतिः पुंजिकस्थली नारदः कच्छनीरश्च नयंत्येते स्म माधवं ३४ मित्रोऽत्रिः पौरुषेयो
थ तक्षको मेनका हहाः रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयंत्यमी ३५ वसिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्ये
स्तथा हूहूः शुक्रः चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयंत्यमी ३६ इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्र
स्तथांगिराः प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयंत्यमी ३७ विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृ
मित्रः सूर्यः १ अत्रिऋषिः २ पौरुषेयो यातवः ३ रथस्वनो यक्षः ४ तक्षको नागः ५ मेनका अप्सराः ६
हहा गंधर्वः ७ वरुणः सूर्यः ८ ३५ वसिष्ठ ऋषिः वरुणः सूर्यः रंभा अप्सराः सहजन्यः यक्षः हूहू गंधर्वः।
शुक्रो नागः चित्रस्वनो यातवः ३६ इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुः गंधर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः वर्यो यातवः
अंगिरा ऋषिः प्रम्लोचा अप्सराः ३७ विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गंधर्वः व्याघ्रो यातवः आसारणो यक्षः भृगुः

पूषा सूर्यः धनंजयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गंधर्वः सुरुचिर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासो
माघे मासक्रमात् लिखितं कौर्मोक्तादिक्रमानुसारेण वैष्णवमासक्रमेणोक्तिः क्वचिद्ग्रामण्यादि यक्षकल्प
भेदेनेति ते ये ३९ ऋतुः यक्षः वर्चा राक्षसः पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वा गंधर्वः ऐरावतो नागः भरद्वाजो
ऋषिः तपस्याख्ये फाल्गुने ४० अंशुः सूर्यः [illegible] कश्यप ऋषिः तार्क्ष्यः यक्षः ऋतसेनो गंधर्वः उ

मार्गशीर्ष

पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयंत्यमी ३९ ऋतुर्वर्चा
भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयंत्यमी ४० अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य
ऋतसेनस्तथोर्वशी विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयंत्यमी ४१ भगः स्फूर्जोरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च
पंचमः कार्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्यमासं नयंत्यमी ४२ त्वष्टा ऋचीकतनयः कंबलाश्वः तिलोत्तमा
ब्रह्मापेतोथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषंभराः ४३

र्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशंखो नागः सहोमासे मार्गशीर्षे ४१ भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्ट
नेमिर्गंधर्वः ऊर्णो यक्षः आयुः ऋषिः कार्कोटको नागः पूर्वचित्तिः अप्सराः पौषमासः ४२ त्वष्टा सूर्यः ऋचीक
तनयो जमदग्निः ऋषिः कंबलाश्वो नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो।

आश्विन ५

श्री
भाग
द्वा
४४

45

विष्णुर्नामादित्यः अश्वतरो नागः रंभाप्सराः सूर्यवर्चाः गंधर्वः सत्यजिन्नयक्षः रक्षापेतो महकः विश्वामित्रऋ-
षिः कार्त्तिकमासे कार्त्तिके ४४ एते वादित्यादयः कौमे विभवो लोकाः पालयेमा च मित्रश्च वरुणश्चेंद्र एव च वि-
वस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च भगस्त्वष्टाथ विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः १ पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्व-
सिष्ठोऽथांगिरा भृगुः गौतमोऽथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः २ रा-
यक्षश्चारिष्टनेमिर्ग्रामण्योऽश्वरथस्वनः रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा तार्क्ष्यारिष्टनेमिमिथुऊ-
नतिहस्तजिन्नथा ३ रतियताः प्रपहेति प्रहेतिस्पौरुषेयो वधस्तथा वर्यो व्याघ्रस्तथापश्च वायुविद्युहि-

विष्णुरश्वतरो रंभा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयंत्यमी ४४ एता भग-
वतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः स्मरतां संध्ययोर्नृणां हरंत्यंहो दिने दिने ४५

वाकरः वहस्पतिनश्च विशेषं तर्पयेतनश्चणातमाः ४ वासुकिः कच्छनीरः स तक्षकः सर्पपुंगवः ऐलापत्रः शं-
खपालः नयेरावनसंतितः धनंजयो महापद्मः तथा कर्कोटको द्विजः कंबलाश्वतरश्चैव वहंत्येवं यथाक्र-
मं ५ तुंबुरुर्नारदो हाहाहूहूर्विश्वावसुस्तथा उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापराः चित्रसेनस्तथोर्णा-
युर्धृतराष्ट्रश्च द्विजोत्तमाः सूर्यवर्चा द्वादशैते गंधर्वा गायतां वराः ऋतस्थल्याप्सरोवर्या तथान्या पुंजिकस्थ-
ली मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा चाप्सरोत्तमाः अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा अन्या च पूर्व-
चित्तिः स्यादूर्म्मा चैव तिलोत्तमा रंभा चेति द्विजश्रेष्ठाः तथैवाप्सरसः स्मृता इति १ ४५

४४

एतेषां पृथक्पृथक्कर्माणि निरूपयति द्वादशस्वपीति त्रिभिः एषो देवः सूर्यः षड्भिर्गणैर्यद्वा षड्भिरस्य जनैस्स
मंतात्तु चरन्पुंसां मतिं तनुते साधयथैः एतेन स्मृवितः ४६ तल्लिंगैः सूर्यप्रकाशकैः ४७ उन्नह्यंतिरथं
वध्नंति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋता राक्षसाः ४८ किंच वालखिल्या इति: एते प्रतिमासं तत्पदविभिन्ना हृदये ४९

द्वादशस्वपि मासेषु देवोसौ षड्भिरस्य वै चरन्समंतात्तनुते परत्रेह च सन्मतिं ४६ सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिं
गैरृषयः संस्तुवंत्यमुं गंधर्वास्तं प्रगायंति नृत्यंत्यप्सरसोग्रतः ४७ उन्नह्यंति रथं नागा ग्रामण्यो
रथयोजकाः चोदयंति रथं पृष्ठे नैरृता बलशालिनः ४८ वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्ष
योमलाः पुरतोभिमुखं यांति स्तुवंति स्तुतिभिर्विभुं ४९ एवं ह्यनादिनिधनो भगवान्हरिरीश्व
रः कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवत्यजः ५० इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे सूर्यव्यूहवर्ण
नेनामैकादशोध्यायः ॥ सूत उवाच नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृ
त्य धर्मान्वक्ष्ये सनातनान् १

व्यूह्य विभज्य ५० इति श्रीभागवतार्थे द्वादशस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ द्वादशेन पराध्येन सर्वार्थानुक्रमः कृतः
प्रथमे स्कंधे धर्मा ये प्राधान्येन समासतः तदेवास्मिन् श्रीभागवते महापुराणे उक्तानर्थान्संक्षेपतो वर्णयि
ष्यन् धर्मादीन्प्रणमति सूत नम इति महते हरिभक्तिलक्षणाय ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान् सनातनान् धर्मा

श्री
भाग
द्वा टी
५५

48

पुरुषस्तेनोदितं श्रवणाय योग्यं १ एतत्संपिंडयति अत्रेति भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणः साक्षात्संकीर्तित इ।
ति देवताकांडार्थः २ ब्रह्मकांडार्थमाह अत्र ब्रह्मेति गुह्यं निर्गुणं प्रभवाप्ययं प्रभवति अस्मादिति प्रभवं अ।
स्मिन्निति अप्ययं तच्च तच्च अनेनाध्यायशब्दो दर्शितः विज्ञानसंयुतमपरोक्षं ज्ञानं तदुपाख्याने तज्ज्ञानमुपाख्या।
यते शुकाख्यपते येन तत्तत् ज्ञानसाधनमित्यर्थः ३ कर्मकांडार्थमाह भक्तियोगः समाख्यः स्थापनरूपः तदाश्रयं भा।

एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतं भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितं १ अत्र संकीर्तितः सा।
क्षात्सर्वपापहरो हरिः नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतां पतिः २ अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभ
वाप्ययं ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ३ भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयं पारी
क्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ४ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः शुकस्य ब्रह्मर्षभस्य
संवादश्च परीक्षितः ५ योगधारणयोत्क्रांतिः संवादो नारदाजयोः अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधा।
निकोग्रतः ६

क्रियायोगेन निष्पादितमेवं सामान्यतो निरूप्येदानीं द्वादशस्कंधप्रकरणार्थमनुक्रामति परीक्षितमुपाख्यानं
परीक्षिज्जन्मादि तच्च लोवाचयन नारदाख्यानं च ५ ब्रह्मर्षेर्ब्राह्मणात्शमसुतात्शृङ्गिणः प्रथमस्कंधार्थः ६ उत्क्रांतिरा।
विरहितिमतिः प्राधानिकः प्रधानकार्यविराड्रूपः अग्रतः आदितः आदितः महदादिक्रमेणेत्यर्थः इति द्विती।

१
द्वा
टी
५५

तृतीयस्कंधेर्थमाह महापुरुषसंस्थितिः प्रलयेनत्लीमवस्थाने ८ प्राकृतिकः प्रकृतिभवोगुणतो
भूपः वैकृतिकामहदादयः चकाराश्चयतयोस्तेषांचसर्गः ९ गतिः स्वरूपंउद्धारणस्थदाणं १० या

विदुरोद्धवसंवादः तत्रमैत्रेययोस्ततः पुराणसंहिताप्रश्नोमहापुरुषसंस्थितिः ८ ततःप्रा
कृतिकाः सर्गाः सप्तवैकृतिकाश्चये ततोब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजः पुरुषोयतः ९ कालस्य
स्थूलसूक्ष्मस्यगतिः पद्मसमुद्भवः भुवउद्धरणेंभोधौहिरण्याक्षवधोयथा १० ऊर्ध्वतिर्यग
वोक्स्रगो देवसर्गस्तथैवच अर्धनारीश्वरस्याथयतः स्वायंभुवोमनुः ११ शतरूपाचयास्त्री
णां [illegible] माद्याप्रकृतिरुत्तमाः संतानोधर्मपत्नीनांकर्दमस्यप्रजापते १२ अवतारोभगवतः क
पिलस्यमहात्मनः देवहूत्याश्चसंवादः कपिलेनचधीमता १३ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञवि
नाशनं ध्रुवस्यचरितंपश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिषः १४ नारदस्यचसंवादः ततः प्रैयव्रतंद्विज १
नाभेस्ततोनुचरितमृषभस्यभरतस्यच १५

धर्मांतारीचतत्वस्य ११ संतानोधर्मपत्नीनामितिनवब्रह्मसमुत्पत्तिरिमस्यावयवेतरंदक्षयज्ञ १२
१३ चतुर्थस्कंधमाह नवब्रह्मणोमरीच्यादीनांऋषीणांसमुत्पत्तिः संतानः १४ पंचमस्कंधमाह प्रै

श्री भाग टी ५९

द्वीपायुर्भववर्णनं प्रथमसंक्षेपतः ततो द्वीपानां गिरयो नद्यश्च तद्वर्णनं पातालनरकादीनां च स्थितिः
प्रनेनैव नरकनिवर्तकं प्रजामिलोपाख्यानं गृहीतेन ततः पराचीनं ५ षष्ठार्थमाह दक्षजन्मेति ६ सप्त

ततो द्वीपसमुद्रादिवर्षनद्युपवर्णनं ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरके स्थितिः ५ दक्षजन्म
प्रचेतोभ्यस्तस्य त्रोणां च संततिः यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्नगखगादयः ७ त्वाष्ट्रस्य जन्मनिध।
नं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ८ मन्वन्तरानुचरितं गजेन्द्रस्य।
विमोक्षणं मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हयशिरादयः ९ कौर्मं मात्स्यं नारसिंहं वामनं च जगत्पतेः
क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवौकसां १० इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च सूर्यवं-
शानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ११ देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनं १२ इक्ष्वाकुजन्म तद्वं-
शः सुद्युम्नस्य महात्मनः १३ सोमवंशादिभूतस्य ऐलस्य चरितं तथा सौकन्यं चाथ शर्यातेः क-
कुत्स्थस्य च धीमतः खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः सगरस्य च १४ रामस्य कौसलेन्द्रस्य चरि-
तं किल्बिषापहं निमेरंगपरित्यागो जनकानां च संभवः १५

मार्थमाह पुत्रयोश्चेति १६ अष्टमार्थमाह मन्वन्तराणीति
निति कचिविलक्षस्य विरजितः व्युत्क्रमो किसभाकिस्मान कुलनेनेविसूक्तं १७ नवमार्थमाह दीर्घ

टि ५९

२५ जन्मनस्य च भीष्मस्य २९ ३० दशमस्कन्धार्थमारभ्य तस्य श्रीकृष्णस्य कर्माणीति पूतनायास्तस्य

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रीकरणं भुवः ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च २५ दौष्यन्तेर्भरत
स्यापि शन्तनोस्तत्सुतस्य च ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशानुकीर्तनं २६ यत्रावतीर्णो भगवान्कृ
ष्णाख्यो जगदीश्वरः वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले २७ तस्य कर्माण्युदाराणि कीर्तिता
न्यसुरद्विषः पूतनासुपयःपानं शकटोच्चाटनं शिशोः २८ तृणावर्तस्य निःपेषः तथैव बक
वत्सयोः धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च संक्षयः २९ गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्व
तः दमनं कालियस्याहेर्महाहेर्नन्दमोचनं ३० व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः प्र
सादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनं ३१ गोवर्धनोद्धरणं च शक्रस्य सुरभेरथ यज्ञाभिषेकं
कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ३२ शंखचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः अक्रूरागमनं पश्चा
त्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ३३ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः गजमुष्टिकचाणूरकं
सादीनां च यो वधः ३४ मृतस्यानयनं सूनोः पुनः सांदीपनेर्गुरोः मथुरायां निवसता यदुचक्र
स्य प्रियं कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ३५

हितस्यालिम्पयसःपानं २८ सहभ्रातुः प्रलम्बस्य २९ ३० ३१ यज्ञाभिषेकं यत्रस्नानाभिषिक्तस्य न।

श्री
भाग
द्वाटी
५०

२९ द्विषतः शान्तेर्मध्या ३० ३१ येचशास्त्वपाद्वसः तेषां ३९ माहात्म्यंप्रभावः ४५ एकादशार्थमाह ४७ सर्वपा
रिमाणः मात्रव्यतस्मान्तर्पाने ४८ द्वादशार्थमाह युगेति युगलक्षणेत दशम्नूपाहृतिम्श्चेत्यर्थः त्रिविधाश्चाह्न

जरासंधसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः घातनं यवनेन्द्रस्य कृष्णस्य स्थलतो निवेशने ३८ आख्याने परिजा।
तस्य स्वधर्मो यात्स्वालयात् रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरेः ३७ हरस्य जृम्भणं युद्धे बा।
णस्य भुजकृन्तनं प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत् ३८ चैद्यपौण्ड्रकशाल्वानां दन्तवक्त्र।
स्य दुर्मतेः शम्बरो द्विविदः पीठो मुरः पञ्चजनादयः ३९ माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनं
भारावतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान् ४० विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च उद्धवस्य च।
संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ४१ यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ततो मर्त्यपरित्यागः
आत्मयोगानुभावतः ४२ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्ति।
स्त्रिविधा तथा ४३ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कण्डेयस्य सत्।
त्कथा ४४

लिकानैमित्तिकानि सात्वति ४५ ऋष्यर्क्षाः सर्वे ४६ ॥

५

सूर्यस्य च विन्यासस्तस्यार्थः इति चोक्तमिति च कारात् तस्य द्रष्टव्यः पुराणमिति हयस्यष्टो स्मिन् तदुक्तमिति किमेवं
नानार्थकथनेन तत्राह लीलेति सर्वतः तदर्थं कीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ४५ तत्कीर्तनेन लाभि किमित्यपेक्षायां तत्
फलमाह द्वाभ्यां पतितः कूपादिषु स्खलितः सोपानादिषु आर्तः दुःखितः त्वा ज्वालादितेक्ततः विवशोपि ४६
संकीर्त्यमानः यद्वा श्रुतोनुभावो यस्य सः पुंसां चित्तं प्रविश्य व्यसनं शेषत्वं विधुनोतीति द्वौ ति सत्यामव्यभवं

महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठ यत्पृष्टोहमिहास्मि वः लीलावतार
कर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ४५ पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्त्वा वा विवशो गृणन् हरये नम इत्युच्चै
र्मुच्यते सर्वपातकात् ४६ संकीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसां प्रविश्य चित्तं
विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ४७ मृषा गिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवा
नधोक्षजः तदेव सत्यं तदु हैव मंगलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयं ४८

माणयति श्वकोगिरिगुहादिभ्यां तेन निवर्तयतीत्यपवोध रष्टा यां तत्समात् अतिवातः प्रविवेति ४७ हरि
संकीर्तनमेव फलं नतु हानि किं सर्वमिथ्यालापमिति प्रपंचयति मृषा गिर इति चतुर्भिः मृषा गिरः मिथ्या वाचः
असतीः असत्याः कथाया मला यत् परमात्मश्लोकस्य यशोनुगीयते इति यत् तदेव सत्यं तदेव हि मंगलं
इति द्वादशे श्रीभागवतपुराणनामसमुद्देशो यस्मात् ४८

श्री
भाग
टी
५८

४८

नवंनवंयथाभवतितथाह विरंहरिचित्रपदं मद्यानन्नवोयस्मात् ॥ ९ ॥ चित्राणिपदानियस्मिन् तदपिज
गत्पवित्रयतीतितथाहरेः यशोनगृणीतनवर्णयेत् तद्वचःध्वांक्षतीर्थंकाकतुल्यंनमन्यन्तेइतिस्थाने ना
नदेसेःतालिभिःसेवितंचित्रपदंरमणीयपादे तद्वदेनःयत्रेति ॥ १० ॥ सवाग्विसर्गः सएववाचांप्रयोगः ज
नताघविप्लवःजनतासमूहाघनाशकः यद्यस्मात् नामान्येवाचान्यैःकीर्त्यमानानिश्रुण्वन्ति श्रोतरिसति गायं

तदेवरम्यंरुचिरंनवंनवंतदेवशश्वन्मनसोमहोत्सवं तदेवशोकार्णवशोषणंनृणांयदुत्तमश्लो
कगुणानुगीयते ॥ ९ ॥ नयद्वचःचित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् तद्वायसंतीर्थ
नवदंसमस्तविलंयत्राप्युतसत्रद्दिसाधवोमलाः ॥ १० ॥ सवाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रति
श्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनन्तस्ययशोऽङ्कितानियच्छृण्वन्तिगायन्तिगृणन्तिसाधवः ॥ ११ ॥ नैष्क
र्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनं कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्म
यदप्यकारणं ॥ १२ ॥

तिलोचेत्स्वयमेवगृणाति ॥ ११ ॥ इदानींज्ञान कर्मादरादपिश्रीभगवत्कीर्तनादि
रेवावश्यंकर्तव्यइत्याह नैष्कर्म्यंतत्प्रकाशकंयत् ज्ञानंयतोनिरंजनमुपाधिनिवर्तकं तदप्यच्युत
भक्तिवर्जितंयत् नशोभते नपरोक्षमपरोक्षंभवतीत्यर्थः ईश्वरेनचेदर्पितंतर्हि यदकारणमसर्वोत्तममपिक
र्मणःकुतःशोभते यतःशश्वत्साधनकालेफलकालेचअभद्रंदुःखात्मकं ॥ १२ ॥

किंतु वर्णाश्रमाचारादिषु यः परो महान् परिश्रमः स यशःश्रियामेव कीर्तिः संपत्तिश्च केवलं न परम
पुरुषार्थैरलमर्थः गुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति ५३ ततः किमत आह अविस्मृति
रिति क्षिणोति नाशयति ५४ अथेदानीं श्रोतॄनात्मानं चाभिनंदन्नाह यूयमिति द्वाभ्यां हे द्विजाग्र्याः शौनका

यशः श्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानु।
वादश्रवणादिभिर्हरेः ५४ अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च सत्वस्य
शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तं ५५ यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्म
भूतं नारायणं देवमदेवमीशमजस्रभावा भजताविवेश्य ५६ अहं च संस्मारित आत्मतत्वं श्रुतं पुरा मे प
रमर्षिवक्त्रात् प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वतां ५७ एतद्वः कथितं विप्राः।
कथनीयोरुकर्मणः माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनं ५८

दयः यद्यस्मादात्मन्यंतःकरणे श्रीनारायणमाविवेश्य स्थाप्य अजस्रेण संभावनायां लोट् अतो भूरिभागा बहुभा
ग्याः कथंभूतमखिलात्मभूतं सर्वांतर्यामिणं अत एव देवं सर्वावभासकं अदेवं न देवोऽन्यो यस्मात्तं ई
शं यद्वा यस्माद्यूयं भूरिभागाः तस्मादित्यादियोग्याः संपन्नाः ततो नारायणं भजतेति विधिः ५६ संस्मारितः स्मृतं ५७
एतत्कीर्तनादिफलं प्रपंचयितुमाह एतद्वः इत्यष्टभिः ५८

श्री
भाग
द्वाटी
५९

यामंत्रणं चेत्यर्थः आत्मानमेव सात्वतामनुनाति ननन्दनात्मिव्रत देहमात्रं ५८ ५९ ६० ६१ अष्टाध्यायी-
त्यद्विजो मधुकुल्यादियदनुविंदते तत्फलमेतां पठितामनुविंदति ६२ किंच श्रोक्तमिति ६३ राजन्य उ

यः पदे श्रावयेच्छ्रद्धया मत्स्यपुराणमतन्द्रितः अह्नावाप्नोति शृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ५८ द्वाद-
श्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् पठत्यनश्नन्प्रयतः ततो भवत्यपातकी ५९ पुष्करे म-
थुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ६० देवता मुनयः सि-
द्धाः पितरो मनवो नृपाः यच्छंति कामान् गृणतः शृण्वतो यस्य कीर्तनात् ६१ ऋचो यजूंषि सामानि
द्विजोऽधीत्यानुविंदते मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलं ६२ पुराणसंहितामेतामधी-
त्य प्रयतो द्विजः प्रोक्तं भगवता यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ६३ विप्रोऽधीत्याप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमे-
खलां वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात् ६४ कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो ह-
रिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णं इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसंगैः ६५

इत्यपि मेव स्तोत्रं स्पष्टो संक्षिप्तार्थः ६४ अस्य पुराणस्य श्रीमद्भागवताख्यस्यैवं प्रभावातिरेके कारणमाह।
कलिमलानां संहतिं समूहं कालयति विनाशयतीति तथा इतरत्र शास्त्रांतरे ६५

५९

प्राणप्रतिपादितं श्रीभगवंतं नमस्करोति तमिति द्वाभ्यां जगदुदयस्थितिसंयमात्मनोऽजस्याद्यः शक्तयो य-
स्यात्तं द्युपतिभिर्देवैरपि दुरवसितः अज्ञातः स्तोत्रं यस्य तं ॥६६॥ उपचितनाभिरिति द्विकाभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरु-
षमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिः स्वस्मिन्नात्मन्येवोपरचितस्थिरजंगमालयो यस्य तस्मै श्रीभगवते ॥६७॥ श्रीगुरुं न-

तमहमजमनंतमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं ॥ द्युपतिभिरजशक्रशंकराद्यैर्दुरवसित-
स्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥६६॥ उपचितनवशक्तिभिः स्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालयाय ॥ भगवत उपल-
ब्धिमात्रधाम्ने सुरऋषभाय नमः सनातनाय ॥६७॥ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोऽप्यजितरुचिर-
लीलाकृष्टसारस्तदीयं ॥ व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि ॥६८॥
इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे प्रतिसंक्रमलक्षणमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

मस्करोति स्वसुखेनैव निभृतं परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्तः अन्यस्मिन्भावो यस्य तथाभूतोऽपि अजित-
रुचिराभिः लीलाभिराकृष्टः सारः स्वसुखेनातं स्थैर्यं यस्य सः तत्त्वदीपं परमार्थप्रकाशकं श्रीभागवतं यो व्य-
तनुत तं नतोऽस्मीति ॥६८॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे प्रतिसंक्रमलक्षणमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वा-
दशोऽध्यायः ॥१२॥ रामाय नमः ॥

श्री
भाग
द्वा
५

सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यंस्तन्नत्यतिपाद्यं देवं प्रणमति स्तुवैर्वेदैश्च तत्तं निस्तवंति उपनिषद्भिः।
स्पाकृशां तन्नछेदो न्वो येनावस्थितं निश्चलं तद्गतेयन्मनस्तेन यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणाः ।१। द्वीशदमा
यन्नारी दुस्तेयत्नमेव प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषं प्रार्थयते पृष्ठे भ्राम्यत्। अमंदोगरिष्ठो मंदरा
गिरिस्तस्य ग्रावाणस्तेषामग्राणि तैः कंडूयनान्नमुखेन निद्रालोनिद्राशीलस्य येषां श्वासानिलानां संस्का

ॐ यं ब्रह्मा वरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ।१।
पृष्ठे भ्राम्यदमंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयना न्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पांतु वः
यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलानिभेनांभसां यातायातमतंद्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्य।
ति २ सूत उवाच पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्रयोजने दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबो
धत ३ ॥

रास्तेषां कलाः स्वलेशाः तदनुवर्तनवशात् जलनिधेरंभसां यातायातेन विश्राम्यतीति नन्वसमुद्रस्तोभादेव
तत्तन्नसंस्कारवशात् तत्राह वेलातोभः वेलातटे ऊर्मीणां तोभस्तस्य निभेन मिषेणेति पूर्वस्य टीका २ पु
राणसंख्या तासां संभूतिं समाहारं च अस्य तु श्रीमद्भागवतस्य वाच्यं विषयं प्रयोजनं च दानं च पाठादेश्च नि

५

त्रयोविंशतिस्त्रयोविंशतिः चतुर्विंशतिसहस्राणि शैवकं शिवपुराणं ४ वाह्नं तथाग्निपुराणं दशपंचस-
हस्राणि चतुर्विंशतानि ५ ६ स्कंदं दशनाधिकाशीतिसहस्रं ७ सौपर्णं गारुडपुराणं एकोनविंशतय
कोनविंशतिः ८ महाभारते स्मृतिहासः विस्मयधर्मान्वेतिहासमेव श्रीरामायणं चतुर्विंशके का।

ब्रह्मांडं दशसहस्राणि पाद्मं पंचोनषष्टिश्च वैष्णवं त्रयोविंशो चतुर्विंशतिशैवकं ४ दशाष्टौ श्री
भागवतं नारदं पंचविंशतिः मार्कंडेयं नवं वाह्नं च दशपंच चतुःशतं ५ चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा।
पंचशतानि च दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशैव तु ६ चतुर्विंशति वाराहमेकाशीतिसहस्र
कं स्कांदं शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्तितं ७ कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश एको।
नविंशत्सौपर्णं ब्रह्मांडं द्वादशैव तु ८ एवं पुराणसंदोहः चतुर्लक्ष उदाहृतः तत्राष्टादशसाहस्रं श्री
भागवतमिष्यते ९ इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रका
शितं १० आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतं हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदितसत्सुरं ॥ ११
सर्ववेदांतसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनं १२

तां संदोहः समूहः स च लक्षसंख्याक एव इदानीं भागवतस्य प्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ९ ।
हरिलीलाकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानंदिताः सन्तः सुरा यस्मिंस्तत् ॥ तन्निष्ठं तद्विषयं १२ ॥

प्रोष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनारूढं ॥१३॥ १४ तत्र सप्तवासरं तेन तत्र सप्तनिर्वृतस्य ॥ १५
१९ ॥ पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणादिपरो विमुच्यते ॥ १८ श्रीमद्भागवतम्
महायपवनेन कृपया श्रीमद्भागवतज्ञानलतां मंगलमाचरन्निकस्मैचिदलण श्रुतलः श्रुतमः श्रयेश्रीभा ॥

प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितं ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिं ॥ १३ राजंते ताव
दन्यानि पुराणानि सतां गणे यावद्भागवतं नैव श्रूयतेऽमृतसागरं ॥ १४ सर्ववेदांतसारं हि श्रीभा
गवतमिष्यते तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥ १५ निम्नगानां यथा गंगा देवानामच्यु
तो यथा वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्त
मा तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥ १७ श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं य
स्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृ
ण्वन्विपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा
तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय तदात्मनाथ भगवद्राताय कारुण्यतस्त
च्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥ १९

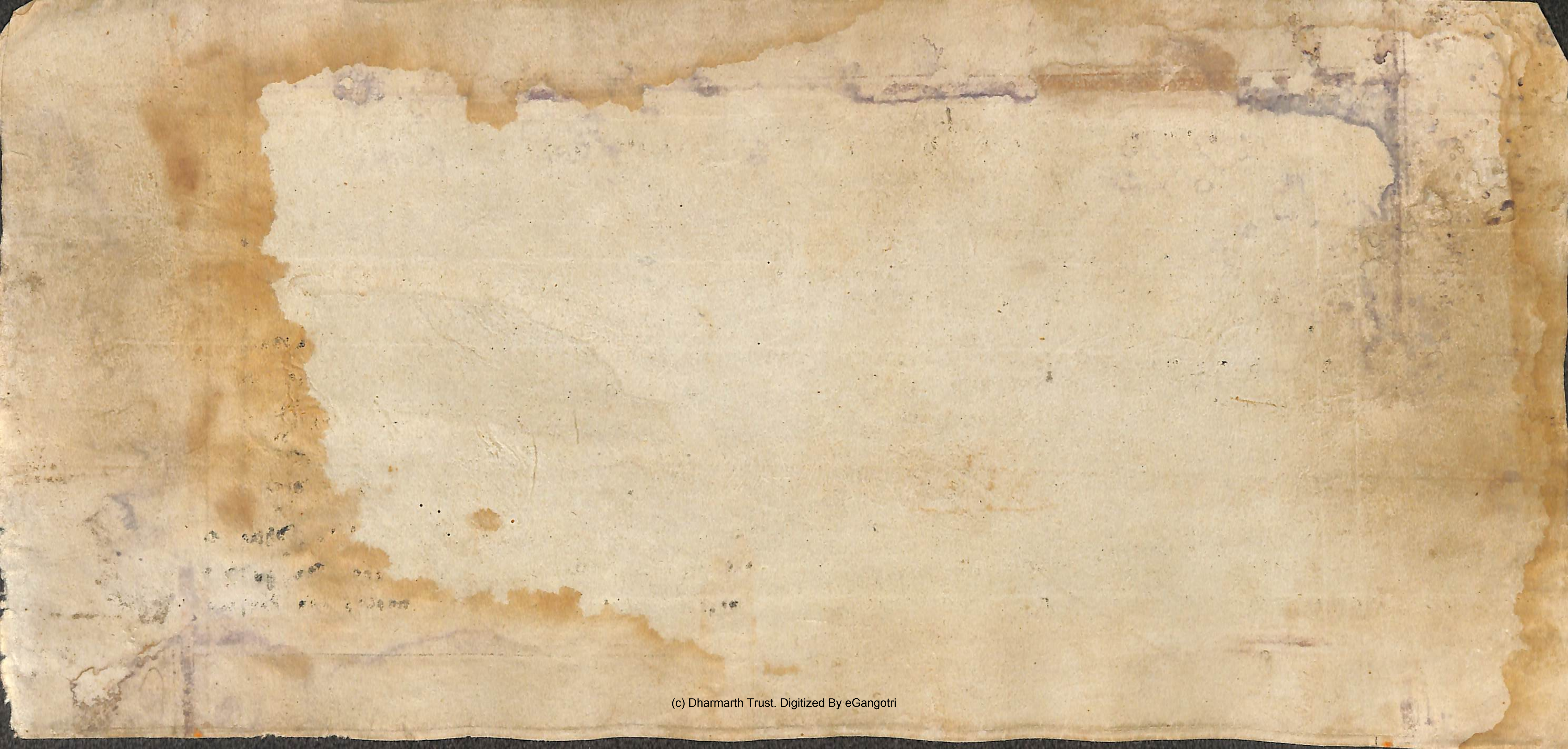
व तद्रूपः पुराकल्पादौ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण तद्रूपिणा नारदरूपिणा योगीन्द्राय व्यासाय तदात्मना श्रीमा
च्छुकरूपेण तस्मै सत्यं श्रीनारायणाख्यं सत्यं धीमहीति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहरन् गायत्र्याख्यावह्य

म

नमेवदेवनाहरूपेणगृहरूपेणवप्रणमामि नमस्तिद्वाभ्यां व्याचष्टे व्याख्यानवान् २०।२१।२२ भावा
र्थदीपिकामेनाभगवद्भक्तवत्सलाम् श्रीपरमात्मपादाब्जभृंगाः श्रीश्रीधरोकरोत् स्वबालचापला
लापैः स्वलीलापरिनतितैः श्रीयतोपरमानंदन्दृविःसङ्कृतः स्वपं श्रीपरमानंदसंप्रीत्यै गुरुं भागव

नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायसाक्षिणे यइदंकृपयाकस्मैव्याचचक्षेमुमुक्षवे २० योगीन्द्रा
यनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे संसारसर्पदष्टंयोविष्णुरातममूमुचत् २१ भवेभवेयथाभक्तिः
पादयोस्तवजायते तथाकुरुष्वयोगेशनाथस्त्वंमेयतःप्रभो २२ नामसंकीर्तनंयस्यसर्वपाप
प्रणाशनं प्रणामोदुःखशमनंतंनमामिहरिंपरम् २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टादश
साहस्र्यांसंहितायांद्वादशस्कंधेपरमहंस्यांत्रयोदशोध्यायः १३ ॥

नमयाविष्णुर्नत्वमेतेनेदंननममानितेभवान् २३ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांअष्टादशसाहस्र्यांसं
हितायांद्वादशस्कंधेपरमहंस्यांत्रयोदशोध्यायः १३ समाप्तंश्रीभागवतद्वादशस्कंधः ॥

ग्र(न्व)सज्जेनतष्टष्टनोलग्नावभूवुः उद्धृतेष्वाभाऊर्ध्वकृतवाणाः ग्रामसिंहाः प्यानः हरिसिंहंयथेति २४ २५ ग्रा-
विक्षाद्यंतीतिरविक्षसाध्वजेषुपटायस्मां विचित्रतोरणायस्मातोचतोच कुशस्थलीपदुपतिः समाविशत
स्वकेतनेस्वमंडलमस्लावलेवा २५ महार्हवासः प्रभृतिभिः सह्यदादीनपूजयामास २९ दास्यादिभिः सहा

तेन्वसज्जेतयानन्यानिषेद्धुंपथिकेचन संपन्नाउद्धृतेष्वासाग्रामसिंहाययथाद्रि २७ तेशाङ्गं च्युत्वा।
णैचैः कृतवाहूत्रिकंपताः निपेतुः प्रपतेके विदेके संमत्यदुद्रुवुः २४ ततः पुरीयदुपतिरम्यलंकृतां
रविक्षेद्ध्वजपटचित्रतोरणां कुशस्थलीं दिविभुविचाभिसंस्तुतां समाविशन्तरागिरिवस्वकेतने २५
पितामपूजयामास सह्यन्सर्वेविधिवांपवान महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः २८ दासीभिः
सर्वसंपद्भिर्भटैभरथ्यवाजिभिः आयुधानिमहार्हाणिदत्तोपूर्णस्यभक्तितः २० आत्मारामस्यतस्येमा
वर्यवैगृहदासिकाः सर्वसंगनिवृत्याद्धातपसावबभूविम २८ भोमेनिहत्यमगणांयुधितेनकृष्णात्ता
तांयनः हितिजयेजितराजकन्याः निर्भयसंसृतिविमोदमनस्मरंतीः पादंवुजंपतिनिनायपयश्राम
कामः ३९

पुपानिपूर्णायापिट्टी ३१ रमाग्राष्टौ सर्व संगनिवृत्यातपसास्वधर्मेणाहृष्टमाह्लाद्वहदास्योव
भूविम ३८ हितिजयोदिग्विजयेजितानांराज्ञांकन्याः तोस्मांतेनकृष्णाताबानततोनिर्भुच्य संसृतेर्विमोक्षे।
यस्मानस्पादांवुजमनुस्मरंतीः नः पतिनिनायोद्वहम् आत्मकामोपियः ३१

वयं साम्राज्यादि न कामयामहे किं त्वेतस्य श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं कामयामह इति ननु तस्य गृहिण्यो
यूयं सर्वसंपन्नाः किमेवं काम्यते अत आहुः हे साध्वि साम्राज्यं सार्वभौमं पदं स्वाराज्यमैन्द्रं पदं भौज्यं तदुभय
भोगभोक्तृ विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आ
नन्त्यं मोक्षं हरेः पदं तस्य लोकादि न कामयामह इति यद्वा बहुत्वचत्वाललणोक्तक्रमेण प्रागादिदिक्कनय।

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदं ४१ कामयामह ए
तस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ४२ व्रजस्त्रियो यद्वांछंति पुलि
न्द्यस्तृणवीरुधः गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम
स्कंधे उत्तरार्धे त्र्यशीतितमोध्यायः ८३ ॥

याथिपत्यानि साम्राज्यस्वाराज्य भौज्य वैराज्यानि व्याख्येयानि ४१ तर्हि किं त
मादरात एव काम्यते अत आहुः श्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यमिति ब्रह्मादिभिरपि सेवितत्वादिति भावः ४२
ननु तर्हि तद्दुर्लभत्वात्किं न वांछ्यते अत आहुः यत्स्पर्शं गावो गाः महात्मनोऽपि गाश्चारयतः पादस्पर्शं च यथा गोपा
वांछंति तद्वत्तस्याणां सुलभमिति भावः ४३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे उत्तरार्धे त्र्यशीतितमोध्यायः ८३

चतुर्भिरधिकाशीतितमेऽस्मिन्समागमे वसुदेवमखोत्साहबंधुप्रस्थापनादिकं सबलपुत्री गांधारी माधवी सुभद्रा क्षितिपानां राज्ञां पत्न्यः स्वगोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यो विसिस्म्युः विस्मयं चक्रुः १।२।३।४।५।६ श्लो०।

श्रीशुक उवाच श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः १ इति संभाष्यमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया २ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः विश्वामित्रः शतानंदो भरद्वाजोऽथ गौतमः ३ रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कंडेयो बृहस्पतिः ४ द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथांगिराः अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ५ तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान् ६ तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ७ उवाच सुखमासीनान्भगवान्धर्मगुप्तनुः सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ८ श्रीभगवानुवाच अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलं देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनं ९॥

धूपैरर्चितवंतः ७ धर्मगोपी तनुर्यस्य स धर्मगुप्तनुः यता नियता वाग्यस्य तस्य सदसः ८ किंच युष्माकं दर्शनमेव तावद्देवानां दुष्प्रापं परमस्माकं तत्स्पर्शनादिकमपि कथं न घटितमिति विस्मयेनाह किमिति ९

स्वल्पतपसांतीर्थादिस्नानमात्रेणतपोबुद्धिर्येषां तेषांवार्चायांप्रतिमायांदेवाइतिचक्षुर्दृष्टिर्येषांतेषांयोगीश्व
रस्पर्शनादिकंकिमसंभावितमित्यर्थः ९ तत्प्रपंचयतित्रिभिः ११ वाङ्मनसोरप्युपासनाविषयत्वंयोवाचे।
व्रत्वेनपास्तेरित्युक्तः अयंतन्मूलमत्तानंदंति अवेदेतःभेदकृतोभेदकर्त्तारः यद्वा भेदबुद्धिंकुर्वतःपुंसो।
विपश्चितोनिरस्तभेदाःतेतुमुहूर्तमात्रंसेवयैवाघंघ्नंतीति १२ अतःसाधून्विहायान्यत्रात्मादिबुद्ध्यासज्जमानो

किंस्वल्पतपसांनृणामर्चायांदेवचक्षुषां दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकं ९ नह्यम्मयानि
तीर्थानिनदेवामृच्छिलामयाः तेपुनंत्युरुकालेनदर्शनादेवसाधवः ११ नाग्निर्नसूर्योनचचंद्रता।
रकानभूर्जलंखंश्वसनोथवाङ्मनः उपासिताभेदकृतोहरंत्यघंविपश्चितोघ्नंतिमुहूर्तसेवया १२
यस्यात्मबुद्धिःकुणपेत्रिधातुकेस्वधीःकलत्रादिषुभौमइज्यधीः यत्तीर्थबुद्धिःसलिलेनकर्हिचि।
ज्जनेष्वभिज्ञेषुसएवगोखरः १३ ॥

तिमंदस्तमाह आत्मबुद्धिरहमितिबुद्धिः त्रयोधातवोवातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतयोयस्यतस्मिन्कुणपे।
शरीरे स्वधीःस्वीयइतिबुद्धिःभौमेभूविकारेइज्यधीःदेवताबुद्धिर्यस्य तीर्थबुद्धिस्तीर्थमितिबुद्धिःअभिज्ञेषु
नतुविज्ञसु यस्यैतादृग्बुद्धिर्नास्तिसएवगोष्वपिवरोहाहरणः अमविवेकी यद्वागवांतृणादिभारहरःखरोगा

118

दुरन्वयमनन्तरूपं भ्रमं तीव्रमनवस्थितनाथीर्बुद्धिर्येषां ते ॥१७॥ ईशितव्यतामीश्वरतां कर्माधिकारितां तत्तत्सं-
ग्रहमात्रमेव तदित्याहुः स्मयंतो हसंतः ॥१८॥ अन्वयं विमृश्य तेनाहुः हायां तत्वविन्नस्तनमाश्रपिवयं कासीमा
यायया विमोहितास्तत्ताः इत्याहुः यदीति यद्यस्मात् ईदृशानरचेष्टितेन गूढः सन् ईशितव्यायति अनीश्व-
रवदाचरति तन्वदमीश्वरस्यैव किमित्येवमाचरेयं तत्राहुः अहो इति भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रमनंतं ॥

शुक उवाच निशाम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुंठमेधसः वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्धियः
॥१७॥ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यतां जनसंग्रहणं मत्वा स्मयंतस्तं जगद्गुरुं ॥१८॥ मुनय ऊचुः य-
न्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो
विचित्रं भगवद्विचेष्टितं ॥१९॥ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा भौमैर्हि भू-
मिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं ॥२०॥

॥१९॥ भगवतस्तत्त्वमेवाहुः अनीहो क्रियाप एव आत्मना स्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्र दृष्टांतः यथा भौमैरिति भौ-
मैर्घटादिविकारैः रूपलक्षिता वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ननु कथमहं
जगत्स्रष्टादि कर्ता वसुदेवपुत्रत्वादिति तत्राहुः अहो इति विभूम्नः परिपूर्णस्य तव देजन्मादि चरितं वि-

श्री
भाग
उटी
११९

जनसंग्रहमाहुस्त्रिभिः सत्वं महासत्वात्मकं रूपं विभर्षि स्वलीलया चौराणां वेदपथं च विभर्षि १८ ब्रह्मेत्य
वद्ब्राह्मणेष्वपि बहुमानं करोषीति सहेतुकमाहुः ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयमंतरंगरूपं कुतः स्वतस्त्वा
रूढः यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततः परं सत् तस्माद्ब्रह्म च तपआदिभिरुपलब्धं तद्ब्रह्म १९ ।
तस्माद्धेतुद्वयतो हेतुःप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं ।

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये विभर्षि सत्वं खलनिग्रहाय च स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्णा
श्रमात्मा पुरुषः परो भवान् १८ ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तम ।
व्यक्तं च ततः परं १९ तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्या
ग्रणीर्भवान् २० अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः त्वया संगम्य सद्गत्या यदंतः श्रेयसां प ।
रः २१ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे स्वयोगमाययाछन्नमहिम्ने परमात्मने २२ ॥

सभाजयसि संपूजयसि तत्तस्मात्कारणात्त्वं ब्रह्मण्यानामग्रणीर्मुख्यः तत्प्रवर्तकः सत्कर्माचारशीलत्वर्थः त ।
स्मादीश्वरस्य तवेदं जनसंग्रहमात्रं २० वयं तु तव संगमात्कृतार्था इत्याहुः सतां गत्या त्वया संगमस्संगं प्राप्य
न यस्मात् त्वं श्रेयसां परोऽवधिः २१ २२ ॥

११९

एकस्मिन्नेव स्थाने ग्रामो येषां तेपि कालं सूक्ष्मादिकारणं २३ एतत्स्वरूपं तमाहुः शयानः स्वमात्मस्थ
न गुणान्तरस्वरूपकस्य विषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाममात्रसिद्धिरिन्द्रियेणानमसा आभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वे
दतद्वृत्तिं तेद्वैतन्नादिरूपमात्मानं न वेद यथा २४ एवं त्वान्नामनामात्रेषु स्वमादितल्पविषयेषु इंद्रियैर्यु
रिंद्रियप्रवृत्तिःसैव माया तया विभ्रमस्थितो न वेद स्वतेजसप्रस्रवाद्विवेकस्य नाशात २५ अथो च स्वमर्थं नाश

नयं विदंत्यमी लोका पापकारामात्मदूस्मयः मायातनवनिकाछन्नमात्मानं कालमीश्वरं २३ यथाश
यानः स्वप्नदृष्ट्यात्मानं गुणानन्तरकं नाममात्रैरिंद्रियाभातं न वेद रहितं परं २४ एवं त्वा नाममात्रेषु वि
षयेष्विंद्रियेहया मायया विभ्रमस्थितो न वेद स्मृत्युपप्लवात २५ तस्याद्य ते ददृशिमांघ्रिमघौघ
मर्षतीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा आपुर्भवद्गतिम्
अथो अनुगृहाण भक्तान २६

करोतीति यच्छंगाख्यं तीर्थं तस्यास्पदमाश्रयं तेंघ्रिं सुपक्वयोगैरपि हृदि केवलं कृतं तव रूपं ददृशिम द
ष्टवंतो वयं बहुभिः पुण्यैः अतोस्मान्भक्तान्नुगृहाण भक्तान्कृत्वाऽनुग्रहे कर्तिविमर्शः ननु किं भक्ता एव यथा
ष्टवंत एव तस्यानेनाहुः उत्सिक्तोद्रिया भक्तिः तया उपहत आशयमलं येणाजीवकोशं येषां त एव दृष्टवंत

वसुदेवस्तु ५५

श्री
भाग
उत्त
१०

130

२७ उपसंगृह्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा बभाषेदमिति संबंधः २८ सर्वदेवा येषु तेभ्यः यावतीर्देवतास्ताः सर्वा
वेदविदि ब्राह्मणे वसंतीति श्रुतेः येन कर्मणा यथा कृतेन वा कर्मणां निर्हारो यथा भवति तदुच्यतां २९ श्री।
कृष्णं हित्वास्मान्पृच्छतीति विस्मितान्प्रत्याह नातीति बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया ३० तत्रत्यो गंगातीरवासी ३१।

शुक उवाच इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं पृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजर्षे स्वाश्रमान्गंतुं मुनयो दधिरे मनः २७ तद्वी
क्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महातपाः प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयंत्रितः २८ वसुदेव उवाच न।
मो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा नः स्यात्तदुच्यतां २९ नारद उवाच
नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया कृष्णं मत्वार्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ३० सन्निकर्षो।
ऽत्र मर्त्यानामनादरणकारणं गांगं हित्वा यथान्यांभस्तत्रत्यो याति शुद्धये ३१ यस्यानुभूतिः काले
न लयोत्पत्त्यादिनास्य वै स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ३२ ॥

श्रीकृष्णेऽर्भकत्वमालोच्य विद्याविनिर्भिन्नमनयेवेत्याह द्वाभ्यां यस्यानुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपि न रिष्यति न नश्यति न दे
वादेः कालेनेति कर्कटिकाफलवत् अस्य विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिनापि स्वतश्च विद्युदादिवत् अन्यस्माच्च।
मुद्गरादिवद्घटादेः गुणतः रूपादयोऽन्योऽन्यवच्च पूर्वरूपादिनाशे देहादेः ३२ ॥

१९

नमेवंकृतश्चिदपि अनादिकालानुभवमतएवेश्वरं किंचाद्वितीयं क्लेशमन्तः प्राकृतउपगूढमाळत्रंमनुष्यं
मन्येत कैः क्लेशकर्मादिभिः तत्र क्लेशाअविद्यादयस्तत्पूर्वकाणिकर्माणिचतत्परिपाके सुखदुःखेच।
सत्वादिगुणानांपुनः प्रवाहस्तैः प्राणादिभिश्च स्वविभवैः स्वकार्यैः अवरूढेनांतःमेवद्विमोपरागैः अ।
भूतपारगाद्गः स्वविभवैः सूर्यमिवेति ३३ ३४ ३५ विघ्नस्योपशमउपशमहेतुः योगोमोहोपायस्सुशान्तै।

तेक्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरनादिकालानुभवमीश्वरमद्वितीयं प्राणादिभिः स्वविभवैस्तदुपगू।
ढमन्योमन्येतसूर्यमिवमेघद्विमोपरागैः ३३ अथोचमुनयोराजन्नाभाध्यानकदुंदुर्भि सर्वेषां।
पृथिव्यांराज्ञांतथैवान्नश्रुतनामया ३४ मुनयः कर्मणाकर्मनिर्हारणपथसाधुनिरूपितः यज्ञहद
यायतेद्विस्त्रसर्वयज्ञेश्वरंमखे ३५ विघ्नस्योपशमायैवैकविधिः शास्त्रवत्तया दर्शितः स्वागमोयो।
गोधर्मस्यात्मसूदावहः ३६ अयंस्वात्मायनः पंथाद्विजातेर्गृहमेधिनः यच्छ्रद्धयासवित्तेनशुक्लेने
ज्येतपूरुषः ३७
गात्मसुखमावहतीतिंनतथा स्वागमः प्रवृत्तो अयत्नात् धर्मास्यावश्यकः अन्यथावि।
दिनाकरणेनमालिन्यप्रसंगात् ३८ ननुनकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरित्यादि
ना त्यागस्यैवविहितत्वात्कथंकर्ममोक्षोपायइत्याशंक्य यादौवैवत्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाह॥
सार्यैष्वर्ताभिः स्वस्त्ययनः स्वालितेमः इयतेनेतितत्या श्रद्धयानिष्कामतया केनश्रद्धयेनामेनवित्तेनपु।

श्री
भाग
उदी
९१

स्वस्यपतनमेवाहुः वित्तफलभूतेर्यत्तेदानेषु वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत गृहैर्गृहाद्वित्तैर्भोगैर्दारसुतैषणां।
विसृजेत तद्देहभवैनैव तदात्मकत्वनिवृत्तेः देहे मतेः आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां च कालेनैतयानुसंधानेन।
विसृजेत देवदेवस्य देवयज्ञादेवकालेन देवानामपि मत्सता नृभुदेहफलभूतेर्नमर्त्थः ३९ अथवावेशमाण
यति तथा च श्रुतिः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्वा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि।

वित्तैषणां यत्तदानैर्गृहैर्दारसुतैषणां आत्मलोकैषणां देवकालेन विसृजेद्बुधः ३८ ग्रामस्यक्के
षणा सर्वे यपृथ्वीरात्मपावने ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ३९ यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्
निस्तीर्य त्यजन्पतेत् तेन घप्रकोदाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते यत्ते देवर्णमस्त्रस्य निर्ऋणः शरणो
भव ४० वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिं जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ४१

तस्यस्तुति ३९ नान्यानिस्तीर्यते घाम्नाणाम्यनपाकृत्य तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।
येत मन्नयाकृत्य मोक्षं तत्सेवमानो व्रजत्यधः इति अशरणो भव शृङ्गारस्य वनः ४१ किंचाविशुद्धचित्तानाम
यः क्रमः तं तत्कृतार्थं पवैस्याहुः प्राचोः वित्तवान यथस्मान्तवांशुवयोः ४१

९१

४२ ४३ ४४ शालिमाः कुंकुमादिभिः वस्त्रपाणयो गृहीतार्हणहस्ताः ४५ ४६ प्रकं नेत्रयोरंजनेन मुख्यकं
सर्वांगेषु नवनीतेन ४७ पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विरेजे ४८ ४९ जीवेशो सर्वेजीवानामीशो ५० प्रजा।

शुक उवाच इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ४२
तपनमुख्यो राजन्कृतार्थे र्म्मणा धार्मिकं तस्मिन्नयाजयन्देते सोमवरकर्मकल्पकेः ४३ तद्दीक्षायां
प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः स्नाताः सुवाससो राजन्राजानः सुष्ठ्वलंकृताः ४४ तन्महिष्यश्च मु-
दिता निष्ककंठ्यः सुवाससः दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ४५ नेदुर्मृदंगपटहशं-
खभेर्यानकादयः ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः ४६ जगुः सुकंठ्यो गंधर्व्यः संगीतं
सहभर्तृकाः तमभ्यषिंचन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ४७ पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडु-
भिः ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुंडलैः स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ४८ तस्यर्त्वि-
जो महाराज रत्नकौशेयवाससः ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ४९ तदा रामश्च कृष्णश्च स्वै-
स्वैर्बंधुभिरन्वितौ रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ५० ईजेनुयज्ञं विधिनाग्निहोत्रा

यत्ते प्रतियत्तं आम्नातं सर्वांगाः प्राकृताः ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासादयः तेभ्यः ओदनालिंगनादिभिरिति।
देशकालगौणेतराः सौर्यसोत्रादयः द्रव्यप्रयोगाशादि ज्ञानमंत्रैः क्रियाकर्मणा सामीप्यरम ५१

स्या

श्री भाग दशे १२२

५२ सस्नुः स्नातं चक्रुः ५३ ५४ आश्वभ्यः श्वभ्योऽभिव्याप्यान्नेन पूजयत ५५ ते च सर्वे प्रययुः ५६ प्रायेण केषांचिद्विशेषमाह अनुजो विदुरः पार्था युधिष्ठिरभीमार्जुनाः यमौ नकुलसहदेवौ ५७ सौहृदेन क्लिन्नानि चे।

ऋत्विग्भ्यो दत्वा कालेयथास्नातं सदक्षिणा स्वलंकृतेभ्योलंकृत्य गोभूकन्यामहाधनैः ५२ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वाते महर्षयः सस्नूरामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः ५३ स्नातोलंकारवासांसि वंदिभ्योदात्तथा स्त्रियः ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्यन्नेन पूजयत ५४ बंधून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेणभूयसा विदर्भकेकयकुरून्काशिकोसलसृंजयान ५५ सदस्यर्त्विक्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसंतः प्रययुः क्रतुं ५६ धृतराष्ट्रोनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ नारदो भगवान्व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवाः ५७ बंधून्परिष्वज्य यदून्सौहृदाक्लिन्नचेतसः ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ५८ नंदस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयार्चितः कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः ५९ वसुदेवोंजसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवं सुहृद्वृतः प्रीतमना नंदमाह करे स्पृशन ६० वासुदेव उवाच भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनां ६१

तां स्त्रियेभ्यो ते ५८ ५९ मनोरथोपरि विशेषः तमेव महार्णवं ६० शूराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापीत्यर्थः ६१ ॥

१२२

तत्कृतत्वाद्व्यादः कृतान्तेषु कृतमुपकारमसत्सु नन्तस्मसत मैर्भवद्भिः अप्रतिकल्पानन्तमामैत्रीयमर्पिताः फला
पिशमुपकारष्प्रन्यापि कर्हिचिद्यस्मान्न निवर्तते तस्मात्याशोर्यमतिभवतोगम्यः ९१ अफलत्वमेवाद्दैश्या

अस्मात्वप्रतिकल्पेयंयत्कृतान्तेषुसत्तमैः मैत्र्यर्पितापफलावापिननिवर्तेतकर्हिचित ९२ प्रागक
ल्याश्च कुशलेभ्रातर्वीनाचरामहे अद्युताश्रीमदान्धादानपश्यामःपुनासतः ९३ माराज्यश्रीरभू
त्पुंसः श्रेयस्कामस्यमानद स्वजनानुतवंधून्वानपश्यतिययांधदृक् ९४ शुकउवाच एवंसौहृद
शैथिल्यचित्तआनकदुंदुभिः रुरोदतत्कृतांमैत्रीस्मरन्नश्रुविलोचनः ९५ नंदस्तुसख्युःप्रियकृत्प्रे
म्णागोविंदरामयोः अद्यश्वइतिमासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोवसत ९६ ततःकामैःपूर्यमाणःसव्रजः
सहबांधवाः परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्योपशोभिताः ९७ ॥

तः अप्रसमर्थत्वाद्दुःकुशलेप्रियंनत्याचरामकृतवंतोवयं श्रीमदेनांधात्वदीक्षितेयंभाति ९२ राज्यश्रीर्मा
भूत अत्र्यामस्त्रोदृमः ९४ ९५ अद्यश्वइति प्रातर्निर्गमिष्यामीत्येवापराह्णेगमिष्यतामिति पुनरेवंमानितः ९६
९७ ॥

या पितौ मद्वात्सैन्येन प्रस्थापितः ९८ ९९ १० यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं सुहृत्संदर्शनादि कं चेति ११ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे चतुरशीतितमोऽध्यायः ८४ पंचाशीतितमे रामकृष्णौ स्तौ संस्था।

वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः दत्तमर्हणमादाय पारिबर्हं यदुभिर्यापितो ययौ ६८ नंदो गोपाश्च गोप्यश्च गोविंदचरणांबुजे मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ६९ बंधुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ७० जनेभ्यः कथयामासुर्यदुदेवमहोत्सवं यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकं ७१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुरशीतितमोऽध्यायः ८४ शुक उवाच अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदनौ वसुदेवोभिनंद्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ १ मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकं तद्वीर्यैर्जातविस्रंभः परिभाष्याभ्यभाषत २ ॥

र्थितौ स्तनौ पितृस्तानमथो पात्रे मृतान्पुत्रानयत्ततां नंदयित्वा कृतदेवयात्रायां स्वपुत्रोद्वहन तत्त्वज्ञानं ततः पि त्रोरादिशन्नमृतस्तुतिभिः १ धामप्रभावः तस्य सूचकं जातविस्रंभः तत्र विस्रंभः परिभाष्य संबोध्य २ ॥

यस्य विश्वस्य यत्तादात्म्यरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषौ नाम यौ तयोरपि कारणत्वेनेश्वरेण साक्षाद्धां गु-
णामित्तत्त्वाते ३ नन्विदं विश्वमनेकैः पापमानं कृतः प्रधानपुरुषात्मकं कृतश्चावयोस्तत्कारणत्वेनेश्व-
रत्वेनेत्याह यद्येति यत्राधिकरणे येन कर्त्रा कारणेन करणेन च यतोपादानात् यस्य संबंधप्रयोजनार्थस्या-
कारकत्वेपि निमित्ततोक्ता यस्मै संप्रदानाय ४ ५ ननु प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणतावगमात्कथं

कृत्स्नकृत्स्नमहावाहो संकर्षण सनातन ज्ञातेवामस्य यत्तादात्म्यप्रधानपुरुषौ यौ ३ यत्र येन यता-
तो यस्य यस्मै यद्यदा यथा स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ४ एतन्नानाविधं विश्वमा-
त्मसृष्टमधोक्षज आत्मनानुप्रविश्य प्राणो जीवो बिभर्ष्यजः ५ प्राणादीनां विश्वसृजां शक्त-
यो याः परस्य ताः पारतंत्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैव चेष्टितां ६ ॥

परमेश्वरस्यैककारणत्वेन सर्वात्मकत्वमुच्यते इत्याशंक्य प्राणादिशक्तयोपि तस्यैवेत्याह प्राणः सूत्रं तदा-
दीनां विश्वसृजां विश्वकारणानां याः शक्तयः ताः परमकारणस्येश्वरस्यैव कुतः पारतंत्र्यात् यतो वा यथा-
क्रियेत प्राणस्य किं न पुरुषत्वात् ननु भगवतः प्राणादिष्वपि स्वस्वातंत्र्यमेव किं न स्यादत आह वैसादृश्या-
त् द्वयोरिति चेतनाचेतनत्वेन विसदृशत्वात् द्वयोश्चेतनप्राणादिवर्गस्यैव पारतंत्र्यमित्यर्थः यद्वा ॥

प्राणादिषु द्वयोर्द्वयोरेव तावद्विसदृशानां विरुद्धक्रियाकारित्वात् किं पुनर्बहूनां तस्मादेकेन सर्वज्ञेन सर्वशक्ति-
नाधिष्ठितानामेव विशिष्टकार्यारंभकत्वं युक्तं न स्वतंत्राणामिति तथा चोक्तं घटेते महता भावा भूतेंद्रियमनोगु-
णाः यदायतननिर्माणे न शेकुर्वेदविन्नमाः तदा संघातमन्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादाय चोभयं
ससृजुर्ह्यदः इति तथा नानात्वक्रियाणीशांकुशाः प्रांतलयोर्विभुमित्यादि तनुप्राणादीनां क्रियाकारित्वं शक्त्य-
भावे कुतः स्यादत आह चेष्टश्चेष्टतामिति चेष्टमानानामेषां चेष्टवत शक्तिः तथा वायोः शक्त्या प्राणादीनां चलनं

कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युतां यत्स्थै-
र्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ७ ॥

यथा वपुरुषस्य प्राणाश्च प्राणा इवेत्यादि इति ९ पारतंत्र्यमेव प्रपंचयति पंचभिः चंद्रस्य कांतिः अग्नेस्तेजः अर्कस्य
प्रभा ऋक्षाणां विद्युतां च सत्ता स्फुरणमात्रेण सत्त्वं यदर्थतो वस्तुतो भवान् तथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रता-
रकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं भातीति स्मृतिश्च यदा-
दित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं इति भूमेर्वृत्तिः धारणं मा धारयते
नवर्तते गंधस्य भवानात्मशक्तिरित्यर्थः ७ ॥

किंच देदेव अर्पणं तर्पणं तृप्तिजनकं प्राणनं जीवनदं ततं नास्यापश्चतासों रसश्चतमेव किंच वायोस्तेजः
सद्रूपादिस्तवैवशक्तिः ८ दिशामुपाधिकृताकाशप्रदेशानामवकाशः दिशस्त्वं खेच सामान्यावकाशः
तदाश्रयः नादोवर्णस्त्वमोंकारआकृतीनांपादार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं यस्मात्तत्त्वंवर्ण
पदाद्यात्मिकावैखरीचत्वमित्यर्थः ९ इंद्रियाणामिंद्रियंत्वं विषयप्रकाशनशक्तिः देवास्त्वंद्रियाणामधि

तर्पणं प्राणनमपांदेवत्वंताश्चतद्रसः ओजः सहोबलंचेष्टागतिर्वायोस्तवेश्वर ८ दिशांत्वमवका
शोसिदिशः खंस्फोटआश्रयः नादोवर्णस्त्वमोंकारआकृतीनांपृथक्कृतिः ९ इंद्रियंत्विंद्रियाणां
त्वंदेवाश्चतदनुग्रहः अवबोधोभवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिःसतां १० भूतानामसिभूतादिरिंद्रिया
णांचतैजसः वैकारिकोविकल्पानांप्रधानमनुशायिनां ११ नश्वरेष्विहभावेषुतदसित्वमनश्वरं
यथाद्रव्यविकारेषुद्रव्यमात्रंनिरूपितं १२

ष्ठातारः तदनुग्रहः तेषामधिष्ठानशक्तिः त्वं अवबोधोध्यवसाय
शक्तिः अनुस्मृतिः अनुसंधानशक्तिः १० भूतानांकारणं भूतादिः तामसाहंकारस्त्वमसि इंद्रियाणांका
रणंतैजसाहंकारस्त्वमसि विविधाश्चयेदेवाध्यात्मादिभेदेन कल्प्यंते इति विकल्पा देवाः तेषांकारणंवै
कारिकः सात्विकाहंकारश्च अनुशायिनांजीवानांसंसारकारणंप्रधानंत्वं ११ अपिच नश्वरेषु नाशशीले
षु इहएतेषु भावेषु यदनश्वरमवशिष्यमाणंरूपंतत्त्वमसि द्रव्यविकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुंडलादि

श्री
भाग
३ली
१२५

ननु त्रिगुणात्मकात्कार्यरूपोपि त्वमित्युक्तत्वात्कथमनश्वरं तत्राह तद्रूपतस्त्वपरिणामामद्दादयस्य ग्रह सातात्वयिपरे ब्रह्मणि कल्पिताः १३ तस्मात्त्वमेतितत्त्वमतां कथं प्रतीतिः अत आह यदाविकल्पितास्तैः । व प्रतीतिमात्रेणात्वयि संति त्वं चामीषु तद्देवकारणतया तुगतः अत्यन्तः व्यवहारिकः निर्विकल्पः त्वमेव शिष्यसेत्यर्थः १४ एवं रूपत्वमतत्तत्त्वनिबंधनमेव संसारं इत्याह सूक्ष्मांनिष्प्रपंचोगानि अबुधाश्चविहोमः

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्रूपतयास्थिताः त्वय्यद्वयास्त्वमाणिपरे कल्पितायोगमायया १३ तस्मात्त्वमेव सोभावो यदि ये त्वयि विकल्पिता त्वं चामीषु विकल्पेषु ह्यनपायो व्यवहारिकः १४ गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः गतिं सूक्ष्मामबुद्ध्वैव संसरंतीह कर्मभिः १५ यदृच्छयानृतां प्राप्य सुकल्पा । मिह दुर्लभां स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्मायये श्वर १६ असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु स्ने
हपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदं जगत् १७ ॥

अबुद्धेनेति वा पाठः अबुद्धेन देहाभिमानेन कृतैः कर्मभिः संसरंतीति १५ एवं तयोस्तत्त्वं निरूप्य तद्दशाम्मा । शोचति नृतां मनुष्यतां सुकल्पां पटुतरेंद्रियां १६ अहो किमिति प्रमत्तो मित्याह यावद्भिः पाशैर्निबद्धस्तानाह । देहमाह असावहमिति देहे असौ देहस्यान्वयादिषु ममैवैत इति १७ ॥

१२५

125

प्रश्नोत्तमस्त्वयोरावयोः किमिदमारोप्यते अत आह भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णौ तथा ह निश्चितमात्थ कथय
सि ॥ १८ ॥ तत्तस्मात् अरणं शरणं आपन्नानां संसृतिभयमपहन्तीति तथा तत् । ननु त्वमतिस्नेहवोऽपूर्वा किं विमुखो
ऽत आह एतावतेति इन्द्रियलालसेनेन्द्रियार्थतृष्णया मर्त्ये शरीरे आत्मदृक् आत्मबुद्धिर्यस्य तेन त्वयि परमेश्वरे ऽपत्य

युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथात्थ ह ॥ १८ ॥ तत्ते गतोऽस्म्य
रणमद्य पदारविन्दमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबन्धो एतावतालमलमिन्द्रियलालसेन मर्त्यात्म
दृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥ सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै नाना
तनूर्गगनवद्विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायां ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच आकर्ण्येत्थं पितुर्वा
क्यं भगवान्सात्वतर्षभः प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन्श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥

बुद्धिरस्मिंस्तेनालं पर्याप्तं ॥ १९ ॥ ननु कृतमेतत् अहं परमेश्वर इति तत्राह अनुयुगं प्रतियुगं यदा सुतपाः पृश्नि
रिति युग्मं नौ आवयोः यथा च कश्यपोऽदितिश्चेति युग्मं अधुना देवकीवसुदेवश्चेति युग्मं एवं द्विः प्रतियु
गमजन एवाहं संजज्ञे इति भवानेव नु जगाद । ननु सोऽपि च न भृत्यो देवश्चेति तत्राह नानातनूरिति गगनवद्धूसरान
मेकत्वे विभून्नः सर्वगतस्य विभूतिरूपां मायां ॥ २० ॥ २१ ॥

उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्य विषयीकृत्य तत्त्वग्रामः तत्त्वसमूह उदाहृतः सम्यग्निरूपितः २२ इममेव दृष्टिं सर्वत्र विधत्ते इत्याह एवं विमृग्यः ब्रह्मत्वेनैव ज्ञातव्याः किं च सचरं सचराचरं जगदपीति २३ ननु नानाविकारवत्त्वात्कृतत्वेन ब्रह्मत्वं ब्रह्मण एको वा कथं सर्वं बहुधा प्रतीतिरिति निस्याह द्वाभ्यां यथा वादिमूला।

श्रीभगवानुवाच वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः २२ अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृग्याः सचराचरं २३ आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिः नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते २४ खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयं आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि २५ श्रीशुक उवाच एवं भगवता राजन्वसुदेव उदाहृतः श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् २६ अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता श्रुत्वानीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता २७ राम रामाप्रमेयात्मन्कृष्ण योगेश्वरेश्वर वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ २८ ॥

नित्यः तत्कृतेषु च यत्तदादिषु एवमयमात्मापि आत्मसृष्टैर्गुणैः कृत्वा तत्कृतेषु देहेषु बहुधा ईयते प्रतीयते पुनः पुनः स यथाशयं यथोपाधि आविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कुतः एको बहुधा स्वयंज्योतिः इत्यत्र नित्योऽनित्यतेन अनन्योऽन्यत्वेन निर्गुणः सगुणः तेन तस्मादि बहुधा तं प्रपञ्चनीय २४ २५ २६ सुविस्मिता सती २७ २८

१२९

126

भूमेर्भारायमाणानामेषां राज्ञां निधनार्थं मे मयि किलावतीर्णो देवाय १९ यस्यांशांशः पुरुषस्तस्यांशांशमा
या तस्यांशांशभागेन परमाणुमात्रलेशेन विश्वोत्पत्त्यादयो भवंति तं त्वां गतिं गतास्मि २० आ

कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनां भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णो किलाद्य मे १९ यस्यां
शांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः भवंति किल विश्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता २० चिरान्मृ
तसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणां २१ तथा मे कुरुतं
कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ भोजराजहतान्पुत्रान्कामये द्रष्टुमाहृतान् २२ शुक उवाच एवं संचो
दितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ २३ तस्मिन्प्रविष्टावु
पलभ्य दैत्यराट् विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्मनः तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय
ननाम सान्वयः २४ तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः दधार पादाव
वनिज्य तज्जलं सवृंद आब्रह्म पुनद्यदंबु ह २५

त्मनिन्यथुरानीतवंतौ पि तस्मात्स्थानाद्यमसदनात् २१ २२ २३
दैत्यराड्बलिः कथंभूतौ विश्वात्मभूतौ देवौ सान्वयः सपरिवारः २४ सवृंदः सपरिजनः कथंभूतौ पादा
ववनिज्य यदंबु यथो स्वनेजनोदकमाब्रह्मब्रह्माणमभिव्याप्य जगत्पुनात्पवित्रयद्वर्त्तते तौ २५ ॥

श्री
भाग
टी
१२०

1.24

१९ इंद्रसेनो बलिः प्रेम्णा विभिन्नया प्रेमार्द्रया विभ्रद्धारयन् १० प्रवंनाय शोभाय वृहद्वते नमस्ते कुंसायवे पसे नग
द्विधा३ १८ सांख्ययोगवितानाय येमादिपेक्या विवत्तया योगेषु गणोंइ दर्शा व स्मा भिर्दृष्टा भिर्य्रेमतत्त्वा ति वि
त्रभिस्मात् इष्याप मपिके षांचिद्युष्मत्कृपया इलेभमलभमिति भवति नयार रजस्तमःस्वभावानामिति ।

समर्हयामास समनो विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः तांबूलदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्र-
वित्तात्मसमर्पणेन च १९ स इंद्रसेनो भगवत्पदांबुजं विभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया उवाच चानंद-
जलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृपगद्गदाक्षरः २० बलिः नमोऽनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे सांख्य-
योगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने २१ दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याधरचारणाः यक्षरक्षःपिशाचाश्च
भूतप्रमथनायकाः ५ः विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शाश्वतशरीरिणि नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च ता-
दृशाः ५। केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ५२
ः इत्थं त्वं दृष्टिभूतानां दुष्प्रापं वाप्य दुलेभे रजस्तमःस्वभावानां यत्नः प्राप्तो यदृच्छया २१ ः ५

नो दर्शनं प्राप्तौ २१ अहो विदांसो वयं सात्त्विकभक्तेभ्योऽपि सभाग्या इत्याह दैत्यदानवेत्यादि त्रिभिः ५·५। उद्बद्धवै।
रेणाप्यभक्तिमता केचनेति केसादयः कामतो गोप्यादयः यथा सन्निकृष्टाः सत्त्वस्त्वदात्मतां प्राप्ताः तथा न विसता

५८

१२०

नन्वस्मानिके भोपि गन्तसाध्यः सन्निकृष्टस्तानिविंत्रेतत्राह इदमिति सद्रूपतः इत्थमिति विशेषतश्च ४२ ना
द्वेयद्यपि वैरभावेनापि त्वत्प्राप्तिः तथापि मोमानिके कर्त्वेतिशब्दोच्यते तन्नस्तानः प्रसीद तथा निरपेक्षैराम
कामैर्विमृग्यं युष्मत्पादारविंदं धिषणमाश्रय तस्माद्‌न्यद्गृहं तदेवान्धकूपस्तस्मान्निष्क्रम्य निर्गत्य विश्वस्य
शरणं रक्षितारो हृत्याद्भिक्षामन्नं वृक्षमूलेषु सुखेनोपलितः फलादिभिरुपलब्धा प्राप्ता वृत्तिर्जीविका येन सोऽहं
शान्तः सन्नेक एव चरामि उत अथवा सर्वेषां सखायो ये महान्तस्तैः सह यथा चरामीति ४३ कथमल्पज्ञा
इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर। न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयं ४४ तन्नः प्रसीद।
निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् निष्क्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः
शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ४५ स्तोत्रस्माभिस्तिरस्कृत्वा निर्व्याप्यात्कृपणः प्रभो पुमांस्त्वच्छ
द्दयातिर्हिंसोदनायाविमुच्यते ४६ श्रीभगवानुवाच आसन्मरीचेः षट्पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेन्तरे दे
वाःकंजहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतं ४७ तेनासुरीमगन्योनिमधुनावद्यकर्मणा हिरण्यकशिपो
र्णपानानस्मेवंभावः संभवतीति चेन्न हि यथैवास्मान्नतु शिक्षयेत्याह हे प्रभो ईशितव्याः सर्वे जीवास्तेषामीशाय
नवानुशासनमानिष्टत्राश्रयेत चोदनाया विधिनिषेधलक्षणायाः सकाशाद्धि मुच्यते न खलु बद्धस्य वि
धिकिंकरः स्यादिति भावः ४६ ग्रामात्तलाभासनकारणेस्मशपवंकथयति षड्भिः ऊर्णायां भार्यायां प्रथमे मन्वं
तरे स्वायंभुवमन्वन्तरे ते देवास्तनां वाचं यभितुं व्यूमैथुनेन रमयितुमुद्यतमुद्युक्तं कं प्रजापतिं वीक्ष्य जहसुः।

श्री
भाग
उत्त
१२८

128

देवक्या उदरे जाताः हेतायिन वलेन ते कंसेन विहिंसिताः सा च तान् आत्मजान् आत्मना शोचती ते ते वतवो निकमथ्यामते
४८ लोकं देवलोकम ४९ स्मरोद्गीथः स्मरः सहितः उद्गीथः सहृतिमोदं स्मरः स्मैव शर्वकीर्तिमानिति नाम श्रा।

देवक्या उदरे जातान्राजन् कंसविहिंसिताः मच्छोचंत्यात्मजान्स्वांस्ते वतेथ्यामतेंतिके ४८ इतएता
न्मातुरानेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यंति विज्वराः ४९ स्मरोद्गीथः परिष्वं
गः पतंगः क्षुद्रभृद्घृणी षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यंति सद्गतिं ५० इत्युक्त्वा तान्समादाय इंद्रसेनेन पू
जितौ पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छतां ५१ तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी परिष्वज्यां
कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ५२ अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुता मोहिता मायया विष्णो
र्यया सृष्टिः प्रवर्तते ५३ पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मद।
र्शनाः ५४ ते नमस्कृत्य गोविंदं देवकीं पितरं बलं मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसां ५५ ॥

तः कीर्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः अर्पयामासे कृच्छ्रे ५० अपत्यतामर्पयामासतः ५१ ५२ ५३ श्रा।
मृतत्वेहेतुः गदाभृतः पीतशेषमिति नारायणांग संस्पर्शेन प्रतिलब्धे देवावयमिमात्मदर्शनं येषः ५४ धाम
देवलोकं ५५ ॥

मृतानामागमनं निर्गमं च श्रीकृष्णस्य मायया मेने ५८ ५० जगतः पापक्षयहेतुः तद्भक्तानां सत्कर्णपूरं यथा
प्रमहावावहं कर्णाभरणमिति वा श्रावयेच्छृणुयाद्वा किंच भगवति कृतमावेशितं चित्तं येन स तथाभूतः तत्क्षे
मधाम कालादिभयरहितं लोकं याति नित्यं भजन् ५९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचाशीतितमोऽध्यायः ८५

तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमं मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य विरचितां नृप ५७ एवंविधान्यद्भुतानि
कृष्णस्य परमात्मनः अनन्तस्याप्रमेयस्य सन्त्यनन्तानि भारत ५८ श्रीशुक उवाच य इदमनुशृणोति
श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति
कृतचित्तः क्षेमधामेति तस्य ५९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचाशीतितमोऽध्यायः ८५ राजोवा
च ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही १ श्रीशुक उ
वाच अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः २

षडशीतितमे दंभात्सुभद्रां फाल्गुणोऽहरत् गत्वा च मिथिलां कृष्णो नृपविप्राववंदयत् पित्रोर्वृत्तान्तमादि
श्य परसुभद्रावाक्तेनापव जगाम स मिथिलां कृष्णः स्वभक्तिप्रियकृत्ततः देवक्या मृतपुत्रलाभो भवत् अर्जुनेन
सुभद्रालाभो रामप्रातिकूल्यात् दुर्घट इति मन्यमानः प्रसंगात्स्मरति १२ ॥

श्री
भाग
उटी
१२६

129

कथमश्रृणोरिमाह अपरे वामदेवाद्योनद्रास्यंतीति तलिप्सः तस्याः मातलेष्यां लिप्सः रामं वै विधियितृस्य।
तमेव त्रिदंडिवेशं विधाय गतः तत्राह सयतिरिति २ स्वार्थसाधकः कन्याप्रेम्नः ४ अनेन त्रिदंडिरूपं मातिथे
ननिमं अनुगृह्णमानो यवलेन यद्रुह्योपहृतं तेन द्रव्यं किलात्तं नो वुभुजे ५ आवेनरत्यभिप्रायेणाद्यभितमनो

दुर्योधनाय रामलोदास्यतीति न चापरेः उलिप्सुः सयतिभूत्वा त्रिदंडी द्वारकामगात ३ तत्रैव वार्षि।
कान्यामानवान्सीत्वार्थसाधकः पौरैः सभाजितो भीष्मरामेणाज्ञातलावसः ४ एकदा गृहमा।
नीय आतिथ्येन तिमेविते भद्रयोपहृतं भेद्यं वलेन वुभुजे किल ५ सोपश्यन्नन्वभद्रां कन्यां वीरम
नोहरां प्रीत्स्मरुह्लेवताणास्सभावतव्यं मनो नये ६ सापि तं चकमे वीरस्य नारीणां हृदयंगमं ह
संतोद्वीरितापांगा तत्रमलक्ष्यदृप्येवाणा ७ तां परं समवाप्याय नेतरं प्रेमलग्नः न लेभे समयं सुव्रितः।
कामेनातिवलीयसा ८ महस्यानीधे याजाम परस्यस्यांदुर्गनिर्गतां नदार्तिमनः पित्रोः कुसमस्यवमदार
घः ९ रथस्थो यतुरादाय पूर्णाश्वाहृत्य तो भवान विद्राव्य क्रोशंतांस्तानांसमभागो मृगराडिव १० ॥

दृष्ट्वे ९ वीडितापांगा सुव्रीडकटाक्षा तस्मिन्नेवमसंलक्ष्य वयमीवाणं चयया ७ अंतरं हृतमवसरं प्रेम्णः आम।
मिक्ष्यः कामेन भ्रमर्चितेयस्समः ८ ९ आक्षसेनातरूं यतनावरणाकृतवतः १० ॥

१२६

११ पारिवर्हीणिवरवधोः प्रतिदेयानि १२ १३ अनीहयाः नायासेनैवागतं यद्दार्यं भोज्यं तेन निर्वर्तिता।
निजक्रियायेन सः १४ यात्रामात्रं शरीरनिर्वाहमात्रं भोज्यमुपनमतितं प्रग्मायाच्छति १५ मिथिलस्य जनक

तत्कुलवातभितो रामः पर्वणीव महार्णवः गृहीतपादः कृत्स्नेन सर्वद्भिश्चानुसांत्वितः ११ प्रादि-
णोत्मारिवर्हीणि वरवधो मृदावलः महाधनोपस्करैभरणाश्च भटयोषितः १२ शुक्रश्चाथ कृत्स्न-
स्यासीद्विजश्रेष्ठः श्रुतदेवस्त्रितिश्रुतः कृत्स्नक भक्त्याश्चर्णेष्ठः शांतः कविरलेपटः १३ सउवासविदे-
देषु मिथिलायां गृहाश्रमी अनीहयागताहार्यं निर्वर्तितनिजक्रियः १४ यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवा-
दुपनमत्युत नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः १५ तथा तद्राष्ट्रपालोंगवहुलाश्व इति
श्रुतः मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ १६ तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाहृतं रथं आरु-
ह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः १७ नारदो वामदेवोत्रिः कृष्णो रामोसितोरुणः अहं बृहस्प-
तिर्कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः १८ ॥

स वरुणो मैथिलः १६ विदेहान्देशान्स्वयं ययौ १७ कृष्णोव्यासोरामोभार्गवः अहं शुकः एवमादिभिः सह
१८ ॥

१९ आनर्तादिदेशवर्तिभ्यो नृनार्यः उदारहासः स्निग्धो वीक्षणं च यस्मिंस्तत् दृशिभिर्नेत्रैः २० स्ववीक्षणेनैव विनष्टा

तत्र तत्र तमायांतं पौरा जानपदा नृप उपतस्थुः सार्घ्यहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितं १९ आनर्तधन्वकुरुजांगलकंकमत्स्यपांचालकुंतिमधुकेकयकोसलार्द्धाः अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः २० तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् शृण्वन् दिगंतधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् २१ तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः २२ दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लानना। शया कैर्धृतांजलयो नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् २३ स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुं मैथि। लः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः २४

तमिस्रा दृग्येभ्यः क्षेमम् अभयम् अर्थदृशं तत्वज्ञानं च २१ अभीयुः प्रत्युज्जग्मुः २२ प्रीत्या उत्फुल्लान्याननानि आ। शयाश्चांतःकरणानि येषां ते कैः शिरोभिः २३ २४ ॥

२४ तदभिप्रेत्यास्वीकृत्य तन्नदाउभाभ्याममपि ताभ्यां मद्गृहादन्यस्य गृहं यातित्यलक्षितः २५ २६ उक्तं तद्दा
र्षंहृदयंयस्य अस्रैराविलेक्षितेईक्षणेयस्यसच ईश्वरान्तत्तुल्यांश्चेत्यर्थः २८ प्रीणन्प्रीणयन्संस्पृशन्म

न्यमंत्रयेतांदाशार्हमातिथ्येनसहद्विजैः मैथिलः श्रुतदेवश्चयुगपत्संहतांजली २५ भगवांस्तद
भिप्रेत्यद्वयोः प्रियचिकीर्षया उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यांतदलक्षितः २६ श्रोतुमप्यसतान्दूरा
ज्जनकस्स्वगृहागतान् आनीतेष्वासनाग्र्येषुसुखासीनान्महामनाः २७ प्रवृद्धभक्त्याउद्धर्षहृदया
स्राविलेक्षणः नत्वातदंघ्रीन्प्रक्षाल्यतदपोलोकपावनीः २८ सकुटुंबोवहन्मूर्ध्नापूजयांचक्रईश्वरान्
गंधमाल्यांबराकल्पदीपधूपार्घ्यगोवृषैः २९ वाचामधुरयाप्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान्
पादावंकगतौविष्णोः संस्पृशन्शनकैर्मुदा ३० राजोवाच भवान्हिसर्वभूतानामात्मासाक्षीस्वदृ
ग्विभो अथनस्त्वत्पदांभोजंस्मरतांदर्शनंगतः ३१ स्ववचस्तदृतंकर्तुमस्मद्दृग्गोचरोभवान् यदा
त्थैकांतभक्तान्मेनानंतः श्रीरजः प्रियः ३२ ॥

देयन् ३१ आत्माचेतयिता साक्षीप्रकाशकः स्वदृक्स्वप्रकाशः ३२ अनंतोबंधुरपि श्रीर्भार्यापि अजः पुत्रो

६

श्री
भाग
उत्त
१२॥

२२ तत्काश्रेमसंसारोपशमाय ३४ ३५ गृहात्महेष्ठितघ्योः ३६ ३७ पुलस्त्यपिभ्रमत ३८ चक्रनिनिजेप्रक्षालिता-
वान ३९ ४० फलैद्राक्षाद्यामलकादिभिः उशीरैस्तृणविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैरमृतवत्स्वादुभिरद्भिः

कोनुतच्चरणांभोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् निष्किंचनानां शांतानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ३३ योवती-
र्णोयदोर्वंशे नृणां संसरतामिह यशोवितेनेतच्छांत्यै त्रैलोक्यवृजिनापहं ३४ नमस्तुभ्यं भगवते कृ-
ष्णायाकुंठमेधसे नारायणाय ऋषये सुशांतं तप ईयुषे ३५ दिनानि कतिचिद्भूमन्गृहान्नो निवस द्वि-
जैः समेताः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलं ३६ इत्युपामंत्रितो भर्त्ता भगवांल्लोकपावनः उवास कुर्व-
न्कल्याणं मिथिलायां स माधवः ३७ श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा नत्वा मुनीन्सुसंहृष्टो
धुन्वन्वासो ननर्त्त ह ३८ तृणपीठबृसीष्वेतानानीतेषूपविश्य सः स्वागतेनाभिवंद्यांघ्रीन्सभार्योऽवनि-
जे मुदा ३९ तदंभसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयं स्नापयांचक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ४० फ-
लार्हणोशीरशिवामृतांभसा मृदा सुरभ्या तुलसीकुशांबुजैः आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया स-
त्वविवर्धनान्धसा ४१ ॥

सुरभ्या मृदा कस्तूरीप्रमुखया समर्पयां पूजया यथोपपन्नया ऽनायासेनैव संपन्नया भूतानपद्रवलब्धयान्न।
सत्वविवर्धनं यदंधः अन्नं तेन च ४१ ॥

स

१२॥

स्वसत्तात्मस्थानमामूर्त्तिमत्स्वनिकेतेन भूसुरैस्सुभूमिदेवैः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः स्वकृपालादिभिर्यः संगमः।
समभूत्ततोऽनुभूतः श्रुतभूतिर्निवा विस्मयाय भ्रान्तश्चिन्तितनिकेतनमिति विस्मये ४२ उपस्थितः समीपे उपवि
ष्टः भार्याभर्तृभ्याः स्वजनमस्थापत्यानिचयैः सहितः श्रीकृष्णस्याङ्घ्रिमभिमर्षतिस्म मर्दयतीति ४३ यदीदं श्रवि
ष्टः तदैवास्य दर्शनं ग्रामः इति सएव सन्मार्गोपगतनभूतत्त्वमित्यर्थः यद्वाऽयं वनोऽस्मान्ग्रामः इति किंत तदैव ग्रामः य

सतर्कयामास कृतो मम आत्मभूत्कृष्णान्यत्कृपेपतितस्य संगमः यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेन च
स्वात्मनिकेतनभूसुरैः ४२ सूपविष्टाल्कृतानिष्यानः श्रुतदेव उपस्थितः सभार्यः स्वजनापत्यश्चाचाङ्घ्र्य
भिमर्षणः ४३ श्रुतदेवः श्रयुनोऽदर्शनं ग्रामः परं परमपूरुषः यदीदं सृष्टिभिः सृष्ट्वाऽविष्टो वात्मसा।
नया ४४ यथाशयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया सृष्ट्वा लोकं परं स्वप्नमनुविश्यावभासते ४५ शु
एवमङ्गदतां शश्वदर्चेनां नभिवंदितां नृणां संवदतां मनर्हादिभाष्यमलात्मनां ४६

यदीदं विश्वं स्वशक्तिभिः सत्वादिभिः सृष्ट्वा स्वमनयोपविष्टः तद्दर्शनं केवलमद्यैव ग्राम इति ४४ मायया सृष्टिप्र
वेशयोरविद्यासृष्टिप्रवेशयोरदृष्टान्तेन तया यथेति स्वात्ममायया अविद्ययेत्यर्थः यद्वा आत्मनस्स्वमायेत्यर्थः ४५
किंच नित्यश्रवणकीर्त्तनादिपराणाममलात्मनामपि त्वय्येव वनेऽभासि मम तल्लोचनगोचरस्त्वमहो भाग्य।

श्री
भाग
टी
१२२

132

तत्र सर्वेषां हृदि स्थितः केषांचिदेव हृदि भाति मेघैः सूर्यवज्जीवोपाधिभिरन्तरितत्वादिति विप्रत्युच्यतेनादृर्शनस्था।
पि भवेदित्यत आह कर्मभिर्विहितैर्मखैर्वेतोर्येषां तेषामात्मशक्तिभिर्ग्राह्योऽयमवहितोऽपि उपेतगुणः श्रवण
कीर्तनादिसंस्कारयात्मान्तःकरणो येषां तेषामेतिसमीपेऽप्ययमवहितस्तस्मिन्नर्थः ४७ एतत्स्वरूपं च यत्र संस्थिता।
तेतत्स्वं नमोऽस्तु प्रत्यात्मविदोन्तिरस्ते देहाद्यहंकाराणां परमात्मनेपरमात्मत्वेन प्रकाशमानायमोऽत्र प्रशस्येत्यर्थः
अनात्मनि देहादावभिमानिनो जीवा यापरमत्वेन प्रकाशमानत्वात् स्वात्मनः सकाशाद्विभक्तः समर्पितो मन्त्रः संस

हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मभिर्विहितैर्मखैः सर्वात्मा शक्तिभिर्ग्राह्योऽप्युपेतगुणात्मना ४७ नमोऽस्तु
ते प्रत्यात्मविदां परमात्मने स्वात्मने स्वात्मविभक्तमन्त्रवे सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे स्वमायया सं-
वृतरुद्धदृष्टये ४८ सर्वेषामपि भूतानां किं देवकरवामते एतदेतोऽनुरूपं यज्ञवान् दृग्गोचरः ४९

ग्रेयनतस्मै ऊनपतन सकारणं महदादिकार्यं अकारणं प्रकृतिः तदुभयं लिङ्गमुपाधिं नियम्यतया ईयुषे प्रा-
मवते अत उभयनियन्तः स्वस्मात्सकाशादुभयव्यपाय जीवाय विभक्तमन्त्रवे अयमर्थः नियन्तृनियम्यनेकारणे
वहत्वात् देहमायया संवृतेति अविलसेप्यर्यनियन्तृत्वं न मः किंच रुद्धदृष्टये मायावृतत्वादेवान्येषां रुद्धा।
दृष्टिर्यस्य तस्मै नमः इत्येकं पदं वा ४८ स एवंभूतः परमेश्वरस्तेनोऽस्मानशरणानपि शिक्षय ४९ ॥

१२२

५० स्वस्मिन्नादरमभ्यधिकं ब्राह्मणेषु मंदमिवालक्ष्य लोकसंग्रहपरो भगवान्ब्राह्मणेष्वत्यतिरेकं
कुर्वन्नेव तमनुशास्ति सप्तभिः मयाहृदिस्थेन ५१ देवादिभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा इत्याह देवा इति तेषानैःपु

शुक उवाच तदुक्तमित्याकर्ण्य भगवान्प्रणतार्तिहा गृहीत्वा पाणि
ना पाणिं प्रहस्य तमुवाच ह ५० श्रीभगवानुवाच ब्रह्मंस्तेनुग्रहार्था
य संप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् संचरंति मया लोकान्पुनंतः पादरेणुभिः
५१ देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः शनैः पुनंति काले
न तदप्यर्हत्तमेक्षया ५२ ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामि
ह तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः ५३

नेति प्रतीतमस्य यः किंच देवादीनि यत्पुनंति तदप्यर्हत्तमानामीक्षया ५२ ममकथापरिकथनमुपालि
स्तया युतः ५३ ॥

किंच ब्राह्मणाणाधतेमेव मम श्रेष्ठमित्याह नेति हेतुमाह सर्ववेदमयो विप्र इति प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयस्य वेदमयो विप्रो देवमयादपि श्रेष्ठः ५४ ५५ अस्य विश्वस्य हेतवो भावाः महदादयः मदीक्षया ममैव सर्वे ते ब्रह्म।

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजं सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहं ५४ दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ५५ चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः मद्रूपाणीति मनसि धत्ते विप्रो मदीक्षया ५६ तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मंस्त्वं श्रद्धयार्चय एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ५७ शुक उवाच स इत्थं प्रभुनादिष्टः सहकृष्णान्द्विजोत्तमान् आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिं ५८ एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् उषित्वा दिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ५९ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे षडशीतितमोऽध्यायः ८६

या ५६ ५७ ५८ सन्मार्गं सतां वेदानां त्रिकाण्डविषयाणां निवृत्तिप्रकारमादिश्य ५९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे षडशीतितमोऽध्यायः ८६ ॥

भक्तभक्तिमान्:

सप्ताशीतितमे नारायणनारदसंवादतः वेदैः स्तुतिर्गुणातीते वा निर्गुणतापि विवर्ण्यते ॐकारो यस्य वदने।
लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्मात्स्तौत्ययं संविन्नृसिंहं महं भजे संप्रदायविशुद्ध्यर्थं स्वीयनिर्बन्धयंत्रितः श्रुति
स्तुतिमितिव्याख्यां करिष्यामि यथामति श्रीमद्भागवते पूर्वैः सारतः संनिषेवितं मया च तदुपस्पृष्टमुच्छिष्ट-
मुपचीयते पूर्वाध्याये नैवं स्वभक्तयोराजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीम
गादित्यत्र सन्मार्गं सतां स्वतःप्रमाणभूतानामप्रमाणकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य

श्रीराजापरीक्षिदुवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे
गुणवृत्तयः कथं चरंति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे १

भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमसहमानं मन्वानः पृच्छति ब्रह्मन्निति तत्र तावन्मुख्ये गौणी।
लक्षणा गुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः मुख्यापि योगरूढिभेदेन द्विधा रूढिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन वा नि
र्देशाद्वस्तुनिः संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते यथा डित्थः डवित्थः गौः शुक्ल इति लक्षणा च तेनैव संकेतेन।
नाभिहितार्थसंबंधिनी यथा गंगायां घोषः इति गौणी चाभिहितार्थालक्ति ॥

न गुणपृक्तेन त्वत्स्पृश्यो यथा सिंहो देवदत्त इति यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगु
णयोगात्तु वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति योगवृत्तिरूपं त्रिविधवृत्तिशक्तिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोः वा योगेन यथा पंकजं डोपगवः पांचकस्यादि तत्र तावद्दृल्लक्षणारू
ढिवृत्तिर्न संभवतीत्याह सात्वात्कथं चरेतीति तत्र देव अनिर्देश्यपद इति अ
निर्देश्यत्वेऽपि हेतुं वदन् गुणवृत्तिं निराकरोति निर्गुणगुणवृत्तय इ
ति गुणे वर्तमाना निर्गुणे कथं वर्तेरन्नित्यर्थः निर्गुणत्वेऽपि हेतुं
वदन् लक्षणां योगं च निराकरोति सदसतः पर इति
कार्यकारणाभ्यां परस्मिन् असंगे केनचिदपि संबंधा
भावाल्लक्षणायोगवृत्ती नो संभवत इत्यर्थः एवंपदा
र्थत्वयोगात्पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वायोगात्र श्रुति
गोचरत्वं ब्रह्मणीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रतत्रिरसनेनत्वत्तएणपृतयस्थुरेति नत्रिविधार्थंबुद्ध्यादीनुपार्थीजनानामसृजदित्युत्तरमाह बुद्ध्यादीनुपा-
धीन्जनानामनुशायिनांजीवानांमात्रात्मर्थंप्रभुरीश्वरोसृजत् मात्राविषयाइतिमीयंते इतिमात्राः विषयास्त
दर्थं भवोजन्म तल्लक्षणंतस्यभूतिकरणार्थः आत्मनेलोकांतरगामिने आत्मनस्तल्लोकगामिभोगायेत्यर्थः
अकल्पनायकल्पनानिवृत्तयइत्यर्थः धर्मअर्थकाममोक्षार्थमितिक्रमेणपदचतुष्टयस्यार्थः जनानामिति
वदन् जीवार्थमीश्वरस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिरितिदर्शयतिप्रभुरिति ईश्वरोस्यापायिवश्यताभावेननित्यमुक्तानां

शुकउवाच बुद्धीन्द्रियमनःप्राणांजनानामसृजत्प्रभुः मात्रा
र्थंचभवार्थंचह्यात्मनेकल्पनायच २ ॥

दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेवगुणैरनभिभूतं सर्वज्ञंसर्वशक्तिंसर्वेश्वरंसर्वनियंतारं सर्वोपास्यं सा-
र्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानंदश्रीभगवंतंश्रुतयोवेदाः प्रतिपादयंति तद्व
ति यःसर्वज्ञःसर्ववित्यस्यज्ञानमयंतपः सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः यःपृथिव्यांतिष्ठन् पृथिव्याअंतरः सो
ऽकामयत बहुस्यां सएतानतेजोसृजतांसंस्पृत्तानमनंतं ब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतरतां तावत् संसाधि-

श्री
भाग
उत्त
१२५

135

तत्त्विवृत्तनयेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयंति तत्र च तत्त्वं पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तच्च प्रकारांत।
रेण घटमानं वाक्यार्थपर्यवसानं न गमयति तथाहि तावद्वैस्वदेशामितेतिवत् उभयोरेकार्थाभिधानेन सा
मानाधिकरण्यं यथोक्तं श्रामित्रो देवतायुक्तोवदत्त्वैवैषत द्वितः श्रामित्रपदस्मानभिधानस्यैव विषयापत्तेः।
मिति कुतोभिन्नार्थत्वात् न चात्तदत्त्वार्थयोर्विगूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमिति
वत् यथोक्तं सर्वज्ञत्वादत्येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्यादि कुतः विरुद्धार्थत्वेन तद्योगात् न च तत्त्वा।
र्थैकेन सर्वविधिलक्षणया कुसुमितद्रुमारागेतिवत् कुत एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतो जहदजहत्स्वार्थलक्षणया
सोयं देवदत्त इतिवत् विरुद्धांशत्यागेन अनुगतचिदंशेनैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणपर्यवसाने।
स्थूलादिवाक्यानां तस्मात्तदुपाधिनिषेधेन तथैवाद्योपक्रमे सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्यादिना विशिष्टमात्रेव
नेवरूपेति श्रुतेश्च श्रुतयः तथापि फलेह्यत्र विरसतेन न भवंति परा इत्युपसंहरिष्यति उपासनादिवाक्यानां त स्वा
र्थपत्ननसूक्ष्मायालेवनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमित्यपादिकं २॥

१२५

तत्र चाश्वलायनादिशिष्टपरम्परयागतत्वात् संदेहो न युक्त इत्याह सैषेति सैषा यथोक्ता लेखनावली ब्रह्मण्या श्र
द्धया आदरेण वैतण्डिकतर्कानभिनिवेशेन यः श्रवणादिना धारयेत् सः अकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिः सन्
परं पदं प्राप्नुयादिति ३ एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपंचयितुमितिहासमवतारयति अत्रेति नाराय।

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता। श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ३ अत्र ते कथयिष्या
मि गाथां नारायणान्वितां। नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ४ एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भग
वत्प्रियः। सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमं ५ यो वै भारतवर्षेस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणां धर्मज्ञा
नशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः परीतं प्रणतोपृच्छ
दिदमेव कुरूद्वह ७ तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदं यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासि
नां ८ श्रीभगवानुवाच स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेभवत्पुरा तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेत
सां ९॥

णान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो यस्यां तां गाथामितिहासं ४ ५ ६ ७ ८ ब्रह्मसत्रमिति यथा यज
मानमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेणा यत्र कर्म कुर्वन्ति तन्नाम सत्रमिति प्रसिद्धं पर्यायेण समाना एव प्रवक्तृ
श्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तद्ब्रह्मसत्रं ९॥

श्री
भाग
उटी
१२९

136

यद्वा न दिमया कथं न ज्ञातमित्यत आह तदीश्वरं तत्र श्वेतद्वीपस्थं मा सेवानिहृद्यमूर्तिम् ९ तत्र सर्वं ता लोका-
स्तत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राह इति ॥ श्रुतादिभिर्विशेषणैः सर्वमिश्रोदासीनत्वेन एवं प्रवक्तारं कृत्वा प्रश्नोपक्रमस्य

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम्। ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ९ तत्र हायमभूत्प्रश्नस्त्वं
मां यमनुपृच्छसि तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवो।
परे ११ श्रीसनन्दन उवाच स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुत।
यः परं १२ यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः १३

स्वसृष्टमिति स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्रामनुवर्तमानं तदन्ते प्र-
लयान्ते तल्लिङ्गैः तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परं ईश्वरं सृष्टिसमये निःश्वासरूपाः श्रुतयः प्रबोधयामासुः १२ सु
श्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः पराक्रमैः १३ ॥

१२९

जयजयेति भो अजित जय जयोत्कर्षमाविष्कुरु अस्माद्देवीक्षायोनःशुएवं जयशब्दं द्विरुक्तं केनव्याजेन श्रा
गजगदोकसामजानादि अगानि नगाश्चेति स्थावराणि नगानि जंगमानि च ओकांसि शरीराणि येषां जीवानां ते
षां अज्ञानाश्वविद्यां जहि नाशय किमिति गुणवतोऽहं तत्रोपेत्यत आह दोषगृभीतगुणां दोषायात्मदोषावरणाय च
गृहीता गुणा यया तां स्वगृहे भक्तौ देवसीति भकारः इयं हि वैरिणीव परवशतारणायैव गुणान्गृह्णाति अतो हं
तव्येति तर्हि मय्यपि दोषभाव देहीति तत्र मम अपि का शक्तिः स्यादित्यत आह त्वमिति यद्यस्मात्त्वं आत्मना स्व
रूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः संप्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायत्वात् माययाः ये भामायायाः भावः त
स्मात् इतिभावः स्वयमेव तेन तानेवाराध्यादिना किं तत्राह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषां जीवा

ॐ जयजयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः अगजगदोक
सामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १५ ॥

नां त्वमेवांतर्यामी सर्वशक्त्युद्बोधकः अतो न ते ता नादोस्वतंत्र इति भावः अहमर्कं वज्ञाने स्वयादिगुणाः जी
वानां कर्मता नादि शक्त्यवबोधेन नाविद्यादं तत्र ममत्र किं प्रमाणमिति चेद्वेदमेव प्रमाणमित्याह निगमो वेदः
न त्वेवंभूतमपि कथं श्रुतो नो अश्नुतिस्तत्राह क्वचिदिति कदाचित्सृष्ट्यादिसमये अजया मायया चरतः क्रीड
तः निसंचालम भगानया समस्तानानंताः नते कर से नात्मना च चरतो वर्तमानस्य निगमोऽनुचरेत् प्रतिपादयेत्।
कर्मणि षष्ठी यतो वा इमानि भूतानि जायंते यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्म
बुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये यत्रात्मनि तिष्ठन् सर्वं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि निगम

ननु कथमेवं मां प्रतिपादयंति यतः इंद्रो नालो वसितस्य राजेन्द्रादिभिरिंद्रो जातो नंगमस्यावसितस्य स्थावरस्वरा
जेति प्रतिपाद्यं नेतथा अग्निः मूर्धा दिवस्पत्यादिभिश्चैवंभूतेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंते तत्राह अयमर्थः यदुपल
भ्यं दृष्टं इत्यादिरूपं बृहत् ब्रह्मत्वमित्येतदवयंति जानंति किंच बृहदेव अवशेषतया अवशिष्यमाणत्वेन कुतो
यतो बृहतः सर्वस्योदयास्तमयौ उत्पत्तिप्रलयौ सर्वोपादानत्वात् तर्हि किं विकारित्वं बृहतः न अविकृतात् ।
विवर्ताधिष्ठानत्वेन अविकारादित्यर्थः वा शब्दः उपमानार्थः यथा घटादेर्विकृतेः मृदि उदयास्तमयौ तद्वत् वा।
वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिभिस्तथा प्रतिपादितत्वादित्यर्थः अतः

बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वाविकृतात्
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथा भवंति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥१५॥

कारणात् ऋषयो मंत्राः तद्द्रष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभि
धानं च धृतवंतः न तु विकारेष्वित्यर्थः अत्र निदर्शनं कथमयथेति नृणां भुवि दत्तानि पदानि निहि
तानि पदानि भुवि कथमन्यथा भवंति अतो यथा मृत्पाषाणेष्टकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरंति तथा यत्किं
मपि विकारजातं वदंतो वेदाः त्वामेव सर्वकारणं परमार्थभूतं प्रतिपादयंतीत्यर्थः इंद्रादिवाक्यैर्वेदवाक्या
नामपि तत्परत्वं न भवति यथा त्वयि वदंति ब्रह्मस्वरूपमेवं ऋषयो मंत्राश्च बृहत्स्वरूपं प्रतिपादयंति ॥१५॥

132

त्वमेवसर्वेविगमगोचर इति मत्वा स्वरूपमादर्शयति इतित्वेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थ इति कृत्वा भोः
त्र्यधिपते त्रिगुणमायामयीनर्तकीनर्तक सूरयो विवेकिनः तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिं सकल
जनवृजिननिरसनहेतुकीर्तिस्वधासिंधुमवगाह्य निषेव्य पतंतीति तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुः त्य-
क्तवंतः त्वदीयकथामात्रेण यदा पापत्यागस्तदा किमुत वक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः स्वधा-
म्ना स्वरूपस्फुरणेन विधुताः त्यक्ताः आशयगुणाः अंतःकरणधर्माः कालगुणा जरादयश्च यैस्ते तथा हे पर

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः किमुत पुनः
स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजंति ये पदमजस्रसुखानुभवम् १ ॥

म तवाऽजस्रसुखानुभवं स्वानंदानुभवं पदं स्वरूपं भजंति सेवंते तथाभूताः दुःखानि त्यजंतीति यथा-
पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यंति एवमेवैवंविदि तस्मापंकर्म न श्लिष्यति न कर्मणा लिप्यते पा-
पकेनातः स्वकृतदुष्कृते विधुनुते एवं वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादि-
श्रुतेः सकलदेवगणोदितसद्गुणैः त्वमिति सर्वमनीषिजनारताः त्वयि सभद्रगुणश्रवणादिभिः तव प-
दस्मरणेन गतक्लमाः १ ॥

श्री भाग टी १०

असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः तथा नोचेदवेदीमहतीर्विन
ष्टिरित्याद्याः श्रुतयः एवंज्ञोकोक्तोभयविधभजनदोषानिर्दिश्य दृतयइवेति असुभृतोजनायदितेनुविधाःअ
नुवर्तिनोभक्ताइतियावत् तर्हिश्वसंतिजीवंति सफलजीविनोभवंति इतरथातुदृतयइव भस्त्राइव वृथाश्वस
न्त्यर्थः तत्रभक्तानामपि कामादिफलमस्त्येव नकारयकारणानुग्राहकत्वेनजीवनहेतोस्तवाःभजनेन कु।
तद्धानांतदपिन सिद्ध्येदित्याशयेनाह महदहमादयइति महदहंकारश्चादिर्येषांते यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशा।
तलब्धसामर्थ्याःसंतः अंडमिदं समसृजन्सृष्टिरूपंतत्सृष्टवंतः तत्रपंचापिकोशान् अन्नमयादीनाविश्यतत्तदाकारः।
सन् यश्चतनयते सचेतनत्याह पुरुषविधइति पुरुषस्यान्नमयादेः विधेव विधा आकारोयस्य तनुचिदेकरसस्यकथं

दृतयइवश्वसंत्यसुभृतोयदितेनुविधामहदहमादयोंडमसृजन्यदनुग्रहतः पुरुषविधोन्वयोत्रचरमोन्न।
मयादिषुयः सदसतः परंत्वमथयदेष्ववशेषमृतम् १७

तत्तदाकारतेति तत्राह अन्वयोत्रेति अत्रएष्वन्नमयादिषु अन्वेतीत्यन्वयः अनुस्यूततदाकारतेति एवंतर्हिसमत्वमः
संगत्वंचकथंसंगच्छते तत्राह चरमोन्नमयादिषुयइति अन्नमयादिषुपंचसुकोशेषु उपदिश्यमानेषु यश्चरमःब्रह्म
प्रतिष्ठापुच्छंब्रह्मेत्येवमुक्तः सत्यमितिसंबंधः ननुतथाप्यन्नमयादिषु अन्वितत्वे असंगत्वाद्यनिर्वृत्ति तत्राह सदसतः
परंत्वमथयदेष्ववशेषमृतमिति सदसतःस्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेःपरंत्वमतिरिक्तं तत्साक्षिभूतं अशेषे अवशिष्यते।
तेइत्यवशेषं अबाध्यं अतएवऋतंसत्यं तर्हिकिमर्थमेतेऽन्नमयादयःउक्ताः शाखाचंद्रवत् शुद्धस्वरूपलक्षणा।
र्थं तथाचसवाएषपुरुषोन्नरसमयः तस्येदमेवशिरः इत्यादिनास्थूलसूक्ष्मक्रमेण पंचकोशानुपदिश्य तस्यपुच्छ

१२८

एवं तावत्सर्वात्मके श्रीपरमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन तज्ज्ञानीयत्वमुक्त्वा अथ भक्तिनिरूप्यावत्तदेवस्थानोक्तः।
म इदानीमनवगाह्यमहिमेति प्रथमं तावदुपास्यस्थानं ब्रह्मपुरमुपासनस्य दहरं ब्रह्मेति शार्कराक्षाः उपासते ह्य।
दयं ब्रह्म ताण्ड्यः ब्रह्मस्वेवताः ऊर्ध्वं नयेदिति मूर्धपर्यन्तं छिरोऽथ यततच्छिरो भवत् तच्छिरसः शिरस्त्वमिति याज्ञाः।
श्रुतयो विदधतीत्याह् उदरमुपासत इति ऋषिवर्त्म ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु ये कूर्परे स्थिताः ते उदरं ब्रह्म।
ब्रह्म माणिक्यक यं ब्रह्मोपासते ध्यायंति शार्कराक्षा इति श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कूर्परे स्थपति कूर्परे शार्कराः य।
नो विद्यते कृत्स्नश्रुतिषु येषां ते तनः पिहितेरुदरः स्थूलरुदरे इत्यावत् उदरस्य हृदयोपि तथा स्थूलता।
त् यद्वा कूर्परे समत्वे सूक्ष्मरूपाश्रयार्थः तथा हृदयस्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्य तस्मै वेदाय प्रथममुदरमुपा।
उदरमुपासते तत्र ऋषिवर्त्म सं कूर्परे स्थिताः परिसमपठंति हृदयमारुणयो दहरम् ततउदरादनंतरं
यथा मे शिरः परमं पुनरिह यत्स्वमेव तन पतंति कृतांतमुखे ११

सत इत्यभावः आरुणयः स्तामानाहृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते हृदयविशेषणं परिसमरपठंति मा।
तं प्रसरणाद्स्थानमित्यर्थः विशेषणस्य फलमाह ततइति ततो हृदयात् ब्रह्मनेन यथा मउपलब्धिस्थानं
सुषुम्णाख्यं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरोमूर्धानं प्रति उद्गात् उदसर्पत उदरस्थे हृदयस्थं च ब्रह्म परमेशि
उद्गात् मूलाधारादारभ्य हृदयमध्यात् ब्रह्मरंध्रपर्यंतमित्यर्थः कथंभूतं धाम यत्समेत्य प्राप्य पुन
नरे देहकृतांतमुखे न पतंति तत्थाश्रुतिः शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयो।
र्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंति उदराद्विप्रयः प्रसाविति तो श्रुतिवर्त्मभिः इति सूक्ष्म

श्री
भाग
टी
१३९

137

नन्वमी महीध्रस्यापि तर्हि जीववद्बद्धदेहलद्यादिसंबंधे तरतमप्रविष्टस्य च तारतम्ये केनचिद्विशेषेणोपास्यत्वमिति
मामाशंक्योपरिहरंत्यः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सा-
क्षी चेता केवलो निर्गुणश्च इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवन्ति इत्याह स्वकृतेति स्वयं कृतासु उच्चनीचमध्यमासु योनिषु
अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतया उपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन पश्चात्प्रवेशासम्भवाद्विशन्नि-
व वर्तमानः तरतमतो न्यूनाधिकाभावेन च कास्सि प्रभाससे स्वकृता योनीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः अन-

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥ १९ ॥

लवत् अग्निर्यथा स्वतः तारतम्यहीनोपि काष्ठानुसारेण तथा तथा च कास्ति न तु अथातो वितथासु
मिथ्यासु अमूषु योनिषु अवितथं सत्यं यतः सममविशेषं अतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियः अनु अयं-
ति नानात्वेन इत्यैक्यरूपेण अनुवदन्तः अभिविपण्यव इति अभितो विगतव्यवहाराः पणो व्यवहार इत्यस्य रूपं
पण्यविति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिताः इत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रं अतस्त्वोपाधिकृततारत-
म्याभावादथवा ऐश्वर्यस्योपात्तमित्यर्थः स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं भगवत्त्वं भा-

१
रामः
१३९

अपिच कृतंक्रियमाणं क्वास्यात्‌ भगवतोदृष्टागुणाधिकृतं दोषप्रसंगइति यतोविद्याकामकर्मभिः संसा
तोजीवस्यापि श्रीभगवद्भावेलक्षणायावोधयेत्स्यः तंदोषंनिषेधयंति सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्ये।
स एकइत्याद्यास्तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः नत्वकृतार्थस्यात्मनः श्रुतिरियमीश्वरत्वेनक्रियते नहितेनतत्स्यो।
स्यात्तद्बोध्यते तेनगृह्यते यतः अत्र यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहा
त्मनः इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य श्रीभगवतः चरणभजनमुपायंवदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति स्वकर्मोपार्जि
तेषुपुरेष्वमीषुभोक्तृत्वेनवर्तमानंपुरुषं अखिलशक्तिधृतःसर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्यतवांशकृतंवदंति अंशा।
श्वांशः कृतःस्वकृतः त्वद्रूपंवदंतीत्यर्थः नतुकार्यकारणकसंघातस्यकृतएवंभूतत्वे तत्राह अबहिः अंतरसंवर

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणंतवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधृतोंशकृतं इतिनृगतिंविविच्यकवयो
निगमावपनंभवतउपासतेंघ्रिमभवंभुविविश्वसिताः २०

णमिति बहिः कार्ये अंतरेकारणे वस्तुतस्तदावरणशून्यं तयोरसत्वादित्यर्थः इत्येवंनृगतिं नृजीवस्यगतिंत
त्वंविविच्यविशोध्यकवयः अन्यथेदंनप्राप्यते इतिज्ञात्वेतः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामासमर्पणात्‌ उप्या।
तेऽस्मिन्निगमावपनेतेवे दृष्टवीजसंताने सर्वंकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पितानिकर्माणिमुक्तिफलंभवंति।
तंभवतोंघ्रिमभवंभवनिवर्तकंसंसारनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासाः उपासते श्रवेनवंदनादिभिः सेवंते।
भुवीतिमर्त्यलोके इदमेवोचितमितिदर्शयति तदंशस्यममैवाज्ञानंमायाकृतंवेयनंतदंघ्रिसेवामात्रेणयाते

श्री

भक्तिरस्वरूपमिति वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरूकरोति दुरवगमेति भोईश्वर दुर्बोधं यदात्मतत्वं
तस्य निगमाय प्रकाशनाय आविष्कृतमूर्तेस्तव चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृता-
ब्धिः तस्मिन्परिवर्तो वगाहः तेन परिश्रमणाः परिः वर्जनार्थः श्रमणं श्रमः गतश्रमाः इत्यर्थः अपवर्गमपि ना-
केचित्परिलषंति नेच्छंति कुतोन्यत केचिदित्येवंभूताः भक्तिरसिका विरला इति दर्शयति न केवलमन्यत्रेच्छ-

दुरवगमात्मतत्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः न
परिलषंति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१

ति किं तर्हि तेनैव सुखपूर्णाः संतः पूर्वसिद्धं गृहादिसुखमपि उपेक्षंते इत्याह तव चरणसरोजे हंसाः परमहंसा-
णां ये भक्ताः तेषां कुलं तेन संगः तेन विसृष्टा गृहाः तैः ते तथा अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते श्रुतिश्च मुक्तेरप्या-
धिक्यं भक्तेर्दर्शयति यं सर्वे देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यानसर्वैस्तैर्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीला-
या विग्रहं कृत्वा भजंतीति तत्कथामृतपाथोधौ विहरंतो महामुदः कुर्वंति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् २१

अत्रात्मस्वरूपं पश्यंति न तं पश्यंति केचन ततो विद्यायथायस्मात् ज्ञानान्न्ययुक्ताकर्मेतरं बभूव नीहारेणावृता।
जल्पा चासुतृप उक्थशासश्चरंतीत्याद्याः श्रुतयः अन्नकोशं मोनगाहात्मनीश्वरे रतिमुपदिशंतीत्याह तदेव
पश्यमिति तदेवं पश्यं तदेवं वर्तितं तस्मै वोपयिकमिदं कलापं कौशुष्ठिध्यो लीयते इति कलापं शरीरं आत्मस
ह्रुप्रियवत् आत्माच संलग्नतद्वदति स्वाधीनतया वर्त्ततइत्यर्थः तथात्वपि उन्मुखे विहिते प्रिये आत्मनि च।

तदेवं पश्यं कलापमिदमात्मसहप्रियवच्चरंति तयोन्मुखेन विहिते प्रियआत्मनि
च नवनरमंत्यहो असदुपासनयात्महनो यदनुशयाभ्रमेत्सुरुभयेकशरीरभृतः २२

अपार्थे च कारः एवंभूतेष्वपि वनग्रहो कष्ट नरमंतिन सख्याहिताभजंतेति असदुपासनयादेहाद्युपलाल
नेन आत्मह्नः प्रमादिनः कृतः यदनुशयाः यस्य असदुपासनायां अनुशयो वासनायेषां ते कशरीरभृतः सं।
तः उरुभये संसारे भ्रमंति परिवर्तते अतः आत्महनः तिभावः नयात्मनि जगात्माये मनमनो रमताम् इह कदा।
ममेदृशं जन्म मानुष्यं संभविष्यति २२॥

श्री भाग दशे १५॥

इदानीमात्मारामोद्देश्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चेत्याद्याः श्रुतयो निदिध्यासनाङ्गत्वेनोपदिशन्तीत्याह निभृतमरुदिति मरुत्प्राणाः मनश्चाक्षाणि इन्द्रियाणि च निभृतानि संयमितानि यैस्ते च ते दृढयोगयुंजेन इति दृढयोगयुजः ते तथाभूता मुनयो यत्परं हृदि यत् तत्त्वमुपासते तदेवारयोपि तव स्मरणाद्ययुः स्त्रियोपि कामतः उरगेन्द्रदेहसदृशयोः भुजदण्डयोः विषक्ताधीर्यासां ताः परिच्छिन्नदृष्टयः समदृशः सममपरिच्छिन्नं त्वा पश्यन्तो वयं

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् । स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोङ्घ्रिसरोजसुधाः २४

श्रुत्यभिमानिन्यो देवता अपि ते समा एव कृपाविषयतया अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुधां धारयन्त्य अयं भावः एवम्भूतस्तव चरणस्मरणानुभावः यतो नित्यं त्वां ध्यानेन मुनय उपासते याश्च वयं त्वां समं पश्यामः याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायन्ति ये च द्वेषेण सर्वानपि तांस्त्वामेव प्रापयन्तीति निजचरणस्मरणं प्रेम्णा तव देवा। स्तदुर्लभं यथाकथंचिन्नृदेहे मम भूयादिति भावः २४ ॥

१५॥

तदेवं प्रपंचस्य सत्वे साधकं नास्तीत्युक्तं इदानीं सृष्टिप्रलयश्रुतयो यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्याद्यास्तल्लब्धानुमानं प्रमाणमित्याह नयदिदमिति यद्यस्मादिदं विश्वं सृष्टेः पूर्वं नासीत् सदेव सौम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेवाग्र आसीदित्यादिश्रुतेः नचैव निधनात्प्रलयादनु अनंतरं भविष्यत् न भविष्यति नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतः कारणात् अंतरा मध्ये एकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति मिथ्यात्वं निश्चितं यत एवं अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणां मृल्लोहकाष्ठायसरूपाणां विकल्पा भेदाः घटकुंडलादयः तेषां पंथा मार्गाः प्रकाराः तै रूपमीयते सदृशतया निरूप्यते।

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृषैकरसे अत उपमीयते द्र।
विणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः २५ ॥

यथा तत्र कार्यकारणयोर्मध्ये कार्यस्य नामधेयमात्रता कारणं मृदादि एव तत्सत्यं तथा प्रत्राकाशादीनां नाममात्रता त्वत्स्वरूपं एव सत्यं निरूप्यते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति यथा सौम्यैकेन मृत्पिंडेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् यथा एकेन नखनिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसमित्यादि तस्मात्सत्वे प्रमाणाभावादसत्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथं मनोविलासमृतं सत्यमिति ये अवयंति जानंति ते अबुधा अतत्वज्ञाः अत्रैवं प्रयोगाः विवादाध्यासितमसत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वात् शुक्तिरजतादिवत् अनात्मवस्त्विति प्रकृतं।

श्री
भाग
टी
१४८

ननु च यदि सर्वं वो नाम न नास्मैव न चासन्नात्ते न चैतन्मम संबंधयोपि नर्हि किमपराद्धं जीवेन यतोयं संसरति किं
च बहुगुणएव मीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किं विषयं वक्र्मकोटश्चप्रपेत्तायां जीवेश्वरविशेषं द्वासुपर्णा सयुजा स
खाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति यतोमेकोलोहितशुक्ल
कृष्णामित्यामायावच्चीत्याह सयदजयेति सजीवोयस्मात् अजयामायया अजामविद्यामनुशयीत आ
लिंगेत ततो गुणांश्च देहेंद्रियादीन् जुषन् सेवमानः आत्मनयाऽध्यस्यन् तदनु तदनंतरं सरूपतां तद्धर्मयो
गंच जुषन् अपेतभगः पिहितानंदादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव वक्र्मकोटश्च इति भा

सयदजयात्वजामनुशयीतगुणांश्चजुषन्भजतिसरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः त्वमुतजहा
सितामहिरिवत्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः २९ ॥

वः त्वमुत त्वंतु तदाश्रितां अजां मायां न न वसा मथ्येवास्ति कथं त्यागात्स्यादह अहिरिवत्वचमिति आत्तभा
वः यथाभुजगमः स्वगातमपि कंचुकं गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजां न हि निरंतरमाह्लादिसंवितका
मपेत्वहेदयते रजत्याकृत्यमिति नामपेतसेइति कुतएतन्नदाह आत्तभगो नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसि परमैश्वर्ये
अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिसहिते महीयसे पूज्यसे विराजसे कथंभूतः अपरिमेयभगः अपरिमिते
श्वर्यः न त्वस्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं नवाष्टगुणितमैश्वर्यं अपितु परिपूर्णस्वरूपानंदपिरवात् अपरि
मितमित्यर्थः नचैतनवक्तीवण्णोगनगनाकालस्वभावादिभिर्भावान्सवरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंतीवहू

१४८

यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह कोअद्धाइहवेद कइहप्रावोचत् कुतआयाता कुतइयंविसृष्टिः अर्वाग्दे
वाअस्यविसर्जनेन अथाकोवेदयतआबभूव अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनंदेवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् यद्वा
वतोन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधातीत्याद्याः श्रुतयः भगवंतंत्वेतु नैवंवदंत्योभक्तिमेवोररीकुर्व
तीत्याह कइहन्ववेदेति नव अद्योभवत इत्यनुगतिमग्रसरं पूर्वसिद्धंत्वां अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्ति
नाशवान् कोनुप्रमाता वेदजानाति ईश्वरस्यपूर्वसिद्धत्वस्यचार्वाचीनत्वेप्रमाणंवदन् ज्ञानकारणमा
ह यतउदगादिति यतः त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उदगात् उत्पन्नः यं ब्रह्माणमनु उभये अध्यात्मिकाधिदैवि
कादिदेवगणाउत्पन्नाः ततोप्यर्वाचीनाः सर्वे यदात्वंभवान्सर्वमेवानुकृष्यउपसंहृत्य शयीत तर्हितदा अ

कइहनुवेदबतावरजन्मलयोग्रसरंयतउदगादृषिर्यमनुदेवगणाउभये तर्हिनसन्नचासदुभयंनच
कालजवः किमपिनतत्रशास्त्रमवकृष्यशयीतयदा २४ ॥

तुशास्त्रपिनांजीवानांज्ञानसाधनंनास्ति यतस्तदानसन्स्थूलंआकाशादि नचासत्सूक्ष्मंमहदादि नचोभयं
सदसदात्मकंशरीरं नचकालजवः तत्रनिमित्तभूतंकालवैषम्यं एवंसतितत्रतदानकिमपि इंद्रियप्राणा
द्यपि नवज्ञापकंशास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक्सृष्टिगतानांदेहाद्युपाधिकृतांतरायेण कालवशेनमा
लिनसत्वानांनतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूवेत्या
द्या यदात्वप्रलयसमयेवदंतरमस्ति तदापिसाधनाभावान्नभगवज्ज्ञानं अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकी
र्तनादिभिः भक्तिरेवसम्यकरोति क्वाहंबुद्ध्यादिसंरुद्धः क्वचभूमन्महत्तव दीनबंधोदयासिंधोभक्तिमेनृहरेदिश।

श्री
भाग
स्तो
१४२

143

२ ऽन्तोपि ज्ञानेन कर्ममेव उपदिशन्नामपि भ्रमबाहुल्यादित्याह नतिष्ठन्तीति अस्तनोजगतः जतिं इत्यर्थः यैवैशे-
षिकाद्यो वदन्ति स एव ब्रह्मणोऽनस्यन्ति ये वणलो नलाद्यः अनपर्वक विंशतिप्रकारस्तत्त्वस्य नाशमोक्षो वा
इति ये नैयायिकसांख्यादयः आत्मनि भिन्नं भेदं ये च मीमांसकाः विषणोकर्मफलव्यवहारमत्ते स्मर्वं स्मरन्ति ।
ते सर्वे अहृष्यितैः आरोपितैः अमीभिर्बोधभिर्षीन्ति ततनन्दृष्ट्या सदेव सौम्येदमग्र आसीत् वैल्येवसतब्रह्माप्येति ।
अतो यथायथा शोचन्ति मृत्युमानः अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः जंघन्यमाना परियन्ति मूढाः
अंधेनैव नीयमाना यथान्धाः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एक दावह्न्या चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादिश्रुतिविरोधात्

न तिष्ठन्ते स्वतो मूर्तिमन्तां ब्रह्मणि ये च भिदां विषणां मृतं स्वरं स्मपदिशन्ति तत्राहृष्यितैः त्रि-
गुणमयैः प्रमातृभिर्भिदा स्वाद्बोधकृतानात्रयिनन्ततः परत्र सम्भवेद्बोधरसे २८ ॥

किंच वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं स्यादित्यन्ते ततनन्दत्वात्याह त्रिगुणमयैः प्रमातृभिर्भिदा स्वाद्दा-
बोधकृतानत्वत्वीति त्रिगुणमयः प्रमातृन्यनेन देवता यामिदाउपलक्षणमेतद्विद्यादिः सा यस्मात् व्यविषयो-
ऽबोधकृता तद्विषयात्ताननिवृत्तेऽभिनिर्विकिमज्ञानमस्ति वस्तुनः पुंसि नैवेत्यत आह ततश्च बोधात्पर-
त्र परे अर्थस्य बोधरसे ज्ञानत्वेन एव यतवत् अबोधेन भवेत् न संभवतीत्यर्थः मिथ्यातर्कैस्तर्ककर्कशैरितम-
हावादान्यकारणेन भ्रान्त्यमलंदमतेरमंदमद्दिमंस्वज्ञानवन्मोक्ष्कुट श्रीमन्नाथवामनत्रिनयन श्रीशंकरा ।

नत्रपंचमत्रोमयते यदिच्छत्रिगुणमयः पुरुषो न भवति नहीदं प्रपंचजातं पुरुषस्य पृथग्व्यालीकं स्यात्
कथं तर्हि तयोः सत्वेन प्रतीतिः अत आह सदिव मन इति मनः मनोमात्रमिदं विलसितं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं
प्रपंचजातमसदेव सदिव विभाति कथमिति चेत्तत्राह त्वयीति त्वयि अधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः
न केवलमिदं कारणमेव किं तु आमनुजात् मनुजः पुरुषः अभिव्यक्ताकारः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्या
पि पृथक्त्वेन प्रतीतिः मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथा च श्रुतिः असतोऽधि मनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत।
प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति नत्वात्मविदस्तमपि विश्वं सदेव

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहि विकृतिं
त्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितं २४

स्फुरति अतः कथमसत्स्यात् अत आह सदभिमृशंतीति आत्मविदस्तु अशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वा
त्मतयैव सदभिमृशंति सदिति जानंति आत्मकार्यत्वात् न पृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानकं यत्कार्यं भव
ति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते वेति लोकाचारेण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकस्य विकृतिं कुं
डलादि कनकार्थिनो न हि त्यजंति अत्र हेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्र
विष्टं च पुरुषमात्मतयैवावसितं निश्चितं यस्मात्ततः सदाभाति तन्मात्रेण असत्स्वतः सदाभासं जगत्स्वसिद्धमावे।

श्री
भाग
दशी
१४४

नत्वसंसरंतानसमंतेनचलंते तेदत्तानालिकिंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेव भू।
तस्य भगवतः प्रतिपादनात् तानस्यकरमेवेति कृतभक्त्याश्रुत्याह तव परि ये चरंतीति तवेति कं मत्प्रियभक्ता
ये परिचरंति छंदांस्यनुवर्तंत इत्यर्थः इति यद्वा हेतुत्वाव्यवधानमदोषः केन रूपेण अखिलसत्वनिकेततया अखिला।
नि सत्वानि निकेताः स्थानानि यस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्ता तया सर्वभूतावासतयेत्यर्थः उत अपि अविगणय्य निर।
ऋत्यत एव निर्ऋतेः मृत्योः शिरः मूर्धानं पदा पादेनाक्रमंति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधतीत्यर्थः मुख्येन इत्यर्थः ये तु
विमुखाः अभक्ताः तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधानपि विद्वांसोपि परिवयसे बध्नासि कृतसत्वयि सौहृदाः कु।

तव परि ये चरंत्यखिलसत्वनिकेततया त उत पदाक्रमंत्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः परिवय
से पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनंति न ये विमुखाः २७ ॥

ते सौहृदं सुहृदस्य भावः प्रेम येषां ते खलु निश्चितं पुनंति पवित्रयंति आत्मानमन्यानपि इति शेषः ते तरं तथा।
च श्रुतिः यस्य वाक्ं तिर्नाम्रामित्राणामिति तस्य देवा वा तस्या नाम भिः दामभिः सर्वे सितममिति स्मृतमिति अथ म।
त्रियाथः सत्यमेवं भूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयंति तत्र च ययापि वस्तुनो प्रतीतत्वात् अपरोक्षमेवज्ञानं उत्पद्य
ते तथाप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वात् मलिनचित्तेषु परोक्षमिव भवतीति तापरोक्षसंसारभ्रम
निवृत्तिसमर्थं श्रीभगवत्परिचर्ययात सम्यगमलचित्तानां तत्प्रसादेन तल्लब्धापरोक्षज्ञानानामपत्नत एवाक र
कलितो मोक्ष इति तथा च श्रुतयः देहांते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः यस्य देवे परा

नन्वयथाखिलसत्वनिकेतनेन श्रीभगवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसंबंधात् कर्तृत्वभोक्तृत्वशमसमेकं ।
तावत्स्वतःस्वत्वामिति चेन्न हि जीवानामपि तत्स्वत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमिति इत्याशं
काप्याह इदं नः अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता ।
हृत्यग्रश्रुहृषपुराणे इत्याद्याः श्रुतयः स्फुरन्ति अत आह त्वमकरण इति करणसंबंधरहित एव अखिलकारक-
शक्तिधरः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणि इन्द्रियाणि तेषां शक्तीर्धारयति प्रवर्तयतीति तथा अतः
स्वराट् यः स्वेनैव राजते दीप्यते न त्विन्द्रियैः तत्सिद्धत्वात् न शङ्केन्द्रियापेक्षा इत्यर्थः अतस्त्वयि बलिमुद्वहन्ती
ति श्रेष्ठाः कुर्वन्तीति अजया अविद्यया मदन्ति नास्तया हता इत्यर्थः अनिमिषा देवा इन्द्रादयः तद्भृत्याः विश्वसृजो

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरः तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः वर्षभुजो ।
ऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मादयोऽपि यथा मण्डलीका एव किंकराः स्वामिनं सेवन्ते तथा विधायकादेवादयः त्वामेवेति लोकाः किं
समदन्ति वमनुष्येष्टं नैवेद्यं कव्यादिलक्षणं बलिं भक्त्या येति प्रचरन्तीत्यर्थः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथा
यथा वर्षभुजः खंडमंडलपतयः अखिलक्षितिपतेः महामंडलेश्वरस्य सम्राजः बलिमुद्वहन्ति तद्वदिति
कथं च बलिं वहन्तीत्यत आह विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिता इति ततो भीताः यस्मिन्कर्मणि ये नियु
क्तास्तेत्तत्कुर्वन्तीति तद्दत्तापालनमेव बलिवहनमित्यर्थः तथा च श्रुतिः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति
सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति अनिन्द्रियोऽपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञः सर्व

तदेवं कारणप्रवर्तकमीश्वरं कारणपरतंत्रतानवगाहनमप्रतीत्युक्तं न केवलमिदं पदेवकारणं ततउत्पन्नत्वेनापित
स्मिंस्तत्रत्वादिति वदंति यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे।
देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एव आत्मानः व्युच्चरंति इत्यादिश्रुतयश्चाहुः स्थिरचरजातयः इति देविशुक तिमर्मु।
क पदिनव सृजत्यामायया विहरोविहारः क्रीडा भवतीति तदा स्थिरचरजातयः स्थिरास्सराश्चराश्च जातयः
जात्यालिंगितादेहायेषांते जीवाः स्युः भवेयुः कथंभूतस्य ततोजाताः परस्यांशस्य दूरेवर्तमानस्य स्मर्थः का
र्यं विहारः उदीक्षया ईक्षालेशेन तत्समयिलीनानां कथं जन्मस्यात् तत्राह उभयनिमित्तयुक्त इति ईक्षयैवो।

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः न हि प
रमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ३२ ॥

स्यात्तिस्त्राविर्भूतानि निमित्तानि कर्माणि तद्युक्तानि लिंगशरीराणि वा तैर्युज्यंते इति तथा ते तर्हि किं नि।
मित्तेनैव न देहक्रमेण तदीहा एव भवतां न तथैवैषम्याभावात् विषमसृष्टेरयोगादित्याह परमस्येति न व
परमस्येतनमस्योत्कृष्टस्य कार्यकारणकस्य वियत इव आकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः कश्चिदपरः स्वीयः परः
अस्वीयश्च न भवति न संभवतीत्यर्थः असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत इत्यादिश्रुत्या शून्यपूर्वकत्वा
भिप्रायेणेतेन तदर्थं पुनर्विशिनष्टि शून्यतुलां दधतः तदेव सामर्थ्यं दर्शयितुं विशिनष्टि अपदस्येति न पदं
इत्यस्थानं तस्य वाङ्मनसोर्योगोचरस्येत्यर्थः तदीक्षणवशात् भमायावोधितकर्मभिः जाताः संसारे जनाः।

एवं तावत्परमात्मनस्सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयः तदंशा एव जीवा जाताः संसरन्तो भवन्तीत्युक्तं तत्रैका
द्यविद्यात्वाज्जीवस्याप्येकत्वादेकस्य मोक्षे सर्वमुक्तिप्रसंगः अथवा नानाविद्यास्तर्हि तस्यामेवांशान्तरेण सं
सारानपगमाद्विनिर्मोक्षः स्यादिति केवलेन वस्तुत एव चतनानात्मानः तत्र च तेषामण्वादेहव्यापित्वे तत्स्य
त् देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणतां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् अतः सर्वगतो नित्यश्चेति केचनमन्य
न्ते तत्र तत्रावद्युक्तदोषप्रसंगः अविद्याभेदेन तद्धि किं भेदेन वा बद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्य तत्तत्केना
ऽंशेन संसारांशे केनांशेन संसारशं केत्युक्तं प्रसिद्धं चात्मैकत्वं सर्वश्रुतिषु किं च इदं पदमेतदर्थमित्यादिप्रमाण
मपि नप्रवृत्तं स्यात् अपरिमिता इति अपरिमिता वस्तुत एवानेताः ध्रुवाते तेन च रूपेण नित्याः सर्वगताश्च तत्र
अपरिमिता ध्रुवास्तत्र येते सर्वगतास्तर्हि ते पाप्मना नित्यमो ध्रुवतेन तथा अत्र निश्चयत्वमयं तद
विमुक्तनित्यत्वं भवेत्समत्त्वानन्तोऽयदमं तमन्तरुष्टतया २१
भूतो जीवा यदि स्युः तर्हि तेषामसमत्वात् साम्यत्वानवस्थानं निष्कृत्वा हेतुवदोऽस्थिर नियमः नियमत्वं यातः
स्यात् पुनरयात्वचनेन कथं यत्नमयं उपाधितो यद्विकारस्य यज्जीवास्त्वे अत्र निर्णातमतत्तस्य विकारस्य
नियंतनियामकं भवेत् अविमुक्तकारणतयाऽपरिमितस्य किं तत् समसमस्तूपेण किं च यत्तत्स्वहेतुः तायते
वेदत्वतामित्येतदिति अतएवाद सनताननंतायदमतमिति ज्ञानीभूतवदतायदमनम् अविज्ञानप्रायं अविष
यत्वात् तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां अत्र वचनेनैव श्रावा
व सदत्र संसीवभवेत्यादिः किं च मतस्य तानस्य रूपतयादोषप्रवणात् तथा च श्रुतिः यदिमं समसवेदान दद

ननु यदि च परमात्मनो जीवा जायन्ते इति निर्दियंतं नियम्यभाव उच्यते तथा सति जीवानामनित्यत्वप्रसंगो न इति।
दितेकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः स्यात् किं च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् नैवेवमुक्ते स्व
प्रकाशानंदात्मनो विद्याकृतावरणनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमात् हि मायाशक्त्योपाधिजन्मनैव जन्म जीवा
नामुच्यते न स्वतो ऽतदुद्भवस्मात् न चातदुद्भव इति ननु किं प्रकृतौ जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा आद्ये
जीवानां जन्मापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसंगः अत एव वक्तव्यं तृतीये इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयो
रुद्भवो न चातदुद्भव इति पुंस्यानन्तशक्तित्वादपीत्याह अजयोरिति तथा च श्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्ल।

न चातदुद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजा भवं सम्भूतो जलबुद्बुदवत् ॥

कृष्णां बह्वीः प्रजां जनयन्तीं स्वसरूपां अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो ऽन्यः उभययुजाद्भ।
वं भवति उभयं वस्तु युज्यते इति उभययुक् संबंधं परस्परावभासमिति यावत् तेन सम्भूतः प्राणाद्युपाधयो जीवा
जायन्त इत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथा केवलेनानिलेन जलेन वा जलबुद्बुदा न भवन्ति किन्तु मिलिताभ्यां तद्वत्
तत्र च यथानिलो निमित्तं जलमुपादानमेवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तं पुरुषो ऽपादानं तस्माद्वा एतस्मादात्मनः सर्वे प्रा
णाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एव आत्मनो व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य परमा।
त्मोपादानत्वश्रवणात् ॥

नचविकारित्वंपरिणामात्वंगीकारात् केचित्तुनःपरिणाममंगीकृत्यात्मनोविकारमपियाविपरीतंनिमि
त्तोपादानभावमिच्छंति सर्वथानावमृक्तिपुरुषैक्याद्वतीतिसिद्धं नटेकमेवाद्वितीयंब्रह्म सजातीयकामा
विनाशीवा सजीवमात्मेत्यादिश्रुतिबलात्तत्व्यतिरिक्तवर्णानांजीवानामौपाधिकमेवजन्मनतत्त्वतःसोपिचंउ
पाधिलयेनपरमात्मनिप्रलयेपिश्यमाणाद्विपितव्याणत्वंतत्त्वेत्याह नपिवंतीति कारणात्मनितत्रमेजीवाःतं
नइतिनवास्तवंजन्मविविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिःसहलिस्ःलीनावभूयः तवत्तमिप्रलय
योर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते यथामधुनिसकलकुसुमरसाविशेषतोनुपलक्ष्यमाणाअपिसामान्येनोपा
लक्ष्यंते एवंप्राणिनोविशेषमात्रलयात्कारणस्याविद्यमानत्वात् सामान्यतोवर्तंते मुक्तौनकारणस्यापिल

नपिबंतिमतंतोविविधनामगुणैःपरमेसवितर्वार्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः २५

यात् नपिपरमात्मनिनिरुपाधौसरितइवार्णवेलीयंतेइतिविवेकः तथाचश्रुतयः यथेमानामधुनिमधुकृ
तोनितिष्ठंतिनानात्ययानांवृक्षाणांरसान्समवहारमेकतांगमयंति तेयथातत्रविवेकंलभंते अमुष्याहंवृक्ष
स्यरसोस्मीत्येवंखलुसौम्येमाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइति यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेस्तंग
च्छंतिनामरूपेविहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमित्याद्याः यस्मिन्नुदितलयमपि
यत्तानिविश्वलयादौजीवोपेतेगुरुककरुणयाकेवलात्माववोधे सत्येनोतेसवजनतिमहत्तासिंधुवत्सिंधुमध्ये
मध्येचिन्नेत्रिभुवनगुरुभावयेनंदसिंदम् २६

श्री
भाग
उत्री
४८०

147

एवं तावद्भीपरमेश्वरानीवानायंते नष्टशेनवक्रमांगिकुर्वंति पुनस्तत्रलीयंते इति संसारचक्रभ्रमणमुक्तं रघा।
नीतत्रिवृत्तये परीत्यभूतानि परीत्यलोकान परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्य आत्मनात्मा
नमभिसंविवेश इत्याद्या भगवदनुवृत्तिं विदधतोस्याह नृषु तवेति नृषु जीवेषु अमीषु तव मायया भ्रममुक्त्वा।
लक्षणं अवगम्य ज्ञात्वा सुधियः भृशं त्वयि अभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावं अनुवृत्तिं दधति कुर्वंति अवप्रभवं।
अन्वनुप्रभवो यस्मिंस्ते अभवे ततः किमत आह कथमिति अनुवर्ततां तामेव शरणं भजतां भयं संसारभयं।

नृषु तव मायया भ्रमममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम्। क
थमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयं ३५

कथं भवेत् न कथंचिदपीत्यर्थः कुतो यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिः भ्रूभंगरूपः त्रिनेमिः त्रीः नेमयः ऋतवो वत्सराः शी
तोष्णवर्षकाला यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं येषां तेषु भयं
जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति अत एवंभूतसंसारमाकलय्य वितर्क्य तन्निवृत्तये सुधियः त्वयि भा
वं दधतीति संसारचक्रक्रकचे विदीर्णं मदीर्णं नानाभवतापतप्तं कथंचिदापन्नमिदं प्रपन्नं मामुद्धरस्वामिन्नृ।
हरेत्र लोके ३५ ॥

सर्वभावनिभावो मनोनियमे सति भवति सोपि गुरुप्रसादादिति गुरुपसदनं विदधाति तद्विज्ञानार्थं स-
गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं आचार्यवान्पुरुषो वेद तेषान्तकौशलमतिशयतेया योक्ता
न्यैनैव स्तुतानायश्रेष्ठेम्नायाः श्रुतयश्चस्मात् विजितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायुः प्राणश्च यैस्तैरपि अदान्त
मनस्तुरंगं अदान्तमदमितं मन एव तुरंगाः इदंमवसाम्यान् येयं तं नियंतुं यतंति श्रयतंते तेअनिलोले अतिचंच
ले गुरोश्चरणं समवहायानास्थित्वेनउपायं विंदंति छिद्रपं लोलमुपायविदः संतः व्यसनशतान्विताः वह्वय

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरंगं य इह यतंति यंतुमतिलोलमुपायविदः । व्य
सनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज इवाज संत्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३९ ॥

सनानुकूलाः इह संसारसमुद्रेसंतिनिविष्टंति दुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः हे अज न प्रकृतकर्णधारा अस्वीकृतनावि-
काः वणिजो यथा तद्वत् उक्तं च नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् मयानुकूलेन नभ
स्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा इति प्राकृतैः संस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा देशभाषादिभिः शि-
ष्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः गुरुणोपदर्शितभवज्जनस्वात्मानुभूतो सत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः
यदापरानंदगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवंल्लभेत तदा निरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥ ३९ ॥

परेस्यलोकान्कर्मचोदितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतःकृतेनतथा यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृ
दिश्रिताः अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते इत्याद्यैर्वैराग्यसंयोगंविदधीत्स्वादृशजनेनेति आत्मादेहः धामस्था
नंगृहं असवःप्राणाः स्वजनादिभिः किं सर्वरसे सर्वरसाःस्वरूपाणि विद्यंते यस्मिंस्तस्मिंस्त्वयि परमानंदे एतस्यैवा
नंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः अयतस्त्वां सेवमानस्य पुंसः आत्मनि सति नृणां मनुष्याणां त

स्वजनसुतात्मदारधनधामपरासुरथैः त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इति।
सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३१

द्यैरेतैः किं क उपयोग इति सत्त्वं परमार्थं स्वमजानतां अत एव मिथुनतः स्त्रियागृहिण्या मिथुनीभूय रता
ये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानां कर्माणि विषण्णो अजानतः चरतः पुरुषान् को वा अर्थः सुखयति आनंदय।
ति न कोपीत्यर्थः इहसंसारे कथंभूते स्वविहते स्वत एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठांतरे को।
न्विह स्वेनांहि शोषणाद्व्यं अत स्वजनमेवाचिन्तमिमर्थः भजतां हि भवान् साक्षात्परमानंदविग्रहः आत्मैवा।

एवं गुरूपदेशेन तत्तन्मतानां सारासारविवेकेन च सर्वतो निर्विघ्नदेव महत्संगोपपत्तिभिः सम्यगवगाह्यंति
ते तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटन्तीति मतं तत्र इत्यादिष्वनर्थमाह तेउ केवलत्वाणा ऋषयो विमदा निरहंकाराः यतो
भवत्पदांबुजहृदः भवतः पदांबुजं हृदि येषां ते अतः स्वयमेवाघभिदंघ्रिजलं येषां ते उतापि तथाविधा अपि।
पुरूणि बहूनि तीर्थानि सदनानि देवागाराणि तान्येवोपासते सेवंते प्रायस्तत्रैव महत्संगो भवति अथवा पुरुष्यपि।
कंस्थीभावङ्ग्नलत्वाणपुण्यं येषां तानि च पुरवः महान्तस्तथर्थः तेषां सदनानि प्राप्यमान् यथाहामरसिंहः।

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदाः त उत भवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथा
न् २८

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुराविति न पुनः पुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणां सारविवेकस्थै।
र्यधैर्यत्वमाशांतिप्रमुखं हरंतीति तथा तेषु वते अवसथा गृहाः तान् न चैतेषां गृहादिभवकर्मन्नितसुखाभावे।
त्याह दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे इति सकृदपि त्वयि ये मनो दधति तेऽपि गृहादावासक्ता न भ
वंति किं पुनरेवंभूतस्त्वर्थः मुंचत्रगतदद्रः सनिशं त्वामेव संवितन्वंतः संतिष्ठतो यतो गतमदास्तत्ताना आश्रमा
नावहत निमंतन्मलपंक नाहि गलितत्वसुख्यामतस्तोतः संभवमस्तनो नरहरेन स्वामदेहेरभूत् १८

श्री
भाग
वृत्ती
५५२

तत्वाशायस्य क्रियार्थत्वाहानर्थक्यमदर्थानां तदुक्तानां क्रियार्थेन घमत्वपरत्व इति तत्र तत्रैव मिलिताया वाकेद्यस्य।
क्रियापरत्वाभिधानादुपनिषद्वाक्यानि तदेव युक्तं यथोक्तं तत्र वार्तिककृता एतेनकेवलार्थकत्वप्रतिपादनेनोप
निषदां नैराकांक्ष्यमाम्नातमिति तथैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मतत्त्वमसीत्येवं तद्विपरीतात्वप्र
तिपादनात् न ह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मांगत्वं युज्यते ब्रह्ममननं चैतद्वार्तिककृतः कथं सर्वत्रैवर्द्विविज्ञाने
संस्कारत्वेन तन्मन्यते एतंरोंचात्मविज्ञानादन्यत्रैव यथार्थतामिति नैवोक्तत्वात् एतदर्थमेव मननादयमनुनयः
पर्यटनोमन्के तत्त्वावहे तस्य सम्यग्भवेदप्येवं तदेवतन्न संभवनीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्त्वावधारणाश्रका।
स्मात् सन्नरूपमिति इदं विश्वं धर्मि सदिति साध्योधर्मः सत्तत्त्वं तत्वात् देहोदयपुरं तत्त्वं तन्मदात्मकमेवरश्चेय

सन्नरूपमन्यितं स्मदिति चेत्तत्र तत्र केव्हत्वं व्यभिचरतिक्कचक्षुकचभृषानन्त थोऽभयगुक् ॥

थाकृतकाद्यस्वेदंकुरलादित्तदात्मकं तदहंति तत्र घटदिसदभेदः साध्यतेत्तत्र अपादानत्वनिर्देशेन भेदस्यनोत्त।
विरुद्धो हेत्वाभिव्याह तत्र तत्केद्रत्वमिति तत्तत्वाभेदं साधयामः किंतत्तदुपपन्नत्वेन केड्ला द्विवद्वे दृष्टतिषेधयामः
तत्राभेदएवस्यादिति चेदित्याशंक्यानैकांतिकत्वेन दूषयति व्यभिचरतिक्कचेति पितृपुत्रादिषुमृहरपरस्थसा।
दिषुवत्तथा दर्शनादिति भावः ननु तदुपपन्नत्वेनामतदुपादानत्वेनत्वतत्रिमिनत्वमतो नानैकांतिकत्वमित्याशंक्य
दूषयति स्रकचभूषेति गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुणत्वं किंत्वमिथ्यात्वं अन्यथांकुरलादिवद्वाध्यतः प्रसंगा
त् अतः पुनरप्यनैकांतिकत्वमेवेतिभावः ननु तत्र न केवलं गुणमात्रं फणिनउपादानं किंतु विद्याप्युक्तं तथापू।
तस्यावस्तुत्वात् फणिनो मिथ्यात्व मित्याशंक्य तत्स्यमवाधोतिदूषयति ततथोभयपुत्रिति प्रथमस्य वःअग्राह्यवि

ननु मा भूदयं तेन देवतन्नाम्नएवं च सत्यमसंदेहं नेतो वक्तं साधयामः तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न तत्
देवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह व्यवहृतये विकल्पः कल्पितः इति व्यवहाराय यो विकल्पो भ्रमः कल्पितः स्तु पूर्ववा।
कूटकार्षापणादिनापि क्वचित् व्यवहारदर्शनात् न चैकत्र सत्तोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धः अत्यन्तासतः कथं प्रपं।
च भ्रमः स्यात् सतोवा नाऽद्वैतसिद्धिः उक्तं च श्रद्धैः अयमस्य तैलपुष्पं न मम सत्कथमवस्तु ति प्रत्ययानामनाकम।
ध्यारोप्येत वा नैवेति तत्राह अंधपरम्परयेति अंधपरम्परया यो विकल्पः कल्पितः अयं भावः संस्कारजन्यो भ्रमः
संस्कारश्च सिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वं प्रतीतौ सत्यां वस्तुसत्यताभावेन भ्रमव्यतिरेकादर्शनात्
अतो नादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमहेतुः स्यान्न तो न च स्वारोपो भविष्यतीत्यन्धपरम्परान्यायेन तेन व्यवहारः सेत्स्यतीत्यर्थः।

व्यवहृतये विकल्पः कल्पितोऽन्धपरम्परयाभ्रमयति भारती नरकवृत्तिभिः [illegible]नशेन ३१

योजनकोटिरिति ननु प्रत्यक्षद्वैचानुमोक्ष्ययाजिनः स्वकृतं भवति अयं पामरो मम मतान्यभ्रमरत्यादिभिः
कर्मफलस्य नित्यत्वश्रुतिपाठत्वाद्वसनेन च घटते न हि नित्यं वस्तु प्रसह्य भवति तस्मात् वेदप्रतिपादितत्वात् द्वैतं
सद्वेत्याशंक्याह भ्रमयतीति इह भावन तेन व भारती वेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्बह्वीभिः गौणलक्षणादिवृ
त्तिभिः उपयजनानकर्मसु श्रद्धाभरक्रान्तमंदमतीन्भ्रमयति मोहयति अयं भावः न हि वेदः कर्मफलस्य नित्या।
त्वमभिप्रैति किं तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विध्येकवाक्यत्वात् अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् न यदस्कं मजितो।
लोकः क्षीयते इति न्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतः कर्मजन्यमपवर्गादि इदं भ्रममात्रमित्यतो नैव तस्मा
द्धा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादीनामन्यपरत्वदर्शितं भवति उक्तं भवतः सतो विश्वं न सत्त्वे व सर्वं

श्री भाग दशे ५८

पवेनावत्तुत्क्रमायलकर्टेवेनये श्रीभगवंतंभजंतितेमृत्युंतरंति इतरेमंसृत्यंनीत्युत्कं इत्यानोगेयवद्भिः संगंपरित्यज्य
श्रीभगवन्मार्गे प्रवृत्ता प्रतिकथं विदंतर्वानाशिनः कामाजमृत्युंतितेश्रीभगवंतंनप्राप्नुवंतिनचेदस्वांवलंभंते
केवलंक्रपयोनीवेवप्राप्नुवंतीति नानशोचन् कामानकामयते मन्यमानःस्वकर्मभिर्जायतेतत्रतत्रेत्याशंक्या।
त्पर्थमाह यदीति न समुद्धरंतीति हे भगवान्ये यतयो हृदिस्थिताः कामजटाः कामसजटाः मूलानि वासनाः या
दि न समुद्धरंति नोत्पादयंति तेषामसतां भवान्हृदिगतोपि दुरधिगमो दुष्प्रापः कथमस्मृतकंठमणिः ना
त्स्यः स यथा कंठे वर्तमानोप्यस्मृतस्तेन न प्राप्तमस्वभवति तद्वदिति न केवलमेतावत् किंत्वसुतृपयोगिनां।

यदि न समुद्धरंति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोसतां हृदिगतोस्मृतकंठमणिः असु
तृपयोगिनामुभयथाप्यसुखं भगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ५८ ॥

तो इंद्रियतर्पणपराणां योगक्ष्यस्तानुभयतोप्यसुखं इहामुत्र च दुःखमेवेत्यर्थः अनपगतांतकात् अनि
वृत्तान्मृत्योः लोकान्तरायतनात्वेनातिक्रांतात् भोगवैभवप्राकस्मभयान्म इहैतावत्तुःखं भवतः ईश्वरात्स्वतुःखं
कथंभूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढपदं स्वरूपं यस्य तस्मात् तत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्त
तिरूपमोतिक्रमनिवंधनं रहं दुरूपनरकप्राप्तमेव दुःखप्राप्त्यसुखमित्यर्थः दंभन्यासमिषेणाविवित्पियं भोगेका।
चितानारं समुद्धहंतमदर्शितं विरचितो योगक्रमेण फलं यातनालं चितमस्तमस्तननानास्मान्नासमर्हं दीना।

[illegible] ५८

150

नवर्ण्यतेनेकिमपिकृत्यमस्तिप्रारब्धमेवसर्वोपभोगेनाक्षिप्यते अतःकिमितिदृष्याग्राह्यते उभयतोप्यस्माव
मपि शृणुतेच एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य नकर्मणावर्धतेनोकनीयानित्यादिश्रुतेः त्वदवगमीनिदेसगुण
गुणोऽस्यर्थेपुकृ त्वदवगमीनवेत्तिनवान् भवदुत्थयोःशुभाशुभयोःप्राचीनपुण्यपापकर्मणोःफलभूतान् गुण
विगुणान्वयान् सुखदुःखसंबंधान् नवेत्ति नानुसंधत्ते तर्हितदानींदेहभृतांदेहाभिमानिनांप्रवृत्तिनिवृत्तिका
रीः गिरःविधिनिषेधलक्षणानवेत्ति विगतदेहाभिमानतयाकार्याभावान्ननियुज्यतइत्यर्थः एवंचेत्तत् य

त्वदवगमीनवेत्तिभवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः अनु
युगमन्वहंसगुणगीतपरम्परयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४१

तःकारणात् मनुजैस्त्वदहमनुदिनंश्रवणभृतःश्रवणेनचेतसिधृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिः अपवर्गोद्रूपगतिःभ
वसि कथंश्रवणभृतःअनुयुगंप्रतियुगंयागीतपरम्पराउपशमसंततिःतयामन्त्रप्रदायानुसारेणेत्यर्थःएतदुक्तं
भवति येतावत्त्वत्तानिनःनतेषांकर्माधिकारशंकापि येचानवरतंत्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठास्तेषामपिआसा
त्तभवत्स्वरूपानाविर्भावाःइतरेषांनयोगक्षेमनामिष्टिफललाभललनलालसानामनुभवतोप्यस्मावेवमिति श्रवणमेनवा
मेदिशमापवस्मात्नियतत्वस्वाभाव्यसंगमःश्रवणवर्णनभावमप्यापिवानिहिभवानियथाविधिकिंकरः ४१

श्री
भाग
उत्ती
१५।

नरकगामी न वेत्ति सचेद्दुःखेन च विधिनिषेधाविमुक्तं न तु न च कथम् अवगन्तुं शक्यं तु स्वर्गम् अनवलोक्य नानाइत्येवा।
मावशंक्य सत्यमेवान्वगात्स्यमहिम्नो वाङ्मनसागोचरत्वाद्विषयत्वेनैवात्तान मिलितदृशोयत यद्दृश्यं गाणिदिवो
यदवोक्तृष्टियायदं नगयावाशयिवीश्मेयद्भूतं भवच्च भविष्यच्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितादिमानमित्या।
द्र गुणत्रयष्वेति देवभावेस्त्वेतेगुणत्रयं स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयोपि न प्रापुः तत्कुतः यदं तव हृत्त तत्कि।
मपिवेन भवसि आत्मो गुणत्रयो न पशुरिति यत यस्मात् न मयात्मनो ज्ञेन याभीति कुतः तद्धि सर्वं तत्तासर्वशक्तिता।
वाप्तत्वात् अनेन यातात्मना भावेन नहि शविषाण न्यायेन सर्वं त्वं तदप्राप्तिर्वा शक्तिर्वै भवेन्निदं इति अनेन तवमेवाद् य
दनेति यस्मात् वां तमपश्येन त्र्यम्बकोमावरुणाऽज्ञगोनरदक्षगणमतावर्णपुक्ताः एते निवयाः ब्रह्माद्यसमूहा वोति

गुणत्रयं पवतेन पशुं तम नेनैयोनिं मृषिपद्य तं गंड निवयानेत्रमावरुणाः स्वरवरनो सिवा
निवयसा सद्यत्सुखं यः तपादिफलं समत्विरसनेनेन भवन्नियत्नाः ४२

परिभ्रमंति वयसा कालचक्रेण वदिर सोव सदैकदैव ननतपर्ययेणादि येस्मादेवं अतः स्तुतयः तपःफलेति
तास्पृष्टवसति ननसाद्यातृ इति अयमेतावान् इति सगुणस्य गुणाः नेत्यात निर्गुणस्यागोचरत्वात् कथं तदर्थः।
परार्थेतात्पर्यमिति ननु विधिसुखवाक्ये भवद्यनियमः परार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेधसुखेन नायं निय।
मस्मात् अन विरसनेनेति अत्यटेव नहिहिंसाद्यो अविदितादस्मत्पर्माद्यस्मात्पर्मोदाम नाशास्तात्कृतनात अस्य ल
मनस्विमार्गप्रकारेण लक्षणपावननमसीमादयः पर्यवसंति नववाक्ये निषेधैः सूक्ष्ममेव तात्पर्यत इति अतो भव
त्रियत्नाः भवतितपायनिपत्न समासमियो सोनाः तथा न हि निरवधिनिषेधः संभवति अतो वधिभूतेनापि फलत्नीमर्षयेः।

४३ ४४ ब्रह्मलाक्षपादेति ब्रह्मैव वक्तव्यमिवाद्यनन्तपाप्ममतिसेव्यते इति तथा ब्रह्मपुत्रेति वा ४५ पूर्णः कृतकृत्य श्रुतधरः श्रुतमर्थमनतिधारयतीति तथाभूतः वीरव्रतो नैष्ठिकः ४६ नमः इति श्रीकृष्णावतारतया श्रीनारायण।

श्रीभगवानुवाच इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनं सनन्दनमथो नर्चुः सिद्धा ज्ञात्वात्मनो गतिं ४३ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ४४ त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनं धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणां ४५ शुक उवाच एवं स ऋषिणा दिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ४६ नारद उवाच नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ४७ शुक उवाच इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ४८ सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतं ४९ इत्येतद्वर्णितं राजन्यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया यथा।
ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ५०

णो नमः इति उक्तं च अंशोंऽशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति ४७ साक्षात्पितुरिति योनिसम्बन्धं विना जनकस्याग्निमथनादरण्यां सरेकस्य विदारण्यौ रेतःप्रतिममन्थ व्यासः तदेव ततउक्तं शुकः इति हि वदन्ति ४८ ४९ ५० ॥

श्री भाग उटी १५२

समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्यानुस्मारयति योस्योत्प्रेक्षक इति योस्य विश्वस्योत्प्रेक्षकः एवमिदमस्तु शासितो समस्तपुरु-
षार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयान्प्रापणीयमिमालोचकः इत्यर्थः अनेन निमित्तत्वमुक्तं एवमालोच्यास्यादिमध्यनि-
धनेष्वादिसर्गमध्यपालने निधनमेतः एतेषु कर्मसु यो वर्तते अनेनोपादानत्वमुक्तं ननु प्रकृतिपुरुषयोः उपादान-
त्वनिमित्तत्वे प्रसिद्धे सत्यं तयोरपि तत्प्रयोज्यत्वात् मूलकारणं स एवेत्याह योऽव्यक्तजीवेश्वर इति प्रवेशनियमनेद-
र्शयति पूर्वोक्तप्रकारेणेदं सृष्ट्वा यदर्थमिदं सृष्टं तेन तं ऋषिणा सह कार्यं प्रदर्शितं दर्शनात् ऋषिर्जीवस्तेन सहा-
नुप्रविष्टः पुरः शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य भोगं ददत्परिपालयति उपासकस्य कैवल्य-

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः यं
सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिं ॥५०॥ इति श्री-
भागवते दशमस्कंधे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ८७

रूपो भवतीत्याह यं सम्पद्येति यं सम्पद्य संप्राप्य अनुशयी अत्वन्तु-
देऽवस्थाणमूलेशेते इति तथा स जीवः अजां मायां कार्यकारणलक्षणामविद्यां त्यजति ननु ब्रह्म संपद्य स्थायिनो
व तत्त्वं संबंधो इत्यपेक्षयाह सुप्तः कुलायं यथेति अयं भावः यथा सुप्तः शरीरं न मन्यते पश्यति तत् ननु किं विशेषपती-
ति तं ध्यायेदिति मत्त समनन्तरं ध्यायेत् किं विशिष्टमत आह अभयं न भयं यस्मात् भयनिवर्तकमित्यर्थः कुत एतत् कैव-
ल्यनिरस्तयोनि कैवल्येन तु स्वरूपावस्थानेन निरस्तो निरस्कृता योनिर्मूलाकारणं माया येन तं सर्वश्रुतिशि-
रोरत्ननीराजितपदाम्बुजं भोगयोगप्रदं वंदे माधवं कर्मनिम्रयो ॥ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे सप्ताशीतितमो ॥

= ८७ ... १५२

श्रद्धायां श्रीनिति तमेव विष्णुभक्तः कैवल्यमश्नुते ततो वासुदेवभक्तस्तु विभूतिमिति कल्पते श्रीहरिभजतां मुक्तिरेव
मुक्तं अभयं ध्यायेदनस्तं श्रीहरिमिति तत्र शंकते देवासुरेति अशिवमस्वधीरितभोगं भोक्तारो भोगिनः लक्ष्म्याः
पतिं सर्वभोगयुक्तं १ २ अत्रोपसंहारेन नाम्ना सः त्रैविध्यात्त्रिलिंगः त्रिलिंगत्वमाह वैकारिक इति अहमहंका

राजोवाच देवासुरमनुष्येषु ये भजंत्यशिवं शिवं प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिं १ ए
तद्वेदितुमिछामः संदेहोत्र महान्हि नः विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः २ श्रीशुक उवाच
शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिंगो गुणसंवृतः वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ३ ततो वि
कारा अभवन्षोडशामीषु कंचन उपधावन्विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिं ४ ॥

रः ३ विकारा मन इंद्रियभूतरूपाः षोडशेति इंद्रियदेवानामभेदविवक्षया कंचनेति यत्किंचिद्विकारोपाधि
भजन्नुपाध्यनुपाध्यनुरूपाणां विभूतीनां स्वरूपं प्राप्नोतीति ४ ॥

उपद्रष्टा साक्षी सन् यतः सर्वं हि कर्म सर्वं पश्यति अतः प्रकृतेः परः इति अत एव तत्त्वं वस्तुतो गुणसंबंधं रूपद्रष्टृ
मिद्ध्यते तद्धर्मा योगायोगाभ्यां विविच्यते इति विविच्य गुणाः सत्त्वादयः शान्तघोरमूढाः स्वभावतः चलवि
स्वशिवानां च गुणानां यत्र स्वरूपेणं नातिभेदो भवेद्दोषगुणात्मैर्विद्वांसः सत्त्वस्य शान्त्यात्मनो जातविषादेविदे
प्रमूढत्वे रजस्तमोगुणाभ्यां तु भवंती चलत्वरूढयोः गुणयोः प्रमदेनाभूयः तद्देशानां च भिन्नता अतः समग्रदृश

दृशिर्दिनिर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन् निर्गुणो भवेत् ॥ निद्रेने ष्ट
मेधेषु राजा पुष्कमयितामरः स्तृ भगवतो यत्तो न एकदिदमच्युते ९ ॥

त्वस्य विस्तरमोक्षकरी मतिः अंशांशतो भूति देवस्य प्रधानं हृम यो स्वतः अंशत स्तारतम्येन ब्रह्मरुद्रादि सेवि
तो विभूतयो भवत्यैव शन्ते मो तोप्यन्तेशतः इदमेकाभिप्रायेणतः वत्तवोच्यते श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनो नृ
णां स्युरिति तथा सत्त्वं पश्य प्रियमूर्तिरिति तथा अपाणां मेकभावानां योनपश्यति वे भिदामिति मतेमय्यच्यु
ते तेपि भिदामन्वापिचते नेत्यादि एवं सति न किंचित् स्वस्तं न मम तनद्भक्तानां तु कलदमावमिति ॥ २

१ यस्मादहमनुगृह्णामीत्यस्यार्थः यो विषयान्पश्यति निर्दीवुरूपि कर्थं चिद्धियमानेष्वसज्जते क्लिश्यति च त
स्य विषयापहार एवानुग्रह इति तथा श्रुतत्वेभृवादीनामैश्वर्यं विरोधात् अथवा प्रथमविभूतीः कामनानुरू
पाः दत्वा पश्चाद्विषयभोगावसाने तस्य निर्वेदमुत्पाद्य हरिश्चाम्यपरमानुग्रहं कर्त्तुमिति तदुक्तं भगवतैव तत्र

स प्राह भगवान्प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ७ श्रीभग
वानुवाच यस्यादहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ८
स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहं ९ तद्ब्रह्म परमं सू
क्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकं अतो मां सुदुराराध्यं हित्वान्यान्भजते जनः १० ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्य
श्रियोद्धताः मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मयन्त्यवजानते ११ ऋषिरुवाच शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मवि
ष्णुशिवादयः सद्यः शापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः १२

मध्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पत इति दुःखदुःखितमिव प्रतीयमानमित्यर्थः ८ स पुनर्वेधूना
मायहेण धनेहया प्रवृत्तोऽपि मदनुग्रहेण यदा विफलोद्योगो निर्विण्णः स्यात्तदा मदनुग्रहमिति मत्परास्साधा
रणमनुग्रहं ९ तमेवाह तद्ब्रह्मेति ततः पश्चादपि मोक्षमरोचयन् अयोर्ध्वा सन्तोऽन्यानाश्रयन्तीत्यर्थः १० ११ एतदेव

श्री
भाग
उत्त
१५४

१२ शाकुनेः पुत्रः १४ १५ स संकटं कैलासमात्मनं पुरपालनं च १६ स मां सेवन्त ह्रक्षत्रिति १७ अहं स्वक्ते तमुपतः
१८ मूर्तिमानग्निरिव देदीप्यमानः वयमप्यनाय थाकं चितुः खेन दत्त कामं वारयामः न दद्दिति स चोपस्कृताकृ

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं वृकासुराय गिरिशो वरं दत्वाप संकटं १४ वृको नामासुरः पुत्रः
शकुनेः पथि नारदं दृष्ट्वाशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः १५ स आह देवं गिरिशमुपधावाशु सिध्यसि
योल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति १६ दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्वंदिनोरिव ऐश्वर्य
मतुलं दत्वा तत आप स संकटं १७ इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत्स्वगात्रतः केदार आत्मक्रव्येण जुह्वा
नोग्निमुखं हरम् १८ देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात्सप्तमेहनि शिरोवृश्चत्सुधितिना तत्तीर्थक्लिन्न
मूर्धजं १९ तदा महाकारुणिकः स धूर्जटिर्यथा वयं चाग्निरिवोत्थितोनलात् निगृह्य दोर्भ्यां भुजयो
न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिः २० तमाह चांगालमलं वृणीष्व मे यथाभिकामं वितरामि ते
वरं प्रीयेय तोयेन नृणां प्रपद्यतामहो त्वयात्मा भृशमर्द्यते वृथा २१ देवं स वव्रे पापीयान्वरं भूतभयाव
हं यस्य यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति २२

तिः परिपूर्णदेहोभवत् न्यवारयच्च १९ एवमादेव यतो येन केनापि भजनांशी ततः स्यां तयानदे दोहृथापी।

श्रीहरिः
१५४

दातमनर्हमपिदन्नवान्सर्वोयतीरमिव २२ २३ उपसृष्टः प्रवृगतः उद्गाद्ब्रवयावत उदयन्नतः २४ वैकुं
ठनहीपम २५ २६ तथातातृग्व्यसतेयस्तं व्यजितार्दनोरुः खदृतो हरतएवदृष्ट्वा मेखलादिभिरूपल।

तच्छ्रुत्वा भगवान्रुद्रो दुर्मना इव भारत उमितिशब्दसंसक्तमिदं देहेरमृतं यथा २५ इत्युक्तः सोसुरो नूनं
गौरीहरणलालसः सतद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्धि किलासुरः स्वहस्तं धातुमारेभे सोबिभ्यत्स्वकृता
च्छिवः २२ तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पलायावत्सवेपथुः यावदंतं दिवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक् २४
अजानंतः प्रतिविधिं तूष्णीमासन्सुरेश्वराः ततो वैकुंठमगमद्भास्वरं तमसः परं २५ यत्र नारायणः
साक्षान्न्यासिनां परमागतिः शांतानां न्यस्तदंडानां यतो नावर्तते गतः २६ तं तथा व्यसनं दृष्ट्वा भगा
वान्वृजिनार्दनः दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वा वटुको योगमायया २७ मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेजसाग्निरिव।
ज्वलन् अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् २८ श्रीभगवानुवाच शाकुनेय भवान्व्यक्तं।
श्रांतः किं दूरमागतः क्षणं विश्रम्यतां पुंस आत्मायं सर्वकामधुक् २९ ॥

ऽतितोयं प्रसद्य तान्समन्वमागतः २२ २८ व्यक्तं निष्पितं किं किमर्थं आत्मादेवः सर्वपुरुषार्थदेतः प्रनोमा
पीडयेति २९ ॥

श्री
भाग
३टी
१५५

प्रायशः पुंभिर्धृतैर्भवान्स्वार्थान्समीहते स्वार्थयितुमिच्छति २९।३०।३१।३२। यद्यथावक्तावदिष्यति ३३ चित्रै।

यद्वि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं विभो भण्यतां प्रायशः पुंभिर्धृतैः स्वार्थान्समीहते २९ सूत उ।
वाच एवं भगवता पृष्टो वचसामृतवर्षिणा गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मै यथा पूर्वमनुष्ठितं ३० श्रीभगवानुवा
च एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् यदि वस्तत्र
विश्रंभो दानवेंद्र जगद्गुरौ तर्ह्यंगाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां ३२ यद्यसत्यं वचः शंभोः कथं
चिद्दानवर्षभ तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्तानृतं पुनः ३३ इत्थं भगवतश्चित्रैः वचोभिः स सुपेशलैः भि
न्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्न्यधात् ३४ अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् जयशब्दो नमः
शब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि ३५ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे देवर्षिपितृगंधर्वा मोचितः।
संकटाच्छिवः ३६ मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः अहो देव महादेव पापोयं स्वेन पाप्मना
३७ हतः को नु महत्स्वीश जंतुर्वै कृतकिल्बिषः क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ३८

भीमकैः सुपेशलैरतिस्निग्धैः भिन्नधीर्भ्रांतिमतिः ३४।३५।३६।३७। किमु वक्तव्यं विश्वेशे तस्मिन्कृतागाः कृतापराधः।

१५५

अव्याकृतशापाद्द्वन्द्वतः वाङ्मनसागोचरशक्तिसमुद्रस्य गिरित्रमोक्षं शिवमोचनरूपं चरित्रं संसृतिमिलं नारूपचित्रैः ४० इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८ नवाशीतितमे देवः को।

य एवमव्याकृतशापाद्द्वन्द्वतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथारिभिः ४० इति श्रीभागवते दशमस्कंधेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८ शुक उवाच सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् १ तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभां २ न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्वपरीक्षया तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ३ स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणात्मभूः ४ ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः परिरब्धुं समारेभे उत्थाय भ्रातरं यथा ५

महानिति संशये परीक्षाविशेषात्तत्कर्षं मुनिभ्यो वर्णयन्भृगुः इतिहासांतरमाह । २ ३ स्वयोन्या स्वस्यैव रूपांतरेणाभिव्यक्तिस्थानेन स्वकार्येणात्मर्थः तेन यथा कश्चिद्वह्निं शामयति तथा स्वकार्येण पुत्रेणाभिमित्तेन क्रो।

श्री
भाग
उत्त
१५९

६ ७ ८ ९ १० ११ तीर्थकारिणा तीर्थनेमिनेन १२ १३ तन्मन्द्रया गम्भीरया गिरा तर्पितः तूष्णीं बभूवेति शेषः।

नैछत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे तिग्मलोचनः ६ पतित्वा पादयोर्देवी
सान्त्वयामास तं गिरा अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ७ शयानं श्रिय उत्सङ्गे पदा वक्षस्यताडय
त् ततउत्थाय भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ८ स्वतल्पादवरुह्याथ ननाम शिरसा मुनिं आह ते स्वा
गतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षणं ९ अजानतामागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो अतीव कोमलौ तात चरणौ
ते महामुने १० इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन्स्वेन पाणिना पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्ग
तान् ११ पादोदकेन भगवंस्तीर्थानां तीर्थकारिणा १२ अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनं व
त्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः १३ शुक उवाच एवं ब्रुवति वैकुण्ठे भृगुस्तन्मन्द्रया गिरा निर्वृतस्त
र्पितस्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः १४ पुनः सत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनां स्वानुभूतमशेषेण।
राजन्भृगुरवर्णयत् १५ तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता छिन्नसंशयाः भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्ति
र्यतोऽभयं १६

घः १४ १५ विस्मिताः परापरनिरपेक्षेऽपि निर्विकारत्वेन भूयांसं श्रद्दधुः महत्त्वमेनं निश्चितवन्तः १६ ॥

१५९

यतो यस्मिन्वैराग्यं च तदन्वितं यमिति पाठे तज्ज्ञानं विष्णुमेव दृष्टुं विषयात्मकमाशङ्क्य ततोपि समानेत्याहा-
गतानां सार्थं वैराग्यं ततो विषयाणां मध्ये लवणादिव्यतिरेकेणापि वृत्तिः द्वितीयं यथाहुस्तावपि मनस्विरागः ।
शैथिल्येन वा बाह्येन्द्रियैरेव विषयसेवि[illegible]तोयं तत्राण्येहासीनेव[illegible] यथाहुः वैराग्यमाश्रयत मानसेन्तं ।

धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च तदन्वितं । ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहं ॥ १७ ॥ मुनीनां न्यस्त-
दण्डानां शान्तानां समचेतसां । अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिं ॥ १८ ॥ सत्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्रा-
ह्मणास्त्विष्टदेवता । भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १९ ॥ त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा अ-
सुराः सुराः । गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्वं तत्तीर्थसाधनं ॥ २० ॥ शुक उवाच एवं सारस्वता विप्रा नृणां संश-
यनुत्तये । पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं गताः ॥ २१ ॥ सूत उवाच इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूषं ।
भवभयभित्परस्य पुंसः सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥ २२ ॥

कश्चिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः पक्वैन्द्रियाणां[illegible]दिशामो ... तस्यापि भावस्त्ववशीकृतात्मेति १७ १८ १९ यस्म-
भगवत एव यद्यपि त्रिविधाकृतयः तथापि तन्मध्ये सत्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः २० इत्थं निश्चिन्वन्सरस्वतीती-
र्थवासिनो विप्राः हरिसेवया मुक्तिं प्राप्ता इति २१ व्यासनन्दनस्य मुखपद्मादुद्गतं गन्धयुक्तं पीयूषं तत्त्वं हरेः प्रश-
स्तं यशो यः संसारी सेवते स मुक्तो भवतीति २२

स चोक्तलक्षणो भगवान्कृपयैव निदर्शयितुमाख्यानांतरमाह २३ २४ २५ २६ ब्रह्मद्विषस्तादिकां तां गाथां
वाक्यं मध्ये न कश्चिद्दोषः यतो राजदोषेण प्रजा म्रियंते यत्तिवारंवारं चुक्रोशेत्यर्थः २७ २८ किंस्विदिति किं

शुक उवाच एकदाद्वारवत्यां तु द्विजपत्न्याः कुमारकः जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत २३ वि
प्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः २४ ब्रह्मद्विषः शठधियो
लुब्धस्य विषयात्मनः क्षत्रबंधोः कर्मदोषात्पंचत्वं मे गतोऽर्भकः २५ हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजि
तेंद्रियं प्रजा भजंत्यः सीदंति दरिद्रा नित्यदुःखिताः २६ एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च विसृज्य
स नृपद्वारि तां गाथां समगायत २७ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवांतिके परेते नवमे बाले ब्राह्म
णं समभाषत २८ किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः राजन्यबंधुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमासते ।
२९ धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचंति ब्राह्मणाः ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवंत्यसुंभराः ३० ॥

मर्थं वृथा रोदिषि यतस्त्वन्निवासे धनुर्धरमात्रोऽपि न तथैव पुरः पितामहि ब्राह्मणा पैतृकाः एतेन सत्रयागे इव
स्थिता ब्राह्मणा भवितुमर्हंतीत्यर्थः २९ तदेवाह धनादिभिरपृक्ता वियुक्ता यत्र येषु जीवत्सु शोचंति केव
लं जीविकां संपादयंति ३०

हतकल्मषः स्वयमग्निप्रवेशेन दैन्यलक्षणविलापश्रवणपातकान्मुक्तो भवेयमित्यर्थः अहं हतकल्मषश्चेदिति वा
३१ ३२ न श्रद्दध्महे न संप्रतीमः ३३ ३४ ३५ एवं श्रीछ्रिवादैर्विस्रंभितो विश्वासं प्रापितः निशामयन् स्मरन्नेव

अहं प्रजां वां भगवन् रक्षिष्ये दीनयोरिह अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ३१ ब्राह्मण उ
वाच संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ३२ तत्क
थं नु भवान् कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः त्वं चिकीर्षसि बालिश्यात् तन्न श्रद्दध्महे वयं ३३ अर्जुन उवाच नाहं
संकर्षणो ब्रह्मन् न कृष्णः कार्ष्णिरेव च अहं वै फाल्गुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः ३४ मावमंस्था मम ब्रह्मन्
वीर्यं त्र्यंबकतोषणं मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजाः प्रभो ३५ एवं विस्रंभितो विप्रः फाल्गुनेन
परंतप जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ३६ प्रसूतिकाले संप्राप्ते भार्याया द्विजसत्तमः ।
पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ३७ स उपस्पृश्य शुच्यंभो नमस्कृत्य महेश्वरं दिव्यान्यस्त्रा
णि च संस्मृत्य सज्यं गांडीवमाददे ३८ न्यरुणत् सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः तिर्यगूर्ध्वमधः पा
र्थश्चकार शरपंजरं ३९

न. ३६ ३७ ब्राह्मणोपेतकत्वेन कृष्णावाज्ञायो महेश्वरेण मस्कृत्य ३८ न्यरुणत् आवृतवान् नदेवाहति
यंगूर्ध्वमिति ३९ ॥

श्री
भाग
दशी
१५८

प्रदर्शनमापेदे देहेनाविशिष्टस्तथा ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ अश्रुकोवारितः उपपन्निभिः प्रतिषेधं कुर्वता

ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ४० तदाह विप्रो विजयं विनिन्दन्कृष्णसन्निधौ मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनं ४१ न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदविनेश्वरः ४२ धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ४३ एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः ययौ संयमनीमाशु यत्रास्ते भगवान्यमः ४४ विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीं आग्नेयीं नैरृतीं सौम्यां याम्यां वारुणीमथ रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ४५ ततोऽलब्ध्वा द्विजसुतमनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ४६ दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञात्मानमात्मना ये ते नः कीर्तिं विपुलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति ४७ इति सम्भाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ४८ ॥

४९ मावज्ञत्वं जानीहि ये ते नः एव मनुष्याः कीर्तिं स्थापयिष्यन्ति निश्चलां करिष्यन्ति पादान्तेऽरत्नं केशो भगाभयाद्वारान्तमिति ४७ ४८ ॥

१५८

सप्तसप्तसं स्थागिरयो ये च द्वीपेषु तान् ॥४९॥५०॥५१॥ कृतमितिकृतपरिणामितृणं नालोकाभावमात्रं ॥५२॥ चक्रा-
नुपथेन च क्रमनुगतस्तोरणेन तमः परं तस्मात्तमसः परे ह्येव वर्तमाने परं ज्योतिर्भातं ज्योतिः सप्तसप्तवातेषामुपाग्न ।
प्रसन्नीसूपगताडितालः श्रीविलाणीनेत्रेम्यमीलयद्विति ॥५३॥ एतेन तउच्छलं नोदृष्टं तोमहातल मेघोभूषणं यस्यतन न

सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्तसप्तगिरीनथ लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥४९॥ ततोऽश्वाः शैब्यसु-
ग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥५०॥ तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्व-
रो हरिः सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्प्रभुः ॥५१॥ तमः स घोरं गहनं कृतं सद्विधा रथद्रुतिन
रेणारोचिषा मनोजवैर्विविशे सदृशं तेनगुणाच्युतो तामसभीमं यथा चमूः ॥५२॥ द्वारेण चक्रानुपथेन
तत्तमः परं परं ज्योतिरनेन पारं सप्तसुवातं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडितालोपि दृश्ये हि तेजोयुग्म ॥५३॥
ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वतावलीयसेजन्महद्दूर्मिभिभीषणं तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं भ्राजन्मणि ।
स्तंभसहस्रशोभितं ॥५४॥ तस्मिन्महाभीमममन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धं स्फणामणिद्युतिभिः विभ्राजमानं ।
नेत्रद्विगुणोल्बणोल्बणं सिताचलाभं शितिकंठजिह्वं ॥५५॥

तत्सलिले भवनं महाकालपुरं द्युमत्तमं द्युतिमत्स्पष्टं ॥५४॥ सहस्रं मूर्ध्नि भवाः फणाः तासु मणयः तेषां द्युति-
भिः द्विसहस्रनेत्रं स्फटिकगिरिसंकाशं शितिकंठजिह्वं कंठाश्च जिह्वाश्च शातयो नीलाः कंठजिह्वा यस्य तं ॥५५॥

श्री
भाग
उ॰
५५२

तद्भोगसुखासनं तस्यानंतस्य भोगो देहः सुखकरमासनं यस्य तम ५४ महांतो मणिव्राता येषु तेषां किरीटकुंड-
लानां प्रभया परिक्षिप्ताः सर्वतः स्फुरंतः सहस्रपरिमिताः कुंतला यस्य तं ५५ कीर्त्यजया कीर्तिसहितयाऽजया।

ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमं सांद्रांबुदाभं सुपिशंगवाससं प्रसन्नवक्त्रं कम-
लायतेक्षणं ५४ महामणिव्रातकिरीटकुंडलत्विषा परिक्षिप्तसहस्रकुंतलं प्रलंबचार्वष्टभुजं सकौ-
स्तुभं श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालयावृतं ५५ सुनंदनंदप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिं ५६ ववंद आत्मानमनंतमच्युतो जि-
ष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धांजली सस्मितमूर्जया गिरा ५७ द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमं-
तिके ५८ पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहं ५९ ॥

याऽखिलर्द्धिभिरणिमादिविभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ५६ ऊर्जयाऽऊर्जितया ५७ मे कलावतीर्णाविति संबोध-
नं शीघ्रं मेंतिकं मत्सकाशं इतः प्रागाच्छतं ५८ इदं तु भारतयुद्धात्पूर्वमेव कृतमपि श्रेष्ठकथनप्रस्तावेनात्रोक्तम ५९
रामाय नमः ॥

६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ इतिश्रीभावार्थे दशमस्कंधे नवाशीतितमोऽध्यायः ८९ चरमेतुपुनःप्रोक्तोकृष्णस्य

इत्यादिष्टौभगवतातौकृष्णौपरमेष्ठिना ओमित्यानम्यभूमानमादायद्विजदारकान् ६२ न्यवर्ततांस्व
कंधामसंप्रहृष्टौयथागतं विप्रायददतुःपुत्रान्यथारूपंतथावयः ६३ निशाम्यवैष्णवंधामपार्थःपर
मविस्मितः यत्किंचित्पौरुषंपुंसांमेनेकृष्णानुकंपितं ६४ इतीदृशान्यनेकानिवीर्याणीहप्रदर्श
यन् बुभुजेविषयान्ग्राम्यानीजेचात्यूर्जितैर्मखैः ६५ प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासुब्राह्मणादिषु
यथाकालंयथैवेंद्रोभगवान्श्रैष्ठ्यमास्थितः ६६ हत्वानृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वार्जुनादिभिः अंज
सावर्तयामासधर्मंधर्मसुतादिभिः ६७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेनवाशीतितमोऽध्या
यः ८९ शुकउवाच सुखंस्वपुर्यांनिवसन्द्वारकायांश्रियःपतिः सर्वसंपत्समृद्धायांजुष्टायांवृष्णिपुं
गवैः १ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः कंदुकादिभिर्हर्म्येषुक्रीडंतीभिस्तडिद्द्युभिः २

लीलाःसमासतःयदुवंशप्रसंगेनानामानंत्यंसवकारणंश्रीकृष्णस्यविभूतिंसमासेनदर्शयति सर्वसंपद्भिः
समृद्धायांविशिष्टायां १ २

श्री
भाग
दटी
९०

३ ४ श्रियः षोडशसहस्रपत्नीनामेकवल्लभः सन् तासां गेहेषु रेमे इत्यन्वयः ५ गेहविशेषणं प्रोत्फुल्लेति ६
तथा ह्रदिनीषु अंभो विगाह्य विजहार महानुदयो वैभवं यस्य सः योषितां कुचकुंकुमैर्लिप्तांगः यतस्ताभिः परि।

नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्वलैः २ उद्यानोपवनाढ्या।
यां पुष्पितद्रुमराजिषु निर्विशद्भृंगविहगैर्नादितायां समंततः ३ रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्ल।
भः तावद्विचित्ररूपोसौ तद्गेहेषु महर्द्धिषु ४ प्रोत्फुल्लोत्पलकल्हारकुमुदांभोजरेणुभिः वासितामल।
तोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च ५ विजहार विगाह्यांभो ह्रदिनीषु महोदयः कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च
योषितां ६ उपगीयमानो गंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधवंदिभिः ७ सि
च्यमानोच्युतस्ताभिर्हसंतीभिः स्म रेचकैः प्रतिसिंचन्विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ८ ताः क्लिन्नवस्त्रविवृ
तोरुकुचप्रदेशाः सिंचंत्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः कांतं स्म रेचकजिहीर्षयोपगूह्य जातस्मरोत्सवलस
द्वदना विरेजुः ९

रब्धः ७ सूतमागधवंदिभिश्चोपगीयमानः ८ ९ ताः क्लिन्नवस्त्राः अत एव विवृता ऊरू कुचप्रदेशाश्च यासां सिंचंत्यः उद्धृ
तानि विस्रस्तानि बृहत्कबरेभ्यः प्रसूनानि यासां ताः जातस्मरेण यदुत्सवः तेन लसंति वदनानि यासां ताः १०॥

९०

168

तासां ललनेभ्यः विषयित्वनकं कमासन्नपयस्सः क्रीडायाश्च भिषंगो लाभिनिवेशेन धुतः कंपितः कं नलहृदं दवं यो या
स्यसः ॥ ११ ॥ १२ मुकुंदैकधियः समाहितात्मवल्लभमधियः समः पुनस्तमेव शेवितः यः सः तदेवयथा भवति तथा पा
निवाक्यानि कृत्वः तानि मे मनो गदतः शृणु इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईश्वरः श्रीकृष्णः स पितित्वेन निद्रां भंगां कृत्वेनो विलपसि

कृष्णस्तत्र तल्लनविषयित्वनकं कमस्तत्क्रीडाभिषंगायुतकं नलहृदं दवं यः सिंचन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्य।
मानो रेमे करेणुभिरिव भपतिः परीतः ॥ ११ ॥ नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपबृंहितो क्रीडालेकारवा।
सांसिक्तं सोदात्तस्य चाश्रियः ॥ १२ ॥ कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः नर्मक्ष्वेलिपरिष्वंगैः स्त्रीणां।
किल हृता धियः ॥ १३ ॥ ऊचुर्मुकुंदैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम्। चिंतयंत्योरविंदाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥
महिष्य ऊचुः कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः वयमिव सखि।
कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥

न शेषे न स्वपिषि स्वपतामित्यर्थः अथवा नाथपराधस्तवापि यस्मात्त्वयैनाहुः नलिननयनस्य हासेन सहितं यद्दारय।
लीलेक्षितं तेन कश्चिद्गाढं निर्भिन्नचेतास्त्वमसि ॥ १५ ॥ ॥

श्री
भाग
उत्त
१६१

नक्रंशाचौग्रदष्टबंधुःसती गोरवीषि किंचनेतावत अपितु वयमिव स्पृहयसे १६ अलब्धनिद्रः महानिष्टुत सेक्रो
शसि किंचास्माभिः शामांदशां तमपिगतोसि अहोकष्टं यथा वयं संभोगेन मुकुंदापहृत कुचकुंकुमादिलांछ
नाः तथा त्वमप्यपहृत श्रीकौस्तुभादिलांछनो लक्ष्यसे १७ मुकुंदगादितानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेक चिंतनया

नेत्रे निमीलयसि नक्रमदष्टबंधुःत्वंरोरवीषि करुणं वत चक्रवाकि दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किंवा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुं १६ भोभोः सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोपिगतप्रजागरः किं
वा मुकुंदापहृतात्मलांछनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययां १७ त्वं यक्ष्मणा बलवतासि गृहीत इंदो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि कच्चिन्मुकुंदगदितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपल
क्ष्यसे नः १८ किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेप्रियं गोविंदापांगनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् १९
मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेंद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमबद्धः अत्युत्कंठः शब
लहृदयोस्मद्विधो बाष्पधाराः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसंगः २०॥

कच्चित्त्वं हितपाषिवयमिवस्थगितगीः ननु वाक् देहेवा न स्तब्धेवोपलक्ष्यसे १६ अपि या वरणेविना स्मरो
दीरणेन व्याजनेन मलयानिलस्य तथा नु चितमित्यर्थः १९ अतनपादिदुन्ना सामायेन यादवेंद्रस्य नूनं दयि
तः स्यात्वमसि अतः भवांस्तं ध्यायति ध्यानलिंगान्याहुः अत्युत्कंठश्चादि अहो किमिति वयमिव न त्वमेकेन अन्यतो

भा० उ० १६१

हे कोकिल प्रियतमवाणस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव पदानि शब्दान् त्वं भाषसे मृतान् संजीवयन्तीति तथा तथा गिरा।
वल्लितकंठ रमणीयकंठ मे कथय किं तव प्रियं करवाणीति ॥२१॥ हे ललितपवन त्वं न चलसि नवदलसि च अतो नूनं
महान्तमर्थं चिन्तयसि वनतटे अपि किं यथा वयं तत्त्वैर्विपन्नैः कामयामहे तथा त्वं स्ववनवल्लैः पुंगवो ढुंका।

प्रियतमवपदानि भाषसे मृतजीवककल्पानि या गिराः करवाणि किं मे यत् ते प्रियं वद मे वल्लितकंठ कोकि
ल २१ न चलसि नवदलस्य दारवृन्दे ललितपवन चिन्तयसे महान्तमर्थं अपि वनतटे वनेद्र नाम्नि वयमिव।
कामयसे तत्त्वैर्विपन्नैः २२ पुष्पवृन्दाः कर्षिता नवनीतसिंधुपत्न्याः संप्रत्यपास्तकमलश्रियः पदभर्तुः।
न तव हृदयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मधुहृदयाः पुष्पकर्षिताः स्म २३

मयेमे ऽभिमिति चेन्नहि त्वं तत्त्वशोभवसीति भावः २२ भोः सिंधुपत्न्यो नद्यः संप्रति यूयं सिंधुर्मे च पुनरमृत
तृष्णाशुष्का ज्ञातं दयति वनाद्दोकत्वं अतः पुष्पनोद्भवा यासां ताः अपगतकमलशोभाः कृशाश्च वयं यथा
प्रियतमस्य भर्तुर्मे यदुपतेः स्मप्रसिद्धं २३ ॥

श्री
भाग
१०टी
१६२

ततो वागतं दृष्टं हृतं कल्पयित्वाहुः नो स्मान्स्वनितंबाद्दासेयः कंचबलसौहृदः स्मरति स्मतैवमां प्रस्थापितवा
निति वेदतत्याहुः द्दतौ दृष्टत्वस्य हृतकस्माद्वयं तं भजामः अतो तर्हि तमिदालापयत्राकारय उग्रमिति याह
तत्पुनराहुः अस्मात्वं च पितापकाकिनी रमते स प्रियमिति तत्स्मृतेन तमेवालापय सावैकनिष्ठा कथं पतिर्ह
तं शाकयते इति वेदतत्याहुः स्त्रियः ज्ञाना वेकवचनं अस्मास्वस्तीषु मध्ये किं सैवैकनिष्ठा न तु वयमित्यर्थः पा

दृष्टस्यागतमास्यतां पिवप्यो वृद्धांगश्रीरेः कथां हृतं तां तवि[illegible]यामकश्चिदनितः स्वस्मां स्नउक्तं पु
रा किं वा तस्य बलसौहृदः स्मरतितं कस्माद्वनामोवयं तौ द्दालापयं कामदं प्रियमस्तं सैवैकनिष्ठाः
स्त्रियः २४ शुक उवाच इति दृशेन भावेन कृष्णस्ये योगेश्वरेश्वरे क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां
गतिं २५ श्रुतमात्रोपियः हीणंप्रसह्यात्कर्षते मनः उरुगायोरुगीतोवापश्यंतीनां कुतः पुनः २६

हांतरेव तौ दृष्टमयुतदृष्टमथुरमालाननमात्रेयस्यतं अकामदमरति प्रदं प्रियमृते कस्माद्वयं भजामः किंतस्यता
हृतास्मतीपुनः पुनः सैव भजत यतोस्मात्सृशोमानिन्यः स्त्रियः एकनिष्ठा एकैवस्वस्यमानसिद्धौ निष्ठा यासामि
ति २४ २५ श्रीकृष्णस्यैवंभूतो भावो नातिविचित्रमित्याह उरुभिर्गायैर्गीतैरुरुधा गीतो वा येः केश्चिदपि गीतै
र्यथा कथंचिदपि गीतो वेत्यर्थः २६ ॥

२१ पदेस्थाने २८ २९ रुक्मिणीप्रमुखाह्यष्टावुदाहृताः ३० एवमष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रमहिषी।
णांपुत्राणकलत्रमशीतिसहस्रैकषष्टिसहस्राणिभवंति ३१ ३२ प्रतिकृष्णेति ततःपुत्राणांमध्येसमदशैव॥

याःसंपर्यचरन्प्रेमणापादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुंभर्तृबुद्ध्यातासांकिंवर्ण्यतेतपः २७ एवंवेदोदितंक
र्मत्यनुतिष्ठन्सतांगतिः गृहंधर्मार्थकामानांमुहुश्चादर्शयत्पदं २८ आस्थितस्यपरंधर्मंकृष्णस्यगृहमे
धिनां आसन्षोडशसाहस्रंमहिष्यश्चशताधिकाः २९ तासांस्त्रीरत्नभूतानामष्टौयाःप्रागुदाहृताः रु।
क्मिणीप्रमुखाराजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ३० एकैकस्यांदशदशकृष्णोऽजीजनदात्मजान् यावत्यआ।
त्मनोभार्याअमोघगतीश्वरः ३१ तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादशमहारथाः आसन्नुदारयशसस्तेषांना।
मानिमेशृणु ३२ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चदीप्तिमान्भानुरेवच सांबोमधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः ३३
पुष्करोवेदबाहुश्चश्रुतदेवःसुनंदनः चित्रबाहुर्विरूपश्चकविर्न्यग्रोधएवच ३४

याःअथवानिरुद्धनामापिपुत्रएवकश्चित् ३३ ३४ ॥

३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० सहस्राणामपरिमितानां कुमाराणां मितत्वाय यदा प्रत्येकं बहूनध्यापयन्तामाचार्याः।
णामियं संख्या न तदपि श्रुतिमात्रेण न तु सम्यग्ज्ञाताय तेन तदा कुमाराणामेव संख्या कर्तुं न शक्यते कुतः पुनः सर्वयाद-

एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः ३४ स रुक्मिणो दुहि-
तरमुपयेमे महारथः तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ३५ स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो
जगृहे ततः वज्रस्तस्याभवद्यस्तु मौसलादवशेषितः ३६ प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः सु-
बाहोः शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः ३७ न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधना अबहुप्रजाः अल्पायुषोऽ-
ल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ३८ यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणां संख्यानं शक्यते कर्तुम-
पि वर्षायुतैरपि ४० तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च आसन्यदुकुलाचार्याः कुमाराणा-
मिति श्रुतिः ४१ संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनां यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः
४२ देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ४३ तन्निग्रहाय ह-
रिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ४४ ॥

वानामिति ४१ ४२ ते चोत्पन्ना इति प्रत्येकं बहुभी रूपैरिति ज्ञातव्यम् ४३ एवमपि यदुकुलेऽपि देवा इति तथा चोक्तं
सहस्रशः समुद्भूता देवा यदुकुले त्वयि इति ४४ ॥

४४ ४५ ४६ तस्मात्कृष्णकीर्तेः सर्वोत्तमत्वं कृष्णस्य सर्वदेवोत्तमत्वेन विचित्रमित्याह तीर्थमिति इतः पूर्वं।
स्वःसरिदेव सर्वतोऽधिकं तीर्थमित्यासीत् इदानीं यदुषु यदजनि जातं श्रीकृष्णकीर्तिरूपं यतः स्वःसरिदपि यत्पाद
शौचं तीर्थं नृपोनं न्यूनं चक्रे स्वयमेव सर्वतीर्थोपरि विराजते इत्यर्थः श्रीकृष्णस्य विद्विषः स्निग्धाश्च तत्सायुज्यं
प्रापुरिति अपि न चित्रं तस्य परमकारुणिकत्वात् तथा च इदं न चित्रं किं तत् अजिताः केचिदप्यप्राप्या परा सर्वतः परि

तेषां प्रमाणो भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ये चानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ४५ शय्यासनाटना।
लापक्रीडास्नानाशनादिषु न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ४६ तीर्थं चक्रे नृपोनं यदज।
नि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः यन्नामामंगल।
घ्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ४७

पूर्णा श्रीः कृष्णस्यैव नान्यस्येति तदेवाह यदर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां यत्न इति तन्निरपेक्षं तमेव लक्ष्मीः अय।
ते इति विचित्रमेवेति चेत् नहि परममंगलनामधेयत्वात् तदेवाह यन्नामेति तदपि नानुस्मरणापेक्षमित्या।
ह श्रुतमनुगदितमिति सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह यत्कृतो गोत्रधर्म इति गोत्रेषु वृष्णिवंशेषु धर्मो यत्कृतः
येन प्रवर्तितः तस्य क्षितिभरहरणं न चित्रमित्याह कृष्णस्यैतदिति कालचक्रायुधस्येति सर्वसंहारकालस्य
नेः विशेषतो दुरंतप्रभावचक्रायुधस्य किं पदेन तदित्यर्थः ४७॥

श्री
भाग
दशी
१६४

164

यएवंभूतःश्लोकस्यः अतःसएवसर्वोत्तमस्तस्मात् जनानांजीवानांयोनिवासआश्रयः तेषुनिवसन्अंतर्यामित
यातथासत्क्रमोजयति देवक्यांजन्मेतिवादमात्रंयस्यसः यदुवराःपरिषत्सभासेवकरूपायस्य स्वकामात्रेणानि
रसनसमर्थोपिक्रीडार्थंदोर्भिरधर्ममस्यतिपन् स्थिरचरवृजिनघ्नः अधिकारिविशेषानपेक्षकत्वेन अतएवा

जयतिजननिवासोदेवकीजन्मवादोयदुवरपरिष
त्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मं स्थिरचरवृजिनघ्नःसुस्मितश्री
मुखेनव्रजपुरवनितानांवर्धयन्कामदेवं ४८

वृंदावनतरुलतादीनांसंसारदुःखहर्त्ता तथाविलासवैदग्ध्यानपेक्षंव्रजवनितानांपुरवनितानांचसुस्मि
तेनश्रीमतामुखेनैवकामदेवंवर्धयन् काम्यतेइतिकामस्यासौदीव्यतिविजिगीषतिसंसारमितिदेवस्त
ं भोगद्वारामोक्षप्रदमित्यर्थः ४८

तत्कार्यविशेषैः स्वीकृतमत्स्यकूर्मादिनानामूर्तिविशेषस्ययदूत्तमस्यातः परमस्यतदनुरूपाण्यनुकारीणि।
कर्मकषणानिकर्माणियःशृणुयादित्यर्थः ४९ श्रीमत्याःकथायाःश्रवणकीर्तनयुक्तयाचिंतयासेवयै।
तयाः तुष्टात्तदेकनिष्ठत्वेनतस्यधामलोकमेति लोकत्वेपिकालाप्राकलितत्वमित्याह दुस्तरेति दुर्लभ।

इत्थंपरस्यनिजवर्त्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि कर्माणि।
कर्मकषणानियदूत्तमस्यश्रूयादमुष्यपदयोरनुवृत्तिमिछन् ४९ मर्त्यस्तया
नुसवमेधितयामुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयैति तद्धामदुस्तरकृ।
तांतजवापवर्गंग्रामाद्वनंक्षितिभुजोपिययुर्यदर्थाः ५० इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेदशमस्कंधेनवतितमोध्यायः ९० ॥

पुरुषार्थत्वमाहग्रामादिति ५० इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेनवतितमोध्यायः ९० समाप्तश्चा
यंश्रीदशमस्कंधः शुभमस्तुसर्वजगतां ॥

165

नृशंसं क्रूरं हे दुरवग्रह स्वच्छंद तव पादमूलं भक्ताः सेवितवतीरस्मान् भजस्व मा त्यजेति ॥ ३१ ॥ अपि च यदुक्तं भर्तुः
शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्म इत्यादि तत्राहुः यत्पत्यपत्येत्यादि त्वया धर्मविदेति सोपहासं एवमेतत् उपदेशानामुपदेष्टवि-
धेयत्वण्येवास्तु उपदेशपदे त्वयीशे इति हेतुः ईशा इति विविदिषावाक्येन सर्वोपदेशानामीशपरत्वावगमादिति भा-
वः ईशत्वे हेतुः आत्मा किल भवानिति भोगस्य सर्वस्य भोक्ता आत्मैवेशा इति अतः श्रेष्ठो बंधुश्च भवानिति ।
सर्वे बंधुप्रकरणीयत्वय्येवास्तित्यर्थः अथवा धर्मोपदेशानोपदेस्थाने उपदेशपदे धर्मोपदेशदृष्टरि त्वयि ।

गोप्यऊचुः मैवं विभोर्हति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूले भक्ता भजस्व दुर-
वग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग स्त्री-
णां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बंधुरा-
त्मा ॥ ३२ ॥

सति अस्माकं च धर्मे निवृत्तास्मानासहसतीषु त्वया धर्मविदा यदुक्तं एवमेतदस्तु न त्वं धर्मोप-
देष्टा किं तु भवानात्मेति अथवा यदुक्तं एतदुपदेशपदे तज्ज्ञोचरे शुरुषेस्तु नाम त्वयि तु ईशे स्वामिनि सति
एवं काक्वान्ते वा इत्यर्थः यतस्तनुभृतां त्वमात्मा स्वरूपमिति यद्वा यदुक्तं पत्यादिशुश्रूषणं धर्म इति एव-
मेतत्त्वय्येवास्तु कुतः उपदेशपदे शुश्रूषणीयत्वेनोपदिश्यमानानां पत्यादीनामुपदेश्यपदत्वात् कुतः ईशेन
हीश्वरसंधिष्ठानं विना कोऽपि पत्यादिर्नामास्तीति अन्यत्समानमलमतिविस्तरेण ॥ ३२ ॥

123

एतत्सदाचारेण गृह्यते यः प्रार्थयति कुर्वन्तीति कुशलाः शास्त्रनिपुणाः त्वयि रतिं कुर्वन्ति तथाच शास्त्रं किं
प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोक इत्यादि २२ किंच प्रतियातेति यदुक्तं तदेशाकयं त्वया विना दीनाम
यदुत तत्रत्याः विशन्तीति यदस्माकं विना मत्तावन्तं कालं सुखेन गृहेषु निविशन्ति अधितिष्ठन्ति तत्र तथापा
स्तनं कपात्र पिपीशो गृहदुकूलानि निर्विशन्तस्तावपि तथा पदलौ सुखेन सत्त्वात्मना नयन्ति वा २४ अतो गेहेषु।

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किं तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा
स्म छिंद्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र २३ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करा
वपि गृह्यकृत्ये पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा २४ सिंचां
ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निं नोचेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते २५

स्म मः अस्माकं तव अधरामृतपूरकेण तवैव हासेन हसितेन अवलोकितेन कलगीतेन च जातो यो हृ
च्छयाग्निः कामाग्निस्तं सिंच नोचेद्यत्तावत एकोऽग्निः तथापि तव विरहाग्निनि ध्यानेयोग्निसेन च उपयुक्तदेहाद्य
शरीरा योगिन इव तेन तव पदवीमंतिकं ध्यानेन याम प्राप्नुम २५

नवरूपनीनेवोपगच्छत नयवैनमग्निं सिंचेयुरिति चेत्तन्नाहः यदीति हे कृशांगि हि नाहं दम्भेन नवपादन्तलमस्या
त्मस्पृहवस्मोवयं तन्मभृतिनहि नादाम्भ्यामस्यसमत्वस्यात्वमपिनपारयामो न शक्नुमः कथंभूतं नवपादन
लमरमायाः लक्ष्म्याः दनदाणां दैनान्नवंदनवस्रवा नदोपक्कविदेवनसर्वदा अरुण्यजनाः प्रियायस्यवात
स्यव अरुण्यजनप्रियत्वाद्दाण्येक्कविदपि यद्धिकाम्यायम्याद्वशेन अस्मात्त्वस्पृहवस्योवयं नत्वनवयाश्रभि
रमितामाथ्रानेदिताः समः नदारम्भ्यामसमत्वं स्यात्त्वमपिनपारयामः तच्छास्त्रेपनयोनरोचेनरतिभावः २९

यदीवृत्तात्वं नवपादनतलं रमायाद नदणांक्किविदरुण्यजनप्रियस्य अस्मादृतं तत्प्रभृतिनोम्यसमत्व
मंत्रः स्यातेव्वयाभिरमितावनपारयामः २९ श्रीयं स्मदोवृत्तरात्नं स्वकमेनलस्यालयापिवत्सिप
दंकिलभूमत्वं यस्याः स्ववीक्षणाकृते स्मरश्यामस्त्वद्धृदयं च नवपादरजः अपत्राः ३० नत्रःश।
मौदहनिनादनैनेच्छिमूलेशामाविसृज्य वसतोस्त्वडपाशनाशाः नत्सदरस्मितनिरीक्षणनीलका
मतमानमनापुरुषभूषणदेवदास ३१

नमाद सौभाग्यं ततिविज्ञमिमा हृः श्रीरिति श्रीलक्ष्मीः वत्सि
अस्मापत्नस्यानेलआपि तलस्यासपत्नासद नवपदांवुनरजः कामयतेस्म भूत्वेः सवैतं हमितिसो।
भाग्यातिरोकोक्तिः यस्याः लक्ष्म्याः स्ववीक्षणाकृतेश्रीराम्सानोखिलोकयवेनदर्थमम्यांत्रसादीनान
योभिः प्रयासः तदहंजस्त्वद्धृदयमपि प्रपन्नारति ३० देहनिनादेनतडः खदतः तडुपासतेनवद्जनपव प्राणा
यासांनाः वयं वसतीर्गृहाणि हन्यो गिनश्ववत्समीपं प्रापाः नवमदरांस्मितविहसितं नत्रिरीक्षणेनय

श्री भाग० पू० १२४

124

ननु गृहस्थानस्मान् विहाय ममदास्यं किमिति प्रार्थ्यते तत्राहुः वीक्ष्येति अलकावृतमुखं केशान्तैरावृतं मुखं
तथा कुण्डलयोः श्रीर्ययोः ते गण्डस्थले यस्मिंस्तत् अधरयोः सुधा यस्मिंस्तच्च तच्च तव मुखं वीक्ष्य दत्ताभयं भुजदण्ड
युगं च वक्षःस्थितया श्रिया एकमेव रमणं रतिजनकं तेषां द्वयं वीक्ष्य दास्य एव भवाम इति ३९ ननु नग।
स्मिन्नसौ धर्मस्मिस्मकं तत्राहुः का स्त्रीति अङ्ग हे कृष्ण कलानि पदानि यस्मिंस्तत् आयतं दीर्घं मूर्च्छितं स्व।

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकं दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं वि
लोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ३९ का स्त्र्यङ्ग ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यच
रितान्न चलेत्त्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ४०

ग्रामभेदस्तेन पाठान्तरे कलपदामृतमयं वेणुगीतं तेन संमोहिता का वा स्त्री आर्यचरितात् निजधर्मा।
न्न नीधर्मान्न चलेत् यन्मोहिताः पुरुषा अपि विचलिताः किं च त्रैलोक्यसौभगमिदं रूपं निरीक्ष्य स्थावरा योऽपि
हृष्टा अपि पतिता अपि द्रुमा अपि मृगादयोऽपि पुलकानि यत् बिभ्रत् अबिभ्रन् तथा अनेकशाखाप्रवणामात्रेण
पितावत् निजधर्मत्यागो युक्तः किं पुनः स्त्रीसदन्नभवेनेति भावः ४० ॥

१२४

व्यक्तं निश्चितं ४१ विक्रीडितं पारवश्यप्रलापितं गोपीरहसि रमतरमयामास ४२ प्रियस्वेदाणोनोल्कुल्लानि मुखो
निधासोताभिः उदारहासस्वहिताम्नतेषु कृतंदक्रस्समवहीपितिर्यस्यसः प्राणोकस्मद्भः ४३ ४४ ४५ वाहुप्रसारस्य

व्यक्तं भवान्व्रजजनार्तिहरोभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नोनिधेहि करपंकजमार्तबंधो
तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणां ४१ शुक उवाच इतिविक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः प्रहस्य स
दयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत ४२ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः।
उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः ४३ उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः
मालां बिभ्रद्वैजयंतीं विचरन्मंडयन्वने ४४ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकं रेमे तत्तरला
नंदी कुमुदामोदवायुना ४५ बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वे।
ल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिं रमयांचकार ४६ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना
महात्मनः आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ४७

परिरंभणकरादीनामालभनं स्पर्शस्तनमंपविदामस्तनाबाग्रपातस्तैः क्ष्वेल्याक्रीडया वस्त्रवलोकेर्हसितैस्त।
कामतामांपुष्टीपयन तारमयामास ४६ महात्मनो विस्मक विमानगंभीर विनादा ४७ ॥

तत्सौभगमदं सौभाग्येन मदं मत्स्वाधीनत्वाभिमानं मानं गर्वं च केशवः कश्च ईशश्च केशौ तौ वशयतीति तथा सः ४८
इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ त्रिंशे विरहसंतप्तगोपीभिः कृष्णमार्गणं उन्मत्तवद्वनि
यत्तद्भ्रमंतीभिर्वने वने प्रपञ्च्यते १ गत्या च अनुरागेण स्मितेन च नाभ्यां विभ्रमेक्षितैर्नानाविधविलासैरि
ईक्षितानि तैश्च मनोरमा आलापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विक्रमो गमनं च विभ्रमाश्च अन्ये विलासाः तैश्च रमापतेर्ग

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत ४८ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ शुक उवाच अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः
अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्र
मैः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः २ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादि
षु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ३

ताभिस्ताभिराक्षिप्तानि चित्तानि यासां ताः अत एव तदात्मिकाः यासां ताः तास्ता विविधाश्चेष्टा जगृहुः
तदनुकरणेनाक्रीडन् २ किंच गतिस्मितेति प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा आविष्टा मूर्तयो यासां ताः अत
कृष्णविहारविभ्रमाः कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडाविलासाः यासां ताः अहमेव कृष्ण इति परस्परं निवेदि
तवत्यः ३ ॥

किंच गायंत्य इति संहता मिलिताः विचिक्युः मृगयांचक्रुः उन्मत्तकत्वमाह वनस्पतीन्पप्रच्छुः भूतेष्वंतरंम
ध्ये संतं पुरुषं वहिश्च संतमिति ४ नम्रपंचयोतलवभिः तत्र महत्वादेते पश्येयुरित्याशया प्रथममश्वत्थादीन पृच्छंति।
दृष्ट इति प्रेमहासविलासितैरवलोकनैर्नोस्माकं मनो हृत्वा कौरवगतः वः युष्माभिः किं दृष्ट इति ५ महांतः पु।
ष्पैः स्तैर्वहूपकारिणामेति कुरवकादीन पृच्छंति कच्चिदिति हे कुरवकादयः दर्पहरं स्मितं यस्य सः इतो गतः।

गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं वहिर्भूतेषु संतं पुरुषं।
वनस्पतीन ४ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः नंदसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ५
कच्चित्कुरवकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ६ कच्चित्तुलसि
कल्याणि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्विभ्रद्दृष्टस्तेति प्रियोच्युतः ७ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लि
के जाति यूथिके प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ८

कच्चिद्दृष्ट इति ६ अलिकुलैः सह त्वां विभ्रत तवाति प्रियस्त्वया किं दृष्ट इति ७ गुणातिरेकेपि नम्रत्वादि।
माः पशोर्वुरिति पृच्छंति मालतीति हे मालि मल्लिके जाति यूथिके वः युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः करस्पर्शेन वः
प्रीतिं जनयन किं यात इति अत्र मालतीनामाद्यवांतरविशेषाद्बहुत्वम् ८

श्री
भाग
टी
१२८

फलादिभिः सर्वप्राणिनां संतर्पकाः पतेषु पश्येयुरिति चूतादीन् पृच्छंति हे चूतादयः हे येऽन्ये च परार्थभविकाः प
रार्थमेव भवो जन्म येषां ते यमुनोपकूलाः तस्याः कूलसमीपवर्तमानाः तीर्थवासिनः इत्यर्थः ते भवंतः रा
हितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं कृष्णमार्गं शंसंतु कथयंतु ९ हे क्षिति क्षिते बत त्वया किं तपः कृतं वा
केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवा केशवस्यांघ्रिस्पर्शनोत्सवो यस्यास्तया उत्तोंगरुहैरुत्पुलकिता रोमांचिता विभा

चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः येऽन्ये परार्थभविका यमुनो
पकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ९ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पु
लकितांगरुहैर्विभासि अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन १०

सि शोभसे तत्र विशेषं पृच्छंति अपि किमयमुत्सवोऽङ्घ्रिसंभवोऽधुनातनैकदेशांघ्रिस्पर्शसंभूतः यद्वा तेना
वत किंतु उरुक्रमविक्रमात्पूर्वमेव त्रिविक्रमस्य पदा सर्वाक्रममाणात् अहो अथवा तेनावदेव अपि तु ।
ततोऽपि पूर्वं वराहस्य वपुषः परिरंभणेनेति अतस्त्वया नूनं दृष्टस्तं दर्शयेति १०

१२८

126

दृशोरेणाद्धिंप्रसरंतः प्रतिकूलस्पर्शनेसंभाव्याह अपीति हे सखि एणपत्नि अपि किमुपगतः समीपं गतः गात्रैः संदर्शैर्धवलवाहूद्धतिभिः प्रियया सहेति यद्वक्तं तत्र द्योतकं कांता या अंगसंगोद्भूतकुचकुंकुमेन रंजिताया: कुंदकुसुमस्रजो गंधः कुलपतेः श्रीकृष्णस्य वाति आगच्छति ॥ फलभरेणानतानां लक्ष्मणैर्वृक्षाणां प्रणतेः कृष्णस्य प्रणामानां इति मत्ताप्रियया सहितस्य गतिविलासं संभावयंतः पृच्छंति बाहुमिति तुलसिकाया अलिकुलैस्तदामोदमत्तान्वै

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः कुलपतेरिह वाति गंधः ॥ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनंदति चरन्प्रणयावलोकैः ॥१२॥ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥१३॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातरा लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥१४॥

अन्वीयमानोऽनुगम्यमान इह चरन्निति ॥१२॥ काश्चिदाहुः हे सख्य इमा लताः कृष्णेन संगता नूनमत इमाः पृच्छत ना नु स्वपतिसंगतौ तत्संगतिं तु वृक्षा वनस्पतेः पत्युर्बाहूनाश्लिष्टा अपि अहो भाग्यं नूनं तन्नखैः स्पृष्टाः यतः उत्पुलका निबिभ्रति न हि स्वपतिसंगतौ ईदृक्पुलकसंभव इति भावः उन्मत्तकवत्पृच्छति सति स्वपंचिति ॥१३॥ इदानीं रमापते लीलाविचेष्टा जगृहुस्तदात्मिका इति यदुक्तं तत्प्रपंचयति इतीति उन्मत्तवचो गोप्य उन्मत्तवचस्वता गोप्यः कृष्ण

कस्याश्चिदित्यादिचतुर्भिः श्लोकैरनुकरणं प्रपञ्च्यते तत्तच्चतुर्भिर्लक्ष्यपत्वं प्रत्येकेनानुकरणमिति विवेकः पूतनायन्त्याः पूतनावदाचरन्त्याः कृष्णवदाचरन्ती काचित् स्तनमपिबत् तोकायित्वा तोकवदात्मानं कृत्वा शकटायन्तीं शकटवदाचरन्तीं पदाहन् ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा दैत्यवत्तृणावर्तवदात्मानं कृत्वा एका कृष्णार्भभावनां ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनं तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाहन्शकटायतीं ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा जहारान्यामेकां कृष्णार्भभावनां रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥ १६ ॥ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीं ॥ १७ ॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुकुर्वती वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥ कस्याञ्चित्स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरं ॥ २० ॥

कृष्णस्यार्भभावमर्भत्वं भावयति निनाय तामन्या जहार ॥ १६ ॥ १७ ॥ दूरगाः दूरे वर्तमाना गाः यद्वत् यथा कृष्णस्तथाऽऽहूय तं कृष्णमनुकुर्वती अनुवर्तिनी तामिति पाठः अन्याः साधु साध्विति प्रशंसन्ति ॥ १८ ॥ तस्मिन् श्रीकृष्णे मनो यासां ताः ॥ १९ ॥ यतन्ती प्रयत्नं कुर्वतीति उपवर्षं उन्नीय वस्त्रं उन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवती ॥ २० ॥

२१ पिदधं निमीलयत २२ सद्दृक्षणनयनं आस्यं पिधाय सदृकृवणालीतिवा भीतिविडंववनं भयानुकरणं। भजे २३ एवं पुनरपि वृंदावने लतालतां सुख्य सेष्टं च्छेभ्यः वनोद्देशे वनप्रदेशे अवलतनु प्रपश्यत २४ २५ सु ष्टकानि संमिश्याणि २६ तेनकृसेन अंसेन्यस्तः प्रकोष्ठ यस्याः करेणोः हस्तिन्याः २७ सद्दृ:पकांतस्याने।

प्राकृतैकापदाक्रम्य शिरस्याहापयानप दुष्टाद्दे गच्छनातोद्दे खिलालोनवद्दंडधृत २१ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणं वत्से आशु पिदध्वं वो वियास्ये तेमममेज्जसा २२ वद्दान्ययास्त्वनाकाविन्न वीतचापलूचले भीताद्दृक्रियया संभ्रमेणभीतिविडंवनं २३ एवं कृसे पृच्छमानावृंदावनलतास्त रूनं आचदतेन वनोद्देशे पदानि परमात्मनः २४ पदानि व्यक्तमेतानि नदस्नूनोर्महात्मनः लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः २५ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विछन्त्योग्रतोवलाः वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यातः समब्रुवन् २६ कस्याः पदानि चैतानि यातायानंदसूनुना अंसेन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणायथा २७ अनयाराधितोनूनंभगवान्हरिरीश्वरः यन्नोविहायगोविंदः प्रीतोयामनयद्रहः धन्याअहोअमीआल्योगोविंदांघ्र्यब्जरेणवः यान्ब्रह्मेशौरमादेवीदधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये २८

२९ हे आल्यः सख्यः अहो धन्याः अतिपुण्याः गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः तच्चेदेवः यानिति अस्माभिरप्येतद्दृश्वभिषे।

श्री
भाग
दशमी
१२८

अन्याश्चाहुः तस्या इति गोपीनां सर्वस्वं अयं भावः यदि तस्याः पदानि संपृक्तानि न भवेयुः तानि लोठुः स्वं कुर्वती
ति ३१ तत्संपृक्तात् केवलं कुसुमपादत्वेनैव विविचन्ति तस्मात् दृष्ट्वाश्मरमन्त समन्तात् तदा हृष्टा शोकत्रयेण ला
लसन्त इति खिद्यन्ते सुजाते सुकुमारे अंघ्रितले यस्यास्तां उन्निन्ये स्कन्धमारोपितवान् ३० नवद्देतमाह इमानीति

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरं ३१ नालसंते
पदान्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ३२ इमान्यधिकमग्नानि प
दानि वहतो वधूं गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ३३ अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोः
महात्मना अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ३४ प्रपदाक्रमण एते पश्यतासकले पदे केश
प्रसादनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवं ३५

वि

अतिभारेण निमग्नानि ३२ ३३ प्रपदाभ्यां पदाग्राभ्यामाक्रमणं यो ताणी संमर्दनं ययोः अत एव असकले प।
दे पश्यतेति तस्याः कुसुमान्वेतृ उपविष्टायाश्चिह्नं दृष्ट्वाहुः केशप्रसादनमिति कान्तामधिकृत्य तानि
प्रसूनानि चूडयता चूडानुकारेण बध्नता इह ध्रुवमुपविष्टं ३४ ॥

रेमे रम्यादिप्रकोक्तिः आत्मरतः स्वतस्तुष्टः आत्मारामः स्वक्रीडः अखण्डितः स्त्रीविभ्रमैरनाकृष्टोपि तथा चेत्किं-
मिति रेमे तत्राह कामिनामिति ३५ ३६ स्त्रीणां दुरात्मतामाह सा चेति द्वाभ्यां कामो यान मागामन स्मायन्तेया स्मं

त्वन्य

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखण्डितः कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ३५ इत्येवं दर्श-
यन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ३६ सा च मेने तदात्मानं
वरिष्ठं सर्वयोषितां हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ३७ ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशव-
मब्रवीत् न पारयेहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ३८ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंध आरुह्यतामिति तत-
श्चांतर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ३९ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज दास्यास्ते कृपणाया
मे सखे दर्शय सन्निधिं ४० अन्विच्छंत्यो भगवतो मार्गं गोप्योविदूरतः ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुः-
खितां सखीं ४१

ताः गोपीर्हित्वा मां भजत इति हेतोरात्मानं वरिष्ठं मेने इति ३७ ३८ कामिनां दैन्यं दर्शयति एवमुक्त इति आखे-
डितत्वमाह ततश्चेति तस्याः स्कंधारोहणयाचनायामंतर्द्धानस्यार्थः ३९ अनुतापमाह हा नाथेति ४० अन्विच्छं-
त्यो मृगयमाणाः अविदूरतः समीपे ४१ ॥

श्री
भाग
टी
४४

१२९

॥४२॥ ततस्तया परित्यक्ताः कृष्णान्वेषणाय वनमाविशन् ततो हरेरन्वेषणान्निवृत्ताः ॥४३॥ आत्मा शरीरं एवं नमः
शाखा अपि आगाराणि न सस्मरुः स्वगृहाश्चैव सस्मरुर्वं तदात्मिकाः स एव आत्मा यासां तास्तन्मयात्मिकाः ॥४४॥
किं तदेवै यत्र श्रीकृष्णेन संगतिरासीत् तदेव कालिंद्याः पुलिनमागत्य कृष्णं भावयंति ध्यायंतीति तथाताः कृष्ण
स्यागमनं कांक्षितं यासां ता मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरिति ॥४५॥ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे त्रिंशोध्यायः ३०
एकत्रिंशे निराशास्ताः पुनः पुलिनमागताः कृष्णमेवानुगायंत्यः प्रार्थयंते तदागमं जयतीति हे दयित तेन
त्वया कथितमाकर्ण्य मानशान्तिं समाधवान् ब्रवमाने च द्वितीयात्मा विस्मयं परमं ययुः ॥४२॥ ततो विशाल
नेत्रं दृष्ट्वा त्वायावद्विभाव्यते तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवृत्ते हरेः ॥४३॥ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्वि
चेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायंत्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥४४॥ पुनः पुलिनमागत्य कालिंद्याः
कृष्णभावनाः समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकांक्षिताः ॥४५॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे त्रिंशोध्या
यः ३० गोप्य ऊचुः जयति तेधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयित दृश्यतां दिक्षु तावका।
न्मना व्रजः अधिकं यथा भवति तथा जयति उत्कर्षेण वर्तते यस्मात्तव जन्मतस्तस्मात् इंदिरा लक्ष्मीः अत्र व्रजे शश्व
यते व्रजमलंकृत्य वर्तते एवं व्रजे सर्वस्मिन्मोदमाने अत्र त्वतावकाः त्वदीया गोपीजनाः त्वयि त्वदर्थमेव का
यं विहृतास वः प्राणा यस्ते त्वां विचिन्वते अतस्त्वया दृश्यतां प्रसन्नीभूय नाशमिति यद्वा अस्माभिर्भवा
न् दृश्यतां यद्वा एवं त्वया दृश्यतामेतद्विचिंत्य तेजयति अत्र स्वतंत्राणां बहूनां वक्तृत्वादपाधांदू रिति सा

तत्रविचिन्वंतु ममकिमिति चेत्तत्राहुः शरदिति शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि साधुजातं सम्यग्जातं सत्सरसि जं सरसिजं विकसितं पद्मं तस्योदरे गर्भे या श्रीस्तां मुष्णाति हरतीति तथा तया दृशा नेत्रेण हे सुरतनाथ संभोगपते वरद अशुल्कदासिका मूल्यादासीर्नः निघ्नतो मारयतस्ते तव तया क्रियमाणः इह लोके अवधो वधो न भवति किं किं शस्त्रैरेव वधो वधः किं दृशा वधो वधो न भवति किंतु भवत्येव अतस्त्वदृशापहृतप्राणास्मा पंणाय त्वया दृश्यतामिति भावः त्वया दृश्यतामिति यथासंभवं सर्वत्र वाक्यशेषः २ किं च वयं त्वया मुहुर्मुहुः कृ

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः २ विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषमयात्मजाद्विश्वतोभयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ३ ॥

पयारक्षिता किमितीदानीं दृशा मन्मथं प्रेष्यतो हतानयसीत्याहुः विषेति हे ऋषभ श्रेष्ठ विषमयाज्जलाप्यया द्योनाशस्तस्मात् तथा व्यालराक्षसादघासुरात् वर्षमारुतात् इंद्रकृतातिवृष्टिसहितात् वायोः वैद्युतानलादशनिपाता त् वृषोरिष्टस्तस्मात् मयात्मजाद्व्योमात् विश्वतः अन्यस्मादपि सर्वतो भयाच्च कालियदमनादिकाले रक्षिता किमिदानीमुपेक्षस इति भावः ३ ॥

श्री
भाग
सूटी
४

130

श्रपिच विश्वपालनायावतीर्णोस्य तव भक्तोपेक्षायां तमनुचितेत्याशयेनाहुः नखल्विति हे सखे भवान् खलु निश्चि
तं यशोदासुतो न भवसि किं तर्हि सर्वेषां प्राणिनां बुद्धिसाक्षी ननु स कथं कृष्णो भवसि तत्राहुः विखनसा ब्रह्मणा विश्वपाल
लनाय प्रार्थितः सन् सात्वतां कुले उदीयिवानुदितोसि ४ तस्मात्त्वत्कान्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचातुर्यं संप्राप्त
यत्राहुः विरचितेत्यभयमित्यादि हे वृष्णिधुर्य संसृतेर्भयात् ते चरणमीयुषां शरणं प्राप्तानां प्राणिनां विर।
चितं दत्तमभयं येन तत्तथा हे कान्त कामदं वरदं तथा श्रियः करगृहीतं तं तथा तद्वत्करसरोरुहं नः शिर।

न खलु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामंतरात्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सा
त्वतां कुले ४ विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि
धेहि नः श्रीकरग्रहं ५ व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंकरीः
स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ६ प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनं फणिफणार्पि
तं ते पदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयं ७ ॥

सि धेहि अर्पय ५ हे व्रजजनार्तिहन् हे वीर निजजनानां
यः स्मयो गर्वस्तस्य ध्वंसकं नाशकं स्मितं यस्य हे तथाभूत सखे भवत्किंकरीर्नोस्मान् भजस्व आश्रय स्मेति निश्चि
तं प्रथमं तावज्जलरुहाननं चारु योषितां नो दर्शय ६ अविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापकर्षणं पापहन्तृ तृण
चरान्पशूनप्यनुगच्छतीति कृपयेति तथा सौभाग्येन श्रियो निकेतनं वीर्यातिरेकेण फणिनः कालियस्य फणास्व
र्पितं ते पदांबुजं नः कुचेषु कृणु कुरु किमर्थं हृच्छयं कामं कृन्धि छिन्धि ७ ॥

१०

हे पुष्करेक्षण तवैव मधुरया गिरा वल्गूनि वाक्यानि यस्यां तया बुधानां मनोज्ञया हृद्यया गंभीरयेत्यर्थः मु।
ह्यतीरिमा नो विधिकरीः किंकरीः अधरशीधुना अधरामृतेन आप्याययस्व संजीवयेति ८ किंच अस्माकं त्वद्वि
रहेण शममेव मरणं किंतु त्वत्कथामृतं पाययद्भिः सद्भिर्निवर्तितमित्याहुः तवेति कथैवामृतं स्वदेत
तप्तजीवनं प्रसिद्धामृतादुत्कर्षमाहुः कविभिः ब्रह्मविद्भिरपीडितं स्तुतं देवभोग्यं त्वमृतं तैस्तुच्छीकृतं ।

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरशीधुना।
प्याययस्व नः ८ तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं श्रवणमंगलं श्रीमदातता।
तं भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः ९ ॥

किंच कल्मषापहं कामकर्मनिरसनं तत्त्वमृतं नैवंभूतं किंच श्रवणमंगलं श्रवणमात्रेण मंगलप्र
दं तत्त्वनुष्ठानापेक्षं किंच श्रीमत सुशांतं तत्तु मादकं आततं यथा भवति तथा भुवि ये गृणंति निरूपयं।
ति ते जनाः भूरिदाः बहुप्रदातारः जीवितं ददतीत्यर्थः यद्वा एवंभूतं त्वत्कथामृतं ये भुवि गृणंति ते भूरि।
दाः पूर्वजन्मसु खलु बहु दत्तवंतः सुकृतिन इत्यर्थः एतदुक्तं भवति सर्वत्र ये कथामृतं केवलं गृणंति तेपिता।
वद्धन्याः किं पुनर्ये त्वां पश्यंति अतः प्रार्थयामहे त्वया दर्शनं दीयतामिति ९ ॥

श्री
भाग
टी
१३

नवनीते मत्कथायाश्च वर्णनैव निवृत्ता भवत्यः किं महूर्षीनेन तद्विनाद्यभितविभावयं तत्रापि शान्तिन विदामः इत्याहुः रहसि संविदिति हे प्रिय कुहक कपट त्वत्संविस्संकेतनमर्माणि ॥ १० ॥ किंच तवपि वयमतिप्रेमार्द्रं विना त्वे पुनरस्मासु केनदत्तना कपटमात्रसीत्याहुः श्रीकृष्णेन वलसीति हे नाथ कान्त यद्यदा व्रजाच्चलसि पशून् चारयन् तदा नलिनसुन्दरं कोमलं तव पदं शिलैः कणिशैः तृणैरंकुरैश्च सीदति क्लिश्यते इति नो मनः ॥

प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलं रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयंति हि ॥ १० ॥ चलसि यद्व्रजाच्चारयन्पशून्नलिनसुंदरं नाथ ते पदं शिलतृणांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांत गच्छति ॥ ११ ॥ दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतं घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोतीति एवंभूता वयं दुःखशंकितविभावयं ॥ ततः दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुन्तलैरावृतं घनरजस्वलं गोरजः कुण्ठितं धूम्रं वनरुहाननं मल्लिकुलमालापरागकुण्ठितपद्मतुल्यमाननं बिभ्रत् तच्च त्वं मुहुर्मुहुर्दर्शयन् नो मनसि केवलं स्मरं यच्छसि अर्पयसि न तु संगं ददासीति कपट इति भावः ॥ १२ ॥

१३

यतोऽधुना कपटं विहायैवं कुर्विति प्रार्थयते श्लोकद्वयेन प्रणतकामदमिति हे स्वाधिदेव हेरमण पद्मने-
त्रार्चितं श्रीपादद्वयं ध्यानमात्रेणापद्विवर्तकं शंतमं च मे वा समर्पय पित्स्वत्वतमं तव चरणपंकजं कामा-
नापयेत तेन स्तनेद्वयं र्पयेति ॥१२॥ अपि च देवीर ते ऽधरामृतं नोऽस्माकं वितर देहि कथंभूतमधरामृतं स्वा-
नितेन लालितेन वेणुना सुष्ठु चुंबितमिति नादामृतवासितमिति भावः इतररागविस्मारणं नृणामितरेषु
सार्वभौमादिष्विन्द्रियविषयरागोऽभिळक्षां विस्मारयति विलोपयतीति तथा तत ॥१३॥ किं च तवाननमपि न ददर्शनेन ।

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि । चरणपंकजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्व-
र्पयाधिहन् ॥१३॥ सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुंबितं । इतररागविस्मारणं नृणां
वितर वीर नस्तेऽधरामृतं ॥१४॥ अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यतां । कुटिलकुन्त-
लं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशां ॥१५॥

दुःखं दर्शनेन च स्वत्वं दृष्ट्वा सर्वसंगपरित्यागेन यतय इव वयं त्वामुपागताः तेन कथमस्मांस्त्यक्तुमुत्सहसे ।
इति सकरुणमूचुः अटतीति द्वयेन यत् यदा भवान् काननं वृन्दावनं प्रति दिवा अटति गच्छति तदा त्वा-
मपश्यतामस्माकं त्रुटिः क्षणोऽपि युगवद्भवति एवमदर्शने दुःखमुक्तं पुनः सायं विहितोऽपि तेन वक्त्री-
मन्मुखं उदीक्षमाणानां तेषां दृशां पक्ष्मकृद्ब्रह्मा जडो मन्द एव निमेषमात्रमप्यंतरमसह्यमिति दर्शने

श्री
भाग
टी
१३२

तस्मात् हे अच्युत पतीन् सुतान् अन्वयान् संबंधिनः भ्रातृबांधवांश्चातिविलंघ्य ते तव समीपमागता वयं का
थंभूतस्य तव गतिविदः अस्मदागमनं गीतेन गतीर्वा जानतः गतिविदो वयं वा तवोद्गीतेन उच्चैर्गीतेन मोहि
ताः हे कितव शठ एवंभूता योषितो निशि स्वयमागताः ताः त्वदन्यः कस्त्यजेत् न कोपीत्यर्थः १६ अतस्त्वया त्य
क्तानामस्माकं प्राकृतत्वद्दर्शननिदानस्य हृद्रोगस्य त्वत्संग एव चिकित्सा कर्तव्या इत्याहुर्द्वयेन रहसीति श्रियो

पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव यो
षितः कस्त्यजेन्निशि १६ रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं बृहदुरः श्रियो वी
क्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः १७ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलं त्य
ज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं १८

धाम ते बृहद्विशालं उरश्च वीक्ष्य नोऽतिस्पृहा भवति तया च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति १७ तव व्यक्तिरभिव्य
क्तिः व्रजवनौकसां सर्वेषामविशेषेण वृजिनहंत्री दुःखनिरसनी विश्वमंगलं सर्वमंगलरूपा च अतस्त्वत्स्पृ
हात्मनां त्वत्स्पृहाक्रांतमनसां नः मनाक् ईषत् तत् किमपि त्यज मुंच कार्पण्यमकुर्वन् देहीत्यर्थः किं तत् स्व
जनहृद्रोगाणां यन्निषूदनं नाशकं निवर्तकमौषधं यत् त्वमेव वेत्सीति गूढाभिप्रायं १८ ॥

१३२

प्रतिषेधमधर्षितात्वहं त्वग्राहुः यदिति हे प्रिय यत्ते तव सुकुमारं पादाब्जं कठिनेषु कुचेषु संमर्दनशंकिताः शनैः
शनैर्दधीमहि धारयेम तेन तेनाटवीमटसि गच्छसि न यसीति पादे प पूत्वा काचिदस्मो वा आत्मानमेव न
यसि शामयसि ननु तः तत्पदांबुजं वा कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किं स्विन्न व्यथते कथं न कथं न नाम
व्यथेतेति भवानेवायुर्जीवनं यासां तासां नो धीर्भ्रमति मुह्यतीति ॥१९॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कं

यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न
किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥१९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एक
त्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ श्रीशुक उवाच इति गोप्यः प्रगायंत्यः प्रलपंत्यश्च चित्रधा रुरुदुः सुस्वरं राजन्कृष्ण
दर्शनलालसाः ॥१॥

५:

धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरिः तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सांत्वयामास।
मानयन् स्वप्रेमामृतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः सदयं नेदयन् गोपीः कृष्णस्तोऽनेदनेदन इति गोप्य इ।
ति इत्येवं प्रभृति विचित्रधा अनेकधा सुस्वरमुच्चैः कृष्णदर्शनलालसा निःस्पृहायासांताः ॥१॥

साक्षान्मन्मथमन्मथः जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनस्संभूतः कामः साक्षात्तस्यापि मोहकः इत्यर्थः २ तन्वः
करचरणादयः ३ अंजलिना संहतहस्तद्वयेन ४ ५ भ्रुकुटिमाबध्य कुटिलीकृत्य प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपा

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखांबुजः पीतांबरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः २ तं विलो-
क्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतं ३ काचित्करांबुजं
शौरेर्जगृहेंजलिना मुदा काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चंदनभूषितं ४ काचिदंजलिनागृह्णात्तन्वी तां-
बूलचर्वितं एका तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ५ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला घ्नं-
तीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ६ अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखांबुजं आपीतमपि ना-
तृप्यत्संतस्तच्चरणं यथा ७ तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदि कृत्वा निमील्य च पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगी-
वानंदसंप्लुता ८ ॥

वेशेन विह्वला विवशा दष्टाधरोष्ठा कटाक्षैः कटाक्षाः तैरेव आक्षेपाः परिभवास्तैस्ताडयंतीव पश्यति स्म ६ अ-
निमिषंतीभ्यां दृग्भ्यामापीतमपि सम्यग्दृष्टमपि पुनः पुनर्जुषाणा नातृप्यत् ७ हृदि कृत्वा उपगुह्य आस्ते
इत्यर्थः ८ ॥

प्राप्तमीश्वरं प्राप्य यथा मुमुक्षवो जनाः तापं संसारजं तापं यद्वा प्राप्ते ब्रह्मत्वं प्राप्य यथा संसारिणः यद्वा
प्राप्ते मोक्षं प्राप्य यथा विश्वतैजसप्राज्ञावस्था जीवाः ४२ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्वादिभिर्यथा यद्वा उपा
सकः पुरुषो ज्ञानवीर्यबलादिभिः यद्वा पुरुषोनुशायी प्रत्यवेथी प्रकृत्या गुणादिभिर्वृतो यथा विरोचतेतट

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ४२ ताभि
र्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ४३ तासमादा
य कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदं ॥ शरच्चन्द्रांशुसन्दो
हध्वस्तदोषातमः शिवं कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं ४५ ॥

त ४४ विकसितकुन्दमन्दारैः सुरभिर्योनिलस्तस्मात् षट्पदा यस्मिन् ॥ शरच्चन्द्रांशूनां संदोहैः ध्वस्तं दो
षातमः रात्रिगतं तमो यस्मिन् तत् अतः शिवं सुखकरं हस्ततरलैः तरलैः रञ्जिता ग्रास्तु नारविता को
मलावालुका यस्मिन् एवंभूतं पुलिनं ताः समादाय निर्विश्य तत्र ताभिर्वृतोधिकं व्यरोचते निष्टवेणाग्

= ४ ?

श्री
भाग
द० टी
१२५

तास्व मनोरथानां अंतं ययुः पूर्णकामा बभूवुः श्रुतयो यथेति श्रुत्यर्थः यथा कर्मकांडे श्रुतयः परमेश्व-
रमपश्यंत्यस्तत्कर्मानुवेधेन पूर्णा इव भवंति ज्ञानकांडे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा तदानंदपूर्णाः कामानुवेधेन द-
तिनद्धत आप्तकामा अपि प्रेम्णा तमभजन्निर्वाद सौरीति अचीक्लृपन् एवयामासुः आत्मबंधवे तस्यामि-
त्रे १३ गोपीसभागतस्ताभिः संपूजितः सन् चकास शुशुभे त्रैलोक्ये या लक्ष्मीः शोभा तस्या एकपदं वपुर्दे ।

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरची-
क्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३ तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगेश्वरांतर्हृदि कल्पितासनः चकास
गोपीपरिषद्गतोर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् १४ सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासा-
लीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे १५ गोप्य
ऊचुः भजतोनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययं नोभयांश्च भजंत्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भोः १६ ॥

ध्याने तद्वपुर्दधत् दर्शयन् १४ सहासलीलेक्षणेन विभ्रमो विलासो यस्यां तया भ्रुवा उपलक्षिताः संस्प-
र्शनेन संमर्दनेन १५ ततो भगवता कृतं तत्तानतद्वचनेनैवापादयितुं कामा गूढाभिप्राया लोकदृष्टांतमि-
व पृच्छंति भजत इति भजतः प्राणिनः अनु प्रेतरे के विद्वज्जनानुसारेण भजंति केचिदेतद्विपर्ययं यथा-
भवति तथा तद्भजनानपेक्षमभजतोपि भजंति अन्ये तु नोभयानीति १६ ॥

१२५

विदित्वाभिप्रायमुत्तरमाह मिथ इति हे सख्यः उपकारस्य प्रत्युपकारतया ये मिथो भजन्ति ते स्वं न भजन्ति किं त्वा
त्मानमेव कुतः हि यस्मात्स्वार्थ एकान्त उद्यमो येषां ते तत्र च न सौहृदं अतो न सखायः न च धर्मो दृष्टोद्देशाद्ग्रा
मदिच्छादिभजनवदित्यर्थः १७ ये त्वभजतो भजन्तीति ते हि द्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च तत्र तद्यथाक्रमं तथा।

श्रीभगवानुवाच मिथो भजन्ति ये सख्युः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि
नान्यथा १७ भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः।
१८ भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः १९

र्मकामौ भवतः तस्मादाह भजन्त्यभजत इति १८ तृतीयप्रश्नस्योत्तरं भजतोपीति प्रथमार्थः ते च चतुर्विधाः प्र
के आत्मारामाः अपराभृष्टाः केचिदाप्तकामाः विषयदर्शनेपि पूर्णकामत्वेन भोगेच्छारहिताः अन्ये अकृ
तज्ञाः संमूढाः अन्ये तु गुरुद्रुहः प्रतिकूलाः सपितायस्य पोषकस्तिन्याया उपकर्तारो गुरवस्तेभ्यो द्रु

श्री
भाग
पुटी
सप

135

पुरुषः परमको हि गतमात्मानं मन्वानः प्रतिसंक्रोधैः परस्परं गूढस्मितमुखीरित्यादि नाहमिति हे सख्यः प्र
हेतेषां मध्ये न कोपि किंतु परमकारुणिकः परमसुहृच्च कथममीषां भजतामनुवृत्तिमिह न येनेरतरां तारथ्या
नप्रवृत्त्यर्थं नानुभजामि एतन्मदृष्टांतमाह यथेति नस्यधनमेव विचिंतयानिभृतः पूर्णो भ्रमतीति यावत् ।
वेदाश्च धर्माः धर्मोपनीताश्च स्वाः ज्ञातयश्च तेषां त्यागात् अस्मत्त्यागिप्रायाय पितेवेत् २१ एवं मदर्थो ज्झि

नाहं तु सख्यो भजतोपि जंतून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिंतयान्यं
निभृतो न वेद २० एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तये बलाः मयापरोक्षं भजता
तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः २१

नलोकवेदस्वानामद् र्थेउज्झिताः लोकाः पुत्राद्युक्तधर्मीत्
एतान् वेदाश्च धर्माः धर्मोपनीतास्तथा स्वाः ज्ञातयश्च तेषां त्यागात् यामिस्तासां वो युष्माकं परोक्षं मद्दर्शो
नं यथा भवति तथा भजतालोक्य मत्कृमालापान् शृण्वतैव तिरोहितं ज्ञात्वा न शक्तितं तत्तस्मात् हे अबलाः
हे प्रियाः मां मासूयितुं दोषारोपणार्हं यूयं मार्हथ न योग्याः स्थ २१ ॥

ष्यात्वामिदं परमार्थेन तु भगवानेवमाह नेति निरवद्यसंयुजां निरवद्या संयुक् संयोगो यासां तासां वः विबु
धायुषापि चिरकालेनापि स्वीयं साधुकृत्यं प्रत्युपकारं कर्तुं न पारये न शक्नोमि कथंभूतानां या माभजन्
दुर्जरा अजराः याः गृहशृंखलाः ताः संवृश्च्य निःशेषं छित्वा मामाभजन् तासां मच्चित्तं बहुप्रेमयुक्तं ता
यानैकनिष्ठं तस्माद्वो युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन तत् युष्मत्साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु यु

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः या माभजन्दुर्जरगेहशृंखलाः संवृश्च्य
तद्वः प्रतियातु साधुना २२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ श्रीशुक उवाच इत्थं भ
गवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिताशिषः १ तत्रारभत गो-
विंदो रासक्रीडामनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः २ ॥

अनन्योपशीलेन च ममानृण्यं न तु मत्कृतप्रत्युपकारेणेत्यर्थः २२ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे द्वात्रिंशो-
ध्यायः ३२ त्रयस्त्रिंशे ततो गोपीमंडलमध्यगो हरिः प्रियाभिस्ता रमयामास ह्लादिनीवनकेलिभिः तन्मदं
श्रंगादेरानंतरं पद्यात्तस्य भगवतो गतनवपुषा करचरणाद्यवयवैरुपचिताः समृद्धा आशिषो यासां ताः १
रासक्रीडां रासो नाम बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषः तां क्रीडां अन्योन्याबद्धाः संग्रथिता बाहवो येषां तैः सह २

श्री
भाग
पूर्व
१२९

130

तत्राद्भुतमभिप्रायेणाह दर्शयति रासोत्सव इत्यर्धचतुष्टयाधिकेन सार्धेन तासां मंडलरूपेणावस्थितानां
द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तेनैव कंठे गृहीतानामुभयतश्चालिंगितानां कथंभूतेन यं सर्वाः स्त्रियः स्वस्वनि-
कटे मामेवाश्लिष्टवानिति मन्येरन् तेन तदर्थं द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनेत्यर्थः नन्वेकस्य कथं तथा प्रवेशः

रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमंडलमंडितः योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः प्रविष्टेन गृही-
तानां कंठे स्वनिकटं स्त्रियः ३ यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलं दिवौकसां सदाराणामौ-
त्सुक्यापहृतात्मनां ४ ततो दुंदुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः जगुर्गंधर्वपतयः सस्त्रीकास्त-
द्यशोऽमलं ५ वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषितां सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रास-
मंडले ६

सर्वसन्निहितत्वं वा कुतः स्वैकनिकटत्वाभिमानस्तासामित्यत आह योगेश्वरेणेति अचिन्त्यशक्तिनेत्य-
र्थः ३ तावत्तत्क्षणमेव परस्परौत्सुक्यापहृतमनसां सस्त्रीकाणां देवानां विमानशतैः संकीर्णं नभो बभू-
व ४ ५ सप्रियाणां कृष्णसहितानां तुमुलः संकीर्णः ६ ॥

१२९

महामरकतो नीलमणिरिव हैमानां मणीनां मध्ये ताभिः स्वर्णवर्णाभिराश्लिष्टाभिः शुशुभे गोपीरूपाभिः
प्रायेणाविनैव मध्यपदाहूतिमेकवचनं ७ स यथा ताभिः शुशुभे तथा ताश्च पीतेन विशेन तिचारा पादन्यासैरि
ति भुजविधुतिभिः करचालनैर्भ्रम्यमाणैर्मध्यैः वलद्भिः कुचैश्च पटैश्चोत्तरीयवस्त्रैः गंडलोलैः गंडेषु कपोले
षु लोलैश्चंचलैः कुंडलैः स्विद्यन्मुख्यः स्विद्यंते स्वेदमुद्गिरंति मुखानि यासां ताः कवरीषु रशनासु च ग्रंथयो या।

तत्रानिशं शुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ७ पादन्यासै
र्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भ्रश्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुंडलैर्गंडलोलैः स्विद्यन्मुख्यः कवर
रशनाग्रंथयः कृष्णवधो गायंत्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ८ उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकं
ठो रतिप्रियाः कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतं ९ ॥

स्रस्ताः तेषु ताः स्ववाः ग्रंथयः शिथिलग्रंथयस्ताः सर्वाः तत्र नानामूर्तिः श्रीकृष्णो मेघचक्र इव तास्तव
कृविधा तडित इव स्विद्यत्नपारइव गीतं गर्जितमिव चेति यथासंभवमूह्यं ८ नृत्यमाना नृत्यंत्यः रक्तकंठ्यः
नानारागैरनुरंजितकंठाः कृष्णस्याभिमर्शेन संस्पर्शेन मुदिताः हृष्टं विश्वं ९

मुकुंदेन सह स्वरजातीः षड्जादिस्वरालापगातीः स्वमिश्रिताः कृत्वा उन्नीता अभिरसंकीर्णाः पीनपयोधरेन संमा
निनातन्नात्मन्नयनमेव ध्रुवं ध्रुवालापेन तालविशेषं कृत्वा उन्निन्ये उन्नीतभवती ॥८॥ एवं नृत्यगीतादिना श्रीकृ
ष्ण संमानितानां तासाम् मनसि श्रीनिविलसितं स्मरमादकारिविहितं स्मर्यते निशिथिलीभावं शमानिवलया

काश्चित्समं मुकुंदेन स्वरजातीरमिश्रिताः उन्निन्ये पूजितातेन प्रीयता साधु साधिति तदेव ध्रुव
मुन्निन्ये तस्यै मानं च बहूदात् ॥१०॥ काश्चिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः जग्राह बाहुना
स्कंधं श्लथद्वलयमल्लिका ॥११॥ तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् चंदनालिप्तमाघ्राय
हृष्टरोमा चुचुंब ह ॥१२॥ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषिमंडितं गंडं गंडे संदधत्या अदात्तांबू
लचर्वितं ॥१३॥ नृत्यती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रांताधात्स्तनयोः
शिवं ॥१४॥

निमल्लिकास्रग्यस्याः सा ॥११॥ उत्पलस्य सौरभमिव सौरभं यस्य तं बाहुं ॥१२॥ नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोश्चंच
लयोः कुंडलयोस्त्विषिः प्रभा तया मंडितं गंडे कपोले तथाभूते स्वगंडे संदधत्याः संयोजयंत्याः तांबूल
चर्वितं चुचुंब तत् ॥१३॥ कूजंती नूपुरे मेखला च यस्याः सा ॥१४॥

एवमस्माप्रपि गोप्यो यथायूथं नानाविभ्रमैर्विजह्रु रिमाह गोप्य इति १५ तत्र वाद्यकेषु गायकेषु च सत्सु के
षु गोपर्वे किन्नरादिषु रसावेशेन मुत्येन नृत्यवाद्याभ्यामेव वाद्यादिसंपन्निदर्शयन् एतत्संभ्रममाह कर्णोत्प
लेति कर्णोत्पलैश्च अलकविटं कैरलंकृतैः कपोलैश्च घर्मैश्च वक्त्रेषु श्रीः शोभा यासां ताः घोषाः
किंकिण्यः वलयनूपुरघोषैर्वाद्यैर्वादित्रैः स्वकेशेभ्यः स्रस्ताः स्रजो यासां ताः एतेन तालगतिसंतुष्टाः के ।

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभं गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायंत्यस्तं विजह्रिरे १५ कर्णो
त्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वके
शस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां १६ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहा
सैः रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः १७ ॥

श्राः देवाः सशिरःकंपं पादेषु पुष्पवृष्टिमिवाकुर्वंत्रित्यन्वये दितं भगवता सह ननृतुः भ्रमरा एव गायकाः।
यस्यां रासक्रीडासभायां १६ यथा गोप्यो नानाविभ्रमैर्भगवता सह विजह्रुः एवं भगवानपि स्वविलासैर्लीला
भिः सहरेमेत्याह एवमिति तद्विलासाननुभूतस्यैव तत्रोदाहरणेन यथार्भक इति स्वप्रतिविंबैर्विभ्रमः क्रीडा
यस्य स एव अनेनैव दर्शितं लीपमेव सर्वकलाकौशलं सौगंध्यलावण्यमाधुर्यादिगुणानुसंवाद्यताभिः सह

रेमे यथार्भकः स्वप्रतिबिंबेनेति वा ॥ १७ ॥

138

तास्तुभगवद्विलासेनकृतार्थाबभूवुरित्याह तदंगेति तस्यांगसंगेनप्रकृष्टामुत्प्रीतिस्तयाकुलान्यवशानीं-
द्रियाणियासांताः विस्रस्तबंधनान्केशादीन अंजसाप्रतिव्यूढुं यथापूर्वं धर्तुं नालंनसमर्थाबभूवुः विस्र-
स्तामालाआभरणानिचयासांताः १८ नकेवलंतापवाकुलेंद्रियाः किंतद्दृष्टारोपीत्याह कृष्णविक्रीडित-
मिति किंच शशांकश्चेति अनेनेतत्सूचितं शशांकेनविस्मितेनगतौविस्मृतायां ततःप्राकृताःसर्वे

तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाःकेशान्दुकूलंकुचपट्टिकांच नांजःप्रतिव्योढुमलंव्रजस्त्रियो।
विस्रस्तमाल्याभरणाःकुरूद्वह १८ कृष्णविक्रीडितंवीक्ष्यमुमुहुःखेचरस्त्रियः कामार्दिताः
शशांकश्चसगणोविस्मितोऽभवत् १९ कृत्वातावंतमात्मानंयावतीर्व्रजयोषितः रेमेसभगवां-
स्ताभिरात्मारामोपिलीलया २० तासामतिविहारेणश्रांतानांवदनानिसः प्रामृजत्करुणः
प्रेम्णाशंतमेनांगपाणिना २१

पिग्रहाःतत्रतत्रैवतस्थुःततश्चापि दीर्घासारात्रिर्बभूवयथासर्वेविजह्रुरि-
ति १९ किंचकृत्वेति अयंभावःकात्यायनिमहामायेमहायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतंदेविपतिंमे
कुरुतेनमइत्येवंप्रत्येकंताभिःप्रार्थितत्वात् भगवतापि यातावलाव्रजंसिद्धामयेमारंस्यथक्षपाइति त-
थैवप्रतिश्रुतत्वात्तावंतमात्मानंकृत्वारेमेइति यावतीःयावत्यः २० कृपातिशयमाह तासामिति

ततोतिहृष्टानां गोपीनां चरितमाह गोप्य इति स्फुरतां स्वर्णकुंडलानां कुंतलानां च त्विषा गंडेषु या श्रीस्त-
या सुधितेनामृतायितेन हासमधुरेन निरीक्षणेन च ऋषभस्य पत्युः कृष्णस्य मानं दधत्यः पूजां कुर्वत्यः ता-
त्कर्माणि जगुः तस्य कररुहैर्नखैः स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः ॥२१॥ अथ जलकेलिमाह ताभिरिति तासां मे-

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः ।
कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥२१॥ ताभिर्युतः श्रममपोहितुमंगसंगघृष्टस्रजः स कु-
चकुंकुमरंजितायाः गंधर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रांतो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥२२॥
सोंभस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोंग वैमानिकैः कुसुमवर्षि-
भिरीड्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः ॥२३॥

गासंगेन घृष्टा संमर्दिता या स्रक् तस्याः अतएव तासां कुचकुंकुमेन रंजितायाः संबंधिभिः गंधर्वपालिभिः गं-
धर्वपा गंधर्वपतयः स्वगायंतो येऽलयस्तैरनुद्रुतः अनुगतः सः कृष्णः वाः उदकं आविशत् भिन्नसेतुः विदा-
रितवप्रः स्वयं चातिक्रांतलोकवेदमर्यादः ॥२२॥ स्वरतिः आत्मारामोपि व्रजगोपीमंडले अंभसि वा स्थलेन

श्री
भाग
सटी
३४

वनक्रीडां दर्शयति तत इति यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां गंधो यस्मिन् तेनानिलेन जुष्टा दिक्तटानि यस्मिन् यद्वा दिशास्तटं च स्थलं च यस्मिंस्तस्मिन् वने भृंगाणां प्रमदानां च गणैरावृ। तः २४ रासक्रीडां निगमयति एवमिति सत्यकामः सत्यसंकल्पः अनुरागिस्त्रीकदंबस्यः एवं सर्वाः नि।

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधानिलजुष्टदिक्तटे चचार भृंगप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः २४ एवं शशांकांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागण। णः सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः २५ राजोवाच संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः २६

शाः सेवितवान् शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शारदिभवाः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभू। ता निशाः यद्वा निशा इति द्वितीयान्तं संयोगे शृंगाररसाश्रयाः शारदि प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथा। ताः सिषेवे इति एवमप्यात्मन्येवावरुद्धः सौरतः चरमधातुर्न तु स्खलितो यस्येति कामजयोक्तिः २५

२ १३४

प्रतीपंप्रतिकूलंअधर्ममित्यर्थः आचरत्कृतवान् नचेदमधर्ममात्रंकेवलंजनप्रतारणादिवत् किंतुमहाद्
त्यमित्याह परदाराभिमर्शनमिति २८ आप्तकामस्यतादृशमधर्मंशंकितेन यद्येवंकामाभावात्रिदितंकेना
भिप्रायेणकृतवान्निर्निष्कृष्ठति आप्तकामइति २९ परमेश्वरैकैमनुष्यन्यायेनपरिहर्तुंसामान्यतोमहतां
तमाह धर्मव्यतिक्रमइति साहसंचरंष्टंप्रजापतेरिंद्रसोमविश्वामित्रादीनां नच्चतेषांतेजस्विनांदोषायतत्।

सकथंधर्मसेतूनांवक्ताकर्ताभिरक्षिता प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनं २८ आप्तकामोयदु।
पतिःकृतवान्वैजुगुप्सितं किमभिप्रायएतन्नःसंशयंछिंधिसुव्रत २९ श्रीशुकउवाच धर्मव्यतिक्र।
मोदृष्टईश्वराणांचसाहसं तेजीयसांनदोषायवह्नेःसर्वभुजोयथा ३० नैतत्समाचरेज्जातुमनसा
पिह्यनीश्वरः विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोब्धिजंविषं ३१ ईश्वराणांवचःसत्यंतथैवाचरितंक्वचि
त् तेषांयत्स्ववचोयुक्तंबुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ३२

भवतीति ३० तर्हियद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायेनान्योपिएवंकुर्यादित्याशंक्याह नैतदिति अनीश्वरोदेहादि
परतंत्रः यथारुद्रव्यतिरिक्तोविषंभक्षयन्विनश्यत्येव ३१ कथंतर्हिसदाचारस्यप्रामाण्यमतआह।
ईश्वराणामिति तेषांवचःसत्यंअतस्तदुक्तमाचरेदेव आचरितंतुक्वचित्सत्यं अतःस्ववचोयुक्तंतेषांस्ववच।

ननुतर्हितेपिकिमेवंस्वाह्समाचरंतितत्राह कुशलेति प्रारब्धकर्मक्षपणमात्रमेवतेषांकृत्यंनादित्य
र्थः ३३ प्रस्तुतमाह किमुतेति कुशलाकुशलान्वयोनविद्यतइतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ३४ एतदेव
स्फुटीकरोति यस्यपादपंकजपरागस्यनिषेवणेनतृप्ताः यद्वा यस्यपादपंकजपरागेनिषेवायेषांते।

कुशलाचरितेनैषामिहस्वार्थोनविद्यते विपर्ययेणवानर्थोनिरहंकारिणांप्रभो ३३ किमुता
खिलसत्वानांतिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां ईशितुश्चेशितव्यानांकुशलाकुशलान्वयः ३४ यत्पादपंक
जपरागनिषेवतृप्तायोगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः स्वैरंचरंतिमुनयोपिननह्यमानास्तस्ये
च्छयात्तवपुषःकुतएवबंधः ३५ गोपीनांतत्पतीनांचसर्वेषामेवदेहिनां योंतश्चरतिसोध्यक्षः
क्रीडनेनेहदेहभाक् ३६

तथातेचतेनतृप्ताश्चेतिभक्ताइत्यर्थः तथाप्यात्मनितनश्चनननह्यमानाः बंधनंप्राप्नुवंतः परदारत्वंगोपीना
मंगीकृत्यपरिहरति ३५ इदानींभगवतःसर्वान्तर्यामिणःपरदारसेवानामनकाचिदित्याह गोपीनामि
ति योंतश्चरति सध्यक्षोबुद्ध्यादिसाक्षी सएवक्रीडनेनेहदेहभाक् नतुस्मरादितल्पः येनदोषःस्यादि

नन्वेवंचेदाप्तकामस्यकिमिदंतेकृतः प्रवृत्तिनिमित्तमाह अनुग्रहायेति शृंगाररसाकृष्टचेतसोतिवहिर्मुखा।
नपिस्वपरान्कर्तुमितिभावः ३६ नन्वन्येषांमिथ्याचारत्वचेष्टितमेवनिवर्तितंतत्राह नासूयन्निति एवंभूते
ष्वसूयाभावेनत्वाकृष्णतः पापान्नियारइतिभावः ३७ ब्रह्मरात्रेब्रह्मलेमुहूर्ते उपावृत्तेसमाप्ते ३८ भगवतःकामवि
जयरूपरासक्रीडाश्रवणादेःकामविजयमेवफलमाह विक्रीडितमिति अचिरेणधीरःसन् हृद्रोगंका

अनुग्रहायभक्तानांमानुषंदेहमाश्रितः भजतेतादृशीःक्रीडायाःश्रुत्वातत्परोभवेत् ३६ नासूय
न्खलुकृष्णायमोहितास्तस्यमायया मन्यमानाःस्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दारान्व्रजौकसः ३७ ब्रह्म
रात्रउपावृत्तेवासुदेवानुमोदिताः अनिच्छंत्योययुर्गोप्यःस्वगृहान्भगवत्प्रियाः ३८ विक्रीडितंव्र
जवधूभिरिदंचविष्णोःश्रद्धान्वितोनुशृणुयादथवर्णयेद्यः भक्तिंपरांभगवतिप्रतिलभ्यकामंहृ
द्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेणधीरः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेत्रयस्त्रिंशोध्यायः ३३

ममाश्वपहिनोतिपरित्यजतीति सेयंश्रीपरमानंदसेविश्रीधरनिर्मिता श्रीभागवतभावार्थदीपिका
दशमाख्यया ३३ इतिश्रीभावार्थेदशमस्कंधेत्रयस्त्रिंशोध्यायः ३३ चतुस्त्रिंशेहिनागस्थंनंदंहरिरमूमुचत् वि
द्याध्रंचांगिरसःशापाच्छंखचूडंयथावधीत् गतोपदेशतःकामंकिंकरीकृतकामतः अन्वशहयान्वशंनिमे

श्री
भाग
पूर्वे
।५।

141

तदेवं कामानुग्रहकृतेन कामं तत्रयं प्रतिपाद्य तथैव विद्याधरजन्मश्रीनिपातविञ्चं तस्य संगंदर्शयति एक
देति १ २ गावः गाः मधु मधुरं मधवन्नं मधुनाससहितमन्नं देवः शिवः ३ जलमात्रं प्राश्य उपोषिताः तो।

शुक उवाच एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेम्बिकावनं १
तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुं आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेम्बिकां २ गावो हिर
ण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ३ ऊषुः सरस्वती
तीरे जलं प्राश्य यतव्रताः रजनीं तां महाभागा नंदसुनंदकादयः ४ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्वि
पिनेतिबुभुक्षितः यदृच्छयागतो नंदं शयानमुरगोग्रसीत् ५ स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण
महानयं सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ६ तस्य चाक्रंदितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः
ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रांताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ७ अलातैर्दह्यमानोपि नामुंचत्तमुरंगमः तमस्पृशत्
पदाभ्येत्य भगवान्सात्वतां पतिः ८

निशां तत्र ऊषुः न्यवसन् ४ महान् हिरण्यगात्रः उरगः उरसा गच्छतीति सलक्षितः।
तमुरुकं मग्रसीत् जग्राह ५ ६ विव्यधुस्ताडयामासुः उल्मुकैर्ज्वलितकाष्ठैः ७ अलातैस्तैरेवोल्मुकैः ८॥५॥

विद्याधरेन्द्रविविनेर्चिते ९ गोपेन्द्रात्मनरैश्वर्यप्रकाशयितसविद्यानिवतमस्कृत् दीप्यमानेनवपुषासमवा।
स्थिते १० यः परयाशोभयाप्रकाशानेसभवान्कइति ॥ ११ प्राहसंउपहसितवानस्मिप्रलब्धैरूपदर्सितैर्म।

सद्यैभगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः भेजेसर्पवपुर्हित्वारूपंविद्याधरार्चितं ९ तमपृच्छद्धृषीके।
शः प्रणतंसमवस्थितं दीप्यमानेनवपुषापुरुषंहेममालिनं १० कोभवान्परयालक्ष्म्यारोचतेद्भु
तदर्शनः कथंजुगुप्सितामेतांगतिंवाप्रापितोवशः ॥ सर्पउवाच अहंविद्याधरःकश्चित्सुदर्शनइति
श्रुतः श्रियास्वरूपसंपत्त्याविमानेनाचरन्दिशः १२ ऋषीन्विरूपानंगिरसः प्राहसंरूपदर्पितः तैरि।
मांप्रापितोयोनिंप्रलब्धैः स्वेनपाप्मना १३ शापोमेनुग्रहायैवकृतस्तैः करुणात्मभिः यदहंलोक
गुरुणापादस्पृष्टोहताशुभः १४ तंत्वाहंभवभीतानांप्रपन्नानांभयापहं आपृच्छेशापनिर्मुक्तःपाद
स्पर्शादमीवहन् १५ प्रपन्नोस्मिमहायोगिन्महापुरुषसत्पते अनुजानीहिमांदेवसर्वलोकेश्व।
रेश्वर १६ ॥

दीर्घेनैवपायेननिर्मितेन १२ यद्यतः शापात् लोकगुरुणात्रैलोक्यनाथेन १४ आपृच्छेस्वंलोकंगं।
तुमनुज्ञांयाचे अमीवहनदुःखनाशक १५ १६ ॥

श्री
भाग
पुली
१४२

142

१७ १८ १९ श्रीहृदेहं निहत्यैवं प्रागमद्वं स्वदर्शने तद्द्रुमादिनैकः ससःशोविह्वुडमताडयत् तन्मसंगमाह
कदाचिदिति २० विरजौ वरावित विरजसी निर्मलेयुवेरेयथोत्तो २१ किंच निशाप्रवेशं सत्कुर्वतो।

वल्लदेशहिमकोदकमयसेकृत दर्शनात् यत्रामगृहणत्राविलातत्र्योनृणात्मानमेवच सद्यः
पुनातिकिंभूयस्तस्य स्पृष्टः पदाहिते १७ इतिनत्ताप्यदाशार्हं परिक्रम्याभिवंद्यच स्वदर्शनोदि
वंयातः कृष्णाद्रेहस्वमोचितः १८ निशाम्यकृष्णस्यतदात्मवैभवंव्रजौकसोविस्मितचेतसस्ता।
नः समाप्यतस्मिन्नियमंपुनर्व्रजंनृपोपाययुस्तत्कथयंतआदृताः १९ कदाचिदथगोविंदोरा।
मश्चाद्भुतविक्रमः विजह्रतुर्वनेरात्र्यांमध्यगौव्रजयोषितो २० उपगीयमानौललितंस्त्रीजनैर्व
द्धसौहृदैः स्वलंकृतानुलिप्तांगौस्रग्विणौविरजोवरौ २१ निशामुखंमानयंतावुदितोडुपता
रकं मल्लिकागंधमत्तालिजुष्टंकुमुदवायुना २२ जगतुःसर्वभूतानांमनःश्रवणमंगलं तौ
कल्पयंतौयुगपत्स्वरमंडलमूर्छितं २३

उदितउडुपस्तारकाश्चयस्मिंस्तत् मल्लिकागंधेनमत्तायेअलयस्तैर्जुष्टं सेवितं २२ ध्वनिवाहनात् द्वेधायुगप
त्कल्पयंतौ मग्नकामपितौस्वरमंडलमूर्छितंयुगपत्कल्पयंतौमनःश्रवणयोमंगलंयथाभवतितथा।

मूर्छितान्सख्यौतलीनविना संमस्तुष्टादुगूलं यस्मान्नमात्मानं देहं सस्मा: केशोभ्य: सत्नोयस्यतेच नाना
विदन् २४ २५ निरीक्षनो निरीक्षमाणयो: नौनाथौ पश्यतेकालयामास यथात्मेरयामास २६ दस्युनाख्याते

गोप्यस्तत्रैव माकर्ण्य मूर्छितानाविद्रूप संमदगूलमात्मानं सखलकेशाख्यंततः २४ एवं वि।
क्रोडतो: स्वैरं गायतो: संभ्रमनवन् शांखचूडइति ख्यातो धनदानुचरोभ्यगात् २५ तयोर्निरीक्षतो
राजंस्तत्राथं प्रमदाजनं क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः २६ क्रोशंतं कृष्णरामेति।
विलोक्य स्वपरिग्रहं यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावतां २७ माभैष्टेत्यभयारावौ सालद्
स्तौ न रक्षिनौ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमं २८ सवीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यूइवोद्वि
जन् विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया २९ तमन्वधावद्गोविंदो यत्रयत्र सधावति जिही
र्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन्स्त्रियो बलः ३० अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः जहार मुष्टिनै।

वांगसह चूडामणिं विभुः ३१

ण। २७ माभैष्टभयं माप्नुवतेत्यभयवाचौ २८ २९ ३०: शिरसा सह चूडामणिं जहारेत्यर्थः ३१। एम:

श्री
भाग
टी
१०

143

३२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४ पंचत्रिंशे वने याते कृष्णे गोकुलयोषितः युग्मश्लो-
काभिर्गीतेन तद्ध्यानापनीयंते एवं रात्रिषु कृष्णेन सह रमभिरमितानां दिवा तद्विरहितानामनुगीतेन नि-
नाय प्रकारमाह गोप्य इति दुःखेन कृच्छ्रेण वामबाहुकृतवामकपोल इत्यादीनि द्वादशयुग्मानीति १
हे गोप्यः वामबाहोर्मूले वा कृतोऽर्पितो वामकपोलो येन सः वल्गिते नर्तिते भ्रुवौ येन स वल्गितभ्रुः मु-

शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरं अग्रजायाददात्प्रीत्या पश्यंतीनां च योषितां ३२ इति
श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४ श्रीशुक उवाच गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचे-
तसः कृष्णलीलाः प्रगायंत्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् १ गोप्य ऊचुः वामबाहुकृतवामकपो-
लो वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुं कोमलांगुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुंदः २ व्योम-
यानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं

कुंदः अधरेऽर्पिते वेणौ कोमलाभिरंगुलीभिराश्रिता मार्गाः सप्तस्वरच्छिद्रस्थानानि यस्य तं यत्र यदा ईरयति
वादयति २ तदा व्योमयानानां सिद्धानां वनिताः सिद्धैः स्वपतिभिः सह वर्तमाना अपि तद्वेणुरवमुप-
धार्याकर्ण्य प्रथमं विस्मिताः ततः काममार्गणेभ्यः समर्पितानि चित्तानि याभिस्ताः ततस्तद्वशा अभवन् त-
स्माच्च सलज्जाः सत्यः कश्मलं मोहं ययुः अपस्मृता विस्रस्ता नीव्यो याभिरिति एतत् एवंभूतस्य

दंतैर्देशवलाः रदं चित्रं स्पृष्टेन हारद्वासः हारवद्विशदो हासो यस्य सः यद्वा वेणुवादनप्रयोगवदनेन सहदंतो
हारेषु स्फुरन् हासो यस्य हारवद्धावदतः स्मितशोभमानो हासो यस्य सः यद्वा हारगणो हासश्च विशदाः सूर्तिर्य
स्मिन्स तथा स्मितेन उरसि स्थिरा विद्युदिव लक्ष्मीर्यस्य सः यद्दियतकान्तनवेणुनादितवेणुर्भवति ४ तदा च
नेयेहूषा गावश्च वेणुवाद्येनहृतानि चेतांसि येषां ते अभ्यान् हयान् दंतैर्दष्टाः कवलाग्रा मार्थः तेषु प्राप्तता

दंतचित्रमवलाः स्पृष्टेनेदं हारवद्वास उरसि स्थिरविद्युत् नंदसूनुमयमार्तेननानातनर्महेयदिकृति
तवेणुः ४ इत्यशेषेवजनहृषा मृगा गावा वेणुवाद्यहृतचेतसः आरात् दंतदष्टकवलाधृतकर्णाः
निद्रितालिखितचित्रमिवासन् ५ वर्हिणः स्तवकधातुपलाशैर्वद्धमल्लपरिवर्हविडंबः कर्हि
चित्सवलआलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुंदः ६ ॥

मुकुंदिताः कर्णायैस्ते निद्रितास्वलिखितचित्रमिवचास्मन् अतिवर्त्तमानिरहासमिदमतिचित्रमित्यर्थः ५
किंच प्रचेतनाः सरसि तिस्मन्रतीवविचित्रमित्याह वर्हिआलिसवि वर्हिणोमयूरस्तवकामयूरपिच्छाः धा
तवो गैरिकाद्यः पलाशानि पल्लवाश्च तैर्वद्धश्चासौ मल्लानां परिवर्हः परिकरस्तेविडंवपतिकरोतिर
ति तथा मुकुंदो गोपैः सह वेणुनेमपरितनं प्रज्ञापितानयं यत्र यदागाः समाह्वयति ६ ॥

श्री
भाग
दश
१५४

तर्हि तदा तन्नवंशध्वनिश्रवणाद्गलितीनानीनं यस्य पदांबुजरजः स्पृहयंत्यश्च भग्नगतयः सरितो वैति ।
स्मिन् वयमिव ना अबहुपुण्याः यतो न प्राप्नुवंति केवलं प्रेमणा वेपिताः कम्पिता भुजास्तरंगा या
सां ताः स्तिमिता निश्चला आपो यासां ताः गोप्योपि एवंविधं कृष्णं स्मृत्वा लोचनयोः स्तिमितजला भवं ।
तीति ७ स्थावरेष्वति विचेष्टश्पनस्माह अनुचरैर्गोपैर्देवादिभिर्वा भगवानां वाकं आदिपूरुषश्च

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदांबुजरजोनिलनीतं स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपि
तभुजाः स्तिमितापः ७ अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः वनचरो गि
रितटेषु चरंतीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ८ वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यंजयंत्य इव पुष्प
फलाढ्याः प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ९

ति अचलभूतिः निश्चलश्रीः वेणुनाननुत्राम्नागावेन ८ तदा पुष्पणाभारेण विटपाः शाखा यासां
ता वनगतालताः स्वस्मिन् लिंगप्रकाशमानं सूचयंत्य इव मधुधाराः प्रववृषुः स्रवेति विस्मये तरवश्च ।
तथानम्रतीनामपि नन्देवानंद इति भावः एतानि विष्णुभक्तिलक्षणानि ९ ॥

१५४

144

किंच सरसिकमलवनेषु विहरतां पत्तिणामपि मनस्त्राकर्षणं तद्गीतं पुनरन्येषामित्याहुः दृशानीयति
लक इति दृशानीयस्तिलको यस्य दृशनीयानां संदराणां मध्ये मुख्य इति वा वनमालास्त्र्या दिव्यगंधात
सीतस्याः मधुना मत्तैरलिकुलैः अलचुरुद्यैः अभीष्टमनुकूलं गीतं आदिशन आदेशेन गृह्णन यदिष्य
रमेपितवेणुर्भवति ७ तदियमरसिसारसाः हंसाः अन्येचविहंगाः श्रुतेणागीतेन स्यन्नचेतसः पन्न।

दृशानीयतिलकोवनमालीदिव्यगंधतुलसीमधुमत्तैः अलिकुलैरनुगीतमभीष्टमादिशन्यदि।
संपितवेणुः ७ सरसिसारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतसएत्य हरिमुपासततेयतवि
तादृतमीलितदृशोधृतमौनाः ॥ सहबलःस्रगवतंसविलासःसानुषुक्षितिभृतोव्रजदेव्यः
हर्षयन्हिवेणुरवेणजातहर्षउपरंभतिविश्वं ९

ततआगत्यहरिमुपासतअभजत तत्समीपेउपविश्य वा हंतेतिविषादे ॥ मेघोपिहरिंसेवतइत्याहुः
सहबलइति भोव्रजदेव्योगोप्यः सहबलः सरामःकुसुमः स्रग्भिर्निर्मिताभ्यामवतंसाभ्यांकर्णभूषणा
भ्यांविलासोयस्य यद्वा मुक्ताफलस्रगापीडेनविलासोयस्येति क्षितिभृतःसानुषुगिरेःस्थलेषुवर्तमा
नःस्वयंजातहर्षोविश्वंहर्षयन यदावेणुरवेणोपरंभतिनिनादयतिनादेनापूरयतीत्यर्थः ९ ॥

श्री
भाग
पुटी
१५५

145

तद्दामबद्धः श्रीकृष्णस्यातिक्रमणशंकितं चेतो यस्य सः न पुनः रूपवितो याति न चोच्चैर्गर्जति किं तर्हि ।
व्यवस्थितः सन् वेणुरवमनु मंदं मंदं गर्जतीति किं च सुहृदं विष्णातिद्रगणादिमात्यात् सख्युः श्रीकृष्णस्य
तेसुमनोभिरभ्यवर्षत् अत एव पुष्पैर्दैवैः क्रियमाणं कुसुमवर्षं मेघे कल्पयितोक्ते न धारो वा कुसुमसमतः ।
याकल्पितः स एव वा देवनादृष्टो ऽभ्यवर्षदिति अनातपादातपात्त्राणत इति शतपत्रेणच्छत्रेण च्छायया
करोतीति ॥ १३ ॥ अपि च महदतेनदास्यर्थंमिस्याद्दः विविधेति द्वे सति यशोदे तव सुतो नानागोपक्रीडा

महदतिक्रमणशंकितचेता मंदमंदमनुगर्जति मेघः सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिश्छायया ।
च विदधत्स्वातपत्रम् ॥ १३ ॥ विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः तव सुतः
सति यदाधरविंबे दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः ॥ १४ ॥ सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपर
मेष्ठिपुरोगाः कवय आनतकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्वाः ॥ १५ ॥

सविदग्धो निपुणो वेणुवाद्य विधयेति जैवशिक्षा या सतः स्वोष्ठे निनानत्र्यन्तः श्रुता उत्यर्थः
स्वरजातीः निषादर्षभादिस्वरालापभेदान् अनयत् उन्नीतवान् ॥ १४ ॥ ततस्ताः स्वरजातीः सवनशः ।
मंद्रमध्यमतारभेदेन यत्नो गीतधैर्यविरागाननस्तत्रानननाकंधराचितं च येषां ते उपधार्य सम्यगाक
र्ण्य कवयः कोविदा अपि ते न निश्चितं तत्वं नादैरूपं यैस्ते कश्मलं मोहं ययुरिति ॥ १५ ॥

१५५

अस्माकं न मोदे किं ब्रूमः स्माहुः निजपदाब्जदलैरिति ध्वजादीनि विचित्राणि ललामानि चिह्नानि येषां तैः निजानि पदान्येवाब्जदलानि तैर्व्रजभुवः खुरतोदं खुरक्रमणव्यथां शमयन् वर्ष्मणा धुर्यो गजस्तद्वद्गतिर्य। स्म सकृत्क्षोभादितवेणुः सन्नयद्व्रजति ॥१६॥ तेन निमित्तेन सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगः या।

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाङ्कुशविचित्रललामैः व्रजभुवः शमयन्खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगति
रीरितवेणुः ॥१६॥ व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः कुजगतिं गमिता न वि
दामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥१७॥ मणिधरः क्वचिदागणयन्गा मालया दयितगन्धतुलस्याः।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन्भुजमगायत यत्र ॥१८॥

वयं कुजा वृक्षास्तेषां गतिं गमिताः सम्मोमोहेन न विदामः कवरं वासनं वेति ॥१७॥ किंच मणिधरो मणी
न्ग्रथिता न गोगणार्थं धारयतीति मणिधरः क्वचिद्देशे मणिभिरास्मं नाम्नां गाः गणयन् तथा दयितगन्धा
या तुलस्या तुलस्या मालया सह वर्तमानः प्रणयिनः प्रियस्यानुचरस्यांसे भुजं प्रक्षिपन् यत्र कदाचिद्गायत ॥१८॥

नदा कृष्णेन वेणुरवेणैवं विनाम्यपद्मनानि विमानियासांनाः कृष्णस्यद्विणास्य गृहिण्येषो भार्योः गुणगणां
णांगेगुणस्य शुद्धं कृष्णस्य मनुगानस्य श्राव्यनाः कृष्णमेवाल्पस्तनपल्लासन नमवर्तनारुत्थेः ऊनोघनो विशुक्का
गृहाशायाभिलाः गोपिकाश्चताश्रपिपस्त्यैवमेवाल्पासमतेति ॥१९॥ तदेवं वृन्दावनप्रदेशेषु क्रीडितमथाद्दे
गोधनानि पराहूनस्य यमुनायां क्रीडनस्तस्य सौभाग्यमनुवर्णयंति ॥ कुंददामकृतकौतकवेषइत्यादि गो।
पीनामुत्तस्य वायकुं दटामभिः कृतः कौतकेनोत्सवेन वेषो लंकारो येन सः देवगन्धर्वयशो देववन्तः प्रवोने।

कृष्णेन वेणुरवेणैवं चिन्तचिनाः कृष्णमल्पसन्तकृष्णगृहि एवः गुणगणार्णामनुगानस्य द्विरिणो गो।
पिकाश्च विमुक्तगृहाशाः ॥१९॥ कुंददामकृतकौतकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायां नंदसूनुर
नघेन तव वत्सो नर्मदः प्रणयिणां विजहार ॥२०॥ मंदवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन्मलयजस्पर्शो।
न वंदिनस्तमुपदेवगणाये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥२१॥ सदैवं व्रह्माः कथयंत्यः
दसूनुः कृष्णः यद्वा
काश्चिन्नववनस्थानि काश्चिद्वंदसूनुरिति वाहुः नर्मदो हर्षदः सन्यदा विजहार क्रीडति स्म ॥२०॥ तदा मलयज
स्पर्शेन तस्यैव सुरभिः शीतमृदुः स्पर्शो लेनैनं कृष्णं मानयन् अनुकूलं यथा नथोपवानि वीजयति यद्वा म
लयजो दक्षिणो वायुः यद्वा मलयजस्य कृष्णस्य न वांगेनुलिम स्पस्पर्शेन मानयत्रिति किंच वंदिनश्च वन्दा
वकाः सेनो गंधर्वादिगणाः वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः परिवव्रुः परितः उपासत ॥२१॥

धे

प्रथयाथांतमालोकाल्लुञ्छनैः परस्परमूचुः वत्सल इति व्रजस्य गवां च यद्वा वत्सेतिवद्बालो गवामनुकम्पा
नामस्माकमित्यर्थः वत्सलो हितकृत् कृतः यद्यस्मात् गावः अगंथरत्नी तिमोवृर्णतोहाटकाः वद्धशोरत् ।
मानस्योपलक्षणमेतत् वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः पथिसर्वैर्वंद्यमानचरण इत्यर्थः सायंशीघ्रमागंतुं नंदयतीत्यर्थः
उपोह्य एकीकृत्य गीतमुक्तो वेणुर्येन सः २२ अथमधुकरापिकांस्यानेत्राभ्यां हर्षमूत्रयन् उच्चैः प्रापयन् ।

वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथिवृद्धैः कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनांते गीतवेणुरनुगे
डितकीर्तिः २२ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् दित्सयैति सुहृदाशि
षएष देवकीजठरभूरुडुराजः २२ मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ब
दरपांडुवदनो मृदुगंडं मंडयन्कनककुंडललक्ष्म्या २४

खुररजोभिश्छुरिता स्रग्

मा: स्वजनोयस्य सः सुहृदाम् ।
स्माकमाशिषो मनोरथस्य दित्सया दातुमिच्छया देवक्या जठरे भवतीति तथा स एव उडुराजश्चन्द्र इति द्वेतवे
न स्रपयतीति २२ श्रान्तिसंभ्रमेण काश्चित्समीपमायांतं कथयंति ईषन्मदेन विघूर्णिते विह्वलितलोच
नेयस्य सः बदरपांडुवदनः ईषत्पक्वबदरवत्पांडुवदनं यस्य सः प्रवहन् कनककुंडलयोर्लक्ष्म्या कोमलमृदुको
मलोगंडो यस्मिन् स्वहृद्वदनं मंडयन् कोमलं गंडस्थलं शोभयन्नित्यर्थः २४ ॥

श्री भाग दशं १५८

147

यदुपतिर्देवकीजठरभूरिति प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्ज्ञातस्तवात्मजः इत्यादिगर्गवाक्यप्रसिद्धोक्तं यद्वा। स एव उदेष्यति वास्मान् तत्कालेऽनिवर्त्तताकांक्षिहृदं तीति गजेंद्रगतिः चेद्दृश्वषसत्रवक्रो व्रजस्यावामस्माक मनंते दिनतापं च श्रामयन्नुपयाति समीपमायातीति ३५ एवं विरहदुःखेनापि वृन्दावनौकसां लीलापवा। गायंत्यः तस्मिंश्चित्तेनैव नीविते यासां ताः तस्मिन्नेव मनः संकल्परूपं यासां ताः प्रतीतमहानंदयद्वा उत्सवो

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनांते मुदितवक्त्र उपयाति दुरंतं मोचयन्व्रजगवां दिनतापं २५ श्रीशुक उवाच एवं व्रजस्त्रियो राजन्कृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेऽहःसु तच्चित्ता। स्तन्मनस्का महोदयाः २६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे वृंदावनक्रीडायां गोपीकागीतं नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ३५ ॥

यासां ताः अहःसु अपि रेमिरे २६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचत्रिंशोऽध्यायः ३५ षट्। त्रिंशे निहते रिष्टे नारदेनाथ बलाच्युतौ वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसोऽक्रूरमथादिशत् गोपीरामानदायानं शोकं बहू दूरे निहतमसः अहन्गोपीमहानंदासदे षट्त्रिंशके १ ॥

१८

एवं देवगंधर्वादिगीतनृत्तवाद्यकृतसम्मवर्षादिभिः कृष्णं प्रशंसत्सु परमोत्सवे वर्तमाने तद्विरुद्धार्थम्
न राधिकार्यमशक्तः तर्हि तदा वृषभाकृतिरसुरो गोष्ठमागतः तं वर्णयति सार्धत्रयेण महीमिति ककुत्का-
यो यस्य सः खुरैर्विदारितां महीं कंपयन् १ रंभमाणः वृषभजातिशब्दं कुर्वन् विलिखन् विदारयन् उद्य-

श्रीशुक उवाच अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः महीं महाककुत्कायः कंपयन्खुरविक्षतां ।
रंभमाणः खरतरं पदा च विलिखन्महीं उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् २ यस्य निर्ह्रा-
दितेनांग निष्ठुरेण गवां नृणां पतंत्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म भयेन च ३ निर्विशंति घना यस्य कक-
द्यचलशंकया तं तीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ४ पशवो दुद्रुवुर्भीता राजन्संत्य-
ज्य गोकुलं कृष्णकृष्णेति ते सर्वे गोविंदं शरणं ययुः ५ भगवानपि तद्वीक्ष्य गोकुलं भयविद्रुतं माभै-
ष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ६

पुच्छमूर्ध्वं कृत्वा वप्राणि तटान् उत्क्षिपन् किंचित्किंचित् शकृत् मुंचन् ईषदीषत्पुरीषं मुंचन् तथा मूत्रयन्स्त-
ब्धलोचनः २ यस्य ध्वनिना गवां नारीणां च गर्भाः पतंति स्रवंति च तत्र प्राक्तनयोः गर्भावस्थयोः पातः ।
पंचमषष्ठयोः स्रावः पश्चादुत्तरयोः स्रुतिः स्यादिति गर्भस्य कीर्तिते विभागः ३ ककुदि अचलशृंगे ४ कृष्णकृष्ण

५५

हरि

श्री
भाग
पुरी
१४८

148

१ इत्येवं वदन्नुग्रास्फोटकरतलेन वाहूमाहत्य तेन तलशब्देन कोपयन् भुजाभोगं भुजाभुजः सएव भोगः सर्पदेहस्तं सर्पाकारं भुजं सख्युः स्कंधे निधायेति भयाभावो दर्शितः समर्थः स्वयमच्युतः अन्यान्दुष्टान्हरतीति हरिः ८ उपनाह्यध्वंगच्छता पुच्छेन भ्रमंतो मेघा यस्मिन्सः ९ अग्रन्यस्तं विषाणाग्रं येन सः स्तब्धे असृ

गोपालैः पशुभिर्मन्द त्रासितैः किमसत्तम बलदर्पहाहं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनां ७ इत्यास्फो।
टाच्युतोरिष्टं तलशब्देन कोपयन् सख्युरंसे भुजाभोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ८ सोप्येवं कोपितो।
रिष्टः खुरेणावनिमुल्लिखन् उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् ९ अग्रन्यस्तविषाणाग्रः
स्तब्धासृग्लोचनोच्युतं कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिंद्रमुक्तोशनिर्यथा १० गृहीत्वा शृंगयोस्तं वा अष्टा
दश पदानि सः प्रत्यपोवाह भगवान्गजः प्रतिगजं यथा ११ सोपविद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरं।
रः आपतत्स्विन्नसर्वांगो निःश्वसन्क्रोधमूर्छितः १२ तमापतंतं स निगृह्य शृंगयोः पदा समाक्रम्य नि
पात्य भूतले निपीडयामास यथार्द्रमंबरं कृत्वा विषाणेन जघान सोपतत् १३

कस्य लोचने यस्य सः कटाक्षिप्य कटाक्षेण तिर्यक् निरीक्ष्य १० प्रत्यपोवाह प्रतिलोमं प्रणुनोद ११ अपवि
द्धः प्रक्षिप्तः आपतत् कृष्णं प्रत्याद्रवत् स्विन्नानि स्वेदयुक्तानि सर्वांगानि यस्य सः क्रोधमूर्छितः क्रोधे।
न व्याप्तः १२ कृत्वा विषाणं वमाक्षते नैव जघान स च आपतत् १३ ॥

१४८

मूत्रशकृत मूत्रेण शकृता च एकवद्भावः तदुभयं समुत्सृजन् त्रिपर्यस्तः पादाभ्यां विपतितस्तनमालयन्नवस्थिते
क्षणाः प्रचलितनेत्रः कृच्छ्रं कष्टं जगाम प्राप च निनदतः मृत्योः स्वयं निवासं जगाम यद्वा कृच्छ्रं यथा भवति।
तथा मृतः इति वा ॥ नयनोत्सवः नयनानां मूर्तिमानुत्सवः ॥ कामं ब्रजेऽवसन्नेनं कृष्णमेत्य गतस्मृति।
नारदः स्मारयामास कंसं हृतगिरं वन तदाह प्रविष्टइति देवदर्शनो देवर्षिः यद्वा एवं कृतेन एवं भविष्यं।

प्रसवमन्यमूत्रशकृत्स्वमुत्सृजन् विपर्यस्तपादाननवस्थितेक्षणाः जगाम कृच्छ्रं निधनं ततः स्वयं पुष्पैः
किरन्तो हर्षमीडिरे ग्राः ॥ एवं कृष्णमिनंदन्नाक्ष्यमानः स्वज्ञातिभिः विवेश गोष्ठं सबलो गोपी
नीनयनोत्सवः ॥ प्रविष्टे निहिते देवेन कृष्णेनाद्भुतकर्मणा कंसायाथाह भगवान्नारदो देवद-
र्शनः ॥ यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन विभ्यता न्य-
स्तौ स्वमित्रे नंदे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः ॥

नीतिस्यादाद देवदर्शन स्वानेयस्य सः ॥ प्रागेनैव नाद देवेनोक्तमाह यशोदाया इति देवक्या अष्टमगर्भत्वे-
न प्रसिद्धां कन्यां यशोदायाः सुतामाह यशोदायाः सुतत्वेन प्रसिद्धं कृष्णं देवक्याः सुतमाह रोहिणीपुत्रं राम-
व देवक्याः सप्तमं सुतमाह यद्वा नंदसुतत्वेन प्रसिद्धं रामं च वसुदेवभार्यायाः रोहिण्याः पुत्रमाह नन्वसौ
देवसुतो वेत्त कथं ब्रजं गतौ तत्राह वसुदेवेनेति ॥

१८ निवारितस्तिष्ठन्नेव वसुदेवेनोपलायितौ भ्रातोवध्यत्वमितिमद्वंवदतानारदेननिवारितइति १९ २० २१

निशम्यतद्भोजपतिःकोपात्प्रचलितेंद्रियः निशातमसिमादत्तवसुदेवजिघांसया १८ निवारितो
नारदेनतत्सुतौमृत्युमात्मनः ज्ञात्वालोहमयैःपाशैर्बबंधसहभार्यया १९ प्रतियातेतुदेवर्षौकंस
आभाष्यकेशिनं प्रेषयामासहन्येतांभवतारामकेशवौ २० ततोमुष्टिकचाणूरशलतोशल
कादिकान् अमात्यान्हस्तिपांश्चैवसमाहूयाहभोजराट् २१ भोभोनिशम्यतामेतद्वीरचाणूर
मुष्टिक नंदव्रजेकिलासातेसुतावानकदुंदुभेः २२ रामकृष्णौततोमह्यंमृत्युःकिलनिदर्शितः
भवद्भ्यामिहसंप्राप्तौहन्येतांमल्ललीलया २३ मंचाःक्रियंतांविविधामल्लरंगपरिश्रिताः
पौराजानपदाःसर्वेपश्यंतुस्वैरसंयुगम् २४ महामात्रत्वयाभद्ररंगद्वार्युपनीयतां द्विपःकुवलया
पीडोजहितेनममाहितौ २५

मल

२२ मह्यंममनिदर्शितःविधात्रानारदेनवा व्रजेगोनमुदितौनावाद भवद्भ्यामिति २३ मंचाःउत्तुंगास्तंभा
दिरचितस्थानानि २४ अहितौशत्रू २५ ॥

मीरुषेवरदाय ॥ प्रार्थ्यंतंत्वमर्थमिहांतमेवजानानातीमर्थ्यंतेचततः ॥ दानपतेप्रक्रमैत्वंमित्रक्रमंतंनयाक्रि
यतांनतोऽन्यप्राहततःस्तात्सोहितंतमम्बनविघतइति ॥ स्त्रार्थंहृत्वयोदिनादिशास्यं ॥ अनेनाःतिमनो

आरभ्यतांधनुर्यागप्रतर्दयोयथाविधिः विशसंतपम्बुलेपान्भूतगणनायमीदृषे ॥ इत्याता॥
प्यार्थतेचतप्राहूययदुपुंगवं गृहीत्वापाणिनापाणिंततोक्रूरमुवाचह ॥ केसउवाच भोभोदान
पतेमह्यंक्रियतांमैत्रमादृतः नान्यस्त्वत्तोहितंतमोविघतेभोजवृष्णिषु ॥ अतस्त्वामाश्रितं सो
म्यकार्यगौरवसाधनं यथेंद्रोविष्णुमाश्रित्यस्वार्थमध्यगमद्विभुः ॥ गच्छनंदव्रजंतत्रसुतावान
कदुंदुभेः आसाते नविद्वानेनरथेनानयमाचिरं ॥ निसृष्टःकिलमेमृत्युर्देवैर्वैकुंठसंश्रियैः ना
वानयसमंगोपैःनंदाद्यैःसाभ्युपायनैः ॥ घातयिष्यइहानीतौकालकल्पेनहस्तिना यदिमुक्तौ
ततोमल्लैर्घातयेवैद्युतोपमैः ॥ तयोर्निहतयोस्तप्तान्वसुदेवपुरोगमान तद्बंधून्निहनिष्यामिवृ
ष्णिभोजदशार्हकान ॥

हृष्णारथेन ॥ तोमेमृत्युनितरांसुहृष्टःवैकुंठसंश्रियैर्विसृष्टसंश्रयैर्देवैः ॥ किंतन्नसभाद् ज्ञानयिष्यइति
कालकल्पेनमत्तवलेन वैद्युतोपमैरशनितुल्यैः ॥ ॥ ॥

३४ नष्टकंटकान् नष्टशत्रुः नन्वकतिपयसत्त्वहृयेन नष्टकंटकाः कथं स्याम अत आह जरासंधेयप्रभृति ३५ ३६ उष्ट्रं चेति तत्स्य स्वस्ति ३७ मनीषितं विचारितं सम्यक् स्वावद्यमरणे तन्मार्जने नष्टाप्येनाज्ञानभिनिवेशेन कार्ये इ-ति भावः स्वावद्यमाह सिद्ध्यसिद्ध्योरिति ३८ पुरुषकारस्य व्यभिचारमाह मनोरथानिति ३९ ४० इति श्री।

उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकं तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ३५ ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकंटका जरासंधो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ३६ शंबरो नरको बाणो मय्येव। कृतसौहृदाः तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ३७ एतज्ज्ञात्वानय क्षिप्रं रामकृष्णाविहा-र्भकौ धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियं ३८ अक्रूर उवाच राजन्मनीषितं सध्र्यक् तव स्वावद्य-मार्जनं सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्याद्दैवं हि फलभावनं ३९ मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि यु-ज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि ते ४० एवमादिश्य चाक्रूरं मंत्रिणश्च विसृज्य सः प्रविवे-श गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयं ४१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे षट्त्रिंशोऽध्यायः ३६ ॥

भावार्थे दशमस्कंधे षट्त्रिंशोऽध्यायः ३६ सप्तत्रिंशे हते केशिव्योम्नि वृत्तो भाविकर्मभिः नारदेन स्तुतः क्रीड-न्व्योमासुरमथावधीत् वृषवेषासुरवधं हत्केशिनं हयवेषिणं कंसप्राणासमं हत्वा कंसं व्यसमिवाकरोत्।

केशीतिति प्रथमश्लोकेनयएवंभूतः केशीत्वनुयतंभगावानुपाह्वयदितितृतीयश्लोकेनान्वयः महाहयः
सन्महीं निर्जरयन् श्लथयन् विदारयन्नित्यर्थः सटाभिः केसरैरवधूतानीतस्ततः क्षिप्तान्यभ्राणि विमानानि
च तैः संकीर्णं नभः कुर्वन् हेषितेन स्वशब्देन भीषितमखिलं विश्वं येन सः ॥१॥ तद्धेषितैस्तैरतिनिष्ठुरैर्हे।
षितैः वालैः पुच्छलोमभिर्विघूर्णिताः परिभ्रामिता अम्बुदा येन तं आत्मानं संग्रामार्थमात्मानं कृसं अग्रणीः श्री।

शुक उवाच केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्जरयन्मनोजवः सटावधूताभ्रविमानसं-
कुलं कुर्वन्नभो हेषितभीषिताखिलः ॥१॥ करालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहाम्बुदोपमः
दुराशयः कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नन्दस्य जगाम कम्पयन् ॥२॥ तं त्रासयन्तं भगवान्स्वगोकुलं तद्धे।
षितैर्वालविघूर्णिताम्बुदं आत्मानमाजौ मृगयन्तमग्रणीरुपाह्वयत्स व्यनदन्मृगेन्द्रवत् ॥३॥ स तं नि-
शाम्याभिमुखो मुखेन खं पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः जघान पद्भ्यामरविन्दलोचनं दुरासदश्चण्डजवो दुरत्ययः ॥४॥

इतो निर्गतः सन् उपाह्वयत् स्वसमीपमानयाव ॥२॥ स च केशी तन्निशाम्य मृगेन्द्र इव नादमकरोत् इति पूर्वेणैवा-
न्वयः ततः स केशी तं कृष्णं दृष्ट्वा मुखेन खं पिबन्निव मुखं व्यादाय विवृत्याभिमुखमभ्यागाम किं च अत्यमर्ष-
णो निरूपितोऽन्येन असहमानो वा पद्भ्यां पश्चात्पद्भ्यां जघान दुरासदो मैरभिभवितुमशक्यः दुरत्ययः उल्लङ्घितुमशक्यः सन्

श्री
भाग
टी
॥

151

तदनन्तरं च पित्रा तं च दन्तनाग्रप्रसारितयोः पादयोर्हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिविष्य भ्रामयित्वा धनुः शातं तेरेवि
देपश्चावस्थितः तथैवस्थितो बभूव ५ व्यादाय मुखं विप्रसार्य वेगेन हरिं प्रसादयन् सोपि हरिर्दमन उग्नरं मखं
भञ्जं मुखे प्रवेशयामास तन्निर्भयत्वे दृष्टान्तः यथोरगो बिले इति ४ ततः किं तदाह देतानि चर्वेणापभाव

तदं च पित्रा तमस्यो वक्त्रो कृष्णाय गृह्य दोर्भ्यां परिविष्य पादयोः सावतमुक्तस्य धनुः शातं तेरयथोऽसं
तार्दस्ततोऽव्यवस्थितः ५ स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो कृष्णाय व्यादाय केशी नरसापनहरिं सोप्यस्य वक्त्रे भु
जमुत्तरं स्मयन्प्रवेशयामास यथोरगो बिले ६ दंतानि पेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्ते केशिनस्तप्तमयः स्पृ
शो यथा बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो यथामयः संववृधे उपेक्षितः ७ समेधमानेन स कृष्णबाहुना
तानिरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लेण्डं विसृजन्क्षितौ व्यसुः
तदेहतः कर्कटिकाफलोपमाद्व्यसोरपाकृष्य भुजं महाभुजः अविस्मितोऽयत्नहतारिरुत्स्मयैः प्र
सूनवर्षैर्दिविजैरभिष्टुतः ८

दंतं स्पृशंतीति तथा तेव्यादानेन येवृताः शयो लोहं स्पृशंतीति तप्तायः स्पृशः यद्वा त
प्तमयो तितन्मलोहादि स्पृशंतो यथैति आमयो तलाद्वं ७ लेण्डं पुरीषं विसृजन् त्यजन् ८ कर्कटिकाफ
लेदृष्पक्वे सार्धं ते विदीर्णं भवति तद्वद्विदीर्णात्देहाद्गतप्राणात् विस्मितो गर्वरहितः अयत्नेन हतोरिर्येन

स्कं १०

॥

कंसाय कृष्णमादिश्य तदूहस्यादि पृष्टैः कंसवधानादि कृष्णस्य कार्यमावेदयन्नुति तत्राह देवर्षिरित्यादि
ना नचायं सूचकः किंच सर्वसस्यादित्याह भागवतप्रवर इति १० अप्रस्तुतस्य वैरिणां कंसे सूचितवानिति
माशंक्यीत्याह कृष्णकृष्णेत्यादिना अयंभावः त्वमीश्वरो भूभारदैत्यसंहारायावतीर्णोसि अतस्तदनुरू
पाचरणेन विश्वं परिपालयेति न तत्वपिता वहुयशोकैवनात्तीत्याह अप्रमेयात्मन् अपरिछिन्नस्वरूप।
योगेशाश्चर्यचिंत्यप्रभाव जगदीश्वर विश्वनियंतः वासुदेव सर्वभूतेषु वर्तमान अखिलावास सर्वस्याश्रय।

देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप कृष्णमक्लिष्टकर्माणं रहस्येदमभाषत १० कृष्णकृष्णाप्र।
मेयात्मन्योगेश जगदीश्वर वासुदेवाखिलावास सात्वतांप्रवर प्रभो ११ त्वमात्मा सर्वभूतानां।
मेकोज्योतिरिवैधसां गूढोगुहाशयः साक्षी महापुरुषईश्वरः १२

सत्वतांप्रवरश्रेष्ठ प्रभोसर्वशक्ते ११ कथमेवंरूपोहमिति चेत्तत्राह त्वमात्मेति नहि त्वंजीववत्
परिछिन्नः किं तु सर्वभूतानामंतरेव एकोनुस्यूत आत्मा अंतरनुस्यूतत्वे दृष्टांतः एधसां काष्ठानामंत।
र्ज्योतिरिवेति नित्यं भूतेषु स्थितोपि नेति दृश्यसइत्याह गूढ इति अत्रहेतुः गुहाशयः बुद्धेरप्यंतरः किंच सा
क्षी न हि साक्षी दृश्यत इत्यर्थः अपि च महापुरुषः अतः परिछिन्नमतिभिर्न ज्ञायस इत्यर्थः न हि सर्वान्तरे
किं प्रमाणमत आह ईश्वर इति नहीश्वरं विना परतंत्राणां जीवानां प्रवृत्तिर्घटत इत्यर्थः १२ ॥

श्री
भाग
टी
५५२

15

ननु श्रमीश्वरः सन्नस्त्वं मीषितव्यमित्येतदेवकृतः अत आह आत्मनेति साधनांतरनिरपेक्ष एवआ-
त्माश्रयः स्वतंत्रः मायया शक्त्या भवान् गुणान् ससृजे सृष्टवान् तैः स्वसृष्टैर्गुणैरिदं विश्वं सृजसि अत्सि संह-
रसि अवसि पालयसि ननु सृष्ट्यादिविक्रियाः षट्कारकसाध्यैव दृष्टा अत आह सत्यसंकल्प इति नहि।
संकल्पैकसाध्यैव हि साधनापेक्षेति भावः अतस्त्वमीश्वर इत्युपसंहारः ॥१३॥ अवतीर्णमाह सत्वमिति भूधर।

आत्मनात्माश्रयः पूर्वं मायया ससृजे गुणान्। तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः ॥१३॥ स त्वं
भूधरभूतानां दैत्यप्रमथरक्षसां अवतीर्णो विनाशाय साधूनां रक्षणाय च ॥१४॥ दिष्ट्या ते निहतो दै-
त्यो लीलयायं हयाकृतिः यस्य हेषितसंत्रस्तास्त्यजंत्यनिमिषा दिवं ॥१५॥ चाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लान-
न्यांश्च हस्तिनं कंसं च निहतं द्रक्ष्ये परश्वोऽहनि ते विभो ॥१६॥ तस्यानु शंखयवनमुराणां नरकस्य च।
पारिजातापहरणमिंद्रस्य च पराजयं ॥१७॥

भूतानां भुवं धरंतीति भूधरा राजानस्तद्रूपाणां ॥१४॥१५॥ परश्वोऽहनीति अद्यैवाक्रूर आगमिष्यतीति श्वो मथु-
रां गतानां सि परश्वश्चाणूरादीन् तथा निहतान् द्रक्ष्यामीति सिद्धवन्निर्देशो विज्ञापनप्रकारः ॥१६॥ तस्यानंतरं
शंखयवनादीनां शंखः पंचजनः वधं द्रक्ष्यामीति शेषः भाविनि निर्देशमात्रमेतत् ततानंतर्यं विवक्षितं ॥१७॥

१८ भार्यया जांबवत्या सह स्वधामतः महाकालपुरात् १९ २० द्वारकामावसन् द्वारकायां वसन् कर्त्ता करिष्यसी
ति २१ अमुष्य विश्वस्य भूभारस्य वा २२ एवं विज्ञाप्य तमभिवंदते भगवंतं नमस्यति द्वयेन विशुद्धविज्ञानघनमिति
केवलज्ञानैकमूर्त्तिं अत एव स्वसंस्थया स्वरूपसम्यक्स्थित्यैव परमानंदरूपया समाप्ता आप्ताः सर्वेऽर्था येन

उद्वाहं वीरकन्यानां वीर्यशुल्कादिलक्षणं नृगस्य मोक्षणं शापाद्द्वारकायां जगत्पते १७ स्यमंतकस्य
च मणेरादानं सह भार्यया मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः १८ पौंड्रकस्य वधं पश्चात् काशि
पुर्याश्च दीपनं दंतवक्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ १९ यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन् भ
वान् कर्त्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि २० अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै अक्षौ
हिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः २१ विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवांछि
तं स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवंतमीमहि २२

तं आप्तकामत्वेनाकामस्य संकल्पमात्राद् अमोघवांछितमिति ननु वांछावत्त्वे हि ग्लानिर्दुर्निवारा संसृतिरत आ
ह स्वतेजसेति चिच्छक्त्या नित्यनिवृत्तो मायाकार्यरूपो गुणप्रवाहो यस्मात्तं अतो भगवंतं निरतिशयैश्वर्यमी
महि शरणं व्रजेमेति २२ ॥

श्री
भाग
पूरी
१५३

153

ननु त्रिकालज्ञस्त्वं कथं मत्प्रपंचं न जानासि जानासि चेत्कथं मम गुणप्रवाहं प्रब्रवीषि तत्राह त्वामिति ईश्व
रमनन्यस्ववशापितारं स्वाश्रयं स्वस्य स्वावशेषस्य स्वात्ममायया आत्माधीनया मायया विनिर्मिता अशेषवि
शेषा महदाद्याः यावद्रूपा वा कल्पना येन तं धुर्यं श्रेष्ठं नतोस्मि २४।२५।२६ पालैरेव केशिवधानंतरं नारदो

त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनं क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं न।
तोस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वतां २४ शुक उवाच एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः प्रणिपत्या
भ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः २५ भगवानपि गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे पशूनपालयत्पालैः
प्रीतैर्व्रजसुखावहः २६ एकदा ते पशून्पालाश्चारयंतोद्रिसानुषु चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपा
लापदेशतः २७ तत्रासन्कतिचिच्चोराः पालाश्च कतिचिन्नृप मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकु
तोभयाः २८ मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक् मेषायितानपोवाह प्रायश्चोरायितो
बहून् २९

क्रमंगीकृत्य पुनस्तत्रैव पशूंश्चारयता व्योमो हत नः यद्वा व्योमवधः पूर्वमेव प्रवृत्तोपि वे।
मथारिवधप्रसंगात्तद्वोच्यते इति द्रष्टव्यं केचित्तु नः शंखचूडवधात्पूर्वमेव पठंति तत्राह एकदेति २७

२८ मेषवदाचरितास्तान् स्वयं चोरवदाचरितः सन् प्रायोवाह अपकृष्य निनाय २९

१५२

पिदध्येच्छादितवान् ३० शरणदः आश्रयप्रदः हरिः सिंह इव ३१ ३२ पशुमारं पशुमारो यथा भवति तथा मृतिः
स्थाः स्त्रियन्त्यर्थः ३३ सुरैर्गोपैः स्तूयमानः परिवेष्टमानो वैकैर्दैवैरिति ३४ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे सप्तत्रिंशो-
ऽध्यायः ३७ अष्टत्रिंशे यथाध्याये अक्रूरो गोकुलं गतः तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीतो नास्त्व सत्कृतः प्रातः केशिवधोद्

गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः शिलया पिदधे द्वारं चतुःपंचावशेषिताः ३० तस्य तत्कर्म
विज्ञाय कृष्णः शरणदः सतां गोपान्नयंतं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ३१ स निजं रूपमास्थाय गिरींद्रस-
दृशं बली इच्छन्विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणातुरः ३२ तं निगृह्याच्युतो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले
पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ३३ गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान्निःसार्य कृच्छ्रतः स्तूयमानः
सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलं ३४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ श्रीशुक उवाच अ-
क्रूरोपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नंदगोकुलं १ ॥

ह्रादशांनिर्गतिमुक्तौ ततो व्योमे हतेऽक्रूरः सायं गोकुलमागमत् तदेवं नारदेन कंसवधादिकार्ये विज्ञापि-
ते श्रीकृष्णो मथुरां गंतव्यतो वर्त्तते तदाक्रूरोपि गोकुलमगादित्याह अक्रूरोपीति अपीति संभावनायां १

श्री
भाग
टी
१५४

15A

२ अपिसंभावनायांअर्हन्तेयोग्याय ३ स्वस्यकुलस्यदर्शनेःसंभवमाशंक्यपुनःसंभावयति ममैतदि।
तिहृदयेन विषयात्मनःविषयाविष्टचित्तस्य शूद्राज्जन्मयस्यतस्यब्रह्मकीर्तनंवेदोच्चारणंयथेति ४ अथ
वामैवंकिंतुअथमिस्यतीवसापिममतनस्यादेव कृतह्यमतआह ध्रियमाणःकालनयेति अयंभावः
यथानयाद्ध्रियमाणानांतृणादीनांकिंचिल्लदाचिन्नश्यति तथाकर्मवशेनकालेनध्रियमाणानांजीवा।

गच्छन्थिमहाभागोभावयंत्रुणेनवाणे भक्तिंपराम्पगात एवमेतद्विंतयन् २ किंमयाचरितंभ
द्रंकिंतमेपरमेतपः किंवाथाप्यर्हतेदत्तंयद्दत्ताम्यवकेशवे ३ ममैतदुर्लभंमन्येउत्तमश्लोक।
दर्शनं विषयात्मनोयथाब्रह्मकीर्तनेषुद्रजन्मनः ४ मैवंममाधमस्यापिस्यादेवाच्युतदर्शनंध्रि
यमाणःकालनयाकचिन्नरातिकश्चन ५ ममायमंगलेनष्टेफलवांश्चेवमेभवः यत्रमस्यभाव
तोयोगिध्येयांघ्रिपंकजं ६ कंसावतीयाकृतमेत्यनुग्रहंदृष्ट्वांघ्रिपद्मंशद्धितोमुनीदरैः कृतावा।
नारस्यदुरत्ययंतमःपूर्वंतरन्त्यन्नवलेमंड्लविषा ७

तामपिकश्चिन्नरेदितिसं भवतीति ५ अतोलयाश।
हसैवममामंगलेध्रुवंलब्धमेवेतिनायते भवोजन्मचसफलंजातमितियतः यतोनमस्करिष्यामि ६
अमंगलानांपापानांचकांतरमाह कंसरति वनेत्याह्वये अतिखलःकंसोपिममात्यंतमनुग्रहं कृतवान् य
तोऽस्मनाशद्भितोहरेरंघ्रिपद्मंद्रक्ष्यामीति पूर्वंसर्वपापादयतमःसंसारमततरन्तीर्णाः ७॥ १५४

ग्रंथिपर्यं विभावयति यदिति आलादिभिर्वर्णितमितिपरमैश्वर्यमात् प्रियावेति सौभाग्यातिशयं मुनि
भिर्भक्तिसहितैरितिपरमपुरुषार्थत्वं गोचारणायेति कृपालुत्वं यद्गोपिकानामितिप्रेममात्रसुलभत्वं ९
मनोरथान्तरं करोति द्रक्ष्यामीति शोभमानौ कपोलौ नासिका च यस्मिंस्तत् स्मितसहितोवलोको यस्मि
न् स्फुरणकं नवलोचने यस्मिन् तत्तच्च मुखं गुडालकावृतं वक्रकेशावृतं तदानीमेव शुभसूचकं दृष्टुं

यदर्चितं ब्रह्मशिवादिभिः सुरैः श्रियाच देव्या मुनिभिः ससात्वतैः गोचारणायानुचरैश्चरद्वने।
यद्गोपिकानां कुचकुंकुमांकितं ८ द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं स्मितावलोकारुणकंजलो
चनं मुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरंति वै मृगाः ९ अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो
भारावताराय भुवो निजेच्छया लावण्यधाम्नो भवितोपलंभनं मह्यं न नस्यात्फलमंजसा दृशः १०

तिलक्षणत्वात् प्रदक्षिणमिति ९ पुनरप्यस्य स्थितिं मनयति अप्यद्येति ईयुषः प्राप्तवतः लावण्यस्य धाम्नः आ
श्रयः तस्य विष्णोः यद्वा विष्णोर्लावण्ययुक्तं गृहीतं वपुः तस्योपलंभनं दर्शनं मे भवितं भविष्यति अपि या
घेवेस्यात् तर्हि मह्यं मम दृशोर्लोचनयोः साफल्यं न नस्यादिति अपि वस्यादेव तदर्थः १० ॥

यद्वृत्तिलेनेति चतुर्भिः । ऊलकं तत्रैवंशंकानवकाशाद्दिवदेवकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मैस्तत्रतत्रप्रतीयमानस्य
कथं विरक्तत्वमितीयमाशंकां श्लोकत्रयेणापाकुर्वन्नेव चतुर्थेन तत्रमदुःखत्यागमीतिमनोरथं करोति तथा
हि यद्वृत्तिलेनेति ईक्षणमात्रकर्तृत्वमसत्सतोः कार्यकारणयोरीतिना ईक्षणमात्रेणाकर्तृत्वमिदं दर्शितो
हंकारदीनः तथाप्ययापासन्नमाभिरादिभ्रमः तमः स्वात्मानंततो भिदाभ्रमः भेदः ततो भ्रमः अभिनिवेशादि
अपायानाश्रयपंक्तुनासमयाद्योयस्मिन्नः ऊलनवाद स्वेनेनसाविरुद्धतया नित्यस्वरूपसाक्षात्कारेण ता-
ध्यापिस्वमायया स्वधीनया मायया नदीनयानस्वेवेतयाप्राणानुवर्धीभिः सह्वितेन आत्मन आत्मनिरस्वस्मित्रे

यद्वृत्तिलाहं हितोपि सत्तत्तोः स्वेनेनसापासत्तमोभिदाभ्रमः स्वमायया आत्मन्रचितैस्तदीक्षया प्रा-
णाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ॥ ११ ॥ यस्मिन्विलासीव हि भिः स्वमंगलैर्वाचो विमिथ्यागुणकर्मजन्म-
भिः प्राणेति शुंभंति पुनंति वै जगायास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥ १२ ॥

वरविवेनीवेः सदनेषु हंदावननंदुगोपीगृहेषु वलीलया कर्माणि कुर्वन् सक्तवदभीयते आभिमा-
विनप्रतीयते ॥ ननु सर्वथाहंकारादिरहितस्यात्मारामस्य लीलापि कुतः इत्याशंक्य परानुग्रहार्थे-
वासाशंकायेनाह अखिलानि अखिलस्य वा अमीवानि पापानि येनेत्याह विलासीवहानितेः तथा स्वमंग-
लैः शोभनानि मंगलानि यैः सः गुणाः करुणादयः कर्माणि जन्मानि च तेविमिश्राणि युक्ता वाचः ना-
गाम्याणेतिजीवयंति शुंभंति शोभयंति पुनंति पवित्रयंति अतिरेकमाह यास्तिने विरक्ता रहिता वाचः

155

किलेति मन्ये सत्स्वयं रविनोत्सितत्वर्णं शुभयर्माम्यालयतामममरवर्याणां ह्यवकर्तो सन् अवतीर्णाः यद्यथाः ॥
त्रैलोक्ये एकमेव कान्तं दृशिः दृष्टिं तद्दतां महत्त्वामृत्सवो यस्मात् यद्वा महानुत्सव एव अतएव श्रिया ईक्षितमा
म्पदमेवं रूपं श्रीमूर्तिं दृष्ट्वा नेतमीक्ष्यं द्रष्टुमामीति अथवेति उदयतः प्रभातसमयाः सुदर्शनाः शुभदर्शनाः ह्यवे

सर्वावतीर्णाः किल सातनालये त्वमेतपालामरवर्यशर्मकृत । यशो वितन्वन्‌ जगतस्त्रैलोक्यगायं ।
तिदेवाद्यदर्शोऽघमंगालं ॥ तंतव घनंतमहत्तां गतिगुरुं त्रैलोक्यकान्तं दृशिमत्महोत्सवं रूपं दृष्ट्वा ।
नेक्षिय श्रुमिनास्पदं द्रष्टुमम्यस्नुष सः सुदर्शनाः ॥ अथावतीर्णाः सपदीश यो रक्ष्या लब्धयानव्द्व ।
सोऽस्मरणात्स्वलब्धये धियाधूतयोगिभिरप्यदं ध्रुवं नमस्याम्यांच सलीन्वनोकसः ॥ अप्ययंत्रि
मूलेपतितस्य मे विभुः श्रीरस्यथास्य त्रिजगद्धस्तपंकजं दत्ताभयं कालभुजंगदंष्ट्रा प्रोद्धृतिनां नोश
रणोषितानुणां ॥

प्रभातारजनीतिशुभसंस्थवकावभूवुरित्यर्थः ॥ किंच अथदर्शनानन्तरं सपदि तत्क्षणमेव यथा द्रवती
र्णाः सन् अथानपुरुषयोगमक्षुस्मयोऽस्मरणं योगिभिरप्यात्मलाभाय केवलं धिया धूतं साक्षाद्दृष्टं नमस्या
मि श्राभ्यांसहसुरनयोः सावीनो यांश्च नमस्यामीति ॥ किंच अपीति अथास्यतयास्यतिनहिभावयतिद ।

श्री
भाग
मूली
१५८

158

बलिनानावस्त्रत्रयपरिमितमूल्यानसमयेनस्पष्टत्वेऽदृष्टं निर्दिष्टं कौशिकरंहसनेनापि गोवर्धनोद्धरणाद
नेनरंजनस्याभिषेकसमयेषु नोऽर्जुनवलाघस्यकरउत्कंठेऽनमितितनजवं स्वमूल्यांसमारभयानिवर्तके सका
मानामभ्युदयपदं चेत्स्वकं अनुक्रान्तोपरमस्यवेदं चेत्याद यद्वा वाशव्दोवितर्के विहारे रासक्रीडायां सौगं
धिकस्यगंधरवगंधोयस्मनत्सौगंधिकगंधि ।७ एवं परमानुग्रहं संभाविपुनरप्यसंभवमाशंक्य परिहरति
नमयीति यद्यप्यदृकं सेवनप्रहितोऽनन्तस्यहूतः तथापिमयिप्रारियमितिवुद्धिं वडपेक्ष्यतिनकारप्यतीय

ममदृष्टान्त्रंयत्रनिधायकौशिकस्तथावलिस्थापनयात्रयेदत्तो यद्वाविदारे वत्तयोषितां अमंस्पर्शेन
सौगंधिकगंध्यपानुदन ।८ नमपुष्पेष्वस्येविवृद्धिमच्युतः केसस्यहूतः प्रहितोपि विषहृद्रू यो।
तर्वेदिस्थितसपत्नीहितं देवतां इवत्यमलेनचलक्षा ।९ पुष्पंचिमूलेवहितं कृतांजलिमामी।
दितासस्मिनसोहूयाहृशा मयपपधसममलकिल्विषोवोढामदंदीनविपाकऊर्जितम ।१०

यः यतोविश्वधृक् सर्वज्ञो तोममचेन सौनस्यवदिस्थयदीहितं चेष्टितमेतनय ःदेवत्तः श्रेनयीमीतिनयत्ताने
नेत्तने यद्येभावः चेनमेवदिवेवकं समनवने तेश्रेन स्वकूम सोमेवतदेतद सौहृदिहिष्यानानातीति यद्वापत
स्वजगतश्रेहितमिति ।१२ श्रीपर्यटिश्रेष्ठिमूलेचरणोपांतेऽवहितं संयतं सेष्टकं कृपामृतेनाद्रेयाहृशा मामी
दितः निदस्तानितदहिंसपयेवविनष्टाखिलकल्मषः समपरां मुदं वोढा प्राप्स्यामीति ।१३ ॥

१५८

प्रथमं परिरप्स्यते आलिंगिष्यति यदा तदैव मे आत्मा देहः तीर्थीक्रियते अतिपवित्रीकरिष्यते उच्छसिति
शिथिलीभविष्यतीति अत्र हेतुः ॥२१॥ उरुश्रवास्ततेति तदा जन्मभृतः सफलजन्मानः वयं अस्मत्प्रयत्नस्यैव
न भवतीत्याह महीयसेति महीयसा श्लाघ्यीकृतेन यो नादृतस्तस्य धिक् अमुष्य जन्म तत् ॥२२॥ ननु सुहृदादिषु
परिष्वंगसंपश्यादयो जीवधर्माः कथमीश्वरे संगच्छंते इत्याशंक्याह न तस्येति दयितः प्रियः तद्विपरीतोऽप्रि

सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ मां आत्मा हि तीर्थीक्रियते तदैव मे बं-
धश्च कर्मात्मक उच्छसित्यतः ॥२१॥ लब्ध्वांगसंगं प्रणतं कृतांजलिं मां वक्ष्यतेऽक्रूर ततेत्युरुश्रवाः तदा
वयं जन्मभृतो महीयसा नैवादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥२२॥ न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न चा-
प्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा तथापि भक्तान्भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥२३॥ किंचा-
ग्रजो मावनतं यदूत्तमः स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमंजलौ गृहं प्रवेश्याप्तसमस्तसत्कृतं संप्रक्ष्यते कंस-
कृतं स्वबंधुषु

यः सुहृत्तमो हितः तद्विपरीतो द्वेष्यः एतत्सर्वव्यतिरिक्त उपेक्ष्य इति सत्यं तथापि भक्तान्भजते तत्र यथा
विभक्तान्भजते तत्र यथा येन भक्तास्तांस्तथैव भजते ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं इति भगवद्वा-
क्यात् अविषमत्वेपि भक्तेभ्य एव फलं ददातीत्यत्र दृष्टान्तः यद्वत्सुरद्रुम इति ॥२३॥ अग्रजः श्रीरामः यो मया
श्रेंजलिः करिष्यते तस्मिन्नेव गृहीतं मां आप्तानि समस्तानि सर्वाणि सत्कृतानि यत्र तं मां ॥२४॥

जो

सत्समागममपि न वेद तथापि रथेन प्राप इति २४ अखिलैर्लोकपालैः किरीटेषु जुष्टाश्च अमलाः पादरेणवो य-
स्य तस्य क्षितिकौतुकानि क्षितेरलंकाररूपाणि २५ तद्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विवृद्धः संभ्रमो यस्य सः प्रे-
म्णा ऊर्ध्वानि रोमाणि यस्य सः अश्रूणां कलाभिर्लेशैराकुले ईक्षणे यस्य सः अवस्कंद्य अवरुह्य तेषु पदेषु अचेष्ट-
त अलुठत अहो प्रभोर्नारायणस्यामून्यंघ्रिरजांसि इति दुर्लभतां भावयन् २६ ननु किमर्थमेवमलुठत्।

इति संचिंतयन्कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप २४ पदानि त-
स्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यब्जय-
वांकुशाद्यैः २५ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः रथादवस्कंद्य स ते-
ष्वचेष्टत प्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहो इति २६ देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भयं शुचं संदेशाद्यो हरेर्लिंग-
दर्शनश्रवणादिभिः २७ ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ पीतनीलांबरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ २८

नास्तीत्येवमर्थं दंभफलोद्देशादित्यत आह देहंभृतामिति देहभाजामेतावानेव पुरुषार्थः कंसस्य संदेशा-
दारभ्य हरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिर्योऽयमक्रूरस्य वृत्तः इति संदेशाद्यो योऽयं स्वार्थः स यावानक्रूरस्य
जात इति वा २७ ततः कृष्णं रामं च ददर्श गावो दुह्यंते यस्मिन्निति गोदोहनं तत्स्थानं गतौ प्राप्तौ २८

२९ अनुक्रोशोनुकंपा तेनसहितंस्मितंस्मितयुक्तमीक्षणंययोस्तौ ३० उदाररुचिराक्रीडाययोस्तौस्रग्वि-
णौरत्नस्रग्भिरलंकृतौ ३१ प्रधानभूतौपुरुषौप्रकृतिपुरुषात्मकौवा अतः आद्यौतदपि अतःजगा-
द्धेतू अतएवजगत्पती विपरीतौवाचतुर्णांपदानांद्वंद्वेतत्समासः जगत्यर्थेपृथिव्याभारापनयनाय

किशोरौश्यामलश्वेतौश्रीनिकेतौबृहद्भुजौ सुमुखौसुन्दरवरौबालद्विरदविक्रमौ २९ ध्वजव-
ज्रांकुशांभोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजं शोभयंतौमहात्मानौसानुक्रोशस्मितेक्षणौ ३० उदाररुचि-
रक्रीडौस्रग्विणौवनमालिनौ पुण्यगंधानुलिप्तांगौस्नातौविरजवाससौ ३१ प्रधानपुरुषावा-
द्यौजगद्धेतूजगत्पती अवतीर्णौजगत्यर्थेस्वांशेनबलकेशवौ ३२ दिशोवितिमिराराजन्कुर्वाणौ
प्रभयास्वया यथामारकतःशैलोरौप्यश्चकनकाचितौ ३३ रथात्तूर्णमवप्लुत्यसोक्रूरःस्नेहवि-
ह्वलः पपातचरणोपान्तेदंडवद्रामकृष्णयोः ३४ भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः पुल-
कांचितांगऔत्कंठ्यात्स्वाख्यानेनाशकन्नृप ३५

स्वांशेनमूर्तिभेदेनबलकेशवौस तौअवतीर्णौ ३२ स्वप्र-
भयाविगततिमिरादिशःकुर्वाणौ कनकाचितौसुवर्णव्याप्ताविति सालंकारयोःशैलसादृश्यार्थमुक्तं
३३ ३४ भगवद्दर्शनाह्लादेनयद्बाष्पंतेनपर्याकुलेईक्षणेयस्यसः पुलकैराचितेव्याप्तमंगंयस्यसः स्वाख्या-

नेऽक्रूरोहंनमस्करोमीतिकथनेनाशकत् ३५

श्री
भाग
स्कं
१५८

158

प्रतिषेधस्य अक्रूरोयमनेन दृष्टं मा गात इति ज्ञात्वा अंके सद्वहनन सामर्थ्ये प्रीत यद्विवरथांगेन चक्रेणांकितो यः पाणिः तेनाभ्युपाकृष्य तमालिंगितवान् ३६ पाणिं अंजलिरूपेण संहतावेव गृहीत्वा ३७ मधुपर्कं एवार्हणं तस्मै न्यायद्वचितमर्हणमाहरत् ३८ श्रान्तोपसमर्पितवानित्यर्थः ३९ ३९ ४० सत्कृतं सम्मानितं निरनुग्रहे क्रूरे क।

भगवांस्तमभिप्रेत्य रथांगांकितपाणिना परिरेभेभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ३६ संकर्ष- णश्च प्रणतमुपागूह्य महामना गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहं ३७ पृष्ट्वाथ स्वाग- तं तस्मै निवेद्य च वरासनं प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत् ३८ निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रान्तमादृतः अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ३९ तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परम- धर्मवित् मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ४० पप्रच्छ सत्कृतं नंदः कथं स्थ निरनुग्रहे कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावयः ४१ योवधीत्स्वस्वसुस्तोकान् क्रोशंत्या असुतृप्खलः किं नु स्वित्तत्प्रजानां वः कुशलं विमृशामहे ४२

कथं केन प्रकारेण स्थ जीवथेत्यर्थः सौनः पशुघाती स एव पालको येषां अवीनां मेषाणां त इव तन्नस्मा इत्या- र्थः ४१ निरनुग्रहत्वमाह योवधीदिति तोकान् तोकानपि अस्मत्पश्यत्स्वेव तर्पयतीति यः असुतृप् खलः ता- स्य प्रजानां हे अक्रूर येषां जीवनमात्रमपि दुर्लभं तेषां वः किं कुर्वन् कुशलं विचारयामीति ४२

१५८

मथुरायां वा वा इत्थं संकृत तस्य एव वाचा परिहृष्टेन स्रग्धेन अध्वपरिश्रमं संसारश्रमे ४४ इति श्रीभावार्थे दशा
मस्कंधे अष्टत्रिंशोध्यायः ३८ नवत्रिंशे पुरीं गन्तुं कृष्णे गोपिकोक्तयः अक्रूरेणाथ कालिंद्यां विश्वलोकस्य दर्श
ने भक्तानां मनोरथाः सम्यग्भवंतीति योनयन्नाह सुखोपविष्ट इति रामकृष्णाभ्यामत्यधिकं मानितः १२३

इत्थं सूनृतया वाचा नंदेन सुसभाजितः अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्वपरिश्रमं ४४ इति श्रीभागवते द
शमस्कंधे अष्टत्रिंशोध्यायः ३८ शुक उवाच सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरुमानितः लेभे मनोर
थान्सर्वान्पथि यान्स चकार वै १ किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने तथापि तत्परा राजन्न हि वां
छंति किंचन २ सायंतनाशनं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य पप्रच्छान्यच्चिकीर्षितं
३ श्रीभगवानुवाच तात सौम्यागतः कच्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः अपि स्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनाम
यं ४ किं नु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये कंसे मातुलनाम्न्यंग स्वानां नस्तत्प्रजासु च ५

हे तात हे सौम्य किं भवान् आगतः स्वागतं सुखेनागतं स्वज्ञातिबंधूनां सुहृदः ज्ञातयः सपिंडा बंधवोऽसपिं
डाः सर्वे थिन तेषामपि किं अनमीवं अपापमहः त्वमिति यावत् अनामयमारोग्यं ४ एवं प्रश्नेपि समानाति
संगतमाह हे अंग अक्रूर एधेत् एधमाने कुलामये कंसे मातुले इति नामयस्तस्मिन् वः स्वानां ज्ञाती

श्री
भाग
दशे
१५५

अहो अस्मादिति अस्मन्निमित्तं हि जितं दुःखे आर्ययोः निरपराधयोः यद्धेतोः योऽहमेव हेतुस्तस्मात् ९ से
सोऽप्यहानां वो दर्शनेऽयमस्मज्जातं तद्धि स्वाभद्रं ८ माधवो मधोर्वंशजः ९ वहत्वमेव स्वच्छयासन्देशाय।
स्वसः यदर्थं चाणूरादिभिः घातनार्थं अस्मत्कंसस्य जन्मकृत्स्नजन्मस्थानकदुंदुभेः सकाशात् ९ विज्ञ

२२

अहो अस्मद्भूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः ९ दिष्ट्याद्य दर्श
नं स्वानां मह्यं वः साध्व्यकारि(?) संजातं वर्णये तातानि तत्त्वागमनकारणं ८ इत्युक्तो भगवता सर्वं व।
र्णयामास माधवः वैरानुबंधं यदुषु वसुदेववधोद्यमं १० यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयं।
यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुंदुभेः ११ श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा प्रहस्य नंदं पितरं
राज्ञा दिष्टं विजज्ञतुः १२ गोपान्समादिशत्सोपि गृह्यतां सर्वगोरसः उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां।
शकटानि च ॥ यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रसान् द्रक्ष्यामः सुमहत्पर्व यान्ति जानपदाः।
किल एवमाघोषयत्क्षत्रा नंदगोपः स्वगोकुले १३ ॥

ततः विशेषेणत्याययामासतुः १० सोऽपि नंदो गोपान्समादिशत् तदेव दर्शयति गृह्यतां इत्यादिना
गोरसः क्षीरादिः उपायनानि उत्तमवस्तूनि ॥ रसान् दुग्धादीन् शब्दच्छलेन दर्शयति ग्रंथि किं त्वस्य वि।
किं त्वार्थं रसादीन् दास्याम इति सुमहत्पर्व धनुर्महोत्सवः क्षत्रा ग्रामाधिकृतेन आघोषयत्सर्वतो

श्रीकृष्णाय
१५५

ताः कृसैकजीवनाः गोप्यस्तु तदाक्रूरमागतमुपश्रुत्येति ॥१३॥ अथ्यालिंगान्याहपंचभिः काश्चिदिति तेन।
श्रवणेन कृतो हृत्तापः तेन यः श्वासस्तेन म्लाना मुखश्रीर्यासां ताः बभूवुरिति दुकूलानि च वलयानि च केशाग्रं।
थयश्च स्रस्ता दुकूलादयो यासां तथाभूताः काश्चन बभूवुरिति ॥१४॥ तस्यश्रीकृष्णस्यानुध्यानेन निवृत्ताशेषा।

गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशं रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रूरं व्रजमागतं ॥१३॥ काश्चित्तत्कृतहृत्ता
पश्वासम्लानमुखश्रियः स्रंसद्दुकूलवलयकेशग्रन्थ्यश्च काश्चन ॥१४॥ अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृ
त्तयः नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव ॥१५॥ स्मरन्त्यश्चापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः हृदि
स्पृशश्चित्रपदा गिरः सम्मुमुहुः स्त्रियः ॥१६॥ गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनं शोकापहानि नर्मा
णि प्रोद्दामचरितानि च ॥१७॥ चिन्तयन्त्यो मुकुन्दस्य भीता विरहकातराः समेताः संघशः प्रोचुरश्रुमुख्यो
च्युताशयाः ॥१८॥

स्वत्वादिवृत्तयो यासां ताः इमं लोकं देहमपि न जानन्ति स्म मुक्ता एवेति ॥१५॥ अपराः स्त्रियः शौरेः गिरः स्मरंत्यः
सम्मुमुहुः कथंभूताः गिरः अनुरागेण यत्स्मितं तेन ईरिताः हृदिस्पृशन्तीति तथा हृदिस्पृशः मनोज्ञाः चित्राणि
पदानि यासां ताः ॥१६॥१७॥ विरहेण कातरा विह्वलाः अच्युते आशय श्चित्तं यासां ताः ॥१८॥

श्री
भाग
पूर्वी
१९

कृत्स्नसंगतिं विधाय विघटयती विधाता तं प्रत्येकमाक्रोशन्त्य आहुः अहो इति मैत्र्या हितचरणेन प्रणयेन स्नेहेन च अकृतार्थान् शाम्भोगानपि नानाविधुने विदितियोजयसि तस्मात्त्वदया बालिशोपितमित्याहुः अपार्थकमिति १९ विगर्हितं चलवेदं कर्मेत्याहुः यस्त्वमिति शोकमपनुदती निशोकापनोदः स चासौ स्मितलेशश्च गूढहासस्तेन सुन्दरं एवंविधं मुकुन्दस्य वक्त्रं सकृत्प्रदर्शय पुनस्तस्य पारोक्ष्यं दृश्यलोकं करोषि अस्तत्त्वत्कृतं कर्म अस्मासु नियमित्यर्थः २० किंवदमापदादिविनातिक्रूरत्वमित्याहुः क्रूरस्त्वमिति नलक्रूरोऽहरतिना।

गोप्य ऊचुः अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः तांश्चाकृतार्थान् वियुनङ्क्ष्यपार्थकं विचेष्टितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा १९ यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुन्तलावृतं मुकुन्दवक्त्रं सुकपोलमुन्नसं शोकापनोदस्मितलेशसुन्दरं करोषि पारोक्ष्यमसाधु ते कृतम् २० क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत् येनैकदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः २१

हरसीति च दत्तमाहुः अक्रूरसमाख्ययेति न ह्येवं कर्तुमन्यः प्रभवस्ततो नामान्तरेण स्तुवन्नमेवागतोऽसि न त्वक्रूरस्त्वं हरासि नयुष्मत्स्वरूपं निचेतन येन त्वया दत्तेन चक्षुषा मधुद्विषएकदेशे नेत्रवक्त्रादौ त्वदीयं समग्रं सृष्टिनैपुण्यमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं तच्चक्षुः अयं भावः समाहूतवेदस्य मामभितानमिति अमर्षेणैव क्रूरसंवियोजनया तस्मान्नेयीकरोषीति २१

160

न

१९

विधातारं विहाय परस्य बभूवुः नवंनवमन्नरिति वनविहेलाभंगमस्थिरं सौख्यं देयस्य सः गृहदीर्घिकाय प्रा
सादात न स्थैव दासस्य पगताः ऊनः स्वकृतानवाः नव कृते नैव स्मिता हिना परवशा अपि नोसात समीहिते नवं
नवं प्रियं यस्य सः अनपत्ने निवारयामास इतिभावः ॥ १२ ॥ सेर्ष्यं मूवुः सर्वाङ्गेषु भातेति पुनर्योषितां मधुरानिवासिनी
नां स्त्रीणामाशिषः सन्यावभूवुः यावत्तस्य तेः स्त्रीकृतस्य मुखे पास्यंतीति प्रसादेनानुसृतेति कथं भूतं प्रणयो ।

नवेन्दवः नलाभंग सौख्यदः समीहितेन स्वकृतानवत विहारयोदान्त जनतान्त नवतीर्थतारस
महोपगतानन प्रियः ॥ १२ ॥ सर्वाङ्गभानासरजनीयमाशिषः सन्यावभूवुः परयोषितां ध्रुवं याः संप्रविश्य ।
स सखे विव्रजन्त्यते पाशेन पांगाङ्कलितस्मितासवं ॥ १३ ॥ नासां मुखे द्रामधु मंजुभाषिते गृहीतचित्तः प
रिवालमनस्यपि कथं पुनर्न स्रतिया स्वनेत्रलाग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमभ्रमत ॥ १४ ॥

नवेत्रीनेतोत्कलितमनं भितंस्मितमेवासवोरसो यस्मिंस्तन पद्माप्रपांगोत्कलितस्मितेनासव वधूपं यन्मुखे
तेनस्वपानं मुख्यमेव संभावयेति ॥ १३ ॥ नक्षिद्विषाणि दिनानि तथा भवनना मनयाष्य सन्मो हार्णुह पितादिभि
स्वपरावर्तितं न्यायाग मिथ्यात्मनाशं तथाह्नः दैवबलाल्लासां मधुवन्मंजुभिर्भाषितैर्वशीकृतचित्तः तथाताः सांसल
ग्रस्मितैर्विभ्रमैर्भ्रमत परवानपिवाष्टिनत्रोपि यदा व्रजेपरे वा यवाः संनिमय्यस्तनया मनसीयोगोपित्राम्या प्रवि

किंच अस्मत्तुल्यस्वभाजनोऽस्यापवादाय भविष्यतीत्याहुः अद्येति तत्र पुरे दाशार्हादीनां दृशोर्दृष्टेर्महानुत्सवो
भविष्यते ये देवकीसुतं द्रक्ष्यंति तत्रया ये चाध्वनि गच्छतं द्रक्ष्यंति तेषामपि दृशो भविष्यतीति यद्वा दृशा इति
द्वितीया येषां दृशो नेत्राणि महोत्सवो भविष्यते प्राप्स्यते ग्रामस्थस्य भवंतदल्पलेपदत्वे तावक्रूरशापं।
त्याहुः मैतद्विधस्येति एवंविधा विधानेकमंदयस्य सः अतएव निष्कृपस्याक्रूरइति नामस्तो भवतं माभू
त अयद्गतः अतीवदारुणः यस्माद्धि प्रियात्प्राणादपि प्रियं श्रीकृष्णं अध्वनः पारमस्मद्गोचरनादतिदूरं।

अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजान्धकवृष्णिसात्वतां महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्र
क्ष्यंति ये चाध्वनि देवकीसुतं २५ मैतद्विधस्याकरुणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीव दारुणः योऽसा
वनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात्प्रियं नेष्यति पारमध्वनः २६ अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं तमन्व
मी च त्वरयंति दुर्मदाः गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते २७

नेष्यति २८ अद्यापि गमनं तीव्रमित्याहुः अनार्द्रधीरिति अनार्द्रा कठिना धीर्यस्य सः तावदेष क्रूरोऽस्ति
अमात्रूढः अस्याः विनयमालत्वस्थ विरंस्यापेक्षितं तेन निवारितं वनत्वरयंति किंच दैवं चेति अद्यंभा
वः यद्यस्माकं दैवमनुकूलं भवेन्न हि विघ्नैः कश्चिदेतेषां मध्ये शतिद्वयेनाप्यकस्माद्गमनस्यापातो वा भवेत अ।

मकरंदिकादिपविष्टमात नतदृष्टीति २१

परस्परं मन्त्रं प्रसादमस्मपि तत्राह निवारयाम इति अक्रूरेण न किं करिष्यन्ति निमिषार्धदुस्त्यजान् मु-
कुन्दस्य संगाद्दैवेन ध्वंसितानि वियोजितानि अत एव दीनानि चेतांसि यासां एवंभूतानामस्माकं न मन्येत यदि भयं १८
तत्रापि कारणान्तरं दर्शयं साहसमेवावलम्बनीयमित्याह यस्येत्याद्यः यस्य ललितस्मितवल्गुमंत्रलीलावलो-
कपरिरम्भणैः अनुरागेण नीतानि यस्यां रासगोष्ठ्यां रासक्रीडासभायां नः अस्माभिः क्षणदा रात्रयः क्षणमिव

निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नोऽकरिष्यन्कुलवृद्धबान्धवाः। मुकुन्दसंगान्निमिषार्धदुस्त्यजाद्दैवे-
न विध्वंसितदीनचेतसां १८ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमंत्रलीलावलोकपरिरम्भणरासगो-
ष्ठ्यां नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्तं १९ योऽह्नः क्षये व्रज-
मनन्तसखः परीतो गोपैर्विशन्खुररजश्छुरितालकस्रक् वेणुं क्वणन्स्मितकटाक्षनिरीक्षणेन चित्तं
क्षिणोत्यमुमृते नु कथं भवेम २०

नीताः तममुं कृष्णं विना इत्येतेन तमः विरहदुःखं कथं न्वतितरेम न कथं-
चिदपि तरेम १९ किं च योऽह्नां व्रजन तमसोऽतितरं गणं जीवनमेव कथं स्यादित्याह य इति अह्नः क्षये दिना-
वसाने खुररजोभिश्छुरिता धूसरा अलकाः स्रजश्च यस्य स व्रजं विशन् स्मितेन यत्कटाक्षनिरीक्षणेन नश्चि-
त्तं क्षिणोति हरति अमुं कृष्णं विना नाम कथं भवेम जीवेमेति २० ॥

कृष्णेविषक्तानिस्वारोपितानिमानसानियासांताः लज्जांविसृज्यसुस्वरमुच्चैःरुरुदुः क्रन्दमकुर्वन्‌ः अक्रूराके
मर्केसतिमधुसूदनःगोपीभिरनोरुद्यमानः स्वग्रामःस्वपुरंययौ ३१ स्त्रीणामिति तासामनादृत्यकृतमैत्राह्निकः मैत्रं
मित्रदेवत्यंसंध्योपासनंकृतंतेनसआह्निकंयेनसः ३२ अन्वसज्जन्तअन्वगच्छन् ३३ अनुरंजिताः परावृत्तनि

शुकउवाच एवंब्रुवाणाविरहातुराभृशंव्रजस्त्रियःकृष्णविषक्तमानसाः विसृज्यलज्जांरुरुदुःस्म
सुस्वरंगोविंददामोदरमाधवेति ३१ स्त्रीणामेवंरुदंतीनामुदितेसवितर्यथ अक्रूरश्चोदयामा
सकृतमैत्राह्निकोरथं ३२ गोपास्तमन्वसज्जंतनंदाद्याःशकटैस्ततः आदायोपायनंभूरिकुंभान्गो
रससंभृतान् ३३ गोप्यश्चदयितंकृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः प्रत्यादेशंभगवतःकांक्षंत्यश्चावत
स्थिरे ३४ तास्तथातप्यतीर्वीक्ष्यस्वप्रस्थानेयदूत्तमः सांत्वयामाससप्रेमैरायास्यइतिदौत्यकैः
३५ यावदालक्ष्यतेकेतुर्यावद्रेणूरथस्यच अनुप्रस्थापितात्मानोलेख्यानीवोपतस्थिरे ३६।
तानिराशानिववृतुर्गोविंदविनिवर्तने विशोकाअहनीनिन्युर्गायंत्यःप्रियचेष्टितं ३७ भगवान
पिसंप्राप्तोरामाक्रूरयुतोनृप रथेनवायुवेगेनकालिंदीमघनाशिनीं ३८

रीत्याएणदृग्भिः किंचिरादागतैः प्रत्यादेशंप्रत्याख्यानं ३४ तप्यतीःसंतप्यमानाः आयास्यइतिशीघ्रमाग
मिष्यामीतिदूतवाक्यैः ३५ कृष्णमनुप्रस्थापितान्यात्मानिमनांसियाभिस्ताः लेख्यमयपुत्रिकावत्ति।

16²

कृत्वा एणं वेदं समुद्रमुपप्रस्य समीपं गता ४४ शत्रुभ्यः शंकितः सन् रथ्योपरि निवेश्य ४५ ४६ ब्रह्मणायं
शीजपत्रचमर्षणं चकारः ४७ ४८ ४९ ५० सिद्धादिभिस्तूयमानं ५१ सहस्रं शिरांसि यस्य तं सहस्रफणाभृत्।
मौलयो यस्य संतीति नयातं नीलेवरे यस्य तं विस्रवल्कमलकं देवत ५२ श्वेतं शृंगैः शिखरैः श्वेतं कैलासमिव
तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मिष्टं मणिप्रभं कृत्वा वेदं स्पप्रस्य संमोरथमाविशत ५३ यक्रूरस्तावुपा
मंत्र्य निवेश्य च रथोपरि कालिंदीसलीरमागम्य स्नानं विधिवदाचरत ५४ ह्रदे मौवालोक्य तौ मलावि
लिशंकितवेनसे यक्रूरायदर्शी त्युपमन्यास्वयं व्यदर्शयत ५५ निमज्य तस्मिन्सलिले जपन्ब्रह्मसना
तनं तावेव ददृशेक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ५६ तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुंदुभेः ता
र्हि स्वित्स्यंदने न स्त इत्युन्मज्य व्यचष्ट सः ५७ तत्रापि च यथा पूर्वमासीनौ पुनरेव सः निमज्य दर्शनं यत्
न्मे मृषा किं सलिले तयोः ५८ भूयस्तत्रापि सोद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरम् सिद्धचारणगंधर्वैरसुरै
र्नतकंधरैः ५९ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनं नीलांबरं विसश्वेतं शृंगैः श्वेतमिव स्थितं ६०
तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् पुरुषं चतुर्भुजं शांतं पद्मपत्रारुणेक्षणं ६१ चारुप्रसन्न
वदनं चारुहासनिरीक्षणं सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम् ६२
स्थितं ६८ तस्योत्संगे क्रोडे लीकृतदेहार्थं विलोकयत्यकादृशेन ह्यामाकेन आलयः ६३ शोभते भ्रुवौ यस्य उन्नता
नासिका यस्य ते च तं च शोभनौ कपोलौ यस्य अरुणावधरौ यस्य तं च तं च ६४

१

तं गांवं सौयस्य सः उरःस्थले श्रीर्यस्य तं वलिवल्गुलोदरं वलयः त्रिवलिभिः शोभायमानं तद्वलिव
न नद्युतमलवद्वन प्रत्यग्रदलसदृशमुदरं यस्य तं ४८ कटितटं च श्रोणिश्च करभसदृशानूरू हृदयं च हृ
दयस्य तत् कटितटश्रोणिकरभोरुहृदयं च तेनान्वितं यद्वा हृदृग्भ्यां कटितटश्रोणिभ्यां करभोरुहृदयेन चा

प्रलंबपीवरभुजं तुंगांसोरस्थलश्रियं कंबुकंठं निम्ननाभिं वलिवल्गूदरं ४९ हृदृक्कटि
तटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितं चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतं ५० तुंगगुल्फारुणन
खज्योतिर्भिर्विभिन्नं तं नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजं ५१ सन्महार्हमणिव्रातकिरीट
कटकांगदैः कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुंडलैः ५२ भ्राजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदाधरं ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ५३ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः सुरेशै
र्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ५४

न्वितं ५० तुंगगावीषदुन्नतौ गुल्फौ अरुणनखज्योतिर्भिर्विभिन्नं तथा
नवाः कोमला अंगुल्यः अंगुष्ठौ च तान्येव दलानि तैश्च विलसत् शोभमानं पादपंकजं यस्य तं ५१ महा
र्हमणिव्रातान्वितैः किरीटादिभिः ५२ ५३ तत्पार्षदैः स्वामीनिकटवर्तमानैः सनकादिभिर्ब्रह्म
नि ब्रह्माद्यैर्महेश्वर इति मरीच्यादिभिर्द्विजोत्तमैः प्रजापतिभिरिति ५४ ॥

श्री
भाग
मूलो
१६३
१६४

163
&
164

१६३
१६४

वसन्तु परिवारः सनन्दनादयः प्रमुखा मुख्या येषां तैः परं दैवतमिति वचोभिः पृथक् पृथक् भावो

भिप्रायो येषां तैः पृथग्भावैः वचोभिरिति वा ५५ विद्याविद्ये जीवानां मुक्तिसंसृतिहेतू मायात्मयोः कारणं प्र

कृतिः दिनीसेवित इलात्मनमात्मः भिरुपाभिरस्मिलिषेवितं ५६ विलोक्य सुभृशं प्रीतः अत्यन्तं सान्द्रो भावे बभू

तः परमेश्वरं दृष्टवानिति ५७ ५८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे एकोनचत्वारिंशोध्यायः ३९ चत्वारिंशे ततोऽक्रू

रः कृष्णमनन्तमीश्वरं प्रणम्य भक्त्या तुष्टाव सगुणागुणभेदतः श्रीकृष्णं प्रणमति नतोस्मीति हेतूनां महतां ।

सनन्दनादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ५५ श्रिया पु

ष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितं ५६ विलोक्य सु

भृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ५७ गिरा गद्गदयास्तौषीत्स

त्वमालम्ब्य सात्वतः प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिपुटः शनैः ५८ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे एको

नचत्वारिंशोध्यायः ३९ अक्रूर उवाच नतोस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययं य ।

न्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः १ भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजा ।

दिर्मन इन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाः ... लोस्मि नतु त्वमस्मि नत्वमः कृतो मां वा लेनतो स्मि नगादाद्यं पूरुषमव्ययं च प्रजाति नियतमित्यर्थः कृतयतत

मखिलहेतूनां हेतुं सर्वश्रीनारायणो नारहमिति चेत्तत्राह नारायणं त्वां किं नारायण इति मां स्तोषि कारा ।

स्वेतिः सन्मात्रमेवत्याह यन्नाभिजातादिति यतो ब्रह्मणः । अखिलहेतुत्वं प्रपञ्चयति भूरिति खमादिरहंका

श्री
भाग
गृही
१५५

165

तिचेदित्याशंक्य तन्निवेशामायातत्त्वात्मास्थ्येन।

नन्वनित्यस्तुतिः कथं क्रियते नेह मेवाग्यतत्त्वस्य ब्रह्मत्वं तत्त्वं ब्रह्मेति चेदित्याशंक्य ततो आत्मनस्तत्स्वरूपेण विदुः अतात्मतया
न कोपि वेद तथाह नैते ब्रह्मादयः अतो बलात् आदित्ये यो ते आत्मनस्तत्स्वरूपेण विदुः अतात्मतया न तु तत्र अमां मातामां।
तु तेन करणेन गृहीता तद्देवतैः प्रमत्तादिभिर्दृष्टानहात्तदेहदृग्गोचर इति भावः न तु तत्र अमां माताम।
तु जीवस्तत्तास्यतीत्याद्याः तदिति सप्रज्ञो बलात् अपि प्रज्ञायाः गुणैरनुवहद्याहतः गुणातीते तत्स्वरूपेण वे।
न जीवस्तत्तास्यतीत्याद्याः जडत्वादेव जीवस्तु तान् आ
द्यान्यः ऊर्ध्वं तास्यतीति यदा पञ्चत्वादयः आत्मनः स्वरूपेण वस्तु स्वरूपेण च न विदुः जडत्वादेव जीवस्तु तान् आ

वैतत्स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ब्रह्मादयो नात्मतया गृहीताः अतो नु वहद्भिः सगुणैरज्ञायाः गुणातीतं वेद न
तत्स्वरूपं २ तद्योगिनो यन्नास्ति ब्रह्म महापुरुषमीश्वरं साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ५
तत्स्वरूपं २ तद्योगिनो यन्नास्ति ब्रह्म महापुरुषमीश्वरं

स्मानं वचेति न तत्तत्स्वरूपमिति यथोक्तं हंसगुह्ये देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः प
स्मानं वचेति न तत्तत्स्वरूपमिति न तु यदि केपि न जानन्ति कथं तर्हि संसा
रं यत सर्वं प्रमात्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे इति २ न तु यदि केपि न जानन्ति कथं तर्हि संसा
र निवृत्तिर्जीवानामित्याशंक्य साक्षाद्भगवदर्पितप्रियेन केनापि मार्गेण भक्ता नो तेन गम्यो भगवानाह तद्योगि।
न इति हैरण्यगर्भादयोध्यात्माधिभूताधिदैवसाहितं महापुरुषं तदेतद्योगिनस्तत्स्वरूपमीश्वरं च यजन्तीति न
तदेवेश्वरं सांख्ययोगावकौ कृत्यौ को ५

१५५

त्रयीमार्गे कर्मज्ञानभेदेन द्वैविध्यमस्तीति त्र्याख्याचेति श्लोकद्वयेन वैतानिकाः कर्मयोगिनः तावेवत्तामेवयजन्तेते ना।
नातेंद्रवरुणवाय्वादीन्यज्ञेनैनतन्मामित्यन्वयः नानाबहुरूपाणीन्द्रादीनि रूपाणि येषांतैः मरुत्सोमाद्याख्ययाना।
मत्तामेवयजन्तेत्यर्थः प्रभावः इन्द्रवरुणादिस्तुक्तेविग्रहादयः सर्वेषामेवप्रकाश्यतेनचसर्वेषु पवहूवः संति
प्रतेनामभेदेननामेवयजन्तेत्यर्थः तथाचश्रुतिः सप्रथमः सक्रतुर्विश्वकर्मा सप्रथमो मित्रावरुणाग्निः स।

त्र्याख्याचविषयाकेचित्तावैवैतानिकाद्विजाः यजन्तेवितनैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ५ एकेना।
खिलकर्माणि मत्स्वेनापशामंगनाः तानितेनात्मनयज्ञेनयजन्तिज्ञानविग्रहं ६ अन्येचसंस्कृतात्मा
नो विधिनाभिहितेनते यजन्तितन्मयास्त्वांवैबहुमूर्त्येकमूर्तिकं ७ त्वामेवान्येशिवोक्तेनमार्गेण
शिवरूपिणं बह्वाचार्यविभेदेनभगवन्समुपासते ८

प्रथमोह्रद्रस्मेतिविष्णुविक्रितस्यनामसन्धोऽतरायह विराजद्दोतीति ५ ज्ञानयज्ञेनसमाधिनासांख्ययोगत्रयी।
मार्गोक्ताः ६ वैष्णवशैवमार्गौवाहृद्वयेनाऽस्येवेति संस्कृतात्मानः वैष्णवशैवदीक्षिताः संतः तेनतया
भिहितेनपंचरात्रादिविधिना तन्मयाः तन्मयत्वेनतात्मानंचिंतयन्तः त्वदेकप्रधानाइतिवा वासुदेवसं
कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदेनबहुमूर्तिमपिश्रीनारायणरूपेणैकमूर्तिकंचत्वामेवयजन्ते ७ बह्वाचार्यवि

भेदेति नामशैवपाशुपतादिमार्गाणां ८

160

येऽन्यदेवताभक्तास्तेऽपि त्वामेव यजन्तीत्याह सर्व एवेति हे सर्वदेवमय ननु एते परस्पराधिक्षेपकलहव्याकुलचित्ताः कथमेकमेव यजन्तीत्याशङ्क्याह यद्यप्यन्यधिय इति बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेद इत्यर्थः ९ तत्सर्वे मार्गास्त्वय्येव पर्यवस्यन्तीति सदृष्टान्तमाह यथेति अद्रेः सकाशात्सर्वतः प्रभवन्ति यासां ताः पुनः पर्जन्येनापूरिताः वहन्त्यो नद्यः सर्वतः सिन्धुमेव विशन्ति यथा तद्वदेता गतयो मार्गास्त्वन्ततस्त्वा-

सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरं ये प्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ९ यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो विशन्ति सर्वतः सिन्धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्ततः १० सत्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ११

मेव विशन्ति १० अन्वयेमाह सत्वमिति भवतः शक्तिर्या प्रकृतिस्तस्याः सत्वादयो गुणाः अतः प्राकृताः प्रकृतौ प्रादुर्भूता इति यत क्रमेणोपाधिलयात्सर्वे त्वामेव विशन्तीति यद्वा भवतः प्रकृतेर्गुणेषु प्रोताः प्रविष्टाः तेषु गुणाः प्राकृताः ब्रह्मादयो भवतस्त्वन्निरिक्ता न सन्तीति अतस्त्वमेव सर्वदेवमय इति ११

ननु भवतः प्रकृतेश्च निबद्धत्वमात्मनापि प्रकृतिसंबंधं ब्रवीषि तत्रस्थतेषां मम च को विशेषः स्यादित्याशंक्य विशेषमाह नमस्तेस्त्विति अविषक्तदृष्टये विलिप्तबुद्धये कुतः सर्वात्मने स्वव्यतिरिक्ताभावाद् अविषक्तदृष्टित्वमित्यर्थः किं च सर्वधियां साक्षित्वात् सर्वबुद्धिसाक्षित्वान्न क्वापि बुद्धिलोप इत्यर्थः इतोन्येषां संसारित्वमाह गुणप्रवाहस्त्विति देवनृतिर्यक्षु च आत्मनो येषां तेषु देवादिशरीराभिमानिष्वित्यर्थः तदविद्ययाकृतोयं गुणप्रवाहः प्रवर्तते

न्नेयं नमस्तेस्त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे गुणप्रवाहोयमविद्यया कृतः प्रवर्तते देवनृतिर्यगात्मसु ॥२४॥ अग्निर्मुखं तेवनिरंघ्रिरीक्षणं सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः द्यौः कं सुरेंद्रास्तव बाहवोर्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितं ॥२५॥ रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेद्रयः निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते ॥२६॥

तो महात्म्यविशेष इत्यर्थः ॥२४॥ सर्वात्मन इत्यनेनोक्तं सगुणं रूपं दर्शयति अग्निर्मुखमिति द्वाभ्यां अग्न्यादीननूद्य ईश्वरावयवत्वं विधीयते योयमग्निः स तव मुखमित्यादिवचनव्यक्त्या ईशत्वोच्यतः मुखे कक्ष्याः सर्वाणींद्रियं कं मूर्धा प्राणानां बलं च तव ॥२५॥ अद्रयः परस्य तेस्थिनखानि ॥२६॥ ॥

श्री
भाग
स्कं ५ टी
१८

167

न केवलमेतावत् किंतु सर्वोऽप्ययं प्रपंचस्तद्रूप एवेति व्यवहारमात्रं प्रपंचस्य विकारात्मत्वादित्याशयेन सम्यक्स्यूतेन स्वेन पृथक् कल्पितेनात्मना क्रियाम्य इत्याह तथेति मय्यात्मनि पुरुषे ये लोकाद्यः संजिहते प्रचलन्ति हेतुमयात्मनि विलिवा कथंभूते त्वयि मनोमये मनः प्रधाने मनोवृत्तिभिर्व्याप्ते रूपतेन यथा यथा बुद्ध्या मनसैवानु दृष्टं स्वमिवात्मनि प्रतीतेः जले यथा जलौकसः स्तम्बशाखादयः यथा चोदुंबरान्तः केशरे मशकाः

तथा मया स्मत्पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपाला बहुजीवसंकुलाः यथा जले संजिहते जलौकसो ऽप्युदुंबरे वा मशका मनोमये ॥१२॥ यानि यानीह रूपाणि क्रीडनार्थं विभर्षि हि तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायन्ति ते यशः ॥१३॥ नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे ॥१४॥ अकूपाराय बृहते नमो मन्दरधारिणे क्षित्युद्धारविहाराय नमः शूकरमूर्तये ॥१५॥ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ॥१६॥

परस्परं वार्तानभिज्ञाः एवमनन्तानि ब्रह्माण्डानि त्वयि संचरन्तीत्यर्थः ॥१२॥ तस्मादेवंभूतं तव स्वरूपं दुरवगाहमिति त्वदवतारकथामृतमेव संतः सेवन्त इत्याह यानि यानीति आमृष्टा परिमार्जिता शुचः शोका येषां ते ॥१३॥ अतः स्वयमवतारानुसमरन्नाह नम इति हयशीर्ष्णे हयग्रीवाय मधुकैटभयोः मृत्यवे हन्त्रे ॥१४॥ अकूपाराय कू-

श्रीमद्भागवते स्कं ५ टी
१८
१५८

भृगूणांपतयेपरशुरामाय २० वासुदेवादिचतुर्व्यूहरूपेणप्रणमति नमस्तइति २१ २२ एवंस्तुत्वाबंधमोक्षं
प्रार्थयितुमाह भगवन्निति ग्रसतिदेहादौयोग्राहस्तद्ग्रहोयस्यसः असद्ग्रहोयस्येतिवा २३ नकेवलमयंलोकः
अहमपितथैवेत्याह अहमिति २४ मूढत्वमेवप्रकटयति विपर्ययमति अनित्येकर्मफलेनित्यमिति।

नमोभृगूणांपतयेदृप्तक्षत्रवनच्छिदे नमस्तेरघुवर्यायरावणान्तकरायच २० नमस्तेवासुदेवा।
यनमःसंकर्षणायच प्रद्युम्नायानिरुद्धायसात्वतांपतयेनमः २१ नमोबुद्धायशुद्धायदैत्यदान।
वमोहिने म्लेच्छप्रायक्षत्रहंत्रेनमस्तेकल्किरूपिणे २२ भगवन्जीवलोकोयंमोहितस्तवमायया
अहंममेत्यसद्ग्राहोभ्राम्यतेकर्मवर्त्मसु २३ अहंचात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु भ्रमामिस्वप्न
कल्पेषुमूढःसत्यधियाविभो २४ अनित्यानात्मदुःखेषुविपर्ययमतिर्ह्यहं द्वंद्वारामस्तमोविष्टो
नजानेनात्मनःप्रियं २५ यथाबुधोजलंहित्वाप्रतिच्छन्नंतदुद्भवैः अभ्येतिमृगतृष्णांवैतद्वत्त्वाहंप
राङ्मुखः २६

अनात्मनिदेहेआत्मेति दुःखरूपेगृहदारादौसुखमिति विपरीतमतिरित्यर्थः द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषुआरमति।
क्रीडतीतितथासः ननुदुःखेकथंरतिस्तत्राह तमोविष्टःतमसाव्याप्तः अतआत्मनःप्रियंप्रेमास्पदंनाजानाम।
नजानामीत्यर्थः २५ तदेवसदृष्टान्तमाह यथेति तस्माज्जलादुद्भवंतीतितदुद्भवानितृणादीनितैः तथामायाच्छ।

नन्वेवं नानतः कृतो विषयाभिमुखत्वं तत्राह नोत्स्मद् इति कृपणा विषयवासनानुकूला धीर्यस्य सः अत एव
कामकर्मभ्यां हतं अभिनिविष्टं चित्तं यस्य अत एव बलिभिर्विषयसंघैरितस्ततः आकृष्यमाणं मनो रोद्धुं लिप्सन्नपि न शक्नो
मीति ॥२०॥ तदेवमसत्तर्कोपायः सोऽहं तवांघ्रिमुपगतः शरणं प्राप्तः नन्विदृशपरतंत्रस्यैव तदपि कुतस्तत्राह त
च्चापीति दुर्लभत्वं यावन्न तवांघ्र्युपगमनं वासनानुरूपं अतो भगवतोऽनुग्रह एवेत्यहं मन्ये अनुग्रहे सती
ति वा तदुक्तं सेवनेऽहं भवति किं मदनुग्रहेण त्वत्तत्राह पुंस इति जीवस्य संसारस्यापवर्गः समाप्तिर्यदा
तत्कृपया भवेत्तस्य भावना सद्भवति हे अब्जनाभ तदा सदुपासनासंपद्यते तर्हि वैव धीर्मतिर्भवेत् तत्कृ

तोऽस्मीत्यहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः ॥२०॥ सोऽहं तवां
घ्र्युपगतोऽस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्ज
नाभ सदुपासनया मतिः स्यात् ॥२१॥ नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्म

णे विज्ञानमस्त्सेवानन्तया सन्मतिः नतयामुक्तिरित्यर्थः ॥२२॥ पादयोः पतनप्रार्थयन्निति द्वयेन नमस्यति ।
विज्ञानमेव मात्रा मूर्तिर्यस्य तस्मै अत एव सर्वप्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय किंच पुरुषेशप्रधाना
य पुरुषस्य ईशाः स्वावृत्तः प्रापकाः कालकर्मस्वभावादयः तेषां प्रधानाय नियंत्रे अतः ब्रह्मणे परि
पूर्णाय किंचानंताः शक्तयो यस्य तस्मै तत्त्वमायाविद्याशक्तिर्यस्य तस्मै अथवा प्रधानं प्रकृतिः पुरुषस्ता
स्ववर्तकः ईशः कालः एतत्त्रितयात्मने ब्रह्मणे वस्तुनिष्ठभगवान् प्रकृतिरूपो उपादाननमाधारः पुरुषः ।

सर्वस्य प्रत्ययहेतुत्वमभिप्रेत्य तत्र नतोऽस्मीति नमस्त इति वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे सर्वभूतक्षयाय क्षयः आश्रयः अ
हंकारस्य प्राणिनामाश्रयः ततस्त्वाहंकाराधिष्ठात्रे संकर्षणायेत्यर्थः हृषीकेशेति बुद्धिमनसोरधिष्ठात्रोः
प्रद्युम्नानिरुद्धयोरैक्योक्तम्प्रपन्नं शरणागतं मां पाहीति प्रार्थना ३० इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे चत्वारिं

नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ३० इति श्रीभागव
ते दशमस्कंधे चत्वारिंशोऽध्यायः ४० शुक उवाच स्तुवतस्तस्य भगवान्दर्शयित्वा जले वपुः भूयः।
समाहरत्कृष्णो नटो नाट्यमिवात्मनः १ सोऽपि चांतर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्ज्य सत्वरः कृत्वा चावश्यकं
सर्वं विस्मितो रथमागमत २ तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतं भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां।
लक्षयामहे ३ अक्रूर उवाच अद्भुतानीह यावंति भूमौ वियति वा जले त्वयि विश्वात्मके तानि
किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ४

शोऽध्यायः ४० एकचत्वारिंशके दूनर

नेकं प्रविश्य पुरीं ततो वरानदात्तुष्टः सुदा
म्नो वायकस्य च १ सशंकमक्रूरमनः प्रमोदस्तथा संदर्शनतस्तु पातः स्वराज्यपालीमथुरामपश्यद्दलं।
कृत्वा नंतं महोत्सवाप्तो १ २ भूमौ वियति वा जले वा यावंत्यद्भुतानि तानि त्वय्येव संति तं च त्वां पश्यतो।
तो मे किमद्भुतं दृष्टं मयापि तत्सर्वं दृष्टमेवेत्यर्थः ४॥

श्री
भाग
दशी
१९९

नन्वस्माभिः पूर्वमेव त्वं विस्मितमुखो लक्षितोऽसि अतो भूमौ वियति जले वा किमप्यद्भुतं दृष्टमेवेति चेत्तत्रा
ह यत्राद्भुतानीति यत्र त्वयि सर्वाण्यद्भुतानि तं त्वानुपश्यतो मे अत्र भूम्यादौ किमद्भुतं न दृष्टं नाविनानन्तत्र ।
किंचिदद्भुतमित्यर्थः देवलत्वं परमेष्ठ्योऽस्यार्थः ब्रह्मन्निति वा पाठः ५ दृष्टिं नाददुः पश्यन्त एव स्थिता इत्यर्थः ।

यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले तं त्वानुपश्यतो ब्रह्मन्किं मे दृष्टमिहाद्भुतं ५ इत्युक्त्वा चो
दयामास स्यंदनं गांदिनीसुतः मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ६ मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्र
तत्रोपसंगताः वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः ७ तावद्व्रजौकसस्तत्र नंदगोपादयोऽग्रतः
पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षंतोऽवतस्थिरे ८ तान्समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः गृहीत्वा पाणिना पाणिं
प्रश्रितं प्रहसन्निव ९ भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहं वयं त्विहावमुच्याथ ततो
द्रक्ष्यामहे पुरीं १० अक्रूर उवाच नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं
ते भक्तवत्सल ११ आगच्छ याम गेहान्नः सनाथान्कुर्वधोक्षज सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च ।

र्थः ७ ग्रामजनाग्रामजनं प्रतीक्षमाणाः स्थिताः ८ प्रश्रितं विनीतं यथा भवति तथा ९ सगृहं च प्रविशताना
मः अवमुच्य आत्मानं विश्राम्येत्यर्थः १० ॥ साग्रजः सहगोपालैरागमनतो गृहान्सनाथान्कुर्वित्यर्थः १२

१९९

यच्छौचेनतनयस्यपादरजसः तालनोदकेनगृह्णातागतस्थितनपितरस्तृप्यंति साग्रयः सुराश्चपि ॥ श्लोकः ९।
ए एवकीर्त्यादेः एकांतभक्तानांयागतिस्तांचलेभे ॥ पुनन पवित्रवंतः याभिरद्भिःसगरात्मनाःब्रह्मदंडहता।
अपिसद्यःस्वर्गंसामाः ॥ प्रार्थ्यमानो नमस्करोति देवदेवेति अतः परमन्यच्छ्रेयो नास्तीति मत्वाभक्तिवद्धु

पुनीहिपादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनां यच्छौचेनानुतृप्यंति पितरः साग्रयः सुराः ॥ अवनिज्यांघ्रि
युगलमासीच्छ्लोक्यो वलिर्महान् ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकान्तिनां तु या ॥ आपस्तेंघ्र्यवनेजन्यस्त्री
लोकान्शुचयोपुनन् शिरसाधत्तयाः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणा
कीर्तन यदूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोस्तुते ॥ श्रीभगवानुवाच आयास्ये भवतो गेहमहमार्य।
समन्वितः यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियं ॥ शुक उवाच एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमना
नाइव पुरीं प्रविष्टः कंसायकर्मावेद्यगृहं ययौ ॥ अथापराह्णे भगवान् कृष्णः संकर्षणान्वितः मथु
रां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः ॥

यासंयोपयंति ॥ आदौ तावयदुच कायद्रुह्यतीति यदुचक्रध्रुक् तं
कंसंहत्वा सुहृदां प्रियं वितरिष्येदास्यामि ॥ रामकृष्णावानीताविति स्वकृतं कर्मावेद्य समर्प्यगृहं ययौ अथकृ
२ ॥ गोपैः परिवारितः पुरीं प्राविशत् ॥ ॥

श्री
भाग
टी.
१०

170

श्रीकृष्णहृष्टां पुरीमनुवर्णयन्निचतसृभिः ददर्शेति स्फाटिकानि तुंगानि गोपुराणि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि
च यस्यां तां बृहंति हेममयानि कपाटानि तोरणानि च यस्यां तां ताम्रेण आरः आरकूटस्तन्मयाः कोष्ठा
धान्यागाराः शालादयश्च यस्यां तां परिखाः परितः खातगर्तास्ताभिर्दुरासदां दुर्गमां उद्यानानि हृद्यानि
वनानि रम्याण्युपवनानि च निकटानि तैरुपशोभितां २० सौवर्णाः शृंगाटकाः चतुष्पथा हर्म्याणि धा
निनां गृहाणि च निष्कुटा गृहोद्यानानि आरामाश्च तैरुपशोभितां श्रेणीनामेकरूपशिल्पोपजीविनां सभाभिः

ददर्श तां स्फाटिकतुंगगोपुरद्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणां । ताम्रारकोष्ठां परिखादुरासदामुद्यानर
म्योपवनोपशोभितां २० सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिष्कुटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां वैदूर्यव
ज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु २१ जुष्टेषु जालामुखरंध्रकुट्टिमेष्वापारावत
बर्हिनादितां संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलाम् २२

प्रवेशनस्थानैः भवनैरन्यैश्च गृहैः उपस्कृतां अलंकृतां अमलैः स्फाटिकैः हरिद्भिर्मरकतैः वैदूर्यादिभिर्जु
ष्टेषु वलभ्यादिषूपलक्षितां २१ आविष्टरूपविष्टैः पारावतैर्बर्हिभिश्च नादितां तत्र वलभ्यः गृहस्योपरिभागेषु
वक्रदारुकल्पितानि वेदयः वलभीनामधोदेशे विरचितावष्टंभवेदिकाः जालामुखरंध्राणि गवाक्षच्छिद्रा
णि कुट्टिमानि मणिबद्धाभूमयः तेष्विति रथ्या राजमार्गाः आपणाः पण्यवीथयः मार्गाः अन्ये चत्वराः अंगणा
नानि संसिक्तानि रथ्यादीनि यस्यां तां प्रकीर्णमाल्यादयो यस्यां तां २२ ॥

१०

आप्लुतौः कुंभैर्द्वाभ्यां चंदनेन चर्चितैः प्रसूनानां दीपानां वालयोपेषुतैः धूपैः फलगुच्छैः उपलक्षितारंभाः क्रमु
कास्तु तन्मस्तकैः सकेतनभिः केतवोध्वजाः तन्मस्तकैः पट्टिकाविनतिपरिमाणपट्टवस्त्राणि तन्मस्तकैः नेत्रे
पंक्तिः हारेषु भवनस्तंभेषु लालनासुपविक्रमाः तन्मध्ये तु प्रसूनावलयः कंटपट्टिकाः मुक्ताचूतादिपल्लवाः तउ
परिपाशोनरदीपावलयः तन्मस्त्रियोरस्मात्कमुकाः केतनवस्त्रारणानि वेति प्रतिगृहद्वारेवितानियस्यां तां

आपूर्णैः कुंभैर्दधिचंदनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः सवृंदरंभाक्रमुकैः सकेतनैः स्वलंकृ
तद्वारगृहां सपट्टिकैः ॥२१॥ तां संप्रविष्टो वसुदेवनंदनो वृतो वयस्यैर्नरदेववर्म्मणा द्रष्टुं समीयुस्त्वरि
ताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपात्मकाः ॥२२॥ काश्चिद्विपर्यस्तधृतवस्त्रभूषणा विस्रस्तवैकं युग
लेष्वथापराः कृत्वैकपत्रश्रवणैकनूपुरा नान्या द्वितीयेनयनाश्चलोचने ॥२३॥ अभ्यंगमेकास्तदपास्य
सान्यस्वाभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः स्वपंमन्धायानिशम्यनिःस्वनं प्रधाय ययौ भ्रमपोह्यमाना ॥

॥ नरदेववर्म्मना राजमार्गेण तां पुरीं संप्रविष्टो यदा तदा पुरस्त्रियस्तो द्रष्टुं समुन्नसका हर्म्याण्यारुरुहुः ॥
गोल्लकरमेवारुह्येन काश्चित्ति विपर्यक्षविपरीतानि वस्त्राणि भूषणानि च याभिस्ताः युगलेषु यार्थेषु कुंड
लकंकपादिषु एकं विस्रस्तसमीपुः कृत्वैकमेवपत्रं ययोस्तु श्रवणयोर्यास्ताः एकमेव नूपुरं चरणभूषणं या
सांतास्तथान्याः द्वितीयं एकस्मिन्नेव लोचने कज्जलं निधायैव ॥ तदानीमन्याः अभ्यज्यमानाः सखीभिः कि

प्रमाणलीलावत्यां : शृङ्गारलीला : ... २५

श्री
भाग
दशे
१८

171

प्रगल्भायाः लीलास्ताभिः हसितानि ईक्षणानि च तैः श्रियं रमयतीति श्रीरमणः तेनात्मना वपुषा नासौ
दृशामुत्सवं ददत् मनांसि जहार २२ मुहुः स्फुटमानमहतचेतसः सम्यक् दृष्ट्वा तस्य श्रवणं च उक्तमेव त
देवस्तथा तयोः श्रवणं सेवनं तेन न लब्धो मानो याभिस्ताः स्त्रियः उक्ताः दितनेव हारेण आत्मनि मनसि लब्ध्वा ।

मन्दस्मितामांसविटलोचनैः प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैः जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो दृ-
शां ददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवं २२ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनवद्युतचेतसस्तं तस्येक्षणोत्स्मितसुधोक्षण-
लब्धमानाः ज्ञात्वा मूर्तिमुपगूह्य दृशात्मलब्धोल्लासवचोनहरन्ते तमरिंदमापि २३ प्रासादशि-
खरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजाः अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ २४ दध्यक्षतैः ।
सोदपात्रैः स्रग्गन्धैरभ्युपायनैः तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः २५ ऊचुः पौरा अहो गोप्य-
स्तपः किमचरन्महत् या ह्येतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ २६ रजकं कंचिदायान्तं रंग-
कारं गदाग्रजः दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्युत्तमानि च २७ देह्यावयोः समुचितान्यंग वासांसि
चार्हतोः भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः २८

प्रासंगपरिभूय तदृशामितलितम् नेत्रमात्रप्रियं यां ।
जहुः देहत्रिदशनिर्जितकामवृत्तिसम्बोधनं शृंगाररसेनिमग्ना माभूदिति २८ सौमनस्यैः शोभनकुसुमसमू-
हैः शोभनमनोभवैर्वा २४ २५ पौराः पुरस्त्रियः २६ रजकोवस्त्रनिर्णेजकः सपवक्षाणां रामपि कुर्वन्तं ।

१७१

रुषितः कुपितः ३२ उद्वृत्ताः गिरीवनेचचारथ येनिसंपूर्णंपरिधत्थेति संभावनायांलोट् अभीप्सथइ-
च्छथ ३३ राजकीयाः लुम्पन्तिः स्वीकुर्वन्ति ३४ ३५ वासःकोशान्वस्त्रपुटकान् ३६ वसित्वापरिधायानेकृ।

सयाचितोभगवतापूर्णकामेनसर्वतः साक्षेपंरुषितःप्राहभृत्योराज्ञःसुदुर्मदः ३२ ईदृशान्येव
वासांसिनित्यंगिरिवनेचराः परिधत्तकिमुद्वृत्ताराजद्रव्याण्यभीप्सथ ३३ यातासुबालिशामैवं
प्रार्थ्यंयदिजिजीविषा बध्नन्तिघ्नन्तिलुम्पन्तिदृप्तंराजकुलानिदि ३४ एवंविकत्थमानस्यकुपितो
देवकीसुतः रजकस्यकराग्रेणशिरःकायादपाहरत् ३५ तस्यानुजीविनःसर्वेवासःकोशान्वि
सृज्यवै दुद्रुवुःसर्वतोमार्गंवासांसिजगृहेच्युतः ३६ वसित्वात्मप्रियेवस्त्रेकृष्णःसंकर्षणस्तथा
शेषाण्यदत्तगोपेभ्योविसृज्यभुविकानिचित् ३७ ततस्तुवायकःप्रीतस्तयोर्वेशमकल्पयत्।
विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ३८ नानालक्षणवेशाभ्यांरामकृष्णौविरेजतुः स्वलंकृतौ
बालगजौपर्वणीवसितेतरौ ३९ तस्यप्रसन्नोभगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः श्रियंचपरमांलोके
बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियं ४०

ता ३७ वायकस्तन्तुवायविशेषः वेशम लंकारं चैलेयैः वस्त्रमयैः आकल्पैर्भूषणैः
३८ पर्वणिउत्सवे ३९ इहलोकेपरमांश्रियंबलमैश्वर्यंस्मृतिंच इन्द्रियंचतस्मादेवप्रादात् ४०

४५ ४६ ४७ क्षेमाय प्रभवाय भवायोद्भवाय ४८ इतः कवचेन वाचकानुग्रहेणाच युवयोर्विषमदृष्टिन
यानीश्वरतानाशंकनीयेत्याह नहि वामिति प्रवेद्ययतः समयोरिति तत्रापि हेतुद्वयं सुहृदोरिति जः

ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४३ तयो।
रासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४४ प्राह नः
सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वां ४५ भवन्तौ किल विश्व
स्य जगतः कारणं परं अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ४६ नहि वां विषमा दृष्टिः सुहृ।
दोर्जगदात्मनोः समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ४७ तावाज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवाणि
वां पुंसोत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ४८ इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः शस्तैः सु।
गंधैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ४९ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ प्रणताय प्रपन्ना।
य ददतुर्वरदौ वरान् ५० सोपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि तद्भक्तेषु च सौहार्दं भू।
तेषु च दयां परां ५१

महात्मनो इति निव ५० ५१ इत्यभिप्रेत्य एवं विविंन्य विज्ञापयत अभिप्रेत्य तत्तत्तां नाच विशेषेण।

अन्वयवर्धिनी वंशोवृद्धिमतीमित्यर्थः प्रार्थितेवृषभप्रभृतिकंदत्वा ततोनिर्जगामेति ५२ ५२ इतिश्री।
भावार्थेदशमस्कंधेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ द्विचत्वारिंशकेकुब्जोद्धारमनंतरंधनुर्भंगोऽभिधः वधस्तद्रक्षिणांकं
सादिष्टेरंगोत्सवादि च अंगविलेपाश्वन्दमादयः गृहीतानिअंगविलेपभाजनानियया तां वरप्रदः स्वाच

इतितस्मैवरंदत्वाश्रियंचान्वयवर्धिनी बलमायुर्यशःकीर्तिनिर्जगामसहाग्रजः ५२ सैवंचंक्रम्य
पुरेजनकेनिहत्यकृतःप्रतापचवरानयवायकाय मालाकृतंसमनुकंप्यचकारकुब्जामस्त्रीय
नुग्रहमहस्तानमयत्वभंज ५२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ शुकउवाच।
अथव्रजन्राजपथेनमाधवःस्त्रियंगृहीतांगविलेपभाजनां विलोक्यकुब्जांयुवतींवराननांपप्र
च्छयांतीप्रहसन्रसप्रदः १ कात्वंवरोर्वेतदुहानुलेपनंकस्यांगनेवाकथयस्वसाधुनः देह्यावयोरं
गविलेपमुत्तमंश्रेयस्ततस्तेनचिराद्भविष्यति २ सैरंध्र्युवाच दास्यस्म्यहंसुंदरकंससंमतात्रिवा
क्रनामाह्यनुलेपकर्मणि मद्भावितंभोजपतेरतिप्रियंविनायुवांकोन्यतमस्तदर्हति ३

प्रदः १ अंगनेवरोरु इतिसोपहासंसंबोधनद्वयं एकांते त्वंकाएतदनुलेपनंकस्यवा उहइतिनिपातौश्रु
वितपगुल्के वितर्के अस्मभ्यंवासचफलदेवाह नचिरादिति २ नित्यःश्रीवीरःकंसःवक्रायस्याः
त्रिवक्रेतिनामयस्याःसा अनुलेपसाधनक्रियायांकंसस्यबहुमतादास्यस्मिवांयुवयोर्विनातत्वंदत्ते

कोर्हतिकस्यापिभवतोनकस्मिंश्चिदित्यर्थः ३

श्री
भाग
पूर्वो
१८३

रूपं श्रीअंगसौष्ठवं च पेशलं सौकुमार्यं च माधुर्यं रसिकता च हसितं च आलापश्च वीक्षितं च तैः धर्षितात्मा मोहि-
तचित्ता सती सान्द्रं घनं ५ स्ववर्णेतरशोभिना रामकृष्णयोर्वर्णाभ्यामितरः पीतादिवर्णस्तेन शोभिना।
शीलं यस्य तेन संप्राप्तपरभागेन संप्राप्तः परो नाभेरुपरितनो भागो येन स संप्राप्तपरभागः शोभाति।

रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनं ५ ततस्तावं-
गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेनुरंजितौ ६ प्रसन्नो भगवान्कुब्जां त्रि-
वक्रां रुचिराननां ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन्दर्शने फलं ७ पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यंगुल्युत्ता-
नपाणिना प्रगृह्य चिबुकेध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ८ सा तदर्जुसमानांगी बृहच्छ्रोणिपयोधरा
मुकुंदस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ९ ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवं उत्तरीयांतमाकृ-
ष्य स्मयंती जातहृच्छया १० एहि वीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसी-
द पुरुषर्षभ ११

शायो येतेनवा तेनानुरंजितौ ६ सद्दर्शने सद्यः फलं दर्शयति ७ तस्याः प्रपदे पादाग्रद्वयं पद्भ्यामापी-
ड्य द्व्यंगुल्यावुत्तानेऽउत्ताने यस्मिन्पाणौ तेन चिबुके प्रगृह्य अधोभागे धृत्वा अध्यात्मं देहं उन्नमयामास ८
तदैव ऋजुर्दंडसमानमंगं यस्याः बृहन्तौ श्रोणी पयोधरौ च यस्याः मुकुंदस्पर्शनादिति मुख्यं कारणं ९

॥ अपि विकर्षणं मनः पीडयामास केशवयेन स्थापितः अर्थः सल्लक्षप्रयोजनं येन सः अगृहीताणमकृतन्दा।
गणां पांथ्यानां प्रवासिनां परमपवनमाश्रयत्वमसि ॥ मधुरया गिरानो प्रश्याप्रवनल्वाणिभिरचितः ॥ ले

एवं तयायाच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः मुखं वीक्ष्यानुगानां च प्रहसंस्तामुवाच ह ॥ एष्यामि ते।
गृहं सुभ्रु पुंसामाधिविकर्षणं साधितार्थो गृहाणां नः पांथ्यानां त्वं परायणं ॥ शुक उवाच विसृज्य
माध्व्या वाण्या तां व्रजन्मार्गे वणिक्पथे नानोपायनतांबूलस्रग्गंधैः साग्रजोर्चितः ॥ तद्दर्शनःस्मर
क्षोभादात्मानं नाविदन्स्त्रियः विस्रस्तवासः कवरवलया लेख्यमूर्तयः ॥ ततः पौरान्पृच्छमानो
धनुषः स्थानमच्युतः तस्मिन्प्रविष्टो ददृशे धनुरैंद्रमिवाद्भुतं ॥ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिम
त्. वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥ करेण वामेन सलीलमुद्धृतं सज्यं च कृत्वा निमिषे।
णपश्यतां नृणां विकृष्य प्रबभंज मध्यतो यथेक्षुदंडं मदकर्युरुक्रमः ॥ धनुषो भज्यमानस्य शब्दः
खं रोदसी दिशः पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥

व्यापिवन्स्थलाप्रवभूतंयोयासांताः ॥ धनुर्भंगशालामैत्तन ॥ प्रसह्य बलात् ॥ निमिषेणातिशीघ्रं।
त्रेमदकरी मत्तहस्ती ॥ ॥

गृह्णंतं वध्नामिति वदंतः जिघृक्षवः अवघ्नुः आहूतवंतः १९ न केवलं क्रुद्धौ किं भग्नस्य धनुषः शाकले।
गृहीनाज्ञ्नुतः २० प्रातर्यंगत्वमिति शालामुखोदेवपुनर्निष्क्रम्य चेरतुः २१ तेजः प्रभावः प्रागल्भ्यं पृ
च्छता २२ शाकटं शकटावमोचनस्थानं २३ मुकुंदस्य विगममेव ज्ञात्वा निर्गमनसमये गोप्यो याश्चाशिषश्च।

तदुल्बणः सानुचराः कुपिता आततायिनः गृहीतकामा आवव्रुर्गृह्णंतं वध्नामिति १९ अथा
तान्दुरभिप्रायान्विलोक्य बलकेशवौ क्रुद्धौ धन्वन आदाय शकले तांस्तत घ्नतुः २० बलं च कंस
प्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसम्पदः २१ तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशा
म्य पुरवासिनः तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ २२ तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योस्तमुपे
यिवान् कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुराच्छकटमीयतुः २३ गोप्यो मुकुंदविगमे विरहातुरा या आशा
सताशिषऋता मधुपुर्यभूवन् संपश्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं हित्वेतरान्भजतश्चकमेयनं
श्रीः २४

शाश्वतस्य लक्ष्मीप्रभावात् जनैः तत्रैवं दृष्टो भविष्य तस्मादिय इत्युक्तवन्तः ताश्चाशिषऋताः सत्या।
बभूवुः पुरुषभूषणस्य श्रीकृष्णस्य गात्रस्य लक्ष्मीं शोभां कथंभूतस्य गात्रस्य अन्यदेवतान्त्वलादीन
हित्वा यदवनमाश्रयः कामयामास गात्रलक्ष्मीमिति वा २४ ॥

श्रवणिकं प्रक्षालितमंघ्रियुगलं यस्योष्णो तीरमिश्रमनंतभुक्तामृतस्येव सतामम् २१ परं केवलं नामगोविंदयो।
विक्रीडिते नवपदक्रमः कश्चित् २२ उभयथा स्वप्नजागरितभेदेन प्रत्येकं मृत्योर्दीनकराणीव तथा च मंत्रः ३।
कावलकस्यापच्चनं द्विरुणलोमुखोप्युवः रक्तसाहूनग्रामनइति तथा यदेनदद्भुतामन्याविश्वदेवीवावदद्यनी।
ति २३ नानिरष्टोयनिष्ठ्योक्तद्वयेण तत्तादर्शादौ दर्शनं रूपेदृश्यमाने पिस्वशिरस्त्वादर्शने असन्यपिहितोयेव।

श्रवणिको त्रियुगलोभुक्तातीरोपसेवनं दृष्टनष्टो स्वप्नविकारितानाकं सविकीर्षितं २१ कं सत्त्वपल्व
नोभगोरहितो स्वबलस्य च वर्णनिशम्य गोविंदनामविक्रीडितेपदे २२ दीर्घस्वप्नजागरोभीतो दुर्निमित्तानि
दुर्मतिः बहुत्वाचष्टोभयथा मृत्योर्दीनकराणि च २३ अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि असत्यपि।
हितो पि च दुदूर्षं ज्योतिषां तथा २४ छिद्रदर्शनं छायायां घ्राणघोषानुपश्रुतिः स्वर्णप्रतीतिर्दीलेशु।
स्वपादानामदर्शने २५ स्वमेधन परिष्वंगः स्वरयानविषादने [illegible] पावलदमाल्यकलेलाभ्यक्तोदिग्गे।
वरः २६ अस्मानि चेन्यभूतानि स्वप्नजागरितानि च यथयन्मरणं संच स्तो निश्चलेभेन चिंतया २७।

तद्यथा तथानि श्रुत्यादौ न्यो निषां वे स्पष्टीनां हितं २८ छायायां प्रतिविंबे छिद्रदर्शनं निःपिहितकर्णपुटयोः श्रंनः
श्रूयमाणो घ्राणः सप्राणघोषानुपश्रुतिः तस्याप्रवर्णो वर्णप्रतीतिः रजः कर्दमादिषु स्वपदानामदर्शनं पत्नानिना
गादितानि दुर्निमित्तानि २९ स्वप्नान्याह स्वप्नदृलिप्तेन मृतेः परिष्वंगः स्वरमाहृत्यायानम् विषभक्षणं नलदमाली
नया कुसुममालीयायादिनियत तदप्येकं दुर्निमित्तमिति ३० ३१ ॥

श्री
भाग
दशे
१७५

व्युष्टायांकथंचित्प्रभातायां पुनः सूर्येचाद्भ्यः समुत्थितेसति तथाचश्रुतिः यउदगात्पुरस्तात्समुद्रतोयुरीषाद्वा।
हिभ्राजमानः सलिलस्य मध्यात् समाम्घोषोलोहितासः सूर्योविपश्चिन्मनसापुनातिति ३१ ३१ यद्यो॥

व्युष्टायांनिशिकौरव्यसूर्येचाद्भ्यः समुत्थिते कारयामासवैकंसोमल्लक्रीडामहोत्सवं ३२ आन।
र्चुः पुरुषारंगंतूर्यभेर्यश्चजघ्निरे मंचाश्चालंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः ३३ तेषुपौराजान
पदाब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः यथोपजोषंविविशूराजानश्चकृतासनाः ३४ कंसः परिवृतोमात्यैराज।
मंचमुपाविशत् मंडलेश्वरमध्यस्थोहृदयेनविदूयता ३५ वाद्यमानेषुतूर्येषुमल्लतालोत्तरेषु।
च मल्लाः स्वलंकृताः सर्वेसोपाध्यायाः समाविशन् ३६ चाणूरोमुष्टिकः कूटः शलस्तोशलए।
वच तआसेदुरुपस्थानंवल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ३७ नंदगोपादयोगोपाभोजराजसमाहूताः निवे
दितोपायनास्तेएकस्मिन्मंचआविशन् ३८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेमल्लरंगोपवर्णनेद्वि।
चत्वारिंशत्तमोध्यायः ४२

मल्लतालउत्तरतपरितस्मसूयतेयेषुतेषु उपा
पजोषंयथासुखं ३४ ३५ म
ध्यायामल्लाचार्याः ३६ उपस्थानंमल्लरंगं ३७ समाहूताः सम्याहूताः निवेदितान्युपायनानियैस्ते ३८
इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेमल्लरंगोपवर्णनेद्विचत्वारिंशत्तमोध्यायः ४२

१७५

175

त्रिचत्वारिंशके हत्वा गजेंद्रं रामकृष्णयोः रंगप्रवेशः सोऽभाषि चाणूरेणैव भाषणं एवं पूर्वेद्युरेव कृतं शौचं स्ना ह्निमन्वेनिरणायत्वे च याभ्यां तौ एतद्युक्तं भवति धनुर्भंगादिना श्रावाभ्यां निजे स्थये सविते पितरौ न मुंचति श्रा वां च पुनर्निर्वासति अतो स्म मातुलस्यापि वधे नावयोर्दोषः स्मेवं कृत्वा परायपरिहारा विति महात्रो दुंदुभी

शुक उवाच अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परंतप मल्लदुंदुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः १ रंगद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितं अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोऽंबष्ठप्रचोदितं २ बद्ध्वा परिकरं शौरिः समूह्य कुटिलालकान् उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ३ अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरं नो चेत्सकुंजरं त्वाद्य नयामि यमसादनं ४ एवं निर्भर्त्सितोऽंबष्ठः कुपितः कोपितं गजं चोदयामास कृष्णाय कालांतकयमोपमं ५ करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत ६ ॥

तोऽभिनिर्घोषं मल्लतालदुंदुभिनिर्घोषं १ अंबष्ठो हस्तिपस्तेन प्रचोदितं २ परिकरं गूढोपचितं परिधानं कृत्वा समूह्य निबध्य ३ ४ अंतकोऽमृत्युः कालस्तैस्त्रिभिर्मितं यमस्तत्त्रियं तातेस्तदुपमा यस्य तं ५ विगलितो विच्युतः मुष्टिनाभिहत्य प्रलीयत अदृश्यो बभूव ६ ॥

श्री
भाग
टी
१९

176

मचलाणः प्रपशन ज्ञाणमवज्ञाणं तेन दृष्टिर्दृष्टानेयस्य सः लोचनागोचरमपि द्विपश्वाघ्राणेन तथा।
पुंपनीति प्रसिद्धं पराम्पृशन् धृतवान् पुच्छेरणाग्रेणाग्रेण सकृष्णः प्रसन्नवलेन ७ धनुषः धनुषां पंच
विंशतिर्यावत् तावद्देशं गगने विचकर्ष आकृष्य लीनवान् कश्चचकर्ष यथा नागं सर्पं वहन्तमानं गगने
सुपर्णश्व स्वयमिति आविरासीत् यथा प्राच्यां दिशि शीतरश्मिः पुच्छलक्ष्मनिवत् ८ स पर्यावर्तमानेनेति पुच्छ

संक्रुद्धस्समवलाणोघ्राणो दृष्टिः सर्वेशावं पराम्रुष्य पुच्छेरेण स पुनस्तावि निर्गतः ७ पुच्छेप्र
त्वा निवलं धनुषः पंचविंशतिं विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ८ स पर्यावर्तमानेन
सम्यद्दक्षिणतो भ्रुतः वभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ९ ततो भिन्नत्वं मस्य तथा।
णीला हृन्मवारणो शाङ्ख्वमानयामास सम्पूर्णमानः पदे पदे १० स यावत्क्रीडयभूमौ पतितावास
हृसोन्वितः तं मत्वा पतितं तत्कृष्णोद्दांदं ताभ्यां सोद्दनत्विति ॥

तं यदि दक्षिणतः परिवर्तते
ग्राहिणां श्रीकृष्णसंग्रहो

गजः तर्हि समन्ततो भ्रामयति यथा सव्यतः परिवर्तते तदा दक्षिणतो भ्रामयं स्तेन सह वभ्राम गोवा।
त्सेन भ्राम्यमाणेन बालकः सपवकृष्णः यथा अन्यो वा बालकस्तथेति ९ वारणं गजं प्रादुवत्प्रका।
र्षेणा समन्ततो धावत् पातयामास यथा पतति तथा अवधयत् माहुर्वदिन्तर्यः १० किंच स यावत्रिति।

१२ १३ १४ रंगं समाविशत् ॥ १५ ॥ तदा वीरश्रिया बभौ कथंभूतः अंसे न्यस्तं विषाणं गजदंतो येन सः प्रसृतो र

स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरेंद्रोत्यमर्षितः चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा ॥ १२ ॥ तमापतंतमासाद्य भगवान्मधुसूदनः निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ १३ ॥ पतितस्य पदाक्रम्य मृगेंद्र इव लीलया दंतमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ १४ ॥ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दंतपाणिः समाविशत् ॥ १५ ॥
अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदबिंदुभिरंकितः विरूढस्वेदकणिकावदनांबुरुहो
बभौ ॥ १६ ॥ वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ रंगं विविशतू रा
जन्गजदंतधरावुभौ ॥ १७ ॥

सृङ्मदस्य बिंदुभिः परितोंकितः विमृष्टा उद्गताः स्वेदकणिकाः ताभिरुपलक्षितं वदनांबुरुहं यस्य सः
॥ १५ ॥ न केवलं स एवैकः समाविशत् किंतु गोपैर्वृताविति ॥ १६ ॥

श्री
भाग॰
पू॰टी॰
१७

173

तत्र वसन्ते गान्धारे सर्वरसकन्दं वमूर्तिः श्रीभगवांस्तत्तदभिप्रायानुसारेणैव भो साकल्येन सर्वेषामि
त्याह मल्लानामशनिरिति मल्लादीनां मत्तानां कृष्णस्य मल्लत्वादिरूपेण दृश्यत्वा विदितः सन् साग्रजो रंग
गतः इत्यन्वयः मल्लादिषु भिन्नप्रकारस्ताः क्रमेण श्लोके निबध्यन्ते रौद्रोद्भुतस्य शृंगारो हास्यवीरौ दया
तथा भयानकस्य बीभत्सः शान्तसप्रेमभक्तकः अविदुषां विराट् विकलः अपर्यासो गानन इति

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शा
स्ता स्वपित्रोः शिशुः मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति वि
दितो रंगं गतः साग्रजः १८ हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ कंसो मनस्व्यपि तदा
भृशमुद्विविजे नृप १९ तौ रेजतू रंगगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरौ यथा न
टावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरीक्षतां २० निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना
मञ्चस्थिता नागरराष्ट्रका नृप प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदा
ननं २१ ॥

था अनेन वीभत्स उक्तः विकलत्वं वक्रचतुर्थ्यास सर्वेषां विस्मादिना वत्सते शान्तः सप्रेमभक्तिस्त्व
१८ उद्विविजे भीतो बभूव १९ यथा नटा विति निर्भयत्वं दर्शितं २० प्रहर्षवेगेनोत्कलितानि अन्तर्भिन्नानि ईक्ष
णानि आननानि च येषां ते तयोराननं पपुः परं न तृप्ताः नियोकां तान बभूवुरित्यर्थः २१

१७

तदेवाह पिबंतइवेति जिघ्रंतः परिष्वंगं कुर्वंतइव लक्षिताइत्यर्थः २२ यथादृष्टं पत्रभंगादि यथाश्रुतं गोव
र्धनोद्धरणादि तत्र दंतानिकमलनदद्रूपमित्यर्थः प्रत्येकं तयो रूपं गजदंतादियुक्तं गुणाः शौर्यादयः माधुर्यं।

पिबंतइव चक्षुर्भ्यां लिहंतइव जिह्वया जिघ्रंतइव नासाभ्यां श्लिष्यंतइव बाहुभिः २२ ऊचुः परस्परं तेवै
यथादृष्टं यथाश्रुतं तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिताइव २३ एतौ भगवतः साक्षाद्धरेर्नारायणस्य।
हि अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि २४ एषवैकिल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुले का।
लमेतंवसन्गूढो ववृधे नंदवेश्मनि २५ पूतनानेन नीतांतं चक्रवातश्च दानवः अर्जुनौ गुह्यकः केशी
धेनुकोन्येच तद्विधाः २६ गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः कालियो दमितः सर्प इंद्रश्चवि
मदः कृतः २७ सप्ताहमेकहस्तेन धृतोद्रिप्रवरोमुना वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलं २८
गोप्योस्यनित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखं पश्यंत्यो विविधांस्तापांस्तरंति स्माश्रमं मुदा २९

हसितालापादिप्रागल्भ्यं यथास्वं तैः स्मारिताइव स्मरणं प्रापिताइव २३ विस्मितानां वाक्यान्याहुः षड्भिः।
एतावित्यादिभिः २४ किलेति सर्वज्ञान्वयः २५ गुह्यकः शंखचूडः अन्येचावासुरादयः २६ २७ आश्रमं दुः
खश्रमं पुलकं पुलके मश्रममितिवा यद्वा श्रममेयथाभवति तथा तरंति स्मेति २९

अनेन परिरक्षितो यदोर्वंशः सवर्द्धविक्षतस्तत् श्रिया हि लक्ष्यते ऽनिवदंतीति १९ धेनुकबककंसास्तेषु
विपर्ययो किं नेन वादेष्वनिष्प्रयातं २१ जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु सत्सु तदः सद्य मनस्थाण संरो ब्रवीदिति २२ २३ २४

वदं त्वनेन वंशोयं यदोः सवर्द्धविक्षतः श्रियं यशो महत्वं च लप्स्यते परिरक्षितः १९ अयं चास्याग्रजः
श्रीमान्रामः कमललोचनः प्रलंबो निहतो येन वत्सको धेनुकादयः २० शुक उवाच जनेष्वेवं ब्रु
वाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च कंसो रामो समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत २१ हे नंदसूनो हे राम भ
वंतौ वीर्यसम्मतौ नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ दिदृक्षुणा २२ प्रियं राज्ञः प्रकुर्वन्त्यः श्रेयो विंदंति
वै प्रजाः मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोन्यथा २३ नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथास्फुट
वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयंति गाः २४ तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे भूतानि नः प्रसीदं
ति सर्वभूतमयो नृपः २५ तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः नियुद्धमात्मनोभीष्टं मन्य
मानोभिनंद्य च २६ प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः करवाम प्रियं नूनं तन्नः परमनुग्रहः २७

२८ हे क्रुत्स प्रियं करवामेति यातः प्रियेण भूतानि च प्रसीदेयुः २९ अभिनंद्य साधु साधितसक्ता २० २८
रामायनमः

यथोचितं नियुद्धं मल्लयुद्धं भवेत् मल्लसभाधिकृतानां धर्मो मा स्पृशेत् नस्तेन तदर्थं हे मल्ला इति चाणूर ३९ स
हस्रद्विपानां सत्वं बलं विभर्त्तीति सहस्रद्विपसत्वभृत् ४ बलिभिर्मुष्टिकैः सह युवयोः धर्मः विक्रमयतां।

र्बलावयंतुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्नो मल्लसभासदः ३९ चाणूर
उवाच न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्वभृत् ४० तस्मा
द्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ४१ इति श्रीभागवते द
शमस्कंधे कुवलयापीडवधो नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४३ शुक उवाच एवं चर्चितसंकल्पो भगवा
न्मधुसूदनः आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः १ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बध्वा पद्भ्यामेव च पाद
योः विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया २ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी शीर्ष्णा शीर्ष्णो
रसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ३

क्रमं ऊरू बलभद्रेण सह मुष्टिकः विक्रमतामिति ४१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः
४३ चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादिमर्द्दनं कंसयोषित्समाश्वासस्ताभ्यां पित्रोश्च दर्शनं चर्चितो निश्चितः।
संकल्प एव यस्य सः १२ बाहुमध्यात्कनिष्ठांगुल्यतिरेकेणाकृतमुष्टिर्हस्तोऽरत्निः ३॥

परिभ्रामणं हस्ते गृहीत्वा परितश्चालनं विक्षेपो नोदनं परिरंभो बाहुभ्यां निष्पीडनं अवपातनमधःक्षेपः उत्सर्पणमुत्तरस्य पुरतो गमनं अपसर्पणं पृष्ठतो गमनं एतैः अन्यस्थं धर्ता प्रत्याहृतवंतौ ४ उत्थापनं पादो न्नामनं नीचपिंडीकृतस्य पतितस्योच्चाटनं उन्नयनं हस्ताभ्यामुद्धृत्य नयनं चालनं केशादिलग्नस्य निसारणं स्था पनं पाणिपादादिभिः पिंडीकरणं एवं परस्परमात्मनो देहस्यापचक्रतुः अपकारं कृतवंतौ ५ तद्युद्धं बला ।

परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः उत्सर्पणापसर्पैश्चान्योन्यं प्रत्यहंधतां ४ उत्थापनैरु
न्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ५ तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः स
र्वयोषितः ऊचुः परस्परं दृष्ट्वा सानुकंपा वरूथशः ६ महानयं बताधर्म एषां राजसभासदां ये बला
बलवद्युद्धं राज्ञोन्विच्छंति पश्यतः ७ क्व वज्रसारसर्वांगौ मल्लौ शैलेंद्रसन्निभौ क्व चातिसुकु ।
मारांगौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ८

बलवत् एकतो बले अन्यतः अबले तद्युद्धं विषममित्यनुचितमित्यर्थः तद्बला
बलवतो युद्धं दृष्ट्वा महानयमधर्म इत्यनुचितमित्यर्थः ६ तदेव दर्शयंति महानिति बालयोर्बलवतोश्च
युद्धं राज्ञा वक्ष्यपति स्वयं वारणीयः एतेन राज्ञः पश्यतः स्वयमप्यन्विच्छंति अनुमन्यंत इति महानयमधर्म
इत्यर्थः ७ बलाबलयुद्धत्वं प्रपंचयंति पंचभिः क्वेति वज्रसाराणि वज्रवत्कठिनानि सर्वांगानि यया ।

समाजस्य सभायाः ॥ ९ ॥ अब्रुवन्नजानन्निव तूष्णीं तिष्ठन् विब्रुवन् विपरीतं ब्रुवन् अतः प्राज्ञः सभां न प्रविशे-
दिति ॥ १० ॥ वल्गतः शत्रुमभितः इति श्लोकैः सर्वतो धावतः श्रीकृष्णस्य श्रमवारिणा न्युप्तं व्याप्तं वदनांबुजं दृश्य-
नाम ॥ ११ ॥ अन्या ऊचुः किं न पश्यतेति सामर्षं सक्रोधं हासेन संरंभ आवेशः तेन शोभितं ॥ १२ ॥ अन्या ऊचुः पु-

धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् । यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥ न सभां प्र-
विशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् । अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥ १० ॥ वल्गतः शत्रुमभितः
कृष्णस्य वदनांबुजं । वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवांबुभिः ॥ ११ ॥ किं न पश्यत रामस्य मुखमाता-
म्रलोचनं । मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितं ॥ १२ ॥ पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिंगगूढः पुरा-
णपुरुषो वनचित्रमाल्यः । गाः पालयन्सहबलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयांचति गिरित्ररमार्चितांघ्रि-
ः ॥ १३ ॥

पुण्या बतेति नृलिंगेन मनुष्यदेहेन गूढः वनस्थानि चित्राणि माल्यानि यस्य सः गिरित्रः शिवः रमा च ता-
भ्यामर्चितांघ्रिर्यस्य सः अयं भावः इतिगमो सभाग्यस्मामयं पराभूयते तास्तु व्रजभुवो धन्याः यासु स्वयं श्रीकृ-
ष्णो विविधक्रीडयांचति गच्छतीति ॥ १३ ॥

श्री
भाग
पूर्वी
१८०

अहो कष्टमल्पपुण्या वयं यतोस्माभिर्नवसरोरुहोयं गोप्यस्तु बहुपुण्या इत्याहुः गोप्य इति अमुष्य कृष्णस्य
रूपं यं गलावरणेन सारं श्रेष्ठं किंच असमोर्ध्वं न विद्यते समं ऊर्ध्वमधिकं च यस्य तत् न तद्विनान्येनाभर।
णादिना सिद्धं किं न स्वतः एवैश्वर्यस्य च एकांतं धाम ऐश्वर्यस्य च अनुभिवादिस्थाने पाठांतरे अनुक्षणमित्यर्थः।

गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं दृग्भिः पि
बंत्यनुसवाभिनवं दुरापमेकांतधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥ १४ ॥ या दोहनेऽवह
ननेमथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ गायंति चैनमनुरक्तधि
यो श्रुकंठो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः ॥ १५ ॥

सोऽयमन्वयः एवंभूतं नित्यं नवीनं रूपं या नेत्रैः पिबंतीति ॥ १४ ॥ किंच या दोहनादिषु एनं गायंति ता व्रजस्त्रि
यो धन्याः प्रेंखनं दोलांदोलनं उक्षणं सेचनं कथंभूताः उरुक्रमे चित्तमुरुक्रमचित्तं तेनैव यानं सर्वेवि
षयप्राप्तिर्यासां ताः पाठांतरे उरुक्रमं चित्तेन यांत्यः अतः अनुरक्तधियः तत्र लिंगमश्रुकंठाः ॥ १५ ॥

१८

प्रातरिति । यावज्जनस्त्रियोस्य प्रातर्व्रजाद्व्रजं विशतः सायमागच्छमानस्य वेणुं निशम्य गृहात्तूर्णं निर्गम्य पथि स-
स्मितं मुखं पश्यंतीति ता भूरिपुण्या इति वयं त्वल्पपुण्या इति भावः १६ एवं सभयं ब्रुवाणासु स्त्रीषु तासां भया-
निवृत्तये श्रीकृष्णः शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे १७ सभयाः स्त्रीणां गिरः श्रुत्वा पुत्रयोः स्नेहेन या शुक् तया आतुरौ पि-

प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वणयतोस्य निशम्य वेणुं निर्गत्य तूर्णमबलाः पथि
भूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सदयावलोकं १६ एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः शत्रुं
हंतुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ १७ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ पितरावन्वतप्येतां पु-
त्रयोरबुधौ बलं १८ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टि-
कौ १९ भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्ग्लानिमवाप ह २० स श्ये-
नवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत २१

तुरौ पुत्रयोर्बलमजानंतौ पितरावन्वतप्येतामिति १८ १९ तदा भगवतो गात्राणां अंगानि तान्यादीनां नि-
ष्पातैः प्रहारैः वज्रस्य निष्पेषः तीव्रः प्रपातस्तद्वन्निष्ठुरैः भज्यमानानि अंगानि यस्य २० श्येनस्येव वेगो यस्य स
चाणूरः अबाधत अताडयत २१ ॥

२२ भूपृष्ठे भुव उपरि पोथयामास आस्फालयत् इंद्रध्वजो नाम गौडेषु प्रसिद्धः कासिंश्चित्त्वेवं महाप्रं भोथ

नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः २२ भूपृष्ठे पोथ
यामास तरसा क्षीणजीवितं विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिंद्रध्वज इवापतत् २३ तथैव मुष्टिकः पूर्वं
स्वमुष्ट्याभिहतेन वै बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशं २४ प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतो
ऽर्दितः व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवांघ्रिपः २५ ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः अ
वधील्लीलया राजन्सावज्ञं वाममुष्टिना २६ तर्ह्येव हि शलः कृष्णप्रपदाहतशीर्षकः द्विधा
विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः २७ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते शेषाः प्रद्रु
द्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः २८ गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः वाद्यमानेषु तूर्ये
षु वल्गन्तौ रुतनूपुरौ २९ जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ऋते कंसं विप्रमुख्याः सा
धवः साधु साध्विति ३० ॥

तपनात्कायस्यालंकृतः पुरुषाकृतिः तद्वत् ते सपद्यापतन् २३ २४ अर्दितः
पीडितः उर्व्युपस्थे भूतले २५ २६ २७ २८ वल्गन्तौ नृत्यं कुर्वन्तौ २९ साध्विति वदन्तः ३०

७१ ७२ ७३ ययौ ययः श्रमः लघिम्ना लाघवेन ७४ ७५ दुर्विषहमविषह्यमुग्रं तेजो यस्य स कृष्णः ७६ गौरवा

द्धतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् न्यवारयत्स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ७७ निःसारयत दुर्वृ
त्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् धनं हरत गोपानां नंदं बध्नीत दुर्मतिं ७८ वसुदेवश्च दुर्मेधा हन्यतामाशु सत्त
मः उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ७९ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोव्ययः लघिम्नो
त्पत्य तरसा मंचमुत्तुंगमारुहत् ८० तमाविशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् मनस्वी सहसो
त्थाय जगृहे सोसिचर्मणी ८१ तं खड्गपाणिं विचरंतमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे समग्रही
द्दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ८२ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरि तुंग
मंचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतंत्रः ८३ तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ ह
रिर्यथेभं जगतो विपश्यतः हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ८४ स नित्यदो
द्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्नदन्वा विचरन्स्वपञ्छ्वसन् ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमा
प ८५ तस्यानुजा भ्रातरोष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ८६

यविष्ठाश्च यद्रसमकं तद्वेदनः अब्जनाभः कृतस्तस्योपर्येव पपात आत्मतंत्रः स्ववशः ८३ ८४ ८५ निर्वेशो
निष्कृतिः आनृण्यमित्यर्थः तत्कारिणः संतः अभ्यधावन् ८६ ॥

श्री
भाग
दशी
९२

त्वयानाथ गतिरभसो वेगोयेषान्तान् ॥४१॥४२॥ शोचन्तीः शोचन्त्यः विलेषु विलापं स्वकुः स्रुवः सुहृणि ॥४४॥
धर्मेत्वेत्याहीनि विलापैः प्रेमसंबोधनानि तेनहीनावयं ॥४५॥ त्वयापत्याविरहितापुरीयं नशोभते इतिस्व

तथानिरभसांस्तांस्तु संयतात्रोद्विग्नीमतः शृद्दल्पाविव मृगस्य पशूनिव मृगाधिपः ॥३॥ तेरुदंस्तु भ
यो यायो स्त्रियस्त्रेशायाविभूतयः पुत्रैः किरीतस्तेशीताः शशांसस्वेनन्ततः स्त्रियः ॥२॥ ते छोस्त्रियोम
हाराजस्य स्वमरणादुःखिताः तत्राभीपुर्वविनिघ्नंत्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ॥३॥ शयानान्वीर
शय्यायां पतीनालिंग्यशोचतीः विलेपुः स्वस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः स्रुचः ॥४॥ हा नाथ प्रिय
धर्मेत्त करुणानाथवत्सल त्वयाहतेन निहतावयं तेसगृहप्रजाः ॥५॥ त्वयाविरहितापत्यापुरीयंपु
रुषर्षभ नशोभतेवयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ॥६॥ अनागसांत्वंभूतानांकृतवानद्रोहमुल्वणं
तेनेमांभोदशांनीतोभूतध्रुक्कोलभेतशं ॥७॥ सर्वेषामिहभूतानामेषहिप्रभवाप्ययः गोप्ताचतद्
दवध्यायीनक्वचित्सुखमेधते ॥८॥ शुकउवाच राजयोषितआश्वास्यभगवान्लोकभावनः या
माहुर्लौकिकींसंस्थांहतानांसमकारयत् ॥९॥

दृष्ट्वाभिधानं ॥८॥ अनागसा

मितिपरमार्थाभिधानं ॥८॥ एष
कृत्स्नस्यप्रभवंतस्मादितिप्रभवः अपियंतस्मिन्निमप्ययः सएवसव तस्मात्वद्ध्यानमवतातन्त्कशैशीलंयस्य

१८२

श्वासस्य रूपं ईषत्स्पृष्टा ५० पुत्रभ्रांतिं विहाय जगदीश्वराविति ताताशंकितौ न सस्वजाते नालिंगितवंतौ किं

तवद्धो नलीनस्थुतरिक्थिः ५१ ५२ इतिश्रीभावार्थे दशमस्कंधेकंसवधश्चतुश्चत्वारिंशोध्यायः ४४ पंच

चत्वारिंशके थ पितृनेत्रादिसान्त्वने उग्रसेनाभिषेकश्च गुरौवासाश्च रामः उपलब्धार्थौ विदित्वेत्यर्थः।

उपसमीपे आवयोः पुत्रत्वस्यासांसारिकपरमतत्त्वभोगान्स्वयमेव लब्धार्थावावामीश्वराविति लब्धःआमः

मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बंधनात् कृष्णरामौ ववंदाते शिरसास्पृश्य पादयोः ५० देवकी वसुदे

वश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ५१ प्रसह्य दत्वादसौ हंमलेस्नान्

मल्ललीलया वीभत्सचरितं कंसं सवीभत्समसमापयत् ५२ इतिश्रीभागवते दशमस्कंधे कंसवधश्च

तुश्चत्वारिंशोध्यायः ४४ शुक उवाच पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः माभूदिति निजां मा

यां ततान जनमोहिनीं १ उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंबतातेति साद

रम् २

परमतत्त्वानुरूपो यो बोधस्तद्वान्तौ भूतौ तातावां मयि पुत्र एव सति अनयोः ज्ञानेनाम किं तु लेभे किं तु मयि पुत्रतया

प्रेम तत्प्रेम यथा भवति तथा ईश्वरत्वे अनरत्यनीमेव तत्त्वं माभूदिति निजां स्वाधीनां मायां तनयोः प्रसारित

वानिति १ तदेव दर्शयति उवाचेत्यादिभिर्बहुभिः प्रीणन्प्रीणयन् सादरं ब्रुवन् २ ॥

अस्मत्त्रिमितं मितमुत्कं छिनयोरपि युवयोः पुत्राभ्यामावाभ्यां इति कृत्वा बाल्यपौगंडकैशोराः ततदवस्था
नुभवत्सत्वात्तीतदर्थः ते नोभवत्त्रिति अस्मत्पुत्राभ्यां मितिमितामातापितृकरणेनवा ३ किंच आवामिवदेवा
हौ नावितथाद् ततनयौ इति पितृगेहस्था बालाः यां मुदं विंदते ताञ्च ततलब्धौ नि ४ एवं तावत् श्लोकद्वयेन यु
वयोरावयोश्च कामहानिर्जातेत्युक्तं आवयोः पुनर्युष्मत्स्वियोऽलोपेन धर्महानिरपि जातेत्याह सर्वार्थ

तास्मतोर्युवयोस्तातनित्योत्कं छिनयोरपि बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्मुदः ३ तत
यौ देवहतयोर्वासो नौ भवदंतिके यां बालाः पितृगेहस्था विंदंते परमां मुदं ४ सर्वार्थसंभवो
देहो जनितः पोषितो यतः तत योर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प
आत्मना च धनेन च वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयंति हि ६

संभवति सर्वेषां धर्मार्थकामानां संभवो यस्मात्स देहः यतः याभ्यां जनितः पोषितः पित्रोः निर्वेशं निष्कृतिं आनृ
ण्यं मर्त्यः शतसंवत्सरमात्रेणायुषा न प्राप्नोति ५ तन्माध्येयः पुत्रः कल्पः समर्थः सन्नपि देहेन धनेन मा
तापित्रोर्वृत्तिं जीविकां न संपादयेत् ततं ते यमलोकांते यमदूताः स्वमेव च मांसं खादयंतीति ६ ॥

किंच मात्रादिशुश्रूषामकुर्वन् विफलजीवितश्च भवतीत्याह मातरमिति अबिभ्रत् अपुष्णन् श्वसन्नपि जीव-
न्नपि मृतकल्प एवेति मात्रादिशुश्रूषामकुर्वन् विफलजीवितश्च भवतीति भावः ७ नन्वस्मात्तावावयोः मोघं
अर्थं अनर्चतोरपूजयतोः ८ दुर्हृदा कंसेन कृता ९ १० ॥ आश्वास्य सांत्वयित्वा ११ अमेवाज्ञापयेति भावः ।

मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् । गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽविभ्रच्छ्वसन्मृतः ७ तन्नावकल्प-
योः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः । मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ८ तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मा-
तर्नौ परतन्त्रयोः । अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ९ शुक उवाच इति मायामनुष्यस्य हरे-
र्विश्वात्मनो गिरा । मोहितावंकमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदं १० सिंचन्तावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चा-
वृतौ । न किंचिदूचतू राजन्बाष्पकंठौ विमोहितौ ॥ एवमाश्वास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः ।
मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपं १२ आह चास्मान्महाराज प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि । ययातिशापा-
द्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने १३ मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः । बलिं हरन्त्यवनताः किमुता-
न्ये नराधिपाः १४ सर्वान्स्वान् ज्ञातिसंबंधान्दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् । यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकु-

त्याह ययातिशापादिति तव न यादवत्वेऽपि मदाज्ञया न दोष इति भावः १२ मम नाऽऽदृशी शक्तिरस्तीति
चेत्तत्राह मयीति मत्प्रसादेन सर्वं भवतीत्यर्थः १४ स्वान् ज्ञातीन् संबंधांश्च दिग्भ्य आनाय्येति १५

१६ सिद्धाः पूर्णाः कृष्णरामाभ्यां गतो निवृत्तो ज्वरो येषां ते १७ सदयस्मितं वीक्षणं यस्मिंस्तत् १८ प्रवयसो वृद्धा अपि युवानोऽभवन् अतिशयितं बलमोजश्च येषां ते १९ २० भृशमात्मनोप्याधिक्येन पोषितौ ।

सभाजितान्समानाय्य विदेशावासकर्शितान् न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् १५ । कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः १६ वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजं नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणं १७ तत्र प्रवयसोप्यासन् युवानोतिबलौजसः पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः १८ अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः १९ पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशं पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोपि हि २० स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् शिशून्बन्धुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे २१ यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् । ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखं २२ एवं सान्त्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरं २३

न चाश्चर्यमेतदित्याह पित्रोरिति आत्मनो देहादपि आत्मजेषु । अधिका प्रीतिरिति २० देवकीवसुदेवयोः पुत्रौ युवां नास्मत्पुत्राविति मा विस्मर्तव्यमित्याह सपितेति २१ २२ सव्रजं व्रजवासिभिः सहितं कुप्यानि सुवर्णरजतातिरिक्तकांस्यादिपात्राणि तत्प्रभृतिभिः २३

२६ पुरोधसामार्गाचार्येण द्विजसंस्कृतिमुपनयनं २७ गावो याः रुक्मस्य मालाः विद्यंते यासां ताः क्षौमस्र।
मालावतीः २८ याश्च गावो रामकृष्णजन्मनक्षत्रे मनोदत्ताः ताश्चाददत् ननु ताः कंसेनापहृताः सत्यः
न गोष्ठाद्विजयदत्ताः स्मारह् कंसेनाधर्मत इति २९ गायत्रं व्रतं ब्रह्मचर्यं ३० प्रकर्षेणाभवं याभ्यामिति प्रभ

इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नंदः प्रणयविह्वलः पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सहगोपैर्व्रजं ययौ २५ अथ शूरसुतो राज
न्पुत्रयोः समकारयत् पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिं २६ तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्म
मालाः स्वलंकृताः स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः २७ याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता
महामतिः ताश्चाददद्नुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः २८ ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ
गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ २९ प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ नान्यसिद्धा
मलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ३० अथो गुरुकुले वासमिच्छंतावुपजग्मतुः काश्यं सांदीपनिं नामा
वंतिपुरवासिनं ३१ यथोपसाद्य तौ दांतौ गुरौ वृत्तिमनिंदितां ग्राहयंतावुपेतौ स्म भक्त्या देवमि
वादृतौ ३२

वोऽग्रत एव सर्वज्ञौ स्वतःसिद्धममलं ज्ञा तेषच्छादयंतौ नरेहितैर्नरचेष्टितैः ३०।३१ यथायथा
थावत् उपसाद्य प्राप्य गुरौ वृत्तिं स्थितिमनिंदितां ग्राहयंतौ शिक्षयंतौ उपेतावुपगतौ सेव्यन्त वंता विस्मर्यः ३२
रामाय नमः ॥ ॥

श्री
भाग
दशम
१८५

शुद्धो भावो यासां ताभिरनुवृत्तिभिः सांगोपनिषदः अंगानि शिक्षादीनि तैः सहोपनिषद्भिः सहितान् ३३ सरह-
स्यं मंत्रदेवताज्ञानसहितं धर्मान् मन्वादिधर्मशास्त्राणि न्यायपथान् मीमांसादीन् आन्वीक्षिकीं तर्कवि-
द्यां षड्विधां संधिविग्रहयानासनद्वैधमाश्रय इति एवं षड्विधां राजनीतिं ३४ सकृन्निगदमात्रेण सकृदु-
च्चारणमात्रेण ३५ तावतीः चतुःषष्टिकलाः ताश्च शैवतंत्रोक्ता लिख्यंते यथा गीतं वाद्यं नृत्यं नाट्यं आ-

तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः प्रोवाच वेदानखिलान् सांगोपनिषदो गुरुः ३३ सरहस्यं
धनुर्वेदं धर्मान् न्यायपथांस्तथा तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधां ३४ सर्वं नरवरश्रेष्ठौ।
सर्वविद्याप्रवर्तकौ सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ३५ अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः
कलाः गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप ३६ ॥

लेख्यं विशेषकच्छेद्यं तंडुलकुसुमबलिविकाराः पुष्पास्तरणं दशनवसनांगरागाः मणिभूमिकाकर्म
शयनरचनं उदकवाद्यं उदकघातः चित्रयोगाः माल्यग्रथनविकल्पाः शेखरापीडयोजनं नेपथ्ययोगाः
कर्णपत्रभंगाः गंधयुक्तिः भूषणयोजनम् ऐंद्रजालाः कौचुमारयोगाः हस्तलाघवं चित्रशाकापूपभक्ष्यवि-
कारक्रियाः पानकरसरागासवयोजनं सूचीवापकर्म सूत्रक्रीडा वीणाडमरुकवाद्यानि ॥

१८

प्रहेलिका प्रतिमाला दुर्वचकयोगाः पुस्तकवाचनं नाटकाख्यायिकादर्शनं काव्यसमस्यापूरणं पट्टिका
वेत्रवाणविकल्पाः तर्कुकर्माणि तक्षणं वास्तुविद्या रूप्यरत्नपरीक्षा धातुवादः मणिरागज्ञानं आकरज्ञा
नं वृक्षायुर्वेदयोगाः मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः शुकसारिकाप्रलापनं उत्सादनं केशमार्जनकौ।
शलं अक्षरमुष्टिकाकथनं म्लेच्छितविकल्पाः देशभाषाज्ञानं पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानं यंत्रमातृकानि

द्विजस्तयोस्तन्महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीमतिं संमंत्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्र।
भासे वरयां बभूव ३७ तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ वेलामुपव्रज्य।
निषीदतुः क्षणं सिंधुर्विदित्वार्हणमाहरत्तयोः ३८ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयतां योसा।
विह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ३९ ॥

भिन्नज्ञानं यंत्रमातृकानि धारणमातृकाणि संवाच्यं मानसी काव्यक्रिया अभिधानकोश छंदोज्ञा
नं क्रियाविकल्पाः छलितकयोगाः वस्त्रगोपनानि द्यूतविशेषः आकर्षणक्रीडा बालक्रीडनकानि वै।
नायिकानां वैजयिकानां व्यायामिकानां च विद्यानां ज्ञानं इति चतुःषष्टिकलाप्रमाणं वार्थं गुरुदक्षिणायांछ
दयामासतुरुपलेभितवंतौ ३६ प्रभासे तेन महार्णवमृतं बालं वरयामास ३७ ईश्वराविति विदित्वा समुद्र

द्दे देवाहं नाहार्षं पंचजनस्तु हरो ह्याधीत सच माद्दात ममासाधारस्यर्थः ४० ४१ ४२ सपर्यां पूजां ४३ सर्वभूता
नामाशयाश्चेतः करणानि तान्यालयो निवासो यस्य सः ४४ निजं कर्मबंधनं यस्य तं तथाभूतमपि मच्छा।

समुद्र उवाच नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनो महान् अंतर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरो सुरः ४०
आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरे र्भकं तदंगप्रभवं शं।
खमादाय रथमागमत् ४१ ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीं गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ
सहलायुधः ४२ शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृं
हितां ४३ उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयं लीलामनुष्ययोर्विष्णो युवयोः करवाम किं
४४ श्रीभगवानुवाच गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनम् आनयस्व महाराज मच्छासनपु
रस्कृतः ४५ तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ दत्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतु ४६
सांदीपनिरुवाच सम्यक्संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः कोनु युष्मद्विधगुरोः कामो ना
मावशिष्यते ४७

ताशुरस्कारेणानयनमित्यनवद्योषहरम् र्थः ४५ ४६ वत्सेति शिष्ययोरनेकत्वं संबोधनं।
गुरोर्निष्क्रयः गुरुदक्षिणा युष्मद्विधयोः गुरोः मम कामानां मध्ये को नु कामो वशिष्यते न कोपीति ४७ १८९

की

हेवीरौ ४८ प्रतिलवद्दूहोपस्थेतेन पर्जन्यो मेघ सलहतिमहोपस्थतेन ४९ नष्टमदष्टेनमुनलेवं यथानेयाभि
स्ताइत्येति ५० इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे पंचचत्वारिंशोध्यायः ४५ षट्चत्वारिंशके चोधमुद्धवं प्रेष्य नंदगो
पगोपिकानंदयोस्वकेकृष्णः शोकापनोदने कामवारं हितालिः समपरिमज्जानि संयतः गरोतिनाम नवधाप्य।

गच्छतां स्वगृहं वीरौ निर्वाप्यास्तपावनी छेदांस्यायानयामासिभवंतिदपरश्च ४८ गुरुणैवमनुज्ञा।
तौ रथेनानिलरंहसा आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ४९ समनंदन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजना।
र्दनौ अपश्यंतो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ५० इति श्रीभागवते दशमस्कंधे गुरुफलनिष्कृतिः पंचच
त्वारिंशोध्यायः ४५ श्रीबादरायणिरुवाच वृष्णीनां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य दयितः सखा शिष्यो बृहस्प
तेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः १ तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं क्वचित् गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्र
पन्नार्तिहरो हरिः २ गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमो
चय ३

सख्या गोपीः कृपयादिशन् गोपीनां सांत्वनमतिर हस्यं समन्मंविस्माथ्यमिति नदर्थमुद्धवं विशिना।
ष्टि वृष्णीनामिति बुद्धिसत्तमः बुद्ध्यादिश्रेष्ठः १ २ गोपीनां विशेषतः सन्देशकारणमाह तातेनि ३
रामायमोनमः ॥

श्री
भाग
टी
१८

180

मय्येव सर्वकल्यात्मके मनो यासां ताः अहमेव प्राणो यासां ताः मदर्थे त्यक्ता दैहिकाः पतिपुत्रादयो याभिस्ताः
ततः किमत आह ये त्यक्तलोकधर्माश्च इति मत्प्रियं त्यक्तो लोकधर्मो इहामुत्र सुखं येन तत्साधनानि च यैस्तान् ।
बिभर्मि संवर्धयामि स्वावयामीत्यर्थः ४ तासां वियोगाधिं दर्शयति द्वाभ्यां मयि ता इति विरहेणौत्कंठ्यं
तेन विह्वलाः परवशाः ५ गोकुलान्निर्गमनसमये शीघ्रमागमिष्यामीति ये प्रत्यागमनसंदेशास्तैर्मे ।

ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहं ४ मयि ताः
प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः स्मरंत्योंग विमुह्यंति विरहौत्कंठ्यविह्वलाः ५ धारयंत्यतिकृच्छ्रे
णा प्रायः प्राणान्कथंचन प्रत्यागमनसंदेशैर्वल्लव्यो मे मदात्मिकाः ६ शुक उवाच इत्युक्त उद्धवो
राजन्संदेशं भर्तुरादृतः आदाय रथमारुह्य प्रययौ नंदगोकुलं ७ प्राप्तो नंदव्रजं श्रीमान्निम्लोचति
विभावसौ छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ८ ॥

मदीया वल्लव्यः गोप्यः मदात्मिकाः इति मय्यात्मा यासां तास्तासामात्मा वा स्वदेहे यदि स्यात्तदा विरहतापेन ।
दह्येत न मयि वर्तमानत्वात्कथंचिज्जीवंतीति भावः ६ संदेशो भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचि ।
दित्यादिकं ७ निम्लोचति अस्तं गच्छति सति छन्नं यानं यस्येति तदा गोपीभिरज्ञातत्वेन नंदगोपालयं ।

१८

बृन्दं वाणीपतिपंचाभिः वासितान्‌ पुष्पवल्लीगावः नत्रिमितसभितो पुष्पाद्भिः पुष्पिभिः मनोगौं हृषेनोदितं वाहा
भिर्दं नृभिः वत्सकाश्रतिः उत्पतिंतीभिः ९ विलंबद्भिः उत्पतद्भिः गोदोहशब्दैः सहाभिनो रवाः शब्दाः मुंचमानेव
नयग्रानयदेहगृहाणोन्यादयो यस्मिंस्तत्‌ वेणुनादिः स्वनेनव विभाति १० गायंतीभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सदा।

वासितार्थैर्भिपुष्पाद्भिर्नादितं पुष्पिभिर्हृषैः यावंतीभिश्च वाहाभिरूर्ध्वो मात्रैः स्ववत्सकान्‌ ९ इतस्त
तो विलंबद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं मितैः गोदोहशब्दाभिरवैर्वेणुनादिः स्वनेनच १० गायंतीभिश्च कर्माणि शु
भानि बलकृष्णयोः सलेकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितं ११ अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्च
नान्वितैः बलिभिः धूपदीपैश्च गोपावासैर्मनोरमं १२ सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितं हंस
कारंडवाकीर्णैः पद्मषंडैश्च मंडितं १३ तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियं नंदः प्रीतः परिष्वज्य
वासुदेवधियार्चयत्‌ १४ भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखं गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहना
दिभिः १५ नंद उवाच कच्चिदंग महाभाग सख्या नः शूरनंदनः आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सु
हृद्वृतः १६ दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा १७

विराजितं अतीवशोभितं ११ अग्न्यार्चनान्वितैः गोपगृहैः धूपादिभिश्च मनोरमं १२ षंडः समूहः १३ अर्चयत्‌
पूजितवान्‌ १४ १५ शूरनंदनो वसुदेवः अपत्याद्यैर्युक्तः बंधनागारान्मुक्तः साधूनामिति कर्मणि षष्ठी १७ ॥

श्री
भाग
टी
१८८

गावः गाः गिरिं गोवर्धनं १८ अप्यापास्यति ग्रामान् इत्यादि किं १९ श्रीकृष्णोपकारस्मरणादिभिरनुपमानं
देनानुभूयमानमाह दावाग्नेरित्यादिना वातवर्षाद्वेति वृषात्सर्पाद्वेति अश्मेभ्यश्च दुरतिक्रमेभ्यो मृत्युभ्यः
श्रीकृष्णेन रक्षिताः स्म २० किंच स्मरतामिति लीलया अपांगेन निरीक्षितं हसितं ग्राह्यमिव २१ न केवलं शि

अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् गोपान् व्रजं चात्मनाथं गावो वृन्दावनं गिरिं १८ अप्या
यास्यति गोविन्दः स्वजनान् सकृदीक्षितुं तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणं १९ दावाग्नेर्वा
तवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना २० स्मरतां कृष्णवीर्या
णि लीलापांगनिरीक्षितं हसितं भाषितं चांग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः २१ सरिच्छैलवनोद्दे
शान् मुकुंदपदभूषितान् आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मतां २२ मन्ये कृष्णं च रामं च
प्राप्ताविह सुरोत्तमौ सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा २३ कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गज
पतिं तथा अवधिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः २४ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभ
राट् बभंजैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिं २५

थिला एव किं तर्हि नष्टा परमं तोषमाह प्रविक्ष्वेलेति शैला
श्च सरितश्च वनोद्देशाश्च तान् आक्रीडान् क्रीडास्थानानि २२ सुराणां महदर्थाय महत्प्रयोजनाय गर्गस्य वचनं य
था २३ न केवलं तद्वचनानुसारेणैव अपि तु तदाश्चर्यदर्शनादपीत्याह कंसमिति २४ इत्याह यष्टिमिव तालं

188

२६ २७ २८ २९ ३० अखिलगुरुत्वमेव जनकत्वेन नियंतृत्वेन चाह एताविति रामो मुकुंदश्चैतौ विश्वस्य बीजयोनी निमित्तोपादाने ननु पुरुषप्रधानयोर्बीजयोनीत्वं प्रसिद्धं अत आह पुरुषप्रधानमिति पुरुषो यः प्रधानं शक्तिः अतः प्रधानपुरुषावप्येतावेवेत्यर्थः एवं जनकत्वमुक्त्वा अन्वीयेति भूतेष्वनुप्रविश्य स्थितानां च ।

प्रलंबो धेनुको ऽरिष्टस्तृणावर्तस्त्वकादयः हतास्त्वनितो दैत्या हता येन हलीलया २६ शुक उवाच इति ।
भैसस्त्वमस्त्वनंदः कृष्णानुरक्तधीः अश्रुकंठो भवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः २७ यशोदा वर्ण्यमाना ।
नि पुत्रस्याचरितानि च सुस्रावं स्तन्यमप्यवाहासीत्स्नेहस्रुतपयोधरा २८ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नंद-
यशोदयोः वीक्ष्यानुरागं परमं नंदमाहोद्धवो मुदा २९ उद्धव उवाच युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिना-
मिह मानद नारायणे ऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ३० एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुंदः
पुरुषः प्रधानं अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ३१ यस्मिन्जनः प्राणवियोग-
काले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ३२

ननु यदि तस्य विलक्षणस्य ज्ञानाभेदस्य ज्ञानस्य जीवस्य च ईशाते ईश्वरौ नियंतारौ भवतः अतः पुराणावनादी ।
अनादित्वात्कारणत्वम् नतत्त्वनियंतृत्वमित्यर्थः ३१ ननु स्नानादिकमेव शास्त्रानुष्ठानादिवज्जन्मदर्शनाच्च तस्या-
प्यन्यः को विशेषस्तत्राह यस्मिन्निति कर्माशयं कर्मवासनां निर्हृत्य त्यक्त्वा ब्रह्ममयः शुद्धरू-
पो तावान् अर्कवर्णः शुद्धसत्त्वमूर्तिः सन् परां गतिं तत्पदं याति ३२

श्री भाग टी १८५

189

अखिलस्यात्मा च ये हेतवश्च तस्मिन्कारणेन मनुष्याकृतौ महात्मन महात्मानि पुणौ भवंतौ भक्तिं कृता
नः अतः कृतकृत्यावित्यर्थः ३३ प्रसन्नमाह आगमिष्यतीति पित्रोः युवयोः ३४ यानसूयं वतेनात वयं
च स्नेहद्रुःखितानतानीत्या दुष्टमेध्यामो विधाय सत्यं सदा स एव मिति यदाह कृष्णस्तत्सत्यं करोतीति का
क्षिप्यतीत्यर्थः ३५ कालविलंबमसहमानौ प्रत्याह माखिद्यतमिति हे महाभागौ अंतिके इदानीमेव।

तस्मिन्भवंतावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ भावं विधत्तो नितरां महात्मन्किं वाव
शिष्टं युवयोः सुकृत्यं ३३ आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवा
न्सात्वतां पतिः ३४ हत्वा कंसं रंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वतां यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करो
ति तत् ३५ मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमंतिके अंतर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि
३६ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः नोत्तमो नाधमो वापि समानस्यासमोपि वा ३७

समीपे वा कुतस्तत्राह अंतर्हृदीति तर्हि सर्वैः किमिति न दृश्यते तत्राह ज्योतिरिति न यथा मंथनं वि
नान दृश्यते तथा भक्तिं विना श्रीकृष्णोपीति भावः ३६ सात्वामतनस्य विहाय गमने स्वस्यापि प्रियान्विहा
दीन्विहाय न संगच्छते इति मन्येत तत्राह न ह्यस्येति अस्य प्रियाद्यो न हि संति तत्र हेतुः अमानिनः समानस्या

श्री कृ १८५

३८ सोपि जन्मकर्मादिरहितोपि क्रीडाप्रयोजनः सन् साधूनां परिपालनाय सदसन्मिश्रयोनिषु सात्त्विकतामसराजसयोनिषु यद्वा देवादि मर्त्यादि नृसिंहादियोनिषु कल्पते आविर्भवतीत्यर्थः ३९ ननु जन्मकर्मादिरहितस्य कृतपनादि तत्राह सत्त्वमिति क्रीडामतीतोपि क्रीडन् तथापि मायागुणैर्नटन इति भावः ४० आत्माविर्याणार्थं जीवस्य कर्तृत्वं दृष्टान्तीकर्वन् तस्याविषयैव कर्तृत्वमिति दृष्टान्तमाह यथेति भ्रमरिकापरि-

न माता न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव च ३८ न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु क्रीडार्थः सोपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ३९ सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् क्रीडन्नतीतोत्रिगुणैः सृजत्यवति हन्त्यजः ४० यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तेवाहं धिया स्मृतः ४१ युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान् हरिः।
सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ४२

भ्रमणेन यो पलक्षितिनया दृष्ट्या भूरपि भ्राम्यतीति यथा प्रतीयते एवं चित्ते कर्तरि सति तच्चित्ते अहं धिया आत्मा ध्यासेनात्मा कर्ता स्मृतो यथा तद्वदिति ४१ किंच सर्वात्मत्वनिरूपणेन मोहस्य निवृत्त्यर्थे संबंधमन्येकांतिकी करोति युवयोरेवेति द्वाभ्यां युवयोरेव नैवायमात्मजः किंतु सर्वेषामिति तत्रापि नात्मज एव किंतु शत्रुमित्रादि रूपोपीति ४२

श्रुत्वाह्रिनातनंनितरांनवनीतोवाच्यंनिर्वचनार्हंवस्तुनास्तीति ४३ दीपान्विदूष्यप्रत्नाल्प वात्सल्येहृत्स्मा।
दीन् ४४ मणिभिःकांत्यादिभूषितैः रज्जूर्विकर्षन्तस्त्भुजेषुकंकणानांस्रजोयासांताः चलंतोनितंबाःस्त

दृष्टंश्रुतंभूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकंच विनाच्युताद्वस्तुतरांनवाच्यंसएवसर्वंपर
मार्थभूतः ४३ एवंनिशासाब्रुवतोर्व्यतीतानंदस्यकृष्णानुचरस्यराजन् गोप्यःसमुत्थायनिरू
प्यदीपान्वास्तून्समभ्यर्च्यदधीन्यमंथन् ४४ तादीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजूरज्जूर्विकर्षद्भुजकंक
णस्रजः चलन्नितंबस्तनहारकुंडलत्विषत्कपोलारुणकुंकुमाननाः ४५ उद्गायतीनाम
रविंदलोचनंव्रजांगनानांदिवमस्पृशद्ध्वनिः दध्नश्चनिर्मंथनशब्दमिश्रितोनिरस्यतेयेनदि
शाममंगलं ४६ भगवत्युदितेसूर्येव्रजद्वारिव्रजौकसः दृष्ट्वारथंशातकौंभंकस्यायमिति।
चाब्रुवन् ४७ अक्रूरआगतःकिंवायःकंसस्यार्थसाधकः येननीतोमधुपुरींकृष्णःकमल
लोचनः ४८

नहारास्तुयासांताः कुंडलेस्तत्विषंतःस्फुरंतःकपोलायासांअरुणानिकुंकुमानियेषुतानिआननानि
यासांताश्चताश्च ४५ ४६ व्रजौकसोगोप्यः ४७ सक्रोधमाहुः अर्थंसाधयतीत्यर्थसाधकः तदाह

श्री
भाग
टी
९९

हरिहरिहरि ४८

कं संचालयिता पुनः किमर्थमागतः इत्याशंक्य कार्यं संभावयंति किमितदसाधितेन कार्येण एतेन सम्भृतस्य
भर्तुः पाठांतरे एतस्य कं सस्य निष्कृतिं साधयिष्यति किं स्वमांसैः पिंडान्कृत्वा
दास्यतीत्यर्थः एवं वदंतीनां स्त्रीणां तस्मिन्नवसरे कृतस्तनादि नियम उद्धवः आगतः इति ४९ इति स्त्री।

किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः एतस्य निष्कृतिं इति स्त्रीणां वदंतीनामुद्धवोगात्कृताह्निकः ४९ इति
श्रीभागवते दशमस्कंधे उद्धवयानेनंदशोकापनयनं नाम षट्चत्वारिंशोध्यायः ४६ शुक उवाच तं।
वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुं नवकंजलोचनं पीतांबरं पुष्करमालिनं लसन्मुखारविंदम
णिमृष्टकुंडलं १ सुविस्मिताः कोयमपीव्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः इति स्म सर्वाः परि
वव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयं २ तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृ
तादिभिः रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ३

भावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे षट्चत्वारिंशोध्यायः ४६ सप्तचत्वारिंशके तु कृष्णादेशेन गोपिकाः बो
धयित्वोद्धवस्ताभिर्मत्ताभ्यागमसरी १ अपीव्यं सुंदरं दर्शनं यस्य सः अच्युतस्येव वेषो भूषणानि च यस्य सः को
यं कृतो वायं कस्य वेति वदंत्यस्तं परिवव्रुः २ ३॥

श्री
भाग
टी
१९१

191

पार्षदं सेवकं ४ पित्रोः प्रियचिकीर्षयेत्यत्र हेतुः स्नेहानुबंधः इति ५ अन्यथा गोव्रजेत्यत्र स्मरणे हेतुः आ-
त्मेच्छेति ५ अर्थकृता कार्यनिमित्ता विडंबनमनुकरणमात्रं न तत्त्वाचिकीर्षया ६ पुंभिरिति द्वाभ्यां तैः।

जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतं भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान्प्रियचिकीर्षया ४ अन्यथा
गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे स्नेहानुबंधो बंधूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ५ अन्येष्वर्थकृता मै-
त्री यावदर्थविडंबनं पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनःस्विव षट्पदैः ६ निःस्वं त्यजंति गणिका अक-
ल्पं नृपतिं प्रजाः अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणं ७ खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथ-
यो गृहं दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियं ८ इति गोप्यो हि गोविंदे गतवाक्कायमानसाः
कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवं त्यक्तलौकिकाः ९

अस्यैवान्यार्थदर्शनैः प्रपंचः निःस्वमित्यादिना दत्तदक्षिणं यजमानं ७ खगाः पक्षिणो वीतफ-
लं वृक्षं रतां अरक्तां अन्यत्राभिमर्षः ८ त्यक्तलौकिकास्त्यक्तलोकव्यवहाराः ९ ॥

१९१

प्रथमस्य कर्माणि गायंत्यः तथा तस्य मलकेशोरपोर्यानि कर्माणि तानि संस्मृत्य गातन्ह्रियः सखीहृदंतस्य त
मपृच्छंनिति पूर्वेक्रियपैव संबंधः १ श्रियेणाश्रीकृष्णेन मां प्रसादयितुं प्रस्थापितोयं दूतः इति कल्पयित्वाब्रवी
त् यदा तस्मिन्प्रियप्रस्थापिते उद्धवदूतिकत्वा मधुकरापदेशेनोद्धवमेवाब्रवीदित्यर्थः ॥ हे मधुपकित।
वस्पृष्टं स्वबंधोनोस्माकं प्रेंघ्रिमास्पृशा मामांनमस्कारेण प्रार्थयस्वेत्यर्थः नकिमित्यपेक्षायां कृसवर्णा।

गायंत्यः प्रियकर्माणि हृदंतस्थगातह्रियः यस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः १ काचिन्म
धुकरं दृष्ट्वा ध्यायंती कृष्णसंगमे प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ गोप्युवाच मधुप
कितव बंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः वहतु मधुपतिस्तन्मानि
नीनां प्रसादं यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् १२

स्पृतस्य श्मश्रुणो लोहितत्वे कारणानयुक्ते त्वमाणाद् सपत्न्याः कुचाभ्यां विलुलिता समर्दिता या कुसुमव
नमाला अतएव तस्याः कुंकुमं येषु तैः श्मश्रुभिः उपलक्षितः किं तनासामेव मानिनीनां प्रसादं मधुपतिर्वहतु।
किमस्मत्प्रसादेन तस्य यदुसदसि विडंब्यमुपहासास्पदं यस्य दूतस्त्वमीदृशः १२ ॥

श्री
भाग
पूटी
१६१

ननु किमित्येवं तमवजानीथ किं वा तेनापकृतमत आह सकृदिति भवादृक् त्वादृक् त्वादृशोऽस्मेनाः स्वम।
नसः कुसुमानि यथा त्यजति तद्वत् अहो वत वित्तस्य पादपद्मं श्रीः कथं सेवते विदितमथवा आह अपी।
ति वञ्चितेति वेत्ति उत्तमश्लोकस्य जल्पैः मिथ्याभिलापैः प्रायो पहृतचेताः वयं वञ्चनलक्ष्मीवदविचक्षणा।

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक् परिचरति कथं त।
त्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः १३ किमिह बहु षडंघ्रे गायसि त्वं यदू
नामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणं विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसंगः क्षपितकुचरु
जस्ते कल्पयंतीष्टमिष्टाः १४

इति भावः १३ भूविकाराद्बहुधा ऊर्ध्वं नमस्कुर्वन्तं सादरं लाभाय श्रीकृष्णं संगायतीति मत्वाह किमिहेति पु
राणं पुरातनं बहुशो वृत्तं विजयः सखा यस्य तस्य श्रीकृष्णस्य सख्यस्तासामग्रतः तस्य प्रस
गो गीयतामिति इष्टाः कृष्णस्य प्रियाः तेन दूतिकां इति वा तेनालिंगितेन क्षपिता कुचरुक् यासां ताः

भो मातः मैवं वोचः त्वामनुस्मृत्यानुस्मृत्यानङ्गविक्लवः त्वां श्मशाद्यितमो दिष्टवानिमतआह दिवीति दिवि भु
वि रसातले च याः स्त्रियः स्युः ताः कानामनुगापाः न कास्वेव न तदिस्य अर्थयन्तस्वेत्यर्थः कपटेन कृत्रिमेणाट्टहासेन भ्रू
विजृंभोयस्य देकपटेतिवा किंच यस्य चरणारजः श्रीः यस्य सेवनेनत्वयं काः अपि च यद्येवं तथापि कृपणाल
पते कृपणानुकम्पिनि पुंसि उत्तमश्लोकशाह्वोयथा भवतीति तथा कयनीयं नयतीति भावः १७ पादमूले श
विशंतेतमापयिक्षेतिप्रिवमत आह शिरसिन्यस्तपादे विसृज तथापि मुञ्चेतमआह वेत्सीति मुकुन्दाद् अस्य त।

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्य याः स्युः चरणरज उपास्ते य
स्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः १७ विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैः
रनुनयविदुषस्तेभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किं
नु सन्धेयमस्मिन् १८ ॥

नः क्षितितिलकरथैः दौत्यैर्हूतकर्मभिः चाटुकारैः प्रियोक्तिरचनाभिः अनुनयविदुषः
प्रार्थनाचतुरस्य ते सर्वमहं वेद्मि मुकुन्दवचनमपि विश्वसनीयं नेति भावः ननु तेन किमपराद्धं तत आह स्वकृ
तेति स्वकृतेन तदर्थमेव विसृष्टा अपत्यपत्यन्यलोकाः अपत्यानि च पतयश्च अन्यलोकाश्च अन्यो लोको धर्मसाध्य
स्वर्गादिः यासां नः अकृतचेताः अस्मत्परित्यागेन योऽसृजत् अस्मिन् किं नु सन्धेयमिति १८

श्री
भाग
दशो
१९३

193

किंच कृष्णस्य पूर्वाणि कर्माणि स्मरन्त्याना विभेम्यमहमस्मादित्याह मृगयुरिवेति मृगयुर्लुब्धक
इव यः कपीन्द्रं वालिनं विव्यधे विध्यत् लुब्धकर्मा क्रोयवान् अलब्धधर्मेति पाठः लुब्धकोऽहितः स्त्रीं
समन्तकामो विध्यन्निश्चयतननतघा अतो नाङ्गीकार्य इत्यर्थः तथा स्त्रियं च शूर्पनखां स्त्रीजितः सीताप
रतंत्रः कामयानां अभिगमाथन यस्मात्तां विरूपां छिन्ननासां कर्णामकरोत् दाशरथिरूपेण तथा बलिम
पि तद्दत्तं बलिमत्त्वाः भक्षयित्वा ध्वांक्षवत् काकवद्वेष्टयद्ध्वं वामनरूपेण बलिमत्त्वा यो ऽतिपद्धिपुपा।

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानां बलिमपि बलि
मत्त्वावेष्टयद्ध्वांक्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः १७ यदनुचरितलीलाकर्णपीयू
षविप्रुट्सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः सपदि गृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य दीना वहव इह विहंगा
भिक्षुचर्यां चरन्ति १८ ॥

इति पाठे बलिं पूजां गृहीत्वा त्रिविष्टपात्स्व गांद्योतिपदिमर्थः तस्मादसितसख्यै
रलं एवं चेत् किमिति तत्कथां न त्यजसि तत्राह दुस्त्यजस्तत्कथार्थ इति १७ अपि च ज्ञानी
मेव तत्कथायास्त्रिवर्गो न मूलितः तथापि मत्कृते न शक्नुमः किं अस्मत्त्यागाद् युद्धवद्वरितेति यस्यानुच
रितमेव लीलानदेव कर्णपीयूषं तस्य विप्रुड् कणिका तस्याः सकृददनेन सेवनेन विधूता निरस्ताः द्व

॥
श्रीभागवतटीकादशमस्कन्धे
१९३

अतएव नष्टमसत्त्वाः हीनं दुःखितं गृहं कुटुंबं विहाय दीनाभोगहीनाः विहंगा इव पि भिक्षुचर्यया ग्रामाद्ग्रा
मं संचरंति अतस्त्वान्यः तथापि समकं नशाकुमरति निष्ठीपरत्वेः यं नावक्षौ नोर्थः दुस्प जनेऽपि पारमार्थि।
कोयमर्थः विपुलं दुहृ धर्मो ऽस्येतः समासः पूर्ववत् ततस्त्वं च ते च अविनष्टा इति समासः इतरेतनतद्वयमो।
णः विनष्टा एव सर्पदितन्त्वाणमेव दीनेतच्छेणद्दसदितेकुटुंबं विहाय दीना इव अकिंचनाः धीणा इति वा पाठः
वहवो विदेशाद्देशाद् एवमागमान् विवेकचतराः भिक्षुचर्यया परमदेशं संचरंति तस्मादेवं परमपुरुषार्थं रूपता।

यदेमतमिव निहत्याद्वत्तं अहृयाना कलिकस्तमिवाग्राः कुसमवधोदारेण दरश्युरसकृदेन
तत्रत्वेस्पर्शतीव्रस्मरकृतत्रपमेवित भाण्यतामस्पवानां ९ ॥

दृश्यत एवानन्तकथार्थः ९ ननु किमेवं ब्रवीषि पूर्वेन यैवमाकं रहसि किमेवं नाववोचद्वितत्राह वयमिति
द्रष्टपमेवित् हृतश्रात्मामिवं दानीयतः कलिकस्यमृगयोः कृतंगीतमात्ताः यथा कृतेसत्यमिव अहृयाना
कुसुमस्य वधोभार्याः दारेण शरैः वनाः समोहनोदरश्युः निलस्य कृटिलस्य व्याहतमतमिव अहृयानाः।
स्पृष्टं सोवयं असकृदेतदरशिमः किंतनतस्यनत्वेः स्पर्शः तेनतीव्रः स्मरः तेन कृतः पीडाः तस्या दयावा
तो भाण्यताकथ्यतामिति ९ ॥

प्राप्तं त्वया तत्रापुनरागतं इत्याह प्रियसखेति हे प्रियसख प्रेयसा कृष्णेन पुनः प्रेषितः किं त्वमागतोसि हे अंग
मे माननीयः पूज्योसि अतो भवान् किं मनुरुंधे प्रार्थयसि इच्छतीत्यर्थः तद्वरय वृणीष्व संमानितं इत्याह नयसी
ति इहस्मान् दुस्त्यजे द्वंद्वे मिथुनीभावो यस्य तस्य पार्श्वं समीपं कथं नयसि तथाहि हे सौम्य श्रीस्तोम

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुंधे माननीयोसि मेंग नयसि कथमिहास्मान्
दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते २० अपि वत मधुपुर्यामार्यपुत्रोधुनास्ते स्मर
ति स पितृगेहान् सौम्य बंधूंश्च गोपान् क्वचिदपि स कथा नः किंकरीणां गृणीते भुजमगुरुसुगंधं
मूर्ध्न्यधास्यत्कदा नु २१ शुक उवाच अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः सांत्वयन्प्रियसंदे
शैर्गोपीरिदमभाषत २२

वधूरस्माकं सदैव सततमास्ते तत्राप्युरसि वक्षस्येव २० तेन संमंत्रितास्तत्री ब्रूते अपि वतेति वत हर्षे हे
सौम्य गुरुकुलाद्गतः आर्यपुत्रः श्रीकृष्णः अधुना किं मधुपुर्यां वर्तते कदाचिदपि नोस्माकं वार्त्तां किं ब्रूते
अगुरुवत्सुगंधं भुजं नो मूर्ध्नि कदा नु धास्यतीति २१ श्रीकृष्णदर्शनोत्सुकाः गोपीः प्रियस्य संदेशैः सांत्वयन्।

श्री भाग पुरा १४५

११९

श्रीमद्भागवतस्कंध १० १४५

तत्साहचर्याद्यदोऽवति स्मनूले यूयं पूर्णार्थाः कृतार्थाः २३ श्रेयोभिः श्रेयस्साधनैः २४ अनुत्तमा अतिश्रेष्ठा २५ आवृणीत वृतवत्यः २६ सर्वात्मभाव एकान्तभक्तिः अधिकृतः प्राप्तः भगवत्येव सदा स्वदर्शनेन ममैव म-
हानुग्रहः कृत इति २७ भर्तुः कृष्णस्य रहस्करः रहस्यकार्यकरः रहस्यकार्यकर्ता २८ भवतीनां मे मया सह।

उद्धव उवाच अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवंत्यो लोकपूजिताः वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः २३
दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते २४ भगवत्युत्त-
मश्लोके भवतीभिरनुत्तमा भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा २५ दिष्ट्या पुत्रान्पतीन्देहा-
न्स्वजनान्भवनानि च हित्वावृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परम् २६ सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवती-
नामधोक्षजे विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृतः २७ श्रूयतां प्रियसन्देशो भवतीनां सुखाव-
हः यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः २८ श्रीभगवानुवाच भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्म-
ना क्वचित् २९ यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही तथाहं च मनःप्राणभूतेन्द्रियगुणाश्रयः ३०

वियोगो नास्ति कुतः सर्वात्मना सर्वस्योपादानकारणत्वेन २९ सर्वेषु मनआदिकार्येषु अहमनुगतत्वे-
नास्थित इति सदृष्टान्तमेवाह यथेति भूतेषु चराचरेषु महाभूतानि यथा वायुश्च वायुसहितो ग्निश्च सर्वे ता।
यथाहं चेति मनआदीनि कार्याणि गुणाः कारणं तेषामाश्रयत्वेनानुगत इत्यर्थः ३०॥

ननु कारणत्वे सर्वानुगतत्वे च कार्यकारणभेदः स्यात् अत आह आत्मन्येवेति ननु नित्यसिद्धस्य कुतः सृष्टा। दिरूपता अत आह भूतेन्द्रियगुणात्मना बुद्धीन्द्रियैरित्यपपाठः तद्रूपेणेति ननु निर्विकारस्य कुतस्तद्रूपतेति तत्राह आत्ममायानुभावेनेति ॥ २१ ॥ ननु आत्मनो भूतादिरूपत्वेन तद्दोषसंसर्गस्तत्राह आत्मेति आत्मा तु। शुद्धः कुतः अगुणान्वयः तद्गुणसम्बन्धेनेति तथा तत्कुतः व्यतिरिक्तः तदपि कुतः ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपः

आत्मन्येवात्मनात्मानं स सृजे हन्त्यवपालये आत्ममायानुभावेन भूतेन्द्रियगुणात्मना ॥ २१ ॥ आत्मज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तो गुणान्वयः सुषुप्तस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते ॥ २२ ॥ येनेन्द्रियार्थान्ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः तन्निरुन्ध्यादिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत ॥ २३ ॥

ननु अहमिति प्रत्यये स्वप्नदेहमेवात्मनो नानावस्थावत्त्वमिति कुतः शुद्धत्वेति तत्राह सुषुप्तेति मायाकार्यमनोवृत्तिभिः विश्वतैजसप्राज्ञरूपेण प्रतीयते न तत्त्वतस्तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ कुतः मनो निरोधतदभावादिति व्यतिरेकं दर्शयितुं मनो निरोधं विधत्ते येनेति उत्थितः प्रमान् यथा मिथ्याभूतमेव स्वप्नं ध्यायेत् एवं वाथिनानयेन्द्रियार्थान् शब्दादीन् येन मनसा ध्यायेत चिन्तयेत् ध्यायं स्मयेन्द्रियाणि प्रत्यपद्यत प्राप तन्मनः विनिद्रः स

तावन्ता च कृतार्थो भवतीत्याह एतदन्तमिति एष मनोनिरोध एवान्तः समाप्तिः फलं यस्य सः समाम्नायो वेदः सना-
त्र पर्यवस्यतीत्यर्थः योगोऽष्टाङ्गः सांख्यमात्मानात्मविवेकः त्यागः संन्यासः तपः स्वधर्मः दम इन्द्रियदमनं मार्गभेदे
ऽप्येकत्र पर्यवसाने दृष्टान्तः समुद्रान्ता आपगाः नद्य इवेति ३४ ननु किमन्यानि वा साधनानि विषयप्रलोभय-

एतदन्तः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणां त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ३४ नन्वहं भ
वतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशां मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ३५ यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आ
विश्य वर्तते स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे ३६ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति
यत् अनुस्मरन्त्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ३७ या मया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन् व्रज आस्थिताः
अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिन्तया ३८

स्त्रिवयेन सर्वेसंदसकल गुणालंकृतेन मया विरहेनेवसा-
ध्याम इति चेत्तत्राह नन्वहमिति दृशां दूरे यद्वर्ते न तन्मदनुध्यानार्थं तच्च ध्यानं मनसः सन्निकर्षार्थमिति ३५
एतदुपपादयति दृष्टान्तेन यथा दूरचरे इति ३६ ३७ उपैष्यथेति मा प्राप्स्यामेति चेत्तत्राह या मयेति द्वा-
कल्याण्यः स्वभर्तृभिः प्रतिबद्धा या वने क्रीडता मया सह अलब्धक्रीडा मां ता एव मामापुः प्रापुः ३८

श्री भाग टी १९८

तस्य संदेशेनागता स्मृतिर्यासां ताः प्रथमोऽर्थे द्वितीया ३७ यदूनामहितः शत्रुः अघकृत् दुःखदः दिष्ट्या
नाप्तैः श्रामैः प्राप्तो द्विनैर्वा सह ३८ अप्याहुः कथमिति नासौ वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ४० अन्याहुः
कच्चिदिति नास्माकं करणीयो प्रीतिं कश्चित् पुरयोषितां करोति स्निग्धं च तत्सव्रीडहासेनोदारमीक्षणं तेन

शुक उवाच एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः
३७ गोप्य ऊचुः दिष्ट्याहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽघकृत् दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्यु
तोऽधुना ३८ कथं रतिविशेषज्ञः प्रियः स पुरयोषितां नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ३९
कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषितां प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ४० अपि
स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित् गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे ४१ ताः किं नि
शाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्ये रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्याम
स्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ४२

चिंतः ताभिरस्माभिर्वा ४२ पुनरन्या ऊचुः किमनया चिंतया अस्मान् कच्चि
त्सुरते स्मरति किं ग्राम्याः स्वैरकथाः ४१ अन्या ऊचुः ताः किमिति कुमुदैः कुंदैः शशांकेन च रम्ये वृंदावने क्व
णंति चरणनूपुराणि यस्यां तस्यां रासगोष्ठ्यां अस्माभिः प्रियाभिः ईडिता मनोज्ञाः कथा यस्य सः तदा या नि निशा

१९८

स्वनिमित्तेन शोकेन तप्ताः नः अस्मान् गात्रैः वर्हि[illegible]भिः संजीवयन् किं न द्रक्ष्यतीति ४४ कस्माद्दि।
ति अन्यस्त्यानि लेन एवं मत्रावसनसम्प्रतिम[illegible]दृश्य येंप्राप्तः कस्माद्दिशायास्यतीति ४५ अन्यास्तपरमार्थ।
न्तः किमस्माभिरिति वनचारीभिरस्माभिर्वा राजकन्याभिः महात्मनः धीरस्य किंच श्रीपतेः तदन्यालोक्य।

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचाः संजीवयन्नु नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ४५ कस्मात्कृ।
ष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः नरेंद्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ४६ किमस्माभिर्वनौ।
कोभिरन्याभिर्वा महात्मनः श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ४७ परंसौख्यं हि नैराश्यं
स्वैरिण्यप्याह पिंगला तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ४८ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तम।
श्लोकसंविदं अनिच्छतोपि यस्य श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ४९ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा।
इमे संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ५० पुनः पुनः स्मारयन्ति नंदगोपसुतं वत श्रीनिकेतै।
स्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५१

तप्वामकामस्य यतए कृतात्मनः पूर्णस्य किं कोप्यर्थः क्रियेत।
न कश्चिदिति ४७ इतो गच्छमानाया कृष्णसंगतिः से वाऽस्माकं फलयति अतो नैराश्यमेव परं सौख्यं न त्वाशा नि
ड्वामिन्याह पिङ्गला परं सौख्यमिति स्वैरिणी कामचारिणी ४८ संविदं मैत्रीं [illegible] ४९ किंच नदि[illegible]ता।
वृक्षाः [illegible] भवतीत्याह परिच्छेलेति त्रिभिः आचरिताः सेविताः ५० ५१ ॥

श्री
भाग
एही
९०

देउद्धव कथंनद्विस्मरामेति ५२ ५३ श्रीकृष्णमथोतजंताना ५४ विनुदत्रपयन ५५ ५६ सविह्वनगिरि।
र्य्यादिषुप्रसेकेकृष्णलीलासंप्रश्नादिभिःतंसंस्मारयनरेमे ५७ कृष्णस्यावेशेनात्मनोमनसोविक्लवंवैक्ल

गम्यालसितयोदारहासलीलावलोकनैः माध्व्यागिराह्यतधियःकथंनद्विस्मरामहे ५२ देनाथदे
रमानाथव्रजनाथार्तिनाशन मग्नमुद्धरगोविंदगोकुलंवृजिनार्णवात ५३ शुकउवाच ततस्ताः
कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः उद्धवंपूजयांचक्रुःतोनात्मानमथोक्षजं ५४ उवासकतिचिन्मा
सान्गोपीनांविनुदन्शुचः कृष्णलीलाकथागायन्रमयामासगोकुलं ५५ यावंत्यहानिनंदस्य।
व्रजेवात्सीत्सउद्धवः व्रजौकसांक्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्यवार्तया ५६ सरिद्वनगिरिद्रोणीवींक्ष
न्कुसुमितान्द्रुमान कृष्णंसंस्मारयन्रेमेहरिदासोव्रजौकसां ५७ दृष्टैवमादिगोपीनांकृष्णावेशात्मवि
क्लवं उद्धवःपरमप्रीतस्तानमस्यन्निदंजगौ ५८

वं तागोपीःनमस्यननमस्कृरि ... छन उन्नमस्यात्मनोगोप।
स्त्रीनमस्कृतिरम्यायानभर्तुःप्रस्पृदर्शयितेनाम्मोमद्दत्तंपंचभिर्नगौउवाच ५८

१९०

११५

एतावतेति एतावत्परं केवलं तत्त्वभूतः सफलः समयो निरुद्धभावाः परमप्रेमवन्तः यदि तत् यं द्रष्टुं भावं भवमियो।
मुमुक्षवः मुनयो महान्तोऽपि वयं च वाञ्छन्ति कं समाचरन्ति अतः अनेन कथा सारसो योगो यस्य तस्य ब्रह्म जन्म।
भिः विप्रसैवर्षिभिः शौक्रसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभिः जन्मभिः किं कोऽतिशयः यत्र तत्र जातः स एव सर्वोत्तमः इत्य।
र्थः यद्वा अनेन कथा सारसो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिस्त्रिभिरपि किमित्यर्थः ५९ किं च ईश्वरस्य सा।
उद्धव उवाच एतावदेतत्त्वभूतो भवति योगो वक्ष्यते विदुषैव सम्यगेवात्मनि रुद्धभावः वाञ्छन्ति यं भवभि
यो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ५९ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व
चैष परमात्मनि रूढभावाः नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ६०
नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीत
तकण्ठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ६१ वनजातिसाधारणा एता नैव कारणं किं।
हो महानेव कारणं तस्य
तत्केवलं भजनमित्याह क्वेमा इति साक्षात् अज्ञतः पुंसः तत्स्वरूपोऽपयुक्तः सेवितः अगदराजः अमृतं यथेति ६०
अन्यं नानुग्रहं श्यामयोगेऽपि भगवतः प्रसादस्त्वाह नायमिति श्रियोऽपि वक्षसि स्थितायाः नितान्तरतेः एकान्तरतिमत्याः
श्रियोऽपि नायं प्रसादः अनुगृहीताः नलिनस्येव गन्धो रुक् कान्तिश्च यासां तासां स्वर्गाङ्गनानामप्यरसामपि ना
स्ति अन्याः पुनर्दूरतो निरस्ताः रासोत्सवे कृष्णस्य भुजदण्डाभ्यां गृहीताः आलिङ्गिताः कण्ठाः तेन लब्धा आशिषो याभि।

स्तां गोपीतं ह टागाचित्रम्य ५८ ॥

किंच आसां तावद्गोपीनां भाग्यं मम तु तावदाशास्यमित्याह आसामिति गोपीनां चरणरेणुभाजां तत्सह।
स्यादीनां मध्ये यत्किंमपि अहं स्यां इत्याशंसा कथंभूतानां या दुस्त्यजमिति आर्याणां मार्गं धर्मं च हित्वा ६२ पुनः।
स्तापमेव विशिनष्टि या वै इति योगीश्वरैरप्यात्मन्येवार्चितं तत्स्तनेषु न्यस्तं परिरभ्य तापं जहुरिति ६३ एवं।

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् या दुस्त्यजं स्वजनमार्य।
पथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां ६२ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगीश्व।
रैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापं ६३
वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं ६४ शुक उवाच
अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथं ६५ तं निर्गतं समा।
साद्य नानोपायनपाणयः नंदादयोनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनः ६६ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्ण।
पादांबुजाश्रयाः वाचोभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६७ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वा।
पीश्वरेच्छया मंगलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ६८ ॥

इत्थं प्रतिपादनमस्करोति वंदे इति ६४ [illegible] तां याचित्वा आमंत्र्य आरुरुक्षा ६५ ६६ नोऽस्मा।
कं मनसो वृत्तयः कृष्णपादांबुजाश्रयः स्युः [illegible] नाम्नामभिधायिन्यः ६७ कृष्णे मतिः स्यादिति ६८ ॥

६९ कृष्णादिभ्यो भक्तादेकमाद [illegible] ममत्वेनावस्था [illegible] कथंभूतमिति ७० इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे सप्तचत्वारिंशो।
ध्यायः ४७ अष्टचत्वारिंशके त्वत्र कृष्ण [illegible] अक्रूरस्य गृहं गत्वा तन्नाह्वयमथादिशत सैरंध्री

एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालितां ६९ कृष्णाय
प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसां वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ७० इति श्रीभागव।
ते दशमस्कंधे उद्धवप्रतियाने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ शुक उवाच अथ विज्ञाय भगवान्सर्वात्मा
सर्वदर्शनः सैरंध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन्गृहं ययौ १ महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृं
हितं मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गंधैरपि मंडितं गृहं
तमायांतमवेक्ष्य सासनात्सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजया
मास सदासनादिभिः ३ तथोद्धवः साधुतयाभिपूजितो न्यषीदद्दुर्व्यामभिमृश्य चासनं कृष्णो।
पितूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ४

काममापूरयत्प्रेरयित्वा मनोरथान् अक्रूरस्य ततः कृष्णस्तेन पर्यानमानयत् १ महार्हैरुच्चैः उपस्करैर्गृहो
परकरणै रचितं कामोपायैस्तद्दीपकैः स्रक्चंदनादिभिरुपबृंहितं कृतं २ यथायथं विनम ३ ४

श्री
भाग
पुटी
१९९

199

प्रमादितोयोगपनामापादितोदेहोयया सा। सव्रीडं यल्लीलया उक्तं तेन तयेषुविभ्रमेषु तन्मुक्तैः रीति तेरूपलक्षिता ५ अनुलेपार्पणात्पन्नस्याः पुर्णं नालीनिदर्शयितं प्रणयलेशयेमुक्ते नन्नपूर्णस्याल्पनविवक्षया ८

सामज्ञनालेपरुगुल्भूषणास्रगंधतांबूल सथासवादिभिः प्रमादितान्मोपससारमाधवं सव्रीड
लीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ५ गृहयकांतोनवक्षेगमद्वियाविशोकितोकंकणभूषितोकरे शुट
त्वशय्यामथिवेश्यरामयारेमेवलेपार्पणपूर्णलेश्यया ९ सानंगतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जि
घ्रंसनंतचरणेनरुजोमृजंती दोर्भ्यांस्तनांतरगतंपरिरभ्यकांतमानंदमूर्तिमजहादतिदीर्घतापं १
सेवंकैवल्यनाथंतेप्राप्यदुष्प्रापमीश्वरं अंगरागार्पणेनाहोदुर्भगेदमयाचत ८ आहोष्यतामिहप्रे
ष्ठदिनानिकतिचिन्मया रमस्वनोत्सहेत्यक्तुंसंगंतेबुरुहेक्षण ९ तस्मैकामवरंदत्वामानयित्वाच
मानदः सहोद्धवेनसर्वेशःस्वधामागच्छदर्चितं १० दुराराध्यंसमाराध्यविष्णुंसर्वेश्वरेश्वरम् योवृ।
णीतेमनोग्राह्यमसत्वात्कुमनीष्यसौ ११

छ

कुब्जादीनांरुजोमृजंतीनिघ्नंतीचरणे [illegible] रुकृतरक्षाप्रयाचत नवगोष्ठ्यवसानमिहेति दुर्भ
गेसुक्ते कृतार्थतेतस्यानसंदेहः [illegible] लंदनामानयित्वाचालंकारादिदानैः १ मनोग्राह्यं

देहोयथासमस्तौदेय

किंचिच्चिकीर्षयान् हस्तिनापुरे ॥ पूर्णप्रेमात्मनीति [illegible] छंतितत्र्थः अक्रूरप्रियकाम्यया च ॥१॥ आगतं हृ

ष्टेव ॥३॥४॥ आश्रयं निपविष्टेः [illegible] धारयदिमल्लयः ॥५॥६॥ वायुवयोरिदं कुलमहुतं

अक्रूरभुवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः किंचिच्चिकीर्षयन्प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया ॥१॥ सता

न्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्यस्वबांधवान् प्रत्युत्थायप्रमुदितः परिष्वज्याभिनंद्यच ॥३॥ ननामकृष्णं

रामंच सतैरप्यभिवादितः पूजयामासविधिवत्कृतासनपरिग्रहान् ॥४॥ पादावनेजनीरा

पोधारयच्छिरसानृप समर्हणेन दिव्येन गंधस्रग्भूषणोत्तमैः ॥५॥ अर्चित्वाशिरसानम्य

पादावंकगतौमृजन् प्रश्रयावनतोक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥६॥ दिष्ट्यापापोहतः कंसः

सानुगोवामिदंकुलं भवद्भ्यामुद्धृतंकृच्छ्राद्दुरंतान्चसमेधितं ॥७॥ युवांप्रधानपुरुषौजगद्धे

तूजगन्मयौ भवद्भ्यांनविना किंचित्परमस्तिनचापरे ॥८॥

समेधितंच ॥७॥ वामिदंकुलमित्यादिव्यवहारदृष्ट्योक्तं परमार्थमाह युवामिति जगन्मयौ युवां

कुतः जगद्धेतू तदपिकुतः प्रधानपुरुषौ तदात्मकौ अतो भवद्भ्यांविनापरेकारणे अपरेकार्यंच

ननुअस्यत्वादृशस्येहकथंनानात्वमुच्यतेअतआह आत्मसृष्टमिति हेब्रह्मन्परमेश्वर बहुधेतिवापाठः स्वना
त्मादिस्वशक्तिभिः आत्मैवसृष्टमिदंविश्वमन्वाविश्यकारणत्वादनन्तप्रविष्टोपिअनुप्रविश्यैवस्थितः
श्रुतप्रत्यक्षगोचरंयथाभवतितथाबहुधाभवानेवप्रतीयते १९ एकस्यैवबहुधाप्रतीतिंसदृष्टान्तमा
ह यथाहीति योनिषुस्वस्यैवरूपान्तरेणाभिव्यक्तिस्थानेषु चराचरेषु यथामहीप्रमुखानिकारणानि।

आत्मासृष्टमिदंविश्वमन्वाविश्यस्वशक्तिभिः ईयतेबहुधाब्रह्मन्श्रुतप्रत्यक्षगोचरं १९ यथा
हिभूतेषुचराचरेषुमह्यादयोयोनिषुभान्तिनाना एवंभवान्केवलआत्मयोनिष्वात्मात्मतन्त्रो।
बहुधाविभाति २० सृजस्यथोलुम्पसिपासिविश्वंरजस्तमःसत्वगुणैःस्वशक्तिभिः नबध्यसे
तद्गुणकर्मभिर्वाज्ञानात्मनस्तेक्वचबंधहेतुः २१ ॥

न्येवनानाविभान्ति आत्मयोनिषुस्वकार्येषुभूतभौतिकेषुजीवोपिनरमृगादिशरीरेषु बालयुवा।
द्यवस्थास्वचतथातथाप्रतीयतेइति त[illegible]छेदायमात्मतन्त्रगृहणं २० ननुसृष्ट्यादिषुकर्तृत्वेनममा।
किंजीववद्बंधउक्तःनहितत्राह न[illegible]नतद्गुणकर्मभिर्वातैर्गुणैःकर्मभिर्वानबध्यसेयतःक्वचकदा
चिदपि बंधहेतुरविद्यातवनैवास्ति[illegible] ज्ञानात्मनइति मायायाआश्रयत्वनाशकत्वा

आत्मनो नानात्वे बंधशंकायां तोऽभिव्यक्तेत्यत आह आत्मनो न बंधस्तस्माद् देहाद्युपाधेरिति भवो जन्म।
उन्मूलाभिदा च साक्षात् स्वरूपतो न स्यात् विशेषमत्वाविशद्भावे वटनात्तत्त्वा किं मोक्षोऽगीकृत इति चेन्न हि बंधा
भावे मोक्षः स्वभावापत्त्रावेव आपीत्याशंक्याह अत इति यतो नाविद्या अतो न बंधः मोक्षश्च एवमभावपि
तस्मान्नामित्यर्थः ननूक्तालावले मोवहंमृतवानयमनादृदेवमुक्तः स्वभावानसि अतः कथमभयं नास्तिद्य

देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वात् भवो न साक्षान्न भिदात्मनः स्यात् अतो न बंधस्तव नैव मोक्षः स्यातां नि-
कामस्त्वयि नोऽविवेकः ॥२२॥ त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः बाध्येत पाखं-
डपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्वगुणं बिभर्ति ॥२३॥ स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमप-
नेतुमिहासि भूमेः अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांशराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् ॥२४॥

तत्राह निष्काम इति स्वाभिप्रायानुरूपत्वयि नोऽस्माकमविवेक एव परमेवंभूत इति यद्वा नोऽविवे-
क एव न तवाभोक्तानामिति अनस्लाकर्षेनामिति ॥२२॥ ननु तर्हि मम भावतानामन्त्र्यवितानिव मुक्तिरतत्ता-
हि वद्वियाकल्पिता मेवकिं नहि नहि इयतत्तव लीलेत्याह त्वयोदित इति ॥२३॥ सुरेतरांशाशापेरा-
ज्ञानः तेषामक्षौहिणीशतानां वधेन भूमेः भारमपनेतुं स्वांशेन रामेण सहावतीर्णोऽसीति ॥२४॥

अत एवंभूतस्त्वं वाग्मनेन कृतार्थोऽस्मीत्याह द्वाभ्याम् अद्येति द्वेरेश अद्य नो वसतयो गृहाः तपोवनादपि बहुपुण्याः कृताः याः वसतीः त्वं साक्षात्प्रविष्टः कथंभूतः यस्य तव पादसलिलमेव गंगा त्रिजगत्पुनाति यस्त्वं पंचयज्ञदेवतापितृमूर्तिः सर्वजगद्गुरुरिति २५ त्वमनोरथैः परिपूरितः इति वदन्प्रार्थयन्नाह कः पं

अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः यत्पादशौचसलिलं त्रि जगत्पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः २५ कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्भक्तप्रि यादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य २६ दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः छिन्ध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायां २७ शुक उवाच इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरिः अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकम्प्याः प्रजा हि वः २९

इत्यर्थति ऋतगिरः सत्यवाचः [illegible] समीपात गच्छेत यतो भवान्भजतः सर्वानभि तः कामान्ददाति आत्मानमप्यपचयः [illegible] नात्मापि इत्यर्थः एव २६ २८ वः युष्माकं प्र

गायो सीतायाहत्वेपण श्रे

ननु नृभिर्देवाः सेव्या इति प्रसिद्धं नात्र विद्वः कथंभूतः र्थाः स्वकार्यसाधनपराः साधवस्तु केवलं परानुग्र
हपराः परमार्थतस्तु साधवएव सेव्या न त्वाद्य इति इत्यर्थः ३० नहि मृच्छिलादिमया किं देवा दृष्यो नैवा
स्यत आह नहीति अम्मयानि तीर्थानि मृच्छिलामयाः शिलामया देवा न भवन्ति इति न अपितु भवन्त्येव तथा
पि साधून्तेषां देवतीर्थानां च महद्वैषम्यमाह ते पुनंतीति ३१ किंच चिकीर्षया गापादि निपदद्वयं तत्का

भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ३० नह्य
म्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ३१ स भवान्सुहृदां
वै नः श्रेयान्श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व गजसाह्वयं ३२ पितर्युपरते बालाः स
ह मात्रा सुदुःखिताः आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ३३ तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दी
नधीः समो न वर्तते नूनं दुष्पुत्रवशगोंधदृक् ३४ गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा विज्ञा
य तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत ३५

यस्मादिशसि नः सुहृत्त्वं श्रेयो भवान् श्रेष्ठः अतः पांडवानां श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थं गजसाह्वयं गच्छ
स्व गच्छेति यद्वा स्वेत्येकं पदं देहस्व आत्मीयेत्यर्थः ३२ राज्ञा धृतराष्ट्रेण वसंते निवसंति शुश्रुम श्रुतवं
तो वयं ३३ दुष्टाये स्वपुत्रदुर्योधनादयः तद्वशो न गच्छेति निनया यतः अंधदृक् अंधनेत्रः ३४ ३५

२९ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेहस्तिनापुरेनामाष्टचत्वारिंशोध्यायः ४८ ऊनपंचाशत्तमे तु गत्वाक्रूरो।
गजाह्वयं गतः स्वभ्रातृपुत्रेषु वृद्धावैषम्यमागमत पौरवेंद्राणांयशोभिः तत्कृतदेवब्राह्मणायतनादि।
भिरंकितं १ बाल्हीकपुत्रः सोमदत्तः भारद्वाजो द्रोणः गौतमः कृपः २ मध्यमेकपाले ३ दुष्पुत्रस्य तु।

इत्यक्रूरंसमादिश्यभगवान्हरिरीश्वरः संकर्षणोद्धवाभ्यांवैततःस्वभवनंययौ २९ इतिश्रीभा
गवतेदशमस्कंधेहस्तिनापुरेऽक्रूरप्रस्थापनंनामाष्टचत्वारिंशत्तमोध्यायः ४८ श्रीशुकउवाच
सगत्वाहास्तिनपुरंपौरवेंद्रयशोंकितं ददर्शतत्रांबिकेयंसभीष्मंविदुरंपृथां १ सहपुत्रेणचबा।
ल्हीकंभारद्वाजंसगौतमं कर्णंसुयोधनंद्रौणिंपांडवान्सुहृदोपरान् २ यथावदुपसंगम्यबंधु
भिर्गांदिनीसुतः संपृष्टस्तैःसुहृद्वार्तांस्वयंचापृच्छदव्ययं ३ उवासकतिचिन्मासान्राज्ञोवृत्त।
विविक्षया दुष्प्रजस्याल्पसारस्य खलच्छंदानुवर्तिनः ४ तेजओजोबलंवीर्यंप्रश्रयादींश्चसद्गुणा
न प्रजानुरागंपार्थेषुनसहद्भिश्चिकीर्षितं ५

पुत्रस्यग्रल्पसारस्य मंदधृतेः खला[illegible]छंदस्य हृत्स्वनुवर्तितं शीलमस्येति तत्तया ४ तेजः प्र
भावं ओजः प्रागल्भ्यादि तेषु गुणेषु वीर्य[illegible]चिकीर्षितमिति उपरिकृतेमिष्टे ५

परस्य विश्वस्य दानादि अपेपशं लेटा लिनापूर्णनामाघ चरणारि शोषयामास ॥ तस्य कथमात्मवेतनं यस्या याहूत
माद्य इत्याहितिः अग्रणीः कलालेशास्य मागमत ऐश्वर्ये दृष्टाणीनां मलिलयं स्वकीयेन मभूमं ॥ अपि किं
नामयः कलाहिपः ॥ पितृस्वसेयाचारह्यजोरे ॥ सोनविघ्नतिसमाख्यासयिष्यति किं ॥ हे महायोगि

कृतेच यातेनाष्ट्वेयं कृरदानाययेपाल आचाख्यो सर्वमेवास्मै इत्याविदुरएवच ॥ इत्यातथ्यातरं या।
ममकृरमुपस्यच उवाचतत्ममनिलयंस्वरं मस्तुकलेवरणा ॥ अपि स्मरंति नः सौम्यपितरौ भ्रात
रश्च मे भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च ज्ञातयः साख्य एव च ॥ भ्राता यो भगवान् कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
पितृस्वसेयान् स्मरति रामश्चांबुरुहेक्षणः ॥ सपत्नमध्ये शोचंतीं कृपणां हरिणीमिव सांत्वयिष्य
ति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् ॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन प्रपन्नां पा
हि गोविंद शिशुभिश्चावसीदतीं ॥ नान्यत्तव पदांभोजात्पश्यामि शरणं नृणां बिभ्यतां मृत्युसंसा
राद् ईश्वरस्यापवर्गिकात् ॥ नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने योगेश्वराय योगाय त्वामहं
शरणागता ३ ॥

त महायोगश्चोपायो मायाख्योप्यास्तीति हे विश्वात्मन् सर्वांतर्यामिन् हे विश्वभावन
विश्वपालक प्रपन्नां शरणागतां अवसीदंतीं क्लिश्यंतीं ॥ आपवर्गिकात् मोक्षप्रदात् ॥ शुद्धाय धर्मो
त्मने ब्रह्मणे अपरिच्छिन्नाय परमात्मने जीवस्वरूपाय योगेश्वराय प्राणिमात्रे हृदिस्थाय योगाय ज्ञानात्म

श्री
भाग
दश
२३

प्रपितामहः पांडुः तस्य जाया पृथा ॥१५॥ पृथया सह समं दुःखं सुखं च यस्य सः तस्याः पुत्राणामुत्पत्तिहेतुभि
र्नेवकैः धर्मानिलेंद्रादिभिः तत्कथनेनेत्यर्थः ॥१६॥ बंधुभिः धृतराष्ट्रादिभिः सौहृदेनोदितं कथं यत्तत्तदा
वददिति ॥१७॥ भ्रातर्युपरते इति पांडोः पुत्रेषु सत्स्वपि राज्यासनं त्वमास्थितः इति कुत्सनं ॥१८॥ भवतस्तथाप्येवं

शुक उवाच इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरं प्रारुदद्दुःखिता राजन्भवतां प्रपितामही ॥१५॥
समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः सांत्वयामासतुः कुंतीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥१६॥ यास्य
न्राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसं अवदत्सुहृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितं ॥१७॥ अक्रूर उवाच भो
भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन भ्रातर्युपरते पांडावधुनासनमास्थितः ॥१८॥ धर्मेण पालयन्नु
र्वीं प्रजाः शीलेन रंजयन् वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि ॥१९॥ अन्यथा त्वाचरँल्लोके ग
र्हितो यास्यसे तमः तस्मात्समत्वे वर्तस्व पांडवेष्वात्मजेषु च ॥२०॥ नेह चात्यंतसंवासः कर्हिचित्केन
चित्सह राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः २१

वर्तमानः श्रेयो वाप्स्यसीत्याह धर्मेणे[illegible]दमितिहह च महद्दुःखमिति भावः ॥२०॥ ननु जायात्मजा
यात्मजादिषु कथं समत्वं स्यात[illegible]वासः सम्यक् स्थितिः २१ ॥

२३

२०४

तत्र तावदुत्पत्तिमरणयोः सुखदुःखयोश्च केनापि साहित्यं नास्तीत्याह एक इति ॥ २१ ॥ किंच यदा च सद्व्य-
सेन तदपि क्लेशोपार्जितं वित्तं विहाय तथा पुत्रनामानः शत्रव एव तेऽपहरन्तीत्याह अधर्मेति संभोजनीयाः।
पोष्याः पुत्रादयः इति व्यपदेशैः अल्पमेधसो मूढस्य वित्तं हरंति जलौकसो मत्स्यास्तज्जीवनभूतानि जलानि
यथा तद्वदिति ॥ २२ ॥ किंच यानेवं पुष्णाति ते धनमादाय हन्तारं जीवंतमपि वा तं परित्यजंतीत्याह पुष्णातीति

एकः प्रसूयते जंतुरेक एव प्रलीयते एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतं ॥ २१ ॥ अधर्मोपचितं वि-
त्तं हरंत्यन्येल्पमेधसः संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ २२ ॥ पुष्णाति यानधर्मेण स्वबु-
द्ध्या तमपंडितं तेऽकृतार्थं प्रहिण्वंति प्राणा रायः सुतादयः ॥ २३ ॥ स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो
नार्थकोविदः असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥ २४ ॥ तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्नमाया-
मनोरथं वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानं समः शांतो भव प्रभो ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यथा वदति कल्या-
णीं वाचं दानपते भवान् तथानया न तृप्याभि मर्त्यः प्राप्य यथामृतं ॥ २६ ॥

ति स्वबुद्ध्या स्वीयास्त्वभिमानेन [illegible] ः अकृतार्थमप्राप्तभोगम् ॥ २३ ॥ स पुनः पापैकपाथेयो नरकं
विशतीत्याह स्वयमिति असिद्ध [illegible] मस्वप्नमायावन्मनोरथवच्चातत्त्वं तेन तत्त्वं ज्ञा-
यनियम्य शांतः सन् समो भव [illegible] मिथ्यालमिति तिनमन्ये ॥ २६ ॥

श्री
भाग
दशे
२७४

सूनृता पिपावाक्व चले ... नहरोद ... एथयासहस्रमेदुःखं ... सदामा पर्वतः तत्र भवा विद्युदिव तस्मिन्
स्फटिकमयेसदृसैवातिस्सु ... कथनेविमर्शं ... ... यदा सदामामालातस्याद्रूपं सौदामि-
नी २८ नत्वेवंज्ञानतोपिकथं ... यांडेः पु... वदतन्नाह ईश्वरस्येति विधिविधानमायामितियावत् २६

तथापि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामिनी यथा २७ ईश्वरस्य वि-
धिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् भूमेर्भारावताराय यो ऽवतीर्णो यदोः कुले २८ यो दुर्विमर्शपथ-
या निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः तस्मै नमो दुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्र-
गतये परमेश्वराय २९ शुक उवाच इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुन-
र्यदुपुरीमगात् ३० शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितं पांडवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्व-
यं ३१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ४९

अतस्तस्मै नमस्यति य इति दुर्विमर्शपथया दुर्वितर्क्यमार्गया गुणान्कर्माणि तत्फलानि च विभजते वि-
विच्य ददाति दुरवबोधो यो विहारस्तस्य क्रीडा सः तंत्रं प्रधानं मुख्यं कारणं यस्य संसारचक्रस्य अत एवा-
तस्य गतिः यस्मात् तस्मै नम इति २९ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ३० ३१ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे
एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ४९ समाप्तः पूर्वार्धस्कंधः

क्लेशेन निमि[illegible]सार्धमित्यर्थः ॥१॥ प्राणिनः सजीवानपरे पर्यन्ति पचन्ति अपकरुणा निष्कृपं ॥२॥ खलेसु

एवमेव महावीरवा यत्र निपतितं पुरुषं कल्याणनामकरवः तं क्लेशेन ज्ञानयन्ति यः केवलं देहस्य
रः ॥१॥ यस्मिन्द्वा उग्रः पशुर्भवति तेणावाप्राणानतउपरंपयतितमेपकरुणं पुरुषादेरपि विगर्हितं समु
त्पमावराः कुम्भीपाके तमतैलउपरंपयंति ॥२॥ यस्मिन्द्वपि तत विप्रबलमधुकसकालससंतकेन
रके प्रयुतयोजनपरिमंडले नाम्ना यनेन मलेलउपर्यर्थस्तादगम्यकोष्मा मन्तितम्प्यमाने भिन्निवेशितः
त्लिपमास्याचंदत्मानानवेहिः शरीरगालेशंतेचप्लेनेग्रवतिष्ठति परिधावनिचयावेतिपशु
रोमाणितावद्वर्षसहस्राणि ॥३॥ यस्मिन्दैवनिजवेदपश्चादनापर्युपगतः पाषाण्डोचोपगतः तस्मि
पत्रवृतेप्रवेश्यकशयापदयंतितत्रहासाविततस्ततोधावमानउभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमा
नसर्वांगोहाहतास्मीतिपरमयावेदनयामूर्छितः पदेपदेनिपतति स्वधर्महापाखंडानुगातंफलंभु
क्ते ॥४॥ यस्मिन्द्वैराजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणो वा शरीरदंडं स पापीयान्नरके सु
करमुखे निपतति तत्राति बले विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेक्षवस्तथेवंश्चान्तस्वरेणस्वनयन्क्व।
चिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषउपरुद्धाः ॥५॥

मेदेशो ॥२॥ स्वधर्महा स्वधर्मोत्यागी ॥४॥ स्तनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भवति अदृष्टदोषास्तेनोपरु।

हुः संतोयथाककप्रमलमुपगताःतत्तद ॥५॥

96

ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यस्य कृपान्नादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां न विविक्ता परव्यथा यैस्ते विवेकि
भिरेषां पुरुषेणात्मलक्षणादिभावेन विधिनिषेधपरेवं कस्मुपकल्पिता वृत्तिर्येन स विविक्तापरव्यथायेन वि।
वेकिनाभिद्रुग्धाः हिंसिताः विहिता निद्रारूपा निर्वृत्तिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन सन्नमसि परिक्राम।

२

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्वि
विक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुप।
क्षिमृगसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धाः तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्त।
मसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १७ यस्त्विह वा असंवि
भज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे नि
पतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो।
यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोनिर्वेशमात्मानं यातयते १८

ति १८ यत्किंचन भक्ष्यादिक मुपनतं संप्राप्तं तदसंविभज्य नाति।
र्मिताः पंचयज्ञा येन अतएव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेव भुंजानः यावन्न याव
ति योजनानि तत्र कृमिकुंडे तावंति वर्षाणि यावत्तावत्तस्यापमिस्यर्थः अप्रत्तमसंविभक्तं अप्रहुतं चाग्नौ तेन या।

...पक[illegible]...

निकृंतंति छिंदंति १८ तिग्मयातनया सूर्म्याप्रतिमया १९ सर्वाभिगामः पश्वायुपर्यंता २० अधाधोगः सन्कृ

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्

यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषंति १८ यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषि

दभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंतः तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं वा पुरुषरू

पया सूर्म्या १९ यस्त्विह वै सर्वाभिगामः तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षं

ति २० ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाषंडा धर्मसेतून् भिंदंति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतंति

भिन्नमर्यादाः तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमा

नाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंतः विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थि

मेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते २१ ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः प

शुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति २२

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतान् लक्ष्यभू

तान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति २३ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिँल्लोके वैश

लीनाः संतः द्वितीयांतपादे सेत्व विशेषणं नद्याः शिनष्टि विण्मूत्रेति २१ पशुचर्यां स्वेच्छाचारे २२ अतीर्थे विहि।

श्री
भाग
पं टी
५९

लालाभक्षमाह यस्त्विहेति रेतःपानं कारयंति २९ यमदूता ये श्वानः सरभसं सम्भ्रमं ३० द्रव्यविनिमये क्र
यादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचिमत् आह यत्रेति वीचिः तरंगाः तद्रहितत्वाद् अवीचिः ३१ यो विप्रः

यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृतममुत्र रेतः कुल्यायां पातयि
त्वा रेतः संपाययंति २९ ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुम्पंति राजानो भटा वा
तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादयंति ३० यस्त्वि
ह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरके वीचीमत्यधःशिरा निरव
काशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचि
मत् तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ३१ यस्त्विह वै विप्रो राज
न्यो वैश्यो वा सोमपीथः तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदा
क्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति ३२

तत्कलत्रं वा सुरां पिबति प्रमादतोऽपि वा अव्रतस्थः सत्री जन्मतो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपानस्त्वन्यः तयोः
सोमस्थाने फलचमसविधानात् सोमपाननिषेधाच्च तथा अव्रतस्थः ... प्रतिनिधीनां ... संनिधाने

सस्पर्वमेवमृतकएवसन्नमत्वा २४ पुरुषमेधेनहिंसयाभैरवादीन्यजंते याश्चस्त्रियःकामरूपाःरक्षोगणा

७

अथचस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येत ।
समृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेवाक्छिरानिपातितोदुरंतायातनाह्यश्नुते २४ येत्विहवैपुरुषाःपु
रुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशून्खादंतितांश्चतेपशवइवनिहतायमसादनेयातयंतोरक्षोगणाः
सौनिकाइवस्वधितिनावदायासृक्पिबंतिनृत्यंतिचगायंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः २५ येत्विह
वाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रंभकैरुपसृतानुपविस्रंभ्यजिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडना।
कतयायातयंति तेपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मनःक्षुत्तृड्भ्यांचाभिहताःकंकवटादिभि
श्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति २६ येत्विहवैभूतान्युद्वेजयंतिनराउल्बणस्व
भावायथादंदशूकाःतेप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंतियत्रनृपदंदशूकाःपंचमुखाःसप्तमुखा।
उपसृत्यग्रसंतियथाबिलेशयान् २७ येत्विहवाअंधावटकुसूलगुहादिषुभूतानिनिरुंधंतितथामुत्र
तेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति २८

भूत्वा यथेहतेपुरुषादाःसंतःपूर्वमनन्ततद्वत २५ वैस्रंभकैःविश्वासोपायैःउपविस्रंभ्यविश्वास्य २६ बि

बिलेशयान्मूषकान् २७ सगरेणसविषेण २८

श्री
भाग
पंचा
८०

100

श्रुतिश्रयोऽज्ञातपूर्वाः अभ्यागतास्ताज्ञातपूर्वाः तान्पापेन वक्रीकृतेन २४ आत्माभिमतिः धनगर्वितः प्रदे।
कृतिः श्रेष्ठोऽहं मानी तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतः गुर्वादीनपि पतंते चौरादयिष्यंतीति विशंकमानः परिशुष्यमा

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते।
तेनस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुंडा गृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाट।
यंति २५ यस्त्विह वा आत्माभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोभिविशंकी अर्थव्ययविनाश।
चिंतया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदु।
त्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यच्च द्रविणग्रहः पापपुरुषधर्म।
राजपुरुषा वा पकार इव सर्वतोऽगेषु सूत्रैः परिवयंति २६ एवंविधा नरका यमालये संति शत।
शः सहस्रशः तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्याये
णविशंति धर्मानुवर्तिन इतरत्र २७

णं त्वदयं वदनं च यस्य अनवगतः न
स्वार्थं स्रोत्स्यादनादिभिः शमलं प
हृणातीति तथा परिवयंति सूत्रप्रोतान्कुर्वंति २५ इतरत्र स्वर्गादौ २६।

८०

श्री
भाग
पंटी
१०९

इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनिमित्ते उभयोर्धर्माधर्मयोः शोषाभ्यां आद्यावेव द्वितीयस्कंधे वैश्वानरं याती
त्यादिना उपयोगे उपनिषदं श्रद्धाभक्तिभ्यो विशुद्धा बुद्धिर्यस्य १० यथावच्छ्रुता कथंभूता संस्थासकलानां जी

इह तु पुनर्भवे उभयशोषाभ्यां निविशंति निर्गमलक्षणमार्गा आद्यावेव व्याख्यातः एतावानेवांडको
शो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थवि
ष्ठं रूपं आत्ममाया गुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति च उपगेयं भगवतः परमा
त्मनो ग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ११ श्रुत्वा स्थूलं यथा स्थूलं रूपं भगवतो यतिः स्थूले
निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभः समुद्रपातालदिङ्नरकभा
गणलोकसंस्थाणीता मया नात्वरूपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम १२ ३॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे षड्विंशतितमोध्यायः २६

वनिकायधानं ग्रा   मस्थाश्रयभूतं वपुः १२ ।
इति श्रीभावार्थे पंचमस्कंधे षड्विंशतितमोध्यायः २६ पंचमस्कंधस्यैवं यिपरमावार्थदीपनैः प्रीयतां

परमात्मनेपिविशेषितमात्रेवस्थितैः ॥

१०९

समाप्तोयं पंचमस्कंधः पत्राणि १०१ अध्याय २६

101

ट = ७ ६ ५०

श्री
भाग
८

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अथाष्टमे चतुर्विंशत्यध्याये मन्वन्तरं ॥ तत्र तेनर्षिदेवेंद्रमूर्तिभिः सदरैः सद
तत्रधर्मा द्विविधा अत्र वर्णिताः शुभाः प्रतिमन्वंतरं चैव मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथ
क् प्रवर्तयंति सद्धर्मान्पालयंत्याचरंति च प्रतो मन्वंतरस्योक्तं सर्यं मूर्तिलक्षणं तत्र तु प्रथमे स्वायंभुवः
स्वायोविधिस्तथा ॥ उत्तमस्ताम समस्ते निचवर्मे नु निरूपणं ॥ स्वायं

राजोवाच स्वायंभुवस्येह गुरो वंशोयं विस्तराच्छ्रुतः १
यत्र विश्वसृजां सर्गो मनून्यान्वद नः १ मन्वं
तरे हरेर्जन्मकर्माणि च महीयसः ॥ गृणंति कवयो
ब्रह्मंस्तानि नो वद शृण्वतो २ यद्यस्मिन्नंतरे ब्रह्मन्
भगवान्विश्वभावनः कृतवान्कुरुते कर्ता
तीते नागतेथवान ३ ॥
भवेतरे ने नगुणवर्णानम मह्दितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वंतरस्थितिं स्वयंभुवस्येति त्रिभिः १२ यत्र वि
श्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपादि सर्गः महीयसो हरेः जन्मकर्माणि तत्कविपादवान्तरम
मितं डपेति न मस्माभिः यस्मिन्नतीते यत्कृतवान्यस्मिन्ननागते यत्करिष्यति अथवा वर्तमाने य ।

अस्मिन्कल्पे षण्मनवो व्यतीताः ४ तस्य मनोर्द्दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्त्तिभ्यां पुत्रतां गतः ५ ६ ७ वीरंदुः।
स्वरं तपस्तप्यमानः समाधावनुभूतमिदं वस्यमाणं निर्द्दिशोच्छसितवद्दिस्मितश्चोपदिशत्त्रिवत्रवदस्त्रिव।

ऋषिरुवाच मनवोस्मिन्व्यतीताः षट्कल्पे स्वायंभुवादयः आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च।
संभवः ४ आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ५।
कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितं आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ६ विरक्तः।
कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ७ सुनंदायां वर्षशतं
पदैकेन भुवं स्पृशन् तप्यमानस्तपो घोरमिदमाह भारत ८ मनुरुवाच येन चेतयते विश्वं विश्वं।
चेतयते न यं यो जागर्ति शयानेस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ९ ॥

दत्रिवचाहृभिः श्लोकैरन्वाह ८ येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनी भवति विश्वं तु येन चेतयते न तं लोकः।
रोतिस्वतपश्च चिद्रूपत्वात् न वेदेतः अस्मिन्शयाने स्वपति यो जागर्ति साक्षितया वर्त्तते अहो चित्रं नायं त
तन तं वेद स तु विमं वेद ९

यस्य स्वरूपं दर्शयंल्लोकस्य हितमुपदिशति आत्मना ईश्वरेण आवास्यं खलु नाचैतन्यात्मना संवास्यं विश्वम
स्वं जगत्यां लोके यत्किंचिज्जगदुत्पन्नं सकलेनेश्वरेण यत्र यत्किंचित्त्यक्तं दत्तं धनं तेनैव भुंजीथाः।
भोगान्भुंक्ष्व यद्वा तेन दत्तेन त्यक्तेनेश्वरार्पणेनैव भुंजीथाः तत्रार्थे कस्यचिद्धनं मा गृधः माभि
कांक्षीः यद्वा कस्यस्विदिति कस्यापि स्वधनमस्ति यतो धनाकांक्षा क्रियते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः ईशावा
स्यमिति यथाश्लोकमेव ॥१॥ ननु पदिष्टस्य सर्वव्यापिनोऽपि तत्त्वं दृष्टं चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राह यं पश्यंतं।

आत्मा वा इदं विश्वं यत्किंच जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनं ॥१॥ यं न
पश्यति पश्यंतं चक्षुर्यस्य न रिष्यति तं भूतमिति लयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥

तत्तस्य तत्त्वं न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् न हि प्रमाणं विषयीकरोतीति भावः तथा च श्रुतिः च
क्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि ननु तर्हि घटनाशे देववत्तस्य तद्विषयं वा तत्त्वं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि
स्वरूपभूतं तद्विषयज्ञानं नश्यतु तत्राह पश्यंतं पश्यतस्तस्य तत्त्वं न रिष्यति न नश्यति तत्तदाकारेण
न तन्नाया हृत्ते रेव नाशो न स्वतः सिद्धस्य ज्ञानस्य न हि सवितृप्रकाशनाशे नश्यतीति भावः भूतमिति
लयो यस्य तं सर्वान्तर्यामिणं तथापि सुपर्णं शोभनं पतनमसेतोयस्य सः उपधावत भजध्वम् ॥

तत्स्वरूपस्य नित्यत्वमेवोपपादयन्नाह अमूनि आद्यंतादीनि विश्वस्य यस्माद्भवंति विश्वं च यद्यद्रूपं तदृतम
व्यभिचारित्वात्सत्यं महत्परिपूर्णं ब्रह्म १२ ननु विश्वं चेत्तद्रूपं तर्हि विश्ववत्तस्यापि जन्माद्यभावः स्वप्रकाश
त्वेवाच्यं वा तत्र तज्जन्मादिकर्तृत्वेन विकारित्वात् सत्यत्वं पूर्णत्वं वा तत्राह स ईशः अजः सत्यस्य स्वप्रकाशस्य
पुराणस्य निर्विकारः विश्वंकायो यस्य पुरुहूतो नामानि यस्य तथाविधोपि यतोस्य विश्वस्य जन्मादि

न यस्याद्यंतौ मध्यं च स्वः परो नांतरं बहिः विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वं च तदृतं महत् १२ स विश्व
कायः पुरुहूत ईशः सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः धत्तेस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य
निरीह आस्ते १३ यथाग्रे ऋषयः कर्माणीहंतेकर्महेतवे ईहमानो हि पुरुषः प्रायोनीहां प्रप
द्यते १४ ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदंति येनु तम् १५

स्वशक्त्या मायया धत्ते तां च नित्यसिद्धया विद्यया उदस्य हित्वा निष्क्रिय एवास्ते १३ यस्मादेवमीश्वरः कर्मफल
त्वासेव्यस्तस्मान्नैष्कर्म्यं प्राप्स्ये अथ यस्मादीहेतो ऋषयोप्यग्रे आदौ कर्माणि कुर्वंति किमर्थमकर्महेतवे मो
क्षार्थं यतो ऽनेकर्मनाशाय हि यस्मात् १४ ननु ईहमानः कर्मभिर्बध्यते कोशकारवद्बध्यते वा
न ईहत इति पुरुषमनुवर्तमाना ये ते नावसीदंति न विषज्जंते १५

श्री भाग० टीका

तदेवं लोकानुग्रहाय विस्मरणच्छादयितुः करोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारैश्च वेदोक्तमथाचरति तेषां शरणं च
ज्ञानोच्चारात् तन्मिति नित्यं वर्त्मनराणां वर्णाश्रमरूपो मार्गः तत्र सम्यक् स्थितं यतः इदं मानं कर्माचरेत् ना-
थापि जीवेच्छया त्वमस्यात् निरहंकृतं निराशिषं अनन्यचोदितमिति निर्दिष्टं कालदेहतः बुधं निरा-
शीर्देहतः पूर्णं अनन्यनिष्ठत्वं देहतः प्रभुं तथापि कर्मानुष्ठानं देहतः त्वत्वाचरणाच्छिक्षयन्तं ।
तत्किमर्थं तत्राह अखिलात्मा सो भावयति प्रवर्तयति तथा तं ७९ समाहितमपि सर्वं मंत्रोपनिषदं

तमीहमानं निरहंकृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितं नृन् शिक्षयन्तं निजवर्त्मसंस्थि-
तं प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनं ७९ शुक उवाच इति मंत्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितं दृष्ट्वा-
सुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्षुधा ८० तांस्तथावसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः यामैः
परिवृतो देवैर्हत्वाशासत्त्रिविष्टपम् ८१

व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुप्तोत्थित इव हि वमि वमतः असुरा यातुधाना
स्तथावसितान् निश्चितं जग्धुमनुप्रवृत्तान् ८० यामैः स्वपुत्रैः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमेवेन्द्रो भूत्वे-
त्यर्थः तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षड्भेदा भवन्तीत्याह मन्वादि स्वतो द्वादशश्लोकानि मन्वन्तरेषु मनुर्देवा मनु-
पुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंऽशावतारास्तु हरेः षड्विधमुच्यते इति तत्राद्ये स्वायंभुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनु-
पुत्रौ यामाख्याः देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः यज्ञो हरिरवतारः इन्द्रस्थानीय इति तदेवं विवृतमेव

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वंतरेषु मन्वादिषट्कमाह स्वारोचिषो द्वितीयस्त्विति यावद्ब्रंहसोत्तमभ्रात १९
२० २१ विभोरसाधारणं चरितमाह अष्टाशीतिसहस्राणीति २२ २३ सत्यजित इंद्रस्य सख उत्तमस्तृती

स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत् द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः १९ तत्रे-
न्द्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ऊर्जस्तंभादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः २० ऋषेस्तु वेद-
शिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः २१ अष्टाशीतिसह-
स्राणि मुनयो ये धृतव्रताः अन्वशिक्षन्व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः २२ तृतीय उत्तमो नाम
प्रियव्रतसुतो मनुः पवनः सृंजयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप २३ वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः
प्रमदादयः सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इंद्रस्तु सत्यजित् २४ धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान्पुरुषो-
त्तमः सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह २५ सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान्
भूतद्रुहो भूतगणांश्चावधीत्सत्यजित्सखः २६ चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः पृथुः ख्या-
तिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः २७

योमनुः २४ २५ सत्यजित इंद्रस्य सखा सन् २६ उत्तमभ्राता तामसश्चतुर्थो मनुरिति २७॥

श्री
भाग
टी
४

4

त्रिशिखईश्वरइंद्रः २८ अस्मानपिविशिष्टपराक्रमान् देवानाद देवावैधृतयइति २९ हरिरित्याहृतो।
आहूतः ग्राहाद्ग्राहात् ३० अमूमुचन्मोचयामास ३१ श्रवणेच्छायांहेतुः तत्कथासु महत्पुण्यंस्वविशेष

सत्यकाहरयोवीरादेवास्त्रिशिखईश्वरः ज्योतिर्धामादयः सप्तऋषयस्तामसेन्तरे २८ देवावै।
धृतयोनामविधृतेस्तनयानृप नष्टाः कालेनयैर्वेदाविधृताः स्वेनतेजसा २९ तत्रापिजज्ञेभ।
गवान्हरिण्यांहरिमेधसः हरिरित्याहृतोयेनगजेंद्रोमोचितोग्रहात् ३० राजोवाच बादराय
णएतत्तेश्रोतुमिच्छामहेवयं हरिर्यथागजपतिंग्राहग्रस्तममूमुचत् ३१ तत्कथासुमहत्पुण्यं
धन्यंस्वस्त्ययनंशुभं यत्रयत्रोत्तमश्लोकोभगवान्गीयतेहरिः ३२ सूतउवाच परीक्षितैवंस
तुबादरायणिः प्रायोपविष्टेनकथासुचोदितः उवाचविप्राः प्रतिनंद्यपार्थिवंमुदामुनीनां।
सदसिस्मशृण्वतां ३३ इतिश्रीभागवतेअष्टमस्कंधेप्रथमोध्यायः १ शुकउवाच आसी।
द्गिरिवरोराजंस्त्रिकूटइतिविश्रुतः क्षीरोदेनावृतःश्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः १

णं धन्यमित्यादि ३२ ३३ इतिश्रीभावार्थदीपिकायामष्टमस्कंधेप्रथमोध्यायः १ तुर्येमन्वंतरेप्रोक्तंगजेंद्रस्य
विमोक्षणं द्वितीयादित्रिभिस्तच्चविस्तरेणोपवर्ण्यते द्वितीयेतुगजेंद्रस्यगजीभिःक्रीडतोजले दे

४

तावता योजनायुतेन पर्यक् कार्त्स्न्येन: त्रिकूटसमाख्या वीनमाह त्रिभिः शृंगैर्मुख्यैः २ अन्यैश्च शृंगैर्नि।
करोभसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोचयन्नास्ते इति एवं गीर्वाणालयः कथंभूतैः शृंगैः रत्नैर्धातुभिश्च विवि
चित्रैः नानाविधाद्रुमलतानां गुल्मायेषु तैः ३ पयसऊर्मिभिः समंतादवनिज्यमानाअंघ्रयो मूलप्रान्ता

तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृंगैः पयोनिधिं दिशः खानि रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः २ अन्यै
श्च ककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरांभसां ३ सचावनिज्य
मानांघ्रिः समंतात्पयऊर्मिभिः करोति श्यामलां भूमीं हरिन्मरकताश्मभिः ४ सिद्धचारण
गंधर्वविद्याधरमहोरगैः किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जुष्टकंदरः ५ यत्र संगीतसन्नादैर्नदद्गु
हममर्षया अभिगर्जंति हरयः श्लाघिनः परशंकया ६ नानारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्य।
लंकृतः चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठविहंगमः ७

यस्य हरिद्भिः पाला शवर्णैः ४ ५ किन्नरादीनां सं
गीतसन्नादैर्नदंत्यो गुहा यस्मिंस्तं देशं तत्र हरयः सिंहाः अमर्षयः सहनेन ६ ना ये आरण्याः पशु
वस्तेषां व्रातैः संकुलाभिर्द्रोणीभिरलंकृतश्चास्ते किंच चित्राद्रुमायेषु सद्यानेषु कलकंठामयूरा

८ गजेंद्रमोक्ष

श्री
भाग
टी
८

किंच स्वच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः मणयः शर्करावालुका येषु तैः पुलिनैश्च युतः देवस्त्रीणां मज्जनेन यथा
मोदस्तेन सौरभ्ययुक्तान्यंबून्यनिलाश्च युतश्चास्ते ८ तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते ९ गिरिवनादिस
र्वैध्येयमिति वक्ष्यति यतो गिरिमप्यवर्णयति पुनर्गिरिं वर्णयति मंदारैरिति चतुर्भिः मंदारादिभिर्वृत

सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभांब्वनिलैर्युतः ८ तस्य
द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषितां ९ सर्वतोलंकृतं दि
व्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः मंदारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचंपकैः १० चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैः
तकैरपि क्रमुकैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ११ मधुकैः शालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः
अरिष्टोडुंबरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचंदनैः १२ पिचुमंदैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः द्राक्षेक्षुरं
भाजंबूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः १३ बिल्वैः कपित्थैर्जंबीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः तस्मिन्सरः सु
विपुलं लसत्कांचनपंकजं १४ कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोर्जितं मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुं
तैश्चकलस्वनैः १५

इत्यन्वयः १० ११ १२ १३ तस्मिन्गिरौ सरश्चास्तेति वर्णयति सुविपुलमित्यादि सार्धैः पंचभिः लसंति
कांचनपंकजानि यस्मिन् १४ कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं कलः स्वनो येषां तैः शकुंतैश्च निर्घुष्टं १५

पुंडीकृत॥
5

राम्रातकैरपि

५

चक्राह्वैः सारसैरपि क्रौंचैः जलकुक्कुटादीनां कलैः कूजितं ॥ मत्स्यानां कच्छपानां च संचारेण च
ललनात्पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिन् ॥ ॥ तत्र नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपन्ना देवतावेष्टं नैरलं
शोभितं ॥ तत्रैव नित्य एकदा तत्र गिरिकानने नाग्रयो वारणयूथपः करेणुभिः परिवृतः तृषार्दितेन सह।

तिलरी

हंसकारंडवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितं ॥ मत्स्य
कच्छपसंचारचलत्पद्मरजःपयः कदंबवेतसनलनीपवंजुलकैर्वृतं ॥ कुंदैः कुरवकाशो
कैः शिरीषैः कुटजेंगुदैः कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुंनागजातिभिः ॥ मल्लिकाशतपत्रैश्च।
माधवीजालकादिभिः शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलंद्रुमैः ॥ तत्रैकदा तद्गिरिका।
ननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् सकंटकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं प्रभंज
न्वनस्पतीन् ॥ यद्गंधमात्राद्धरयो गजेंद्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखड्गाः महोरगाश्चापि भ
याद्द्रवंति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः २१

यूथेनाग्रहतः सरोवराभ्याशं तत्समीपमगमदिति पंचमेनान्वयः किं कुर्वन् कीचकवेणवेत्रवंतं विशा
लगुल्मं लतादिसंदर्भं वनस्पतींश्च प्रभंजन् ॥ कथंभूतः यस्य गंधमात्राद्धरयः सिंहा गजेंद्रा व्याघ्र

साडीति भाषा विशे
ति:

मालती १

श्रीभाग० स्कं० ८ पत्रं २१

हृकारवत्तलतत्सुन्नप्राणिनः सम्बन्नतहृष्टिषथं सम्मार्चवेति २२ पुनः कोटशः धर्मनमः महस्तुत मा।

हृकावराद्दामषर्देशाल्यागोपुच्छशालाहुकमर्कटाश्च सम्वद्वत्तद्दादृवित्तणः शशादयश्चरंतिभी
तायत्वग्रदेण २२ सत्वमेनमः करिभिः करेणुभिर्वृतोमदच्चुलकलमैरत्नुतः गिरिगरिमणप
तिनः प्रकंपयत्रिषष्ठमाणौलिकलमेवणानैः २२ मगोनिलंपंकैरेणुभूषितेनिम्नत्रहृगान्मदा।
विह्वलेतणः वृतस्वपृष्ठेनतपादिनेनतन्मरोवराभ्याशमेथागमद्रुते २४ विगाल्यतस्मिन्नम।
तांवुनिर्मलेदेमारविंदोत्पलरेणुवासितं पपौनिकामंनिजपुष्करोद्धृतमात्मानमद्भिः स्नपय।
न्गतक्लमः २५ स्वपुष्करेणोद्धृतशीकराम्बुभिर्निपाययन्संस्नपयन्यथागृही घृणीकरेणुः का।
लभांश्चदुर्मदोनाचष्टकृच्छ्रंकृपणोजमायया २६ तेनत्रकश्चिद्भपदैवचोदितोग्राहोवलीयांश्च
रणोरुषाग्रहीत यदृच्छयैवंव्यसनंगतोगजोयथावलंसोतिवलोविचक्रमे २७ तथातुरंयूथपा।
तिंकरेणवोविकृष्यमाणंतरसावलीयसा विचुक्रुशुर्दीनधियोपरेगजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुंन
चाशकन २८ ॥

दृष्ट्वावीमरदमसुन्नतीतितथाने २३ २४ निजेनपुष्करेणकराग्रेणोद्धृतं गतक्लमः।
सनपयौ २५ २६ २२ दीनधियः केवलंनिचक्रुशुः २८

मनउत्साहः शक्तिः बलं शारीरं गजनेंद्रियं तेषां सकलेवलादिविपर्ययो विपरीतमधिकं जलौकसः
सोग्राहस्य ३० सहस्त्रं यदा प्राणसंकटमाप यतो देही ३१ बुद्धिमेवाह न मामिमे यद्वंचनभवामि यतो
ग्राहरूपेण कवलेविधातुः पाशेनातुरः तथापि तं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं शरणं।

नियुध्यतोरेवमिभेंद्रनक्रयोर्विकर्षतोरंतरतो वहिर्मिथः समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते सप्रा
णयोश्चित्रममंसतामराः २९ ततो गजेंद्रस्य मनो बलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः वि
कृष्यमाणस्य जलेवसीदतो विपर्ययोभूत्सकलं जलौकसः ३० इत्थं गजेंद्रः स यदाप संकटं प्रा
णस्य देही विवशो यदृच्छया अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ३१
न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवंति मोचितुं ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतो
प्यहं च तं यामि परं परायणं ३२ यः कश्चनेशो बलिनोंतकोरगात्प्रचंडवेगादभिधावतो भृशं।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ३३ इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे

द्वितीयोध्यायः २

यामि ३२ कोसौ यं शरणं यामि तत्राह यः कश्चनेति प्रेतकपर्वोरगात्कालस्मात् शरणं तमीमहि व्रजेमय
द्भयादित्यत्र श्रुतिः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति श्रु
तिश्च मद्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति मद्भयात् वर्षतींद्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयादिति ३३ इति श्री

श्री
भाग
ही
७

तृतीयेन गजेन्द्रेण स्तुतो हरिः स्वरूपेणागतं समुद्दधारतं ग्राहाद् ग्राहं देवलशापतः जाप्यं जपस्तोत्रं प्राग्जन्मस्वनुशि-
क्षितं १ तस्मै नमो नम अभिधीमहि अभिध्यायेम केवलं ग्राहग्रहीतत्वेन कायग्रहणेनैवशक्यत्वात् स्वस्य
त्वानं सम्भावयितं विशिनष्टि यत एतद्रूपादेतद्देहादि चिदात्मकं चेतनं भवति तद्रूपं येन चेतयते विश्व-
मिति तत्र हेतुः पुरुषाय पूर्वं कारणत्वेन प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसिद्धः तत्राह आदिः प्रकृतिर्बी-

शुक उवाच एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षि-
तं १ गजेन्द्र उवाच ओं नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकं पुरुषायादिबीजाय परेशायाभि-
धीमहि २ यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयं योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवं ३ ॥

जं पुरुषस्तद्रूपाय प्रकृष्टत्वेपि जीववत्स्वामान्तरं वारयन्परेशायेति २ परमैश्वर्यं विवृण्वन्नाह यावत्स्मा-
कामि यस्मिन्नधिष्ठाने यतो उपादानात् तत्कर्त्री यस्य स्वयमेवेदं विश्वं भवति योऽस्मात्कार्यात्परस्मात्कारणा-
च्च परस्तं स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ३ ॥

२

विश्वदेवत्वं स्वतः सिद्धत्वं चोक्तं स्पष्टानी विश्वप्रकाशत्वं च वर्णयन्नार्थयते यः स्वात्मनीति विभातमभि
व्यक्तं सत्क्व चिन्मलयेति तिरोहितं लीनं सत् तदुभयं कार्यकारणं च साक्षी सन्नीक्षते साक्षित्वेदेवतः अवि-
द्धदृक् यत्नमदृष्टिः आत्ममूलः स्वप्रकाशः अतः परात्प्रकाशकात्वतादेरपि परतत्त्वापि प्रकाश-
कात्वमर्थः च तत्वश्रुत्वात्तमादिश्रुतेः ४ तिरोहितमीतत इत्येतत्पंचपूर्वकं तु ज्ञानतत्वं वदन्नार्थयते।

यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं क्वचिद्विभातं क्वचं तत्तिरोहितं अविद्धदृक्साक्ष्युभयं तदीक्षते स
आत्ममूलोवतु मां परात्परः ४ कालेन पंचत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु ।
तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेभिविराजते विभुः ५ न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः ।
पुनः कोर्हति गन्तुमीरितुं यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स मावतु ६

कालेनेतिद्वाभ्यां पंचत्वमितेषु नाशप्राप्तेषु गहनं दुरवगाहं गभीरमनंतं तस्य तमसः आदित्यवर्णं त-
मसः परस्तादित्यादिश्रुतेः ५ न यस्य देवा इति यद्यस्य स्वरूपं न विदुः जन्तुर्वा जीवः गन्तुं ज्ञातुं वक्तुं वा
दुरत्ययं दुर्गमं अनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः मां ६ ॥

कथं तर्हि तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिरित्याशंक्य तज्ज्ञानोपायं कथयन्नाह दिदृक्षव इति सुला-
कथनं वा त्वचर्यादि अव्रणमच्छिद्रं सर्वेषां भूतानामात्मभूताः तेष्वात्मदर्शिनः अतः सुहृदः स मे गतिरस्तु ९ दुरत्य-
यानुक्रमणत्वं प्रपंचयन्नाह न विद्यत इत्यादिना लोकानामप्ययः प्रलयः संभवो जन्म तयोर्हेतु-
र्थं तदर्थं यस्तानि जन्मादीनि स्वीकरोति तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः १० अरूपाय अनन्तशक्तये उरु-

दिदृक्षवो यस्य पदं सुमंगलं विमुक्तसंगा मुनयः सुसाधवः चरन्त्यलोकव्रतमव्रणं वने सर्वा-
त्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ९ न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा न-
थापि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति १० तस्मै नमः परेशाय ब्रह्म-
णेऽनन्तशक्तये अरूपायोरुरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ११ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्म-
ने नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि १२

रूपाय अनन्तानि आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परेशाय नमः ११ आत्मप्रदीपाय प्रकाशात्मने स्वतः विषया-
य ऋतः साक्षिणे प्रकाय परमात्मने जीवनियंत्रे अत एव गिरां विदूराय अप्रकाश्याय चेतसां विनिवृ-
त्तीनां नयाविष्कृतिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति १२

एवमपि विपश्चिता निपुणेन नैष्कर्म्येण संन्यासेन सत्वेन शुद्धेन संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः इति
श्रुतेः प्रतिलभ्याय प्राप्याय कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानुभूतये ॥ गुणधर्मिणे सत्वादिधर्मा
नुकारिणे ज्ञानघनाय चेति निर्विशेषाय विषयविशेषध्यानवैलक्षण्यमुक्तं ॥ साक्षिणे इति सर्वाध्यक्षत्वेपि
निर्विकारत्वमुक्तं आत्मनां चेतनानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतुः पुरुषाय एवं

सत्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता । नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ नमः
शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥ १२ ॥ क्षेत्रज्ञाय ।
नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १३ ॥ सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे ।
सर्वप्रत्ययहेतवे असताच्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १४ ॥

मेव सते तथात्मकृतिः पूर्वमेवाद्रसिद्धासमिति तत्त्वस्थस्य पुरुषत्वमिति पूर्णाये तिवा ॥ सर्वे
न्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषां द्रष्टे सर्वप्रत्ययाः इन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मैः तदेवाह आ
सताहंकारादिप्रपंचेन छायया सद्रूपया उक्ताय प्रतिबिंबेन बिंबमिव सूचिताय तत्र हेतुः सद्रूपेषु ।
विषयेष्वाभासो यस्य तस्मै तदुक्तं तृतीये यथा जलस्य आभास इत्यादिना पादांतरे असताच्छाया ।

श्री
भाग
दी
९

अखिलकारणाय सर्वकामकरूपाय अत एव स्वयं निष्कारणाय कारणानेविष्महादिवद्विकारं कारयति
अद्भुतकारणायेति एवंभूतं प्रमाणमाह सर्वेषामागमाः पांचरात्रादयः आम्नायाश्च वेदास्तेषां महार्णवा
य स्तोतव्यामित्वपर्यवसानस्थानाय अपवर्गाय मोक्षरूपाय अत एव परायणेन मनामाश्रयाय ॥९॥ गुणा
एवारणिस्तया छन्नचिद्रूप्यो ज्वालाग्निस्तस्मै तेषां गुणानां क्षोभकार्ये विस्फूर्जितं वहिर्दीप्तिकं मानसं य
स्य सोऽकामयत बहुस्यामिति श्रुतेः नैष्कर्म्यमात्मतत्वं तस्य भावेन भावेन या विवर्जितास्त्रमाविधिनिषे

ॐ नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायाद्भुतकारणाय सर्वागमाम्नायमहार्णवाय नमो-
ऽपवर्गाय परायणाय ॥९॥ गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय नैष्कर्म्यभा-
वेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥१०॥ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरि-
करुणाय नमोऽलयाय स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥११॥

पलक्षणायैतेषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै ॥१०॥ मादृक्त्वद्विधस्त्वामेव प्रपन्नः पशुस्तस्य पाशोऽविद्या तस्य
तस्य विशेषेण मोक्षणं येन तत्र योग्यतामाह मुक्ताय मोचने हेतुः भूरिः करुणा यस्य स्वतन्त्रार्थं ऽलिया
आलस्यशून्यतायांशेनान्तर्यामिरूपेण सर्वेषां तनुभृतां मनसि प्रतीताय प्रत्यक्ष्मै तथापि दृश्यते यथा
अग्निरिति भगवते सर्वेषां तनुभृतां नियमनसमर्थाय तेषां मनसि स्थितत्वेऽपि बृहद्

९

ग्रेतः स्ववपि देहादिष्वासक्तैर्दुष्प्रापणाय प्राप्तमशक्याय तत्र हेतुः गुणसंगेन विवर्जिताय अतएव मु-
क्तात्मभिर्देहादिष्वनासक्तैश्चिंतिताय तैः परिभाविते रूपमाह ज्ञानात्मने इत्यादि १८ इष्टां गतिं धर्मा-
दिफलं प्राप्नुवंत्येव न तत्रापदेव किंतु याचितेभ्यः कामितान्यपि आशिषो राति देहमप्यव्ययं राति एवं चे-
दभ्रदयस्त विमोक्षणमेव केवलं करोतु नान्यत् किं प्रार्थये १९ एतावदप्यहं भक्तिसुखानभिज्ञत्वेन।

आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय मुक्तात्मभिः स्वहृद-
ये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय १८ यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजंत इ-
ष्टां गतिमाप्नुवंति किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेदभ्रदयो विमोक्षणं १९ एकां-
तिनो यस्य न कंचनार्थं वांछंति ये वै भगवत्प्रपन्नाः अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायंत आनंदस-
मुद्रमग्नाः २० तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यं अतीन्द्रियं सूक्ष्ममतीव
दूरमनंतमाद्यं परिपूर्णमीडे २१

वांछामि यस्यैकांतभक्ताः न कांश्चिदर्थं वांछंति तं परमीश्वरमीडे
स्तौमि अनन्यशरणाः तेषां निष्कामत्वे हेतुः ये वै भगवतः सर्वेशान्मुक्तान् प्रपन्नाः सेवितवंतः २० अ-
स्फुटं सुमंगलत्वप्रदर्शनार्थमक्षरत्वादिविशेषणानि २१

श्री भाग टी ९

परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह यस्य फल्ग्व्या च स्वल्पयैव कलया अंशेन कृताः सत्त्वमनादि निलीयन्तामयः २२ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तो यथार्चिषः अग्नेर्निति प्रवाहदृष्टान्तः सवितुर्गभस्तयः स्थानेभ्यो निर्यान्ति उद्गच्छन्ति संयन्ति लीयन्ते गुणसंप्रवाहमेवाह बुद्धिर्मनः खानीन्द्रियाणि शारीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवन्ति सः २३ अतएव देवादीनां मध्ये कोपि न भवति न जन्तुः लिङ्गत्रयस्थूलं प्राणिमात्रमपि किं तर्हि सर्वस्य निषेधावधिर्न निषिध्यते इति निषेधशेषः मायया अशेषात्मकश्च

यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः । नामरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः ॥ २२ ॥ यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः । तथा यतोऽयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ २३ ॥ स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ २४ ॥ जिजीविषे नाहमिहामुया किमंतर्बहिश्चावृतयेभयोन्या । इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्मलोकावरणस्य मोक्षं ॥ २५ ॥

जयतात् महिमोत्कर्षेणाविर्भवतु २४ न च ग्राहाच्छरीरस्य मोक्षणेनाहं जीवितुमिच्छामि अमुया अन्तर्बहिश्च अविवेकरूपया गजजात्या किं प्रयोजनं आत्मलोकस्यात्मप्रकाशस्य यदावरणमज्ञानं तस्यैव मोक्षमिच्छामि कालेन नास्ति यद्वा देहस्यैव यो देहनाशेन स एवेदेव किं तन्मोक्षणार्थेन आत्मलोकस्य न कालेन विप्लवो।

10

सोऽहं मुमुक्षुर्विश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च विश्वं विग्रहो यत्नमुपकरणं यस्य तं विश्वस्यात्मा च केवलं शरणं गतोऽस्मि
नतं तं नमामि ॥२६॥ योगं विनादुस्तोनकादित्याह योऽनेन भगवद्धर्मेणारंधितानि दग्धानि कर्माणि येषां
ते यं प्रपश्यंति ॥२७॥ तर्हि सर्वैरपि योगमेव किं नाःश्रियतात्तत्राह नमः इति द्वाभ्यां असह्यो वेगो रागादिलक्ष-
णो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं यस्य वहिस्थाखिलधियो सर्वेंद्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय ।

सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसं । विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदं ॥२६॥ योगरंधि-
तकर्माणो हृदि योगविभाविते । योगिनो यं प्रपश्यंति योगेशं तं नतोऽस्म्यहं ॥२७॥ नमो नमस्तुभ्यम-
सह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय । प्रपन्नपालाय दुरंतशक्तये कदिंद्रियाणामनवाप्यव-
र्त्मने ॥२८॥ नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याहंधिया हतं । तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवंतमितोऽस्म्यहं ॥२९॥
श्रीशुक उवाच । एवं गजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिंगभिदाभिमानाः । नैते यदोपस-
सृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥३०॥

अतः कदिंद्रियाणां कुत्सितानींद्रियाणि
येषां तेषामनवाप्यं वर्त्म यस्य ॥२८॥ यच्छक्त्या यस्य मायया अहंधीः तया हृतमावृतं स्वरूपं न वेद दुरत्ययं
माहात्म्यं यस्य तं तमाश्रितोऽस्मि ॥२९॥ उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदं विना परं तत्त्वं येन विविधा चासौ लिंग-
भिदा मूर्तिभेदस्तस्यामभिमाना येषां अतएव ते यदा नोपजग्मुः तत्र तदाऽखिलामरमयः सर्वदेवमूर्तिः ॥३०॥

श्री भाग दी ॥

दिविजैर्देवैः सह छंदोमयेनेति शैघ्र्यायोक्तं ३१ खे रह्याउपात्तमुद्यतं चक्रं येन ३२ गहहेपिमेदृशातितिरिति
ततः सहसावतीर्य ग्राहेण चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य उस्त्रियाणां देवानां ३३ इति श्रीभावार्थदीपिका ।

तं तद्वदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः छंदोमयेन गरुडेन समुह्य
मानश्चक्रायुधोभ्यगमदाशु यतो गजेंद्रः ३१ सोंतःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं
खउपात्तचक्रं उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते ३२ तं वी
क्ष्य पीडितमजः सहसावतीर्य सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेंद्रं
संपश्यतां हरिरमूमुचदुस्त्रियाणां ३३ इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे गजेंद्रोपाख्याने तृतीयोध्यायः
३ श्रीशुक उवाच तदा देवर्षिगंधर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः मुमुचुः कुसुमासारं शंसंतः कर्म तद्धरेः १
नेदुर्दुंदुभयो दिव्या गंधर्वा ननृतुर्जगुः ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमं २

यां अष्टमस्कंधे गजेंद्रोपाख्याने नाम तृतीयोध्यायः ३ चतुर्थे तु ततो ग्राहः शापगंधर्वतां पुनः गजं स्वपार्ष
दं कृत्वा हरिर्निन्ये निजं पदम् १ २

॥

असौ देवलस्य शापेन ग्राहो जातः स एव ततः सद्यो मुक्तः सन्नुत्तमश्लोकमगायत् तेनान्वयः एवं ह्येतिह्य।
सोऽत्र मे कथा सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नापनप्रविष्टं देवलं पादे गृहीत्वा विचकर्ष स च प्रकुपितो ग्राहो भवे
ति शशाप तेन च प्रसादितः सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीतपादस्ततस्त्वं गजेन्द्रमदत्तान्हरिस्त्वामपि मोच।

यो ऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् मुक्तो देवलशापेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः १ प्रणम्य शिर
साधीशमुत्तमश्लोकमव्ययं अगायत यशोधाम कीर्तन्यगुणसत्कथं २ सोऽनुकम्पित ईशेन प
रिक्रम्य प्रणम्य तं लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ३ गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद्विमु
क्तोऽज्ञानबन्धनात् प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ४ स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविडस
त्तमः इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ५ स एकदाराधनकाल आत्मवान्गृहीतमौनव्र
त ईश्वरं हरिं जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ६ यदृच्छया तत्र म
हायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासी
नमृषिश्चुकोप ह ७

यियासतीति १ कथंभूतं यशः सो धामाश्चर्यं यतः कीर्तनीया गुणाः सत्कथा च यस्य तम् २ स्वं गन्ध
र्वलोकं ३ ४ ५ कुलाचले याम्ये आश्रमो यस्य ६ तूष्णीं रहस्युपासीनं वीक्ष्य ७ ॥

शापमेवाह अकृताशिक्षिताबुद्धिर्यस्य गजो यथा स्तब्धमतिस्तथैवायं अतः स एव गज एव भवतिति ।
शेषः १० दिष्टं दैवं शापितेन तदुपधारयन्नालोचयन् ११ कौंजरीं योनिमापन्नः तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिस्तत्रा-
ह हर्यर्चनस्यानुभावेनेति १२ अद्भुतं स्वभवनमगात् १३ एतद्गजराजमोक्षणं नाम कृष्णानुभावस्त

तस्मादिमं शापमदादसाधुरयं दुरात्माकृतबुद्धिरद्य विप्रावमंता विशतां तमिस्रं यथा गजः ।
स्तब्धमतिः स एव १० श्रीशुक उवाच एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्सहपार्षदः इंद्रद्युम्नोऽपि राजर्षि-
र्दिष्टं तदुपधारयन् ११ आपन्नः कौंजरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीं हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनु-
स्मृतिः १२ एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः गंधर्व-
सिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् १३ एतन्महाराज तवेरितो मया ।
कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणं स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य शृण्वतां ।
१४ यथानुकीर्तयंत्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशांतये १५
इदमाह हरिः प्रीतो गजेंद्रं कुरुसत्तम शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः १६

वेरितः कथंभूतं तत्राह स्वर्ग्यमित्यादि दुःस्वप्नं नाशयतीति १४ अतः श्रेयस्कामाः प्रातर्यथावदनुकीर्त-
यंति १५ एतेन श्रेयो भवतीति कुतोऽतः साक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह इदमाहेत्यादि यावत्समाप्ति १६

श्री
भाग
टी
८

८

प्रसंगात्स्वप्नस्मरणात्फलमुच्यते सर्वेषां हि तीलानां स्मरंतीसप्तमेनान्वयः १ १८ १४ १४ २१ प्रव्यक्तो
मायाश्रयं यं धर्मं भक्तिलक्षणं सोमकश्यपयोरपि पत्नीर्दाक्षायणीः २२ सितवारणमैरावतम् २३

श्रीभगवानुवाच ये मां त्वां च सरश्चेदं गिरिकंधरकाननं वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान्
१७ शृंगाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरं १८ श्रीव-
त्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम सुदर्शनं पांचजन्यं सुपर्णं पतगेश्वरं १९ शेषं च मत्कलां
सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयां ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च २० मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवता-
रैः कृतानि मे कर्माण्यनंतपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनं २१ प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान्धर्ममव्य-
यं दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोरपि २२ गंगां सरस्वतीं नंदां कालिंदीं सितवारणं ध्रुवं ब्र-
ह्मर्षीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् २३ उत्थायापररात्रांते प्रयताः सुसमाहिताः स्मरंति मम
रूपाणि मुच्यंते ह्येनसोऽखिलात् २४ ये मां स्तुवंत्यनेनांग प्रतिबुध्य निशात्यये तेषां प्राणात्यये
चाहं ददामि विमलां मतिं २५ श्रीशुक उवाच इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमं हर्षयन्
विबुधानीकमारुरोह खगाधिपं २६ इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

सुसमाहिता एकाग्रचित्ता मम रूपाणि महिभूतिः २४ २५ जलजोत्तमं शंखवरं प्रध्माय वादयित्वा २६

नलादीन्नुरान

पुमनात्मा न मद्दाभिरप्यायेरनुवर्ण्यते स्वभक्तः सत्यपाते तेन यत्र योघायितं प्रभोः पंचमे पंचमस्याथ षष्ठस्य
च कथ्यते मन्वे विष्णोश्यास्तुतिः श्रीकेंद्रैः सहहरिस्तुतिः १ तामसस्य चतस्रो मनुस्तामसोदवो श्रुतः २

शुक उवाच राजन्नुदितमेतत्ते कर्माघनाशनं हरेः गजेंद्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वंतरं शृणु १ पंचमो।
रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः बलिविंध्यादयस्तस्य सुताहार्जुनपूर्वकाः २ विभुरिंद्रः सुरगणा
राजन्भूतरयादयः हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः ३ पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुंठैः सुर
सत्तमैः तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुंठो भगवान्स्वयं ४ वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः
रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ५ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः भौमा
न्रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ६ षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः पूरुपूरुष
सुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ७ इंद्रो मंत्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः मुनयस्तत्र वै राजन्ह
विष्मद्वीरकादयः ८ तत्रापि देवः संभूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः अजितो नाम भगवानंशेन जगतः प
तिः ९

३ ४ ५ तस्य वैकुंठसंज्ञस्य हरेरनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वराहादिरूपेण यु
द्धादिलक्षणः गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयो महदुदयः कथितास्तृतीयस्कंधादिषु ६ ७ ८ ९ ॥

सुतोहेतोः स्वयंचक्रधरात्मना कूर्मरूपेणासाधितामृत्येमक्त्वयुद्वायपरिप्लावितम् १० ॥ अतः ऋच्छति किंनाम
द्विति १२ १३ १४ सोतिरुवाच त्वमुनजीवतिस्मेत्यर्थं १५ दुर्वाससादिकदाचिन्मार्गेगच्छतामिदंदृष्टस्त्वकेद

पयोधिंयेननिर्मथ्यसुराणांसाधितासुधा भ्रममाणोंभसिधृतः कूर्मरूपेणमंदरः १ राजोवाच
यथाभगवताब्रह्मन्मथितःक्षीरसागरः यदर्थंवायतश्चाद्रिंदधाराम्बुचरात्मना ॥ यथामृतंसु
रैः प्राप्तंकिमन्यदभवत्ततः एतद्भगवतःकर्मवदस्वपरमाद्भुतम् २ त्वयासंकथ्यमानेनमहि
म्नासात्वतांपते नातितृप्यतिमेचित्तंसुचिरंतापतापितं ३ सूतउवाच संपृष्टोभगवानेवंद्वैपा।
यनसुतोद्विजाः अभिनंद्यहरेर्वीर्यमभ्याचष्टुंप्रचक्रमे ४ शुकउवाच यदायुद्धेऽसुरैर्देवावध्यमा।
नाःशितायुधैः गतासवोनिपतितानोत्तिष्ठेरन्स्मभूयशः ५ यदादुर्वासःशापेनसेन्द्रालोकास्त्रयो
नृप निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्रनेशुरिज्यादिकाःक्रियाः ६ निशाम्यैतत्सुरगणामहेन्द्रवरुणाद
यः नाध्यगच्छन्स्वयंमंत्रैर्मंत्रयंतोविनिश्चयं ७

स्थोमालांतस्मैदत्त ततश्चश्रीमदेनानादृत्यैरावतस्य कुंभयोर्निहितांमालांसवगजेन्द्रोतमः पद्भ्यांतांमालांचूर्णी
चकार ततःकोपितोदुर्वासास्तेशापत्रिभिर्लोकैःसहनिःश्रीकोभवेति तदेतदाह यदादुर्वासःशापेन

श्री भाग टी १४

१८ यस्त्वानयथादेवैर्वलस्याप्येनवलपुच्छादिपुच्छात्त्रिलोकीसमर्थः १९ हरिं शरणं गताः संतो यथापू
र्वं प्राप्स्यामहे निहर्षं लोकुलं विकसितं वदनं यस्य २० मनुष्यादयो जरायुजाः स्वेदजाः यस्माव
ताः पुरूषत्वं स्यांशो ब्रह्मानस्य कलामरीच्यादयस्तामिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्राभिर्यमाजनिता २१ ततर्हि

ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्धनि सर्वशः सर्वे विज्ञापयांचक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने १८ स विलो
क्यं द्वादशादीन्निःसत्वान्विगतप्रभान् लोकानमंगलप्रायानसुरानयथा विभुः १९ समाहितेन
मनसा संस्मरन्पुरुषं परं उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्सर्वानसुरः २० अहं भवो यूयमथोसुराद्यो
मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजाद्यः यस्यावतारांशकलाविसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययं २१
न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते र
जः सत्वतमांसि काले २२ अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः सत्वं जुषाणस्य भवाय देहिनां ।
स्माद्व्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां स नो धास्यति शं सुरप्रियः २३

सर्वे प्रसौम्यः स्यात्किं तद्ध्वरणं अयेणास्तं यच्छेवं तथा समस्तपानीमविष्णुनीतापापेनाद न
यस्तेनिहाभ्यां २२ स्थितिपालनस्य क्षणः कालः अतः सुरप्रियः सत्वीयानां नः शं सुखं करिष्यति २३ ।४

यच्छ्रोत्रवेगोदरो वीरस्तत्ते देवतमसः परं स्थानं यद्ब्रह्मलोकाम्बरलोयत्नमस्ततः परं स्थानं जगाम २४ दैवी
भिर्लोके प्रसिद्धाभिर्गीर्भिः स्तुतिमकरोत २५ देववरं नमामहे देववरं नाम मामेति वा वरवेदेन सत्यं
रूतः अविक्रियं तत्कृतः अनेन माद्यं च अनादिमाद्यं त्वं मोहहिनं ह्यविविक्रिया भवेति किंच यद्ध्याश

शुक उवाच इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैरिरिंदम अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः प
रं २४ तत्रादृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय वै प्रभोः स्तुतिमब्रूत दैवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेंद्रियः २५
ब्रह्मोवाच अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यं मनोग्रयानं वचसानिरु
क्तं नमामहे देववरं वरेण्यं २६ ॥

यं सर्वोंतरे तत्कृतः निष्कलं निरूपाधि तत्कृतः मनोग्रयानं मनसोपि जविष्ठं मनः प्राप्येस्यानेन ततः
प्रागेव विद्यमानत्वात अनेन तदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत तद्धावतोन्यानत्येतितिष्ठ
दिति वचसानिरुक्तमविषयत्वात यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ततो वचसो गोचरत्वादप्रतर्क्यं यद्येवं तर्हि सर्वेषां देवानां देवमहाभावः २६ ॥

किंच प्राणादीनां विपश्चितेत्तानां श्चात्माहं कारो देहो वा नननन्नस्तिति किं तेयमस्तीत्याह प्रयेर्थो विष-
इंद्रियाणि तज्ज्ञाहकाणि तद्रूपभयद्रूपेणाभासते इति न स्थानम तथाप्यनिद्दृष्टपदृष्टवदत्तानरहितं कृतः
प्रवणमटेद्दं प्रनपवात्तरं तत्त्विमिवस्थापितं सर्वज्ञदेहेन: यत्र यस्मिन् हृदपत्तौ जीवपत्तपाति नौत्क्रमयान।
पोश्च विद्याचनत्रिकाविद्याचनाभित्तं त्रियुगं त्रियुगोस्याविर्भवंते शरणं व्रजामः २२ तदेव मविक्रिय।

विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेंद्रियाभासमनिद्रमव्रणं छायातपौ यत्र न गृ-
ध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं व्रजामहे २७ ॥ अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचद-
शारमाशु त्रिनाभिविद्युच्चलमष्टनेमि यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये २८ ॥

त्यादिभिः सर्वज्ञत्वादिभिश्च समस्तं वरेण्यत्वं चोक्तं संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह अजस्ये-
त्याजीवस्य चक्रं वर्त्तावर्त्तमानं देहादि अजया मायया प्रेर्यमाणं यत् यः प्रयोजकस्तदधिष्ठानमाहुस्तं
तमृतं प्रपद्ये कथंभूतं चक्रं मनोमयं मनः प्रधानं दशेंद्रियाणि पंच प्राणाश्च इत्येवं पंचद-
शारा यस्य त्रयो गुणा नाभिर्यस्य विद्युद्वच्चलं अष्टौ प्रकृतयो नेमयो यस्य

सर्वं जीवनियत्रिनादिनाचवदिवाचवरिष्ठत्वमाह यदिति यदुपसर्पणं जीवसमीपेतत्रियंतत्वेन स्वा
सोचकारणात्तेस्वहस्तपर्णसुजनासखायोसमानं वृक्षपरिष्वजाते लिङ्गतेः यद्वा भक्तरलार्थे।
गारुडस्योपविषयउपरिष्टात्सर्वार्थः नादिदेहास्थानाद्भक्तरत्वणादिक्रियावेशाज्जीवसाम्यंस्यात् तदाह।
एकवर्णेनानैकस्वरूपत्वमसः प्रकृतेपरं अलोकसादृश्यं अव्यक्तं निर्विकल्पं अनंतपारं कालतोऽदे

यएकवर्णेतमसः परं तं लोकमें अलक्ष्यमनंतपारं असौचकारोपसर्पणे
मेनमुपासनेयोगरथेनधीराः २१ नयस्यकस्यापिनिनितर्निमायांययाज्ञ
नोमुक्ततनिवेदनाथे तेनिर्जितात्मानमगणंपरेशं नमामभूतेषु चसंचरंतं २९

शतस्यापरिच्छिन्नत्वं तत्र इत्येव यः अत्रअद्भुतस्वरूपत्वात् जीवसाम्यं मयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यनश्नन्न।
न्योअभिचाकशीतीति निःविशेषत्वणादिनार्थः अतएवयं धीरायोगरथेन प्राप्तिसाधनेनोपास।
तेनेनमामेत्युत्तरेणान्वयः २१ मायानियंतृत्वेनापि जीवसाम्यंपरिहृत्यवरिष्ठत्वमाह यस्यमायां क
स्यकस्यचिदपि नातिनितनिनाक्रामति कथंभूतो नतो यथा भवति अर्थमात्मस्वरूपवचनेनवेद।

श्री
भाग
टी
१९

16

तुर्यंनवेदेतियदुक्तंतत्स्वरूपंवदन्नाह इदमेवरूपंदेवाअखिलस्यप्रियधामत्वात्सत्त्वेनैवरहस्यअपिवदन्तिस्थानं
स्य सत्त्वप्रकाशाभ्यामाविःप्रकटमपि सत्त्वंगतिंनिरूपाधिस्वरूपंनविद्मः इतरप्रधानारजस्तमोमयाः
कृतोविद्मस्तेनमामेति एवंपाठोवान्वयः २१ इदानींविराजरूपेणस्तवन्प्रार्थयते पादौमहीतिद्वाभ्यां य
स्यमहोजसःपादजादिभूतसर्गःसामहीयस्यपादौ मनःप्रसीदतु आत्मनेत्रःपादादिस्रवेपिननमस्यतेत्रः

इमेवयंयत्प्रियधैवतत्त्वाममवेनसहावृद्धिंतनाविः गतिंनसत्त्वात्मयस्यविद्महे कृतोस्यराया
इतरप्रधानाः २१ पादौमहीयंस्वकृतैवयस्यचतुर्विधोयः ह्यद्विभूतवर्गः सवैमहापूरुषआ
त्मतेजः प्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिः २२ अंभस्तयदेतउदारवीर्यंसिद्ध्यंतिजीवंत्युतवर्धमानाः
लोकाश्रयोयोखिललोकपालाः प्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिः २३ सोमंमनोयस्यसमामनं-
तिदिवौकसांवैबलमंधआयुः ईशोनगानांप्रजनःप्रजानांप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः २४

ब्रह्मस्वरूपस्युतबलस्वरूपः तत्कृतः महीनोविभूतिरेषार्थयस्यः २२ उदारवीर्यंशक्तिर्यस्यतदंभोयस्यरे
तः मनःप्रसीदतु उदारवीर्यस्यतामाह यतोंभसालोकात्रयःसिद्ध्यंतेजायंते २३ यःसोमोदेवानामंधः
प्रजमतएवबलमायुश्च नगानांवृक्षाणांजनयतिवर्धयतीतिप्रजनः तंयस्यमनःसमामनंतिसप्रसीदतु २४ १९

अग्निर्यस्य मुखे जातः कथंभूतः जातो वेदो यतं यस्मात् क्रियाकाण्डं तस्य निष्पाद्यं कर्म तन्निमित्तं जन्म यस्य अंतः
समुद्रेऽम्बरमध्ये स्थापनात् आकाशे नेवाग्न्यादीन् प्रसिद्धसमुद्रोपि वाडवरूपेणोदकं मेवानुपचेतनाग्निः २४ एषत
रणीयं स्य चक्षुरासीत् कथंभूतः देवयानं अर्चिरादिदेवतामार्गः त्रयीमयः मेया त्रयी वियानपत्तीतिश्रुतेः

अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा अंतः समुद्रेऽनुपचन्स्वधातुं(?) प्रसीदतां नः
स महाविभूतिः २४ यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्ण्यं द्वारं च मुक्तेरमृतं
च मृत्युः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः २५ प्राणादभूद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वा।
युः अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः २६

ब्रह्मणो धिष्ण्यमुपासनस्थानं यथा धीनगरादिर्मो हिरण्मयः पुरुष इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अ।
मृतं च पुण्यलोकत्वात् मृत्युश्च कालात्मकत्वात् एवंभूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः सः २५ कथंभूतो वायुश्च।
राचराणां सहस्र आदिधर्मवान् प्राणः यं प्राणं च यथावुपायाधिष्ठानरादेवाः सम्राजं भृत्यादिगत्वाऽस्माः अनुवर्तन्ते(?)।
नाः एवंभूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत् सः २६

श्री
भाग
श्री
८

खानि देहगतछिद्राणि प्राणाः पंचवृत्तिः इंद्रियाणि च आत्मा मनः असवो नागकूर्मादयः शरीरं चैतेषां केतनं आश्रयभूतं खं च यस्य नाभ्याः प्रजज्ञे सः ३८ यस्य बलान्महेंद्रो नते छंदांसि ऋषयश्च खेभ्यः कः प्रजापतिः ३९ इतरो ऽधर्मः विट् वैश्यः ऊर्जातो नैपुणेन स्वभूतिः श्रोत्रिजा विमर्षः अवेदः शूद्रो अवेदः॥

श्रोत्रं दिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः प्राणेंद्रियात्मासुशरीरकेतः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ३८ बलान्महेंद्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिंचः खेभ्यस्तु छंदांस्यृषयो मेढ्रतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ३९ श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययासन्धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोभूत् द्यौर्यस्य शीर्ष्णोप्सरसो विहारात्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ४० विप्रो मुखाद्ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्भुजयोर्बलं च ऊर्वोर्विडोजोंघ्रिरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः। स महाविभूतिः ४१ लोभोधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्द्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ४२ द्रव्यं वयः कर्म गुणान्विशेषं यद्योगमायाम-
हितान्वदंति यद्दुर्विभाव्यं प्रबुधापबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ४३ पुरुषस्य हृतिः

वेदव्यतिरिक्ता
न हृतिमान पुरुषस्य पादांतरं स्वगमन ४१ उपरितनौ ओष्ठात् नस्तः नासिकातः द्युतिः कांतिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् ४२ द्रव्यं भूतानि वयः कालः विशेषं लौकिकप्रपंचं यद्यस्माद्दुर्विभा-

छं कृतः प्रबुधापबाधं विद्वद्भिरपोह्यमानः पादांते प्रबुधानां मायेह
वर्तो यो यस्मिन्निवृत्तः ४३

१७

17

तदेवं सप्रपंचमपवर्ग्यं निष्प्रपंचमपवर्गं यज्ञाणमति नमोऽस्त्विति वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः नभस्वान्वायुस्त
द्वदूतिर्लीला यस्य तस्मै ४४ तेषां सस्मितं मुखांबुजं दिदृक्षूणां नोऽस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथा भवत्येवं चा
त्मानं दर्शय ४५ भक्तेष्वनुवर्तित्वं च तव बहुशो दृष्टमेवेत्याह तैस्तैरिति यन्नो दुर्विषहमशक्यं कर्म तत्तद्भगवा
न्स्वयमेव करोतीति ४६ न च बर्हिर्मुखानामिव तत्कामानामस्माकं त्वय्यर्पितानि पुण्यानि विपरीतफला

नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्ज
मानाय नभस्वदूतये ४४ स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरं प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखां
बुजं ४५ तैस्तैः स्वेच्छाभूतै रूपैः काले काले स्वयं विभो कर्म दुर्विषहं यन्नो भगवांस्तत्करोति हि ४६
क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ४७ नावमः क
र्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः कल्पते पुरुषस्यैव स ह्यात्मा दयितो हितः ४८ यथा हि स्कन्धशा
खानां तरोर्मूलावसेचनं एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ४९

नि भवितुमर्हन्तीत्याह क्लेशो भूरिर्येषु अल्पः सारः फलं येषु यद्वा विफलान्येव सकामानां कर्माणि त्वय्यर्पि
तानि नैव तथा ४७ न चैवं फलमुपपादयति अत आह अवमः अल्पो कर्मकल्पः कर्माभासोऽपीश्वरार्पितश्चेद्विफला
य अवमाय न कल्पते हि यस्मात् स एव ईश्वरः पुरुषस्यात्मा अतः परमदयितो हितश्च नह्यात्मनि दयिते हिते वा
र्पितं निष्फलं स्यात् ४८ अनन्तफलत्वमाह यथा हि मूलावसेचनं स्कंधानां शाखानां तोषणं भवति ४९

श्री
भाग
टी
८

एवंसमर्पितन्दर्शितनपकर्मणोत्वदुष्कराणामस्माकंपवित्रमितिनंमिंद्दुःखमितितिनमेववेत्सीत्याघाशयेनाहता
मत्ति श्रवितर्क्याणपत्मकर्माणिस्वभावचेष्टितानितिप्रयसतस्मै ५० इतिश्रीभावार्थेऽष्टमस्कंधेपंचमोध्या
यः ५ षष्ठेपुनः स्तुतिर्विस्मावाविर्भूतेमरैः कृता समंश्चासासुरैः साकममृतार्थमहोद्यमः सहस्राको।
णामुदयेयुतिर्विवद्युतिर्यस्य १ महस्रातेनमाघनिहतानीदाणानिचहस्रंधियेषां २ तामाविर्भूतानंतेवि

तमस्तुभ्यमनंतायदुर्वितर्क्यात्मकर्मणे निर्गुणायगुणेशायसत्वस्थायचसांप्रतं ५० इतिश्री
भागवतेऽष्टमस्कंधेपंचमोध्यायः ५ शुकउवाच एवंस्तुतः सुरगणैर्भगवान्हरिरीश्व
रः तेषामाविरभूद्राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः १ तेनैवसहसासर्वेदेवाः प्रतिहतेक्षणाः नापश्यन्खं
दिशः क्षोणीमात्मानंचकुतोविभुं २ विरिंचोभगवान्दृष्ट्वासहशर्वेणतांतनुं स्वच्छांमरकतश्यामां
कंजगर्भारुणेक्षणां ३ तप्तहेमावदातेनलसत्कौशेयवाससा प्रसन्नचारुसर्वांगीसुमुखींसुंदर
भ्रुवं ४ महामणिकिरीटेनकेयूराभ्यांचभूषितां कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखांबुजां ५

विरिंचेरष्ट तच्चावेतिपंचमेनान्वयः कंजगर्भवदरुणेईक्षणेयस्याः ३ तप्तहेमवदातेनपीतेनलसता
कौशेयवाससायुक्ता प्रसन्नानिचारुणिअंगानियस्याः शोभनंमुखंयस्याः ४ महांतेमणयोयस्मिंस्तेनकिरी
टेन कर्णाभरणयोः कुंडलयोर्भाभ्यांनिर्भातौयौकपोलौताभ्यांश्रीमुखांबुजंयस्याः ५ ॥

१८

18

कौस्तुभमाभरणांकं वक्षो यस्याः लक्ष्मीं वत्समिति बिभ्रतीम् ॥ ९ ॥ देवप्रवरो ब्रह्मा सर्वांगैरवनिंगतैः साष्टांगप्रणा
मैः ॥ १ ॥ अज्ञाता विज्ञाता विनाशे यं नाभूता भूदिति ब्रुवन् ब्रह्मा मिश्रेति निरस्तं विभुत्वे भगवतत्तो: श्रीमूर्तेरणिम्ना विभो
र्व्यपवननस्य हृदि वज्रन्माहितवान्तोस्माद् नजातो नन्माद्यो यस्य कृतः अगुणाय अतोनिर्वाणस्य सुख
र्णवाय ग्रणुमोहस्वरूपायेत्यर्थः नयाप्यणिम्ना प्रतिसत्त्वाय दुर्ज्ञानवान् वस्तुनस्तत्त्वरूपपरिगण्यधाम्ने यन्ना।

काञ्चीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम्। कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीं बिभ्रतीं वनमालिनीम् ॥ ९ ॥ सुदर्शनादि
भिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताम्। तुष्टाव देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परम्। सर्वामरगणैः साकं सर्वांगैरवनि
गतैः ॥ १ ॥ ब्रह्मोवाच अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय। अणोरणिम्ने
ऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ॥ १ ॥ रूपं तवैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिके
ण। योगेन धातः सह नस्त्रिलोकान्पश्याम्यमुष्मिन्नु ह विश्वमूर्तौ ॥ १ ॥

नीलं धाममूर्तिर्यस्य तस्मै नचैतदसंभावितं यतः महाननिर्विस्तोनुभावो यस्य ॥ १ ॥ तन्मूर्तेः सनातनममपरि
मेयतत्त्वं चोपपादयति रूपमिति हे पुरुषर्षभ हे धातः एतत्तव रूपं वैदिकेन तान्त्रिकेण च योगेनोपायेन श्रेयो
र्थिभिः सदाऽऽराध्यं पूज्यं अतो नेदं मिथ्या भीमपूर्वे जातमिति भावः ननु पूर्वदेवाः एतद्वैतन्यप्रसिद्धाः सत्यमवैध्य
वेदान्तभूताश्च्याद् उपदेशो हस्तकः अमुष्मिंस्त्वयि तो मया त्रिलोकोऽयमहरपश्यात तत्र हेतुः विश्वमूर्तौ यस्य

१९

विश्वमूर्तिनमेवाह त्वयीति यदस्यमंतिकायथादिरंतस्थमध्यंच तथात्वमस्यजगतः तत्रहेतुः परस्मात्प्र
धानादपिपरः १ मृत्तिकादृष्टांतेनपरिणामपक्षमेवाश्रयति स्वयास्वाधीनया तथैवगुणानांव्यवायेपरि
णामेप्यगुणमेवत्वांयुक्ताः पश्यंतिमनीषिणोविवेकिनः विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ११ एतदेवस्पष्टयति।
माह यथाग्निंकाष्ठेमंथनेन अमृतमाज्यंगोषुदोहादिनाभुव्यन्नंबीजादिकर्षणादिना अंबुउद्यमेन

त्वय्यग्रआसीत्त्वयिमध्यआसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे त्वमादिरंतोजगतोऽस्यमध्यंघटस्यमृ
त्स्नेवपरः परस्मात् १ त्वंमाययात्माश्रययास्वयेदंनिर्मायविश्वंतदनुप्रविष्टः पश्यंतियुक्ताम
नसामनीषिणोगुणव्यवायेप्यगुणंविपश्चितः ११ यथाग्निमेधस्यमृतंचगोषुभुव्यन्नमंबूद्यमनेच
वृत्तिं योगैर्मनुष्याअधियंतिहित्वांगुणेषुबुद्ध्याकवयोवदंति ११ तंत्वांवयंनाथसमुज्जिहानंसरो।
जनाभमतिचिरेप्सितार्थं दृष्ट्वागतानिर्वृतिमद्यसर्वेगजादवार्ताइवगांगमंभः ११

तथैवेन उद्यमेनपुरुषकारेणवाणिज्यादिनावृत्तिंजीविकांयद्वा अंबुउद्यमेनघटीयंत्रादिनोद्धरणे
न योगैरुपायैर्मनुष्याअभियंतिप्राप्नुवंति तथाकवयस्त्वांबुद्ध्यागुणेष्वधियंतिवदंतिच ११ हेनाथस
रोजनाभ अतिचिरादीप्सितमर्थं तयोगैकप्राप्यंत्वां समुज्जिहानमाविर्भवंतंपश्यंतोदृष्ट्वा यवयं।
निर्वृतिंगताः तद्दवार्तावाग्निपीडिताः ११

पृष्टिथेयं तत्कथयध्वं नेति चेत्तत्राह देवेशं तत्रामत्र शेषस्मात्तिरणस्त्वेवहि किंवा वित्ताध्यमस्ति ॥ पूर्वमेव किं।
विज्ञप्तं नेति चेत्तत्राह अहमिति अग्रे केनचो विस्फुलिंगाद्वत्तेन मोचयंश्च शिवभागगताः तेन आत्मनः।
शोच्येयः किंवा विमः श्रुतत्वमेव हिनामां देवानां वमते विधिन्म्यं दंकृतं तेषु पायमुपदिशोत्सर्थः ॥

मतं विधिन्माखिललोकपालावृंदं यद्दर्थात्त्वपादमूलं समागतास्त्वेवहि वं तान्मल्किंवाय
वित्ताध्यमशेषस्मात्तिरणः ॥ अहं गिरिजश्च मत्पादयोर्येद्वत्तादयोग्निविवेकेन वल्ल किंवा विदाम।
शृणु शिवभाता वियत्स्य शंभो हिज देव मंत्रम ॥ शुक उवाच एवं विविध्यादिभिः तत्त्वहितायते।
वोच्चदयं तथैव जगदद्रीमूलगर्भोदयात्तिरावर्द्धां तलीनं संहृतसर्वकारकान ॥ एक एवेश्वर।
त्वास्मि स्वकार्य्ये समेश्वरः विदनेकाम तत्त्वादसमस्तो न्मख्यनादिभिः ॥ श्रीभगवानुवाच हेत।
वर्ह्मब्रह्मेशभो देवा मम भाषितं शृणुतावहिताः सर्वे श्रेयो वः स्यायथा सुराः ॥

पूर्वं यं मेत्र उपदेशाय स्वाभिप्रेतं यथा तथैव वित्ताय जगादं संहृतानि यमिताति सर्वाणि कारकाणि ये
त्वान ॥ ईश्वरस्यापि तथैवाभिप्रेतमित्याह एक एवेश्वरः समर्थोपि ॥ हेतनादेवा ब्रह्मचयोर्थवोद।

पुः १८ ॥

श्री
भाग
टी
२

वः आत्मनः स्वतो यावद्भवो वृद्धिर्भवति १९ सर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं श्रामे स्वतः पश्चाद्दहिमूषक
वध्याभावेनवर्तितस्यासितिशेषः यदा पेटीकायां निरुद्धो हि यथा निर्गमद्वारं विधानार्थं प्रथमं मूषके
ण संधिर्विधत यस्मात्तमेव कदाचिद्भक्षयति कथार्थमार्गप्रवृत्तैः प्रथमं संस्थेयाऽस्मर्थः २० ततस्तैः

यात्तदा नवदैन्ये यैस्तावत्संधिर्विधीयतां कार्यमेतानुगृहीते सैर्यावद्भोभव आत्मनः १९ सरयो
पि हिंस्र येषाः सति कार्यार्थं गौरवे अहिमूषकवदेवात्पूर्थस्य पदवीं गतैः २० अमृतोत्पादने
यत्नुः क्रियतामविलंबितं यस्य पीतस्य वेजरममृतस्य गतो भ्रमतो भवेत् २१ क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ स
र्वा वीरुत्तृणलतौषधीः मत्वा नं मदद्वं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिं २२ सहायेन मया देवा निर्म
थ्यध्वमतन्द्रिताः क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहाः २३ यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसु
राः सुराः न संरंभेण सिध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सान्त्वया यथा २४

सहयत्कार्यं तदाह अमृतोत्पादने यतेति यस्यामृतस्य पीतस्य सतः २१ नेत्रं तं २२ तत्तर्हि तेषाममृतपानेना
अमृताः स्य स तदाह क्लेशभाजस्य न्ति २३ वेतभिः सहकारिभिः साध्याः प्रथ्यास्तदनुसरणं विना न सिद्ध्यन्ति
ति कृत्वा सामाथिकमुपदिशति यूयमिति द्वाभ्यां हे सुराः सांप्रा मार्गोपायथा सिद्धेति २४ ॥

२

वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥ स्वधाम्नं बलिमुपेयुः ॥ २७ ॥ प्रसन्नयमानपि दृष्ट्वा श्लोक्यः कीर्तिमान् ॥ २८ ॥ वै
रोचनिं बलिं निरितमशोषितलोकं येन तम् ॥ २९ ॥ तत्सर्वं ममृतोत्मथनादि ॥ ३० ॥ तत्र ये त्वेवासुराधिपाः पौ

न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसंभवात् लोभः कार्यो न वै जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु ॥ २५ ॥
शुक उवाच इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः तेषामन्तर्दधे राजन्स्वच्छन्दगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥ अथ
तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥ दृष्ट्वारीनप्यसं
यत्तान्जातक्षोभान्स्वनायकान् न्यषेधद्दैत्यराट् श्लोक्यः संधिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥ ते वैरोच
निमासीनं गुप्तं चासुरयूथपैः श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥ महेन्द्रः श्लक्ष्णया
वाचा सांत्वयित्वा महामतिः अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥ तदरोचत दैत्यस्य तत
त्रान्ये येऽसुराधिपाः शंबरोऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥ ततो देवासुराः कृत्वा संविदं कृतसौ
हृदाः उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे परंतप ॥ ३२ ॥ ततस्ते मंदरगिरिमोजसोत्पाट्य दुर्मदाः नदंत उद
धिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥ दूरभारोद्वहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः अपारयंतस्तं वोढुं
विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥ निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान् चूर्णयामास महता भारेण ।

लोमकालेयादयः शंबरादयश्चारोचयत ॥ ३१ ॥ संविदं समयं ॥ ३२ ॥ परिघबाहवो येषां ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भा
भाग
टी
२१

३९ ३७ ३८ विसर्जितः प्रस्थापितः सुपर्णेन तत्र स्थितेन वासुकेरागमनायोगादिति भावः ३९ इति श्रीभा
वार्थदीपिकायामष्टमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमे मथनोद्भूतविषभीत्याखिलैर्जनैः स्तुतः सत्कृप।

तोऽस्तध्यामग्नमनसो भग्नबाहूरुकंधरान् विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ३७ गिरिपात
विनिष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ३८ गिरिं चारो
प्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया आरुह्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ३९ अवरोप्य गिरिं स्कं
धात्सुपर्णः पततां वरः ययौ जलान्त उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ३९ इति श्रीभागवते म
हापुराणेऽष्टमस्कंधेऽमृतमथने षष्ठोऽध्यायः ६ शुक उवाच ते नागराजमामंत्र्य फलभागेन वासुकिं परि
वीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमब्धिं मुदान्विताः आरेभिरे सुरा यत्ता अमृतार्थे कुरूद्वह हरिः पुरस्ताज्जगृहे
पूर्वं देवास्ततोऽभवन् १ तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितं न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरंगममं
गलं २ स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरु
षोत्तमः ३ ॥

यारूढः पयो विषमितीर्यते फलभा गेन तत्राप्यमृतभागो भविष्यतीति संमंत्र्य
वासुकिं नेत्रं गिरेः परिवीय संवेष्ट्याब्धिं मथितुमारेभिरे १ वासुकेर्मुखं नेतोः देवान्न्याहूय पितामहपूर्वं
हरिः परस्तान्मुखं जगृहे ततो भवान् मुखं जगृहुः १ २ ४

कृतोधारणोस्थानविभागोयैः ५८ दैवेनदैत्यनाशपौरुषेणहेमसति १ विद्रेषाख्यविधिंतेनरचितंविघ्नं स्वा
विनद्यःसन्नोभिसंधिःसंकल्पोयस्य ८ लब्धयोजनेनप्रसह्यगोस्वालीलितत्तथातेनदृष्टेन ४ तस्मिगिरोरावर्तते।

स्वयमानोविसृजन्नाग्रेपुच्छेनग्राहसम्भ्रमः कृतस्थानविभागास्तेपवंकम्पयन्तंदनः ५ समंसुःपया।
मायतांमृतार्थपयोनिधिं मथ्यमानेर्णवेसोद्रिंनाथासोल्पोविशत ८ ध्रियमाणोपिवलिभिर्गो
रवात्संकुलंदन तेसलिलिविस्मयमनसः परिम्लानमुखश्रियः श्रासल्लपौरुषेणहृष्टदेवनातिबलीयसा १
विलोक्यविद्येषाविधिंतदेष्वोगतुरंतवीर्योविनयाभिसंधिः कृत्वावपुःकाछपमद्भुतंमहत्स्वविष्णा।
तोयंगिरिमुज्जहार ८ तसुस्थितेवीस्यकलाचलेपुनः समुन्थितानिर्मथितंसुरासुराः दृष्टारष्टेनस
लब्धयोजनप्रसह्यागिणाहीपश्चापरोमहान ४ सुरास्तेदैत्यजवीर्यवेपितेपरिभ्रमंतेगिरिमंदराहृष्टतः
विभ्रमस्तावतेनमादिकच्छपोमेनेणकंडूयनमप्रमेयः १० तथास्तरालौविशदौस्तेणरूपेणतेषांवल
वीर्यमीरयत उद्दीपयन्देवगणांश्चविस्मदैवतनागेंद्रमवोपनृपः ११ उपर्यगेंद्रंगिरिराडिवान्यस्थाक्र
मद्भूतेनसहस्रबाहुः तस्थौदिविब्रह्मभवेंद्रमुख्यैरभिष्टुवद्भिःसुमनोभिवृष्टः १२

भ्रमणमंगकंडूयनमेने १० श्रासवेणास्तराकोभिणा दैवेनदेवाकारेणरूपेणविशत ॥१२॥

ष्मान्मनिदेवदेवमयं गोत्रैरात्मरूपेण तैजसैः भगवानोपरूपेण परेणद्वारेण लोभितेनक्रौञ्चक्रं स
समूहः ॥ १३ ॥ रशाद्वमुत्तोनिचष्यासाम्पश्चद्वीदृस्समाद्दस्त्वमपरिमिताःकदेरायेद्गाद्ध्यत्तेभ्योतिगैताध्या

टिड्म

उपर्यपश्चान्मनिगोत्रनेत्रयोः परेणने प्राविशन्नाम मेधिताः समसपुरुर्षिं नरस्नामहोल्कदामद्दा
द्रिणालोभितनक्रचक्रम ॥ १३ ॥ यः द्वीदृसाद्दस्तकदेरां त्वेस्वासाग्निभूमादतनवचेसोसूताः पौ।
लोमकालेयवलीललाटयोद्वाग्निदग्ध्यास्सरलाद्वाभवन ॥ १४ ॥ देवाश्चतत्त्रासशिवाद्दतप्रा
भांभूस्तीवराहस्तवराक्रंचकालना समस्पवर्षस्भगवद्दशाद्गुनावदुःसमुद्रोर्मुपगुरुछवायवः ॥ १५ ॥
मध्यमानान्नटांसिंयोदेवास्त्रवद्गुष्येः यदास्तयाननायेननिर्ममेयानिनः स्वयं ॥ १६ ॥

र्मु

माद्दनेवर्षोयेषांते सरलाद्गुमविशेषाः ॥ १७ ॥ देवांस्तभगवद्दशाद्वनाः समस्पवर्षन समुद्रोर्मिर्मिदृपग
छावायस्वशीनलावृद्धवोतिस्सकथंभूलान तस्माद्वीदृशप्यामशिवाभिद्दैनाप्रभायेषांतथ्याभूस्ताण्वं

धृतो हि येन धृता हिमगिरावम्बरमपुरुषो नंतरमशोभत स त्वयः कथंभूतः कनकपरिधिः पीतवासाः क
र्णौ विद्योतमाना विद्युत्कुंडलत्वं यस्य सः तथा च मूर्ध्नि भ्राजंतो विलसिताः कचा यस्य सः तथा नेत्रैस्त्रि
भिः दृद्यूकेसंयं प्रतिगिरिः प्रतिद्वंद्वी पवनः ७ हालमित्याह्वानामय यस्य संभ्रांता मकरादयस्तु यस्मि
न मत्स्यादिभिराकुलास्य तद्विषं अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वाकृतः उग्रो वेगो यस्य तदेवाह दिशि।

मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्वर्धरोरक्तनेत्रः। नैवैर्दो
भिर्जगदभयदैर्दंदशूकं गृहीत्वा मन्ये न मघ्नाप्रतिगिरिरिवाशोभताथोधृताद्रिः ७ निर्मथ्यमा
नादुदधेरभूद्विषमहोल्बणं हालहलाह्वमग्रतः संभ्रांतमीनोन्मकराहिकच्छपं तिमिद्विपग्रा
हतिमिंगलाकुलात् ८ तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यवीर्यं अतीः प्रजादुद्रुवुरंग
सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवं ९ विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याभिमतं मुनी
नां आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः १०

दिशीति यावत् उग्रो वेगो रोमांचखेदादयो यस्मात् अत एवासह्यं विलोक्य भीताः अन्येन केनाप्यरक्ष्यमा
णाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुर्जग्मुः ९ त्रिलोक्या उद्भवाय देवासद अद्रौ कैलासे आसीनं तथापि मुनीनां
अभिमतं तेषामेवापवर्गाय तपो जुषाणं १० ॥

श्री
भाग
टी
२३

23

॥ २२ ॥ निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः त्वं वै तत्त्वप्रज्ञेशानानामन्यं नान्तरं तयोः तत्त्वेवंभूतो वि-
सृष्टिनिष्प्रसिद्धं तत्राह गुणमय्यामिति अस्य जगतो यदा सर्गादि स्थितस्तेन तदा देभूमन स्वदृक् स्वतःसिद्धत्वा-
त् तत्त्वं ब्रह्मेति ॥ २३ ॥ सदसतोर्भावात्त्वं वैतिर्यगादिरूपाभ्यां व्यक्तो नित्यता सत्यं तद्भातीति किं नास्तीत्याह
यत्रैव तत् नानाशक्तिभिर्विगतरूपेण भातः यस्मादीश्वरः ॥ २४ ॥ स्वतःसिद्धत्वात् तत्त्वमुपपादयेनोत् जगदादात्मनः

प्रजापते रुद्र देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावन त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषा-
त् ॥ २१ ॥ त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुं ॥ २२ ॥ गु-
णमय्या स्वशक्त्यास्य सर्गस्थित्यप्ययान् विभो धत्से यदा स्वदृग्भूमन् ब्रह्मविष्णुशिवाभिधां ॥ २३ ॥
त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं सदसद्भावभावनः नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥ त्वं शब्द-
योनिर्जगदादिरात्मा प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणः स्वभावः कालः क्रतुः सत्यमृतं च धर्मस्त्वय्यक्षरं यत् त्रि-

प्रकारमाह त्वं शब्दयोनिरिति त्वं शब्दस्य योनिः अतः स्वतःसिद्धत्वात् त्वं जगदादिर्मतत्वं आत्मा चाहं-
कारः कथंभूतः प्राणेन्द्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यदा जन्मादिभिस्त्रिविधं तत्कार्यं स्वभावादयश्च त-
मेव क्रतुः संकल्पः सत्यमृतं चेति यो धर्मः स त्वं महादिरूपत्वे हेतुः त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रधानं त-
दपि त्वदाश्रयं तदा मनन्ति यद्वा एवंभूतेन त्वयि त्रिवृत् तत्त्वेश्वराणां वं प्रकारमाह माहुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

२५

अहंकारः

अखिलदेवतात्मा अग्निः सर्वदेवता इति श्रुतेः सोऽग्निस्त्वन्मुखं द्युलोकभव इति यो नेत्रविद्भिः स्मृतः संबंधः ॥२९॥
परेश्वरे तथैव आत्मानो नीवालिपोऽग्रपण्णमाग्नपत्नवात्माहंकारः ॥२९॥ त्रयीमयात्मा त्वदेव त्रयम्ते ॥२८॥ पं
चोपनिषदात्मरूपाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाः मंत्राः येर्यः खरहोतारत्रिशता त्राणेण पदक्षेदेना ।

अग्निर्मुखं ते अखिलदेवतात्मा हि तिलिं विद्युलोकभवांघ्रिपंकजं । कालं गतिं ते अखिलदेवतात्मनो दि
शश्च कर्णौ रसनं जलेशं ॥२९॥ नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान्सूर्यश्च चक्षूंषि जलं स्म रेतः । परावरात्मा
श्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौर्भगवन्शिरस्ते ॥३०॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघा रोमाणि सर्वौष
धिवीरुधस्ते । छंदांसि साक्षात्तव सप्त धातवस्त्रयीमयात्मन्हृदयं सर्वधर्मः ॥३१॥ मुखानि पंचोपनि
षदस्तवेश यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गः । यत्तच्छिवाख्यं परमार्थतत्त्वं देव स्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते ॥२९॥
छायात्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा छंदोमयी

देव ऋषिः पुराणः ॥३॥
होतारस्त्रिंशाकलात्मका मंत्रावर्गः ॥ अवस्थितिस्तपरनावस्था ॥२९॥ अधर्मस्यो
र्मिषु दंभलोभादिषु येऽहंमिभिविसर्गः प्रतिसर्गः संहारः यद्वा यैः सत्वादिभिर्विविधः सर्गः तानि नेत्र
यं देदेवलं छंदोमय ऋषिर्वेदः सत्त्वेदार्थेतत्त्वं सांख्यात्मनः इति पाठे मनुर्वेदः तमेवाद छंदोमय इति

हेगिरिवित्रितेपयंत्स्योतिरखिलानां लोकपालादीनां गम्यं न भवति कुतः यत्र रजस्तादिर्नास्ति किंतु ज्योतिर्थ
निरस्तभेदं ब्रह्म २१ कामस्याधरस्य दहनयतः त्रिपुरादयस्य येग्रेनेकभूतदुहस्तान्तपयतः सहरतत्कमे
स्तनयेम भवति अत्यलामेतदृत्यर्थः गर्भलतागस्याप्यवश्यंभाविवेनमिह वक्त्रिदेशः स्तुनयेलभवा।
तीत्यदेहतः यस्तभवान्स्तनेत्रवह्निविस्फुलिंगस्य शिखयारदं जगङ्गसितं भस्मजातं तेवदनालोचयत्या।
पि २२ तदेवेतिसंपरानुग्रहस्मर्गेनायेतिदतिनेतिमूर्खो वश्यादृः येनतमयासहचरंतं तस्मातिनतरां।

ततेगिरित्रणाखिललोकपाले विरिंचिवैकुंठसुरेंद्रगम्ये ज्योतिःपरं यत्र रजस्तमस्सत्त्वं तयद्ब्रह्म
निरस्तभेदं २१ कामाधर त्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः तपयतःस्तनयेनतेतत यस्त्वं नका।।
लरुद्रमात्मकृतेस्तनेत्रवह्निस्फुलिंगशिखयाभसितं नवेद २२ येन्नात्मरामगुरुभिर्हृदिचिंति
तोप्रिं हंदं चरंतमुमयातपसाभितम कस्यतउग्रपरुषंविरतेश्मशानेतेतनूतम् तिमवित्रहस्तवहा

तेकामिनं कस्यंनेशलपंति तथाश्मशानेचरंत तलजा २३ मुग्धंकुरंयपरुषंचविद्धिसंकत्यंते कथ्येभूत
स्यात्मारामास्पतेगरवोविस्पष्टहिनोपदेष्टारस्ते हृदि चिंतितमंघ्रिद्वंद्वं यस्य तथाभूतमति तपसाभितमम
मपि तेतनूं तव तिमवित्रं तिकाकुः तलीलोतवित्रुरित्यर्थः अतोहातलज्जा स्मकजयाः कथमात्मा
रामैः वितचरणयुगलस्यकामितत्संभवः कथंवा तपसाभितप्तस्य श्मशानस्थो ग्रतेपरुषतेवासंभवती

प्राप्तोतावत्त्रिलक्षालांवालोमहान्तोपितवततंनत्वानंतोस्याहुः तनस्तातवस्वरूपस्यागमनेत्वाते बलात्
योपिस्नयथ्योः संप्लवनेनकृतःप्राकाःस्मलवत्वयंकत्थंप्रभवाम यतस्तेषांसर्वेप्रत्यंनाप्यर्वाचीनाः त।
थापियदेनस्तेवनमेतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः २४ तदेवाहुः पतत्स्वमिति तपरं रूप तथा
पित्वाहृष्टानादेवकृतार्थावयमित्याहुः मृडनायहीति २५ २६ सत्त्वभावमविचार्यविचार्यविषयानि।

पवतः
तनस्यतेमदमनोः परस्यनांजस्वरूपागमनेप्रभवंतिभूस्वः बलादयः किमुतसंप्लवनेवपंतनस्म
गेस्मरांविषयाश्रपिप्राकिमात्रं २७ पतत्स्वरंपप्रपाशोतपरंतेमहेश्वर मृडुनायहिलोकस्यलोक।
स्यास्यक्कमेणः २८ पुकउवाच तदीत्यमसतेनासौकृपयाभृशपीडितः सर्वभूतसमस्तदेवशद
माहमतीप्रियां २८ महेवतनभवात्येतत्वज्ञानानांपप्रयैवेशासे तौरोदमध्यतोजूलात्कालकूटादुप
स्थितं ३० प्राणोप्राणापरीप्सतांविधेयमभयं हि मे पतावाद्विप्रभोरर्थोयहीनपरिपालनं ३१ प्रा।
णेस्वैः प्राणिनः पांतिसाधवः क्षणभंगुरैः वद्धवैरेषुभूतेषुमोहितेष्वात्ममायया ३२

प्रकृतं मां कथं चिद्दिद्युंप्रिया वारये दितिशंकया नामनुज्ञापयत्राद महादेवतेनि सार्धैस्तुनभिः वेशासेतुः
ले ३३ प्राणेपरीप्सतां प्राणारक्षणेछूनां मेमया प्रभोः समर्थस्य प्रर्थः कार्यं ३४ किंच वद्धवैरेषुपर
स्पर्शतितांसतस्य ३५ ॥

श्री
भाग
टी
२५

25

कृपयः कृपां कुर्वतः पुंसः ४० स्वस्तिशोभनाममताः सुखेनजीवितमस्तित्यर्थः मेमतः जगदुः मतं ४१ क
रतलीकृत्यकरतलपरिमितमात्रंकृत्वा ४२ जलकल्मषोजलदोषोविषं ४३ यस्मात्तेंगलेनीलंच।

पुंसः कृपयतोभद्रेसर्वात्माप्रीयतेहरिः प्रीतेहरौभगवतिप्रीयेहंसचराचरः ४० तस्मादिदंग
रंभुंजेप्रजानांस्वस्तिरस्तुमे एवमामंत्र्यभगवान्भवानींविश्वभावनः ४१ तद्विषंजग्धुमारेभे
प्रभावज्ञान्वमोदत ततःकरतलीकृत्यव्यापिहालाहलंविषं ४२ अभक्षयन्महादेवःकृपा
याभूतभावनः तस्यापिदर्शयामासस्ववीर्यंजलकल्मषः ४३ यच्चकारगलेनीलंतच्चसाधो
विभूषणं तप्यंतेलोकतापेनसाधवःप्रायशोजनाः ४४ परमाराधनंतद्धिपुरुषस्याखिला
त्मनः निशम्यतत्कर्मशंभोर्देवदेवस्यमीढुषः प्रजादाक्षायणीब्रह्मावैकुंठश्चशशंसिरे ४५
प्रस्कन्नंपिबतःपाणेर्यत्किंचिज्जगृहुःस्मतत् वृश्चिकाहिविषौषध्योदंदशूकाश्चयेपरे ४६
इतिश्रीभागवतेअष्टमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७

कार साधोः कृपालोः ४४ ४५ प्रस्कन्नंगलितं अपोरचयेमा
विषात्तेपिजगृहुः अनेनविषयास्य तीव्रतोक्ता ४६ इतिश्रीभावार्थेअष्टमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७

२५

सुषुमेन मथ्यमाने श्रीलक्ष्म्याविर्भावो वृत्तैस्त्रिभिः धन्वंतरेर्हितेत्सोमे मोमुद्रवर्ईयेते द्वाविर्थानीसंस्तभिः १ देवया
तस्य वल्ललोकमार्गपापकस्य यत्तस्य संबंधिते द्विषे २ ईश्वरशिवयाप्रागेवक्रुद्धतया ३ भगवतो यः स्वे
नाद्रिः कैलासस्तस्य महिमालेदन्नैः शिखरतलैर्देहत्व वंदूवमातुरन्यत्तुषेणः ४ ५ वल्गाभिर्गत्यादिभि

शुक उवाच प्रीतेन गरेहृषीकेन प्रीतात्मेव देवताः ममंथुस्तरसा सिंधुं द्वाविर्थानी ततोभवत १
नामश्रिद्रोत्रीमथयोजन्मगृहव्वेत्सवादितः यत्तस्यदेवयानस्य मेथ्यायद्विषेन्नृप २ ततउच्चैःश्र
वानामहयोभूत्त्वेदुर्णोदुरः तस्मिन्वलिःस्पृहांचक्रे नेन्द्रईश्वरशिक्षया ३ ततऐरावतोनामवा
रणेन्द्रोविनिर्गतः दंतैश्चतुर्भिःश्वेताद्रेर्हरन्भगवतो महिं ४ ततोभवत्पारिजातः सुरलोकविभू
षणं पूरयत्यर्थिनो योर्थैःशश्वद्भुवि यथाभवान् ५ ततश्चाप्सरसोजाता निष्ककंठ्यः सुवाससः रमण्यःस्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ६ ततश्चाविरभूत्साक्षाच्छ्रीरमाभगवत्परा
रंजयंती दिशः कांत्या विद्युत्सौदामिनी यथा ७

सुवर्णीणांव्रतिकुर्वः ८ सचायमापर्वतः तेनैकस्यां दिशि जातासौ थापि भी स्फटिकादिनामयगिरिश्रृंगे
प्रतिकेविस्फुरंती विद्युदिवकांत्यादिशोरंजयंति श्रीः सम्यक्साक्षात्मूर्तिया गिरिणी सती सैवभगवत
राः विरभूदित्यर्थः ७ ॥

ततश्चाप्सरसोजाता निष्ककंठ्यः सुवाससः रमण्यःस्वर्गिणांवल्गु
गतिलीलावलोकनैः ६

तस्या रूपादिमहिम्नाक्षिप्तं चेतो येषां ८ भगवद्वक्षसि स्थितया श्रिया विलोकितानां देवानां यथापूर्वं स
वैश्वर्यप्राप्तिः समस्तराणां च तद्विपर्ययं वक्ष्यमभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं बलादिपरिहारेण भगवत्या।
भिप्रकारमाह तस्याश्चासनमित्यादिना ९ अभिषेचनिका अभिषेकोचिताः पंचपवित्राणि पंचगव्या

तस्याश्चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुरमानवाः रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ८ तस्या आ
सनमानिन्ये महेंद्रो महदद्भुतं मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुंभैर्जलं शुचिः ९ आभिषेचनिका भू
मिराहरत्सकलौषधीः गावः पंचपवित्राणि वसंतो मधुमाधवौ १० ऋषयः कल्पयांचक्रु
रभिषेकं यथाविधि जगुर्भद्राणि गंधर्वा नट्यश्च ननृतुर्जगुः ११ मेघा मृदंगपणवमुरजानक
गोमुखान् व्यनादयन्शंखवेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनाः १२ ततोभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मक
रां सतीं दिगिभाः पूर्णकलशैः सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः १३ समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपा
हरत् वरुणः स्रजं वैजयंतीं मधुना मत्तषट्पदां १४

ति मधुमाधवं चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादि पाठांतरे
दुंदुभ्यकोसणवाद्यैः मधुमासभवं मधितिवा १० अभिषेकमभिषेकोचितं विधिम नटः नर्तकाः स्त्रियः
११ शंखवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निःस्वनो येषां तान् मृदंगादीन् १२ १३ १४ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ पद्मासनं फलं वेदितं शुद्धाभिकारिणो निरासमेतेऽगुणात्ययस्मिन् तत्रात्मानं विदन् क्वचित्क
स्यचिद्दोषस्य सद्भावात् ॥ १७ तदेवाह तत्रेति त्रिभिः मरुन्निर्जितो नालिङ्गवीसः प्रभृतिषु युक्त्या गुर्वादि
गुणसंगवर्जितेन ज्ञानेन नाहमिति महद्वेपि ब्रह्मसोमादीनकामनिर्णयः परतो व्यपाश्रयः पराधेतरं सदाहिः सा

भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुण्डले ॥ १५ ततः कृत
स्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना सरोजवक्त्रं सुकपोलकुण्डलं सव्रीडहासं दध
ती सुशोभनं ॥ १६ स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरन्तरं चन्दनकुङ्कुमोक्षितं ततस्ततो नूपुरवल्गु
शिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १७ विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचा
रिसद्गुणं गन्धर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत ॥ १८ नूनं तपो यस्य न मन्युनि
र्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न संगवर्जितं क्वचिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्र
यः ॥ १९ धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणं वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनि
ष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः ॥ २०

किमीश्वरः ॥ न भूतसौहृ दृपरशुरामादिषु न मुक्तिकार-
णं त्यागः शिविप्रभृतिषु पुंसः कार्तवीर्यादेर्वीर्यं मल्ली अजवेगनिष्कृतं कालवेगेन परिहृतं न तन्म
हति गुणसंगवर्जितः सनकादि द्वितीयो मम वरो न हि समाधिनिष्ठत्वात् ॥ २० ॥

श्री
भाष्य
टी
२०

27

विरागुपिमाकांदेयादौ शीलं मंगलं नास्ति इंद्रियदमनशीलत्वात् कश्चिन्नद्यमस्ति हिरण्यकशिपु
प्रभृतीनामगुणक्लेशैर्य्यैर्नवेद्यं दुर्लाले भगवद्द्वेषेण कस्मादेव मन्त्रसंभवत घटकृतवचीकहेमाकोटे।
यादिवदिंद्रियदमनाय भावाच्छीलं मंगलमापुनिस्वयश्चेत्सभयमस्ति नवान्मः एवोक्तः कश्चिद्दोषः ता।
प्यापि सोप्यमंगलः श्मशानवासाय मंगलचेष्टितः श्रीमुकुंदं लक्ष्मीकृपाद् कश्चेति कश्चित्समंगलः
निरवद्यस्य सत्समानहि कांतते श्रात्मारामत्वात् २१ एवं विमश्यपरमानिरपेमपि मुकुंदमेव वर्वंवत्रे न

कश्चिद्विरागुनेद्विषो लमंगलं क्वचितद्दस्मि निवेद्यमागुषः यत्रौ भयं कृतवत्सौप्यमंगलः समं
गलः कश्चनकांततेह्यिमां २१ एवं विमृश्य पापोव्यभिचारिसङ्गुणैर्वरं निजैकाश्रयताणुणाश्रयं
वव्रेवरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुंदं निरपेक्षमीप्सितं २२

किं मव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिः गुणैर्निजैकाश्रयतया निरपेक्षेण सर्वेप्सितं नत्रद्देतः श्रग
णाश्रयं प्रकृतिगुणातीतं परात्मनेव श्याममेवार्थः प्रतपवत्सस्पेक्षितं किंच सर्वैगुणैरणिमादिभिरपेक्षि
तैस्तं श्रयं भावः यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनान्यनिरपेक्षः तथाप्यश्रितानुग्रहमात्मसिद्धौर्यथानोपेक्षते।
तावतैव वत्सस्य वयाः इंकृतार्थाः स्योकि मन्येः प्राकृतैर्विविनमेव वृत्तवतीति २२ ॥

२

तेद्वेवार तस्यश्रेसदेशेकमनीयांनवकंतमालांनिधायतदनुग्रहंप्रतीतमाणानसंलीनस्यनिकटेतस्यौ
कथंभूतांमालां मायूनातोयेमधुव्रताः तेषांवरूथस्याभिराउपलक्षितां नादितां कथंभूताश्रीः सव्रीडहासेन।
विकसन्नयनेनतनस्थाः स्वथामयातातत्पती: वहः प्रतीतमाणेनस्यानिर्यंथः २२ भगवानपित्रैलो
तस्यांसदेशउग्रानौनवकंतमालांमाधन्मधुव्रतवरूथगिरोपलक्षितां तस्थौनिधायनिकटेतदुरः
स्वधामसव्रीडहासविकसन्नयनेनयाता २३ तस्याःश्रियस्त्रिजगतोजननस्यावहोनिवासमक
रोत्परमंविभूतेः श्रीःस्वाः प्रजाः सकरुणेननिरीक्षणेनयत्रस्थितैधयदमाधिपतीस्त्रिलोका
न २४ शंखतूर्यमृदंगानांवादित्राणांपृथुक्वणः देवानुगानांसस्त्रीणांनृत्यतांगायतामभूत
२५ ब्रह्मरुद्रांगिरोमुख्याः सर्वेविश्वसृजोविभुं ईडिरेवितथैर्मंत्रैस्तल्लिंगैः पुष्पवर्षिणः २६ श्रि
यावलोकितादेवाः सप्रजापतयः प्रजाः शीलादिगुणसंपन्नालेभिरेनिर्वृतिंपरां २७ निःसत्वा
लोलुपाराजन्निरुद्योगागतत्रपाः यदाचोपेक्षितालक्ष्म्याबभूवुर्दैत्यदानवाः २८ अथासीद्वारु
णीदेवीकमललोचना असुराजगृहुस्तांवैहरेरनुमतेनते २९ कन्याभिप्रहृदयेस्ववत्सतस्याः स्थानं
दत्वाविष्णोः तस्याइति (कन्या) विशिष्टाभूतयोविभवायस्यास्तस्याःस्त्रिजगतोजननस्याः श्रियःपरमंस्थिरंपो
षयताः वर्धयत २४ २५ उक्तलिंगैः विश्वप्रतिपादकैः अवितथैर्यथार्थै २६ २७ २८ वारुणीवरुणादे

ततको ५

श्री
भाग
टी
२८

३३ दीर्घपीवरौ दोर्दंडौ यस्य कंबुग्रीवः शंखवत्त्रिभिर्वलिरेखाभिर्युक्ता ग्रीवा यस्य ३४ स्निग्धाः कुंचिताः केशा-
नामंतोपि यस्य ३५ इज्यभाग्यज्ञभागभोक्ता ३६ अमृतेनाभृतं परिपूर्णं ३७ मिथः दैत्यानां परस्परं कलः।

पयोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ३२ दीर्घपीवर
दोर्दंडः कम्बुग्रीवोऽरुणेक्षणः श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ३३ पीतवासा महोर-
स्कः सुमृष्टमणिकुंडलः नीलकुंचितकेशांतः सुभगः सिंहविक्रमः ३४ अमृतस्यापूर्णकलशं
बिभ्रद्वलयभूषितः स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः धान्वंतरिरिति ख्यात आयुर्वेददृ-
गिज्यभाक् ३५ तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृताभृतं लिप्संतः सर्ववस्तूनि कलशं तरसा-
हरन् ३६ नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन्कलशेऽमृतभाजने विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ३७
इति तद्दैन्यमालोक्य भगवान्भृत्यकामकृत् मा खिद्यत मिथोऽर्थं वा साधयिष्ये स्वमायया ३८।
शुक उवाच मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थे तर्षचेतसां अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ३९

तोऽस्मादनेन योगमायया वोऽर्थं साधयिष्यामि अतो मा खिद्यत अस्मादिति शेषः ३८ तदेवाह मिथ इति त-
र्षः कामस्तद्युक्तानि चेतांसि येषां इत्येवं समबलानां कलिरभूत् ३९ ॥

२९

प्रबला

दुर्बलानां त्राणोपायप्रकारमाह देवा इति द्वाभ्यां ये देवासुरास्ते नायासेन हेतवः साधकाः त्वत्प्रसादा मोदे
त्वत्स्थापनादि येषामिति वा सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं तेन तुल्यं तथा च श्रुतिः ऋद्धिकामाः सत्रमा
सीरन् इति यजमानलोक इति न इति च ३८ ३९ ४० तद्रूपवर्णोपनिषद्भिः प्रेक्षणीयमुत्तमलक्षणामे स

देवाः स्वं भागमर्हन्ति येन त्वायासहेतवः सत्रयागश्चैव तस्मिन्नेव धर्मैः सनातनैः ३८ इति स्ता
म्नायेषु त्वं दैवेषु धान्नां तमनसाः दुर्बलोऽज्ञाज्जनमृहीतकलाशानमध्यं ३९ एतस्मिन्नेत।
दैविश्व सर्वोपायविदीश्वरः यो बिन्दुरूपमनिर्देश्यं दृष्टार परमाद्भुतं ४० प्रेक्षणीयोत्तमलक्षणामे
सर्वावयवसुन्दरं समानकर्णाभरणां सुकपोलोज्ज्वलानने ४१ नवयौवननिर्भिन्नस्तनभारकृ
शोदरे मुक्तामोदाम्बरक्षालिताकाशोद्दीप्तलोचने ४२ विप्रुन्नकेशभारेण मालामुक्ताल
मल्लिकां सुग्रीवकंकणाभरणां सभुजोंगदभूषणां ४३ विरजाम्बरसंवीतनितंबदीपशोभया
काञ्चीप्रविलसद्वल्गुवल्लच्चरणनूपुरे ४४

सर्वावयवेषु सुन्दरे समानयोराभरणं यस्य ४१ ४२ शोभना ग्रीवा यस्य कंठेयाभरणानि यस्मिन्स्त।
त्वं तत्सुशोभना ग्रीवा येन तन्कंठाभरणं यस्मिन् त्रिनिवासभुजयोरंगदाभ्यां भूषिते ४३ विरजाम्बरेणासं
वीतो नितंबप्रदेशो यो विशालत्वात्तत्र शोभायस्यास्तया काञ्च्याप्रकर्षेण विलसत् वल्गुयथाभवती

सव्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता भ्रूविलासा येषु तैरवलोकितैर्दैत्ययूथपानां
चेतःसु मुहुर्मुहुः काममुद्दीपयन् ४६ इति श्रीभावार्थदीपिकायामष्टमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८ नवमे मोहि-
तैर्दैत्यैरर्पितेऽमृतभाजने नहे [illegible] देवेभ्योऽमृतं दत्तेनेयेर्यते १ अहो रूपं सौंदर्यं धामद्युतिः [illegible]
कात्वमित्यादि प्रपच्छुः २ पद्मिनीव [illegible] ३ कस्यासीत्यस्य [illegible] मस्माभिर्यन्न स्वं न केनचि-

सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः दैत्ययूथपचेतःसु काममुद्दीपयन्मुहुः ४६ इति
श्रीभागवतेऽष्टमस्कंधे भगवन्मायोपलंभनं नामाष्टमोऽध्यायः ८ शुक उवाच तेऽन्योन्यतो-
ऽसुराः पात्रं हरंतस्त्यक्तसौहृदाः क्षिपंतो दस्युधर्माण आयांतीं ददृशुः स्त्रियं १ अहो रूपमहो
धाम अहो अस्या नवं वयः इति ते तामभिद्रुत्य पप्रच्छुर्जातहृच्छयाः २ का त्वं कंजपलाशा-
क्षि कुतो वा किं चिकीर्षसि कस्यासि वद वामोरु मथ्नतीव मनांसि नः ३ न वयं त्वामरैर्दैत्यैः
सिद्धगंधर्वचारणैः नास्पृष्टपूर्वां जानीमो लोकेशैश्च कुतो नृभिः ४ नूनं त्वं विधिना सुभ्रूः प्रेषि-
तासि शरीरिणां सर्वेंद्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किं ५

त्[?] कस्पृष्टेत्याह न वेति नानामरादिभिः
स्पृष्टपूर्वां न जानीम इति न [illegible] जानीम एव ४ आस्तां सदा [illegible] वस्माद्[illegible]
न्नूनमिति सर्वेंद्रियाणां च मनसश्च प्रीतिं विधातुं सघृणेन किं विप्रेषितासि किं वा परं [illegible]

९ भेदो विग्रहो यथा न भवेत्तथा ॥ ८ संगतास्तत्र मुनयः ९ हेमरत्नविभूषः ० भावेन केनाभिप्रायेणागंभीरया ।
यामवत्स्वेवं नदृष्टः ॥ १ ईश्वरं स्मितेन शोभायमानास्तथा मयाकृतं साधुवाक्यमप्युपेत्य श्रोतॄन्कृत्स्नं नहि विभजे

मावं तः स्वयं मानानामेकवत्सलं निभान्विनः सानीनां बहुवेगाणां विविधत्वमभ्यासे ९ वयं कश्य
पदायादाम्नानाः कृतयोह्याः विभज्यस्वयथान्यायं नच भेदो यथा भवेत् ० इत्यथामंत्रितो देवैर्मा ।
यायोविष्णुहरिः प्रहस्य हृषितानोमे तिरोहितन्निदमब्रवीत् ८ श्रीभगवानुवाच कथं कश्यपदाया
दाः पुंसश्चत्वां मयि संगताः विश्वसृष्टेर्हि लोकानां कामिनीष्वनया निदि ९ शालाहृकाणांस्त्रीणां च वैरे
रिणीनां स्वरविद्विषः सख्यान्याहुरनित्यानि नूनं विविदचित्वतां ० शुकउवाच इति तेत्वेलितैस्तस्या ।
मामुत्तममनसोऽस्मराः न हदृश्यभावगंभीरं दहशुस्तम्भानतानते ॥ ततोगृहीत्वामृतभाजनं हविर्वभा
वईषत्स्मितशोभयागिरा यद्यभ्युपेतं क्वचसाधुसाधुवाक्कृतं मयावोविभजेत्तथामिमं १२ इत्यभि
व्याहृतं तस्याः श्रुत्वासुरपुंगवाः अप्रमाणविदस्तस्यास्तत्तथेत्यन्वमंसत १३ अथोपोष्य कृतस्नाना ।
नाहुत्वा च हविषानलं दत्वा गो विप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययनाद्विजैः १४ यथोपजोषं वासांसि परिधा
याहतानि ते कुशेषु प्राविशन्सर्वे प्रागग्रेष्वभिभूषिताः १५ यथाप्रिति:

१६ प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः १७ तस्यां नरेन्द्र करभोरुरुशद्दुकूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी सा कूजती कनकनूपुरशिञ्जितेन कुम्भस्तनी कलशपाणिरथाविवेश १८

(lines transcribed as best reading; original lines 16–17 read:)
१२ यहतघ्नगवादैत्यश्रेष्ठाःश्रमाणामियतामज्ञानतः ॥ १४ यथोपजोषंयथाश्रीति यहतसलक्षणं यद
तं यंद्रलिखेकं वासः स्वयंभुवा शालेनम्मांगालिकोघृताव्रतावमात्रेन सर्वदेति प्रागग्रेषु कुशेषूपविविष्ठ

श्री
भाग
टी
३

30

भूपेनामोदिनायां स्वर्गीकृतायां शालायां ४९ प्रथनस्योपशालायां देवेन्द्र साकलशयाणिनाविवे।
कथंभूता मणिवेयासाकलिष्टकरस्य करभोवद्धिः करभसदृशो सदृशौ नुनाद्रूयस्याः सा उशल्कमतो
पंडुगूलं यस्मिंस्तेन श्रोणीनटेन विशालया श्रोण्या ऽलसामंदागानिर्यस्याः सा पादांतरेकरभसदृ।
शोयात्रूवोलसदुगूलयस्याः सा वा सा श्रोणीन दोलालसगानिस्य मदेनविह्वलेयविता ५० तां श्रि।
यः साक्षीसंवीतस्पृष्टैवास्मरः संमुमुक्षुः कनकमयेकुंडलेयस्याः सचासौचरवः कणोदयोयस्याः सा
प्राप्नुत्तेश्रूपविष्टस्मरेषुदितिजेषुच भूपामोदिनशालायां जग्रायां माल्यदीपकैः ५१ नस्योन
रेंद्रकरभोरुरूपदुगूलश्रोणीनटालसगानिमदविह्वलांती साकूजनीकनकनूपुरशिंजि
तेन कुंभस्तनीकलशपाणिर्यथाविवेश ५२ तां श्रीसंवीकनककुंडलचारुकर्णां नासाकपो
लवदनोपरदेवताख्यां संवीतसंमुमुक्षुतस्मिनवीतरागेन देवांमुराविगलितस्तनपट्टिको
ता ५३ प्रसरणांसथायतानेसर्पाणामिवदुर्नयं मनानातिनृशंसानां नतोव्यभजदच्युतः ॥
च विगलितो विस्रस्तः स्तनपट्टिकायामनोयस्यां नाम ५३ एवं तां मोहयित्वाथ यत्कृतं वांछदा द्विभि
प्रसराणां सथायतानेसर्पाणामिवतीव्रदानेदुर्नयं मन्यायेमनानां सथांतेभ्योन व्यभजत असंभावः दैत्ये
भंदीयं साधुसाधु वा सर्वमनुमतमेव अतोमङ्कान्देवानेवसथांपाययिष्यामि किं चैतैर्यथा न्यायं वि।
भजनीयं कं नचैतेभ्यो नानैवक्रूरेभ्यो सानं न्याय्यं अतस्तेभ्योन दृयां सथामिति ५४ ॥

पङ्क्तीः पृथग्विभक्ताः कल्पयित्वा विधाय तासु पंक्तिषु स्वेषु तत्स्वजातीयेषु तांश्चासुरानपि प्रत्येकशा यथावदुपवेशयामास ॥ २० ॥ उपसव्यैर्बहुवाक्यप्रियवाक्यादिना तानतिक्रम्य गतानेवैः दूरस्थानपि देवान् ॥ २१ ॥ तथा कृतस्नेहोऽपि येषु स्त्रियामद्भुतविवादस्मनुग्रमया ॥ २२ ॥ कृतातिप्रणयः स्नेहोपायैः प्रणयापायेनका।

कल्पयित्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः तांश्चोपवेशयामास स्वासु स्वासु च पंक्तिषु ॥ २३ ॥ दैत्यान् गृहीतकलशो वंचयन्नुपसंचरैः दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधां ॥ २४ ॥ ते पालयन्तः समयं स्वराः स्नेहकृतं नृप तूष्णीमासन् कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥ २५ ॥ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किंचनविप्रियं ॥ २६ ॥ देवलिंगप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्यां च सूचितः ॥ २७ ॥ चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत् ॥ २८ ॥

तदा भीताः पतनाय कृपणाः पूर्वं किंचिन्मोचं न पूर्वं तथा तासः प्रतीतस्य भिन्नादि बहुमानेन वाः बद्धा निर्यंत्रिताः समयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किंचिदपि नोचुः किंतु तूष्णीमासन् ॥ २६ ॥ देवपंक्तौ चंद्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोममहममपिबत् ॥ २७ ॥ हरिस्तस्य शिरो हरत् प्राप्लावितः अमरत्वं गतः ॥ २८ ॥

म

धा

श्री
भाग
ही
३।

गृह्णन्स्यो दिवह्नूद्धनाधिकारिणाम १९ २१ हरिभक्तानामेवायमःफलनिवाम्येणासिम्येवंमाख्यानना।
त्यर्थमारूपवमिति समादेशाद्योयेषां देहमेदादिः अर्थः समूहेलितंवीफह्नादि त्रिविधःकल्पःफले
केषां विज्ञानंकेषांविज्ञेतितैविज्ञेयेषांते फलेवैज्ञंवंतोवभूवुरित्यर्थः तदेवाह तत्रतेषुयमपादयंक
नरजः अयणाद्देवाप्रमतंफलमापुः सपवसेव्यः त्यर्थः यतदोतिमसंवंधात २८ एतदेवोपपादयति अ।
तज्ञाणः वप्तपते प्राणादिभिर्हृदः देहात्मनादिषुनृभिर्यद्युज्यतेप्रयुज्यते देहाद्यर्थंयत्क्रियते इत्यर्थः ता।

शिवस्य मरतांनीतमंत्रोगृह्मवीत्रूपत यस्यपर्वंणिचंद्राकौवभिधावनिवैरपीः २९ पीतप्रा।
येःसतेदेवैर्भगवांलोकभावनः पश्यतामस्येहाणां स्वरूपंजगृहेहरिः २१ एवंस्वाभ्सरगणाः
समादेशाकालदेहंत्वर्थकर्ममनयोपिफलेविकल्पाः तत्रामृतंस्मरगणाः फलमंजसापुर्यत्ना।
दूपंकनरतः अयणान्नदैत्याः २८ प्रयुज्यतेस्वस्वकर्ममनोवचोभिर्देहात्मनादिषुनृभिस्तदस
त्पृथक्कृत नैवेवमद्भवतियत्क्रियतेपृथक्कात्सर्वस्यतद्भवतिमूलनिषेचनंयत २९

दसद्मकंभवति अतः पृथक्कादेहाप्रयनाद्यालोनिषेचनवत नैवेवंप्राणादिभि रीष्वरोहेशनयत्क्रि
यतेतत्तसम्यक्हालेभवति अतः अपृथक्कादीश्वरस्यसर्वज्ञात्वगमनत्वात तत्रेरोर्मूलनिषेचनेनयथासर्वं।
मफलंयमालादेरपिभवतीति यद्वा त्यक्षोपेपंचस्यो पृथक्कंपर्यालोच्यभेददृष्ट्यादेहाद्युद्देशनयत्क्रि।
यतेतदसत अपृथक्कंपर्यालोच्यईश्वरस्योद्देशेनैवतेषुवयत्क्रियतेतद्भवतीतिः श्लोकसमाने २९

३।

31

इति श्रीभावार्थे अष्टमस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ दशमे समरे दैत्यैर्गतो नृपसत्तमैः दैत्यमायाविध्वस्तेषु देवेष्वाविर्बभौ हरिः न देवमसुरा नापि तेऽभक्ता नाम्नितीरितं भक्तमत्सरतः प्राणहानिः पुनरुदीर्यते ८

इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे अमृतपानं नाम नवमोऽध्यायः ९ श्रीशुक उवाच इति दानवदैतेया नाविंदन्नमृतं नृप युक्ताः कर्मणि यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः १ साधयित्वामृतं राजन्पाययित्वा स्वकान्सुरान् पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः २ सपत्नानां परामृद्धिं दृष्ट्वा ते दितिनंदनाः अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ३ ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतयैधिताः प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ४ तत्र दैवासुरो नाम रणः परमदारुणः रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो रोमहर्षणः ५ तत्रान्योन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ६ शंखतूर्यमृदंगानां भेरीडमरिणां महान् हस्त्यश्वरथपत्तीनां नदतां निःस्वनोऽभवत् ७ रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः हया हयैरिभाश्चेभैः समसज्जंत संयुगे ८ उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः केचिद्गौरमुखैरृक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ९

२ ३ ४ रणः संग्रामः उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे बभूव ५ अन्योन्यं समासाद्य निजघ्नुः ६ १८ ९

श्री
भाग
टी
८२

९ ॥ १२ ॥ चित्रध्वजपटादिभिश्च वीराणां मालाभिश्च राजभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ यादसां मालाभिः सा
गराविव रेजतुरिति तत्र वर्णानामन्वयः पाहिभिश्च राजभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पारितेवा सितेरमले।

गृध्रैः कंकैर्वकैरन्ये श्येनभासैस्तिमिंगिलैः शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥ शिवाभि
राखुभिः केचित्कृकलासैः शशैर्नरैः वस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च सूकरैः ॥ ११ ॥ अन्ये जलस्थलखगैः
सत्वैर्विकृतविग्रहैः सेनयोरुभयो राजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः ॥ १२ ॥ चित्रध्वजपटै राजन्नातपत्रैः सिता
मलैः महाधनैर्वज्रदण्डैर्व्यजनैर्बर्हिचामरैः ॥ १३ ॥ वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिभिर्वर्मभूषणैः स्फुर
द्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥ देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पाण्डुनन्दन रेजतुर्वीरमाला
भिर्यादसामिव सागरौ ॥ १५ ॥ वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः यानं वैहायसं नाम का
मगं मयनिर्मितं ॥ १६ ॥ सर्वसांग्रामिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदृ
श्यं ॥ १७ ॥ आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपैर्वृतः बालव्यजनछत्राग्र्यै रेजे चन्द्र इवोदये ॥ १८ ॥
तस्यासन्सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः नमुचिः शंबरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥

आतपत्रैः स्ववाद्यैश्च चामरैश्च व्यजनैः ॥ १३ ॥ वातोद्धूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्च सूर्यरश्मिभिः स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥
१५ असुराणां या चमूस्तस्याः पतिः स बलिर्यानमास्थितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उदये उदयगिरिशिखरे स्थितश्चन्द्र इव ॥

स्क ८
८२

श्री
भाग
उत्त
७१

किंच भूर्यर्थायेति तत्र शिशुपालवधादयोऽपि सुखसाध्या भविष्यंतीति भावः तच्च सर्वं भविष्यतीति संभावय
न्नाह प्रायइति पच्यत इति पाकः कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन जरासंधादीनां पापविपा
केन पाकं तव जरासंधस्य पापविपाकेनेति तथायं क्रतुस्तवाभिप्रेतः तत्र गते त्वयि सर्वं भविष्यतीत्यर्थः १० श्री

जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः १० श्रीशुकउवाच
इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युतं देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥ अथादिशत्प्रयाणा
य भगवान्देवकीसुतः भृत्यान्दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून्विभुः १२ निर्गमय्यावरोधान्स्वान्ससु
तान्सपरिच्छदान् संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजः १३
ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया मृदंगभेर्यानकशंखगोमुखैः प्र
घोषघोषितककुभो निराक्रमत् १४

च्युतमुपपन्नमायुक्तं यद्वा उद्धवाद्युनिवदंतानि रूहादयस्तथानापूजा।
पवित्रितिसूचितं ॥ अनुज्ञाप्यानुज्ञां प्रार्थ्य गुरून्वसुदेवादीन् १२ अवरोधान्स्वानारिर्गमय्य प्रयाणं कारयि
त्वा १३ भटाः पदातयः सादिनः अश्वारोहाः रथ्यादिनायकैः करालयातीव्रयात्मसेनया परिवृतो निराक्र
मत्निरगात् कृतः सकाशात् मृदंगादिभिर्वाद्यैः प्रघोषेणघोषिताः ककुभः १४ ॥

७१

77

नतु स्वबलसाम्येऽपि स्वसेनाबलेन तस्याधिक्यमिति चेत्तत्राह द्वैरथ इति द्वंद्वयुद्धे शतेनाक्षौहिणीभिर्युक्तो
मा भूदित्यर्थः नन्वसौ स्वसैन्यमेव युद्धाय नियुंजीत न तु स्वेनैव द्वैरथमिति तत्राह ब्रह्मण्य इति न प्रत्याख्या-
ति न निराकरोति ९ भित्त्वेति द्वंद्वयुद्धं याचितो तथापि समबलत्वात्साम्यमेव स्यात्तत्राह तव सन्निधावि-
ति ९ नन्वकिंचित्करस्तो मम सन्निधावकिं स्यात्तत्राह निमित्तमिति अयमर्थः यद्वत्तवारूपस्य काला-
त्मनो विश्वसर्गनिमित्तं केवलं हिरण्यगर्भस्तथा शर्वश्च तन्निरोधे तथात्र त्वमेव सन्निधिमात्रेणेदं ना भीमो नि-

द्वैरथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ब्राह्मण्योऽभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ९ ब्रह्म-
वेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव सन्निधौ ९ निमित्तं परमेशस्य विश्व-
सर्गनिरोधयोः हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ९ गायंति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां
स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ९

मित्तमात्रमिति ९ एतेनैवोपायेन त्वया सर्वेषां श्रेयः स्यादित्याह गायंतीति जरासंधप्रहतानां राज्ञां देव्यः
पत्न्यः ते विशदकर्म गृहेषु बालकलालनादौ गायंति किं तत्कर्म स्वशत्रोर्जरासंधस्य वधमात्मनां पत्नीनां वि-
मोक्षणं च वत्समागोदीः श्रीकृष्ण एव करिष्यतीति श्रुत्वा रक्षणात् गोप्यश्च स्वमात्रयथा गोप्यः शंखचूडवधं स्वमो-
क्षं च गायंति शृण्वतां नराणां च कुंजरपतेर्नक्रात् जनकात्मजायाश्च रावणात् पित्रोश्च कंसगृहान्मोक्षः श्रा-

न एवंभूतानां तेषां कृपया त्वया तथैव कर्तव्यमिति भावः ९

श्री
भाग
उ॰टी
७८

आनर्तादयो मार्गस्य देशाः तीर्त्वा निःक्रम्य विनशनं कुरुक्षेत्रमतीयायातिक्रम्य ययौ २१ शक्रप्रस्थमिं-
द्रप्रस्थं २२ २३ प्राणा इंद्रियाणि प्राणं मुख्यप्राणमिव २४ सस्वजे परिरेभे २५ रमायाश्रमले निर्दोषमा-

इत्युक्तः प्रस्थितो हूतो यथावद्ददवन्नृपान् तेषामपि स्वसंदर्शनं शौरेः प्रत्येत्तं स्वमुपुत्सवः २० आनर्तं सौवी-
रमरूंस्तीर्त्वा विनशने हरिः गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् २१ ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुं-
दोऽथ सरस्वतीम् पांचालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् २२ तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दु-
र्दर्शनं नृणां अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः २३ गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भू-
यसा अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवादृतः २४ दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पां-
डवः चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनः पुनः २५ दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुंदगात्रं नृपति-
र्हताशुभः लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः २६ तं मातुलेयं परिरभ्य
निर्वृतो भीमः स्मयन्प्रेमजलाकुलेंद्रियः यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतं २७
अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथार्हतः २८

लयं विस्मृतो लोकविभ्रमो लोकव्यवहारो येन सः २६ २७ अर्जुनेन समत्वात्परिष्वक्त एव केवलं पादेन
मः कुर्वन्नर्जुनः श्रीकृष्णेन भुजाभ्यां धृत इति भावः यमाभ्यामभिवादितस्येति २८ ॥

७८

नरयानैः नरवाह्यैः कांचनशिबिकाभिश्चान्वितं पतिमनुययुः सव्रताः पतिव्रताः वराम्बरादीनि येषां सन्ति ॥ ५ ॥ नरोष्ट्रादिभिर्यानैः वस्त्रतरीगर्दभ्यामश्वाज्जाता अश्वतर्यः शकटं करेणुर्गजी परिजनयोषितो वारयोषितः कटकुटि यवशरीरादितृणादिनिर्मिता गृहाः कंबलांबरादयश्चोपस्कराः कुटग्रादिरूपाणि योजनानि अधियुज्य बलीवर्दादिषु ।

नृपाणि कांचनशिबिकाभिरन्वितं सहात्मनः पतिमनु सव्रता ययुः वराम्बराभरणविलेपनस्रजः स्वसंवृतान्नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ ५ ॥ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनः करेणुभिः परिजनवारयोषितः स्वलंकृताः कटकुटिकंबलांबराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः ॥ ६ ॥ बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिंगिलोर्मिभिः ॥ ७ ॥ अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो मुकुंदसंदर्शननिर्वृतेंद्रियः ॥ ८ ॥ राजदूतमुवाचेदं भगवान्प्रीणयन्गिरा मा भैष्ट दूत भद्रं वो
घातयिष्यामि मागधं ॥ ९ ॥

तानुपस्करान्पृष्ठे संनह्य ॥ ६ ॥ रवेरंशुभिः स्फुरत्तद्बलं दिवा बभौ कथंभूतं तुमुलरवमाकुलस्वनं क्षुभितैस्तिमिंगिलैरूर्मिभिः ॥ ७ ॥ मुनिर्नारदो विहायसा ययाविति शेषः ॥ ८ ॥ मा भैष्टेति बहूनां राज्ञामभिप्रायेण ॥ ९ ॥

श्री
भाग
उ.टी
७९

स्पृष्ट्वागतं तत्र ब्राह्मिकप्रियमृत्समणवीक्षितेनैवविदधुः ४४ उउपसहाय्यं संस्मृहिताः स्वयंः श्रुभिः।
किं पुण्यमकारि ४८ श्रीपुण्यवशिल्पोपजीविनां संवादमेवमत्याख्य ४९ अभ्युपेतः अभ्युपगमेनेनसत्कृ

तस्मिन् स संकुले भास्वरयद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः नार्योविकीर्यकुसुमैर्म
नसोपगृह्य स्वसागतं विदधुः कृष्णमणवीक्षितेन ४५ ऊचुः स्त्रियः पथिनिरीक्ष्य मुकुंदपत्नीस्तारा।
यथोडुपसहाः किमकार्यमूभिः यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलावलोककलयोत्सव।
मातनोति ४६ तत्रतत्रोपसंगम्य पौरामंगलपाणयः चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्याहतैनसः ४
अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्ललोचनैः ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमंदिरं ४८ पृथा विलो।
क्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरं प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्नुषा परिषस्वजे ४९ गोविंदं गृहमा।
नीय देवदेवेशमादृतः पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ५० पितृस्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्ण
श्चक्रेभिवादनं स्वयं च कृष्णया राजन् भगिन्या चाभिवंदितः ५१

तः ४० सस्नुषा द्रौपदी सहिता ४९ कृत्यं शक्ता
दविशेषः प्रमोदेनोपहतोभिभूतः ५० गुरुस्त्रीणां च कृष्णया द्रौपद्या भगिन्या सुभद्रया ५१ ॥

७९

१९ २ ३॥ विद्रुमजालादिभिर्विराजमाने २२ प्रतिसद्म गृहे गृहे उद्दीप्यमानैर्दीपैर्बलिभिः पुष्पादिप्रकरैश्च जुष्टं जालेभ्यो।
गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपैः रुचिरं विलसन्त्यः पताका यस्मिन् मूर्धन्या मूर्ध्नि भवा हेमकलशा येषां तैः राजतम।

मानितो मानयामास कुरुसृंजयकेकयान् सूतमागधगंधर्वा वंदिनश्चोपमंत्रिणः १९ मृदंगा।
शंखभेरीभिर्वीणापणवगोमुखैः ब्राह्मणाः सारविद्वेदैर्नृत्यंतो गायका जगुः २० एवं सुहृद्भिः पर्य।
स्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः संस्तूयमानो भगवान्विवेशालंकृतं पुरं २१ संसिक्तवर्त्मकरिणां म।
दगंधतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुंभैः मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गंधैर्नृभिर्युव
तिभिश्च विराजमाने २२ उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्मजालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकं मू
र्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम २३ प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपा।
त्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबंधाः सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरें
द्रमार्गे २४

यानि रूप्यमयानि स्थूलानि शृंगाणि कलशाधस्तनभूमिका येषां तैर्भवनैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श २३
नराणां लोचनानि तेषां पानस्य पात्रं विषयं किं पुनर्नारीणामित्यर्थः २४

श्री
भाग
उत्त
८

80

मृत्युवन्नामवेतियस्य सत्वः श्रीकृष्णः करोतिनतनमः कश्चित्स्वपिकर्ते समर्थेश्वतिनिश्चितसर्वानेवनानाह।
मत्कृष्णमुपाचेममर्थः शमाभ्याभ्यामोः कृष्णवन्मलेमेवंसंवोध्य २ विभूतीरेशान २ एवचक्रवर्तिनामनो
रथः कथंतयाक्रियतेश्वनिवेदनम्याद तस्मादुकेश्वति परियेचवंनोनियच्छहृष्णवयानमार्ष परिचरंनिदेह

आचार्येः कलहृदेश्यभ्रान्तसंवोधिवांयवेः मृत्युन्नामेवचैतेषामाभाच्छेदमुवाचाह २ युधिष्ठिर
उवाच कथंनाशेतगोविंदराजसूयेनपावनोः यदस्थविभूतीर्भवनस्तत्संपादयतःप्रभो ३ तस्माद्।
केयविरतंपरियेचवंतिध्यायंत्यभद्रनशनेषुचयोगृणंति विंदंतितेकमलनाभभवापवर्गम्।
शासनेपदिप्राशिषश्चशिनाम्ये ४ तदेवदेवभवतश्चरणारविंदसेवानुभावमिदपश्यतस्वलो
कः येत्वांभजंतिनभजंत्युतवोभयेषांनिष्ठांप्रदर्शयविभोकुरुराजयानां ५

नध्यायंतिमनसा प्रभद्रस्यन।
शनेनाशकेगृणंतिवाचातेभवस्यापवर्गमोक्षंविंदंतियथाशासने तथोशिषोपितएवविंदंतितामेवचक्र
वर्तितोपि ४ भगवतोभक्तपततपानमाविष्कारयन्नाह तदेवदेवेति ततस्तान्स्पष्टमाह तान एवंनिश्चि
तेपियेकर्मादिश्रेयानाः केवलकृष्णंतयाभगवद्भक्तिंनवहृन्मन्यंतेतेषांमोहनिवृत्तयेयेत्वांभजंतितेषां।

श्रीमद्भागवतटिप्पणिकायाम् ७ ८०

प्रानर्वोर्विनवति ५२ अन्याश्चयाः कृष्णपत्न्योभ्यागतास्ताश्चपि ५३ अस्मद्गृहंनवंनवंयथाभवतितथासुखं
निवासयामास ५४ कथंभूतेयः प्रेमणाफल्गुनेनसहितः अतएवतस्यसहायेनसतायेनखांडवेनवह्निंतर्प
यित्वातत्रचमयंमोचयित्वा तेमयंप्रयुज्ययुधिष्ठिरायदिव्यासभाकृतातेश्रीकृ अनेनराज्ञः श्रीकृष्णोपकार

स्वश्वासंचोदिताकृष्णाकृष्णपत्नीश्चसर्वशः आनर्चरुक्मिणींसत्यांभद्रांजांबवतींतथा ५२ कालिं
दींमित्रविंदांचशैब्यांनाग्नजितींसतीं अन्याश्चाभ्यागतायास्तुवासःस्रङ्मंडनादिभिः ५३ सुखंनि
वासयामासधर्मराजोजनार्दनं ससैन्यंसानुगामात्यंसभार्यंचनवंनवं ५४ तर्पयित्वाखांडवेनव
ह्निंफाल्गुनसंयुतः मोचयित्वामयंयेनराज्ञेदिव्यासभाकृता ५५ उवासकतिचिन्मासान्राज्ञःप्रिय
चिकीर्षया विहरन्रथमारुह्यफाल्गुनेनभटैर्वृतः ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेएक
सप्ततितमोध्यायः ७१ श्रीशुकउवाच एकदांतःसभामध्येआस्थितोमुनिभिर्वृतः ब्राह्मणैःक्ष
त्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्चयुधिष्ठिरः १॥

नृस्मरणेदृश्यतान्सभायायथामनोरथंसर्वावकाशसम्पादनंचदर्शितं ५५ ५६ इतिश्रीभागवतार्थदीपिका
यांदशमस्कंधेएकसप्ततितमोध्यायः ७१ ततोद्विसप्ततितमेराज्ञाकार्येनिवेदिते जरासंधंमागधंबुद्धाभीमे।
नानानृपहृदिः आस्थितयासनमितिशेषः १॥

नच नृपतिविजयादि कथं शक्यं स्यादत आह एतइति किंचात्मवता जितेंद्रियेण त्वयाहं च जितोस्मि वशी कृतोस्मि अकृतात्मभिरजितेंद्रियैः ॥१०॥ आस्तां तावदेवंभूतस्य तव परैः परिभवशंका अकिंचनमपि नाभिभवितुं प्रभवेदित्याह तेजसा प्रभावेन विभूतिभिः सैन्यादिसामग्रीभिः ॥११॥ एवं युक्त नियुक्तवान् विसृज्य।

एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः जितोस्म्यात्मवता तेद्य दुर्जयो योकृतात्मभिः ॥१०॥ नाकश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया विभूतिभिर्वाभिभवेद्देवोपि किमु पार्थिवः ॥११॥ श्रीशुक उवाच निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः भ्रातॄन्दिग्विजये युंक्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥१२॥ सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सहसृंजयैः दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनं प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्रकैः ॥१३॥ ते विजित्य नृपान्वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते ॥१४॥ श्रुत्वाजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो य मुवाच ह ॥१५॥

तेजसा उपबृंहितान् संवर्धितान् तेजोपबृंहितानिति संधिरार्षः ॥१२॥ नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहायैर्यथासंख्येन संबंधः ॥१३॥ कथंभूताय यक्ष्यते यागं करिष्यते ॥१४॥ अघोद्धरिः श्रीकृष्णः ॥१५॥

81

ननु रागादिरहितेन मयि कथमिदं वैषम्यं स्यादत आह नेति सः पर इति भेदमतिर्न तव स्यादेव कुतो ब्रह्म। णो निरूपणात् किंच सर्वस्यात्मनः अतः समदृशः किंच स्वसुखानुभूतेः अतो रागाद्यभावादिति भावः तथापि। सेवमानानामेव त्वं प्रसादो नान्येषां तत्रापि सेवानुरूपमुदयः फलं न तत्र विपर्ययो नान्यथाभावः यथा कल्पद्रुम

न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः संसेवतां सुरतरोरिव ते
प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ६ श्रीभगवानुवाच सम्यग्व्यवसितं राजन्भवता शत्रुक।
र्षण कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननु भविष्यति ७ ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो
सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयं ८ विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च जगतीं वशे संभृत्य।
सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुं ९

स्वरागादिराहित्येऽपि सेवकेष्वेव फल जनकत्वं नान्येषु ६ सम्यङ्मत्कालाम
वकैवल्यादिलाभे धाम्मिमनुमोदमानः शत्रुकर्षणेति संबोधयन्सर्वराजविजयशक्तिं संचारयति अनु भ।
विष्यति अनुवर्तिष्यते सर्वलोकव्यापिनी भविष्यतीत्यर्थः ७ किं मत्र मयाऽनेन सम्पादनीयं न वस्तु करणं वा तत्रापर
स्याह ऋषीणामिति ८ जगतीं सर्वां पृथ्वीं संभारान्मन्तोपस्करान् सम्भृत्य सम्पाद्य आहर स्वानुतिष्ठेत्यर्थः ९

विश्वामित्रस्यानुग्रहाय हरिश्चंद्रो भार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय स्वयं चंडालतां प्राप्तोऽपि निर्विण्णः सदा योग्यावा
मिभिर्जनैः स्वर्गं गतः रंतिदेवः रंतिदेवः सकृद्देवोऽष्टचत्वारिंशद्दिनान्यलब्धान्नोदकोऽपि कथंचिल्लब्धोदकान्न
मतिथिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः उंछवृत्तिर्मुद्गलः षण्मासे सीदन्नकृद्देवोऽप्यातिथ्यदानेन ब्रह्मलोकं गतः श
रणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं श्येनाय दत्वा शिबिर्दिवं गतः ब्राह्मणवेषधारिणे हरये सर्वस्वं दत्वा तमेव

हरिश्चंद्रो रंतिदेव उंछवृत्तिः शिबिर्बलिः व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः २१ शुक उवा।
च स्वैराकृतिभिर्लोकस्य प्रकोपैः स्पृहोदितैरपि राजन्नेवं धूर्त्तिव सावहृष्टपूर्वो न चिंतयन् २२ राजत्वं
यतो येन ब्रह्मलिंगानि बिभ्रति ददामि मिलितं ते भिक्षात्मानमपि दुस्त्यजं २३ बलेर्नृपते कीर्तिं
वितनोति दिव्यकल्मषा ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विश्रब्धात्मजेन धीमता २४

बलिरात्मसाच्चकार कपोतश्चातिथये व्याधाय कपोत्या सहात्ममांसं दत्वा विमानेन दिवं गतः व्याधस्त
योः सत्वं वीक्ष्य स्वयमतिनिर्विण्णो महाप्रस्थानेन वनाग्निदग्धदेहो निष्कल्मषो दिवमारुरोह एवमन्ये बहवो
ऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गताः प्राप्ता इति २१ स्वादितैः स्वाचारितैः कार्णिकैः दृष्टपूर्वो ह्योपदेशस्वयं वा
दिष २२ २३ इंद्रस्य श्रियं जिहीर्षतो विश्रब्धात्मनेन भ्रंशितस्यापि बलेः प्रभुप्रह्वो नेति पाठे न भ्रूयते किमपि त

वल्कलिंगधराः बाललिंगधारिणः यतो यत्र बृहद्दृश्य मनो जगामेत्यर्थः ॥९॥ शृङ्गेषु वर्तमानेसमयावेशेन अग्रावे
तेनार्थः ॥१०॥ नन्विदं कामयामहे इति विशेषो निर्दिश्यते अन्यथा यस्य पुत्रादेर्वियोगो दुःसहः स कथं देयः
तथा राजमंडलं किरीटादि देयं यत्र ज्झितस्पृहः कथं देयं तथा निरस्पृहं रत्नाभरणादि पुत्रादियोगं कथमस्मै दे

भीमसेनोर्जुनः कृष्णो वल्कलिंगधरास्ततः नगमुर्गिरिशिखरं तेनातन् बृहद्दृश्य मनो यतः ॥९॥ ते गता अतिथि
वेलायां शृङ्गेषु शृङ्गमेथिनो वल्कलैः समयावेशात् तन्माऽवल्कलिगिनः ॥१०॥ नरोऽन्विष्यन्ति यामास्मान
र्थिनो ह्यागतान् ततः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥११॥ किं दुर्लभमिति तित्त्वणो किमकार्यं महा
मायुभिः किन्त्वदेयं वदस्मात्तोकः परः समदर्शिनो ॥१२॥ योनित्यं तव शरीरेण सत्तां गायं यशो ध्रुवं नावि
नोति ह्ययं कल्पः सवाच्यः शाश्वतः ॥१३॥

नमिति वेदत आह किं दुर्लभमित्यादि अग्रदृष्टांतत्वेनार्थांतरमाह किमकार्यमिति यथा माधुलामका
र्यं नास्ति तथा ति नित्यं तो दुर्लभं दुःसहं नास्ति वदन्यानामसदानाणामदेयं नास्ति समदर्शिनां परस्वना
स्ति अतस्त्वं किं विशेषनिर्देशेनेत्यर्थः ॥१२॥ किं चास्थितेथीरेण मृङ्गलादिवल्माणा अपि न वेचनीयाः इत्याश।
येनाह योनित्यनेतिना विकोतिनसंपादयति सवाच्यः ॥१३॥

श्री
भाग
उटी
८३

83

प्रदाय दत्त्वेत्यर्थः ३३ समेखले युद्धांगते ३४ मंडलानि गतागतप्रकारभेदान् सव्यं दक्षिणं च यथा भव-
ति तथा रंगिणो रंगगतयो नटयोरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ३५ चटचटेति गदयोः परस्परघातशब्दानुक-

इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रदाय महतीं गदां द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ३३ ततः स-
मेखले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ३४ मंडलानि विचि-
त्राणि सव्यं दक्षिणमेव च चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रंगिणोः ३५ ततश्चटचटाशब्दो वज्र-
निःपेषसन्निभः गदयोः क्षिप्तयो राजन्दंतयोरिव दंतिनोः ३६ ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने
अन्योन्यतोंसकटिपादकरोरुजत्रुं चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विरदयोरि-
व दीप्तमन्वोः ३७ इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिंष्टां शब्दस्त-
योः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ३८

रणं वज्रस्य निष्पेषो घातस्तत्सदृशः युध्यतोर्दंतिनोर्घातशब्द इव शुशुभे ३६ अंसंकट्यादीनुपेत्य दीप्तमो
मन्युर्ययोस्तयोः गजयोरर्कशाखाभ्यां युध्यतोर्दंतिनोः ते यथा चूर्णीभवतस्तद्वत् ३७ अपिंष्टां चूर्णीचक्र-

ग
दि
८३

षुक्रेणावार्यमाणोपि अतएवविस्मयमितिज्ञानत्रपि २५ पतमानेनपतता तत्रवंधुनादेहेनवाल्य।
णार्थाय विपुलं यशो नेदं तानेदमानेनाः संम्पादयता कोन्वर्थः २६ इत्येवं निश्चित्य प्राह हे विप्राइति २७

श्रियं जिह्रीर्षितेदस्य विस्मवेद्धिन्नद्रूपिणे ज्ञानत्रपि मंद्री प्राह प्रार्थमानोपि देहमाह २५ जीवता।
वाल्यणार्थायकोन्वर्थः तत्रवंधुना देहेनपतमानेन नेदंतां विपुलं यशः २६ इत्युदारमतिः प्राह
कृष्णाज्जनन्द्रुकोदरान् हे विप्राद्वियतां कामो ददाम्यात्मशिरोपिवः २७ श्रीभगवानुवाच युद्धं।
नोदेहिराजेन्द्र द्वंद्वशो यदि मन्यसे युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकांक्षिणः २८ असौ वृकोदरः
पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनोऽयं अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुं २९ एवमावेदितो राजन्
जहासोच्चैः स मागधः आह चामर्षितो मंदा युद्धं तर्हि ददामि वः ३० न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि वि।
क्लवचेतसा मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ३१ अयं तु वयसा तुल्यो नातिसत्वो न मे समः
अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ३२

२८ राजन्यतामेव प्रपंचयति असाविति २९ ३० यतो मद्भियात्समुद्रं शरणं गतः ३१ वयसाप्यतुल्यः नाति
सत्वोः नातिवलश्चनवदेहेनमयासमः अतोर्जुनो योद्धा न भवेत् भीमस्तु भवेद्यतो मम तुल्यबलः ३२ ॥

श्री
भाग
दशी
८४

दुर्हृतत्वात्सोऽहंतान्नयोऽन्याभिलाषिणोऽतिदर्शयन्नाह सहदेवमिति ४८ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे द्विसप्त
तितमोध्यायः ७२ ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान्हरिः राजार्हभोगैः स्वान्देशान्प्रस्थाप्य पुनरागमत
प्रस्थंहत्वा मागधं यथावद्दुःस्थभूपतीन् विमोच्य कृपया कृष्णो निजरूपमदर्शयत् ये निर्जिता जरासंधेन।

हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ४५ सहदेवं तत्त
नयं भगवान्भूतभावनः अभ्यषिंचदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः मोचयामास राजन्यान्संरुद्धा
मागधेन ये ४६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्विसप्ततितमोध्यायः ७२ शुक उवाच अयुते द्वे श
तान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मलवाससः १ क्षुत्क्षामाः शुष्क।
वदनाः संरोधपरिकर्शिताः ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससं २ श्रीवत्सांकं चतुर्बाहुं प
द्मगर्भारुणेक्षणं चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ३ पद्महस्तं गदाशंखरथांगैरुपलक्षि।
तं किरीटहारकटककटिसूत्रांगदांचितं भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ४ ॥

निरुद्धा गिरिद्रोण्यां तेन ततो निर्गताः संतो घनश्यामं ददृशुरित्यन्वयः १ क्षुधा क्षामाः कृशाः संरो
धेन परिकर्शिताः क्लेशिताः २ भ्राजन्मानो वरमणिः कौस्तुभो यस्यां ग्रीवायां यस्य तं कंठे विलय

श्री
भाग
दश
८४

शिलाभ्यासो बलेसंतं डोजः प्रभावः समानितानियमयोः ३९ ४० ४१ तत्सशाकलरूपं मूर्तिः पुनः शाकली
भावः तेविद्याज्ञानेन जरानामगात्तस्मीनल्कृते श्रविनयत्कथमसौ शाकलीभवेदिति ४२ विटपं शाखो करे

तयोरेवं प्रहरतोः समशिलावलोनमोः निर्विशेषमभूयुद्धमहीणजवयोर्नृप ४३ पर्वतयोर्महा
राजयुध्यतोः समविंशतिः दिनानि निरंगस्तत्रसमयुद्धं त्रिंशतितिष्ठतोः ४४ एकदामातलेयं वैप्राह।
राजन्वृकोदरः नशक्तोदंतरामंयंविजेतुंपृथिमाधव ४५ तत्रोजंसम्मतीविद्रांजीवितंचजराकृ
तं पार्थमाप्यायनत्वेन तेनस्माविनप्रहरिः ४६ संविज्ञायाभिवयोपायं भीमस्यामोघदर्शनः दर्शं
यामासविटपं पाटयन्निवसंज्ञया ४७ तदित्तायमहासत्वोभीमः प्रहरतांवरः गृहीत्वापादयोःश
त्रोः पातयामासभूतले ४८ एकंपादंपदाक्रम्यदोर्भ्यामन्यंप्रगृह्यच गृह्णतः पाटयामासशाखा
मिवमहागजः ४९ एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके एकबाहुत्रिभूकर्णौ शकलेददृशु
र्जनाः ५०

विटपं गृहीत्वाहरिर्भीमस्ययथाद्वैविटपं पाटयामितयात्वमेनं विपाटयेतिसंज्ञया संकेतेनकारिवयोपायं।
दर्शयामासेत्यर्थः ४७ ४८ ४९ एकैकः पादादिर्ययोस्ते शकले ५०

श्री
भाग
उत्तं
८५

राज्यस्य योगवियोगयोरस्मर्थो वदनमस्मास्वेव दृष्टमित्याहुः वयमिति हे अभ्यो श्रीमदेन नष्टादृष्टियैर्यान्तो।
स्पर्द्धाः दृष्टिमाः इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्द्धमानाः पुरः पुरतः स्तां मत्तमविगणय्य पुरायेद्दुर्मदा वयं ॥१२॥
हे कृष्ण तपवद्वर्यमर्याद्विलष्टदर्पास्ते चरणौ स्मरामस्मदभिमानास्महे कथंभूताः भवतस्तन्वा मूर्त्या काले
न श्रियो विचालिता भ्रंशिताः अतो राज्यच्युतिर्भवदनुग्रहरूपैवेत्यर्थः ॥१२॥ अतएवाथो अनेनतेरमगतृष्णिस

वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो जिगीषयास्या इतरेतरस्पृधः घ्नन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृ
त्युं पुरस्त्वा विगणय्य दुर्मदाः ॥१२॥ त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ।
कालेन तन्वा भवतोऽनुकम्पया विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥१३॥ अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहे
न शश्वत्पतता रुजां भुवा उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम् ॥१४॥ तं
नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥१५॥

मृगतृष्णारूपं शश्वत्पतता नाशनिरहाणां लीयमानेन तथा रुजां रोगाणां भुवा जन्मस्थानेन देहेनोपासितव्यं न स्पृ
हयामहे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं स्वर्गादिभोगमुपासितव्यं न स्पृहयामहे कथंभूते कर्णरोचनं रु।
विजनकं तत्रगतस्यापायनपगमेन स्वात्माभावादिति भावः ॥१४॥ यद्येवंभूतास्तर्हि ममचरणौ स्मरन्तन्तो।
नायासेन मुक्तिर्भविष्यति किमिदमपेक्षयेति चेदत आहुः तं न इति नन्वरणास्मृतिरेव नन्वरणास्मरणप

पिबंतइवचक्षुर्भ्यामिमाहिनाहरेःपादयोः प्रणामरिसन्नरेणाल्पयः रंभंतः परिरंभमाणाइव ५ श्रीकृष्णद
र्शनाह्लादेनध्वस्तः संरोधक्लमोयेषांते ६ ७ संरोधाद्दुःखितानस्मान्घोरायाः संसृतेरपिपाहिमोचय ८ ननु
भवंतोजनाः संस्थामयाविष्टाइवाशुभोगासक्तास्त्वकथंसंसृतेर्मोचनीयाइत्याशंक्यसंप्रतिनवयंतथाभूताइ
त्याहुः तेनमितमतिभिः हेनाथवयमेतेनानुसूयामः अल्पवृत्तेषुदृष्ट्यानपश्यामः कुतइत्यतआहुरनुग्रहइति।

पिबंतइवचक्षुर्भ्यांलिहंतइवजिह्वया जिघ्रंतइवनासाभ्यांरंभंतइवबाहुभिः ५ प्रणेमुर्हतपाप्मा
नोमूर्धभिःपादयोर्हरेः कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः ६ प्रशशंसुर्हृषीकेशंगीर्भिः
प्रांजलयोनृपाः ७ राजानः नमस्तेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराव्यय प्रपन्नान्पाहिनःकृष्णनिर्विण्णा
न्घोरसंसृतेः ८ नैनंनाथान्वसूयामोमागधंमधुसूदन अनुग्रहोयद्भवतोराज्ञांराज्यच्युतिःप्रभो ९
राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धोनश्रेयोविंदतेनृपः त्वन्मायामोहितोनित्यामन्यतेसंपदोचलाः १० मृगतृष्णांय
थाबालामन्यंतउदकाशयं एवंवैकारिकींमायामयुक्तावस्तुचक्षते ११

ति यद्यस्मात् ९ एतदेवव्यतिरेकेणोपपादयंति राज्यैश्वर्येति राज्यैश्वर्याभ्यांमदस्तेनोन्नद्धउच्छृंखलः।
अनित्याश्चचलाश्चसंपदोमन्यते यद्वाऽनित्यासन्तःअचलाःशाश्वतीर्मन्यते १० किंचावस्तुसदस्तुनयाया।
अपतीत्याह मृगतृष्णामिति वैकारिकींसृष्ट्यादिविकारापन्नाम् अयुक्ताअविवेकिनः ११ ॥

श्री
भाग
उत्ती
८९

86

प्रजानां नृपसत्यादि सेवन्तो: शर्मसममम्बेन सेवमाना: २२ २३ स्त्रियश्च तेषां मज्जनकर्मणि गृह्यं गात्राणां नादौ म्यगुं
के २४ २५ सस्नाताना मम्बगलकृतानां भोगैश्च पुष्कलान्वरान्नेन भोजयित्वा पुनस्तेषां सपर्यां सहदेवेन कार।

सेतन्वेत: प्रजानां तन्नस्वेद: स्वंभवाभवौ शर्मेणामेव सेवंतो मच्चित्ता विचरिष्यथ २२ उदासीनाश्च
देहादावात्माराममाधृतव्रता: मय्यावेश्य मन: सम्यङ्मामन्ते ब्रह्मयास्यथ २३ शुक उवाच इत्यादि
श्यनृपान्कृष्णो भगवान्भुवनेश्वर: तेषां नियुक्त पुरुषान्स्त्रियो मज्जनकर्मणि २४ सपर्यां कारया।
मास सहदेवेन भारत नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणै: स्रग्विलेपनै: २५ भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नाता।
न्समलंकृतान भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्ताम्बूलाद्यैर्नृपोचितै: २६ ते पूजिता मुकुन्देन राजानो मृष्टकुं
डला: विरेजुर्मोचिता: क्लेशात्प्रावृडन्ते यथा ग्रहा: २७ रथान्सदश्वानारोप्य मणिकाञ्चनभूषितान
प्रीणय सूनृतैर्वाक्यै: स्वदेशान्प्रत्ययापयत २८ त एवं मोचिता: क्लेशात्कृष्णेन सुमहात्मना ययुस्त
मेव ध्यायन्त: कृतानि च जगत्पते: २९ जगदु: प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितं यथान्वशासद्भगवां
स्तथा चक्रुरतन्द्रिता: ३० शुक उवाच जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशव: पार्थाभ्यां संयुत: प्रा
यात्सहदेवेन पूजित: ३१ गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं शंखान्दध्मुर्जितारय: हर्षयन्त: स्वसुहृदो दुर्हृदां चास

यामास २९ गृहाश्चैवं सादयोपयत्ना २२ प्रीणय्यैवं तदयित्वा २८ २९ जगद‍ुरञ्ज: ३० ३१ खाण्डवप्रस्थमिंद्रप्रस्थं ३२ ८९

१८ १९ यथा भवद्भिराशंसितः तथा वाढं निश्चितं भक्तिर्जायते तावत् मामित्यर्थः १९ देहभृतां मद्भजनमेव कर्त-
व्यमिति भवद्भिर्यद्व्यवसितं संकल्पितं दिष्ट्या भद्रं भवद्भिस्तत्कं सम्यगेवेत्याह भवंत इत्यादि श्रीश्चैश्वर्यं च ताभ्यां मद-
त्तेनोन्नाहमहं यतं तेषाचारमित्यर्थः पश्यपश्यामिति १९ ततो वाद देहदः कानि वीर्येष्वक्रवर्तीनरेश्वरः पि

क्रस्वाय वामदेवाय हृदयेषु परमात्मने प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः १९ शुक उवाच संस्तू-
यमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिराः १९ श्रीभगवानुवा-
च अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे सुदृढा जायते भक्तिर्वाढमाशंसितं यथा १९ दिष्ट्या व्य-
वसितं भूपा भवंत ऋतभाषिणः श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणां १९ हैहयो नहुषो वेनो राव-
णो नरकोऽपरे श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः २० भवंत एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमंतवत् मां
यजंतोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ २१ ॥

तः कामयेनुहरणान्मरणस्य रामेण सप्रज्ञो हतः नहुषो देवैरुन्नतां शामगत्मनः शचीसंगमाय ब्राह्मणान् शिविकां
वाहयंस्तैरेव ततो भ्रंशितो जगरत्वमवाप वेनोऽप्युन्मत्तो ब्राह्मणान् धिक्कृत्य पितृस्तैरेव हुंकृतैर्हतः रावणो रामेण
रः सीतामभिलषन् रामेण हतः नरको देवस्त्रीरादितिकुंडले चाहरत् कृष्णेनैव हतः अपरे श्रीमदात्स्थानाद्भ्रं-
शिताः २० यदुत्पाद्यं देहादि नंतवद्विज्ञाय युक्ता अप्रमत्ता रक्षतेत्यर्थः २१

अथवा न वपरिपूर्णस्यात्मापनात्ताधारणाभ्यां न तेजोहानिवृद्धी अतः कृष्णकृपया सर्वं संगच्छते इत्याह
समानासमानरहितस्य ब्रह्मणस्तवैषमाया परमात्मन इति सर्वजीवनियंतृत्वनियम्यत्वं स्वतरां नवा
स्तवे अतः परानुग्रहार्थं दत्तैः कर्मभिस्तव तेजो न वर्धते न च ह्रसते रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरि
त्यर्थः तथा च श्रुतिः न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति ४ नन्वेवमप्यहं परमेश्वरः ममेदं कर्म नीचमयो

नह्येकस्मादद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ४ न वै ते
ऽजित भक्तानां ममाहमिति माधव त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ५ श्रीशुक उवाच ।
इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान्स ऋत्विजः कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ६
द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गोतमोऽसितः वसिष्ठश्च्यवनः कंठो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ७ विश्वामि
त्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ८ अथर्वा कश्यपो धौ
म्यो रामो भार्गव आसुरिः वीतिहोत्रो मधुच्छंदा वीरसेनोऽकृतव्रणः ९

ग्यमिति मनसि कथं न भवेदत आह नवैत इति हे अजित इति हे अजित ते तव भक्तानां मोचलावत्वियं ना
नानाधीर्भेदमतिर्नास्ति किं पुनस्त्वं कथं न वेतीत्यर्थः ५ यज्ञिये यज्ञोचिते वसन्तादिकाले युक्तानभिज्ञा
कान्युधिष्ठिर ऋत्विजो होतप्रभृतीनवृणोत् ६ तानाह द्वैपायन इति त्रिभिः ७ ८ अकृतव्रणान्तानवृणोत् ।

यांतेमृतं यामममनोरथोबभूव २२ २४ २५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेत्रिसमतितमोध्यायः ७३
चतुर्थुक्तमर्तिनमेराजस्यषक्रियाहिनैः अग्रश्रुताश्रसंगेनैवयज्ञानादिवर्णितेन राजसूयमविहताराजसंधंतदं
तरे चैयंनदंनेकुवेंनबीजंकलिमिवावपत कृष्णस्यचानुभावमिति चकारात्तस्यराजानविधायित्वमालस्ये

तच्छ्रुत्वाप्रीतमनसइंद्रप्रस्थनिवासिनः निशाम्यमागधंशांतेराज्ञाजातमनोरथः ३३ अभिवंद्याथ
राजानंभीमार्जुनजनार्दनाः सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मनायदनुष्ठितं ३४ निशाम्यधर्मराजस्तत्केशवे
नानुकंपितं आनंदाश्रुकलांमुंचन्प्रेम्णानोवाचकिंचन ३५ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेत्रिसप्त
तितमोध्यायः ७३ श्रीशुकउवाच एवंयुधिष्ठिरोराजाजरासंधवधंविभोः कृष्णस्यचानुभावंतंश्रुत्वा
प्रीतस्तमब्रवीत् १ येस्युस्त्रैलोक्यगुरवःसर्वेलोकमहेश्वराः वहंतिदुर्लभंलब्ध्वाशिरसैवानुशासनं २
सभवानरविंदाक्षोदीनानामीशमानिनां धत्तेनुशासनंभूमंस्तदत्यंतविडंबनं ३ ॥

अर्थः १ तदाह येस्युरितियेत्रैलोक्यस्यापिगुरवःस्युःसनकादयःसर्वेलोकपालाश्चतेशिरसैवतवानुशा
सनंवहंतीति दुर्लभंलब्ध्वेतिभाग्येनैवतल्लब्धमितिभावः २ सभवानरविंदाक्षोस्माकमनुशासनंधत्ते तदा
दंतविडंबनमननुरूपमनुकरणंयद्वातेजोहानिप्रसंगादित्यर्थः ३

अथार्हणमग्रपूजा तन्नार्हति योग्यं अनेकानामाधेयानां बहुत्वेनैकस्यानिश्चयात् १९ २० सांख्योक्तानं योग-
उपासना २१ तत्र सांख्ये केवलपरं योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेकपरत्वं तत्राह एक इति एक एवा-
द्वितीयोसावतः सांख्यैस्तस्य परत्वं युक्तं विशेषणभूतस्य च सर्वप्रपंचस्य तन्मयत्वात्सविशेषस्य योगस्यापि यु।
क्तमद्वितीयपरत्वमित्याह एतदात्म्यमिति एष श्रीकृष्णस्य आत्माश्रयस्तदेतदात्मनस्तस्य भाव एतदात्म्यं भवति ना-

स तस्याप्यार्हणार्थं वै विमृशंस्तत्र भासदः नाध्यगच्छन्नेकोऽन्यान्सदेवस्तदाब्रवीत् १९ अर्हति त
च्युतः श्रेष्ठं भगवान्सात्वतां पतिः एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः २० यदात्मकमिदं विश्वं।
क्रतवश्च यदात्मकाः अग्निराहुतयो मंत्राः सांख्यं योगश्च यत्पराः २१ एक एवाद्वितीयोसावैतदा।
त्म्यमिदं जगत् आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हंत्यजः २२ विविधानीह कर्माणि जनयन्य।
दवीवृधा ईहते यदयं सर्वं श्रेयो धर्मादिलक्षणं २३ तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणं ए
वं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् २४

वैवभावनिर्देशः एतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतेः अत्रहेतुरात्मनेति हे सभ्याः आत्माश्रयोन्यनिरपेक्षः स्वय-
मजः इदं जगत्सृजत्यवति हंति चेति २२ किंच यस्यावेदयानुग्रहेण विविधानि कर्माण्युपयोगादीनि जन-
यन्कुर्वन् यद्यस्मादेवं जनः सर्वोपि धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते साधयति कर्माणि तत्फलानि च यद्धीना-

१ अन्ये चोपहूता ये यज्ञे दिदृक्षवस्तेनत्रेयुरिति संबन्धः ॥ ११ देवयजनं यज्ञभूमिं कृष्टाकर्षणादिभिः संशोध्य ।
दीक्षयां चक्रिरे दीक्षां संस्कारायुक्तमकुर्वन् ॥ १२ उपकारणा उपस्करणाः वरुणस्य राजसूयं यथा सन्निति शो

उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ १ ब्राह्मणाः क्ष
त्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदृक्षवः तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञांश्च कृतयो नृप ॥ ११ ततस्ते देवयजने ब्राह्म।
णाः स्वर्णलांगलैः कृष्ट्वा यत्र यथाम्नायं दीक्षयां चक्रिरे नृपं ॥ १२ हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य य
था पुरा इंद्रादयो लोकपाला विरिंचिभवसंयुताः ॥ १३ सगणाः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः मुन
यो यक्षरक्षांसि खगकिन्नरचारणाः ॥ १४ राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः राजसूयं समीयुः
स्म राज्ञः पांडुसुतस्य वै ॥ १५ मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ॥ १६ अयाजयन्महाराजं याज
का देववर्चसः राजसूयेन विधिवत्प्राचेतसमिवामराः ॥ १७ सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान्सदसस्प
तीन् अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः ॥ १८

षः ॥ १३ ॥ १४ ये इंद्रादयो देवगणा ये च राजादयः समाहूताः ते तत्र समीयुः स्म ॥ १५ ते सर्वे कृष्णभक्तस्य राज्ञो रा
ज्ञः सूपपन्नमविस्मिताः संतः सूपपन्नं मेनिरे [illegible] ॥ १६ याजकाः ऋत्विजः ॥ १७ सुत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ १८

श्री
भाग
३टी
८४

१४ अस्यैवव्याख्यावोऽर्थः पूर्ववद्ज्ञेयः गोपालो वेदपृथिव्यादिपालः तदर्थः फलस्तितेवेदविपरीतं लपतीति
फलपाः तानस्मतेव्यानयतेतथ्यामः अकाकः केवाः केवकाके नेनविधेनेयस्सोकाकः श्यामकामश्चत्वा।
र्थः सपर्यामनामकामयोग्यो केवले पुरोडाशेनार्हति अपि न सर्वस्वमपि तथायं श्रीकृष्णोपि च सर्वार्थि।
योग्या सपर्यां कथमर्हति किंवात्मसमर्पणमप्यर्हतीत्यर्थः १५ वर्णाश्रमफलेभ्योपेतः बालत्वात् अना
मगोत्रमितिश्रुतेः अनपवानधिकारित्वात्सर्वधर्मबहिष्कृतः स्वैरवर्तीमातात्परमेश्वरत्वात् अनपवर्गी।

तपोविद्याव्रतध्यानस्नाननिर्हृतकल्मषान् परमर्षीन्जनानिष्टांल्लोकपालेश्च पूजितान् १४ स।
दसस्पतीनतिक्रम्यगोपालः फलपोसतः यथाकाकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति १५ वर्णाश्रम
फलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति १६ यद्यातिनैवोहिफलेश
मेसद्भिर्बहिष्कृते वृथापानरतेशाश्वत्सपर्यां कथमर्हति १७

णः तमसाप्रादिरहितः एवंभूतो देवानां योग्यं तत्त्वं सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः १६ अपि च कथं वर्णनीयो
माहृशेरेषां यहूनां महिमा यस्मादेषां यहूनां फलं यपानिनाशसमपि किं सद्भिर्बहिष्कृतमपि तथा रसाहते
किंचास्मादिफलवहूयपानरतमपि तन्निरतिशयाबाधमित्यर्थः अहो यहूनामेवेतादृशं माहात्म्यं यद्रुफ
लवहृहस्ययथातेशापोनप्राभूदित्यादि अयं तमातावीश्वरः स्वतः सपर्यामात्रं कथमर्हतीतिभावः १७

यात्मनाक्रियमाणमर्हणमात्मनः कथंभवेत्तत्राह सर्वभूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिने निरस्तभेदम
तये २५ श्रीकृष्णानुभाववित् सहदेवस्तस्मात्तूष्णीमभूत् २६ द्विजेरितं साधुसाध्विति घोषं श्रुत्वा हार्द

सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानंत्यमिच्छता २५ इत्युक्त्वा सा
हदेवोभूत्तूष्णींकृष्णानुभाववित् तच्छ्रुत्वातुष्टुवुः सर्वे साधुसाध्विति वादिनः २६ श्रुत्वा द्विजेरितं
राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदां समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः २७ तत्पादाववनिज्यापः शि
रसा लोकपावनीः सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुम्बो वहन्मुदा २८ वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणै
श्च महाधनैः अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुं २९ इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्रांजलयो
जनाः नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ३० इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृ
ष्णगुणवर्णनजातमन्युः उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभी
तः ३१ ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ३२
यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितं सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोर्हणे ३३

अभिप्रायं २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ हे सर्वे सदसस्पतयः बालस्य भाषितं मा मन्ध्वं मा जानीत माग्रहीत

श्री भाग टी १०

तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः प्रथमतोर्धहोमन्नल्पबलः सर्वानेतान्हन्यात् अतो मयैव शीघ्रं हंतव्य इति
तत्क्षणमेवोत्थाय शिरो जहारेति ४४ ४५ ४६ ननु वैरानुबंधकस्य कथं वासुदेवप्रवेश इत्यत आह जन्मत्रयेति।

तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा शिरः क्षुरांतचक्रेण जहारापततो रिपोः ४४ शब्दः को-
लाहलोथासीच्छिशुपाले हते महान् तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ४५ चैद्यदेहोत्थि-
तं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ४६ जन्मत्रयानुगुणित-
वैरसंरब्धया धिया ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणं ४७ ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षि-
णां विपुलामदात् सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेवभृथमेकराट् ४८ साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगे-
श्वरेश्वरः उवास कतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ४९ ततोनुज्ञाप्य राजानमनिच्छंतमपीश्वरः।
ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ५० वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरं वैकुंठ-
वासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ५१

जन्मत्रयेनुगुणितमनुवर्ति तेषां वैरं तेन संरब्धया विष्टया तन्मयतां ता-
त्स्वरूपतां यातः पार्षदो बभूवेत्यर्थः अत्र हेतुः भावो हीत्यादि भावनानुध्यानं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कार-
णं पेशस्कारिध्यानेन कीटादेस्तथा दृष्टत्वादित्यर्थः ४७ ४८ ४९ ५० ५१

९०

किंच येराज्ञानोदुष्टास्तद्वाद्यपतितेतत्तदर्थं कीटकदाकादिदेशानप्याश्रयंति एतेनब्रह्मर्षिसेवितान्नेवदे
शानाश्रिमाब्रह्मवर्चसं दुर्गमपिसमुद्रं हित्वाद्वापयितोनार्थः बाधंते तथायादस्यवः प्रजाताश्च घ्नंतीत्य
र्थः वेदतत्त्वाभिधेयामयोगोब्रह्मवर्चसं मद्धान्यलिंगेतत्समुद्रं वेदविरुद्धलिंगधारणंपाखंडमित्य

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्नसेवंतेब्रह्मवर्चसं समुद्रंदुर्गमाश्रित्यबाधंतेदस्यवःप्रजाः ३६ एवमादीन्य
भद्राणिबभाषेनष्टमंगलः नोवाचकिंचिद्भगवान्यथासिंहःशिवारुतं ३७ भगवन्निंदनंश्रुत्वादुः
सहंतत्सभासदः कर्णौपिधायनिर्जग्मुःशपंतश्चेदिपंरुषा ३८ निंदांभगवतःशृण्वंस्तत्परस्यजन
स्यवा ततोनापैतियःसोपियात्यधःसुकृताच्युतः ३९ ततःपांडुसुताःक्रुद्धामत्स्यकैकयसृंजयाः
उदायुधाःसमुत्तस्थुःशिशुपालजिघांसवः ४० ततश्चैद्यःस्वसंभ्रांतोजगृहेखड्गचर्मणी भर्त्सयन्कृ
ष्णपक्षीयान्राज्ञःसदसिभारत ४१

र्थः तत्रलिंगमाजीविकावाधंतेतंदंडयंति कथंभूतं दुर्गमंधर्मवत्मतोनेधर्मनयादुस्तैर्यमित्यर्थः तथादस्युत
पिप्रजावेशेनवर्तमानानाश्रयंति ग्रतोयतुभ्यः कोन्योनामधृनाडौसीति ३६ शिवाफेरुस्तस्यारुतंश्रुत्वा
यथासिंहोनकिंचिद्भूतेतद्वत ३६ ८ ३९ ४० ४१

श्री
भाग
दुटी
७१

पूजायां सम्मानेन द्रव्यसाधने नानावस्त्रसंपादने ४ शुश्रूषणे चंदनानुलेपनादौ ५ ६ निरूपिता नियुक्ताः सं
तो नानाकर्मसु प्रवर्त्तनेषु ७ अर्जुनो जन्मसदस्यां सभासदां स्थानेषु स्विष्टेषु सूनृतेषु प्रियतवाक् समर्हणामलं।

भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ४ सतां शुश्रूष
णे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने परिवेशने द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ५ युयुधानो विकर्णश्च हा
र्दिक्यो विदुरादयः बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ६ निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तन
दा प्रवर्तिताः राजेंद्र राज्ञः प्रियचिकीर्षया ७ ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु स्विष्टेषु सूनृतसम
र्हणदक्षिणाभिः चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्यां ८ मृदंगशं
खपणवधुंधुर्यानकगोमुखाः वादित्राणि विचित्राणि नेदुरवभृथोत्सवे ९ नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गा
यका यूथशो जगुः वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् १० चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेंद्रैः स्यंद
नार्वभिः स्वलंकृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः ॥ यदुसृंजयकांबोजकुरुकेकयकोसलाः कं
पयंतो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः १२ ॥

कारादिदक्षिणाः प्रसिद्धास्ताभिः युतयां गंगायाम् ८ ९ १० चित्रध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिभेंद्रैः स्यंदनैर
र्वभिरश्वैर्भटैश्च एवं चतुरंगैः सैन्यैर्निर्ययुः ॥ यजमानो युधिष्ठिरः सतो येषां ते १२ ॥

७१

७४

५२ स्नातामानवाः ऽविचराः प्रमत्ताश्च ५३ पापं धर्मद्विषां मन्ये इति कलिं कलेरंशो अनेन एव कृष्णकलस्यामयं व्याधिं नाशकम् ५४ वितानं यज्ञम् ५५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५
पंचसप्ततितमे पत्तावभृथसंभ्रमः सुयोधनस्य चाप्यत्र मानभंगोऽहृदि शिष्यमात. दुर्योधनस्यैकस्यैव दुःखे

राजसूयावभृथ्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ५२ राज्ञा सभाजिता। ताः सर्वे सुरमानवखेचराः कृष्णं क्रतुं च शंसंतः स्वधामानि ययुर्मुदा ५३ दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयं यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पांडुसुतस्य तां ५४ य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकं राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ५५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५
राजोवाच अज्ञातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयं सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः १ दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यतां २ शुक उवाच पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः बांधवाः परिचर्यायां तस्यासन्प्रेमबंधनाः ३

कारणं प्रष्टुमुक्रमनुवदंति अज्ञातशत्रोरिति १ इति श्रुतं नः मुखाद्देवेभ्यर्थः २ दुर्योधनस्यासहकारणं वक्तुं योगमहोत्सवमेव पुनः सिंहावलोकनेन निरूपयति पितामहस्येत्यादिना एकदशभिः पूर्वेणस्येत्यनेः शाकनेन। ग्रंथेन प्रेमबंधनाः प्रेमयंत्रिताः २

पत्नीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसंबंधि अवभृथ्यं च तैश्चरित्वा तान् अनुष्ठाय महर्षयः १९ २० २१ अहते नूतने

पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः आचांतं स्नापयांचक्रुर्गंगायां सहकृष्णया १९ देवदुंदुभयो नेदुर्नरदुंदुभिभिः सह मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः २० सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् २१ अथ राजाहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणांबरैः २२ बंधून्ज्ञातीन्नृपान्मित्रसुहृदोन्यांश्च सर्वशः अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृप २३ सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घहाराः नार्यश्च कुंडलयुगालकवृंदजुष्टवक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः २४ अथर्त्विजो महाशीलाः सदस्या ब्रह्मवादिनः ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये समागताः २५ देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप २६ हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम् नैवातृप्यन्प्रशंसंतः पिबन्मर्त्योमृतं यथा २७ ॥

आनर्च अर्चितवान् २२ २३ सुराणामिव रुक् कांतिर्येषां ते मणिकुंडलैः सहिताः स्रगुष्णीषादयो येषां ते कुं-
डलयुगेनालकवृंदेन च जुष्टा वक्त्रश्रीर्यासां ताः २४ २५ २६ २७

सत्स्यान्ऋत्विजः प्रत्येचद्दिनश्रेष्ठानिर्ययुः ॥ किंचगंधादिभिः स्वलंकृतानरानार्यश्चभिर्यो विनङ्कः ॥
रसानिवादैतैलेति किंचसान्द्रकुंकुमादिभिः पुंभिर्लिप्तास्ताश्चलिप्यंतो वारयोनितश्च विनङ्करिति ॥ न
भिर्गंधमारण्यादिभिर्यानैर्नदेव्योराजपत्न्योनिरगमन्त निरगुः एतदुपलक्ष्यं विमानवरैर्देव्योयथातद्वत् मा।

सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठावल्लचोषणभूयसा देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ स्वलंकृता।
नरानार्यो गंधस्रग्भूषणांबरैः विलिंपंत्योभिषिंचंत्यो विजह्रुर्विविधैरसैः ॥ तैलगोरसगंधोदक
हरिद्रासान्द्रकुंकुमैः पुंभिर्लिप्ताः प्रलिंपंत्यो विजह्रुर्वारयोषितः ॥ गुप्तानृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतत
देव्योयथादिविविमानवरैर्नृदेव्यः तामातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सव्रीडहासविकसद्वद
नाविरेजुः ॥ तादेवरावितसखीक्षिप्तचूर्णतोभिः क्लिन्नांबराविवृतगात्रकुचोरुमध्याः औत्सुक्य
मुक्तकबराच्युतमानमाल्याः क्षोभंदधुर्मलधियांरुचिरैर्विहारैः ॥ सम्राडरथमारूढः सदश्वं।
रुक्ममालिनं व्यरोचतस्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥

तलेपैः सखिभिश्च परितः सिच्यमाना सव्री।
डेनहासेनविकसंतिवदनानियासांताः ॥ देवरान्वतिभ्रातृन्ननसार्वीनपितृनीभिरुदकोनोदनचमर्धैः
सचनपात्रैश्च मलधियांकामिनाम ॥ क्रियाभिरंगक्रियाभिः क्रतुराट्सशरीरोराजसूयइव ॥ ॥

मानी साहंकारः किरीटं च माला च विद्येते यस्य सः न्यविशत् प्रविवेश क्षिपन् वस्त्रादीनि विक्षिपन् ३६ तत्र स्थ-
ले वस्त्रान्तमभ्यगृह्णात् आकुंचितवान् ततस्तस्मिन्स्थल एव भ्रान्त्या जलमेतदिति मत्वा जले चापतत् कृतः ।
स्थलवद्भ्रान्त्या ३७ ३८ ३९ समुज्जिहीर्षुरिति ग्रन्थसंग्यादितेन कलहबीजेन कृष्णः संहारं करिष्यामीति म ।

आसीनः कांचने साक्षादासने मघवानिव पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वंदिभिः ३५ तत्र दुर्यो-
धनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन्रुषा ३६ स्थलेभ्यगृह्णा-
द्वस्त्रान्तं जलं मत्वा स्थलेपतत् जले च स्थलवद्भ्रान्त्या मयमायाविमोहितः ३७ जहास भीमस्तं दृष्ट्वा ।
स्त्रियो नृपतयोऽपरे निवार्यमाणा अप्यंग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ३८ स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्व-
लन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयं हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ३९
बभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा ४० एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्व-
या सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ४१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचसप्ततितमोऽध्यायः
७५ ॥

न्त्या किंच यस्य दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमति स्म भ्रांतिं प्राप मयमायानिमित्तमात्रं स भूभार-
हरणबीजं दुर्योधनस्य भ्रमं भीमादिहासेन च तस्य पराभवं विधाय तूष्णीमासीदित्यर्थः ४० ४१ इति श्री-
भावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५

२८ २९ गतज्वरो निर्वृत आसीत् ३० अद्भुते आत्मायस्य ३१ नरेंद्रादीनां लक्ष्मीर्लक्ष्म्यः विभूतयः विश्वसृजा मयेनोपक्लृप्ता विरचिताभिः सह कुरुराट् दुर्योधनोतप्यत् ३२ महिषीसहस्रमिति बहुत्वोपलक्षणं क्वण।

ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबंधिबांधवान् प्रेम्णा निवारयामास कृष्णं च त्यागकातरः २८ भगवान पि तत्रांग न्यवात्सीत्तत्प्रियंकरः प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च साम्बादींश्च कुशस्थली २९ इत्थं राजा धर्मसुतो म नोरथमहार्णवं सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतज्वरः ३० एकदांतःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः । श्रियं अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ३१ यस्मिन्नरेंद्रदितिजेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नाना विभांति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ताभिः पतीन्द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ३२ यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदंघ्रिशोभम् मध्ये सुचारु कुचकुंकुम शोणहारं श्रीमन्मुखं प्रचलकुंडलकुंतलाढ्यम् ३३ सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोधिपः वृतोनुजैर्बंधुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ३४

ङ्घ्रिं अङ्घ्रिभिः शोभा यस्य मध्ये सुचा रु मध्यमित्यर्थः शोण हारा यस्य तत् श्रीमंति सुखानि यस्य तत् चपलैः कुंडलैः कुंतलैश्चाढ्यं सपत्रं सुशोभते इति शेषः ३३ क्वा पि कस्यांचित् सविरेजे इति शेषः स्वस्य चक्षुषा दृष्ट्यादिततापकेन ३४

श्री
भाग
दशे
९५

तमोन्धकारस्य धामाश्रयममै दुर्गमं दुष्प्रापम् ७ प्रासादा गृहाः अट्टालास्तदुपरिगृहाः तोलिकास्तु

सलब्ध्वाकामगंयानंतमोधामदुरासदं ययौद्वारवतींशाल्वोवैरंवृष्णिकृतंस्मरन् ८ निरुध्य।
सेनयाशाल्वोमहत्याभरतर्षभ पुरींबभंजोपवनान्युद्यानानिचसर्वशः ९ सगोपुराणिद्वाराणि
प्रासादाट्टालतोलिका विहारान्सविमानाग्र्यान्निपेतुःशस्त्रवृष्टयः १० शिलाद्रुमाश्चाशनयः।
सर्पाआसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातोभूद्रजसाच्छादितादिशः ११ इत्यर्द्यमानासौभेनकृष्णस्यन।
गरीभृशं नाभ्यपद्यतशंराजंस्त्रिपुरेणयथामही १२ प्रद्युम्नोभगवान्वीक्ष्यबाध्यमानानिजाःप्रजाः
माभैष्टेत्यभ्यधाद्वीरोरथारूढोमहायशाः १३ सात्यकिश्चारुदेष्णश्चसाम्बोक्रूरःसहानुजैः हार्दि
क्योभानुविंदश्चगदश्चशुकसारणौ १४ अपरेचमहेष्वासारथयूथपयूथपाः निर्ययुर्दंशिता
गुप्तारथेभाश्वपदातिभिः १५

मर्येतत्कृतानिनताः विहाराःक्रीडास्था नानिचसर्वशः १० किंच तस्मा।
द्विमानात्प्राक्कर्करादयोसम्पातवज्रलोपलाः ११ शंसुखंनाभ्यपद्यत १२ १३ १४ १५

९५

ततःषट्सप्ततितमेह्निसाल्वमहामृधे शुभमङ्गदाप्रहारेणाग्रणाम्प्रद्युम्नविनिर्गमः संप्राप्य धर्मराजस्य यज्ञस्य
यमहोत्सवं निरस्तसौभराजादीनथोपारमद्युतः ॥१॥ सकृत्स्नमर्द्दंपांसम्प्रहिंग्रसमभ्यलयत ॥४॥ आशुतोषो
पिभगवानुमापतिः कृत्स्नविद्वेषिसाल्ववस्यैव फलं मन्यमानो न शोच्येशाश्वरभूत पुनस्तस्यातिनिर्वेध।

शुक उवाच यथा मदपि कृत्स्नस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप क्रीडानभचारीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥१॥ शि
शुपालसखः साल्वो रुक्मिण्युद्वाहआगतः यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥२॥ साल्वः प्र
तिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥३॥ इति मूढः प्रति
ज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुं आराधयामास नृपः पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन ॥४॥ संवत्सरान्ते भगवानाशुतोष
उमापतिः वरेण छन्दयामास साल्वं शरणमागतं ॥५॥ देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसां अभे
द्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणं ॥६॥ तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः पुरं निर्माय साल्वाय
प्रादात्सौभमयस्मयम ॥७॥

सालस्य वरेण छन्दयामासेच्छां कारितवान वरं वृणीष्वेत्युवाच ॥५॥ तथेति प्रति
ज्ञाय गिरिशेनादिष्टः अयस्मयं लोहमयं पुरं सौभपुरसंज्ञं निर्माय रचयित्वा प्रादात ॥७॥

नांम

भृशार्दिता अपि स्वं स्वं रणे स्वां स्वां रणभूमिं न तत्यजुः २४ मौर्व्या कार्ष्ण्याय समसमथ्या व्याहृत्य सहितः २५
अपोवाह अन्यतो निनाय २६ २७ मत् मत्तो विना क्लीबं चित्तं यस्य तेन त्वया सूतेन २८ पितरौ रामकृष्णौ।

साल्वानीकपसैन्यौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः न तत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः २४ सा
ल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक्प्रपीडितः आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली २५ प्रद्यु
म्नं गदया शीर्णवक्षःस्थलमरिंदम अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः २६ लब्धसं
ज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपकर्षणम् २७ न यदूनां कु
ले जातः श्रूयते रणविच्युतः विना मत्क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात् २८ किं नु वक्ष्येऽभिसं
गम्य पितरौ रामकेशवौ युद्धात्सम्यगपक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमम् २९ व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हस
न्त्यो भ्रातृजामयः क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ३० सारथिः धर्मं विजानतायु
ष्मन्कृतमेतन्मया विभो सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी ३१ ॥

अभिसंगम्य तत्पार्श्वं गतः ताभ्यां पृष्टः त्वया योग्यं किं नु वक्ष्यामीति २९ भ्रातृजामयो भ्रातृभार्याः निश्चितं
मत्क्लैब्यं कथयिष्यन्तीति तत्कथनमनुकरोति कथं कथमिति ३० विभो हे समर्थ एतदपसरणं धर्ममा

तुमुलं आकुलं लोमहर्षणं रौद्रं १५ नैशं निशाभवं तमः उष्णगुः सूर्य इव १७ किंच स्वर्णमयानि पुंखानि येषां ते
पुंखा येषां तैः अयो लोहं तन्मयान्यग्राणि येषां तैः ध्वजिनीपालं सेनान्यं सन्नतानि पर्वाणि ग्रंथयो येषां
तैः १८ सैनिकान् भटान् नेतृन् सारथीन् १९ पूजयामासुः सम्मानितवंतः २० क्वचिद्बहुरूपं क्वचि

ततः प्रववृते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणं १५ ताश्च सौभप-
तेर्मायादिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः १७ विव्याध पंचविंशत्या
स्वर्णपुंखैरयोमुखैः शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः १८ शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेना-
स्य सैनिकान् दशभिर्दशभिस्तीक्ष्णैर्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः १९ तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्म-
नः दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः २० बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते मायामयं मय-
कृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् २१ क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित् अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौ-
भं तद्दुरवस्थितं २२ यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः शाल्वस्ततस्ततोऽमुंचञ्छरान्सात्वतयू-
थपाः २३ शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः पीड्यमानपुरानीकः शाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः २४

दैकरूपं क्वचिद्दृश्यते क्वचिन्न दृश्यते एवं दुर्विभाव्यमतर्क्यमभूत् २१ किंच एवं तद्दुरवस्थितं २२ २३ या
ग्निवदाहकैः अर्कवत्तापकैर्वा तः संस्पर्शो येषां ते आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वाद्दुरासदैः

३

प्राद्रवेति स्वगतमेवपथि चिंताविजृंभितमाधवम् आर्यमिश्राभिसंगतोबलभद्रसहितः ८ दुर्निमित्तदा-
र्शनाकुलचित्तएवचिंतयन्द्वारकामागत्यस्वानीकदनंचवीक्ष्य सौभंचसाल्वराजंचवीक्ष्य रामंपुररक्षायांप्रा-
तिनिरूप्यनियुज्य दारुकंप्राहेत्यन्वयः ९ तेवया १० प्रास्थापयसमागाधिष्ठाय अरुणानुजेनगरुडध्वजेवर्त

प्राहचाहमितोयातआर्यमिश्राभिसंगतः राजन्याश्चैद्यपक्षीयानूनंहन्युःपुरींमम ८ वीक्ष्यत-
त्कदनंस्वानांनिरूप्यपुररक्षणं सौभंचसाल्वराजंचदारुकंप्राहकेशवः ९ रथंप्रापयमेसूत-
साल्वस्यांतिकमाशुवै संभ्रमस्तेनकर्तव्योमायावीसौभराडयं १० इत्युक्तश्चोदयामासरथमा-
स्थायदारुकः विशंतंददृशुःसर्वेस्वेपरेचारुणानुजं ११ साल्वश्चकृष्णमालोक्यहतप्रायबलेश्वरः
प्राहरत्कृष्णसूतायशक्तिंभीमरवांमृधे १२ तामापतंतींनभसिमहोल्कामिवरंहसा भासयंतींदि-
शःशौरिःसायकैःशतधाछिनत् १३ तंचषोडशभिर्विध्वाबाणैःसौभंचखेभ्रमत् अविध्यच्छर-
संदोहैःखंसूर्यइवरश्मिभिः १४ साल्वःशौरेस्तुदोःसव्यंसशार्ङ्गंशार्ङ्गधन्वनः बिभेदन्यपतद्ध-
स्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतं १५

मातं ११ हतप्रायस्यबलस्येश्वरः १२ १३ सनीलत्वादिभिरुल्कासाम्यमोसौभस्य।
अविध्यद्वेगवत्त्वाद्दलादिभिःशरणोरश्मिसादृश्यं अप्रयत्नेनैवरश्मिवच्छरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यःश्री

द्युपो वाहितोपनीतः उपसृष्ट उपसर्गपीडां प्राप्त इति कृत्वा यतः परेण शत्रुणा गदया हतः सन्मूर्छितोऽतिः संत
तोऽगतो भवानिति ३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६ सप्तसप्ततितमे नानामा
याविदूरथः कृष्णेनागत्य साल्वस्तु हतः सौभं च चूर्णितं दंतिनः सन्नद्धः १ विधमंतं नाशयंतं प्रतिहत्य प्र

एतद्धि विदितं भवान् मया पोवाहितो रणात् उपसृष्टः परेणेति मूर्छितो गदया हतः ३३ इति श्रीभा
गवते दशमस्कंधे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६ श्रीशुक उवाच स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः
नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिं १ विधमंतं स्वसैन्यानि द्युमंतं रुक्मिणीसुतः प्रतिहत्य प्रत्यवि
ध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् २ चतुर्भिश्चतुरो वाहान् सूतमेकेन चाहनत् द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणा
न्येन वै शिरः ३ गदसात्यकिसांबाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलं पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकंधराः ४
एवं यदूनां साल्वानां निघ्नतामितरेतरं युद्धं त्रिनवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणं ५ श्रीशुक उवाच इंद्रप्र
स्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ६ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मु
नींश्च ससुतां पृथां निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन् द्वारवतीं ययौ ७

निहत्य २ अष्टानां विनियोगमाह चतुर्भिरिति ३ सौभेयाः सौभस्थाः ४ नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रं
त्रयाणां नवरात्राणां समाहारस्त्रिनवरात्रं सप्तविंशतिरहोरात्राणीत्यर्थः तुमुलमाकुलमुल्बणं घोरं ५

श्री
भाग
टी
१८

२२ स्वबोधः स्वतो ज्ञानं वापि स्वजनस्वेहतः प्रकृतौ मनुष्यस्वभावे उपरतो निमग्न आस्ते नितरां ततस्तत्सर्वं मायां हरेर्मायायाम मनुष्यत्वमायेयमिति ज्ञातवान् २८ स्वप्ने स्वप्रपंचं यथा २९ एवं परमेतमुपन्यस्तं निराकरोति। एवमिति केचलान्विताः पूर्वापरसंधानरहिताः तद्दाद्य मन्त्रवाचष्टे इति तत्रानुस्मरेतीत्यर्थः प्रथममभिप्रा।

एवं निर्भर्त्स्यमानाया वीक्ष्य स्वं नानकद्रुमे: उत्क्रम्य शिरस्याशाय वेश्यं सोमं समाविशन् २२ ततो। मुहूर्ते प्रकृतावुपसुतः स्वबोधयात्मिस्वजनानुषंगातः महानुभावस्तदबुध्यदाहरेर्मायां समा लयप्रस्तामयोदितां २८ ततत्रहूतेनपितः कलेवरं प्रबुद्धश्चात्मो ममपश्यपदस्मुतः स्वप्नं यथा चा वरचारिणोरि पुंसो मस्यमालोक्यनिदं तमुपतः २९ एवं वदन्नितरानर्षिद्रुपयः केचलान्विताः या त्ववाचोनिरुध्येरन्नूनं तेनस्मरस्तुन ३० क्वशोकमोहौ स्नेहोवाभयं वायेत्तसंभवाः क्वचाखंडित विज्ञानज्ञानैश्वर्यः स्वरेडितः ३१

यः ननावद्धानस्थ्याथैरामेण सहगतः श्रीकृष्णः संकर्षणामनुज्ञाप्येतिपूर्वमुक्तवान् ३० प्रश्नं भाविनं चेत्यादृक्वशोकमोहादाविति उभयं वाउनिमित्तदर्शनक्रुतेनूनंहस्मः प्रीममेतियद्रक्तं यत्त्वदत्ताच्छाङ्गेन्यपतदिमुक्ते तद्भयंवाक्केति प्रत्तेष्वसंभवोयथाते प्रत्वेडितानि विज्ञानेश्वर्याणि यस्यसः तत्रविज्ञानं स्वरूपं विषयं ज्ञानं बाह्यविषयं ३१॥

१८

१९ साल्वः शिशुपालस्यै तनामस्माकं प्रमत्तो न व हितः व्यापादितो निहतः १९ ग्रपराजितो ह्यतिमानवं

हाहाकारो महानासी कृतानां न उपपत्नां विनयसौभराड्चैविदमाह जनार्दनं १९ एतच्छ्रामूछतः
साल्वः शौनभार्या च्युतेतनो प्रमत्तः ससभामध्ये न याव्यापादितः सखा १९ तेनायं लिखितैर्वीरो
रपराजितमानितं नयाम्यपुनराहृत्तिं यदि तिष्ठेमसमागतः १९ श्रीभगवानुवाच कृष्यार्वकृत्यसमट
नपप्रपसंनिकेतनकं पौरुषं दर्शयं स्तिष्ठेवी यानवद्वभाषितः १९ इत्युक्त्वा भगवान् साल्वं गदया भी
मवेगया तताडजत्रौ संरब्धः स च कंपेव मत्तरक्त २० गदायां सन्निवृत्तायां साल्वस्त्वंतरधीयत ततो
मुहूर्त आगम्य पुरुषः शिरसाच्युत २१ देवक्या प्रहितोस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदत् कृष्ण कृष्ण महा।
बाहो पितास्ते पितृवत्सल २२ बद्धापनीतः साल्वेन सौनिकेन यथा पशुः निशम्य विप्रियं कृष्णो।
मानुषीं प्रकृतिं गतः विमनस्को घृणी स्नेहात् बभाषे प्राकृतो यथा २३ कथं राममसंभ्रांतं जित्वाजेयं
सुरासुरैः साल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे बलवान् विधिः २४ इति ब्रुवाणे गोविंदे सौभराट् प्रत्युपा
स्थितः वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः २५ एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि वधिष्ये।

तं स पुनराहृत्तिमस्त्वं तिष्ठेत्स्यात्स्वसि १९ १९ २० २१ २२ कृष्णीदयावान् २३ २४ २५ जनिताजनयिता ईशस्येत

श्री
भाग
उटी
९८

ततोऽहस्समन्तितमेदं तव क्वचिद्गृहयो दन्तवक्त्रादिः पुरेसेमेरामः सूतंततनोवधीत् साल्वीनामपतिर्निकृत्वं व्रतस्य ।
कं ततदेवाह शिशुपालस्येति पाणेहस्मोऽहं दंपरोत्तेकराणीयं महत्कृतं ॥ १ ॥ प्रसयायमतिरोध ॥ २ ॥ शुक ।
देशाहृदुमेदः शुल्यादेशभिलेपपरलास्कंदेव परमार्थतत्सुदुमेदः गतमदः शाह शुकं देवततीयजन्मानिमुक्ति
दानार्थमागत श्रयोनितन्मत्रयेल्लिख्यमारोणायब्रह्मशापावमानेभवान्ममस्वामीह छिपथंगतः श्रामः प ।

शुक उवाच शिशुपालस्य साल्वस्य पौंड्रकस्यापि दुर्मतिः परलोकगतानां च कुर्वन्मारोहस्मौहृदं
एकः पदातिसंक्रुद्धो गदापाणिः प्रकंपयन् पद्भ्यामिमां महाराज महासत्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥ तं तथा ।
यान्तमालोक्य गदामादाय सत्वरः अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिंधुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥ गदामुद्यम्य कारू
षो मुकुंदं प्राह दुर्मदः दिष्ट्या दिष्ट्या भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥ त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुङ्मां
जिघांससि अतस्त्वां गदया मंद हनिष्ये वज्रकल्पया ॥ ५ ॥ अनृण्यं मित्राणां
नदिष्ट्या दिष्ट्या भद्रं भद्रं ... प्रतिहर्षं वीक्षा ॥ ४ ॥ किंच
हे कृष्ण त्वमस्माकं मातुलेयः बंधुः एवमपि मित्रध्रुङ्मित्राणि घातितवान् मां च जिघांससि तस्मादस्माकं
त्वत्तो महद्भयं ततः किंतस्कायतः प्राप्तो नूनं दुर्बुद्धिः अतस्त्वामेतावन्मात्रमहं याचे किं तदित्याह हे कृष्णं मंद सर्वमा
ह्ननसमर्थ त्वामद्य मेण पाशेनवितत्गदयात्वं हनिष्ये प्रदास्यामि नामकवारं स्वहस्तेन न न न यत्नत्स्यान्नरदो ।
कोवासहेतैनेर्वामित्याह अवज्रकल्पया उग्रमलमालावदनिकोमलयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

९८

किंच यस्यपादसेवयाऊर्जितया पुष्कलायाःत्मविद्यानयाःनादिस्थात्मावात्मविपर्ययग्रहस्य ग्रहंकृपाः सतीरुःखीमादिलक्षणास्तेहिवंतिनाशयंतिक्षेनऐश्वर्यंपदंच तस्यसतांगतेःकुतोनुमोहइति ग्रतोनेनः

यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्यया हिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहं लभंतग्रात्मीयमनंतमैश्वरंकुतोनु मोहःपरमस्यसद्गतेः ३२ तंशस्त्रपूगैःप्रहरंतमोजसा सात्वंशरैःशौरिरमोघविक्रमः विद्धाच्छिन द्वर्मधनुःशिरोमणिंसौभंचशत्रोर्गदयारुरोजसः ३३ तत्कृष्णहस्तेरितयाविचूर्णितं पपाततोये गदयासहस्रधा विसृज्यतद्भूतलमास्थितोगदामुद्यम्यसाल्वोच्युतमभ्यगाद्द्रुतं ३४ ग्राधावतःस गदंतस्यबाहुंभल्लेनछित्वाथरथांगमद्भुतं वधायसाल्वस्यलयार्कसन्निभंबिभ्रद्बभौसार्कइवोद याचलः ३५ जहारतेनैवशिरःसकुंडलंकिरीटयुक्तंपरमायिनोरिपोः वज्रेणवृत्रस्ययथापुरंदरो बभूवहाहेतिवचस्तदानृणां ३६ तस्मिन्निपतितेपापेसौभेचगदयाहते नेदुर्दुंदुभयोराजन्दिवि दे वगणेरिता ३७ सखीनामपचितिंकुर्वन्दंतवक्त्रोरुषाभ्यगात् ३८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधे सप्तसप्ततितमोध्यायः ७७

हृदवतंसम्यमिमर्थः ३२ किंनदिसन्धंत ३।३ तंशस्त्रपूगैरिति कर्मक मेकवचं सरोजवभंज ३३ ३४ लयार्कसन्निभंप्रलयकालीनसूर्यसदृशम् ३५ ३६ देवगणेरिताः ३७ किंच ३८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेसप्तसप्ततितमोध्यायः ७७ ॥

॥ एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि लीलया जयन्नेवेति कृत्वा स कदाचित् गणसंख्यादिभिर्निर्जित इति पश्चर्
च्छीनामीयते निमज्जयेद्रतवः योगेश्वरो भगवांज्जगदीश्वर इति ॥ विदूरथो नाम उल्मुकः पूतनादिरलोः कृल
कृष्णस्तूयपारमत्रारागहामोहस्तनवल्वलो तत्वसेमाद् श्रुवेति ॥ प्रतिस्रोतं प्रतिलोमं ॥ तद्दर्शनेनेती

उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः वृतो वृष्णिप्रवीरैश्च विभूषालंकृतांबरो ॥ एवं योगेश्व
रः कृष्णो भगवांज्जगदीश्वरः ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कु
रूणां सह पांडवैः तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षि
पितृमानवान् सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ पृथूदकं बिंदुसरः त्रितकूपं सुदर्श
नं विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीं ॥ यमुनामनु यान्येव गंगामनु च भारत जगाम नै
मिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः अभिनंद्य यथान्यायं प्र
णम्योत्थाय चार्चयन् ॥ सोर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शि
ष्यमैक्षत ॥ अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणांजलिं अध्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः

र्थं चक्रतीर्थं ॥ यमुनामनु यानि तीर्थानि गंगामनु च यानि तानि सर्वाणि गत्वा नैमिषारण्यं जगाम ॥ अ
भिप्रेत्य श्रीराम इति ज्ञात्वा ॥ महर्षेर्व्यासस्य ॥ सूतं प्रतिलोमजं नकृतं प्रह्वणमंजलिश्च येन तं अध्या

नन्वेवं द्रुतनेनेन कस्त्वपुरुषार्थः तस्मात् नदीति न विद्यते तो यस्मात् देहसर्वतोमर्थः परमार्थतः स्वामिन
मते हृदस्थं वपुषान वपुःरूपं ब्रह्मलक्षणापेक्षया तद्वशात्मत्वेन प्रतीतेन तां दृष्ट्वा मित्राणामानुषाणामपेक्षामि विशेषेणाधी

तस्यां नृणामनुपेक्ष्यं तन्मित्राणां मित्रवत्सलः वपुःरूपमरिं दृष्ट्वा व्यापिं देहचारं यथा ८ एवं रूढे लोलद
त्वाकैः कृष्णेनोत्रैरिविद्विपम गदयातादयन्मूर्ध्नि मित्रवयुनदस्त्रमः १ गदयानिहतोप्याज्ञो नव
वालयद्द्रुदः कृष्णोपि तमदनुर्धीकोमोदक्यासलतोनरे २ गदानिभिन्नहृदयइहमक्षयिं
मुखात् प्रसार्यकेशवाद्द्रुद्रीन्यराणां मपतस्त्वसः ३ ततः स्खलन्तरेश्मोतिः कृष्णमाविशदद्भुते
पश्यतां सर्वभूतानां यथा वैद्यवधे नृप ४ विड्रूरथस्त्वतद्भ्रातानातशोकपरिप्लुतः यागाल्लव्धमि
वर्मभ्यामुद्धृसंस्त्वतितो मया ५ तस्यापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना शिरो जहार राजेन्द्र स
किरीटं सकुण्डलं ६ एवं सौभं च साल्वं च दन्तवक्त्रं सहानुजं हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवैः ७
मुनिभिः सिद्धगन्धर्वविद्याधरमहोरगैः अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ८ ५

यते मनसि विविमनेश्वनिव्याधिः देहेन यो न याचरतीति न तथा नमीप्सं दृष्ट्वा तातेनाथर्मेणाराध्य हृतेर्धांम
यं स्वतानार्थेनाम् तावेनिवा तेनपश्यापि शाद्दीनामानृणामपयातीति ९ रूढेविरिमादिषणीत्वमिप्रा
येणातोत्रैरं कृष्णादिभिः १० ९ ९ ११ १२ १३ १४

श्री
भाग
दशी
९

100

तथापि यत्तस्य ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावन अनन्यचोदितः स्वयमेव भवांश्चरिष्यति लोकसंग्रहो भविष्यति नान्यथा ३२ वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं प्रथमे कल्पे मुख्यकल्पे विधीयतामुपदिश्यतां किंच ३३ बत हे मुनयः एतस्य दीर्घमायुः सत्वमिंद्रियं तस्य पाटवमन्यच्च यद्युष्माभिराशासितमथेप्सितं तेन तत्सर्वं ब्रूत ३४ अस्त्रादीनां सत्यता भवत्यथा विधीयतामित्यर्थः ३५ तथा समस्यादयस्त्वाह अंगादंगात्संभवसि

यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन चरिष्यति भवांल्लोकसंग्रहोऽनन्यचोदितः ३२ श्रीभगवानुवाच करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयतां ३३ दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्वमिंद्रियमेव च आशासितं यत्तद्ब्रूते साधये योगमायया ३४ ऋषय ऊचुः अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयतां ३५ श्रीभगवानुवाच । आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिंद्रियसत्ववान् ३६

इत्यादयभिज्ञायते आत्मा वै पुत्रनामासि सं जीव शरदः शतमित्यादि वेदानुशासनं वेदवचनं तस्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवा भवतां पुराणप्रवक्ता भवतु सर्वायुरादिमांश्च भवेत् यतः साक्षादात्मा जीवत्यस्मात् यो रक्षस्य च सत्यता पुत्ररूपेणात्मनायुरादिसिद्धेर्युष्मद्वचनस्यापीति भावः ३६ ॥

९

२४ अज्ञानतथ्यास्तेऽस्तिवैचैवमित्याह अशेषेति २५ ननुबहवः कथमेवं ज्ञायतेत्याह गुणायययोवि
तानुष्ठानाय २६ विज्ञानथ्यासामन्यहाकिंविलक्षणेनकिंनवेतिचेत्तत्राह एतदर्थइति धर्मध्वजिनउन्नमा
लिंगधारिणः २७ भाविनाशेति इतिभविनेकेनापिपरिहर्तेशक्यतइत्यर्थः अहनहन २८ नेवा
कस्मादस्याविमान्विशानथ्यासेशतिलोमनः धर्मपालोसत्थैवास्यान्वधर्मइतिदुर्मतिः २९ अशे
भगवतोभूताशिक्षार्थोत्स्वबहूनिच सेतिहासपुराणानिधर्मशास्त्राणिसर्वशः ३१ अस्तांतस्यावि
नीतस्यदृष्टापंडितमानिनः नगुणायभवंतिस्मनटस्येवाजितात्मनः ३२ एतधोदिलोकेस्मि
न्नवतारोमयाकृतः वध्यामेधर्मध्वजिनस्तेहिपातकिनोधिकाः ३३ एतावदुक्त्वाभगवान्निष्ट
नोसदृथाऽपि भाविनानेकशाग्रेणाकरस्थेनाहनत्प्रभुः ३४ हाहेतिवादिनः सर्वेमुनयःखिन्न
मानसाः ऊचुःसंकर्षणंदेवमधर्मस्तेकृतःप्रभो ३५ अस्यब्रह्मासनंदत्तमस्माभिर्यदुनंदन आ
युश्चात्माक्लममनावयावत्सत्रंसमाप्यते ३६ अज्ञानतेवाचरितस्त्वयाब्रह्मवधोयथा योगीश्वर
स्यभवतोनाम्नायोपिनियामकः ३७
या ३६ अधार्मिकप्रतिलोमज
वधः कोयमधर्मइतिचेत्तत्राहुः आ
येति प्राणप्रवचनायात्मकःशरीरस्यनानिक्रमोयस्मिंस्तदायुरस्मद्दत्तमिति ३८ ब्रह्मवधेपिकिंम
मयोगीश्वरस्येतिचेत्सत्यमेव तथापिप्रायश्चित्तेनकर्तव्यमेवेत्याशयेनाहुः योगीश्वरस्येतिसार्धेन आ

श्री
भाग
दशी
९१

भिन्नो विदीर्णो योऽञ्जनचयस्तदुपमा यस्य तं अतिकृष्णमित्यर्थः तप्तताम्रवद्दीप्ता शिखा श्मश्रूणि च यस्य तं दंष्ट्राभि
रुग्रं भ्रुकुटीपुटं मुखं यस्य तं ३ ४ ५ अरुणो रुधिरेणार्द्रैः शैलो धातुभिः ६ ७ श्रीधामानि अम्लानि पं

तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नांजनचयोपमं तमताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखं ३ सस्मा
र मुसलं रामः परसैन्यविदारणं हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ४ तमाकृष्य हलाग्रे
ण बल्वलं गगनेचरं मुसलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ५ सोपतद्भुवि निर्भिन्नललाटो
सृक्समुत्सृजन् मुंचन्नार्तस्वनं शैलो यथा वज्रहतोरुणः ६ संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावित
थाशिषः अभ्यषिंचन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ७ वैजयंतीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपंक
जां रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ८ अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः
स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयूरास्रवत् ९ अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः स्नात्वा संतर्प्य
देवादीन् जगाम पुलहाश्रमं १०

कजानि यस्याः तां ८ किं तत्सरो यत इति सरयूः प्रसुस्राव तदगात् ९ अनुस्रोतेन अनुलोमतः पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं ॥

१
४
११

181

प्रथमं तावदपचितिं कथयन्ति तदर्थं करिष्यामीत्याह किं व इति किं विषयो वः कामस्तं ब्रूतेति अथा
जानतस्त्वपचितिं गृहीत्वाः पचितिं निष्कृतिम् अजानतो मे यथा वं चिंतनाम पचितिरिति ३९ प्रथमं तावद
पचितिं कर्तव्यं कथयंति इल्वलस्येति द्वाभ्यां ४० ४१ पायस्विन्नमाहुः ततश्चेति परीत्य प्रदक्षिणी

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यहो अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिंत्यतां बुधाः ३९
ऋषय ऊचुः इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ४०
तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परं पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणं ४१ त
तश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ४२ इ
ति श्रीभागवते दशमस्कंधे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८ शुक उवाच ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचंडः
पांशुवर्षणः भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगंधस्तु सर्वशः १ ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितं ।
अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृक् २

कृच्छ्र समाधानादि द्विगुणविशेषादेकान्तमात्रमुक्तमित्यविरोधः सुसमाहितः कामक्रोधादिरहितः चा
रित्वा कृच्छ्राणि ४२ इति श्रीभागवतार्थे दशमस्कंधे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८ एकोनाशीतितमे गर्भो बल्व
ले हिंसनन्तरं निहत्य तीर्थस्नानमाचैः सतदत्यागमपानुदत उपावृत्ते प्राप्ते १ २ ॥

श्री
भाग
वटी
७९

२२ २३ विनशनं कृतवेत्ते २४ विवक्षुर्वक्तुमिच्छुः किं वदिष्यतीति भियावन्तस्तूष्णीमासन्निति २५ २६ २७ अन्यः पा
राजयोऽनयोः संग्रामः २८ यथैव तद्वाक्यम् २९ दिष्टं प्राचीनं कर्म समुपागतः संगतः ३० कृत्वंगं यस्तमूर्तिम्

तापीं पयोष्णीं निर्विंध्यामुपस्पृश्याथ दंडकं प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी २२ मनुतीर्थमु
पस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगे सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने
हृतं भुवः २३ स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे वारयिष्यन्विनशनं जगाम यदुपुंगवः २४
युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः २५ गदापा
णी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ मंडलानि विचित्राणि चरंताविदमब्रवीत् २६ युवां तुल्यबलौ
वीरौ हे राजन्हे वृकोदर एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकं २७ तस्मादेकतरस्येह युवयोः
समवीर्ययोः न लक्ष्यते जयोऽन्यो वा विरमत्वफलो रणः २८ न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थव
त् अनुस्मरंतावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च २९ दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ उग्रसेनादि
भिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ३० तं पुनर्नैमिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा क्रत्वंगं क्रतुभिः सर्वै
र्निवृत्ताखिलविग्रहम् ३१ तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान्व्यतरद्विभुः येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं

३१ आत्मन्यधिष्ठाने विश्वगं सर्वानुस्यूतं येनैव विदुः पश्यंति तद्विशुद्धं विज्ञानं व्यतरत् ३२ ॥

गोमत्यां गंडक्यां विपाशायां स्नात्वा शोणमुक्तः १२ । १३ श्रीशैलं श्रीपर्वतं १४ कांचीच पुरी १५ दक्षिणम

गोमतीं गंडकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः । गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गंगासागरसंगमे ११ उपस्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभिवाद्य च सप्तगोदावरीं वेणीं पंपां भीमरथीं ततः १२ स्कंदं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयं द्राविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेंकटं प्रभुः १३ कामकोष्णीं पुरीं कांचीं कावेरीं च सरिद्वरां श्रीरंगाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः १४ ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा । सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनं १५ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलं १६ तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोर्णवं १७ दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ततः फाल्गुनमासाद्य पंचाप्सरसमुत्तमं १८ विष्णुः सन्निहितो यत्र स्नात्वास्पर्शयद्गवायुतं ततोभिव्रज्य भगवान्केरलांस्त्रिगर्तकान् १९ गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः २०

ऋषभ १६ १७ १८ फाल्गुनमनंतरं पंचाप्सरसंसरः १९ यस्य स्पर्शाद्दर्शनात् केरलादीन्देशान् २० द्वीप
मध्यवर्तिन्यस्मात् २१ ॥

श्री
भाग
३ही
९३

तथाविधा कुचैली क्षुत्क्षामा च किंविधत्वमत्रं ततस्तस्यैव पतिं विशिनष्टि पद्व्रतान्तीर्णो ३ म्लायता शुष्यता सीदमा-
नां भर्तारं भार्याभ्याम् अस्यादनाशक्ताः वा सीदन्ती वा वेपमाना ४ ५ ६ भोजवृष्ण्यंधकेश्वर इति तत्स्वीकारमात्रेणास्य

श्रीसूत उवाच विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयो भवत् १
शुक उवाच कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः विरक्त इंद्रियार्थेषु प्रशांतात्मा जितें-
द्रियः २ यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमे तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ३ पति-
व्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा दरिद्रं सीदमाना च वेपमानाभिगम्य च ४ ननु ब्रह्मन्भगवतः।
सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ५ तमुपेहि महाभाग साधूनां
च परायणं दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुंबिने ६ आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः स्म-
रतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ किं त्वर्थकामान्भजतो नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरुः एवं स।
भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः ८ अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनं इति संचिंत्य मनसा।
गमनाय मतिं दधे ९ अथास्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि दीयतां याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्रात्पृथु

वैतेदास्यंतीतिभावः ७ नात्यभीष्टान्विपाकविरसत्वात् ८ ९ अथास्तिकिमस्तीतिप्रश्नः १० ॥ ९३

११ २४ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ७९ अथाशीतितमे कृष्णः श्रीदामानं गृहा-
गतं सम्पूज्य पृथुकदर्शनसंगवासकथामृतैः स्मारितमारकोद्धृतिः प्राचकारश्रीसतम् अतः परं विनैव तंतनितो-
पकारिमाचरत् रामचरितानि श्रुत्वा पुनर्मुकुंदवीर्यं पृच्छति हे भगवन् श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः १ उत्तमश्लोकस्य
सम्यो मनोहरा विषयवैतृष्ण्यजनिकाः कथाः विशेषतः सारवित् विषलो विषादं श्रमः २ कथाश्रवणे स्तव

स्तपत्यावभृथास्नानोत्तानि वंधुसुहृद्वृतः रेजे स्वज्योत्स्नये वेंदुः सवाससा [illegible]कृतः ३३ ईदृग्विधा-
न्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः अनंतस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य संति हि ३४ योऽनुस्मरेत रामस्य कर्मा-
ण्यद्भुतकर्मणः सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ३५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोना-
शीतितमोऽध्यायः ७९ राजोवाच भगवन्यानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः वीर्याण्यनंतवीर्यस्य श्रोतु-
मिच्छामि हे प्रभो १ को नु श्रुत्वा सकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममा-
र्गणैः २ सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च स्मरेद्वसंतं स्थिरजंगमेषु शृणोति
तत्पुण्यकथाः स कर्णः ३ शिरस्तु तस्योभयलिंगमानमेत्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः अंगानि विष्णोर

नृष्णां तनयाः स्पर्शीनाद् वाचैव कौर्य्येण तत्कर्मकर्तारौ तदेव मनः यत्स्थिरजंगमेषु वसंतं स्मरेत् यत्तस्य पुण्य-
कथाः शृणोति स एव कर्णः ३ उभयलिंगं स्थिरजंगमं च तत्सर्वं लिंगमिति मत्वा नमेत् तदेव शिरः तदेव सलिंग
स्य लिंगमिति यत्पश्यति तदेव चक्षुः नाम्नैवांगानि यानि पादोदकं भजंति ४ ॥

अवधूतेमलिने २४ विस्मयमाह २५ सम्भृतःसम्मानितः २६ सतोर्निवसतोःगृहस्थगृहेना २७ भार्या।
परिणीतानवेतिगृहस्थलिंगदर्शनाज्ञ्होगदर्शनाच्च संशयादिवप्रश्नः २८ अप्रतिषेधाद्दृढादन्तेमवाह।
प्रायश्त ति तर्हिततेविनमकामविहतंकामैर्विहितंनभवतीतिमेविदितं तथाहियनवस्त्रादिषुनातिप्रीय

ग्रंतःपुरजनोदृष्टस्तस्तेनामलकीर्तिना। विस्मितोभूदतिप्रीत्याअवधूतंसमभाजितं २९ किमने
नकृतंपुण्यमवधूतेनभिक्षुणा। प्रियाहीनेनलोकेस्मिन्नाहितेनाथनेनव ३० योसौत्रिलोक
गुरुणाश्रीनिवासेनसम्भृतः पर्यंकस्थोंप्यर्यहितापरिषिक्तोग्रजोयया। ३१ कथयाचकृतमां।
ध्याःपूर्वागुरुकुलेमतोः प्राप्तमनोर्ललितानाराजन्कौ गृहस्थपरस्परम ३२ श्रीभगवानुवाच अपि।
वृत्तजातकुलाद्भवतालब्धदक्षिणान समाहृतेनयमंतभार्योच्छामदर्शीनवा ३३ प्रायोगृहेषु
नेविनमकामविहतेनथा नैवातिप्रीयसेविद्वन्धनेषुविदितंद्विभोः ३४ केचित्कुर्वतिकर्मा।
णिकामैरहतचेतसः त्यजंतःप्रकृतीर्दैवीर्यथाहंलोकसंग्रहे ३५

से दैवीद्भवितिविरुधसत्वैतद्युक्तमितिभावः २४ कामहनाभावेकिंगृहधर्मक्लेशेनेत्याशंक्याह केचि
दिति दैवीरीश्वरमायाप्रवित्ताःप्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजंतःकामनाविष्ठचेतसामपिकर्मकरणोदृष्टांत
यथाहमिति लोकसंग्रहेलोकस्यसंग्रहोग्रहणंयथाभवतितथाहमीश्वरोवाकर्माणियथाकरोतितद्व

श्री
भाग
टी
१०४

१४ सर्वमम गुल्मान्निर्गत्यार्थमिन्नस्मानानि कल्याःप्रतोलीः प्रतीयाय प्रतिक्रम्य जनगामसहितो द्विजैः सहि
तः १५ ततस्तु गम्यात्तु गांमायेयं ग्रंथकाहृस्सयस्पतेषां गृहेषु तथाद्रमेदिक्षीणां च ये गृहाः तेषु वमध्यस्थोमहा

चेलवंदेन नावद्धाभेदं प्रादाङ्गुणायने सनानादाय विशाख्यः प्रययौ द्वारकां किल १५ कृष्णसंदर्शने।
मह्यं कथं स्यादिति चिंतयन् श्रीगिरिगुल्मान्प्रतीयाय निस्वः कल्याश्च सहितः १६ विशालमन्यान् वहून्सौ।
तो गृहे षष्टुं तर्घर्मिणां गृहे हृष्टसहस्राणां महिषीणां च देवहितः १७ विवेश केन मंत्री मदुल्लानंदेन।
तो यथा तं विलोकयामुतोऽहूत्प्रियायाः पर्यंकमास्थितः १८ सुदाम्नोन्याय वाम्येन्यदोर्भ्यां पर्यंगृहीन्मुदा।
सापुष्पिय स्वविष्टरे वेत्तासंगाविनिर्वृतः १९ प्रीतो वा श्रमं चलद्विहृद्रजोभ्यां पुष्करेक्षणः २० प्रक्षाल्य पादौ विश्व
पर्यंके स्वयं महेशः समर्हणं उपहृत्य प्रावनिज्य पादौ पादावनेजनीः अग्रहीच्छिरसा राजन्भगवां।
लोकपावनः २१ अलिम्पद्दिव्यगंधेन चंदनागुरुकुंकुमैः धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा।
अर्चित्वावेद्य ताम्बूलं गां च स्वागतमब्रवीत् २२ कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततं देवी पर्यचर
च्छैव्या चामरव्यजनेन वै २३

कतमं गृहं विवेश तत्राच सहितो वहत्वानंदेन तोयथा तथा बभूवेति शेषः १७ १८ पर्यंगृहीत् स्पर्यं रमत १९ अर्चि
त्वा नेदास्तूणि २० समर्हणं पूजायन मुपहृत्य समर्प्य पादावनेजनीरपः २१ २२ धमनीभिः सिराभिः संतत

श्री
भाग
उद्यो
१८

105

किं वास्माकं गुरुशुश्रूषणे किमपि देवाद्वैमनस्यं प्रपन्नेन किं त्वया स्मर्यते इति पृच्छति अपि न इति गुरौ निवसतां ।
मस्माकं यत्किमपि छन्नं तत्कच्चित्स्मरसि वित ३४ अपनीं अपयाते उत्तो अकाले इत्यर्थः वातस्य वर्षणं च तयोः
समाहारः स्नानपित्रवो गार्तितानि चामवत ३६ निम्नकूलं नतमपत्रं तेषु स्थाने ३७ अक्लूतां संस्तवो मिथ्या ।

अपि नः स्मर्यते नलन्नलन्नं निवसतां गुरौ गुरुद्वारे सोऽहितानां मिथुनानां यने कच्चित ३५ प्रविष्टानां म
द्वारं एष मयमम रहन्ति वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुरः स्तनयित्नवः ३६ सर्पस्यास्तं गतस्ता वनमसा
चावृतादिशः निम्नकूलं जलमयं न प्रात्तायत किंचन ३७ वज्रभृशं तत्र महानिलावृष्टिभिर्निहन्यमा
नामुहुर्नवसंप्लवे दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिवभ्रिमातुराः ३८ एतद्विदित्वा उ
दिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः अन्वीक्षमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान ३९ अहो हे पुत्रका यूयं ।
मस्मदर्थेतिदुःखिताः आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ४० एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्त
व्यं गुरुनिष्कृतं यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ४१ तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनो
रथा छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ४२

णं यस्मिन्नेकोदके तस्मि न्नेत्यर्थः ३८ ३९ उवाच अहो ।
कष्टं यो यया वयं कृता यारस्त्वाद अहो इति आत्मादेहः ४० गुरोर्निष्कृतिः प्रत्युपकारः सर्वैः स्वीय स्वात्म
आत्मा देहस्तस्यार्पणं विनियोगः ४१ अयातयामानि सन्त मानि पुनः पुनः स्मृतिपथं अयातानि अनतम

नावाव्ययोः यतो गुरोः विज्ञेयं परमात्मतत्वं तमसः संसारस्य ॥११॥ तत्रात्मपदस्य गुरोरत्यंतं प्रज्ञानं वक्ष्ये पुरुष-
स्य त्रीन्गुरूनाह सर्वाश्रितेः इदं संसारे यत्नस्य संभवो जन्ममात्रस्य पिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः श्रेयः कर्मविद्याश्र-
देगुरुमाह द्विजातेः सतःपुंसः सत्कर्मणो यत्र संभवः उपनीय वेदाध्यापकस्तदर्थः स द्वितीयो गुरुः यथाह-
मीश्वरस्तस्या प्रथमात्प्रियमुत्तमस्यइत्यर्थः बहुविद्याप्रदं गुरुमाह श्रमिश्राणां सर्वेषामपि तातदेयः सतमाता-
ददन्मेवेति ॥१२॥ अनेनोत्तानपदे गुरुरूपं समाश्रियमये संसारं तरंतिनिते बुद्धिमंतस्तस्मादत्रैनि देवस्तन तेनगुव

कश्चिद्गुरुकुले वा संब्रह्मन्समाश्रितो यतः । द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते ॥११॥ सर्वे सत्कर्मा-
णां शास्ता द्विजातेर्विदुः संभवः । श्राद्धो गायत्र्यामिश्राणां यथाहं तातदो गुरुः ॥१२॥ नन्वर्थं को विदांवरा-
न्वर्णाश्रमवतामिह । येन मया गुरुणा वाचा तरंत्यज्ञो भवार्णवं ॥१३॥ नाहं किम्यापवनातिष्यां तपसोपश-
मेन च । तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥१४॥

वर्णाश्रमवतां मध्ये पु- र्षं को विदः इहमनुष्यजन्मनि
तत्रापि वर्णाश्रमवत्स्वपि येन मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वाचा उपदेशमात्रेण अज्ञः स्वल्पेनैव भवार्णवं तरं-
ति ॥१३॥ तानपरां गुरोरयमधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्ते अन एव तज्ज्ञनताधिको धर्मश्च नास्तीत्याह नाहमिति ।
इज्या गृहस्थधर्मः प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म उपनयनं ब्रह्मचारिधर्मः तेनोपलक्ष्यते ताभ्यां तथा तपसा वानप्रस्थ-
धर्मेण उपशमेन यतिधर्मेण वा अहं श्रीपरमेश्वरस्तथा न तुष्येयं यथा सर्वभूतात्मापि गुरुशुश्रूषयेति ॥१४॥

श्री
भाग
उटी
१९

106

४ ५ सर्वभूतानामात्मन्तर्गतः कारणसाक्षी ९ ० इतिनीर्णीताद्वमतस्यपुनस्तन्मध्ये चीरणवद्धान ८ प्रे
णमन्तेविश्वं विश्वात्मानं माम ९ इति वदन्नेकोऽमुष्ठिजनगधानतस्येत्येवं भावः ९ एतावता पुंसः इहामुत्र च।

भूर्यण्यभक्तोपहृतंनमे तोषाय कल्पते पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युप
हृतमश्नामिप्रयतात्मनः ५ इत्युक्तेपिद्विजस्तस्मैव्रीडितःपतयेश्रियः पृथुकप्रसृतिंराजन्नप्रा
यच्छदवाङ्मुखः ५ सर्वभूतात्मदृक्साक्षीतस्यागमनकारणं विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामोमा
भजत्पुरा ९ पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखाप्रियचिकीर्षया प्राप्तोमामस्यदास्यामिसंपदोऽमर्त्यदुर्ल
भाः १० इत्थंविचिन्त्यवसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः स्वयंजहारकिमिदमितिपृथुकतण्डुलान् ८ न
न्वेतदुपनीतंमेपरमप्रीणनंसखे तर्पयन्त्यङ्गमांविश्वमेतेपृथुकतण्डुलाः ५ इतिमुष्टिंसकृज्जग्
ध्वाद्वितीयांजग्धुमाददे तावच्छ्रीर्जगृहेहस्तंतत्परापरमेष्ठिनः ९ एतावतालंविश्वात्मन्सर्वसं
पत्समृद्धये अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोषकारणं ॥ ब्राह्मणस्तांतुरजनीमुषित्वाच्युत
मन्दिरे भुक्त्वापीत्वासुखंमेनेआत्मानंस्वर्गतायथा ॥

मत्कृतात्तविलासभूतानां सर्वसम्पदांसमृद्धयेलयं यतःप
रं द्वितीयमुष्टदानेनमामामनदधीनोऽकृविति तवतोषस्यकारणंयथाभवेत्तथासर्वसम्

एवंप्रकाराण्यनेकानि वृत्तानि किं तया समर्थं तत्र इति श्लोकः फलितमुपसंहरति गुरोरिति ४३ अस्माभिः कि
मनिर्वृत्तं समस्यत्रे येषामस्माकं भवता सह वासोऽभूत् ४४ भवतस्तु सर्वमेतद्विडंबनमात्र मित्याह यस्येति।
छंदोमयं वेदाख्येन तथा श्रेयसामावपनम् उत्पत्तिस्थानं देहो मूर्तिर्यस्य तस्य तव ४५ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे।

एवंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशान्तये ४३ ब्राह्मण उवाच
किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ४४ यस्य च्छन्दोमयं।
ब्रह्म देह आवपनं विभो श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडंबनं ४५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे भ
गवद्ब्रह्मसंवादे अशीतितमोऽध्यायः ८० श्रीशुक उवाच स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन्हरिः सर्व।
भूतमनोऽभिज्ञः स्मयमान उवाच तं १ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियं प्रेम्णा निरीक्ष
णेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः २ श्रीभगवानुवाच किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् अण्व
प्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ३

ये भगवद्ब्रह्मसंवादे अशीतितमोऽध्यायः ८० एकाशीतितमे सख्युर्गृहीत्वा पृथुकतंदुलान् श्रियं निर्मित
वानिंद्रदुर्लभां तत्र दाम्पत्ये संकथयन्नालापगोष्ठीः कुर्वन् सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः मदर्थं पृथुकानानीय ह्न
ते लज्जत इति जानन्निवमर्थं १ प्रहसन्त्वेलीं कुर्वन् २ लज्जया कथं यं तेनाममपत्रद्वाह अण्वपीति द्वाभ्यां ३

श्री
भाग
उत्त
८

निजगृहस्यांतिकं प्राप्तः तस्य विशेषणं सूर्येति २१ विचित्रोपवनोद्यानैर्वृतं कथंभूतैः कूजद्द्विजकुलैराकु-
कुलैः तथा प्रोत्फुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि वारीणि येषु तैः २२ किंच हरिणाक्षीणामिवाक्षीणि यासां ता-
ताभिः तदैश्वर्यं दृष्ट्वा वितर्कितवान् तदाह किमिदमिति प्रथमं तेनः पुंनं दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चादि-

इति संचिंतयन्नंतः प्राप्तो निजगृहांतिकं सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतं २१ विचित्रोप-
वनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकल्हारोत्पलवारिभिः २२ जुष्टं स्वलंकृतैः
पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् २३ एवं मीमांसमानं
तं नरा नार्योऽमरप्रभाः प्रत्यगृह्णन्महाभागं गीतवाद्येन भूयसा २४ पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्ध-
र्षातिसंभ्रमा निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् २५

मानानि दृष्ट्वा कस्येति वा स्थानं च स्वकीयं तानि वा कथं तदिदं स्थानमेवं रूपमभूत् २३ अमरप्रभास्तत्तुल्यकां-
तयः प्रत्यगृह्णन्नुपायनादिभिरादृत्यवंतः २४ उद्धृतो हर्षो यस्याः सा अतिशयेन संभ्रम आदरो यस्याः सा।
आयाता कमलवनाद्रूपधारिणी श्रीरिव स्वर्गस्य तत्र भगवता नीतत्वात्स्वर्गिणामिव रूपं तयोर्बभूवेति भा-
वः २५

८

104

स्वोभूतेउदितेरवौ विश्वंभावनोतिविश्वभावस्तेनेतिपुरोभाविनमभ्युदयेमेंविभवंसुवर्णपतिस्सत्वेनस्वा
नेदपूर्णेनेतितदानेःश्रीननान्दर्शयति नदितेोविनयोक्तिभिः १३ यथनोलक्ष्मीमुरसिविश्रुताःश्लिष्टोहम् १४

स्वोभूतेविश्वभावेनस्वस्वत्वेनाभिवंदितः जगामसत्वालयंतातपश्यन्नुत्सवनंदितः १३ अद्येोवत्स
एषदेवस्सदृष्टोवत्सलाएषलामया यदीदृतमोलक्ष्मीमाश्लिष्टोविश्रुतोरसि १४ क्वाहंदरिद्रःपापी
याक्कुत्सःश्रीनिकेतनः ब्रह्मबंधुरितिस्माहंबाहुभ्यांपरिरंभितः १५ निवासितःप्रियाजुष्टे
पर्यंकेभ्रातरोयथा महिष्यावीजितःश्रांतोवालव्यजनहस्तया १६ शुश्रूषयापरमयापादसंवा
वाहनादिभिः पूजितोदेवदेवेनविप्रदेवेनदेववत् १७ स्वर्गापवर्गयोःपुंसांरसायांभुविसंपदां
सर्वासामपिसिद्धीनांमूलंतच्चरणार्चनं १८ अयतेोपंयनेप्राप्यमायस्मृत्वेनेमांस्मरेत् इतिका
रुणिकोनूनंधनंमेभूरिनाददात् १९

पापीयाश्चीचः १५ १६ पूजितस्पंदनलेपादिभिः १७ एवमेवंसंपूज्यापिधनमप्रदानेकारणंकल्पयति
स्वर्गापवर्गयोरितिद्वाभ्यां स्वर्गादीनांपूर्वापितस्यचरणार्चनमेवकारणंतथापिकारुणिकत्वादस्मू
र्यपधनेनादत्तादिस्मृतेरणान्वयः १८ १९

श्री
भाग
उटी
८०

108

ननु सर्वदेवलोकनमस्येन महदैश्वर्यं दृष्टवान् तर्हि दृष्ट्वा तस्मै दत्तमिति किं नावोचदित्यत आह नन्विति ना-
नुमम समक्षमब्रुवाण एव याचिष्णवे याचकाय भूरि वह्वपि दिशते ददाति तत्र हेतुः भूरिभोजः स्वयं
तर्हि पर्जन्यवदीक्षमाणः अयमर्थः स्वयं तावद्भूरिभोजः आप्तकामत्वात् लक्ष्मीपतित्वाच्च अतो यथा
पारावारपरिपूरकोऽपि वदन्यः पर्जन्यः कदाचिद्बह्वपि वर्षं काममल्पं मन्यमानो लज्जयेव समक्षमवर्षं रात्रौ।

नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणा-
मृषभः सखा मे ३३ किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी मयोपनीतं पृ-
थुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ३४

निदाघकार्षिके तत्ते चमासावषति एवं श्रीकृष्णोऽपि स्वभोगापेक्षयाऽतिहेयमिदं इति पदमतितुच्छं मत्वा नः
तस्य च भक्तान् वहु मन्यमानः समक्षमब्रुवाण एव ददातीति ३३ तदेवाह किंचिदिति उरु वह्वपि स्वदत्तं यत्त-
त्किंचित्करोति स्वल्पं मन्यते सुहृत्कृतं फल्ग्वपि तुच्छमपि भूरिकारी वहु मन्यते अयमर्थः अत एव मयोपनी-
तं समीपं नीतं प्रीतियुक्तः स्वयमेव प्रतिगृहीतवान् ३४

वृद्धायमेवं वंयशः तिनिश्चयेन मनसा संकल्प्येन २५ २६ २७ यत्र मंदिरे पयःफेननिभावः शय्याग्रास्त
रणानि रत्नादिसम्पदः तत्र सर्वं समपश्यत् सर्वसंसमृद्धीर्विलोकयन्तर्कयामास तत्रुनवेणान्वयः यत्र च दंतायान्
दंतमयाः पर्यंकः २८ यत्रासनानि महोपस्तरणानि तन्मूल्यादिमयानि येषु तानि यत्र मुक्तादाम विलंववं

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कंठाकुललोचना मीलितात्पन्नमुद्वाममनसा परिषस्वजे २५ पत्नीं
दृष्ट्वा विस्फुरंतीं देवीं वैमानिकीमिव दासीनां निष्ककंठीनां मध्ये भांतीं सविस्मितः २६ प्रीतः
स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमंदिरं मणिस्तंभशतोपेतं महेंद्रभवनं यथा २७ पयःफेननिभाः
शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः पर्यंका हेमदंडानि चामराण्यासनानि च २८ आसनानि च हैमानि मृ
दूपस्तरणानि च मुक्तादामविलंबीनि वितानानि द्युमंति च २९ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामार
कतेषु च रत्नदीपान्भ्राजमानान् ललना रत्नसंयुताः ३० विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसं
पदां तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीं ३१ नूनं वतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य सम्
ृद्धिहेतुः महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ३२

तिद्युमंति च वितानानि २९ २ निर्व्यग्रः स्थि
तः सन् अहैतुकीमाममाप्रिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास ३१ कृतप्रयासं समृद्धिरागतेति निश्चिनोति नू

नमिति एषचासावद्भुतस्येतन्ममहती विभूतिर्यस्य तस्यावलोकना
द्भुतः २२

श्री
भाग
टी
६९

एतन्मयुक्कोपाख्यानंश्रुत्वाह्यशुकानांतेतुलसत्सकर्मणां उपायनंनिवेदनंश्रुत्वातत्रब्राह्मणानांविशेष
तःश्रुतेति ५० इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेएकाशीतितमोध्यायः ८१ ह्यशीतितमअध्यायांतकृतलेखः ।
विग्रहे हृक्षीनृष्णुसहगोपांसकृः कृत्स्नकथाभिगः योदाससहदेवःस्वःप्रकल्पंद्वंद्वपटेश्चवि नेहादि

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्यश्रुत्वाब्रह्मण्यतांनरः लब्धभावोभगवतिकर्मबंधाद्विमुच्यते ४१ इतिश्री।
भागवतेदशमस्कंधेएकाशीतितमोध्यायः ८१ शुकउवाच अथैकदाद्वारकायांवसतोरामकृ
ष्णयोः सूर्योपरागःसुमहानासीत्कल्पक्षयेयथा १ तंज्ञात्वामनुजाराजन्पुरस्तादेवसर्वतः स्यमंत।
पंचकंक्षेत्रंययुःश्रेयोविधित्सया २ निःक्षत्रियांमहींकुर्वन्रामःशस्त्रभृतांवरः नृपाणांरुधि।
रौघेणयत्रचक्रेमहाह्रदान् ३ ईजेचभगवान्रामोयत्रास्पृष्टोपिकर्मणा लोकंसंग्राहयन्नीशोयथा।
न्योघापनुत्तये ४ महत्यांतीर्थयात्रायांतत्रागन्भारतीःप्रजाः वृष्णयश्चतथाक्रूरवसुदेवाहु।
कादयः ५ ययुर्भारततत्क्षेत्रंस्वमघंक्षपयिष्णवः गदप्रद्युम्नसांबाद्याःसुचंद्रशुकसारणैः ६

सुप्रदानंदीक्षाकृतलेखंजगामसः कल्पक्षयेयथासर्वग्राससूर्यः १ ज्योतिर्विद्भिःकथ्यमानमादावेवज्ञात्वा
स्यमंतपंचकंक्षेत्रं २ अत्रब्राह्मणपरत्वंक्षत्रियवधस्थानंतेनपरशुरामस्यपापनुत्तिस्थानंतेनतत्क्षेत्रस्यपाप
निरासकत्वमाह निःक्षत्रियामितिद्वाभ्यां ३ अस्पृष्टःअविद्यमानमघंयथा ४ आगन्आजग्मुःभारतीःभारत्यः ५ ६

109

६९

श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वा भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम च सख्ये द्विजातीशः स न च मैत्री उपकारक
त्वं च दास्यं सेवकत्वं च तत्समाहारैकवचनत्वं तस्य तत्सख्यं चाथितो मे मम स्यात् ननु विभूतिः किं च महानुभा
वेन तेनैव विसृज्यतः विशेषेण प्रसंगो न प्राप्नुवतः तदुक्तं प्रकृष्टः संगः स्यादिति ३५ ननु भक्तेः फलं स्मृ
दं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसे इत्यत आह भक्तायेति सम्पदः कोशादीन् राज्यमैश्वर्यं विभूतीः कल

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् । महानुभावेन गुणालयेन विषज्ज।
तस्तत्पुरुषप्रसंगः ३५ भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः अदीर्घबोधा
य विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां महोद्भवं ३६ इत्थं स्म वसितो वृद्ध्या भक्त्यातीव जनार्दने
विषयान् जायया त्यक्ष्यन् बुभुजे नातिलंपटः ३७ तस्यैवं देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ब्राह्मणाः
प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परं ३८ एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितं त।
द्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबंधनस्तद्धामलेभे चिरतः सतां गति ३९

त्रपुरादीन्न समर्हयति तस्येति प्रा
पितवृद्धो भक्तिमेव कृतः अदीर्घबोधाय अविवेकिनो मम तत्भक्त्यभावादेवं जाते धनलक्ष्मीकिरव।
ष्णादिति भावः ३७ त्यक्ष्यन् मानैः शनैः त्यागमभ्यस्यन् जायया सह बुभुजे ३७ श्रीकृष्णस्यैवं ब्राह्मण्य।
तानाति चित्रमित्याह तस्येति ३८ अन्यैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं दृष्ट्वा तत्स्यध्यानेन तस्य वेगः तेनोद्ग्र

श्री
भाग
इती
११

१४ योरुफुल्लैः वक्त्रसरोरुहैः श्रीः शोभायोवांने १५ अतिमोहेन तेनथ स्मितनेत्रामलापांगेर्दृष्टिशोभायोयामां
ताः मिथः संवीक्ष्य दोर्भिरभिरे आलिंगनं कृतवन्तः १६ १७ संकथया मिथः समप्रेमणोद्धा १८ तामेववसुदेव

नेत्रहीनस्य हृदये गोपानां पीयूषोत्कंठितान्बिभ्रे १९ अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुह
श्रियः आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदं २० स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोतिसौ
हृदस्मितामलापांगदृशोभिरेभिरे स्तनैः स्तनान्कुंकुमपंकभूषितान्निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः १९
ततोभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवंदिताः स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः २१ पृथा भ्रातॄन्स्व
सॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि भ्रातृपत्नीर्मुकुंदं च जहौ संकथया शुचः २२ कुन्त्युवाच आर्य भ्रातरहं म
न्ये आत्मानमकृताशिषं यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः २३ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितराव
पि नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणं २४ वसुदेव उवाच अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान्।
कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दश २५ ॥

पृथयोः साकमाहूय अकृताशिषमर्णमनोरथं २६ अदक्षिणमननुकूलं यस्य तं स्वजनमपि संतं सुहृदादयो।
नानुस्मरन्ति अतो ममैव दैवमननुकूलं युष्माकं कोपराधः स्मर्यते २७ ईश्वरवशानेवाह कंसप्रतापिता इति। ११
२८ ॥

110

सचेद्रथकसारणैः सहाभिरुद्धो हारकायामासे तथा कृतवर्मा च यूथपतिः सेनानीः देवधिष्ण्याभैर्विमानसं-
काशैः तरलास्तरगामहन्तसवोगनिर्ययौ ततः ॥ ७ विद्याधराणामिव युनिर्ययौ ततः महातेजाः महातेजसः ॥ ८

प्रासेन निरुद्धो रत्नायां कृतवर्मा च यूथपः तैरथैर्देवधिष्ण्याभैर्ध्वजैस्तरलसवैः ॥ ७ गजैर्नरद्विपाभ्रा-
भैर्नृभिर्विद्याधरसुभिः विरोचनमहातेजाः पधिकांचनमालिनः ॥ ८ दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः
विचरन्त्यइव तत्र स्नानामहाभागास्तपोऽक्षसमप्रमादिनाः ब्राह्मणेभ्योददुर्धेनूर्वासः स्रग्रुक्ममालिनीः ॥ ९
ग्रामक्षेत्रविविधवस्तुनानास्वभूमयः ददरुर्ब्रह्मिज्ञाग्र्येभ्यः कृष्णेनाभक्तिरक्षिताः ॥ १० स्वर्यंवनदन्ता-
तालानृषयः कृष्णदेवताः भुंक्तोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रिपांघ्रिषु ॥ ११ तत्रागतांस्ते ददृशुः
सुहृत्संबंधिनोनृपान् मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृंजयान् ॥ १२ कांबोजान्केकयान्मद्रान्कुं-
तीनावंतिकेरलान् अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशोनृप ॥ १३

दिव्याः प्रसन्नमाः स्रग्वस्त्रसन्नाहाह्ययेषांते ॥ ९ पुनरन्येषुराज्ञस्य यहाते स्मित्रेवाहुतिर्मुक्तिं स्नानेकृता ॥ १०
स्निग्धाश्रीनलाच्छायायेषांघ्रिपानांपादपानांतेषामंघ्रिषुमूलेषु ॥ १२ १२ ॥

श्री भाग टी ॥

दर्शनं स्पर्शनं च अनुपथोनुगतिः प्रजल्पः गोष्ठी च शय्याशयनं च भोजनं च यौनबंधः विवाहसंबंधः पिंडबंधो दै-
हिकसंबंधः तेन सह दर्शनानुपलक्षितः सयौनः सपिंडबंधो येषां वो स्ति किं च येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमा-
वाविरासीत् निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्तमानानां स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमयति वितृष्णान् करोतीति तथा सः ते-
भ्यं जन्मभाक्त्वमिति यद्दातद्वित सामान्यनिर्देशः सत्यर्थः स विष्णुः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणगृ-

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां वः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ३१ शुक उवाच नंदस्तत्र यदून्प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान् त-
त्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ३२ तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः परिषस्वजिरे
गाढं चिरदर्शनकातराः ३३ वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः स्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्या-
सं च गोकुले ३४ कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकंठौ कुरूद्वह

३५

हे वर्तमानानामपि बध्यते संबध्यते इति बंधः दर्शनादिभिः संबंधः स च स्वर्गापवर्गविरमश्चासावपरमसत्त्वप्रदो वा
भूत इत्यर्थः ३१ अनःस्थार्थैः तत्रैव वासचिकीर्षया शकटेषु स्थापितैरर्थैः सहागत इत्यर्थः ३२ ३३ वसुदेवं
लिंपरिष्वज्य प्रेमविह्वलो बभूवेति शेषः ३४ ३५ ॥

॥

हेतुमतः एतर्हि वयं प्रत्येव २२ २३ २४ २५ २६ युधिष्ठिरं ये चानुव्रतास्ते राजानस्तु ये जितत्वात् २७ २८ जन्मभाजो नृ
णां मध्ये सफलजन्मानः २९ किं च न केवलं दर्शनमेवास्मत्तुल्ये भ्रमपि त्व युष्माकं त्वतः संपन्नमित्याहुः यद्वि
श्रुतिरिति द्वाभ्यां यद्विनि [illegible] विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुता स्तुता इदं विश्वमलं पुनाति य

एतर्हि वयं नः स्थाने दैवेनासादिताः स्वसुः २२ शुक उवाच वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेर्चिता नृपाः आ
सन्नच्युतसन्दर्शपरमानंदनिर्वृताः २३ भीष्मो द्रोणोम्बिकापुत्रो गांधारी ससुता तथा सदाराः पांडवाः
कुंती संजयो विदुरः कृपः २४ कुंतिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्ट
केतुः सकाशिराट् २५ दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बा
ह्लिकादयः २६ राजानो ये च राजेंद्र युधिष्ठिरमनुव्रताः श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मि
ताः २७ अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् २८
राजान ऊचुः अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनां २९
यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रं भूः कालभर्जितभगापि यदंघ्रि
पद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोखिलार्थान् ३० ॥

सपादावनेजनपयो गंगा च यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्वं पुनाति किं च कालेन भर्जितं दग्धं भगं मा
हात्म्यं यस्यास्तथाविधापि यस्यांघ्रिपद्मस्पर्शेनोत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोखिलानर्थानभितो वर्षति ३०

श्री
भाग
टी
११२

४१ चिरायितात्खिलविता न श्रद्देन: शश्रूणांपत्नस्यतपसोविनोयेषांतान् ४२ अपिस्वित्रोस्मानवध्यायय
अवज्ञायथ अकृतज्ञापनेस्मानविशंकयार्इमब्धंकया नशंकमानेतनिश्चितमेवेतत्सविस्मयगतनाहितिवेत् अ
तस्मात् नूनमिति ४३ सहस्यातमाह अतिपतेएषणकरोतीत्यर्थः ४४ अपिचातिभद्रमिदंयदृतभवतीनांसुहि।
योगेनमत्प्रेमातिशयोजातस्मात् मयीति मयिभक्तिमात्रमेवतावदमृततायकल्पते यत्तभवातीनांमत्स्नेह

भगवांस्तावत्तथाभूतानिविविक्त उपसंगताः आशिषांनामधेयएषःप्रदसन्निदमब्रवीत् ४३ अपिस्मरता।
नःसख्यः स्वानांश्रियचिकीर्षया गताश्चिरायितात्मा शुपत्नपक्षपणानवेतसः ४२ अध्यवध्यायताःस्माकिं
दकृतज्ञाविशंकया नूनंभूतानिभगवान्युनक्तिवियुनक्तिच ४२ वायुर्यथाघनानीकंतृणंतूलंरजां
सिव संयोज्याक्षिपतेभूयस्तथाभूतानिभूतकृत् ४४ मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पते दिष्ट्या।
यदासीन्मत्स्नेहोभवतीनांमदापनः ४५ अहंहिसर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरंबहिः भौतिकानांयथाखं
वाभूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ४६

आसीन्नहिष्यातिभद्रं कृतोमत्प्रापनःसमापणाश्रुति ४५ कीदृशस्त्वंयंतांवयंहेदेनप्राप्स्यामःस्वपेतायामात्म
स्वरूपमाह अहंहीति हेस्त्रंगनाः भौतिकानांशरावसैन्यवासीनोयथाकाशादिपंचभूतानि अग्रंरूपाणिच मा
वंभूतानामपिजरायुजादीनांमाह अतोव्यापकंमांभवत्यःप्राप्तापव ४६ ॥

११२

तौ सुतौ परिष्वज्य तेनैव यशोदा च विरहशोकाद्विजहतुः यद्वा शुचो सुतौ विजहतुः मुमुचतुरित्यर्थः ३८ व्रजे-
श्वरीं यशोदां ३९ अनिवृत्तां निवृत्तिकारणे सत्यपि अनिवर्तमानां ऐन्द्रमैश्वर्यं प्राप्यापि यस्याः प्रतिक्रिया कर्तुं
न शक्यते इत्यर्थः ४० तत्कृतां मैत्रीमाहतुः एतौ इति न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ वसुदेवस्य जन्मदेवादृष्टपित-
रौ इमौ युवयोः पित्रोः सम्प्रीणनादि प्राप्य अकुत्रचभयौ अकुतश्चिद्भयरहितौ भूत्वा ऊषतुर्वासं

तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च । यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ३८ रोहिणी देव-
की चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् । स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ३९ का विस्मरेत वां मैत्रीमनि-
वृत्तां व्रजेश्वरि । अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ४० एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः सम्प्री-
णनाभ्युदयपोषणपालनानि । प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्रचभयौ न सतां परः स्वः
४१ शुक उवाच । गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति । दृग्भिर्हृदीकृत-
मलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापं ४२

वसतुः कथंभूतयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोः पक्ष्म पालकं पक्ष्म यद्वत् तथा बालकयोः युवयोः पुत्रयोरेव नतु यतः सतां परः
स्व इति विषमत्वं नास्ति ४१ अभीष्टं चेलिंगेयस्य प्रेक्षणे कृतस्य दर्शने दृशिषु नेत्रेषु पक्ष्मकृतं विधातारं शपन्ति दृग्भिर्नेत्र-
द्वारैः हृदीकृतं हृदये प्रवेशितं परिरभ्य तद्भावं तदात्मतां आपुः अपि नित्ययुक्तानामपि दुरापं योगिनामपि ४२

श्री
भाग
उटी
॥३

113

प्रसीदतितमप्येवंचस्त्रीणांकृष्णकथोत्सवं श्रीपद्येकृष्णभार्याभिरुक्ताः स्वस्वकथामिथः अथायंकृशले
तस्मादेतत्पादतमंदोषयेषांते २ महतामनस्थः सकृपणान्मुखविद्धारतोनिसृतंकथंचित्कदाचित देहंभृतांदे
हधारिणांदेहकृद्वासनावस्मृतिस्तांविद्यान्तांछिनत्तीतितथाते देहकृदीश्वरस्तद्विषयास्तानंछिदंवादेहप्र
भोतवचरणांबुजासवंकर्णपुटैर्येलंपिबंति तेषांतवतः उजेनशास्त्रः कालरूपात्कुतोशिवंभवतीत्यन्वयः

शुकउवाच तथानुगृह्यभगवान्गोपीनांसगुरुर्गतिः युधिष्ठिरमपृच्छत्सर्वांश्चसुहृदोव्या।
यं १ तएवंलोकगुरुणापरिपृष्टाः सुसंस्कृताः प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः २ कु।
तोशिवंतच्चरणांबुजासवंमहन्मनस्तःमुखनिःसृतंक्वचित् पिबंतियेकर्णपुटैरलंप्रभोदेहंभृतां
देहकृदस्मृतिछिदं ३

कथंभूतं महात्मनांव्यासादीनांमुखविनिःसृतंकथंचित्कदाचिदपिव्यासादिव्याख्यैः समाश्रमेनतावततोनरूः।
त्वंभवतिस्यर्थः ईश्वरस्यात्मनमेवकथयन्नाह देहंभृतइति देहंभृतोजीवास्तत्कृतेनदेहत्वेनोच्छेमितिजीवा।
ति कोह्येवान्यात्कः प्राणयात् यदेषआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुतेः अथतत्स्मृतोहिःसतेतवचरणांबुजा
सवंयेपिबंतितेषांमहात्मनांकुतोशिवमित्यन्वयः १

॥२॥

ननुचतुर्विधभूतग्रामाणां तद्धर्मैर्वाद्यंतरूपः यस्मिन्सर्वव्यापके सर्वे भूतानि वर्तंत इति कृतस्तत्रास्मिन्नस्मा
कमित्यत आह एवंहीति अयमर्थः यथा घटादीनां भौतिकानां महाभूतान्याद्यंतरूपाणि एवमेवैतानि
चतुर्विधानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात्कारणेष्ववर्तंते ननु भोक्तर्यात्मनि आत्मा तु तेष्वात्मना भोक्तृरू
पेण ततः व्याप्तः न कारणत्वेन अथ तदुभयं भूतानि भौतिकरूपं भोग्यं च भोक्तारं चात्मानं मय्यक्षरे परे पूर्णे।

एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ४७ अध्यात्मशिक्ष
या गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ४८ आहुश्च ते नलिन
नाभपदारविंदं योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं गेहंजुषामपि
मनस्युदियात्सदा नः ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ८२

आभातं पश्यतेति ४७ अध्यात्मशिक्षया अस्मद्रूपोपदेशेन शिक्षिता बोधिताः तस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो यया
स्ताः तमध्यगन् प्रापुः ४८ एवं प्राप्ता अपि स्त्रीत्वात्पुनर्देहाद्यासंगेन मायया निपतितानां तरणं प्रार्थ
यामासुः हे नलिननाभ ते पदारविंदं गेहंजुषां गृहसेविनीनामपि नः मनसि सदा उदियात् आविर्भवेत् ४९
इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ८२ ॥

श्री भाग टुटी ४४

114

मामंत्र्य अर्थ्यपितं मेपादं स्थिते जगामं यथा दिष्टं यतकार्यं केषु सत्त्वं अजेयायेमदास्तेषां शेषं वरितामुकुटवल्कनाश्रे।
त्विरेणाबोधेनतेषांमूर्ध्नि स्थिरितार्थः श्रीनिकेतनश्चरणेमममाचेनायाम्॥ ९ सत्ताभर्श्रीनवेधनसिंहकृतेन।
तमेस्यपस्यतेनमेतानेनलिप्तभिक्षार्पणं तुर्येशः प्रथमार्थं परिवर्तनं जगत्स्त्राणनं जितास्त्रं स्वमंतकमुपानीतवान्।
अथानंतरं मणिं वीरत्नमदात् तेनसत्यपराधेनभीतः समेपितांप्रभवे श्रीकृष्णायसमादिशतद्वत्वं रत्नामक॥

हरिश्चणउवाच वैयायमामिपितमुयतकार्मकेषुराजनम्वज्रपुरशोवरितांत्रिरणः निर्ममूर्धां स्तव
भागमंत्रां विपृथान्तश्रीनिकेतनचरणेत्तममाचेनाय ९ सत्यभामाउवाच येमेसत्ताभिवयतमह्या।
दातेनलिप्ताभिशापमपमार्थं मेपानहार जितातं राजमथरत्नमदात्स्ततेनभीतः पितादिशातमांप्र
भवेपितृमी ९ जांबवतीउवाच प्रातायदेहकृतेमेनिजनाथदेवसीतापतिं चिनवहास्ममुनाभ्ययुध्य
त तातापरीतितनस्पादरदेहेणमोपादे प्रगृह्यमणिनादमेमुष्यदासी ९

रादिश्य: प्रतिसुता — मपीनयर्थः ९ दे
हकृतमेपिताः मुश्री कृष्णं निजनाथं स्वामिनं देवमीश्वरं सीतापतिं प्राप्ताया वत्ताय विनवद्वानिरुत्सृजेऽहो।
नरोषेन सप्तविंशतिदिनान्यमुनात्स्वमनाभ्ययुध्यत परीक्षितः तेमातात्सीतापतिरेवाशाविति तातापादौ
प्रगृह्यमणिनासहमामहेणमुपाहरत शर्देणतया समर्पितवान् प्रद्योतमणिस्मेदामितेनायं प्रमुष्यादहा

हि वेति पदद्वयं हि एवकारामेव ननताः स्म इत्यर्थः कथंभूतं आत्मधाम्नास्वप्रकाशेन विधुतानिरस्ता आत्मकृता
बुद्धिनिमित्ता स्तिस्रोवस्था यस्मिंस्तं अतएवानंदसंप्लवं सर्वानंदकदेवरूपं अखंडमपि विच्छिन्नं यतो न कुंठः।
कुंठितो बोधः शक्तिर्यस्य तं ननु वैरूपलोक्यस्य कृतः असद्वा दिव अनीतेरित्याद कालोपसृष्टेत्यादि।
कालेनोपसृष्टा विस्मृताश्च ते निगमाश्च तेषामवनेरतार्थमात्तउपात्ता योगमायया कृतिर्निर्नेप्रकारमूर्तिर्येन।

हित्वात्मधाम विधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुंठबोधं कालोपसृष्टनिगमावन आत्त-
योगमायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्मः ५ शुक उवाच इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभिष्टुव-
न्नंधककौरवस्त्रियः समेत्य गोविंदकथा मिथो गृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ६ द्रौप-
द्युवाच हे वैदर्भ्यच्युते भद्रे हे जाम्बवति कौसले हे सत्यभामे कालिंदि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ८ हे
कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्वयं उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ९ ॥

तं परमहंसानां गतिं तां अतस्त्वैवंरूपत्वादस्माकं च तन्न्यायप्राप्तं तत्सर्वं वै परीत्य तामेव ननताः स्म इति द्वा-
त्मानिति प्रकारेणाज्ञानतश्चेत्तां ननताः स्मः किं कृत्वा हित्वा किं आत्मधाम आत्मशरीरं धाम गृहं तच्च देहदैहिक-
संगपरित्यक्तेत्यर्थः समानमन्यत् ५ त्रिलोके गीताः ६ हे कौसले सत्ये पोऽअमित्रविंदे रोहिणि नाम।
का विस्पष्टमहिषी वल्लभा ८ हे स्वमायाः श्रीकृष्णस्य पत्न्याः ९ ॥

श्री भाग दश १५

115

येन पादस्पर्शेन आत्मनो मे तत्कैवल्याख्यं श्रेयो भवेत् सः यद्वा येन कृपणेन आत्मनो जीवस्य तच्छ्रेयः स एवा
पुरुषार्थः इति १६ राजन् देहो परि यथा मित्रविन्दायास्तथा ममापि चित्तं मुकुन्दविषयमासीत् स्वसंमृगपतिविचा
र्य पद्मदलया श्रियाहृतः किल अतो मम चित्तं पी मुकुन्दे आसीत् इति १७ तत्र श्रीकृष्णस्य आत्मीयं अङ्गीकरणं कारयि
माम् १८ यथा यानि तिन वस्त्रयं वेः पार्थस्य मयाः म्लिछया तथा मत्स्यं कारितवान् पादान्ते पार्थस्य सेवनम् ।

अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः १९ लक्ष्मणा म
मापि राज्ञ्यच्युतं तन्नमकमेष्कना मुहुर्नारदगीतमासीं मनो मुकुन्दे किल पद्मदलपाहृतः स्वसंमृगपा
विद्याय लोकपान् २० ताता मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् २१ यथा स्वयंवरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः अयं तु बहिराच्छन्नो दृश्यते स जले परं २२ श्रुत्वै
तत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरं सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः २३ पित्रा संपूजिताः सर्वे
यथावीर्यं यथावयः आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः २४ आदाय व्यसृजन् केचित् सज्यं कर्तुमनीश्वराः
आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेके मनाहताः २५

पाकृतः तदिदमप्यनेन एवं किं नाविध्यन् तत्राह अयं त्विति
मत्स्यः बहिराच्छन्नः नातः अतः स्तम्भलग्नयोर्ध्वं दृष्टा सलिले अयं तु न तथा किं तु स्तम्भमूले निहितकलशजले
केवलं दृश्यते अतो दृष्टिस्थलाद् दूरपरिचलत्वमिति न कस्यापि भेद्य इति भावः १९ २० मत्स्यं वेद्धुं पर्षदि सभायां मा
येव यथावीर्यं यथासितत्वं चिह्नं वेद्धुं शक्ता इति भावः २१ पेतुरेके आहताः अमुना चापेन २२ ॥

११५

त

सख्यार्जुनेनतत्पगृहे मार्जनीसम्मार्जनकर्त्री ॥ श्रुत्वांशुत्वागतंस्वबलंद्विपारिसिंहस्येवेति मेभ्रातॄंश्चापकुर्वतः
स्वपुरंकुर्वतः विजित्यश्रियौकः लक्ष्मीनिवासः तस्यांघ्र्यवनेजनत्वं चरणप्रक्षालनकर्तृत्वमनुभवं शपितमस्तु मे
स्तु ॥ १२ ॥ उक्षणोवृषभाः बलं च वीर्यं प्रभावश्चतीक्ष्णशृंगाणि च अतिशयितानि येषां तान् मे पित्राकृतान्सप्त

कालिंद्युवाच तपश्चरंतीमाज्ञायस्वपादस्पर्शनाशया । सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं योऽहं तद्गृहमार्जनी ॥
मित्रविंदोवाच यो मां स्वयंवरउपेत्यविजित्यभूपान्निन्येश्वयूथगमिवात्मबलिंद्विपारिः । भ्रातॄंश्चमे
ऽपकुरुतः स्वपुरंश्रियौकस्तस्यास्तु मेऽनुभवमंघ्र्यवनेजनत्वं ॥ १२ ॥ सत्योवाच सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्य।
सुतीक्ष्णशृंगान्पित्राकृतान्क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय तान्वीरदुर्मदहनस्तरसानिगृह्यक्रीडन्बबंधह
यथाशिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥ यइत्थंवीर्यशुल्कांमांदासीभिश्चतुरंगिणीं । पथिनिर्जित्यराजन्यान्
निन्येतद्दास्यमस्तुमे ॥ १४ ॥ भद्रोवाच पितामेमातुलेयायस्वयमाहूयदत्तवान् कृष्णेकृष्णायतच्चि।
तामक्षौहिण्यासखीजनैः ॥ १५ ॥

दुहितान्बलायेसमांदातुंइतितिमत्वांवीर्यं बलस्यपरीक्षणाय तानिति।
प्रसिद्धान्वीराणांदुर्मदंघ्नंतियेतान् तरसाशीघ्रमेवनिगृह्यदमयित्वा क्रीडन्नायासेनैवबबंध अजतोका।
नजापत्यानि ॥ १३ ॥ वीर्यमेवशुल्कंयस्यास्तांमामेवंदासीभिःसहचतुरंगिणींगजाश्वादिसेनायुक्तांपुरेनिन्ये ॥ १४ ॥
कृष्णेद्रौपदि तस्मिन्नेवचित्तंयस्यास्तांमां अक्षौहिण्यासेनयासहसखीजनैःसह ॥ १५ ॥

द्रौपदी

श्री
भाग
पुली
११९

उरवः कृतलायस्मिन कंटलयोर्विशेषयोस्ते गंडस्थले यस्मिन तद्वत्व शिशिरः संतापहरो दामोदरैः स्मृतैः का।
दाहमोहैरपांगावीलाणविलासैः स्मरकेलिहृदयं यस्याः सा ॥ ४९ ॥ १ ॥ देवात्तमेनिद्रोपरि श्रीकुंभकर्णेशेन मया।
हूते सति स्पर्धनः स्पर्धमानाः तन्वेवं परमेस्वयं हृष्टवता कृतः स्पर्धावसरः तत्राह लिच्छयादिताः लिच्छयेन

उत्रीयं वक्षमस्तकं तलकंटलर्तिकं हृस्थलं शिशिरदाम्मकदाहमोहैः रात्रौ निरीक्ष्य परितः शनकैः
मृगारैरंसैवरकलिदयानिदयेस्वमालं तावस्मदंगपणावशेनविभेर्यातकारयः निनेइनेदत्ततेकौ
तद्दत्तगांयकात्तगः ॥ २ ॥ एवं हृष्टैर्भगवति मयेषोपन्यस्थपाः तस्मिदिरेषात्तसेति स्पर्धेने लिच्छया
दिंतोः ॥ ३ ॥ संतावद्दृष्टमारोप्य हृदयरत्नवतहृदयं शार्ङ्गं मृषमप्यमत्रहृत्त्तस्थावानौचतत्रर्भतः ॥ १२ ॥ दारु
कस्फोटयामास कोवतोपस्करैरथे मिथतां भूभुजां रात्रिमृगाणां मृगारादिव ॥ १३ ॥

दिंता विवशाः कामविन्नेभितास्पर्धेतिभावः ॥ ३ ॥ हृदयरत्नवतहृदयं यस्मिन ते द्वाभ्यामालिंग्य द्वाभ्यां यत्नर्वातौ।
गृहीत्वावतर्भतस्तस्यौ ॥ १२ ॥ मृगाणां मेषाणां मृगारादिव तत्राह निर्जगामेति विशेषोत्तानव्यः दारुकस्येव
वामगतान्तोपमा ॥ १३ ॥

११९

116

नाविदंस्तद्व्यवस्थितिमिति मायया हीनां क्रियाशक्तिरेव ननु लक्ष्याभिज्ञातेति भावः २३ यत्नोयत्नवान् स्थ
स्तम्ममाच्च वाणो मत्स्यं नाच्छिनत् परं केवलं पस्पृशे ज्ञानवानपि दीनः बलेनापूर्णाइत्यर्थः २४ २५ अभि
जिति सर्वार्थसाधके मुहूर्ते २६ २७ श्रीभगवत्स्वामिहृष्टभैरवाणात्मानमेवानुवर्णयन्नाह द्वाभ्यां ततस्तांक

सभ्यं कृत्वापरे वीरा मायया विष्टचेतसः । भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविदंस्तद्व्यवस्थितिं २३ मत्स्या
भासे जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तद्व्यवस्थितिं पार्थो यत्तोऽस्त्रवाणो नाच्छिनत्स्पृशे परं २४ राजन्येषु नि ।
वृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु भगवान्धनुरापाय सज्यं कृत्वाऽथ लीलया २५ तस्मिन्संधाय विशिखं ।
मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले भित्त्वेषुणापातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते २६ दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयश ।
ब्दयुता भुवि देवाश्च कुसुमासारान्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः २७ तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां प ।
द्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालां नूत्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये सव्रीडहासवदना कव ।
रीधृतस्रक् २८ ॥

लसद्नूपुराभ्यां पद्भ्यां रङ्गमाविशं कनकोज्ज्वलां रत्नमालां निवीय धारयन्ती परिधाय च नीवी ।
वेष्टने कौशिकाग्र्ये उत्तमकौशेयवस्त्रे सव्रीडहासा यस्मिंस्तद्वदनं यस्याः सा कवर्या धृताः स्रजो यया २८
॥